

Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 4 *Uitgevers en boekhandelaren*

Adriaan Venema

bron

Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 4 Uitgevers en boekhandelaren.*
Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1992

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/vene001schr05_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven Adriaan Venema

Voorwoord

Dit is het vierde en laatste deel van mijn studie *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, het deel dat over de uitgevers handelt en - zij het fragmentarisch - ook over het gilde der boekverkopers, om de term uit de oorlogsdagen eens te gebruiken.

Ik werd bij dit deel geconfronteerd met twee problemen. Het eerste was een logisch gevolg van de keuze die ik eerder maakte om de studie in delen te laten verschijnen: veel van de materie die eigenlijk in dit deel zou horen heb ik al eerder behandeld; dit omdat ook de auteurs hierbij betrokken waren, zoals bij de kwestie van de papierschaarste, de problemen bij de instelling van de *Nederlandse Kultuurkamer* en de strijd tussen de verschillende departementen over de vraag wie de eer had het boekenvak te vertegenwoordigen. Daarnaast zijn ook verschillende auteurs die voor de uitgeverijen die in dit deel voorkomen zo belangrijk waren, in eerdere delen al behandeld.

Het tweede probleem was het ontbreken van veel documentatie. Hoewel auteurs hun gedachten veelal aan papier toevertrouwden zien we dit bij uitgevers en boekhandelaren zelden en speelde het gesproken, en daardoor niet bewaard gebleven, woord een belangrijke rol. Daarnaast is veel documentatie in de loop der jaren verloren gegaan; Nederland kent nu eenmaal helaas geen grote traditie op het gebied van het archiefwezen. Een bedrijf dat ophoudt te bestaan zoekt veelal geen plaats voor zijn archief. De bedrijven die, zij het onder andere leiding tot op de dag van vandaag in bedrijf zijn, houden bijna altijd de archieven voor de onderzoeker gesloten. Ik heb zelden toegang gekregen tot hun archieven, zodra ik bij mijn verzoek de oorlogsjaren ter sprake bracht.

Toch bleef er nog veel materiaal over en ik heb in dit deel gezocht naar een vorm om een zo duidelijk mogelijk beeld van de uitgeverijen in bezettingstijd te geven. Dat is uiteindelijk de kroniekvorm geworden, een keuze uit het materiaal zonder de pretentie te streven naar volledigheid.

In dit deel eindig ik met een 'Nawoord' waarin ik poog om tot conclusies te komen ten aanzien van de in deze vier delen behandelde thematiek. In hetzelfde 'Nawoord' kom ik ook terug op verschillende reacties die in de afgelopen jaren op deze studie zijn verschenen, inclusief de rectificaties, die noodzakelijk zijn, geheel volgens de toezegging die ik in deel I heb gedaan.

1 Het eerste oorlogsjaar

Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen; vier dagen later legde het Nederlandse leger de wapenen neer. De regering was onder leiding van de koningin al naar Londen gevlucht, Rotterdam was door de Duitse bommenwerpers in de as gelegd en circa tweeduizend Nederlandse militairen waren gesneuveld. Verdoofd keek de Nederlandse bevolking toe hoe de Duitse troepen gedisciplineerd de steden en dorpen binnentrokken. Na die verdoving ontstond een opvallende drang naar herstel van rust en orde en de neiging de nieuwe situatie zo positief mogelijk tegemoet te treden.

‘Het Olympiaplein baadt in het zonlicht en reeds vroeg op dezen Zondagmiddag is er op de sintelbaan een bonte mengeling van mannelijke en vrouwelijke atleten,’ schreef *De Telegraaf* op 20 mei 1940. ‘Aan de spanning der laatste dagen is een einde gekomen; de noode onderbroken training is weer hervat. Geest en lichaam zoeken en vinden ontspanning in den arbeid der spieren!’

Zo ging dat. Nog geen week na de ondergang van Nederland als zelfstandige natie, nog geen week na de golf van zelfmoorden onder voornamelijk joodse landgenoten die de terreur zagen aankomen, op de eerste zondag na de capitulatie werd er weer volop gesport als teken dat het leven doorging.

Het was een klein signaal, maar wel duidelijk: alles moest zo snel mogelijk terug naar het oude vertrouwde. De oorlog was voorbij, die zou worden uitgevochten buiten de Nederlandse grenzen.

Maar deze situatie, de gebeurtenissen die volgden op de eerste maanden van verdoving, zijn elders al uitputtend behandeld en als we snel willen komen tot het eigenlijke onderwerp van dit deel van de studie, dan zullen we zien dat de uitgevers - en hadden we anders mogen verwachten - niet wezenlijk verschilden van de andere burgers. Zij waren ondernemers en zij hadden het de laatste jaren voor de oorlog maar al te moeilijk gehad. Hun situatie onderscheidde zich niet van die van andere ondernemers die diep getroffen waren door de al jarenlang voortslepende crisis. R.E.M. van den Brink zou in zijn gedegen studie over *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland, 1938-1945 in het bijzonder die met betrekking tot de uitgeverij*⁴; de zo benarde situatie waarin de uitgeverswereld zich bevond bondig samenvatten, toen hij schreef dat in 1939 vooral de kleine uitgeverijen in de boekensector zuchtten ‘onder krakende zolders van niet-verkochte boekenvorraden in grote, pluriforme verscheidenheid. Ondanks de druk van de laag-conjunctuur hadden zich

geen déconfitures voorgedaan, mede doordat de vaste lasten van deze uitgeverijsoort bij gebreke van een eigen drukkerij uiterst gering waren. Het modern antiquariaat bestond niet en men berustte in de jaarverkoop die in de jaren dertig voor zeer veel titels niet veel hoger was dan 4 % van de voorraad. Wel kwamen tegen het einde van de jaren dertig herhaalde dumpacties voor van Nederlandse uitgeverijen in het opkomende Vlaamse exportgebied.²

De Duitse inval zou aan deze laatste acties een einde maken, de grens tussen Nederland en België bleef gesloten en zou in de daaropvolgende jaren slechts bij uitzondering voor boekenuitwisseling worden geopend en dan nog vooral voor de export van nationaal-socialistische literatuur en lectuur.

Toch kunnen we constateren dat in het half jaar voorafgaande aan de bezetting van een licht herstel gesproken kan worden; de ergste gevolgen van de crisis werden al opgevangen. Met een licht optimisme waren uitgevers en boekhandelaren het jaar 1940 ingegaan. Waren de cijfers over 1939 niet gunstiger geweest dan men had durven vrezen? Lieten ze niet zien, dat er iets, niet veel, maar toch iets, aan het verbeteren was?

In 1939 waren 6554 boeken uitgegeven. Dat was vergeleken met 1938 een vooruitgang van 382 boeken en bovendien was dit getal van 6554 boeken het hoogste aantal dat ooit in de geschiedenis van de Nederlandse uitgeverijen was behaald. Een ander teken dat het beter ging, was het aantal herdrukken dat verhoudingsgewijs nog sterker was gestegen dan de oorspronkelijke boekproductie: 1876 tegen 1651 in 1938. En juist met herdrukken maakt een uitgeverij de meeste winst.

De cijfers waren overigens niet op alle terreinen rooskleurig: de gemiddelde verkoopprijs per boek was maar weinig gestegen, té weinig vond men: van f 1,97 per exemplaar naar f 1,98.³

Zoals eerder gemeld: de Duitse invasie maakte slachtoffers, óók binnen de boekhandel- en uitgeverswereld. Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* maakte daar in haar eerste nummers gewag van; haar opgave was overigens niet compleet, zoals de redactie van het *Nieuwsblad* besepte.⁴

‘Voor het vaderland sneuvelen Tom de Bruin, resp. 1e luitenant, lid van de directie der Uitg-Mij. Holland te Amsterdam, Jan Kersten, jongste firmant van de firma Mado & Co. te Utrecht en Klaas Schaafsma (Boekh. van Eerde) te Winschoten’, luidde een van de berichten in het *Nieuwsblad* in de weken die op de capitulatie volgden.

Een opvallend overlijden was natuurlijk dat van D. Zijlstra, de directeur van *Nijgh & Van Ditmar's Uitgevers Maatschappij*, die bij het bombardement op Rotterdam omkwam, zoals we in het aan Simon Vestdijk gewijde deel III b al hebben kunnen zien.

‘Wij die tot zijn persoonlijke vriendenkring behoorden,’ schreef het *Nieuws-*

*blad*⁵, ‘zullen hem nog zoo dikwijls voor ons zien, zooals hij Friesche gedichten declameerde met de hem eigen onopgesmuktheid - zooals hij vertelde over het zeilen op de Friesche meren met een glimlach, die sprak van de liefde voor zijn land. Doeke, goede vriend, we zullen je nooit vergeten.

Rust in vrede.’

Op de tiende mei, enkele dagen voor het bombardement op Rotterdam en de dood van Zijlstra, was er in het gebouw van een andere uitgeverij, dat van *De Arbeiderspers*, sprake van grote activiteit. In gebouw *Voorwaarts* schreef rayondirecteur Age Scheffer voor intern gebruik een rapport over die eerste dagen in Rotterdam⁶:

‘Op Vrijdag 10 Mei 's ochtend te 4.15 trad ik in verbinding met de redactiechef v.d. Velde en sprak na enig overleg met hem af dat wij ons ten spoedigste naar het *Voorwaarts*-gebouw zouden begeven ten einde de situatie ter plaatse nader onder het oog te zien. De redacteur Danz kreeg opdracht te pogen naar de Waalhaven te gaan, waar hard gevochten werd. De fotograaf v.d. Hoeven ging op onze instructie naar de Maas om enige foto's van de landende Duitse troepen te maken.

Te 5.05 was ik in het *Voorwaarts*-gebouw aanwezig. Ik begaf mij naar het dak, van waar duidelijk te zien was, dat de Duitsers de Maas ter hoogte van Oosterkade en Boompjes beheersten: grote Duitse watervliegtuigen bewaakten de rivier bij de stad. Bij Waalhaven waren Nederlanders en Duitsers in gevechten gewikkeld: grote rookwolken onttrokken echter het zuidwestelijk deel der gemeente al spoedig aan het oog. Te 5.15 arriveerde de redactiechef v.d. Velde, die op de Maasbrug per taxi Duitse schildwachten was gepasseerd. Hij had zijn militair zakboekje bij zich gestoken in de stellige overtuiging, dat in de loop van de dag ook de lichter 1923 zou worden opgeroepen. Tegen zes uur waren de meeste redactieleden aanwezig. Zij werden de stad in gestuurd om zoveel mogelijk informaties over de krijgsbedrijven en over de posities der troepen in te winnen. Hoewel wij er reeds toen van overtuigd waren, dat de publicatie van de te verzamelen gegevens waarschijnlijk op bezwaren zouden stuiten, achtten wij het onze journalistieke plicht feiten en gegevens te verzamelen voor het onwaarschijnlijke geval dat het plaatsen van berichten en reportages zou worden toegestaan.’

De grootste zorg voor *De Arbeiderspers* was om ervoor te zorgen dat het paradepaardje van het concern, *Het Volk*, op tijd bij alle abonnees zou worden bezorgd⁷:

‘De expeditie is dankzij de kranige houding van onze chauffeurs Van Ringelesteyn, Van Nimwegen en Frederiks bijgestaan door onze advertentiechef Blaas volledig geslaagd. Zelfs de abonnees te Gorcum, Leerdam en Vianen hebben op de eerste oorlogsdag hun krant op tijd gehad - ondanks de ontzaglijke moeilijkheden, die onze wagenvoerders daartoe moesten overwinnen.’

Zo worstelde *De Arbeiderspers* enkele dagen door, maar toen vielen de Duitse *Stuka's* aan en werd een groot deel van de Rotterdamse binnenstad in as gelegd. Ook het *Voorwaarts*-gebouw werd zwaar getroffen⁸:

'De explosie lichtte het gehele gebouw *Voorwaarts* van zijn fundering: de kelder golfde, het elektrisch licht flakkerde en ging uit, boven in het gebouw werden ramen en deuren uit de kozijnen geworpen, die met een regen van stenen en puin onder donderend geraas door de lichtramen in het middengebouw op de begane grond terecht kwamen.

In de kelder, nu slechts verlicht door enkele flakkerende olielampen, brak een onbeschrijflijke paniek uit. Vrouwen gilden, kinderen schreeuwden, ieder stond op en drong zich naar voren, naar de trapopgang. Wat in de andere helft van de kelder gebeurd is, heb ik niet kunnen nagaan: slechts weet ik dat daar de redactiechef v.d. Velde, de rotatievoorman Bekker en enige anderen het hoofd koel hielden en de paniek bezwoeren.

Aan de zijde waar ik stond, was de situatie uiterst hachelijk; de banken werden omvergetrapt, vrouwen vielen en dreigden vertrapt te worden. Ik ben met grove woorden op de stroom ingegaan, heb drie der meest overstuur zijnde en zich een weg stompende mannen met de vuist neergeslagen en me zo dwars door de massa heengewerkt, overal stilte bevelend, overal tot onmiddellijk neerzettend dwingend. Bewonderenswaardig was daarbij de houding van de jongste bediende Van Wijk, die met een blauwe lantaarn tussen de rijen doorliep en overal tot kalmte maande. Ook Mej. Noordzij (de telefoniste) toonde zich uit het goede hout gesneden evenals een onbekende vrouw en twee arbeiders uit de Schoutenstraat die ik heleaas niet persoonlijk voor hun krachtige hulp heb kunnen bedanken.'

Binnen twee dagen was de ergste schade aan het *Voorwaarts*-gebouw hersteld en op 16 mei verscheen *Het Volk* weer.

Rotterdam was de tweede vestiging in belangrijkheid van *De Arbeiderspers*. Het hoofdkantoor stond in Amsterdam, het trotse arbeiderskasteel aan het Hekelveld. In Amsterdam was de situatie echter heel wat onordelijker, terwijl de hoofdstad niet eens door een bombardement was getroffen. Hoe onordelijk merkten de Rotterdammers toen men probeerde contact te krijgen met het hoofdkantoor. Scheffer stuurde vlak voor het bombardement een telex naar Amsterdam⁹:

'Hier wordt ernstig luchtgevaar aangekondigd. Waar zit gij? Geef me toch eindelijk eens antwoord!'

Maar er kwam geen antwoord, hoewel later bleek dat het niet aan een verstoorde telexlijn had gelegen. De telexverbinding was geheel intact. Het antwoord kwam niet omdat het in Amsterdam ontbrak aan een centrale leiding. De algemeen directeur Y.G. van der Veen was overhaast, met medeneming van

drieduizend gulden uit de kas, gevlucht. Hij probeerde via IJmuiden haar Engeland te ontkomen, maar dat lukte hem niet. Aan het einde van de dag keerde hij mismoedig, mét de drieduizend gulden, naar Amsterdam terug. Daar zou hij merken dat hij, de tot dan onbetwiste leider van *De Arbeiderspers*, gevreesd door de personeelsleden, aan geloofwaardigheid had ingeboet. In *De val van de rode burcht* herinnerde een van de personeelsleden die deze meidagen van 1940 op het Hekelveld had meegemaakt, zich dat nog heel goed¹⁰:

‘De nacht na zijn vlucht kwam hij op de zetterij. We stonden bij elkaar bij een paar bussen met melk. We dronken veel melk vanwege al dat lood, maar de bussen hoorden normaal ergens anders te staan. Van der Veen kwam naar ons toe, wees naar de bussen en zei - hij praatte net zo nors en afgemeten als altijd: “Wat doet dat hier?” Het werd stil. Toen zei Jan Barents, de chef van de zetterij: “Die toon kon u op tien mei nog aanslaan, maar nu niet meer.” Van der Veen draaide zich om en liep weg zonder iets te zeggen.’

Het moet voor de autoritaire Van der Veen een zware slag zijn geweest. Hij was gewend om het bedrijf als een alleenheerser te besturen en alle geschiedschrijvers zijn het erover eens: het bedrijf heeft veel aan hem te danken gehad. Zonder zijn harde hand zouden de crisisjaren wellicht fataal zijn geweest.

De Arbeiderspers kwam voort uit de in 1915 opgerichte N.V. *Boekhandel en Uitgeversmaatschappij ‘Ontwikkeling’*. Het bedrijf behoorde toe aan de SDAP, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. De SDAP had nog twee andere bedrijven in bezit: *Het Volk* en *Voorwaarts*, twee kranten die onafhankelijk van elkaar een tamelijk moeizaam bestaan leidden. Van der Veen was vanaf 1923 hoofdredacteur en directeur van *Voorwaarts* en onder zijn leiding werd *Voorwaarts* een geduchte concurrent van *Het Volk*. Op 21 mei 1929 kwam aan deze onderlinge concurrentie echter een einde: de drie bedrijven werden door het congres van de SDAP samengevoegd tot één concern: de N.V. *De Arbeiderspers*. Algemeen directeur van dit nieuwe bedrijf werd eerder genoemde Van der Veen. P. Schuhmacher werd directeur van de uitgeverij.

Deze uitgeverij richtte zich op de uitgave en verspreiding van het goedkope maar goede boek en deed dat onder meer door het lanceren van verschillende reeksen. De bekendste daarvan waren de zogenaamde ABC-romans. Haast niemand zal nog weten waar dat een afkorting van was: de *Arbeiderspers-Blitz Combinatie*.

De reeks was in eerste instantie gestart door de uitgever Andries Blitz, die in 1929, in hetzelfde jaar waarin *De Arbeiderspers* van start ging, ook een uitgeverij begon. Blitz merkte dat de reeks die hij was begonnen zo succesvol was dat hij daardoor het project niet alleen aankon, daarvoor was zijn uitgeverij te klein en hij achtte het te riskant het bedrijf uit te breiden op basis van een succes dat wellicht tijdelijk was. Hij zocht en vond een samenwerkingsvorm met *De Arbeiders-*

pers. Dat kwam omdat Van der Veen een groot voorstander was van zulke reeksen en hij gaf dan ook zijn uitgever Schuhmacher alle gelegenheid om ermee door te gaan.

Aan het einde van de oorlog zou overigens blijken dat deze drie mannen, Van der Veen, Blitz en Schuhmacher elk op weg waren geweest naar hun eigen noodlot: Van der Veen pleegde zelfmoord, Blitz werd vermoord en hoewel Schuhmacher de oorlog overleefde was zijn reputatie als uitgever blijvend geschonden.

‘Schuhmacher was een echte SDAP-veteraan’, kunnen we in *De val van de rode burcht* lezen. ‘Hij was, zoals het hoorde, begonnen in de AJC [de Arbeiders Jeugd Centrale] en hoewel het onloochenbaar was dat hij de hele oorlog was blijven zitten, vonden ook later nog veel oud-AP-ers dat Schuhmacher de totale uitstoting uit de Beweging die hem na de oorlog ten deel viel, niet verdiend had. Het technisch personeel dat zich in werktijd onledig hield met het vervaardigen van illegaal drukwerk, variërend van pamfletten tot gebruiksaanwijzingen voor machinegeweren ten behoeve van het verzet, werd niets in de weg gelegd. Schuhmacher had de taak het bedrijf door de hongerwinter te slepen en voor het technisch en administratief personeel de overlevingskansen zo groot mogelijk te maken. Dat deed hij volgens de mensen die hem in die tijd hebben meegemaakt met een grote inzet. De gepensioneerde zetter-opmaker Willem Roodenburg vertelde dat hij en zijn collega's wat blij waren met de schuiten met groente die Schuhmacher in de hongerwinter ergens in de buurt van Aalsmeer voor het AP-personeel wist te organiseren.’¹¹

We zullen nog zien dat in de naoorlogse zuivering van de uitgeverswereld flink wat oud-collega's (maar niet uit SDAP-kringen) voor Schuhmacher in de bres sprongen. Schuhmacher zou tot aan zijn dood toe vol trots en emotie spreken over de boekuitgaven van *De Arbeiderspers* uit de vooroorlogse jaren, waarvoor hij, zij het dan onder supervisie van Van der Veen, verantwoordelijk geweest was.

Het is interessant om te zien waar dat assortiment ‘goede en goedkope boeken’ uit bestond. Daartoe bezien we de aantallen vooroorlogse titels van de belangrijkste auteurs, zowel fictie als non-fictie¹²:

Fictie

Auteur	Aantal
A.M. de Jong/G.v. Raemdonck	16
A.M. de Jong	11
Upton Sinclair	9
Allen Chaffee	7
B. Traven	7

Vicky Baum	6
H. de Balzac	5
Patrick MacGill	5
Grace Moon	5
Arie Pleysier	5
Cees de Dood	4
Willem van Iependaal	4
Jan W. Jacobs	4
Johan Schaake	4
Garnt Stuieling	4

Non-fictie

Auteur	Aantal
A.B. Kleerekoper	19
F.M. Wibaut	15
H.W. Vliegen	13
Th. van der Waerden	13
J.W. Alberda	12
Rudolf Kuyper	12
Jan van den Tempel	10
S.R. de Miranda	9
J.H. Schaper	8
P.J. Troelstra	8
Meyer Sluys	7
G. van den Berg	6
W.A. Bongers	6
D. Hiemstra	6
A.M. de Jong	6
H.H. van Kol	6
W.N. van der Sluys	6
A.W. IJzerman	6

De aantallen titels zijn te achterhalen, de verkoopcijfers van deze titels niet. Zo op het eerste gezicht lijken de boeken van A.M. de Jong en Willem van Iependaal een heel wat groter commercieel succes te zijn geweest dan die van Wibaut, Vliegen en Alberda. Zeker is dat echter niet, want de band tussen de leden en genoemde voormannen van de partij was in die tijd bijzonder hecht. Het non-fictiefonds van *De Arbeiderspers* bestond vrijwel alleen uit partijpolitieke geschriften, boeken die

vooral door colporteurs aan de man werden gebracht en die alleen via de boekhandels van *De Arbeiderspers* verkrijgbaar waren. In ieder geval

waren het geen titels waarvoor wervende acties gevoerd konden worden die in die tijd werden gecoördineerd door de *Boekenweek-Commissie*. De bij het bombardement gedode Zijlstra was voorzitter van deze *Commissie* geweest. Zijn plaats werd twee weken na zijn dood ingenomen door M.A. Reinalda. Hij zou de man zijn die de boekhandel zo snel mogelijk voorzag van affiches die in de etalage gehangen moesten worden met de tekst: 'Boeken hebben velen reeds troost gebracht. Een goed boek geeft vernieuwde kracht. Koop heden 'n boek.'

Deze actie werd door het *Nieuwsblad* alleen maar toegejuicht. 'Het is nu niet de tijd om rustig te wachten op de dingen, die komen zullen - nu moet de boekverkooper zijn klanten gaan opzoeken,' schreef het blad opgewekt aan het einde van de maand mei¹³ om te besluiten met:

'De boekhandel moet actief zijn - ons geheele volk hangt van zijn werkzaamheid af. Dus: niet klagen, niet treuren, maar werken. *Nu* de handen uit de mouwen.'

Twee weken eerder had het blad al duidelijk laten blijken dat, wat haar betreft, de oorlog met de capitulatie voorbij was. Het *Nieuwsblad* zette in niet mis te verstane termen het beleid voor de toekomst uiteen¹⁴:

'Wij kunnen slechts hopen, dat orde en rust terugkeeren of gehandhaafd blijven.'

En een week later, duidelijker in relatie tot het boek¹⁵:

'Men houde zich voor oogen, dat bij het streven naar rust in en herstel van onze maatschappij, het boek een rol van groote beteekenis kan vervullen. Daarom niet bij de pakken neerzitten, maar moedig en met kalme vastberadenheid weder aan den arbeid.'

We mogen natuurlijk niet denken dat het *Nieuwsblad* met dit standpunt ten aanzien van de functie van het boek na de capitulatie een unieke positie innam, alsof boekverkopers veel meer uit waren op het handhaven van rust en orde dan andere Nederlanders. In de gehele pers, zowel de vakpers als de publieke pers kon men dit soort geluiden tegenkomen, zoals bij voorbeeld in *De Telegraaf*, twee weken na de capitulatie¹⁶:

'Het eenige wat ge u voor gezegd kunt houden is dit: Begin eens te beseffen wat een boek kan zijn, in dezen tijd, al naar het uw aard is. En zoek het eens een slag hoger dan ge gewoon zijt, nu wij allen weer naar grond onder de voeten zoeken op den weg door het leven van deze dagen. Men zegt, per onofficiële statistiek, dat Tolstoi's "Oorlog en Vrede" alleen gelezen wordt door herstellende grieppatiënten. Het zij zoo. Het is een groot boek, het is waard er de griep voor te krijgen... En zoo zijn er meer.'

Een van de grootste problemen waarmee Nederlandse bedrijven in de eerste weken van de bezetting werden geconfronteerd was de chaos in de verbindin-

gen. Voor de uitgevers, die volledig afhankelijk waren van voortdurend contact met hun afnemers, de boekhandel en met de grafische industrie, waarmee men zo nauw samenwerkte, was dit werkelijk een grote zorg.

Het grootste probleem was natuurlijk het feit dat Rotterdam zo zwaar gehavend was. Verschillende uitgevers en boekhandelaren in deze stad waren zowel hun gebouwen als hun voorraden kwijt. Sommigen waren uit de stad weggetrokken en probeerden in een andere gemeente een nieuw bestaan op te bouwen; anderen zochten naar een voorlopige oplossing. Een aantal van hen trokken bij collega's in.

'In dit verband dient te worden opgemerkt, dat de hulpvaardigheid door deze "concurrenten" betoond, bewonderenswaardig is,' meldde de NRC¹⁷. 'Algemeen is men van oordeel, dat het publiek zooveel mogelijk in deze omstandigheden zijn eigen boekhandelaar trouw moet blijven en daar werken de boekverkoopers inderdaad toe mede, door ook bestellingen van collega's te aanvaarden.'

Het ging hier om plaatselijke en ook tijdelijke hulp. Het was een te overzien probleem, dat soms met eenvoudige middelen kon worden opgelost. In nationaal opzicht was het probleem van de uitvoering van bestellingen veel groter. De bezettende macht had in de beginfase restricties aan het transport opgelegd. Bovendien hadden de besteldiensten die voor de uitgeverijen werkten, veel opdrachten gekregen. De nieuwe klanten, de Duitsers, overstroomden deze besteldiensten met orders, die men maar al te graag uitvoerde. De oude klanten moesten maar wachten. Het bracht het *Bestelhuis* en het *Centraal Boekhuis* ertoe om in ieder geval binnen de grote steden de bestellingen per fiets af te leveren.

Al deze problemen kwamen op de tafel van de *Contact-Commissie* VUB, waarin de besturen van de *Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels*, de *Koninklijke Nederlandsche Uitgeversbond* en de *Nederlandsche Boekverkoopersbond* samenwerkten. Jac. van der Kolk Jzn. zat in het bestuur van deze *Contact-Commissie* namens de *Vereeniging*, A.M.E. van Dishoeck namens de *Uitgeversbond* en M.J. Visser namens de *Boekverkoopersbond*. Mr. C. Vrij was secretaris.

'De Contact-Commissie ziet zich als taak gesteld besluiten te nemen t.a.v. moeilijkheden, welke reeds zijn ontstaan en nog zullen ontstaan, in het bijzonder tusschen boekverkoopers en uitgevers,' meldde het *Nieuwsblad*¹⁸. 'Deze Commissie zal bovendien de instantie zijn, die, waar noodig of verlangd, namens de 3 organisaties ter behartiging harer gezamenlijke belangen met de Overheid in contact zal treden. De Commissie ziet haar taak ruim en ontveinst zich niet dat deze veelomvattend zal zijn; immers naast haar reeds genoemde werkzaamheden zal zij, indien daartoe geroepen, in overleg treden met andere organisaties in de grafische vakken.'

De *Commissie* ging voortvarend van start. Het eerste dat het bestuur besloot was de publikatie van een serie maatregelen die de wederzijdse verplichtingen moesten regelen. Het is niet meer na te gaan in welke sfeer het overleg tussen de bestuursleden is gevoerd. Wel kunnen we de resultaten van het overleg, de besluiten van de *Contact-Commissie*, bekijken en daaruit leren we dat de uitgevers in bijna alle gevallen als overwinnaars uit de strijd kwamen. Van Dishoeck zal wel een harde onderhandelaar zijn geweest.

De curieuze paragraaf 'Verboden uitgaven' behelst een van die besluiten waaruit ook weer de uitgevers als sterkste te voorschijn kwamen¹⁹:

'Van overheidswege is bepaald, resp. zal bepaald worden, dat zekere uitgaven uit het handelsverkeer genomen dienen te worden. Daaruit voortvloeiende schade zal niet ten laste van de uitgevers gebracht kunnen worden.'

Dit besluit was natuurlijk ook wel veilig. Nu kon men voorkomen dat een uitgeversfirma, die de pech had een aantal verboden uitgaven in het fonds te hebben, verplicht zou worden duizenden exemplaren aan de boekhandel te vergoeden. De schade werd nu gespreid.

Overigens moet het de *Contact-Commissie* in de eerste bezettingsdagen al vrij snel duidelijk zijn geworden dat de Duitse bezetting niet een puur militaire zou zijn. De nieuwe overheid verbood boeken en daarmee gaf men aan dat ook ideologische aspecten in de bezettingsstrategie een rol zouden spelen.

'Einde Mei begon de Duitse inmenging in de boekhandel,' herinnerde *Nieuwsblad*-redacteur Th. Wink zich vlak na de oorlog²⁰. 'De persattaché W.P.W. Janke deelde op de Duitse legatie aan twee Haagse boekverkopers mede, dat verboden werden de boeken die ten aanzien van Duitsland een vijandige strekking hadden, voorts Franse en Engelse couranten en periodieken, alle emigrantenliteratuur en de werken van Heinrich Heine en Martin Niemöller. Over boeken van Joodse auteurs werd niet gesproken. Alle verboden boeken moesten in dichtgespijkerde kisten of verzegelde pakken ter beschikking van de Duitse autoriteiten gehouden worden. Aangezien deze zich aan de voorraad nooit meer gelegen hebben laten liggen, vonden die boeken al gauw hun "clandestiene" weg naar de liefhebbers.'

M.J. Visser zat in zijn naoorlogse verslaggeving dicht bij de waarheid. Hij was een van degenen die door Janke waren besproken; hij was nu eenmaal een van de meest vooraanstaande boekhandelaren van het land. In zijn naoorlogse herinneringen zou hij het voorval overigens in de hij-vorm beschrijven, alsof hij het over een collega had:

'In 1939 was de Nederlandse vertaling van Herm. Rauschnings boek "Hitler m'a dit" onder de titel "Hitler's eigen woorden" verschenen dat grote aftrek vond en waarvan nog tijdens de Duitse inval op 10 Mei 1940 in veel Haagse boekhandels exemplaren voorradig en ook wel geëtaleerd waren.

Voor de boekhandelaren was een der consequenties van de capitulatie het uit de etalage en uit de winkel verwijderen van dit en soortgelijke zgn. “deutschfeindliche” boeken. Hun eerste contact met de bezetter was een bezoek van Willy Janke. Deze journalist had in de jaren 1925-1935 in Nederland gewerkt voor verschillende Duitse persbureaux en hij was in 1927 met een Nederlandse getrouwd. In 1938 kwam hij in Nederland terug, doch toen in 1939 bij het Duitse Gezantschap een Persafdeling werd ingesteld, werd Janke daaraan als medewerker verbonden. Hij voerde de titel “Pressereferent” die sommigen (terecht of ten onrechte) vrij vertaalden als “spion”.

Enige dagen na de capitulatie maakte hij een eerste rondreis langs de Haagse boekhandels en vroeg dan, zonder zich bekend te maken bij wijze van “test” naar “Hitler's eigen woorden”. Hij verzocht twee Haagse collega's die hem vroegen om concrete richtlijnen - teneinde onaangenaamheden te voorkomen zijn mondeling gegeven wenken wel op schrift te stellen en door te geven aan “de Vereeniging”, die dan wel voor rondzending aan alle boekverkopers en uitgevers in Nederland zou willen zorgen. Hij was echter niet bereid het concept van de circulaire tevoren door te lezen. “U hebt het toch wel goed begrepen,” vond hij en wentelde zo een grote verantwoordelijkheid op deze twee collega's. Wel zou men hem gelijk met de algemene rondzending er ook twee toesturen.’

Er moet in Den Haag het een en ander aan de hand zijn geweest en ook zullen verschillende Duitse instanties langs elkaar heen hebben gewerkt, want aan De Jong ontleen we de zin²¹:

‘In Den Haag gingen de Duitsers al op 19 mei anti-Duitse boeken bij de boekwinkels in beslag nemen’, wat een heel wat extremere maatregel was dan Jankes welwillende mondelinge toelichtingen en afschuiven van verantwoordelijkheid.

Wij weten nu ook dat de boekhandelaren die in de versie van De Jong de Duitsers met inbeslaggenomen boeken het pand zagen verlaten pech hadden: de *Contact-Commissie* VUB had nu eenmaal besloten dat zij de schade zelf moesten dragen.

De circulaire van Visser c.s. werd op 22 mei verstuurd en bevatte als verordonneerd door Janke de lijst van ongewenste boeken, waarop ook Heine en Niemöller voorkwamen.

Ondanks deze lijst deden de Haagse boekhandelaren voorlopig nog goede zaken, in ieder geval de eerste weken, zoals *Het Vaderland* bijna bitter moest melden. De krant hield een enquête onder de Haagse boekhandelaren en kwam tot de slotsom dat de verkoop aan de oude klanten weliswaar miniem was, maar dat er nieuwe klanten waren komen opdagen die maar al te graag hun boekvoorraad bleken aan te willen vullen²²:

‘Wat dan wél wordt verkocht? Plattegronden van Den Haag, kaarten van Nederland, België, Frankrijk en Engeland. Gidsen, taalcursussen om Duitsch en

Nederlandsch te leeren, boeken op sociaal en politiek gebied, vooral in het Duitsch, Duitschen en Nederlandsche woordenboeken. En de meeste klanten waren Duitschers.

Het is beschamend voor de Nederlanders!’

Niet dat *Het Vaderland* met deze opmerking de Nederlandse boekverkoper op de korrel nam die met de verkoop aan Duitsers een meegaande houding zouden tentoonspreiden. De opmerkingen in de krant waren dan ook niet anti-Duits bedoeld, eerder anti-Nederlands. Het lezersvolk versaaagde volgens *Het Vaderland*:

‘Het publiek koopt geen boeken meer, dat is de conclusie waartoe wij zijn gekomen. Deze conclusie is diep treurig. Want als ons volk zich geen geestelijk goed meer aanschafft, is het absoluut verloren. Bovendien: door den geest moeten we ons opheffen. Wanneer wij ons weer op het hooge geestelijke peil brengen, waarop wij altijd gestaan hebben, zal de veerkracht terugkeeren. En dat moet.’

Het Vaderland was dus pessimistisch, maar dat bleek geen algemeen Haags gevoel. De *Cliché-fabriek L. Th. Boelaers & Zonen* NV had er in ieder geval wel alle vertrouwen in dat de boekproductie en dus ook de boekverkoop weer op gang zouden komen. En de cliché-fabriek wilde duidelijk maken dat de drukkers en uitgevers dan het beste zaken zouden doen met dit bedrijf. Nog in mei stuurde de directeur van de fabriek een troostend woord aan alle uitgevers²³:

‘U en wij zullen alles dienen te geven om weer ten spoedigste op een normale zakelijke basis te geraken. Doch gelukkig hebben wij dit in eigen hand.

Zet U zich mede schrap, om het economische leven te herstellen. Ons bedrijf kon geheel intact worden gehouden, zoodat Uw orders met de bekende stiptheid en zakelijkheid worden uitgevoerd.’

Van de verdere geschiedenis van deze fabriek weten we niets, maar herstel in de economische orde, waar de directeur zo hecht in geloofde, betekende vaak een zekere samenwerking met de nationaal-socialisten. Zeker als het nog goede klanten bleken te zijn ook.

Samenwerking met de nationaal-socialisten was echter iets geheel anders dan het dulden van nationaal-socialisten binnen de eigen gelederen. Dan kon men zich opeens principieel opstellen en de gehele bezettingstijd door zullen we zien dat, waar men aan de ene kant lonkte naar de gunsten van de Duitse nationaal-socialisten, men aan de andere kant maar al te vaak spoog op de Nederlandse nationaal-socialisten, alsof een dergelijk blijk van verzetsgeest de aanpassing en collaboratie enigszins kon opheffen.

Nederlandse nationaal-socialisten waren in de optiek van veel zakenlieden niet alleen landverraders, ze waren in de ontstane nieuwe koopgolf vooral ook

gevaarlijke concurrenten. En als we ons tot het boekenvak beperken: optreden tegen nationaal-socialistische uitgevers en boekhandelaars was niet alleen een vaderlandslievende daad maar kwam bovendien nog heel goed uit, zakelijk gezien dan.

Een van de mensen die dat aan den lijve zou ondervinden was de nationaal-socialistische directeur van *Uitgeverij Het Bolwerk*, Barend Zijfers. Hij woonde in Den Haag en daar werd hij op 12 mei 1940 gearresteerd als een van de vele NSB-ers die werden opgepakt. Hij werd gevangen gehouden tot na de capitulatie en hij zou daar een flinke wrok aan overhouden. De NSB verleende hem voor dit 'martelaarsschap' in 1941 een oorkonde. Hij was overigens niet de enige bij *Het Bolwerk* die werd opgepakt, of, zoals de nationaal-socialisten in de daaropvolgende jaren steeds in publikaties schreven, 'slachtoffer[s] werd[en] van de terreur'. Floris van Gunsteren was directeur van het filiaal van *Het Bolwerk* aan de Kruiskade 5 in Rotterdam. Hij werd al twee dagen eerder dan Zijfers, op de ochtend van de tiende mei in zijn woning aan de 's Gravendijkwal 116 gearresteerd; later werden ook zijn vrouw en zoon opgepakt. Nederlandse militairen plaatsten daarop mitrailleurs tegenover het pand van *Het Bolwerk* aan de Kruiskade en begonnen op het pand te schieten, zodat er veel werd vernield.

De uitgeverij bleef op de veertiende mei tijdens het bombardement op Rotterdam in eerste instantie gespaard, maar later op de avond brak er door nooit opgehelderde oorzaken alsnog brand uit in het gebouw. Dat alles was voor Barend Zijfers reden genoeg om nog in mei een brief te schrijven aan zijn zwaar getroffen filiaalhouder²⁴:

'Kameraad,

Door ons wordt per advocaat een schadevergoeding ingediend wegens de beschadiging van het perceel Kruiskade 5 te Rotterdam, welke door de Nederlandsche militairen en later door brand veroorzaakt is.'

Van Gunsteren moest daarop een hele vragenlijst invullen met als de meest cruciale vraag nummer twee:

'Op welke datum en uur werd door de Nederlandsche militairen een mitrailleur opgesteld en wat zijn daaromtrent de meeste juiste gegevens. Heeft Uw vrouw gezien dat het Nederlandsche militairen waren, die geschoten hebben; waar precies werd de mitrailleur geplaatst en ongeveer het aantal kogelgaten; werden burens gewaarschuwd en hoe hebt U dat gemerkt; waarheen is U eerst gevlucht en waarheen daarna.'

Alles in de door Zijfers opgestelde vragenlijst kwam neer op de hamvraag:

'Wij willen dus een schadevergoeding eischen omdat U niet in de gelegenheid bent geweest om iets te redden.'

Filiaalhouder Van Gunsteren vulde alles braaf in en stuurde deze papieren naar het hoofdkantoor in Amsterdam, waar Zijfers de schadeaangifte nog wat

dramatiseerde en instuurde. Hij moest overigens tot 1942 wachten voordat hem een schadevergoeding van vijftienduizend gulden werd toegekend.

De op 11 december 1895 geboren Barend Willem Zijfers was een nationaalsocialist van het eerste uur; hij had zich al in een vroeg stadium bij de NSB aangemeld. Hij was op dat moment commissionair in effecten in Amsterdam, maar hij woonde niet in de hoofdstad. Hij bezat een riante villa in Hilversum. De datum van zijn toetreden tot de NSB, 1 april 1932, had tot gevolg dat hij een tamelijk laag stamboeknummer had (het nummer waaronder een NSB-lid werd ingeschreven). Zo'n laag stamboeknummer werd binnen de Beweging als een onderscheiding beschouwd omdat men daardoor behoorde tot de eerste leden. Zeker na de inval van de Duitsers telde dat zwaar, omdat toen een stroom nieuwe leden de NSB binnenkwam. Het ging daarbij deels om opportunisten, deels om ambtenaren die daarvoor op straffe van ontslag zich niet openlijk tot de NSB mochten bekennen. Deze nieuwe leden werden door de oude leden 'Meikevers' genoemd.

De leden met een laag stamboeknummer hadden het privilege dat ze gemakkelijk toegang hadden tot Mussert.

In 1935 zocht Zijfers een uitbreiding van zijn activiteiten en hij liet daarbij zijn oog vallen op het boekverkoopersvak.

Hoe hij daartoe kwam? Dat is nooit echt duidelijk geworden. In de verhoren die hij na de oorlog moest ondergaan door rechercheurs van de Politieke Opsporings Dienst kwam dat punt niet aan de orde. In ieder geval weten we dat hij in 1935 het pand Kalverstraat 71 kocht. Zijn broer had enkele huizen verderop een meubelinrichting en stoffeerdersbedrijf. Aan hem vroeg hij het pand Kalverstraat 71 in te richten en hij noemde zijn boekhandel *De Driehoek*. Hij liet trouwens duidelijk blijken dat het hier om een nationaal-socialistische boekhandel ging, want de etalage lag vol met allerlei brochures, emblemen en vlaggetjes van de NSB, naast allerlei prullaria die de NSB liet maken om daarmee propaganda voor het nationaal-socialisme te maken.

De zaak werd op 10 januari 1936 geopend en, zoals gebruikelijk in die dagen van toenemende polarisatie tussen nationaal-socialisten en anti-nationaal-socialisten, ging deze opening met veel tumult gepaard.

In het *Algemeen Handelsblad* lezen we over het *Wilhelmus*-zingende NSB-ers²⁵ en in *De Telegraaf* over demonstranten die de doorgang in de Kalverstraat zo stremden dat er politie te paard aan te pas moest komen om ervoor te zorgen dat de passanten ongehinderd hun weg konden vervolgen.²⁶ Het socialistische *Het Volk* wist ook nog het volgende te melden: 'Ook in de avonduren dromden de Amsterdamsche fascistten voor en in de winkel bijeen. Zes agenten hadden de handen vol om voor het verkeer een weg vrij te houden.'²⁷

Het *Volk en Vaderland* was een weekblad, dus moesten de nationaal-socialis-

ten een week tandenknarsend wachten voordat men commentaar kon leveren op de gebeurtenissen.²⁸ Maar toen bleek dat het voor de krant zo duidelijk was als wat: de politieleiding had ervoor gezorgd dat er rellen waren ontstaan door ruw tegen belangstellenden op te treden.

Bedrijfsleider van de boekwinkel werd Theo Buitenhuis. De administratie mocht niet te veel kosten dus die had Zijfers ondergebracht in zijn eigen effectenkantoor, waar het personeel door de toenemende crisis toch minder te doen had dan daarvoor.

Enkele maanden later ontstond een nieuwe rel rond *De Driehoek*. De boekwinkel verkocht het antisemitische Duitse blad *Der Stürmer*, de schepping van Julius Streicher. Die verkoop gaf aanleiding tot vragen in de Tweede Kamer.

Het liberale kamerlid mr. G.A. Boon vroeg de minister van Justitie Van Schaik of het de minister bekend was 'dat in het perceel Kalverstraat no. 7 te Amsterdam, waar sinds begin Januari 1936 gevestigd is de sigarenwinkel "Het Nederlandsche Sigarenbedrijf De Driehoek" naast N.S.B.-materiaal en uitgaven van de Deutsche Moed-beweging ook verkrijgbaar is het Duitse weekblad *Der Stürmer* van Julius Streicher te Nürnberg, dat daar wekelijks in talrijke exemplaren aanwezig is en voor de somma van 15 cents aan het publiek geleverd wordt in een achter den winkel gelegen vertrek?'²⁹

Boon wees in zijn vragen daarnaast op het sterk antisemitische karakter van het blad en gaf daar ook een voorbeeld van:

Durch die Jahrtausende hinfort
Häufte der Jude Mord auf Mord
Der Jude lässt vom Morden nicht
Bis ihn erreicht das Weltgericht.

Maar veel belangrijker in zijn betoog was: Boon klaagde niet alleen het antisemitisme van *Der Stürmer* aan, want dat was wel bekend; hij legde ook duidelijk een verband tussen *De Driehoek* en de NSB en door dat te doen plaatste hij de NSB, die begin 1936 pas aarzelend voor haar antisemitisme uitkwam eveneens in de hoek van *Der Stürmer*.

In ieder geval ging dat Van Schaik te ver want in zijn antwoord was hij heel duidelijk:

'Er bestaan geen aanwijzingen dat de verkoop met medeweten van de leiding der N.S.B. heeft plaats gehad.'

Boon zal met dit antwoord niet tevreden zijn geweest, maar in die tijd was het niet bon ton een minister zo duidelijk tegen te spreken. Hij koos voor de buitenparlementaire actie. In het centrum van Amsterdam verspreidde de liberaal pamfletten waarin hij opriep tot een grote protestmeeting op 4 maart in *Belle-*

vue en ook nu weer legde hij, het antwoord van de minister van Justitie ten spijt, een band tussen *De Driehoek* en de NSB:

‘Diep gezonken is een politieke partij die haar hulp niet alleen moet vinden in het buitenland maar zelfs bij een persoon als Julius Streicher! Menschonteerende publicaties, weerzinwekkende platen, afgrijselijke moordophitsingen zijn de propagandamiddelen van “Der Stürmer”.

Nederlanders, Uw voorvaderen, waarmee de N.S.B. zoo gaarne te koop loopt, hebben tachtig jaar gevochten voor gewetens- en geloofsvrijheid. Gij zult niet dulden, dat een Julius Streicher daar een einde aan maakt.’

Bedrijfsleider Buitenhuis reageerde snel op de acties van Boon, zowel binnen als buiten de Kamer. Hij stond *De Telegraaf* een interview toe en schoof in dat interview heel handig in ieder geval de NSB buiten de brandhaard³⁰:

‘Noch ir. A.A. Mussert, noch het Hoofdkwartier der N.S.B. te Utrecht, noch eenige instantie der “Beweging” te Amsterdam, heeft er eenige officiële relatie mee, evenmin financiële betrekkingen. Het is dus naar mijn meening een particuliere propaganda-zaak van een particulier, die met de N.S.B. sympathiseert. Hij en ik vervullen geen enkele functie in de N.S.B.’

En *Der Stürmer*? Want daar was het toch allemaal om begonnen? Buitenhuis vertelde de lezers van *De Telegraaf* dat het blad uit de verkoop was genomen. Dat klonk fraai, maar *Het Volk* onthulde dat de waarheid wel enigszins anders lag. Inderdaad: *Der Stürmer* was in de winkel zelf niet te krijgen, maar toen de verslaggever bleef aandringen, werd hij naar een achterkamertje gebracht en daar kon hij voor vijftien cent wel een exemplaar krijgen.³¹

Overigens: Zijfers kon welke band dan ook met de NSB ontkennen, toen puntje bij paaltje kwam, gaf hij die band wel toe. Hij werd op last van de officier van Justitie verhoord en in het proces-verbaal kunnen we lezen³²:

‘Hoofddoel van deze zaak was propaganda te maken voor de N.S.B.’

Bij dat verhoor bleek dat Zijfers behalve leugenachtig ook nog laf was, want hij kronkelde als een paling toen *Der Stürmer* ter sprake kwam:

‘Kende de strekking van het blad niet en heb van niemand dan ook gehoord, dat de inhoud anti-semitisch was.’

En om de gotspe zo groot mogelijk te maken vond Mussert het ook nog nodig om Zijfers via een officieel schrijven voor een week als lid te schorsen. Dit om in de publiciteit heel duidelijk te maken dat *De Driehoek* en de NSB werkelijk niets met elkaar te maken hadden en dat de NSB zich hooguit aangesproken voelde omdat de particulier Zijfers lid van de Beweging was. Daarom stond er in deze brief te lezen³³:

‘De N.S.B. zal niet dulden dat haar beginselprogramma, haar brochures enz. worden verkocht naast een blad als “Der Stürmer” waaruit een geest spreekt, welke in lijnrechte tegenstelling is met die van het Nederlandsche volk en

de N.S.B. zelve, terwijl bovendien in dat blad herhaaldelijk de N.S.B. en de persoon van haar Algemeen Leider op infame wijze werden beledigd, op grond van het feit, dat de N.S.B. Joodsche leden heeft en Mussert geen anti-semiet is.'

Ach, het kan verkeren. Niet lang daarna gooide Mussert zijn joodse leden eruit en verklaarde hij zich, zij het met enig voorbehoud, antisemiet.

Het beleid van *De Driehoek* was een wankelmoedig beleid. In 1937, ogenschijnlijk niet aangetast door de rellen van het eerste jaar, stuurde Zijfers een memo aan de inmiddels drie filialen, die aantoonde dat hij van geen wijken wist. Hij gaf zijn filiaalchef Buitenhuis opdracht in duidelijke termen op te schrijven wat men in de komende tijd moest onthouden³⁴:

Kameraden,

successievelijk ontvangt U van ons platen met marxistische uitwassen; ziehier de eerste. U gelieve deze opvallend voor Uw raam in den winkel te hangen. Over eenige dagen volgt wat anders, enz. Op bevel van een politieagent niets te verwijderen, doch ons opbellen!

Met nat. soc. groet, Hou Zee.

Dat klonk ferm, maar toch was men bij *De Driehoek* geschrokken, want een half jaar later kwam er weer een nota, en nu niet via Buitenhuis, maar van Zijfers zelf³⁵:

'Gelijk aan ons filiaal te Amsterdam reeds mondeling werd medegedeeld, verzoeken wij U er nota van te willen nemen dat voorloopig de buitenlandsche boeken (vooral de Duitsche en Italiaansche) in de eerste plaats niet meer in de etalage geplaatst worden en ten tweede weinig of niet zichtbaar zijn in Uw boekenzaal. In die boekenzaal deze boeken zooveel mogelijk onder op de planken achter gordijnen, en de Nederlandsche en Vlaamsche boeken in grooten getale zichtbaar. Komen er klanten die buitenlandsche boeken wenschen te koopen, dan gaarne! Echter dient ernstig vermeden te worden dat men ten onzen opzichte kan spreken van "Duitsch Hitler-filiaal", import, enz.

Tevens de brochures van al te strijdvaardigen aard op dezelfde wijze behandelen: "Sluipend gif", "Einde der Democratie", "Onthullingen Wessels" weglaten, dit aan Uw voorzichtig beleid overlaten.'

Dit alles had te maken met een onderzoek dat medio 1937 door de procureurgeneraal was gelast naar de oirbaarheid van de brochure *Einde der democratie*. Verder dan een onderzoek is het toen overigens niet gekomen: de procureur-generaal besloot niet tot vervolging over te gaan, al zou Zijfers in november nog schrijven dat 'de Heer Procureur Generaal nog altijd over onze onschuldige brochure zit te zuchten. Een en ander is wel het bewijs dat de klap van "Einde der Democratie" raak is geweest.'³⁶

Hij schreef deze regels aan J.J. Granpré Molière, die een boekwinkel had in Benkoelen, Zuid-Sumatra. Hij schreef in deze brief verder:

‘Wij maakten er 2 pakjes van om te zorgen, dat de censor er onverhoopt in mocht kijken en E.D.D. in beslag nemen, U de rest krijgt. Curiositeitshalve deelen wij U nog mede, dat de jodenkop welke op de E.D.D.-brochure staat een door ons gemaakte origineele opname is van een Duitschen jodenemigrant in de Wieringerpolder, die door de regeering Colijn tot boer gebombardeerd is.’

Om een idee te krijgen welk soort boeken Zijfers bij zijn kromme briefje stuurde en welke de boeken dus waren die door *De Driehoek* werden uitgegeven - de sigarenwinkel was niet alleen boekwinkel geworden, maar ook uitgever van voornamelijk voddige brochures, een lijstje: *De Duitse kerkstrijd*, *Dietsche verbondenheid*, *Het volksche element*, *Ras en cultuur*, *Daer slaet gheluck toe*, *De legende van Willem van Oranje*, *De helden van Alcazar* en *Zelfmoord van het kapitalisme*. Het overgrote deel van de brochures kostte een kwartje.

Een jaar later werd de rechtsvorm van *De Driehoek* veranderd. Op 11 maart 1937 werd de NV-vorm omgezet in een stichting, met als belangrijkste oogmerk:

‘De Stichting heeft ten doel de verbreiding van de nationaal-socialistische gedachte in Nederland.’

Zoals eerder gemeld: *De Driehoek* kende nu drie filialen. De belangrijkste bleef die in de Amsterdamse Kalverstraat, maar daarnaast werden er winkels geopend op de Kruiskade 5 in Rotterdam en aan de Wegenstraat 47 in Den Haag. De boekenverkoop in deze filialen werd overigens steeds belangrijker en dat had tot gevolg dat het rookwarenassortiment steeds meer inkromp, maar het verdween niet, *De Driehoek* had immers als sigarenwinkel een vestigingsvergunning gekregen.

Dat zat Zijfers overigens flink dwars. Hij wilde geen sigarenwinkelier zijn, hij wilde het boekenvak in en hij wilde daartoe officieel erkend worden, maar steeds opnieuw kreeg hij van de *Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* (voortaan de *Vereeniging* te noemen) formele briefjes als³⁷:

‘Tot onze spijt moeten wij U mededeelen, dat wij in onze laatstgehouden vergadering tot de conclusie zijn gekomen dat het niet mogelijk is U als boekhandelaar te erkennen, daar U niet, zooals het Reglement voorschrijft, gedurende ten minste twee jaar als bediende of volontair bij een of meer erkende boekhandelaren zijt werkzaam geweest.’

Dus kreeg hij van de *Vereeniging* geen vergunning en dus, en dat was nog het vervelendste voor Zijfers, mochten erkende uitgeverijen ook niet aan hem leveren. *De Driehoek* was dus wel gedwongen om teneinde rendabel te blijven de rookwaren er niet helemaal uit te gooien, nee, sterker nog, de verkoop ervan professioneel aan te pakken, zoals mag blijken uit een nota van Buitenhuis³⁸:

‘Vestigen wij nogmaals Uw bijzondere aandacht op KYRIAZI-sigaretten. Na de laatste wijziging van den verkoopprijs door de groote fabrieken wordt op 80% der sigaretten vrijwel *nihil* verdiend. Op KYRIAZI hebben wij een extra vrij belangrijke korting weten te bedingen; deze korting kan alleen gehandhaafd blijven indien er behoorlijke hoeveelheden worden afgenomen. Wij kunnen er van hieruit niets aan doen, U dient de rest te bewerkstelligen. Het gaat om de merken: DERIK, FINAS, APIS, no. 1, IMPERATOR CHELMIS. Als een klant een doosje sigaretten vraagt van een kwartje dan legt U hem een doos Derik onder den neus en als hij wat anders verlangt dan geeft U Chelmis.’

Zijfers bleef hopen, maar keer op keer stootte hij bij de *Vereeniging* zijn neus zodat hij wanhopig geworden, eind 1939 aan alle Nederlandse uitgevers een brief stuurde waarin hij onder meer meedeelde dat hij van de *Deutsche Börsenverein* wel een erkenning had gekregen.

‘Het gevolg daarvan is natuurlijk geweest dat het publiek in onze zaken tallooze Duitsche werken heeft gekocht,’ vervolgde Zijfers.³⁹ ‘Het lijdt geen twijfel of datzelfde publiek zal een even groote belangstelling aan den dag leggen voor de Nederlandsche uitgaven die wij thans nog moeten ontberen.’

Hij eindigde zijn brief met een dramatische oproep aan de uitgevers om te bemiddelen. Het mocht hem niet baten; het zou nog tot 1941 duren voordat de uitgevers, als ze al wilden, hun boeken naar hem toe konden sturen.

Het werd eigenlijk steeds erger voor Zijfers; in 1939 moet hij het gevoel hebben gekregen dat zowat iedereen tegen hem samenspande.

In 's-Graveland bestond een uitgeverij die ook de naam *De Driehoek* voerde en deze uitgeverij eiste nu naamsverandering van haar naamgenoot in Amsterdam. Een tamelijk late reactie, gezien de publiciteit die *De Driehoek* jaren eerder al in de landelijke pers had genoten. Zijfers weigerde dan ook, waarop *De Driehoek* de zaak voor de rechter bracht en 's-Graveland de zaak won. Dit bracht een van de medewerkers van Zijfers, H. Schuhmacher tot het volgende mismoedige schrijven⁴⁰:

‘Iedere vrijheidslievende democraat kreeg bij zijn traditionele Zaterdagavondtocht door de Kalverstraat koude rillingen over zijn rug als hij daar *De Driehoek* zag staan. Iedere Jood stak zich steeds weer aan die vervloekte scherpe punten, die deze driehoek had, als Volk en Vaderland, Het Nationale Dagblad en andere Nationaal-Socialistische lectuur en die *De Driehoek* vrijelijk toonde temidden van de belangrijkste jodenzaken in het Jeruzalem van het Noorden. “That thaar nhou nehiks aan the thoen his.” Zoo dacht menig zoon van het oude volk en ja hoor, eindelijk werd er een rechter, natuurlijk een Polak, bereid gevonden *De Driehoek* te verbieden, als is het dan alleen maar de naam.’

De firma moest nu op zoek naar een nieuwe naam. Die werd al snel gevonden.

Men schreef een prijsvraag uit om een nieuwe naam te vinden. De Kameraden moesten maar beslissen hoe de zaak voortaan zou heten en dat verzoek was niet aan dovemansoren gericht: de inzendingen stroomden binnen.

‘Ik ben zoo brutaal om twee namen in te sturen daar ik gezien heb dat hieromtrent geen bepalingen bestaan,’ schreef H.F. van der Tak uit Amsterdam⁴¹. ‘Voor de “Driehoek” had ik één der volgende benamingen wel toepasselijk gedacht: “De Voorpost” of “De Wachter”.’

W.F. Visser uit Amsterdam had zelfs drie namen ingestuurd⁴²: ‘Zonnerad’, ‘Stormbal’ en ‘De Leeuwen, voorheen de Driehoek’.

M.S. Jansens uit Portengen probeerde het ook, maar hij kwam met een naam ‘waarvan denkkelijk ik niet de enigste zal zijn’, schreef hij erbij⁴³.

Dat was hij met zijn ‘De Germaansche Winkel’ overigens wel, zoals G.J. Zuurders uit Den Haag de enige was met ‘Groot Nederland’⁴⁴.

Jhr. A.H. Gevers pepte zijn inzending op met een opgewekte tekst⁴⁵:

‘Kameraad Zijfers,

Schande over de belagers van Uw firmanaam! Doch geen nood, we bouwen verder! Uw nieuwe naam ontleenen we aan het “boek der boeken” van onzen Leider, waarop iedere nationaal-socialist in tijden van nood teruggrijpt.

Uw firmanaam zij “De Driebron”.’

Ook jhr. Gevers won de prijsvraag niet. Zijfers hield de prijs (een bedrag van vijftig gulden) liever binnen de eigen gelederen: het personeelslid J.C. van der Meulen was de winnaar met zijn vondst *Het Bolwerk*.

Overigens was Van der Meulen niet de enige die deze naam had verzonnen, maar in het archief van *Het Bolwerk* heb ik geen protestbrief gevonden van mevrouw A. Kan-de Boer uit Koog aan de Zaan. Daar was ze waarschijnlijk te timide voor; toch had ze geschreven⁴⁶:

‘Zou, in plaats van “De Driehoek” de naam “Het Bolwerk” misschien in aanmerking kunnen komen?’ Het moge duidelijk zijn: voor een zelfbewuste nationaal-socialist was haar toon te aarzelend.

En als *Het Bolwerk* zou de firma tot 1945 blijven bestaan. Als boekhandel, als sigarenhandel en als uitgeverij.

We hebben al gezien hoe Zijfers zijn best had gedaan om erkenning als boekhandelaar te krijgen. Erkenning als uitgever was een andere zaak. De eerste stappen daartoe had hij al in 1938 gezet. Zijfers probeerde toen de vertaalrechten in handen te krijgen van wat met recht de bijbel der nationaal-socialisten genoemd mag worden, *Mein Kampf* van Adolf Hitler. Verder wilde hij de Nederlandse vertaling uitbrengen van *Durchbruch der sozialen Ehe* van Robert Ley en van dezelfde auteur ook nog *Deutschland ist schöner geworden*. Zijfers nam voor deze plannen contact op met de Duitse agent Erich von der Mehden en deze ging voor hem aan het werk. Maar het bleek zowel Zijfers als Von der Mehden

dat, net als de eerste als boekhandelaar geen boeken kon krijgen van erkende uitgeverijen hij als niet-erkend uitgever ook geen boeken kon slijten aan erkende boekhandelaren. Hij bevond zich werkelijk in een vicieuze cirkel.

Dus nam Zijfers contact op met George Kettmann jr., de directeur van een andere nationaal-socialistische uitgeverij, *De Amsterdamsche Keurkamer*, die wel erkenning had gekregen. Kettmann luisterde naar Zijfers en liet blijken dat hij wel zin had in *Mein Kampf* van Hitler, maar dat hij in de boeken van Ley voor de Nederlandse nationaal-socialistische lezers geen markt zag. Daarop droeg Zijfers de optie van *Mein Kampf* aan Kettmann over, dit tot grote woede van Von der Mehden, die zich werkelijk bedrogen voelde, zoals hij in een boze brief aan Zijfers schreef⁴⁷:

‘Wenn Sie glauben, dass Ihre Firma nicht der anerkannte Verlag sei, dann verstehe ich nicht, dass Sie überhaupt erst die Verbindung mit mir aufgenommen haben.’

Daar had Von der Mehden natuurlijk gelijk in, maar de pil werd snel verguld, omdat hij nu met Kettmann zaken ging doen en deze bleek voortvarend te werk te gaan. *Mein Kampf* zou bij *De Amsterdamsche Keurkamer* gaan verschijnen in de vertaling van Steven Barends.

Voordat de Duitsers ons land binnenvielen was *Mijn kamp* al op de markt en de Nederlandse vertaling van dit boek leidde rond de meidagen van 1940 nog tot een merkwaardige briefwisseling tussen Kettmann en de journalist W.R.C. baron van Boetzelaer uit Arnhem. Deze stuurde in april een brief aan Kettmann met uitvoerige lof⁴⁸:

‘Mag ik nu ik na een telkens onderbroken lectuur van verscheidene weken, Uwe uitgave van “Mijn Kamp” geheel gelezen heb, wil ik niet nalaten U van harte mijne complimenten te maken voor de wijze, waarop dit boek is verzorgd.

Uiterlijk al vormt de editie een juweeltje van boekdrukkunst, maar ook de inhoud is keurig verzorgd. Dit verdient m.i. te meer waardeering, daar men maar al te vaak moest vaststellen, dat vertalingen onnauwkeurig of slecht hebben plaats gehad.

Aan den vertaler Steven Barends breng ik dan ook gaarne alle hulde voor zijn hoogst verzorgde overzetting. Bij het lezen der Nederlandsche uitgave heb ik voortdurend de Duitse, die ik eenige jaren geleden al eens doorgewerkt had, bij de hand gehouden. Herhaaldelijk kon ik daardoor constateeren, met hoeveel zorg een gedachte, die niet rechtstreeks vertaald kon worden, in onze taal is weergegeven. Nergens heb ik een fout kunnen vinden. Dat is op 850 pagina's waarlijk een unicum te noemen! Voor dezen enormen arbeid, die blijkbaar met de grootste nauwgezetheid is ten uitvoer gebracht, kan ik geen woorden van lof genoeg vinden. Het is in één woord af!’

George Kettmann jr. was met deze lof zeer verguld en hij schreef dat dan ook

meteen aan baron van Boetzelaer, maar uit zijn brief bleek dat hij nog een bedoeling had⁴⁹:

‘Nog temeer zouden wij ons erover verheugen, wanneer wij van dit oordeel gebruik zouden mogen maken in onze reclamecampagne, zoowel bij den boekhandel als in de prospectussen voor particulieren.’

Baron van Boetzelaer schrok zich een ongeluk. Hij wilde zo onder geestverwanten wel zijn mening geven, maar publiekelijk de lof toezwaaien aan een Nederlandse vertaling van *Mein Kampf* leek hem al te onvoorzichtig. We mogen niet vergeten dat het nog maar april 1940 was en hoewel een Duitse inval en overwinning steeds waarschijnlijker werden was het nog niet zover en moesten de nationaal-socialisten zich zo koest mogelijk houden in afwachting van de macht die hen later ten deel zou vallen.

Natuurlijk mocht Kettmann zijn oordeel weergeven, aldus Van Boetzelaer, maar dan zonder zijn naam te gebruiken⁵⁰:

‘Er is echter een omstandigheid, die wij even onder het oog moeten zien en dat is wel deze, dat uitgevers aan die ik artikelen moet slijten mij op grond van mijn oordeel over “Mijn Kamp” gaan aanzien voor een “faksist” of een nóg erger wezen in hun oogen en op grond daarvan mij den rug toekeeren. Dat kan ik nog niet best veroorloven. Ik zou dus eventueel gaarne van U hooren op welke wijze U precies van mijn brief gebruik wil maken. Liever zag ik mijn naam, althans voluit, daarin niet vermeld. Ik weet niet of de zaak dan nog waarde voor U heeft. Misschien is er nog een middenweg te vinden, die ons beider belangen in het oog vat.’

Die was er niet. Of voluit de naam vermelden of niet, zo schreef Kettmann hem teleurgesteld terug want ‘een anonieme waardeering heeft uiteraard voor het door ons beoogde doel niet de minste waarde. Voor zoover wij dit kunnen overzien, is hiervoor verder geen middenweg⁵¹.’

Aan het slot van zijn brief toonde Kettmann wel enig begrip voor de problemen van de zo moeizaam Nederlands schrijvende publicist:

‘Overigens kunnen wij ons Uw beduchtheid begrijpen.’

Er viel een stilte van enkele weken, maar gelukkig voor Kettmann en Van Boetzelaer vielen de Duitsers Nederland binnen en dus kon Van Boetzelaer twee weken na de capitulatie van het Nederlandse leger opgelucht aan *De Amsterdamsche Keurkamer* schrijven⁵²:

‘Als in zoovele gevallen heeft de tijd raad geschaft, want inmiddels zijn de omstandigheden in ons land totaal veranderd. Ik hoef nu niet lang meer te piekeren op een antwoord, want plotseling zijn de bezwaren verdwenen tegen het belijden van bepaalde beginselen in het openbaar. In deze nieuwe aera heb ik er geen enkel bezwaar meer tegen de toestemming te verleen, die u mij bij schrijven van 19 april j.l. vroeg, zoodat ik U bij dezen vrijheid verleen gebruik

te maken van mijn oordeel dd. 18 April over de Nederlandsche vertaling van “Mein Kampf” in Uw reclamecampagne bij boekhandelaren en particulieren voor Uwe uitgave. Het verheugt mij, dat deze oplossing nu mogelijk is geworden - het wijst mede op betere tijden, die aangebroken zijn - en ik wensch U van harte voorspoed met het onderbrengen der editie. Zij verdient inderdaad nu meer dan ooit alle aandacht.’

Het siert Kettmann dat hij aan deze opportunist verder geen enkele aandacht meer besteedde. Wat Kettmann en zijn vrouw Margot ook waren, dat in ieder geval niet. Ze hadden van het begin af aan tot de harde kern der nationaal-socialisten behoord en hebben niet gewacht op een Duitse overwinning om hun ideeën in het openbaar te uiten in woord en geschrift.

In deel II heb ik Kettmann als auteur al uitvoerig behandeld, daarom beperk ik me nu tot zijn activiteiten als uitgever.

Die activiteiten begonnen op 28 juli 1932 toen hun uitgeverij als *De Amsterdamsche Keurkamer* in het register van de Kamer van Koophandel werd ingeschreven. Kettmann koos voor zijn uitgeverij een vignet waarin de beginletters N.A.K. terugkeerden. In dat vignet staat: ‘Dienende Arbeid Kroont’ en Kettmann zou daarover zeggen dat ‘dienende arbeid op zichzelf zou kunnen duiden op vrijheid, op onderwerping aan een almachtige staat, het derde woord waarborgt echter een zoo koninklijk zelfrespect dat dit vrijwillig dienen den arbeid als zelfverwezenlijking vooropstelt’.⁵³

Hij en zijn vrouw zagen in de uitgeverij een ideaal en jaren later keken ze daar geëxalteerd op terug door zichzelf te scharen onder de ‘oude strijders voor het nationaal-socialisme in Nederland’ die terugzien ‘op een tijd, toen zij hevig leefden in een ideaal, dat welhaast onbereikbaar en dus belachelijk moet zijn voorgekomen aan de velen die alles maar liever bij het oude wilden laten: de steunregeling, de voedselvernietiging, de vee-afslachtingen en de Joden “business” en de honderd-en-een andere democratische weldaden’.

Er was, toen de uitgeverij werd ingeschreven nog een derde vennoot, F.A.E. Smit, maar zijn naam komt niet meer voor nadat op 1 maart 1937 de statuten werden gewijzigd. Die wijziging hield in dat de firma werd ontbonden ‘wegens het uittreden van een comparant sub twee [Smit, AV] en dat alle rechten en verplichtingen, de vennootschap betreffende, ten bate van de comparant sub één en de comparant sub drie [Kettmann en zijn vrouw, AV] zullen komen’.⁵⁴

De uitgaven van *De Amsterdamsche Keurkamer* vertoonden in toenemende mate, naarmate de jaren verstreken, een radicaliserende tendens. Een verschijnsel, eigen aan vrijwel elke revolutionaire beweging en zo zag de NSB zichzelf, aldus Willem Huberts in zijn verder zwakke Kettmann-biografie.⁵⁵

Het eerste deel van de opmerking van Huberts is zeker waar; de uitgaven van Kettmann radicaliseerden. Het tweede deel van zijn opmerking is de gebruikelijke nonsens waarmee zijn geschriften zijn gelardeerd. Hij stelt het nationaal-socialisme op één lijn met andere revolutionaire bewegingen, maar het opvallende van het nationaal-socialisme is nou net dat het zich op het punt van het radicalisme onderscheidde van andere bewegingen. Waar elke revolutionaire beweging na de eerste woelige jaren en zeker nadat de macht eenmaal gegrepen is, terechtkomt in rustiger, burgerlijker vaarwater, zien we bij de nationaal-socialisten dat de radicalisering zo'n onderdeel vormde van de ideologie, dat deze uiteindelijk niets anders overbleef dan de eigen vernietiging door zich steeds maar revolutionairder opstellen.

Dit radicale element van *De Amsterdamsche Keurkamer*, de uitgeverij binnen het spectrum van nationaal-socialistische uitgeverijen in Nederland die het stevigst verankerd was in een ideologische onderbouw en wars was van elke vorm van opportunisme, treffen we zeker ook aan in het in 1942 verschenen *Keurjaarboek 1932-1942*, dat ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de uitgeverij verscheen. Margot Warnsinck, die vrouw van Kettmann zou in ongemeen felle bewoordingen de eerste jaren van de uitgeverij beschrijven⁵⁶:

‘De kleine uitgeverij die in den zomer van 1932 twee kamertjes betrok op de derde verdieping in het kantoorgebouw Spuistraat 219-221, had niet slechts te kampen met de financieele moeilijkheden, die elke jonge zaak heeft te doorstaan. Zij had daarenboven - wilde haar firmanten trouw blijven aan het doel, waarvoor de zaak was opgericht - de vooroordeelen en de koele afwijzing der boekhandelaren te trotseeren, een doodgepraat publiek warm te maken voor hetgeen zij uitgaf en zich staande te houden tegen elke listige Joodsche ondermijningspoging.’

Zij citeerde Wies Moens in zijn *De dooden leven* dat *De Amsterdamsche Keurkamer* samen met de Brusselse uitgeverij *De Phalanx* had uitgegeven⁵⁷:

‘Tusschen Zuid-Afrika en Nederland ligt nog altijd een wereldzee, en de Nederlandsche criticus houdt van zijn theepot, zijn parkietjes en zijn pantoffels. Maar wee den jongen Dietscher, die “vaderlandsche” gedichten durft te schrijven. Het is genoeg dat de criticus in een gedicht van eigen bodem het woord “volk” ontwaart, of erger: het woord “Dietsch” om hem, in den naam der zuivere poëzie, naar den papieren banbliksem te doen grijpen.’

We kunnen er niet omheen te stellen dat *De Amsterdamsche Keurkamer* het alleen maar zo lang heeft kunnen bolwerken door het grote succes van *Mijn kamp*, waarvan meer dan honderdduizend exemplaren werden verkocht.

Dat succes was niet in de laatste plaats te danken aan de steun van de zijde van de nationaal-socialistische pers, die ervoor ijverde dat elke rechtgeaarde nationaal-socialist het geschrift van de Führer op het nachtkastje had. Meteen na verschijnen meldde *Volk en Vaderland* al begeesterd⁵⁸:

‘Mede door den laag gestelden prijs (de twee deelen in één band, nagenoeg 900 bladz. gedrukt, voor f4,50) is met deze Nederlandsche uitgave van Hitler's geniale werk voor Duitschlands herwording binnen het bereik van elk onzer eigen volksgenooten gebracht. Indien dit erop den duur toe zal leiden, dat de Nederlandsche arbeider tot het inzicht komt, hoe hij - in het bijzonder met “Mein Kampf” - door baatzuchtige partij-politici bij herhaling werd misleid, dan zal hierdoor ontegenzeggelijk het Nederlandsche nationaal-socialisme gediend zijn. Al willen wij niet zeggen, dat in de politiek alles geoorloofd is, zeven jaar schrap staan in de N.S.B. heeft ons toch wel geleerd, dat in de politiek tegenover de N.S.B. alles geoorloofd is.

Dus, daarom alleen al verheugen wij ons over het feit dat “Mein Kampf” nu eindelijk in het Nederlandsch uitkomt en door duizenden - onverschillig tot welke partij zij behooren - zal worden gelezen en herlezen.’

Met deze succes-uitgave ging *De Amsterdamsche Keurkamer* de bezettingsjaren in. De eerste dagen nog zonder haar directeur. Kettmann was met vele andere nationaal-socialisten geïnterneerd. Hij kwam verbitterd over deze in zijn ogen onrechtvaardige terreurbehandeling terug en deze verbittering zou niet nalaten haar sporen achter te laten in zijn eigen geschriften, maar ook in de keuze der uitgaven die hij in de daaropvolgende jaren het licht liet zien. Zijn vrouw, wellicht nog fanatieker dan Kettmann zelf, zou hem daarin volop steunen.

In de weken volgend op de capitulatie druppelden steeds meer berichten binnen over boekhandels en uitgeverijen die oorlogsschade hadden geleden, zoals de NV *Zomer en Keuning* uit Wageningen, die daarom in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* moest melden dat ‘haar geheele voorraad met haar gebouwen verwoest is. Zij kan thans niets uit haar fonds leveren’⁵⁹, zoals ook *Dijkstra's Uitgeverij* in Zeist moest berichten⁶⁰, zij het ‘dat haar opslagplaats te Utrecht gespaard is, zoodat de meeste uitgaven geleverd kunnen worden, terwijl de verbrande uitgaven reeds opnieuw in bewerking zijn genomen’.

Zo waren er meer. In de eerste plaats natuurlijk in Rotterdam, maar er waren ook bedrijven die zware schade hadden geleden in Alblasserdam (*Firma Bakhuizen*) en in Sas van Gent (*De Zeeuwsche Koerier*).

De *Contact-Commissie* had handenvol werk. Men had een algemene regeling opgesteld waarin de uitgevers en boekhandelaren samen konden overleggen over de wijze waarop men elkaars schade kon opvangen. Maar het was onontkoombaar dat zo'n algemene regeling vaag zou zijn; het was nu eenmaal onmogelijk in alle eventualiteiten te voorzien en bovendien was het fenomeen oorlogsschade geheel nieuw. Vandaar ook dat beide partijen vaak geen weg wisten met de wijze waarop de regelingen geformuleerd waren. Wat moest men beginnen met een zin als gepubliceerd in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*⁶¹:

‘De Commissie vertrouwt, dat de uitgever bereid zal zijn het voor den oorlog bij aanbidding bestelde aan de verwoeste boekhandels voor wie in het bijzonder de exploitatie-mogelijkheid van het boek niet groot is, tegen zoo gunstig mogelijke condities b.v. als commissie-goed te zenden, met aanbiedingskorting.’

Dat betekende in de praktijk dat het de uitgever was die de touwtjes in handen had en de voorwaarden, hoe gunstig voor haarzelf ook, kon decreteren. En de uitgever had de macht al helemaal in handen als we lezen wat de paragraaf ‘Vervolgwerken’ inhield:

‘In gevallen waarin het den boekhandel niet mogelijk zal zijn volgende deelen door te leveren, b.v. omdat hij tengevolge van de verwoesting niet meer kan nagaan wie de inteekekenaren waren of wel deze overleden of door de evacuatie voor hem blijvend onvindbaar zijn, zal de boekhandel zulks aannemelijk moeten maken.’

Alleen bij commissiegoederen stond de boekhandel relatief sterk:

‘De C.C. stelt vast dat het commissie- en depôtgoed dat in de verwoeste boekhandels aanwezig was, het eigendom van den uitgever was. De schade tengevolge van het verloren gaan van deze goederen komt derhalve, ongeacht of het gezonden werd door den uitgever op verzoek of uit eigen beweging ten laste van den uitgever.’

In dezelfde periodieken waarin deze regelingen stonden afgedrukt kunnen we lezen dat de pessimistische toon van de eerste weken snel was verdwenen. In het *Nieuwsblad van den Boekhandel* van begin juni kunnen we dat al zien aan een opgewekt verslag dat werd gemaakt vanuit het *Centraal Boekhuis*⁶²:

‘Naar de ervaringen van het Centraal Boekhuis is de verkoop van schoolboeken vrij normaal. Dat de verkoop van romans en kinderboeken bij het C.B. slecht is, behoeft geen aanwijzing te zijn, omdat deze soorten in den boekhandel ruimschoots aanwezig plegen te zijn. Andere rubrieken kwamen opvallend op den voorgrond. Zoo de boeken op godsdienstig terrein. Daarna de overigens in dezen tijd ook vroeger gevraagde werken over planten en dieren, flora's en herbariums. Wijsbegeerte, zielkunde, ethiek zijn eveneens in de belangstelling van het publiek naar voren gekomen. In de plaats van avontuurlijke boeken voor de rijpere jeugd, vraagt men nu meer boeken op populair-technisch gebied, blijkbaar bedoeld als handleiding voor het knutselen. Tenslotte ziet het er naar uit, dat meer dan gewone belangstelling zal bestaan voor boeken over handenarbeid, lichamelijke opvoeding en spelen (ook schaken en dammen).

Of bovenstaande aanwijzingen meer dan documentaire waarde hebben, weten wij niet. Maar in ieder geval kan de boekverkooper, die dezer dagen een nieuwe etalage moet maken, er zijn voordeel mee doen.’

Het was een aansporing aan het adres van de boekhandelaar om meer dan gewone aandacht aan de etalage te besteden. Dat was in die jaren heel wat be-

langrijker dan nu, waar de boekhandelaar zich ook op andere wijze aan het publiek kan presenteren. In die tijd werd er veel minder geadverteerd, maar probeerde men met opvallende etalages, waarvoor zelfs wedstrijden werden uitgeschreven, het publiek naar binnen te halen.

En met leuzen.

Elk seizoen ontstonden er nieuwe leuzen en voor deze junimaand 1940 waren dat er opvallend veel. Een greep:

‘Geen boog kan steeds gespannen zijn,
Leest, ontspant uw geest.’

Of:

‘*Verborgten schat*

Het boek brengt troost in leed

En in het duister licht.

Wie 't poover opendeed

Die doet het rijker dicht.’

En:

‘Bezinning en rust... Wederopbouw

Verfrischt uw geest: koopt 't goede boek!’

Het maakte vooral ook duidelijk dat veel boekhandelaren zich in ieder geval van de eerste schok hadden hersteld, zoals een uitgever in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* meldde⁶³:

‘Onze vertegenwoordiger ging woensdag 5 Juni j.l. voor het eerst sedert het uitbreken van den oorlog weer op stap met een uitgave, die reeds vorige jaar door ons was opgezet en waarvan het reis-exemplaar juist voor den tienden Mei gereed kwam. Een uitgave dus, die in geen enkel opzicht met den oorlog in verband staat, zelfs niet met eenige andere actueele gebeurtenis en die evengoed twee jaar eerder had kunnen verschijnen. Onze verwachting was, dat hij Zaterdags d.a.v. met een heel gering of geen resultaat zou thuiskomen. Tot onze verbazing echter bracht hij een stapeltje bestelbiljetten mee, waarbij orders van 15, 20 en 25 exx. geen uitzondering waren. Is dit niet het duidelijkste bewijs, dat de boekhandel den moed allerminst laat zakken en hij nog wel iets aandurft?’

Er was zelfs een boekhandelaar, die nu reeds beslag legde op een der auteurs voor het houden van een causerie in zijn zaak, onmiddellijk na de verschijning van het boek.’

Wie die vertegenwoordiger was, weten we niet; de schrijver van het artikel bleef ook al anoniem. Misschien ging het wel om vertegenwoordiger Geert van Oorschot die we prominent genoemd zien worden in een advertentie van de N.V. *Querido's Uitgevers Mij.* waarin werd meegedeeld dat ‘onze vertegenwoordiger de heer v. Oorschot zijn onderbroken aanbiedingsreis heeft hervat.’⁶⁴

Het pakket boeken dat de vertegenwoordiger kon aanbieden was wel veranderd. Dat was een gevolg van het overleg tussen de *Contact-Commissie* en *Pressereferent* Willy Janke. We hebben al gezien dat er in Den Haag problemen waren geweest.

Dat bracht de *Contact-Commissie* ertoe om enkele maanden later bekend te maken⁶⁵.

‘Zaterdag 25 Mei ontving ieder erkend boekhandelaar, uitgever en leesbibliotheekhouder door de zorgen van de “Vereeniging” een circulaire, waarin de eischen van de autoriteiten werden samengevat, zooals deze door Dr. Janke, den Pers-attaché van de Deutsche legatie in Den Haag werden medegedeeld aan den voorzitter van de 's-Gravenhaagsche Boekhandelaars Vereeniging en den Secretaris van den N.B.B. Op verzoek van den heer Janke hebben beiden deze circulaire ter kennis van alle collega's gebracht en voor wien deze niet ontvangen mochten hebben diene dat zij opgenomen is in het laatstverschenen nummer van “De Boekverkooper” en zolang de voorraad strekt ook bij de administratie van “De Vereeniging” verkrijgbaar is. Het contact met Dr. Janke is sedert dien door onze Commissie overgenomen, doch de overstelpende drukte, waaronder deze gebukt gaat én het feit dat met dit tijdelijk onderdeel van zijn taak wellicht binnenkort een andere functionaris zal belast worden, zijn oorzaak, dat op verschillende vragen omtrent de al dan niet toelaatbaarheid van een bepaald werk nog geen antwoord kan gegeven worden. Het heeft op dit oogenblik derhalve geen nut vragen daaromtrent te richten, noch aan Dr. Janke, noch aan onze Commissie of een harer leden.’

Het was duidelijk: de Duitse autoriteiten wisten nog niet welke richting ze op moesten. In ieder geval wachtte Janke voorlopig op verdere instructies. Het was in de periode dat de nationaal-socialisten mochten hopen dat ze met een ‘zacht’ beleid de Nederlandse bevolking konden paaien en inderdaad: veel Nederlanders lieten zich zand in de ogen strooien en gingen ervanuit dat het allemaal zo'n vaart niet zou lopen. Men wilde optimistisch blijven en men zag het feit dat, als we ons tot het boekenvak beperken, een man als Janke de zaak voorlopig overliet aan de Commissie en ook niet benaderd mocht worden met vragen, algemeen als een teken dat de dictatuur in Nederland niet zou worden opgelegd. Het zou dus een vorm van zelfcensuur worden, waardoor verschillende boekhandelaren een aantal boeken niet meer inkochten en uitgevers een deel, zij het klein deel, van het fonds voorlopig niet aan de vertegenwoordigers meegaf. Men keek voorlopig wel voorzichtigheidshalve liever eerst de kat uit de boom.

Maar hoe dan ook men hoefde niet bevreesd te zijn dat er nu minder boeken in de aanbieding waren. Het was dezelfde oorlog die ervoor zorgde dat een stroom nieuwe titels op de markt kwam, waaronder zelfs veel haastproducties.

Daaronder was bij voorbeeld *Oorlogsverwoestingen in Nederland*, een uit-

gave van *W. ten Have* NV uit Amsterdam. Deze titel werd de eerste week van juni al aangekondigd. Daar was ook het *Oorlogskookboek* van A. Geurts, met een omslagtekening van Karel Thole die door *J.J. Ramen & Zoonen* in Roermond uitgegeven was. *Van Holkema & Warendorf* NV in Amsterdam adverteerde zeer snel met de aanbieding van 'een zeer actueel boek. Binnen enkele dagen zal verschijnen: *Hygiënische en medische raadgevingen in oorlogstijd* door Dr. A. Vedder, Huisarts-bacterioloog te Amsterdam'⁶⁶, en de *Uitg. Mij. W. de Haan* NV in Utrecht gooide maar liefst zes delen uit *De Haan's praktische bibliotheek* tegelijk op de markt: *Hoe moet ik zuinig koken in oorlogstijd? Hoe kan ik zelf kippen houden? Hoe leg ik zelf een moestuin aan? Hoe handel ik bij ziekte en ongelukken in oorlogstijd? Hoe blijf ik fit? en Hoe behandel ik zelf de wasch thuis?* En om deze aanbiedingenlijst, waar de boekhandelaar mee werd gebombardeerd, te besluiten, een letterlijk *signaal* van de zijde der nationaal-socialisten aan het adres der boekverkoper.

De NV *Van Ditmar's Boeken Import*, waarvan het hoofdkantoor gevestigd was op Singel 95 in Amsterdam, plaatste een levensgrote advertentie in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* die aan duidelijkheid niets te wensen overliet⁶⁷:

'Niet bij de pakken neerzitten.

Dit oude Hollandsche gezegde geldt nu meer dan ooit. Naast de noodzakelijke stimulatie van de boekenverkoop, adviseeren wij de Heeren collega's den verkoop van actuele tijdschriften ter hand te nemen, waarnaar de laatste dagen nogal vraag is.

Ook de collega's, die zich met de tijdschriftenverkoop tot nu toe niet bezig gehouden hebben, moeten niet nalaten dit te doen. Wij leveren alle Deutsche bladen tegen uitstekende condities en volkomen in commissie, zoodat voor den boekhandelaar geen enkel risico eraan verbonden is een poging met den tijdschriften te doen.'

En op welk Duits blad vestigde dit nationaal-socialistische bedrijf dan vooral de aandacht? In eerste instantie op een blad dat de gehele oorlog door in alle bezette gebieden tot het best verkochte Duitse blad gerekend kan worden: *Signal*, waarvan later ook een Nederlandse versie (*Signaal*) zou verschijnen en waarin de prestaties van de *Kriegsmarine*, de *Wehrmacht* en de *Luftwaffe* werden bejubeld. Het blad oogde voor die tijd erg modern want was geënt op de Amerikaanse geïllustreerde bladen, waarvoor propagandaminister Joseph Goebbels een grote bewondering had. *Signal* werd bij duizenden, ook in Nederland, verkocht en de kopers waren lang niet altijd nationaal-socialisten, maar heel vaak jongeren die bij de realistische foto's konden wegdromen. De bedoeling van *Signal* was om zo een voedingsbodemp te scheppen voor het vrijwillig dienstnemen bij de ss. Er is nooit onderzoek gedaan naar de beweegredenen, waarom alleen al in Nederland, bijna dertigduizend jongens en mannen zich voor het Oostfront

hebben gemeld, maar we mogen ervan uitgaan dat bij sommigen de verheerlijking van de oorlog, die in *Signal* terug te vinden is, een rol heeft gespeeld.

Naast het advertentiegeweld van *Van Ditmar's Boeken Import* waren ook de advertenties van de *Uitg. Mij Elsevier* opvallend. Niet zozeer door de titels die de firma erin aanbood, als wel door hun omvang die enorm was - voor de redactie van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* een teken van 'vertrouwen en doortastendheid'.⁶⁸ 'Zij die nu weten door te zetten, niettegenstaande moeilijkheden, zullen er de vruchten van plukken,' aldus de redactie van *Het Nieuwsblad*.

Het *Elsevier* van die jaren is nauwelijks te vergelijken met het *Elsevier* van onze tijd; het was toen nog een bescheiden bedrijf al behoorde het al tot de grotere uitgeversmaatschappijen. De geschiedenis van *Elsevier* in de bezettingsjaren is een duidelijk voorbeeld van de problemen, maar ook de mogelijkheden waarvoor een groot respectabel bedrijf zich geplaatst zag.

Voor de geschiedschrijving van een bedrijf als *Elsevier* is het van groot belang dat de notulen van het overleg tussen commissarissen enerzijds en directieleden anderzijds bewaard zijn gebleven.

Daarom laten we ons verhaal van *Elsevier* met notulen beginnen en wel met die van 20 april 1937, waar het plan aan de orde kwam om zich meer toe te gaan leggen op uitgave maar ook wederverkoop van Duitse wetenschappelijke werken. Johannes Pieter Klautz had daartoe een nota opgesteld.

Klautz, in 1904 geboren, was in 1927 door *Elsevier*-directeur Herman Robbers tot zijn secretaris benoemd. Het was de eerste stap naar een indrukwekkende carrière binnen het bedrijf, een carrière overigens die zich tot ver na de oorlog zou voortzetten. Klautz zou voor een belangrijk deel het gezicht bepalen van het bedrijf zoals we dat nu nog kennen.

In 1929 volgde zijn benoeming tot mede-directeur; hij was toen nog geen vijfentwintig jaar oud.

Op de nota die hij schreef over het plan om Duitse wetenschappelijke boeken uit te gaan geven zullen we uitvoerig ingaan omdat hierin een goed beeld wordt geschetst van de denkwijze van de vooroorlogse uitgever die zich ineens geplaatst ziet voor sterk politiek beladen problemen.

'De schrijvers onder de kunstenaars die in Duitschland niet meer "gewenscht" werden, vonden bereids onderdak bij Querido en Allert de Lange,' aldus Klautz, 'en bij enkele uitgevers in Frankrijk en Zwitserland. Met de geleerden is het anders gesteld. Hun publicaties waren niet hun hoofdbezigheid, integendeel, zij waren meestal het gevolg van hun werkzaamheid op wetenschappelijk gebied. Het probleem van een anderen uitgever kwam voor hen nog niet dadelijk aan de orde, maar kreeg pas het laatste jaar voor velen betekenis:

De geleerden, die niet meer bij Duitse uitgevers publiceerden, zijn te verdeelen in twee groepen:

a. De heel- en halfjoodsche, die, levend buiten Duitsland, hun oude uitgevers zagen gedwongen worden, het contract met hen te verbreken.

b. De niet-joodsche geleerden buiten Duitsland, die vroeger in Duitsland uitgaven, maar die hetzij uit antipathie tegen het Hitler-regime, hetzij uit hoofde der deviezen-moeilijkheden graag een uitgever buiten Duitsland zouden vinden.⁶⁹

Verderop in de nota zou Klautz tot een duidelijke conclusie komen:

‘Duitsland mag bij de calculatie geen rol spelen; worden boeken in Duitsland verkocht en krijgen wij het geld daarvoor, dan is dat een “Geschenk vom Himmel”. Czechoslowakije speelt voor den verkoop van wetenschappelijke boeken evenmin een rol van beteekenis. Over Oostenrijk valt niet zooveel positiefs te zeggen.’

Na deze duidelijke analyse weidde Klautz in zijn nota nog uit over twee aspecten, een ‘ideel’ en een ‘commercieel’.

Over het commerciële aspect kon hij kort zijn:

‘Door het wegvallen van Duitsland als afzetgebied was het vooruitzicht ongunstig.’

Maar ook:

‘Als de boeken werkelijk “uniek” in hun vak zijn - en wij kunnen ons toch daaromtrent terdege laten voorlichten - is er dan buiten Duitsland niet reeds een zoodanig afzetgebied dat toch een behoorlijke winst mogelijk is?’

En:

‘Risico is er ongetwijfeld mee gemoeid, maar is het risico in werkelijkheid zooveel grootter dan bij het uitgeven van romans enz. voor de Nederlandsche markt?’

Belangrijker voor Klautz was het ideële aspect, waarover hij een uitgesproken mening had dan veel mensen in Nederland op dat moment, 1937, hadden of hardop durfden uitspreken:

‘Mijn persoonlijk inzicht is dat het een ontzaglijke ramp zou zijn, indien de geestesgesteldheid “van den grooten bek” gebaseerd op den heelen of halven leugen, in andere landen en in ons land de leidende zou worden, maar ik geef toe, dat hier omtrent ook andere opvattingen mogelijk zijn. Ons volk, dat altijd de traditie van vrijheid, verdraagzaamheid en naastenliefde heeft gehandhaafd, zou zijn verleden verloochenen, wanneer tyrannie, haat en wraakzucht hier ingang zouden vinden.

In dezen strijd der ideologieën spelen de geestesproducten der “emigranten” hun rol. Direct, voor zoover het geschriften betreft als dat van Prof. Baumgarten, den “Zwitserschen Huizinga”, die zijn wetenschappelijke beschouwing

over de 19de eeuw gaarne bij ons zou uitgeven en regelrecht stelling neemt tegen het fascisme; indirect, waar nieuwe en belangrijke medische studies volgens de “oude” methode geschreven, het kamp der tegenstanders van het fascisme zullen helpen versterken. Eenmaal zal de historieschrijver der 20ste eeuw zich de vraag stellen of de refugéés van dezen tijd evenals zoo vaak vroeger gebeurd is, in Holland een materieel of geestelijk onderdak gevonden hebben, of dat Holland ditmaal niet zijn traditie getrouw is geweest en de uitgewekenen óf elders of in het geheel geen schuilplaats voor hun geesteskinderen hebben gevonden. Aan de beantwoording dezer vraag kunnen wij in belangrijke mate bijdragen. Een uitgever is geen kruidenier. Zoo ooit, moge hij zich thans van zijn geestelijke taak bewust zijn.’

Het was een harde nota en voor een aantal commissarissen bij *Elsevier* zal het nieuw zijn geweest dat zo duidelijk de maatschappelijke rol van de uitgever uit de doeken werd gedaan, inclusief de consequenties (het opgeven van een groot buurland als afzetgebied) daarvan op financieel gebied. Commissaris Herman Robbers reageerde dan ook positief, maar heel voorzichtig op de nota van Klautz. Zijn kritiek gold vooral het punt van het uitgeven van buitenlandse auteurs in de oorspronkelijke taal, zoals hij in de commissarissenvergadering uiteenzette⁷⁰:

‘Ik zou aan de Commissarissen willen adviseeren hiertoe over te gaan, doch voorlopig *zeer voorzichtig* en vooral niet te veel van dergelijke contacten aan te gaan. Eerst na een paar jaar zullen de resultaten kunnen blijken en dus ook pas beoordeeld kunnen worden of wij op dezen weg moeten doorgaan. In aanmerking zal nog genomen moeten worden, dat de konsekwentie van het uitgeven van boeken van Duitsche Joden kan zijn dat het tegenwoordige Duitsche regiem ons minder vriendelijk gezind zal zijn en dat dit moeilijkheden zou kunnen opleveren bij het verkopen van Duitsche uitgaven (of rechten) van onze Nederlandsche boeken.’

Het was een van de laatste uitspraken van commissaris Herman Robbers over deze zaak, want op 15 september van hetzelfde jaar zou hij overlijden.

Er moest een nieuwe commissaris worden benoemd en daartoe werd de hoofdredacteur van de *Winkler Prins Encyclopedie*, prof.dr. Jan de Vries voorgedragen, zoals de notulen ons leren⁷¹:

‘De Heer Burgersdijk meent echter, dat een moeilijke verhouding zou kunnen ontstaan als met Prof. de Vries onderhandeld moet worden over het hoofdredacteurschap van den volgenden druk, die misschien al spoedig zal moeten worden voorbereid, en deze onderhandelingen dan met een Commissaris zouden moeten worden gevoerd.’

John Robbers was degene die Jan de Vries had voorgedragen, maar deze

telg uit het *Elsevier*-uitgeversgeslacht liet zich door de argumenten van commissaris Burgersdijk overtuigen en hij trok zijn voordracht in. Geen van de aanwezigen zal zich toen hebben gerealiseerd dat men door het oog van de naald was gekropen.

Jan de Vries was in deze tijd nog uitsluitend een vooraanstaand geleerde, een germanist van internationale betekenis. Een ambitieuze man, dat wel, en die eigenschap zou een verregaande collaboratie tijdens de bezettingsjaren tot gevolg hebben. We hebben Jan de Vries in vorige delen al gezien als bij voorbeeld *Leider* van het *Letterengilde*. Niemand kan zeggen wat er met *Elsevier* gebeurd zou zijn als de commissarissenvergadering onder de invloed zou zijn geraakt van een welsprekend nationaal-socialist, en of deze het bedrijf in zijn val zou hebben meegesleept, alle standvastigheid van bij voorbeeld iemand als Klautz ten spijt.

Overigens, Herman Robbers' waarschuwende woorden over de haalbaarheid van verkoop van boeken in de Duitse taal werden al snel bewaarheid. Een jaar later al moesten de commissarissen tot hun spijt constateren⁷²:

'Aangezien de Duitse boeken in 't algemeen in Deutschland "unerwünscht" zijn en de verkoop ervan in Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije eveneens onmogelijk gemaakt of zeer belemmerd is, zijn de perspectieven van dit soort uitgaven veel ongunstiger geworden en hebben wij geen nieuwe contacten betreffende uitgaven in de Duitse taal afgesloten.'

In september 1939, toen de Tweede Wereldoorlog door de inval in Polen van Duitse troepen een feit was, werden Klautz en John Robbers, die inmiddels directeur was geworden, gemobiliseerd zodat de commissarissen voor de eerste maal bijeenkwamen zonder de aanwezigheid van een directielid. En zonder de dominante aanwezigheid van Klautz, met zijn duidelijke stellingnames en zijn overheersende persoonlijkheid. Dat wordt al meteen duidelijk als we lezen welke benauwde toon werd aangeslagen op de eerste commissarissenvergadering na die mobilisatie⁷³:

'De Heer Boot deelt mede dat al het onder handen (zijnde) werk gewoon doorgaat, zoowel wat betreft de chemische uitgaven als de W.P. en het Rubensboek. Naar aanleiding hiervan deelt de Heer Boot het resultaat mede van een correspondentie tusschen hem en den heer John Robbers over losse plaatjes voor overschot-exemplaren W.P., die nog bij Brockhaus moeten worden besteld. Gezien het feit, dat de Heer Robbers de enige is, die dit werk kan doen en mede gezien het feit dat een revolutie in Deutschland waarmee het verkeer nu nog normaal is op korten termijn tot de mogelijkheden moet worden gerekend evenals andere mogelijke binnenlandsche of buitenlandsche veranderingen op politiek gebied achten commissarissen de completeering der plaatjes een zaak waarbij de grootste urgentie moet worden betracht.'

Wie deze tekst leest kan zich niet onttrekken aan de indruk dat de commissarissen-

rissen bijna bevreesd waren voor een omverstoting van het nationaal-socialistische bewind, zolang de plaatjes van Brockhaus nog niet binnen waren gekomen, waardoor immers de produktie van de *Winkler Prins-encyclopedie* vreselijk zou worden vertraagd. Het is maar de vraag of zo'n tekst in de notulen terecht was gekomen als directielid Klautz bij de vergadering aanwezig was geweest.

Maar hoe de analyse der commissarissen ook luidde: de regering in Duitsland werd niet omvergeworpen en de plaatjes kwamen keurig aan.

Sterker nog: de nationaal-socialistische revolutie breidde zich uit en rolde Nederland binnen. De commissarissen van *Elsevier* zagen zich in één klap geconfronteerd met nog heel wat grotere problemen dan de plaatjes van Brockhaus, zoals wel blijkt uit de eerste vergadering, ver in juni, die ze na de Duitse inval zouden houden⁷⁴:

‘Betreffende de aanvang der werktijden deelt de Heer Ir. Robbers geheel het standpunt van den Heer Boot, die het gewenscht acht dat de directeuren aanwezig zijn als het kantoor om negen uur aanvangt. In ieder geval lijkt het hem juist dat de post om negen uur bij afwezigheid van de directeurs door den procuratiehouder wordt opengemaakt en gedistribueerd, waarmede de andere commissarissen geheel instemmen.’ Dát was het belangrijke probleem in oorlogstijd. Wie de notulen leest kan niets bespeuren van de dramatische omwenteling die had plaatsgevonden. Alsof er niets gebeurd was besteedde men uren aan gekissebis over financiële afwikkelingen, en o, ja, één kort zinnetje, waaruit we mogen opmaken dat het inmiddels oorlog was:

‘Bij de rondvraag brengt de Heer Boot de eventueele oorlogstoeslag op het salaris van het personeel ter sprake, doch dit zal later nader in beschouwing worden genomen.’

Bij de aanvang van de vergadering zou commissaris Burgersdijk overigens nog zeggen ‘dat het van belang is in deze tijden goed te beseffen dat samenwerking meer dan ooit nodig is’, wat door de aanwezigen wel met een instemmend hoofdknikken zal zijn begroet, want aan zo'n idee kon niemand zich een buil vallen.

En wat zou men zich verder ook zorgen maken. Alles viel toch reuze mee. Had Rijkscommissaris Seyss-Inquart niet beloofd dat aan het Nederlandse volk geen vreemde levensovertuiging zou worden opgedrongen. En gedroegen de Duitsers zich niet correct? En wat de anti-joodse maatregelen betreft, waar velen zo voor gevreesd hadden? Niets aan de hand. De joden mochten alleen geen diensten lopen bij de verplichte luchtbeschermingsdienst, maar daar waren alle niet-joden alleen maar jaloers op. De joden hoefden in ieder geval geen nachtelijke wachtdiensten te draaien. Zo ging Nederland de zomermaanden in, de vakantie tegemoet en weinigen maakten zich zorgen om de toekomst.

Die zorgen ontstonden in het boekenvak eigenlijk pas voor het eerst toen de

Contact-Commissie half juli een gesprek had in Den Haag met twee leden van de zogenaamde *Raad van Voorlichting*, een orgaan dat door de NSB was ingesteld. Eigenlijk was deze Raad zonder dat iemand daar om had gevraagd tot ieders verrassing uit de lucht komen vallen. Formeel luidde de volledige naam *Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers*, maar deze gewichtige betiteling werd nimmer gebruikt. De raad ontstond op initiatief van Arie Meijer, die zich in de bezettingsjaren Arie Meijer-Schwencke noemde, een man, die deels charlatan, deels collaborateur en op het einde van de oorlog ook nog voor een deel illegaal werker is geweest.

De *Raad* werd op 15 juni 1940 door *Generalkommissar* Schmidt officieel geïnstalleerd en toen pas werd duidelijk wat de bedoeling was van Meijer-Schwencke. Hij wilde de gehele publiciteitswereld onder zijn supervisie krijgen, een onderneming die overigens, door tegenwerking van de zijde van de kranten en ook omdat de Duitsers niet zo erg blij waren met de doelstellingen van de *Raad*, tot mislukken was gedoemd.

Het enige dat de Duitsers met de *Raad* op het oog hadden was: als een aantal nationaal-socialisten zo nodig wilden proberen het publiciteitswezen in Nederland onder controle te krijgen, laten ze dan maar hun gang gaan, want op deze manier kunnen ze de installatie van het *Departement van Volksvoorlichting en Kunsten*, waaronder alle uitgevers, zowel van boeken als kranten en weekbladen, zouden komen te vallen, voorbereiden. Het was dan ook geen toeval dat de latere Secretaris-Generaal van het DVK, Tobi Goedewaagen ook zitting had in de *Raad*.

Met deze *Raad* had de *Contact-Commissie* dus een gesprek en het moet gezegd: de leden van de *Contact-Commissie* kwamen tamelijk neerslachtig van deze bijeenkomst vandaan.

Zowel in de *Vereeniging* als de *Nederlandsche Uitgeversbond* werd daar verslag van gedaan.⁷⁵

Wat bleek? De NSB-ers meldden dat de Duitsers maatregelen in voorbereiding hadden tegen joden en vrijmetselaars. Wij weten nu dat de wens de vader van de gedachte was, want de Duitsers hadden de Nederlandse nationaal-socialisten nog niets daaromtrent medegedeeld; ze hadden het nog te druk met de voorbereidingen voor de overname van het bestuursapparaat om op voorhand al mededelingen te doen over het beleid dat in de toekomst zou worden uitgevoerd.

Maar ervan uitgaande dat er op dat moment geen reden was nu aan de woorden van de *Raad* te twijfelen desondanks viel binnen de *Contact-Commissie* geen spoor van verzet te bespeuren. Integendeel: elke vorm van verzet werd zelfs betreurd. Dat bleek bij voorbeeld toen de NV *Mursen Boekhandel* in Amsterdam een catalogus verspreidde, *De Boekenwereld*, waarin boeken voorkwamen waar-

van men kon vermoeden dat de Duitsers die op den duur zouden verbieden. *Op den duur*, inderdaad, want van een verbod van deze boeken was op dat moment nog geen sprake, maar de *Contact-Commissie* was door de *Raad* al zo geïntimideerd dat men roomser werd dan de paus.

‘Een dergelijke handeling geeft blijk van gemis aan verantwoordelijkheidsgevoel,’ aldus de *Contact-Commissie*⁷⁶. De commissie maakte ook nog van een ander feit melding, namelijk, ‘dat er collega's zijn, welke van weinig tact blijk geven, door *opvallend* veel Engelsche romans te etaleeren. Men knoept zich deze wenk in het oor!’

Dat was een toevoeging die tamelijk cryptisch moet zijn overgekomen. Wat moeten sommige boekhandelaren hebben gedacht? Was het bedoeld als een aansporing? Dat is niet waarschijnlijk gezien de rest van het communiqué:

‘Van het uitoefenen van censuur hebben de bezetters afgezien nadat de C.C., sprekende namens den geheelen Nederlandschen boekhandel en uitgeverij, de toezegging had gedaan, dat alle collega's zich stipt aan de gegeven wenken zouden houden, een afspraak, welke men als gentlemen's agreement beschouwt, en die wij van onze zijde in de eerste plaats, als mannen van eer hebben na te komen. Wie dit nalaat, geeft daarmee blijk van een tekort aan begrip van de realiteit, maar stelt bovendien, behalve het bestaan van zijn eigen zaak, ook de belangen van alle collega's in de waagschaal; de welwillende houding, welke de bevoegde ambtenaren tot heden tegenover ons hebben ingenomen, is door het gebeurde ernstig in gevaar gebracht.’

Het komt ons nu onvoorstelbaar voor dat men in het overleg met de nationaal-socialisten nog uit kon gaan van ‘gentlemen's agreement’ en ‘mannen van eer’, alsof de nationaal-socialisten in Duitsland niet al lang hadden aangetoond geen ‘gentlemen's agreements’ te accepteren en als eerloze mannen elke belofte en elke afspraak hadden geschonden. De uitgevers en boekhandelaren zouden tot hun schande merken dat zij in de daaropvolgende jaren keer op keer zouden worden geconfronteerd met een schending van door de *Contact-Commissie* gemaakte afspraken zonder dat ze enig beroep konden doen op welke ‘gentlemen's agreement’ dan ook. Toch zullen we in de notulen van de verschillende overlegorganen niets terugvinden van een protest daartegen. De verschillende besturen hebben van tijd tot tijd wel geprotesteerd tegen nieuwe maatregelen van de bezetter, maar nimmer heeft men daarbij verwezen naar de afspraken waar de *Contact-Commissie* zo triomfantelijk melding van maakte. Voelde men een zekere gêne over de naïviteit van de eerste oorlogsmaanden? Men hoefde die overigens niet te hebben, want in alle geledingen van de Nederlandse samenleving redeneerde men als de boekhandelaren en uitgevers: er kunnen met de Duitsers goede afspraken worden gemaakt. Het enige dat ze willen is rust en orde in het land en elk democratisch principe uitbannen, en velen zullen in ge-

dachten daaraan hebben toegevoegd: gelukkig maar, want de vooroorlogse democratie werkte ook van geen kant.

In de publikatie van de *Contact-Commissie* wordt overigens ook gewag gemaakt van wat 'het gebeurde' was waardoor de welwillendheid van de nieuwe overheid 'ernstig in gevaar [is] gebracht.'

Het ging hier meer om een geval van eigen gekrenktheid dan om een kwestie die de woede van de ambtenaren had gewekt, maar zo duidelijk wilde de *Contact-Commissie* dat niet stellen. Na het overleg tussen de Duitse autoriteiten en een delegatie van Haagse boekhandelaren, als gevolg van een incident, waarvan we eerder kennis namen, had de *Contact-Commissie* een circulaire laten uitgaan op 22 mei, waarin de puntjes op de i werden gezet. Twee maanden later vond de *Contact-Commissie* het nodig om in het *Nieuwsblad* de belangrijkste punten daarvan opnieuw weer te geven: een duidelijk geval van zelfcensuur, inderdaad, want de commissie gaf zelf al aan welke boeken uit de verkoop moesten worden genomen⁷⁷:

'Alle boeken, onverschillig in welke taal geschreven, of vertaald, welke een hetzij aan Duitsland of zijn bewind of regeering vijandige strekking hebben. Hieronder vallen dus in de eerste plaats politieke geschriften, doch evenzeer tendentieuze novellen, romans, essays of historische werken. Verder behooren tot deze rubriek alle dag-, week- en maandbladen in Engeland of Frankrijk verschenen, ook indien deze geen uitgesproken politieke strekking hebben.'

Nu zat de boekhandelaar dus met het probleem, dat hij die werken uit de verkoop moest halen. Maar waar moest hij er daarna mee naar toe? Het antwoord was simpel: in verzegelde pakken of dichtgespijkerde kisten met inhoudslijsten erop. Veel boekhandelaren hebben deze richtlijnen gevolgd en het is bekend dat er nogal wat boekhandelaren waren die na de bevrijding vol vreugde deze kisten hebben geopend omdat ze daardoor hun etalage konden vullen met anti-Duits materiaal, dat door de koper gretig gekocht werd en dat bovendien de tijdelijke leemte, die was ontstaan omdat er in het laatste oorlogsjaar van een boekproductie nauwelijks sprake meer was en de nieuwe toevoer van naoorlogse boeken nog niet op gang was gekomen, konden vullen.

De *Contact-Commissie* had nog een tweede categorie boeken gevonden die onder de richtlijnen viel:

'Alle niet tot de vorige categorie behorende werken, welke zijn geschreven door emigranten met inbegrip van alle vertalingen daarvan (b.v. de niet-politieke, belletristische werken van Vicky Baum en dergelijke auteurs en vertalingen daarvan. Als emigranten worden beschouwd alle personen, welke hetzij wegens hun joodsche afkomst of om politieke redenen, Groot-Duitschland hebben verlaten, hetzij vrijwillig, legaal of illegaal.'

Deze categorie boeken hoefde niet in verzegelde kisten, maar het werd, zoals

de commissie het fijntjes noemde 'aan het gezond verstand en het gevoel van tact' van alle boekhandelaars en uitgevers overgelaten hoeveel exemplaren bij uitzondering en dan alleen op bestelling nog konden worden geleverd. Als de boeken maar niet zichtbaar werden tentoongesteld. En het sprak voor de *Contact-Commissie* vanzelf 'dat maatregelen ter aanvulling van voorraden, resp. herdruk geheel uitgesloten moeten zijn'.

De commissie vroeg in dat alles heel expliciet om 'een volkomen loyale medewerking en handhaving van deze richtlijnen'.

En toen gebeurde het dat een aantal Amsterdamse boekhandelaars zich aan deze richtlijnen niet stoorden en juist dit soort boeken, triomfantelijk bijna, etaleerde. Dat had tot gevolg dat begin juli de Amsterdamse politie ingreep door officieel het etaleren van Engelse en Franse boeken te verbieden. Dat schoot de *Contact-Commissie* in het verkeerde keelgat en men vroeg een onderhoud aan met het politie-presidium. In dat overleg legde de commissie uit dat met de autoriteiten nou juist was overeengekomen dat men zelf tot handhaving van de richtlijnen zou overgaan; dat deze richtlijnen ook niet waren gedicteerd door de Duitsers, maar dat men alleen wat wenken had gegeven en dat het verder aan de commissie was het beleid in te vullen dat de bezetter de boekhandel en uitgeverswereld wilde voorschrijven.

Nu hadden een aantal boekhandelaars deze richtlijnen niet opgevolgd en het was dus volgens de *Contact-Commissie* aan de commissie zelf en niet aan de politie om in te grijpen. De politie trok daarop het verbod in en de commissieleden bezochten de weerspannige boekhandelaars: de boeken verdwenen uit de etalage, maar de commissie vond het toch nog nodig erop te wijzen dat zij de baas was en niemand anders. De autoriteiten konden deze houding zeker waarderen en men gaf er ook iets voor terug: het over en weer versturen van drukwerken en boeken van Duitsland naar Nederland en vice versa was weer toegestaan.⁷⁸

Deze informatie werd eveneens gepubliceerd in het Duitse *Börsenblatt*, het orgaan dat half juli bovendien een overzicht publiceerde van de stand van zaken in de Duitse boekhandel in de eerste helft van 1940.

Daaruit bleek dat er één procent minder was geproduceerd dan in 1939; het eerste oorlogsjaar had zijn invloed ook op het Duitse boekenvak en de cijfers konden de Nederlandse collega's in ieder geval een indicatie geven over wat hen te wachten stond. Maar 1939 was wel een topjaar geweest en de boekproductie in de eerste helft van 1940 hoger dan in de eerste helft van 1937, zodat bij het zien van de cijfers de Nederlandse boekhandelaar waarschijnlijk eerder een zeker optimisme gevoeld zal hebben. Alleen: hij had dan uitsluitend naar de koele cijfers gekeken en niet naar de landkaart. Het Duitsland van 1937 was heel wat kleiner dan het Duitsland van 1940, en bij de boekproductie werden ook de cijfers geteld van het inmiddels ingelijfde Oostenrijk en Sudeten-Duitsland; de an-

dere bezette gebieden bleven buiten beschouwing. Maar wie daarop lette was een kniesoor: men wilde eenvoudigweg geloven in een herstel van de economie na de gruwelijke jaren dertig waarin zoveel bedrijven, groot en klein, hadden geleden. Dat was voorbij en nieuwe markten konden worden aangeboord.

G.B. van Goor & Zonen uit Den Haag bij voorbeeld gaf de boekhandelaren te kennen dat 'de voorraad van de mooiste Amerikaanse Rinos-lederen bandjes van klein Frans, klein Duits en klein Engels uitgeput raakten'⁷⁹ en het hoeft natuurlijk geen betoog dat de Haagse uitgeverij daarbij uitdrukkelijk vermeldde dat 'de partij van het kleine Duitse woordenboekje het snelst [slinkt]'.

En dan verschenen er nu boeken met een duidelijk politieke strekking. Daarbij kon men het werk *Nederland in de branding, nationaal gedenkboek* nog neutraal noemen, dat *Van Loghum Slaterus* NV in Arnhem liet verschijnen in tien delen. De eerste aflevering onder redactie van mr. J.J. van Bolhuis verscheen in juli 1940 en de onderwerpen die in deze aflevering werden behandeld varieerden van 'Nederland als bezet gebied' en 'De bezetting uit volkenrechtelijk oogpunt' tot 'Demobilisatie', 'Distributie' tot 'Financiële Problemen'.

Ging het hierbij nog om neutrale informatie, de *Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij* dook meteen de collaboratie in door in de maand juli al *Het ontstaan van de oorlog 1939* van Werner Freiherr von Rheinhaben op de markt te brengen voor maar zestig cent 'in soepel carton'.

De inhoud van dit boek was simpel: niet de Duitsers waren schuldig aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, maar het perfide Albion en de Fransen. Het begrip 'plutocraten' kwam daarom ook veelvuldig voor in het boek van Freiherr von Rheinhaben.

Maar het kon nog schunniger en daar was in dezelfde week de uitgeverij *W.P. van Stockum en Zoon* voor verantwoordelijk. Kon bij het boek van Freiherr von Rheinhaben nog vergoelijkend gedacht worden dat het hier de visie van een Duitser betrof, en wel een vaderlandslievende Duitser, die nu eenmaal graag de schuld bij de ander gelegd zag en die in ieder geval duidelijk had gesteld dat het hier ging om een oorlogsverklaring waar Nederland niet bij betrokken was geweest, in het bij Van Stockum verschenen boek ging het om de Duitse visie met betrekking tot de noodzaak voor Duitsland om Nederland, België en Frankrijk binnen te vallen en voor de eerste twee om twee neutrale landen binnen te vallen. Het boek heette *Het Duitse witboek betreffende Nederland en België*, en bevatte documentatie betreffende de Engelse en Franse politiek tot uitbreiding van de oorlog, zoals de ondertitel van dit boek ondubbelzinnig meedeelde. De clou was duidelijk: tijdens geheime besprekingen tussen de generale staven van Engeland en Frankrijk enerzijds en Nederland en België anderzijds waren al ver voor de oorlog plannen gesmeed om een militair bondgenootschap aan te gaan tegen Duitsland. Dus, zo redeneerde het *Witboek*, was het onzin om

te spreken van een neutraal België en Nederland. Beide landen hadden ver voor de Duitse inval al de zijde van de geallieerden gekozen en Duitsland was wel gedwongen dat bondgenootschap zo snel mogelijk uiteen te drijven. Daarmee was de aanval van Duitsland op beide kleine landen gerechtvaardigd en de conclusie dat de Haagse uitgeverij met het publiceren van dit witboek, enkele maanden na de capitulatie van het Nederlandse leger met veel overtuiging de Duitse propaganda zocht te dienen, is dus geenszins vergezocht.

Elsevier hield zich verre van dit soort uitgaven. We hebben al gezien dat uit de notulen van de eerste vergadering in bezettingstijd niet af te lezen is dat Nederland bij de oorlog betrokken was. Pas ver in juli besloot men in verband met de oorlogssituatie extra reserveringen te maken⁸⁰:

- ‘f 3 000, - reserve tegen uitgaven in voorbereiding
- f 5 000, - reserve tegen debiteuren Elsevier N.V. binnenland
- f 3 000, - reserve tegen debiteuren importzaken.’

Verder wordt uit de notulen de toenemende irritatie tussen de beide directeuren merkbaar, Klautz, die al enkele jaren directeur was, en de nieuwe directeur John Robbers. De onderlinge tegenstellingen namen in de loop van de bezettingsjaren nog toe, maar al in de beginfase wordt de concurrentiestrijd tussen beiden overduidelijk⁸¹:

‘Den Heer Klautz merkt op verheugd te zijn, dat de Heer Robbers altijd het cijferwerk van de inventarisstaat voor zijn rekening neemt, doch komt er tegen op dat hij gepasseerd wordt inzake de waardeering der boeken en het indienen van de eindcijfers. Een balans uitsluitend door den Heer Robbers opgesteld wordt niet uitgebracht door directeuren. De thans door den Heer Robbers opgestelde balans is door hem niet van te voren bestudeerd en kan voorzoover bekeken niet door hem worden goedgekeurd.’

Hoe weinig dramatisch was dit conflict, en hoe weinig had het ook betrekking op de buitenwereld: het was het gewone gekissebis tussen twee stuurmannen op hetzelfde dek. Dan lagen de zaken bij *De Arbeiderspers* wel geheel anders, dat op het moment dat de capitulatie een feit was werd geleid, zoals we zagen, door Van der Veen, wiens reputatie door zijn mislukte vlucht naar Engeland een flinke deuk had opgelopen.

Van 14 mei tot 20 juli toen het bedrijf in nationaal-socialistische handen overging heerste er grote verwarring en onzekerheid. Een van de belangrijkste pijlers van het concern was het dagblad *Het Volk* en die krant raakte al direct zijn sociaal-democratische signatuur kwijt. Dat was dan ook onmiddellijk aan de oplagecijfers te merken. De trouwe abonnees voelden zich al binnen enkele weken verkocht en verraden en lieten hun krant in grote getale in de steek. Het abonneetal zakte tussen die 14 mei en 20 juli met bijna 100 000, van 212 000 tot 120 000 abonnees. Het was een leegloop zoals in Nederland een dagblad

nog nooit tevoren had meegemaakt en het betekende voor *De Arbeiderspers* een verlies aan inkomsten dat het zich nauwelijks kon permitteren. Daarbij kwam dat de leiding van de uitgeverij steeds meer signalen opving dat de Duitsers van plan waren het gehele sociaal-democratische erfgoed in één klap in handen te krijgen en dat gebeurde die 20ste juli ook inderdaad. De nacht daarvoor pleegde Van der Veen, de onbetwiste heerser aan het Hekelveld zelfmoord.

‘Met den heer Van der Veen is een man van beteekenis uit de wereld der Nederlandsche journalistiek heengegaan,’ merkte de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* sober op⁸², zonder dat men in de berichtgeving ook maar iets kon lezen over de achtergronden van zijn tragische dood.

Op 20 juli werd M.M. Rost van Tonningen benoemd tot commissaris van de marxistische partijen en dat betekende dat hij daardoor automatisch president-commissaris werd van *De Arbeiderspers*. Hij volgde daar E. Kuipers op, die er zat als vertegenwoordiger van de grootste aandeelhouder van *De Arbeiderspers*, het *Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen*, het NVV. Doordat Rost van Tonningen het NVV in handen kreeg, werd hij automatisch ook de vertegenwoordiger van deze genaaste vakbond bij haar zusterorganisatie, *De Arbeiderspers* dus. SDAP, NVV, *Vara*, *De Arbeiderspers*, alle waren lid van de grote rode familie. - Het NVV werd niet direct door Rost van Tonningen geleid, maar door H.J. Woudenberg, een omhooggeschoten palingboer uit IJmuiden, wiens broer, met wie hij overigens gebrouilleerd was, furore had gemaakt binnen de SDAP. Het is voorgekomen dat beiden een tijdje op het Binnenhof functioneerden, Woudenberg als Tweede-Kamerlid voor de NSB, zijn broer voor de SDAP binnen de Eerste Kamer. Ze schijnen elkaar wel eens tegen te zijn gekomen, maar groetten elkaar nimmer.

‘Als uitvloeisel van de maatregelen, genomen door den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied met betrekking tot S.D.A.P. en N.V.V. is ook de leiding der N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij *De Arbeiderspers* in andere handen overgegaan,’ meldde *De Telegraaf*⁸³ en tussen de regels door kan men het leedvermaak lezen omdat beide concerns elkaar voor de oorlog hevig hebben bevochten in de strijd om de ‘gewone’ abonnees. ‘De directie der genoemde naamloze vennootschap wordt voortaan gevoerd door de heer J. Kerkmeester,’ vervolgde het bericht, ‘op wien derhalve alle bevoegdheden bij wet, statuten, of gebruiken aan de directie toegekend, op 20 Juli 1940 in vollen omvang zijn overgegaan.’

Kerkmeester was een gemankeerd dichter en onbelangrijk journalist bij *Het Volk*, maar toen Van der Veen eenmaal was gestorven nam deze militante nationaal-socialist onmiddellijk al diens functies over. Het zou voor de positie van de joodse personeelsleden een grote verandering betekenen, want in augustus al

werden ze pardoos op straat gezet, wat tot gevolg had dat veel niet-joodse collega's uit protest ontslag namen. Vanaf dit moment kan *De Arbeiderspers* onder Kerkmeester, als het ware geroofd door de nationaal-socialisten en zonder het talent dat de sociaal-democratie voor de oorlog in het bedrijf had aangesteld, niet meer worden beschouwd als een voortzetting van het oude bedrijf. Alleen de naam had men daar nog mee gemeen. Het was pure roof en deze roof zou voor Van der Veen het einde van zijn leven betekenen. Dat hij als directeur zou worden afgezet (en hij hoorde dat nieuws enkele uren voordat Rost van Tonningen en zijn bende het bedrijf zouden betreden) kon hij niet meer verwerken. In de nacht ging hij naar Het Hekelveld en hij hing zich op.

'Er is in het verleden wel gesuggereerd dat de zelfmoord van Van der Veen te maken had met de sombere voorvoelens over wat Nederland onder de Duitse bezetting te wachten stond,' geven de samenstellers van *Een rode burcht* als hun mening.⁸⁴ 'Er waren zovelen geweest die na de capitulatie de hand aan zichzelf hadden geslagen, al dan niet na een vergeefse vluchtpoging. Maar waarschijnlijker is dat zijn onttroning als directeur van De Arbeiderspers Van der Veen tot zijn daad heeft gebracht.'

Het moet een belangrijke factor zijn geweest. Als de mislukte vluchtpoging via IJmuiden en zijn angst voor wat Nederland onder de Duitse laars te wachten stond immers hadden meegespeeld, was hij wellicht eerder tot zijn daad gekomen. Maar niet alleen gekrenkte ijdelheid omdat hem zijn macht werd ontnomen, niet alleen de wanhoop om de leegte die voor hem lag, omdat zijn werk tegelijkertijd zijn leven was, ook de angst voor de toekomst van *De Arbeiderspers* zelf zullen hebben meegespeeld.

Van der Veen was namelijk in de eerste twee maanden van de bezetting tamelijk ver gegaan in de besprekingen met de nieuwe machthebbers in een poging het concern te behouden. Hij moet geschrokken zijn van de grote verliezen die *Het Volk* opeens ging lijden en hij moet zich hebben gerealiseerd dat hij alleen door overleg met de gehate bezetter kon proberen het bedrijf van de ondergang te redden. Toen hij te horen kreeg dat hij had gefaald en dat het bedrijf van socialistisch nationaal-socialistisch zou worden, was de zin van zijn leven verdwenen.

Een paar uur nadat zijn lichaam was gevonden presenteerde Rost van Tonningen zich aan het personeel. Hij hield een toespraak en dat was hem wel toevertrouwd. Hij sprak daarbij over 'het ware volksche socialisme, dat de AP aan de arbeiders terug wil geven'. Toch was zijn toespraak niet overtuigend genoeg. Waar hij daarvoor met zijn charisma onder de volksgenoten altijd een groot succes had gehad, zag hij zich nu geplaatst tegenover tegenstanders. Er gebeurde dan ook iets heel opmerkelijks:

'Herman van Kuilenburg had het woord gevraagd. "Bent u niet bankier van

uw vak?” vroeg hij Rost van Tonningen. Deze antwoordde bevestigend. Toen nam Van Kuilenburg weer het woord. “Bijna alle AP-ers hier hebben hun brood met hun handen verdiend. Ik zelf ben broodbezorger geweest. We komen voort uit het volk en we kennen het volk. En u, mijnheer, u, bankier en kapitalist, wilt ons vertellen dat u - uitgerekend u - dit bedrijf aan de arbeiders wilt teruggeven? Weet u welke kwaal u hebt? De ziekte van de afgunst. U misgunt ons zelfs de krotten waarin wij geboren zijn!!!” Dat was retoriek waar zelfs Rost van Tonningen niet zo snel van terug had. Volgens de overlevering staarde hij bleekjes voor zich uit onder de striemende toespraak van Van Kuilenburg, die overigens een week daarna ontslag nam.’

Rost van Tonningen koos overigens, om niet alle sociaal-democraten in één klap kwijt te raken, zodat hij alleen met een naam en een façade zou blijven zitten, voor de weg van de geleidelijkheid.

Binnen de kolommen van *Het Volk* is deze politiek terug te vinden. De eerste weken na de machtsovername was er nog niets aan de hand en leek de krant nauwelijks veranderd. De toon was nog even bang als daarvoor en dat had *Het Volk* al zoveel abonnees gekost, maar daarin onderscheidde de krant zich niet van de andere landelijke dagbladen die ook doorlopend zelfcensuur toepasten om niet in botsing te komen met Willy Janke. Pas in augustus zou *Het Volk* voor de eerste maal duidelijk laten zien dat er op de redactie burelen toch het een en ander was veranderd. De krant verloochende toen ronduit het eigen journalistieke verleden.

‘Die bedenksels [uit die tijd, AV] waren vaak alleszins loffelijk,’ schreef *Het Volk* hypocriet⁸⁵, ‘maar zij bezaten slechts een schijnleven, daar zij niet aan de werkelijkheid van het alledaagsche menschenbestaan waren ontsproten. Vandaar dat zij in de maatschappelijke praktijk veelal papieren kinderen moesten blijven en niet tot een bloeiend leven geraakten.

Dit alles is thans ontworteld en verdord. Maar een volk, dat leven wil, kan leiding niet ontberen. Het verlangen gaat uit naar een nieuw, gaaf en gezond leiderschap. Bekwaamheid tot besturen moet zich daarbij paren aan een diepe verbondenheid met de groote massa der eenvoudige werkers van stad en land, opdat, uit nuchteren practischen zin en een waarlijk sterk sociaal verantwoordelijkheidsbesef, de scheppende kracht geboren worde, die ons volk behoeft om aan de zware eisch, die de tijd stelt, het hoofd te bieden.’

Volk en Vaderland vond het maar een halfslachtig verhaal⁸⁶:

‘Een consequente gevolgtrekking en uitspraak ten opzichte van het volk, van de groote massa der eenvoudige werkers, van stad en van land, van die die leven wil en willen, ontbreekt er aan. Het hindert niet, het verlangen gaat uit “naar nieuw, gaaf en gezond leiderschap”. Waar wordt dat gevonden? Bij het oude? Waar anders dan bij het nieuwe, het nationaal-socialistische leiderschap. Bij

het leiderschap, zoals het voor duizenden werkers van stad en land in Mussert werd en wordt gevonden.'

Duidelijk blijkt dat zelfs al in deze zomermaand van 1940 de messen werden geslepen voor een strijd om de macht binnen het Nederlandse nationaal-socialisme. Mussert voelde zich bedreigd door Rost van Tonningen, zijn rivaal, die eerder door Seyss-Inquart was ontvangen dan hijzelf, en *Volk en Vaderland* was zijn krant; dat is de krant van de NSB. *Het Volk* was de krant geworden van Rost van Tonningen, ogenschijnlijk een trouw aanhanger van Mussert en een leidende figuur binnen de NSB, maar in werkelijkheid een radicale nationaal-socialist die neerkeek op de in zijn ogen burgerlijke NSB en Mussert, die hij onbekwaam achtte om leiding te geven aan het Nederlandse volk binnen de nieuwe orde. Hijzelf moest die nieuwe man worden en hij werd in die ideeën gestaafd door veel Duitsers die in hem een veel overtuigender leider zagen dan in Mussert.

Het Volk begreep op dat moment waarschijnlijk beter dan *Volk en Vaderland* welke koers men moest varen, maar later zou blijken dat de voorzichtige toon, die het Nederlandse volk had moeten paaien werd ingeruild voor een steeds heftiger, in overeenstemming met voortgaande radicalisering van de voorman Rost van Tonningen. Veel van zijn metgezellen gingen gelijk met hem op tot *Het Volk*, en dus ook *De Arbeiderspers* binnen de ideeënwereld van de SS terechtkwamen.

Daar was in die zomermaanden nog geen sprake van. Aanpassen, voorzichtig aan doen, ervoor zorgen dat de mensen de nieuwe situatie leerden accepteren. En in deze sfeer kon het gebeuren dat de oude staatsman Colijn zijn beruchte brochure *Op de grens van twee werelden* publiceerde waarin hij de Duitse suprematie erkende. *Boekhandel Hooghoud* zou deze brochure uitroepen tot een van de vijf best verkochte boeken van de maand juli, zoals de *Nieuwe Haagsche Courant* liet weten⁸⁷. Colijn was nummer één, de andere waren:

2. Ds. G. Bos, *Vreest niet*
3. Ds. D. Ringnalda, *Als een goed soldaat*
4. Prof. dr. J.H. Bavinck, *Inkeer en uitzicht*
5. Anne de Vries, *Bartje zoekt het geluk*

'Al bij al draagt het lijstje wel het kenmerk der tijdsomstandigheden,' voegde *Boekhandel Hooghoud* eraan toe, wat een juiste constatering genoemd mag worden.

Deze Haagse boekhandel probeerde duidelijk het nodige te doen aan klantenbinding met zijn in de *Nieuwe Haagsche Courant* gepubliceerde lijstje, want men begreep zoals veel collega's maar al te goed, dat het er in het komende seizoen om zou gaan spannen: zou men de lezersgunst weten te behouden in de eerste plaats en zou men door de autoriteiten in de gelegenheid worden gesteld om het vak te blijven uitoefenen zoals men altijd had gedaan. Op dat laatste

had men weinig of geen invloed, de *Contact-Commissie* ten spijt, op het eerste natuurlijk veel meer wel. Maar dan moest wel nauwkeuriger dan voorheen het aanbod bekeken worden, en dat betekende weer een aandachtiger beschouwing van de boeken die de vertegenwoordigers van de uitgeverijen bij zich hadden. Het was met het oog hierop dat de redactie van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* in de eerste week van augustus een oproep plaatste aan het adres van de boekhandelaar om met die vertegenwoordiger wiens werk alleen maar lastiger was geworden omdat hij per bezoek meer tijd nodig had en door de bezetting soms met transportproblemen te maken had, enige compassie te hebben⁸⁸:

‘Ontvang hem goed, gij boekverkooper. Breek met Uw vaste uren voor reizigersbezoek. Bedenk, wat een verspilling van energie het voor den vertegenwoordiger beteekent, wanneer hij bij U alleen Dinsdagmorgen en bij Uw collega ter plaatse alleen Donderdagmiddags ontvangen kan worden. Vraag den vertegenwoordiger niet dan bij dwingende noodzakelijkheid terug te komen. Als er ooit een tijd was om beroepskameraadschap te kweeken, dan is het nu!’

De schrijver van het artikel werd waarlijk belerend toen hij vervolgde met:

‘Een vriendelijke gezindheid ten opzichte van deze harde werkers kan getoond worden, ook al is men niet geneigd veel te kopen. Vriendelijkheid ten opzichte van den vertegenwoordiger kost slechts wat verzet tegen eigen gemakzucht en egoïsme. Moge dit verzet veelvuldig gepleegd worden.’

Toch bleef het een probleem dat het voor de vertegenwoordigers steeds minder doenlijk was om alle boekhandelaren af te reizen, en dat probleem kon niet opgelost worden met vaste en op elkaar afgestemde afspraaktijden en vriendelijke gezichten. Daarom ontstonden in deze eerste zomermaanden in bezettingstijd de zogenaamde ‘nood-boekenbeurzen.’

De eerste beurzen werden in het noorden van het land gehouden, de provincies die het eerst door de grote uitgevers in de Randstad waren losgelaten. Op 12 augustus werd zo'n beurs gehouden in *Huize Maas* in Groningen en op 14 augustus in *Zalen Schaaf* in Leeuwarden. Op deze manier konden de boekhandelaren uit de gehele provincie naar zo'n beurs trekken, ook de kleine boekhandelaar-annex-kantoorboekhandelaar in de kleine stadjes en dorpen.

‘De Nood-boekenbeurzen welke in de afgelopen week in het Noorden van het land gehouden zijn, hebben een bevredigend resultaat opgeleverd,’ konden de organisatoren dan ook opgewekt melden⁸⁹, ‘wel is waar heeft een aantal uitgenoodigde boekhandelaren niet de moeite genomen deze beurzen te bezoeken, doch daar tegenover hebben zeer velen de moeilijkheden van de aanbieders begrepen, hun eigen belang daarbij ingezien en zijn zij “stadwaarts” getrokken.’

Wat kon men zoal op deze beurzen kopen? In ieder geval noodzakelijk geach-

te boeken als de door *Martinus Nijhoff* uitgegeven *De Nederlandsche Wetboeken*, die hij aanbood met de behartenswaardige opmerking⁹⁰:

‘De menigvuldige veranderingen sedert de laatste uitgave hebben een nieuwen bijgewerkten druk zeer noodzakelijk gemaakt. Bovendien zullen de na 10 Mei 1940 uitgevaardigde “Verordnungen” voor zoover noodig, worden opgenomen.’

Op deze wetboeken zullen de boekhandelaren niet afgevlogen zijn; zij hadden hun vaste afnemers en de bestellingen op de nieuwe druk volgden dan automatisch.

Heel anders lag het natuurlijk in het geval van plotseling opduikende bestsellers. En die waren er zoals bij voorbeeld de boeken van de later tot het nationaal-socialisme bekeerde Henri van Hoof. Dan was men wel degelijk alert. Van Hoof publiceerde in de bezettingsjaren verschillende romans, volkse romans naar men in die tijd zei, met een sterk propagandistische inslag. Dat had hij geleerd in de Verenigde Staten waar hij jaren had gewoond en gewerkt tot hij in 1937 naar Nederland was teruggekeerd. In 1942 zou hij zijn literaire hoogtepunt bereiken met zijn roman *De vreemde storm* dat bij de *Nenasu*-uitgeverij verscheen en waarin we ten volle zijn manier van vertellen leren kennen uit zinnen als⁹¹:

‘Hier lijkt het, of de zeewind door de masten van de groote gevaarten den groet uit warme, groene landen bij den evenaar over Hollandse polders blaast, tot in het handelscentrum van een klein, maar nijver land, met zijn oude patriciërshuizen aan mooie, stille grachten, zijn hooge kantoren en beursbedrijvigheid en dit, dank zij dien veilige wachter aan het einde van het breede kanaal, dank zij de geweldige sluizen en de baggermolens, die de diepte op peil houden, dank zij voorál de Nederlandsche waterbouwkunde.’

Overigens, wie mocht denken dat het hier ging om een verheerlijking van de Hollandse geschiedenis en cultuur, kwam al snel bedrogen uit, want twee pagina's later zou blijken dat hij hiermee doelde op de Germaanse mens⁹²:

‘Maar de taaisten, die hun hart verknochtten aan de zee en in wie de echte Germaansche pioniersgeest door leefde, bleven en plantten deze geest over op hun zonen, die ook op zee hun element vonden en op drijvende fabrieken hun armenkracht uitleefden.’

Van Hoof zou echter nooit enige status binnen de nationaal-socialistische literatuur krijgen en dat zijn boeken werden uitgegeven had hij alleen te danken aan zijn verkoopsuccessen in deze zomermaanden van 1940.

Henri van Hoof, die als soldaat naar Rusland zou gaan, was in de meidagen Sergeant Vbd. A. Stafl 1-R.I. in het Nederlandse leger geweest. Onmiddellijk na de capitulatie begon hij snel een boek te schrijven, dat bij *Scheltens & Giltay* in Amsterdam uitkwam onder de titel *Z. 66, een verhaal uit een commandopost*

ergens in de GREBBELINIE. In augustus werd al het achtste tot twaalfde duizendtal in omloop gebracht. In die jaren was het niet ongebruikelijk dat een auteur in mei aan een boek begon en dat drie maanden later al de zoveelste druk van de persen rolde.

De Amsterdamsche Keurkamer had, zoals we al gezien hebben, een regelrechte bestseller in huis gehaald met de Nederlandse vertaling door Steven Barends van Hitler's *Mein Kampf*. Het boek ging vooral na de capitulatie van het Nederlandse leger snel verkopen; het is niet te achterhalen of veel mensen zich nu openlijk voor het nationaal-socialisme durfden uit te spreken, of dat het hier om opportunisten ging dan wel geïnteresseerden die van mening waren dat men de vijand het beste kon bestrijden als men kennis nam van zijn ideeënwereld. In ieder geval was het boek drie weken na de capitulatie al uitverkocht en toen *De Amsterdamsche Keurkamer* een tweede druk uitbracht was deze binnen twee weken uitverkocht. Daarna viel er een stilte; het lukte Kettmann niet op zo'n korte termijn de drukker tot nog een herdruk te bewegen. Pas in september zou de levering worden hervat.

De nationaal-socialistische boekhandel *De Klimmende Leeuw*, Honigmanstraat 1 in Heerlen, had daar overigens geen enkel begrip voor. Eind augustus stuurde de eigenaar een expresse-brief naar de uitgeverij⁹³ met het verzoek per kerende post twintig exemplaren te sturen. Kettmann schreef zelf de antwoordbrief aan de Heerlense Kameraad met de mededeling dat de uitgeverij helaas niet 'van magazijn [kon] leveren, daar onze voorraad geheel is uitgeput en het werk in herdruk is. Wij hopen in ongeveer veertien dagen geheel aan de vraag te kunnen voldoen.'

Maar nu Kettmann toch aan het schrijven was, had hij *De Klimmende Leeuw* nog wel wat anders te melden:⁹⁴

'Intussen zouden wij echter, alvorens tot levering over te gaan, de nog openstaande post betaald zien; een en ander hebben wij op 3 Aug.j.l. aan kam. Tielemans opgegeven, zonder dat deze F 21, - tot dusver zijn betaald. Evenmin volgde eenig bericht aangaande het depôt.'

Deze brief van Kettmann was geen op zichzelf staand incident; in de loop van de bezettingsjaren werd het binnen de uitgeverijwereld steeds duidelijker dat de nationaal-socialisten onder de boekverkopers zeer slecht van betalen waren. Vooral als het om nationaal-socialistische uitgeverijen ging; men ging er zonder twijfel vanuit, dat men voor de goede zaak maar wat over moest hebben. De nationaal-socialistische boekhandels hadden het nu eenmaal zwaarder dan de niet-nationaal-socialistische collega's omdat het publiek dat hun winkel wilde betreden beperkt was. Weinig fatsoenlijke Nederlanders konden het opbrengen de vaak bont toegetakelde boekhandels binnen te stappen, alleen al uit vrees door anderen gesignaleerd te worden te midden van de vaantjes, propagandabiljetten en schreeuwerige brochures.

Kettmann zou in de eerste fase van de bezettingsjaren niet alleen als eerste problemen krijgen met wanbetalende Kameraden, hij zag zich opeens ook benaderd door lieden die in de nationaal-socialistische uitgeverij plotseling veel meer toekomst zagen dan voorheen.

Onder hen was Reinier van Houten, die we verderop nog veelvuldig zullen tegenkomen; diens eerste optreden vond in augustus plaats toen hij Kettmann benaderde met het plan voor een brochure over het Venlo-incident.

Bij dat incident waren voor de oorlog twee Britse *Intelligence*-officieren naar de grens bij Venlo gelokt met het verhaal dat ze daar een ontmoeting zouden hebben met leden van het Duitse verzet. De twee agenten, Best en Stevens, waren in gezelschap geweest van een luitenant van de Nederlandse inlichtingendienst, Klop, die ervoor had moeten zorgen dat de activiteiten van de beide Britten de Nederlandse neutraliteit niet in gevaar zouden brengen. Dat binnen de Nederlandse inlichtingendienst meer sympathie voor de Britten dan voor de Duitsers bestond, zal bij de keuze voor de twee Britten een rol hebben gespeeld.

Hoe het ook zij de twee Britten en de Nederlander werden door de Duitsers op Nederlands grondgebied overmeesterd en naar Duitsland ontvoerd, waarbij Klop om het leven kwam. De Duitsers persten daarop uit de Engelsen de 'bekentenissen' dat de Nederlandse en Engelse regeringen samenwerkten in een politiek die tegen nazi-Duitsland was gericht. Zo had men alvast een goed alibi voor de overval op het neutrale Nederland. Van Houten wilde over dit voorval een brochure schrijven en hij werd op dat idee gebracht door ene Van der Does uit Arnhem, zoals hij Kettmann schreef⁹⁵:

'Mocht je er voor voelen en er bij het slagen, ongehoorde sommen aan honorarium voor de auteur afvallen, dan moet ik Van der Does ook wat geven,' schreef de op voorhand al euforische Van Houten. 'Stel b.v. een royaltie vast, die ik met hem verdeel.'

Kettmann voelde echter weinig voor het plan en het verdween snel in de ijskast. Er zijn twee mogelijke redenen waarom hij de brochure van Van Houten niet uitgaf. Ten eerste was de NSB in deze fase van de bezetting erg gevoelig voor het odium van landverraders en het publiceren van een - doorzichtig - alibi als het Venlo-incident zou de anti-NSB-gevoelens wellicht alleen maar aanwakkeren. Daarnaast was het waarschijnlijk dat de Duitsers er geen behoefte meer aan hadden het Venlo-incident te gebruiken voor propagandadoeleinden. Nederland was bezet, men achtte de oorlog na de nederlaag van Frankrijk praktisch beslist en waarom dan een oud geval oprakelen? Dat had Kettmann misschien in Duitsland vernomen, waar hij als een van de eersten eind augustus naar was afgereisd nadat de Duits-Nederlandse grens weer was opengezet. Vanaf 10 mei was deze immers voor Nederlanders gesloten geweest, maar bij verordening van Seyss-Inquart werd het in augustus mogelijk voor 'de beoefe-

naars van cultureele beroepen in Nederland' en 'allen, die op het gebied van de pers werkzaam zijn om voor de uitoefening van hun beroep naar Duitschland te reizen'⁹⁶ al was daarvoor een vergunning nodig van het *Rijkscommissariaat*.

Het *Rijkscommissariaat* bemoeide zich niet alleen met uitreisvergunningen voor kunstenaars en journalisten; het bemoeide zich ook in toenemende mate met het uitgeven en verkopen van boeken, al zouden de eerste verordeningen op dit gebied nog zeer voorzichtig zijn. Eind augustus vaardigde de *Rijkscommissaris* bij voorbeeld een verordening uit, waarin stond dat voor het drukken van allerlei soorten drukwerken in de toekomst toestemming nodig zou zijn. Toch hoefden de uitgevers en boekhandelaren zich nog niet ongerust te maken, zoals de NRC over deze verordening meldde, want⁹⁷:

'Naar ons heden van bevoegde zijde is meegedeeld is deze verordening aldus bedoeld dat zij uitsluitend op de pers in haar verschillende verschijningsvormen betrekking heeft, zoodat van het begin af aan de gewone uitgeverij erbuiten gehouden was. Wel was de aanvankelijke bedoeling, dat boekuitgaven ondernomen door een uitgeverij, die ook een of meer kranten uitgeeft, aan de voorafgaande goedkeuring van den rijkscommissaris zouden worden onderworpen. Als voorbeeld van een dergelijke combinatie kan De Arbeiderspers gelden, die naast haar krantenbedrijf ook een uitgeverij en een boekhandel heeft. Evenwel is van de toepassing van de verordening ook wat de laatstgenoemde gecombineerde bedrijven betreft vooreerst afgezien, m.a.w. voor de uitgave van een nieuw boek is in geen geval toestemming vooraf noodig.

Uit der aard der zaak dient echter wel rekening gehouden te worden met de richtlijnen, die vanwege de boekhandelaren en uitgevers bij monde van de contactcommissie aan het bedrijf zijn gegeven.'

Deze laatste toevoeging was overigens hoognodig, want in de twee dagen eerder gepubliceerde verordening was wel degelijk ook sprake van 'de verspreiding van boeken'⁹⁸ en de sancties die op overtreding van deze verordening stonden logen er ook niet om:

'Hij die een plan, als hiervoren bedoeld, ten uitvoer legt, zonder van tevoren de vereischte toestemming te hebben verkregen, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren en een geldboete van ten hoogste twee duizend gulden, of met een dezer straffen.'

De verwijzing naar de *Contact-Commissie* was overigens tamelijk overbodig, want er zullen geen uitgever en geen boekhandelaar zijn geweest die niet wisten dat die commissie bestond en dat die zich wilde laten gelden. In toenemende mate werden boekhandelaren en uitgeverijen in de maand augustus overstroomd met adviezen en richtlijnen, waarbij het opvalt dat de *Contact-Commissie* er steeds meer alles aan gelegen was het de machthebbers naar de zin te maken.

Bij voorbeeld, er was nog steeds geen officiële lijst van verboden boeken. Nu zou er voldoende reden zijn geweest om het er verder maar niet over te hebben, want welke lijst dan ook kon en zou algemeen beschouwd worden als een niet te tolereren inbreuk op de vrijheid tot het uitgeven en verkopen van boeken. Maar toen er vanuit de boekhandel vragen werden gesteld over een eventuele lijst ging de

Contact-Commissie op een omslachtige en onduidelijke wijze op die vragen in⁹⁹:

‘Neen, dat kan de C.C. niet, dat kan niemand. Er is hier te lande geen instantie welke censuur uitoefent en dus ook geen lijst van “verboden” boeken en wij meenen daarvoor dankbaar te mogen zijn, al is het dan ook zoo dat de thans bestaande toestand op iederen boekhandelaar individueel meer verantwoordelijkheid legt, hem dwingt tot eenige inspanning, tot overleg en waakzaamheid.’

De *Contact-Commissie* ging nog verder. Wat de Duitsers nog niet hadden gezien of wellicht niet belangrijk hadden gevonden, daarover meende de *Contact-Commissie* het in het openbaar te moeten hebben. Vroeg men zich niet af of dat niet gevaarlijk was en of men de bezettende macht niet op ideeën bracht? Waarschijnlijk niet, want anders had men toch niet het volgende duidelijke voorbeeld gegeven van ‘onzorgvuldig’ gedrag:

‘Zagen we nog niet voor enkele dagen om een nieuw verschenen werk van een Nederlandsch auteur een reclame-strookje, waarop ter aanprijzing de naam van een Duitsch emigrant voorkwam? Zeker was dit onachtzaamheid en de uitgever bleek natuurlijk bereid de fout te herstellen, doch dit had voorkomen kunnen worden, met eenig meer gevoel voor verantwoordelijkheid.’

Binnen de boekenwereld heeft men zich al vrij snel gerealiseerd dat de Duitse emigranten de grote vijanden waren van de Duitse nationaal-socialisten. Zij hadden immers buiten de Duitse grenzen het nationaal-socialisme bestreden. Vandaar de schrik van de *Contact-Commissie* bij de aanblik van wat slechts een eenvoudige aanprijzing was. De wenken die Janke enkele maanden eerder in het overleg had gegeven werden heel letterlijk genomen.

Maar het was niet alleen Janke die had aangegeven dat de emigrantenliteratuur een werkelijk heikel punt was. Het *Sonderreferat Kultur-Austausch* deed er half augustus nog een schepje bovenop door de missive uit te laten gaan dat er een onderscheid gemaakt moest worden tussen Duitstalige auteurs die hun werk ‘in Groot-Duitschland’ en auteurs die hun werk in andere landen (bij voorbeeld Zwitserland) lieten verschijnen. Die moesten weliswaar afzonderlijk worden aangeboden, ‘maar het spreekt vanzelf’, zo ging de missive verder, ‘dat in deze afzonderlijke rubriek geen werken van Duitsch schrijvende *emigranten* vermeld mogen worden’.¹⁰⁰

De richtlijnen van dit *Sonderreferat Kultur-Austausch* werden door de *Contact-Commissie* klakkeloos overgenomen en doorgegeven en zelfs ongevraagd

aangevuld door eraan toe te voegen dat deze richtlijnen ook golden voor 'niet erkende boekhandelaren, leesbibliotheekhouders en handelaren in tweedehandsboeken en antiquariaten'.¹⁰¹

Uitgerekend op het moment dat deze kleine zorgen de boekhanderen en uitgevers belaagden vierde de *Vereeniging* haar 125-jarig bestaan. Hoewel, het woord 'vieren' is hier niet echt op zijn plaats. Het honderdjarig bestaan van de *Vereeniging* in 1915 was al met gepaste terughoudendheid gevierd omdat men midden in de Eerste Wereldoorlog zat hoewel de krijg nog buiten de grenzen bleef; nu echter kwam het jubileum op een wel heel ongunstig moment. Er was wel een fraai uitgegeven gedenkboek, geschreven door mr. A. Loosjes, en daarin kunnen we lezen dat de feestcommissie die in 1939 werd ingesteld en bestond uit P.G.M. Coebergh, F.J. Dupont, H. van den Eerenbeemt, J.W. van Kampen en M.E.H. Warendorf al besloten had om, gezien de internationale situatie een feest te organiseren 'waarin de degelijkheid en ernst een groter plaats innamen'.¹⁰²

En dan:

'Veel meer dan in 1915 wierp deze nieuwe oorlog zijn angstwekkende schaduwen reeds in den beginne over ons kleine land; veel meer dan in 1915 ontving dit kleine land reeds toen slagen, die het in lijdzaamheid te dulden had, en ons allen lust, om jolig feest te vieren, ontnamen. De wensch, dat het jaar 1940 althans iets van dien lust zou kunnen doen herleven, is niet in vervulling gegaan; de korte, maar hevige strijd, die Nederland in Mei van dit jaar teisterde en die gevolgd werd door de Duitsche bezetting, heeft zooveel droefheid over ons land gebracht en zijn afloop stelt ons voor zulk een onzekere toekomst, dat ook van een beperkte feestviering geen sprake kon zijn.'

Dit alles weerhield P. Gasus er overigens niet van om in het *Haarlemsch Dagblad* de jubilaris toe te dichten¹⁰³:

Honderdvijfentwintig jaren,
't Is een tijdperk van belang.
En men mag van haar verklaren,
Zij is nog altijd vief van gang.
Zij is onverminderd werkzaam
En zij leest nog zonder bril.
Dit kras oudje in den lande,
Heeft nog steeds een frisschen kop,
Zij heeft ook nog al haar tanden,
(Hier en daar met haar erop).
Ook haar geest is ongebroken,

Zij verspreidt zelfs alom geest,
 Zij is jonger, goed gesproken,
 Dan zij jonger is geweest.
 Zij zit niet met beide voeten,
 't Einde wachtend, op een stoof,
 Neen, zij is als steeds vol moed en
 Niet voor het moderne doof.
 Zij is altijd flink gebleven,
 Op de hoogte van haar tijd,
 En zij zal nog heel lang leven,
 Onverzwakt haar taak gewijd.
 Zij zal blijven inviteeren
 Aan haar geestelijken disch,
 Aangezicht, 't publiek ter eere,
 Dat niet... uitgelezen is.

Het *Haarlemsch Dagblad* kon dan wel menen dat de *Vereeniging* haar op de tanden had, maar dat moest nog blijken en een uitgezochte gelegenheid daartoe was de eerste Algemene Ledenvergadering in bezettingstijd. Die zou op 12 augustus in het Amsterdamsche *Américain Hotel* worden gehouden. Er waren maar liefst honderdzestig leden op komen dagen. Voorzitter I. Noothoven van Goor ging in zijn redevoering in op het uitblijven van het jubileumfeest¹⁰⁴:

‘Reeds lang van te voren waren voorbereidingen getroffen voor een waardige en feestelijke herdenking van dit 125-jarig bestaan. Maar U zult begrijpen, dat Uw Bestuur reeds vorig jaar ernstig in twijfel trok of wel van een feestviering sprake mocht en kon zijn.

Geen Uwer zal nu verwonderd zijn, dat besloten werd elk vertoon van feestviering *thans* verre van ons te houden.’

Maar niet alleen werd tijdens deze vergadering besloten elk feestgedruis verre te houden, ook de bezetting zelf met alle perikelen vandien werd ver buiten de deur gehouden. Op de vergadering kwam verder zo ongeveer alles ter tafel, maar niet de nieuwe problemen waarmee men nu werd geconfronteerd. Wie de notulen van de vergadering doorleest en niet weet dat de vergadering plaatsvond vier maanden nadat Nederland was bezet, zou dat uit de notulen zeker niet opgemaakt hebben. Misschien een vorm van verzet van de leden die onbewust aanvoelden dat de dagen van onbezorgdheid definitief voorbij waren en daar niet aan wilden, een collectieve verdringing.

Dat die onbezorgdheid definitief voorbij was, bewezen in ieder geval de gebeurtenissen bij *De Arbeiderspers*, waar de joodse personeelsleden in één klap werden ontslagen. Het was voor redacteur Piet Bakker het sein om onmiddellijk op te stappen. Voor zijn gevoel nog te laat¹⁰⁵:

‘Toen ik 's nachts thuiskwam hoorde ik, dat onze kunstredacteur Paul F. Sanders eruit gesmeten was. Een jood mocht geen culturele voorlichting geven.

De volgende dag diende ik mijn ontslagaanvraag in. Tot op de huidige dag ben ik dankbaar voor dit besluit. Er kwam een einde aan dat walgelijke geschipper, waarvan wij nú weten, dat het tóch nooit tot een goed einde had kunnen voeren, maar waaraan wij, naïeve sukkels toen nog geloofden. Wij kenden het klappen van de zweep - in hoe letterlijke zin! - niet. Ik was in oktober '38 in Praag geweest, toen het Sudetenland “Heim ins Reich” kwam. De dag daarop waren de Tsjechen al ondergronds aan het werk. Die hadden enige ervaring, wij niet.

Ik ken verscheidene politiek heus betrouwbare mensen, die *niet* in den beginne de benen hebben genomen. Zij kwamen later in een onmogelijk parket en ondervonden er de beroerde gevolgen van. Eerlijk wil ik belijden, dat ik nóg te lang ben aangebleven, nóg te veel ge-urmd heb, al heeft het dan maar een paar maanden gescheeld. De krant had na de 14de mei 1940 niet meer moeten verschijnen. Maar wat baat al die esprit d'escalier? Er was er maar één, die het in het tumult der dagen onmiddellijk goed zag. Dat was wijlen dr. H.B. Wiarda Beckman, onze hoofdredacteur, die toen helaas in militaire dienst was. Toen hij in maart 1945 aan vlektyphus in Dachau bezweek, leed Nederland zonder het te bevroeden een nationaal verlies.’

Het relaas van Piet Bakker stond overigens niet op zichzelf. Er vond een massale uittocht van personeel plaats en de gang van zaken binnen het bedrijf werd daar zo ernstig door verstoord dat op vrijdag 6 december de directie de hoofden van dienst en de rayondirecteuren (door hen waren de meeste vragen gesteld over de belabberde organisatie) antwoordde¹⁰⁶:

‘De voorzitter antwoordt, dat het niet zijn bedoeling is nog meer Joodsch personeel te ontslaan op korten termijn. Gewacht zal worden op voorschriften van de overheid. Doordat in den aanvang speciaal dit bedrijf hiertoe werd gedwongen werd reeds veel nadeel ondervonden. Een ander geval is evenwel het Redactioneele personeel, waarvoor waarschijnlijk binnenkort voorschriften zullen komen.’

Er was natuurlijk meer dan alleen een redactie en mensen die op de zetters en drukkerij werkten. Het wegvallen van joodse personeelsleden in deze disciplines gaf zeker aanleiding tot grote moeilijkheden, maar propaganda-adviseur Veenstra betoogde tijdens deze vergadering dat er nog wel wat meer aan de hand was. Hij zei ‘dat dergelijke zaken steeds op korten termijn worden gere-

geld en wijst erop, dat ontslag op staanden voet van het Joodsche personeel in bijv. de expeditie een catastrofe zou betekenen.

De voorzitter zegt toe dit zoo soepel mogelijk te zullen regelen.'

Hebben we gezien dat de *Vereeniging* in augustus de eerste vergadering in bezettingstijd hield, in september was het de beurt aan de *Nederlandsche Uitgeversbond*. Bij de boekhandelaren was in de redevoering van voorzitter Noothoven van Goor de *Contact-Commissie* al ter sprake gekomen:

'Wij weten, dat hun eerste optreden niet iedereen bevredigde doch dat de waardeering van haar werk steeds groeit. Dank zij onze organisatie kan zij optreden en handelen zooals zij deed.'

Het was dan ook logisch dat de voorzitter van de uitgeversbond, dr. A.M.H. Schepman, dezelfde *Contact-Commissie* eveneens in zijn beoordeling betrok en hij liet zonder enig voorbehoud weten¹⁰⁷:

'Een woord van hulde voor de snelle, doeltreffende en rechtvaardige wijze waarop zij is opgetreden mag hier niet achterwege blijven. Zij symboliseert de eenheid in ons vak, en doet in het contact met de Nederlandsche en de Deutsche overheid goed werk.'

De voorzitter gaf daarna de vergadering een opmerkelijk staaltje van aanpassingsvermogen te zien. Hij constateerde aan de ene kant dat het uitbreken van de oorlog er oorzaak van was dat de contacten met zowel Nederlands Oost-Indië als met de koloniën in de West waren afgebroken:

'De verspreiding van het Nederlandsche boek heeft hierdoor een inkrimping ondergaan, die een gevoelige terugslag op de bedrijven heeft.'

Maar de bezetting had toch ook een aantal voordelen, die hij met verve naar voren bracht:

'De kansen voor het Nederlandsche boek zijn immers niet slecht. De afgelopen maanden hebben allen aanleiding gegeven tot bezinning op Nederlandsche cultuurwaarden. De Nederlander, die steeds open stond voor de cultuur van de aangrenzende landen heeft daarbij misschien niet altijd de eigen Nederlandsche op haar volle waarde geschat. Indien hier verandering in komt, zal dit het Nederlandsche boek ten goede komen. De omstandigheden leiden tot groote huiselijkheid en daardoor tot lezen of studeeren. Zou het niet mogelijk zijn dat het voorlezen in de gezinnen weer meer in eere kwam?'

Vervolgens kwam de voorzitter van de *Uitgeversbond* tot de volgende conclusie:

'Een derde factor ten gunste van het Nederlandsche boek is nog, dat heel wat, dat vroeger uit het buitenland kwam, thans ons land niet zal bereiken.'

Een heikel punt binnen de uitgeverswereld was natuurlijk de mogelijke censuur van de zijde van de Duitse overheid. Die was nog niet ingesteld alle wenken van Janke ten spijt. Vandaar dat het overgrote deel van de uitgevers, om erger

te voorkomen, voorstander was van een zekere mate van zelfcensuur. Schepman verwoordde deze stellingname als volgt¹⁰⁸:

‘Dat zorgvuldige toetsing van wat gepubliceerd is en wordt meer dan ooit vereischt is, behoef ik wel nauwelijks apart te vermelden.’

In dat kader deelde hij mee dat onder voorzitterschap van prof. Jan van Dam, die zich enkele maanden later als een pro-Duits secretaris-generaal zou ontpoppen, een commissie in het leven was geroepen, waarin naast Schepman ook Noothoven van Goor namens de *Vereeniging* zitting had, die zich vooral zou gaan bemoeien met de schoolboekensector.

Vermeldenswaard is nog dat de voorzitter op deze vergadering een aantal nieuwe leden van de *Nederlandsche Uitgeversbond* kon begroeten: Fred von Eugen, J.P. Klautz, L.J.C. Boucher en C.C. Callenbach.

Bij dit soort vergaderingen is natuurlijk vooral de rondvraag interessant omdat daarin tot uiting komt wat er werkelijk onder de leden leeft. Bij het opstellen van de agenda kan het bestuur nog proberen bepaalde hangijzers te vermijden, mochten ze te heet bevonden worden, maar bij een rondvraag kan iemand niet de mond worden gesnoerd. De agenda van deze eerste Algemene Ledenvergadering na de Duitse inval zat vol met procedurekwesties en een lange discussie over de omzetbelasting.

En de rondvraag? Deze vrije jacht?

Het is opmerkelijk dat daarin maar twee zaken aan de orde kwamen: een initiatief van een zekere Van der Voorden die een nieuwe boekenkrant wilde oprichten (en daar was de vergadering mordicus tegen) en een kwestie die de voorzitter van de *Groep Kinderboeken*, W.K. Kluitman erg bezighield. De *Hema* verkocht kinderboeken uit de Dik Trom-serie voor maar vijfenzeventig cent. Binnen de *Groep Kinderboeken* was de zaak al aan de orde geweest en nu kwam Kluitman met een motie:

‘De vergadering enz., kennis genomen hebbende van het feit dat deelen van de Dik Trom-serie in de Hema-winkels worden verkocht, verzoekt het bestuur zoo spoedig mogelijk maatregelen te nemen, opdat het onmogelijk worde, dat uitgeversrechten van nog waardevolle boeken aan menschen buiten ons verband worden overgedragen, door eventueel in samenwerking met de “Vereeniging”, een commissie in het leven te roepen, die zal hebben te beoordeelen, welke geheel verouderde auteursrechten wél en welke níét door leden van den Bond aan niet-leden zullen mogen worden verkocht, en deze commissie bindende macht te verleenen om ongewenschte verkoopen te kunnen verbieden.’

De motie sloeg eigenlijk nergens op. De rechten op Dik Trom behoorden niet meer tot welke uitgeverij dan ook; ze waren teruggegaan naar de erven Kieviet en die hadden het volste recht om ze over te doen aan wie dan ook wat ze dan ook hadden gedaan: aan de meest biedende en dat bleek de *Hema* te zijn.

Op zowel de vergadering van de *Vereeniging* als de *Uitgeversbond* kondigden de voorzitters overigens een actie aan van de *Boekenweek-commissie* in de maand september/oktober om het lezen en vooral het kopen van boeken te bevorderen. Nationaal-socialistische uitgeverijen en boekhandelaren stonden veelal buiten deze actie omdat ze nog steeds niet erkend waren. We hebben gezien dat Zijfers namens *Het Bolwerk* voor de oorlog al verschillende pogingen had ondernomen om die erkenning te verkrijgen, maar dat die pogingen steeds weer mislukt waren. Hij moet gedacht hebben dat de situatie nu wel in zijn voordeel zou zijn gewijzigd en dat men het niet zou aandurven hem, een nationaal-socialist, opnieuw zo voor het hoofd te stoten, dus diende hij in september een verzoek in 'om als boekhandelaar te worden erkend'.¹⁰⁹

Hij kreeg een aanvraagformulier waarvan de eerste vraag luidde:

'Wilt gij Uw bedrijf in een winkelhuis uitoefenen?'

Hij antwoordde: 'Ja', en de tweede vraag was:

'Zoo mogelijk foto's bijvoegen' en waarop hij knorrig antwoordde: 'Foto's zijn reeds in Uw bezit.'

De strikvraag bevond zich voor Zijfers echter in de staart van het aanvraagformulier, want hij moest op de vraag: 'Zijt Gij in het bezit van een diploma, uitgereikt door de commissie voor de vakopleiding tot den boekhandel en het uitgeversbedrijf?' een kort 'neen' antwoorden. Zijn aanvraag werd vervolgens in behandeling genomen en hij moest wachten.

Voorlopig zette hij alvast een advertentiecampagne in die er niet om loog en laadde daarmee de verdenking op zich dat hij de *Vereeniging* voor een voldongen feit wilde plaatsen.

Dat zijn doelgroep beperkt was zag hij natuurlijk wel in dus adverteerde hij alleen in nationaal-socialistische bladen, zoals *De Waag*¹¹⁰, waarin we kunnen lezen:

'Alle toonaangevende Nat. Soc. boeken over: Jeugdorganisatie, Arbeidsdienst, Arbeid, Bodemproductie, Economie, Cultuur, enz. Steeds voorhanden bij "Het Bolwerk".'

Overigens betekende dit niet dat niet-nationaal-socialistische uitgeverijen boeken, die naar collaboratie rieken, per definitie uit hun fonds werden.

Elsevier bij voorbeeld onthield zich weliswaar de eerste maanden van de bezetting van het uitgeven van zulke lectuur, maar in september zwichtte het bedrijf toch voor het aandringen van hun eigen prof. Jan de Vries, nu eenmaal een paradepaardje van het bedrijf. Deze voelde zich geroepen een brochure van vijftig pagina's op de markt te brengen onder de veelzeggende titel *Naar een betere toekomst*. Dat hij daarin een positief beeld van het leven in Nederland onder de nieuwe orde geeft is onloochenbaar en voor wie de politieke ideeën van Jan de Vries kende, was dat ook niet zo verwonderlijk. Het boekje bevatte volgens de

aanbiedingstekst van *Elsevier* 'een voortreffelijke beschouwing van den huidige politieke toestand in ons land, met samenvattende richtlijnen inzake die dingen die het eerst gebeuren moeten'.¹¹¹

Het Spectrum vond het in deze maand nodig om *De opbouw van een corporatieve staat, het nieuwe Portugal* van mr. dr. E. Brongersma uit te geven. Het boek mag als een verheerlijking van de Portugese variant van het fascisme beschouwd worden en de advertenties die *Het Spectrum* zette, deden daar ook niet geheimzinnig over getuige dubieuze zinnen als 'de algemeene hedendaagsche reactie tegen het parlementaire stelsel'¹¹² en 'met bewonderenswaardige nauwgezetheid en realistischen zin heeft Salazar den moeilijken weg bewandeld tusschen de uitersten door'.

Brongersma maakte daarbij van zijn eigen overtuiging in het geheel geen geheim: 'In een bewogen tijd als de onze stemt het Portugeesche voorbeeld tot nadenken. En in meer vergeestelijken zin is het woord van den dichter heden ten dage weer bewaarheid: "Portugal schenkt aan de wereld nieuwe werelden."'

Het Spectrum was een nog jonge onderneming, in 1935 opgericht door P.H. Bogaard en A.H. Bloemsma. Beiden werkten bij de Utrechtse boekhandel *Dekker & Van de Vegt*. Ze waren overtuigd katholiek en wilden hun ideeën gestalte geven door middel van een uitgeverij, waarvoor ze van de wederzijdse ouders tweeduizend gulden leenden.

Ze begonnen met de *Schijnwerper*-reeks, een serie boeken, waarin onder andere Ad. Sassen, Henk Kuitenbrouwer en Albert Kuyle figureerden. We hebben in deel II al gezien dat alledrie met het Italiaanse fascisme sympathiseerden en dat zij tijdens de bezetting gezamenlijk de collaboratie ingingen.

Het Spectrum zou in die jaren met Gabriël Smit in de redactie behoorlijk floreren, en dat financiële succes dankten ze deels aan het uitgeven van boeken van een bedenkelijk, tegen *Zwart Front*-aanliggend allooi. Onder deze boeken waren een aantal bestsellers die we verderop nog tegen zullen komen. Het uitgeverijbeleid was dusdanig omstreden dat Bloemsma zich na de oorlog geroepen voelde het te verdedigen¹¹³:

'Een grote omzet was noodzakelijk om het personeel, dat in de laatste oorlogsjaren uit ongeveer 35 man bestond, in leven te houden. Om de beurt, naar gelang er op onofficiële wijze papier was verkregen en er een drukker was gevonden die clandestien wilde drukken - dit was over het algemeen niet moeilijkwerden er van de bestaande boeken herdrukken gemaakt en kon er aan de betreffende auteur een behoorlijk honorarium worden uitbetaald, zodat deze weer een tijdje vooruit kon.

Was het voorheen zo geweest, dat de vertegenwoordigers hun best moesten

doen om zoveel mogelijk exemplaren van een boek bij aanbidding - dat wil zeggen in voorverkoop - te plaatsen, in de oorlogsjaren kregen ze een lijstje mee van de aantallen die ze bij de betreffende boekhandelaren mochten verkopen, of liever gezegd: mochten toezeggen.'

In vergelijking met *Het Spectrum* hield de uitgeverij *Scheltens & Giltay* zich op de vlakte. Deze uitgeverij had zo zijn eigen plannen. Men wilde niet per se provoceren, men wilde goed verkopen. De uitgeverij had met Henri van Hoof en diens *Z. 66* een onverbidde bestseller in huis gehaald: in september waren er al 25 648 exemplaren over de toonbank gegaan en dat was een record voor deze uitgeverij. Dus besloot men op de beproefde wijze door te gaan en over dezelfde thematiek opnieuw een boek op de markt te brengen. Ditmaal was het de auteur Hans Nesna die werd opgetrommeld en binnen enkele weken schreef hij zijn *Toen het vaderland riep. Roman uit dagen van mobilisatie en strijd*.

'Wat een mooi, spannend en aangrijpend werk. Als iets is voorbestemd een bestseller te worden, dan dit boek,' schreef een boekhandelaar aan de uitgeverij¹¹⁴ en het moet gezegd: de boekhandelaar kreeg gelijk, want het boek van Nesna haalde de ene druk na de andere.

Zo gesmeerd als het bij *Scheltens & Giltay* ging, liepen de zaken in deze septembermaand bij *De Amsterdamsche Keurkamer* niet. Er waren allerhande problemen.

We hebben al gezien dat bij voorbeeld *Boekhandel De Klimmende Leeuw* uit Heerlen zijn rekeningen niet betaalde. Eind augustus was aan deze ondraaglijke toestand grotendeels een einde gekomen. De Heerlense boekhandelaar had inmiddels zijn rekening voldaan, maar wilde alleen nog steeds geen inlichtingen geven over de boeken die hij in depot had. Kettmann stuurde hem ten einde raad maar een overzicht en hieruit bleek dat het om maar liefst vijftien zestig boeken ging met titels als *De doden leven* van Wies Moens, *Peerdemuziek* van Ludwig Tügel, *Mussolini* van Pini, veel gedichtenbundels van de directeur van de uitgeverij, George Kettmann jr. zelf, evenzoveel bundels van zijn ster-vertaler Steven Barends en daarnaast ook nog boeken als *Parade* van Emiel Buysse en *Tinuske* van Rob Delsing.¹¹⁵

De Klimmende Leeuw snapte van al die brieven maar niks. Men was zo tevreden over het feit dat men de rekening had betaald dat men snel een aantal nieuwe boeken bestelde, waaronder vijf exemplaren van *Ontaarde kunst* van de tekenaar en amateur-criticus Maarten Meuldijk en twee exemplaren van het standaardwerk *Bloed en mythe als levenswet* van Pieter Keuchenius, een dikke pil in een onheilspellende band in de beste nationaal-socialistische tradities.

Het is opvallend om te zien hoe de boeken van theoretici van het nationaal-socialisme behalve in Duitsland ook wel degelijk in Nederland werden uitgegeven, of het nu om Keuchenius ging, om Alfred Rosenberg, Joseph Goebbels of

Adolf Hitler. Hun boeken werden steevast gestoken in ronkende, goud met zwarte boekomslagen versierd met indrukwekkende, vaak gotische letters en waren altijd gebonden. Het is alsof de architectuur van de fascist en nationaal-socialisten die er alleen op uit was de indruk van macht op het volk over te brengen, een poging tot intimidatie bijna, op zoveel bescheidener schaal terugkeert in de boekband. Ook hier wil het boek in alle glorie duidelijk maken dat het gaat om een belangrijk werk. De nationaal-socialisten, in een poging eigen onzekerheid te overschreeuwen, wilden geen misverstand meer laten bestaan over het belang van de verkondigers van hun perfide ideologie.

In ieder geval hoopte *De Klimmende Leeuw* in Heerlen met dit soort uitgaven goede sier te maken en om de goede wil te tonen werd het bedrag van f 29,45 gelijk overgemaakt.¹¹⁶

Maar wat gebeurde er? Bij *De Amsterdamsche Keurkamer* was het, en dat was het van het begin af aan, een onvoorstelbare chaos. Ook nu. De bestelling van de Heerlense boekhandel kwam in ieder geval op de verkeerde plaats terecht, en *De Klimmende Leeuw* (die zo streng in de leer was dat hij in zijn briefhoofd niet 'Tel: 49 14', maar 'Spreekdraad: 49 14' drukte) een week later moest klagen dat hij dan wel had betaald, maar nog geen boek had ontvangen¹¹⁷:

'Wilt U dit eens nagaan,' schreef de eigenaar van *De Klimmende Leeuw* korzelig, 'en dan direct de bestelling afzenden. Ik wacht hierop met ongeduld, daar van deze werken er elke dag gevraagd worden, en ik dan de volksgenooten alweer teleur moet stellen.'

En wat gebeurde er? Op dezelfde dag dat hij zijn brief had verzonden, ontving hij slechts twee boeken! Hij werd er tureluurs van¹¹⁸:

'Ik zit om alles zeer verlegen. De Volksgenooten beginnen hier ook de oogen te openen, en koopen steeds meer onze geschriften en boeken, hetgeen een gunstig teken voor onze Beweging is en daarom willen wij ze zoo goed mogelijk en zoo vlug het eenigszins mogelijk is ook bedienen, vindt U ook niet?'

Kettmann vond blijkbaar helemaal niets. In het nagelaten archief is geen spoor te vinden van een vervolg op deze correspondentie; het is alsof *De Klimmende Leeuw*, met medeneming van de boeken in depot van de aardbodem is verdwenen.

Inmiddels was men doorgegaan met het systeem van de zogenaamde *Nood-Boekenbeurzen*. In de zomermaanden bleek het aangeslagen te zijn, maar het was een kortstondig succes. De boekhandelaren waren gewend dat de vertegenwoordigers bij hen langskwamen en naarmate het weer slechter werd, zagen ze het toch als een bezwaar zelf op stap te moeten. Bovendien konden sommigen van hen het zich niet veroorloven de winkel gesloten achter te laten bij ontstentenis van personeel.

'Gevolg gevende aan de uitnoodiging tot het bezoeken van de nood-boeken-

beurs te Arnhem, trof het me sterk te vernemen dat op Maandag 30 Sept. vier collega's zich daar hadden laten zien,' meldde G. Albrecht uit Winterswijk geërgerd¹¹⁹, 'Dinsdag 1 Oct. was het bezoek bevredigend doch nog niet wat het kan en moest zijn.'

Albrecht uit Winterswijk behoorde overigens tot diegenen die het systeem wel zagen zitten. Hij kon nu in enkele uren tijds maar liefst zestien uitgevers bezoeken. 'Van harte hoop ik dat, als de voorjaarsaanbieding op dezelfde wijze geschiedt, een druk bezoek toont dat het den boekhandelaar ernst is samen te werken met den uitgever, vooral in deze tijden van "opbouw" en "samenwerking". Misschien kan dan in plaats van een *nood*-beurs een vaste beurs tot stand komen,' voegde hij aan zijn kritische verslag toe.

Het woord 'opbouw' was in die dagen overigens niet van de lucht. In elke organisatie was dat het enige waar men over sprak, alsof dat de remedie kon betekenen voor de diepe crisis waarin men verzeild was geraakt en die men niet wilde herkennen. Het ging hier immers om een samenleving die opeens moest worden geordend volgens de beschikkingen van een buitenlandse macht, een situatie die men in honderden jaren niet had gekend en waarop men ook niet was voorbereid. In dat opzicht verschilden de Nederlanders geheel van hun zuiderburen die reeds eerder, tussen 1914 en 1918 een bezetting hadden meegemaakt en die wisten wat de terreur van een bezettende macht betekende. In Nederland had men alles van horen zeggen en suste men zichzelf in slaap met de hoop dat het zo'n vaart niet zou lopen, dat de democratie van voor de oorlog ook niet het enig zaligmakende was geweest en dat de nieuwe orde die nu was gekomen natuurlijk veel nadelen kende, maar ook enkele lichtpunten vertoonde. Men kreeg nu immers de kans om bepaalde misstanden die het systeem binnengeslopen waren voortvarend uit te bannen. Dat was 'opbouw' in de beste betekenis van het woord.

De boekhandel ontving in oktober in ieder geval een extra injectie van de zijde van de dienst, die het begrip opbouw tot sleutelwoord had verheven, de *Opbouwdienst*, die krediet beschikbaar had gesteld voor boek aankopen. Deze boeken dienden gedistribueerd te worden onder de verschillende bibliotheken die onder haar supervisie vielen.

De boekhandel raakte op deze wijze gewend aan het systeem van massale boek aankopen, iets wat men voor 1940 nimmer had meegemaakt. Alleen de *Afdeeling ontwikkeling en ontspanning in het Nederlandsche leger* had voor de oorlog veel ingekocht, maar deze klant was nu weggevallen en bovendien nooit erg populair geweest omdat de dienst extreem hoge kortingen had bedongen en daarnaast uiterst moeizaam van betalen was geweest omdat de betalingsgoedkeuringen nu eenmaal over vele ambtelijke schijven liepen.

De *Opbouwdienst* daarentegen had een behoorlijk kapitaal dat snel beschikbaar was en men vroeg nooit om kortingen.

De helft van het krediet was bestemd voor zogenaamde 'opruimingspartijen', de andere helft voor de aanschaf van nieuwe boeken. Een zekere kapitein Vestdijk was verantwoordelijk voor de aankopen. De *Opbouwdienst* wendde zich voor de aankoop van zowel die nieuwe boeken als voor de ramsj-partijen rechtstreeks tot de boekhandel, reden voor de *Vereeniging* om zich tot de boekhandelaren te richten met de volgende opwekking¹²⁰:

'Het is dus van belang, dat de boekhandelaren, die op dit verzoek in wenschen te gaan, er zich rekenschap van geven, dat zij geschikte tweede-handsch lectuur uitzoeken, waarbij uiteraard rekening zal moeten worden gehouden met de eischen, die de Deutsche autoriteiten stellen aan uitleenbibliotheken.

Er is hier een mooie gelegenheid om wat goeds te doen voor de mannen van de Opbouwdienst. Wij vertrouwen dat de boekhandel deze taak (die ook haar aantrekkelijke economische zijde heeft) met zorg en liefde zal vervullen. De poging, om de Opbouwdienst te winnen voor het goede Nederlandsche boek, verdient allen steun - een steun die beginnen kan met een nauwgezet en royaal onderzoek in de harten der boekverkoopers.'

Deze *Opbouwdienst* moet wel een zeer vaderlandslievende organisatie zijn geweest dat de *Vereeniging* zich in zulke warme bewoordingen uitliet. Men zou zich kunnen voorstellen dat elke organisatie die zich voor boek aankopen tot de Vereeniging wendde, en die nationaal-socialistisch getint was of in dienst stond van de propaganda van de nationaal-socialisten niet de deur kon worden gewezen, maar toch ook weer niet hoefde te worden aangeprezen. Toch was dat wel het geval bij de *Opbouwdienst*, die door Seyss-Inquart 'ein brauchbares Instrument nationalsozialistischer Erziehung für das Niederländische Volk'¹²¹ genoemd werd.

Deze dienst werd op 15 juli 1940 ingesteld en tienduizenden meldden zich bij de dienst aan, in de hoop op deze wijze de werkloosheid te ontvluchten. De *Opbouwdienst* was een voorloper van de latere beruchte *Arbeidsdienst* en hoewel de dienst de Duitse plannen voor een omvorming van het Nederlandse volk tot een Germaanse gemeenschap wel degelijk steunde, hebben velen dit in de beginfase niet doorzien en zagen zij in de *Opbouwdienst* een typisch Nederlandse organisatie die nog tegenwicht aan de Duitsers kon bieden ook. Wat dat betreft kunnen we in de geestdrift waarmee in de beginfase de *Opbouwdienst* werd begroet parallellen zien met het enthousiasme voor de *Nederlandsche Unie*, en dan vooral als mogelijkheid om anti-Duitse gevoelens te uiten. De *Vereeniging* was in haar geestdrift niet anders dan veel andere Nederlandse organisaties en daar dus nauwelijks voor te blameren. Het was de naïviteit van het eerste oorlogsjaar toen de nationaal-socialisten nog niet hun ware gezicht hadden getoond.

Bij de boeken die door de *Opbouwdienst* werden aangekocht zal zeker *Hol-*

lands Glorie van Jan de Hartog hebben gezeten. Deze roman verscheen in oktober en *Elsevier* begeleidde de lancering van dit boek met:

‘Dit boek heeft alle kwaliteiten van den best-seller in zich¹²².’

En waarom?

‘Wanneer ooit een boek ons een hart onder den riem steekt in dezen tijd, dan is het wel dit grootsche epos van de zee, een roman, zooals er nog nimmer in onze taal geschreven werd.’

Elsevier had het goed gezien: in de daaropvolgende maanden zou blijken hoe profetisch haar woorden waren, al zou het nog wel een hele tijd duren voordat het succes van *Z. 66* werd geëvenaard. Dat boek haalde herdruk op herdruk, zodat *Scheltens & Giltay* in oktober moest berichten¹²³:

‘Het vijfentwintigste tot dertigste duizendtal is uitverkocht. Het eenendertigste tot vijfendertigste duizendtal is thans gereed en verschijnt heden.’

Drie weken later¹²⁴:

‘Tien weken na verschijning der eerste oplage, is thans ter perse het 26ste tot 40ste duizendtal en nog steeds gaat de verkoop onverminderd door.’

Zoals we de schrijver van dit succesboek in de loop van de bezetting de collaboratie in zien duiken, zo probeerde C.C. Küpfer het op dezelfde manier en hij schreef eveneens een verslag van de strijd in de meidagen van 1940. Zijn boek heette *Nederlandsche vliegers in het vuur* en het verscheen bij *Drukkersbedrijf Boom-Ruygrok NV* in Haarlem. De drukkerij probeerde overigens *Z. 66* af te troeven door te melden¹²⁵:

‘Het eerste boek waarin de gebeurtenissen der oorlogsdagen aan de hand van officieele gegevens konden worden bewerkt.’ Küpfer had er beter aan gedaan zich niet aan de officiële gegevens te houden, want die vielen niet in de smaak van de Duitsers. Die werkelijkheid was namelijk, dat de Nederlandse vliegers in de luchtoorlog superieur bleken aan de Duitsers en ze de slag in de lucht alleen maar hadden verloren omdat de Duitsers met hun verrassingsaanval veel toestellen al op de grond hadden kunnen uitschakelen. Küpfer schilderde deze luchtoorlog naar die werkelijkheid: de Duitse vliegers als de mindere die alleen maar hadden kunnen winnen door hun massale overwicht. De overheid had problemen met dit realisme en de uitgever moest dan ook snel een mededeling laten plaatsen in het *Nieuwsblad*¹²⁶:

‘Door bijzondere omstandigheden is de uitgaaf van dit boek *voorloopig verboden*. Wij hopen t.z.t. hieromtrent nadere mededeelingen te kunnen verstrekken.’

Die mededelingen kwamen nimmer en na de oorlog zou Küpfers reputatie zo bezoedeld zijn dat hij zijn op werkelijke gegevens gestoelde verslag nergens meer kon slijten.

Uitgeverij De Veste in Den Haag had in ieder geval niet de illusies dat men een

bestseller produceerde. Men bracht van G. Becker *Groot-Nederland, Idee - Geschiedenis - Verwerkelijking* op de markt en vanaf dat moment wist iedereen dat het waar was: de directeur van deze uitgeverij G. Zwertbroek, een vroegere *Vara*-bons en zoals we in deel II hebben kunnen lezen een compaan van Martien Beversluis had inderdaad gekozen voor het publiceren van wartaal.

Rest nog, nu we het hebben over zowel bestsellers als onverkoopbare wartaal, te vermelden dat bij *H. Meulenhoff* het nostalgische *Rotterdam, zooals wij het kenden* van Kees Hazelhekke verscheen, dat binnen een week was uitverkocht.

Het moest Zijfers van *Het Bolwerk* hooglijk hebben gestoord dat hij bestsellers als hiervoor genoemde niet in zijn boekwinkel mocht verkopen en dat hij moest volstaan met de onooglijke traktaatjes zoals die door *Nenasu* werden uitgegeven en dat zelfs een George Kettmann de erkenning van zijn *De Amsterdamsche Keurkamer* niet voor een Kameraad als hem in de waagschaal wilde leggen. Zijfers moest enkele weken wachten op zijn eerder besproken brief om erkenning en in oktober ontving hij antwoord¹²⁷:

‘Daar U bij het door U ingezonden formulier, waarin U erkenning als boekhandelaar vraagt, geenerlei mededeeling hebt gedaan, dat U thans aan den handel in rookartikelen een einde hebt gemaakt, hebben wij daaromtrent een onderzoek moeten instellen, waarbij ons is gebleken, dat Uw voorraad sigaren e.d. thans zeer gering is, zoodat kan worden aangenomen, dat bedoelde handel wordt geliquideerd. Gaarne zien wij alsnog Uwe bevestiging tegemoet, dat U zich voortaan tot den verkoop van boeken en aanverwante artikelen zult bepalen.

Overigens is het U reeds bekend, dat en waarom wij U niet als boekhandelaar kunnen erkennen, maar dat wij bereid zijn een door U aan te stellen vakkundigen bedrijfsleider de erkenning te verleen.

De brief van de *Vereeniging* werd verstuurd op de dag dat Zijfers een brief naar hen had gestuurd. De brieven hadden elkaar gekruist. De brief die Zijfers had gestuurd, loog er bepaald niet om¹²⁸:

‘Mijne Heeren,

Namens de Duitsche overheid verzoek ik U mij binnen twee dagen te antwoorden op mijn aanvraag tot erkenning door Uwe vereeniging, welke ik op 13 September 1940 verzond, terwijl mijn voorgaande aanvraag reeds in 1935 geschiedde.’

Het was een brief die geen misverstanden openliet. Zijfers had duidelijk voor de weg van de chantage gekozen. We zullen zien dat de *Vereeniging* in de toekomst in toenemende mate zou worden gehanteerd door nationaal-socialistische boekhandelaren die zich gesteund wisten door de bezettende macht of

dachten dat ze gesteund werden. De *Vereeniging* ging steeds vaker overstag Zijfers echter was de eerste en daarom ontving hij nog een vormelijke brief waarin de *Vereeniging* ervoor koos om de boot af te houden¹²⁹:

‘Naar aanleiding van Uw op een “ultimatum” gelijkend briefje van 1 dezer deel ik U mede, dat over Uw aanvraag in de eerstvolgende vergadering der Commissie zal worden beslist. Het kwam ons overbodig voor, U dit mede te deelen, daar het vanzelf spreekt.’

De brief was natuurlijk ook overbodig en eigenlijk ook in tegenspraak met de brief ervoor, waarin Zijfers te horen kreeg dat hij wel degelijk erkenning zou krijgen, mits hij een gekwalificeerde bedrijfsleider zou vinden. En wie mocht denken dat met deze brief een einde was gekomen aan de controverse tussen Zijfers en de *Vereeniging* heeft het mis, want de discussie ging in november zonder mankeren verder.

Allereerst kreeg de *Vereeniging* in november een lange, querulanterige brief van Zijfers waarin hij werkelijk over alles zijn hart luchtte. Eerst ging hij in op het punt van de verkoop van sigaren en sigaretten in zijn winkels, een zaak waar de *Vereeniging* zo'n halszaak van maakte¹³⁰:

‘Het schijnt U buitengewoon moeilijk te vallen mij als Nationaal-Socialist te erkennen terwijl U sedert 5 jaren mij steeds heeft medegedeeld dat Uwe vereeniging een volkomen neutraal standpunt inneemt. Immers aangaande de rookartikelen heeft U en niet ik tientallen zaken erkend die rookartikelen en boeken verkopen. Niet U, maar ik huldig het standpunt dat deze artikelen niet samengaan, maar geheel gescheiden moeten blijven, doch deze bepaling treft niet alleen mij persoonlijk maar alle boekhandelaren.’

Zijfers scoorde toen hij erop wees dat in warenhuizen net zo goed boeken werden verkocht en dat deze warenhuizen ook rookartikelen verkochten en daarnaast nog een heel assortiment aan andere zaken. Hij kon het dus niet nalaten sarcastisch te schrijven:

‘Wanneer zal U er nu zorg voor dragen dat voor de warenhuizen welke door Uwe vereeniging erkend zijn en tot op heden erkend zijn gebleven eindelijk aan deze dwaze combinatie een einde zal worden gemaakt.’

Zijfers begreep echter wel dat alle discussie over wel of geen rookartikelen alleen maar rommelen in de marge was. Waar het in feite om ging: hij kreeg zijn erkenning niet, hooguit via een omweg door een zaakwaarnemer aan te nemen. Maar dat kwetste zijn ijdelheid te veel. Hij wilde die erkenning omdat dat voor hem het bewijs was dat hij nu in maatschappelijk opzicht meetelde en niet meer als een paria werd beschouwd, een verschijnsel dat men bij veel nationaal-socialisten zag. Jarenlang hadden ze zich vernederd en weggezet gevoeld en nu probeerden ze via een inhaalmanoeuvre alsnog de status te verkrijgen die ze naar hun mening verdienden. Wat dat betreft is Zijfers een schoolvoorbeeld van

de stelling van Ter Braak over het nationaal-socialisme als rancuneleer. Lees hoe heftig en antisemitisch hij reageerde op de eis van de *Vereeniging* dat hij 'vakkundig personeel' moest aannemen wilde hij een kans op erkenning maken:

'Uw vereeniging erkende o.a. in Den Haag een Jodin die nimmer in de boekhandel werkzaam is geweest, maar Uw vereeniging stond altijd op een "neutraal" standpunt, hetgeen enigszins vreemd aandoet.'

Wie de brief van Zijfers doorleest merkt dat hij duidelijk geen vooropgezet plan had gemaakt, hij schreef maar door en naarmate de brief vorderde, werd zijn toon steeds feller:

'Hoe durft U onze vakkunde in twijfel te trekken terwijl juist in onze zaken boeken naar voren worden gebracht, die niet behooren tot een gehalte waar ook de buitenstaanders van walgen. Hoe durft U onze vakkunde in twijfel te trekken, terwijl wij reeds ruim 2 jaren door de Börsenverein te Leipzig zijn erkend.'

Dat laatste was bluf. *Het Bolwerk* was in het geheel niet door de *Börsenvereiner* erkend. Deze organisatie nam gewoon altijd voetstoots berichten van een buitenlandse winkel aan, ervan uitgaande dat het om bonafide boekhandels ging. En daar de correspondentie tussen Zijfers en de *Börsenverein* steeds weer ondertekend werd met een hartstochtelijk 'Heil Hitler' zullen ze in Leipzig geen enkele twijfel hebben gehad aangaande de betrouwbaarheid van *Het Bolwerk*.

De *Vereeniging* reageerde uiterst koeltjes op de boze brief van Zijfers. Men ging op geen enkel argument in maar wel wilde de *Vereeniging* graag, als Zijfers zo overtuigd was van de vakbekwaamheid van zijn personeel, een lijst overhandigd hebben van alle bediendes in de filialen Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, 'met nauwkeurige vermelding, wanneer zij bij U in dienst zijn getreden en bij welke firma's zij gedurende welke jaren voordien werkzaam zijn geweest'.¹³¹

Het begon, ook voor de objectieve toeschouwer, op pesterij van de zijde van de *Vereeniging* te lijken; men was daar behoorlijk geïrriteerd geraakt door de felle toon van de brieven van Zijfers en de ondertoon van chantage die men eruit kon lezen. Wat de *Vereeniging* nu eigenlijk dacht te bereiken met deze correspondentie dan alleen uitstel van executie is niet meer te achterhalen; de sympathie van Zijfers won men er in ieder geval niet mee, want zijn antwoorden werden steeds bitser. Hij koos nu duidelijk voor de aanval toen hij schreef dat hij toch niet mocht aannemen dat het archief van de *Vereeniging* verbrand was, 'immers hebben wij herhaalde malen in de loop van de laatste 5 jaren U de namen van de desbetreffende personen opgegeven!'¹³²

Aan de andere kant begreep Zijfers ook wel dat hij toch met die namen over de brug moest komen, omdat hij nu de *Vereeniging* de kans gaf op formele gronden die erkenning tegen te houden. Zijn lijstje bevatte echter niet meer dan drie personeelsleden: J. van der Meulen in Amsterdam, F.J.M. van Gunsteren in Rotterdam en S. Bogaert jr. in Den Haag, de filiaalchefs dus en van deze drie

had alleen de laatste van tevoren enige boekhandelservaring gehad. De twee anderen waren inmiddels net zo goed ook doorgewinterde boekverkopers geworden; zij waren al vanaf 1935 in dienst van *Het Bolwerk*, maar deze ervaring interesseerde de *Vereeniging* niet, men eiste minimaal twee jaar volontairschap in een erkende boekhandel.

Van de drie filiaalchefs was Van Gunsteren de ongelukkigste. We hebben gezien dat hij bij het bombardement alles had verloren en dat hij pas vrij laat in de bezettingstijd via de schade commissie schadevergoeding kreeg. Maar dat geld was alleen bestemd voor de zaak, niet voor zijn privé-goederen. Vandaar dat men in de Amsterdamse vestiging van *Het Bolwerk* een inzamelingsactie hield en Van Gunsteren was werkelijk ontroerd toen hem het geld werd overhandigd, zoals mag blijken uit de brief die hij aan de 'Kameraadskes en Kameraden in Amsterdam' stuurde¹³³:

'Op zekeren morgen kwam onze Snelle Visser voor de 2e maal in nog geen uur, het was juist in de dagen dat de winkelvoorraad was afgezonden en wij daarmee druk doende waren, zoodat ik eenigszins boos tegen de Snelle zei: "Had je dat nu niet ineens kunnen brengen?" zooals dit echter gewoonlijk gaat, ben je echter altijd nieuwsgierig wat er voor nieuws in Amsterdam is en wat Amsterdam voor nieuws heeft gezonden, zoodat direct met uitpakken begonnen werd, zonder de minste vermoeden te hebben wat de inhoud zou kunnen zijn (wij dachten slechts aan winkelvoorraad) kwamen Uw prachtige geschenken tevoorschijn, maar kameraden, dat ging alle verwachtingen ver te boven. Wat daar tevoorschijn kwam, zoowaar had U het geheele verlanglijstje maar afgewerkt, alsof er voor U geen moeilijken tijd achter U lag, het is hierover mijne Kameraden, dat ik U mede namens mijn vrouw hartelijk dank zeg voor dit bewijs van Kameraadschap en medeleven.'

De *Snelle Visser*, de bodedienst bij uitstek voor de boekhandel, bezorgde de boekwinkels in Den Haag en Rotterdam niet alleen boeken, maar van het begin af ook NSB-propagandamateriaal. Daarbij waren ook vaak insignes. Het mag bevreemding wekken dat de *Vereeniging* zo veel bezwaren had tegen de verkoop van rookartikelen in de winkels van *Het Bolwerk* maar het NSB-propagandamateriaal volkomen buiten beschouwing liet. Waarschijnlijk vreesde men dat men op die manier Zijfers bij de bezettingsautoriteiten een wapen in handen gaf.

De NSB daarentegen had wel zo zijn problemen met de verkoop van al dat materiaal. Men was maar gedeeltelijk enthousiast. In ieder geval ontving Zijfers van het hoofdkwartier van de NSB een waarschuwendende brief¹³⁴:

'Er is mij verteld dat in de Bolwerk-winkels N.S.B.-insignes worden verkocht.

Indien dit waar is, mag ik U dan dringend verzoeken deze insignes *alléén* te doen verkoopen op vertoon van een lidmaatschapskaart voor het loopende jaar

of van een zakboekje? Er schijnt in den laatsten tijd, vooral tegenover de Duitsche autoriteiten nog al eens misbruik van die insignes gemaakt te worden door niet-leden van de N.S.B.

Er worden helaas ook veel insignes verloren, zoodat op die wijze ook door onbevoegden daarvan gebruik wordt gemaakt. Maar we moeten alles in het werk stellen om aan het misbruik zooveel mogelijk paal en perk te stellen.

Bij voorbaat dank.'

De brief van de NSB zal voor Zijfers niet helemaal als een verrassing zijn gekomen. We hebben eerder gezien dat Zijfers voor de oorlog een week als lid van de NSB was geschorst. Dat was dan wel bedoeld om de buitenwacht ervan te overtuigen dat de NSB op geen enkele manier in verband gebracht wenste te worden met de verkoop van *Der Stürmer*, het moet de ijdele Zijfers toch wel gestoken hebben: een week schorsing zou immers altijd een smetje blijven op het blazoen van een nationaal-socialist van het eerste uur. Inmiddels had hij *Der Stürmer*, nu het tij was gekeerd en de verkoop van antisemitische bladen voor een nationaal-socialistische boekhandel bijna een verplichting was, weer in stapels in de winkel liggen.

Het incident had een verkoeling teweeg gebracht tussen de NSB en Zijfers. We hebben in deel II gezien hoe een andere NSB-er van het eerste uur, George Kettmann jr. door conflicten met Mussert langzaam maar zeker radicaliseerde en de SS-richting op werd gestuwd. Eenzelfde verschijnsel kon men bij Zijfers waarnemen. Het voorval rond *Der Stürmer* had hem wakker geschud en nu de bezetting eenmaal een feit was en de nationaal-socialisten onbeschaamd naar buiten konden treden, werd het hem steeds duidelijker: de NSB was een voorzichtige, burgerlijke partij aan het worden. Mussert was een bange burgerman en als zovelen binnen de NSB schoof Zijfers langzaam in de richting van de SS.

Op zichzelf zou dat nog geen gevolgen hoeven te hebben voor het assortiment in de winkels van *Het Bolwerk*, maar bij Zijfers lag dat anders: hij drukte zijn persoonlijke stempel op alles wat in *Het Bolwerk* gebeurde. Wie het archief van deze firma doorneemt, bemerkt dat het personeel de gehele bezettingstijd door werd overstelpt met directieven, bevelen, dwingende suggesties en dat men slaafs de orders van de snel aangebrande Zijfers opvolgde. Ging Zijfers dus de SS-richting uit, dan volgde het personeel hem daarin en de winkel van *Het Bolwerk* droeg daarvan de sporen. Nu bestond er in de wijze waarop men zich opstelde ten opzichte van de richtingenstrijd die binnen het Nederlandse nationaal-socialisme woedde een zeker onderscheid. De boekwinkels van *De Arbeiderspers* bij voorbeeld werden, daarin gesteund door Rost van Tonningen, typische SS-winkels, waar men geen enkele band met de NSB meer wilde hebben. *Het Bolwerk* was voorzichtiger, men had een duidelijke voorkeur voor de SS-richting en de bladen die door de SS werden uitgegeven lagen dan ook prominent in de win-

kels, maar helemaal de NSB verloochenen durfde Zijfers toch ook weer niet. Een beeld van deze wankelmoedigheid krijgen we dank zij een naoorlogse herinnering van Zoetmulder die een beschrijving geeft van de zoektocht van een geïnteresseerde naar *De Zwarte Soldaat*, het orgaan van Musserts WA. De geïnteresseerde probeerde het eerst in de boekwinkel van *De Arbeiderspers* op het Hekelveld en Zoetmulder geeft een beschrijving van wat er toen gebeurde¹³⁵:

‘De bezoeker belt en als de deur zich geopend heeft, moet hij een trap op. Boven aan staat een blond meisje. De trappenklimmer herhaalt zijn vraag, ontmoet dan de opperste verbazing bij de blondine:

‘*De Zwarte Soldaat*... Neen, dat is hier niet. Hier bent u bij de s.s.!’

En er ligt evenveel trots in het laatste als minachting in het eerste woord van den zin. De bezoeker verklaart door den portier van *Het Volk* hierheen te zijn verwezen en wil weten, waar *De Zwarte Soldaat* dan wél wordt verkocht. Dat is de juffrouw echter volslagen onbekend, beweert zij en zij adviseert om 't eens in “Het Bolwerk” in de Kalverstraat te probeeren.

De bezoeker glipt - het is altijd lichtelijk compromitterend in dit soort gelegenheden gezien te worden - den N.S.B. boekhandel binnen, zoekt voor de leus een enkel uitgaafje uit en informeert terloops of *De Zwarte Soldaat* van 12 September nog te krijgen is.

“*De Zwarte Soldaat?*”

Als de Germaansche, die hier achter de toonbank staat, Mussert himself om een bosje sprout had hooren vraagen, kon zij niet meer verbazing in haar stem leggen. De bezoeker voelt dat hij erop getaxeerd wordt (“Hé, zoo'n nette meneer, die naar *De Zwarte Soldaat* vraagt!”). De verkoopster kijkt de stapels na en ofschoon het 1 October is, blijkt de aflevering van 12 September niet meer aanwezig te zijn. Dan bemoeit de chef er zich mee, verbaast zich óók kennelijk over het verlangen, maar produceert, nadat er op den zolder gezocht is, ten slotte het verlangde.’

Ondanks dit gebrekkige gedoe ging het toch goed met *Het Bolwerk*. De winkel in de Kalverstraat werd zelfs te klein om het vele bezoek, dat zich niet stoorde aan het feit dat de boekhandel nog steeds geen officiële erkenning had gekregen en daardoor maar een beperkt assortiment had, te verwerken. Daarom kocht Zijfers de panden Kalverstraat 3 en 5 erbij en op 25 november werd onder grote belangstelling de zaak heropend. Onder de aanwezigen was een opvallende persoonlijkheid, hoewel hij pas na de oorlog in Nederland een beruchte naam kreeg: Klaus Barbie in het gezelschap van SD-ers, die naar de openingsreceptie van *Het Bolwerk* waren gekomen.

Van de collega-uitgevers en boekhandelaren waren alleen George Kettmann jr. en zijn vrouw op komen dagen. Kettmann zag in dat hij ten onrechte *Het Bolwerk* links had laten liggen uit vrees door de *Uitgeversbond* en de *Vereeniging* in

de ban te worden gedaan. Hij beloofde Zijfers hem voortaan volop te bevoorraden.

Overigens, een kleine outlet had *De Amsterdamsche Keurkamer* ook aan zijn eigen vertaler Steven Barends, die, zoals we in deel II zagen, samen met zijn vrouw Truus Pfann een antiquariaat op de Kloveniersburgwal dreef. Hij bood Steven Barends van tijd tot tijd restant-partijen aan. Zogenaamd ging het hier steeds om licht beschadigde exemplaren, maar eigenlijk was het gewoon een truc om moeilijk te verkopen titels op deze wijze te dumpen zonder in strijd te komen met de geldende prijsregelingen van de uitgevers. In deze novembermaand ging het bij voorbeeld om 212 boeken, zoals we kunnen lezen in een brief die Kettmann Steven Barends schreef¹³⁶:

‘Wij bieden aan (licht beschadigd) (binnenwerk gaaf):

20 Bruine rebellen	f 0,50 voor f 0,12 p. ex.
15 Princevlag geb.	f 2,90 voor f 0,75 p. ex.
2 Jonge Leeuw	f 1,75 voor f 0,50 p. ex.
50 Overbodigen	f 0,50 voor f 0,14 p. ex.
100 Oceaanvluchten	f 1,60 voor f 0,30 p. ex.
25 Volkseenheid	voor f 0,20 p. ex.

Wordt van een titel minder afgenomen dan aangeboden, dan is de prijs 10 pCt. hoger; neem je alle titels samen (dus de geheele partij), dan heb je nog 10 pCt. extra-korting. Voorts kun je “Peerdemuziek” (ing. f 2,90/geb. f 3,50) krijgen bij tenminste 10 exx. van elk onderscheidenlijk f 1,10/f 1,50. Bij 25 exx. f 0,90/f 1,25, 50 exx. f 0,80/f 1,15, 100 exx. of meer f 0,60/f 1,-

Er staat nog een partij Oceaanvlucht ing. (f 1,25), sommige licht beschadigd omslag; bij 50 exx. f 0,20, bij 100 exx. f 0,17.

Met ons beider Dietschen groet, ook aan Truus.’

Kettmann deed meer. In feite deed hij er alles aan om van zijn onverkoopbare boeken af te komen. Daartoe moest hij te weten komen waar potentiële klanten te vinden waren onder de boekhandels. Er waren natuurlijk nationaal-socialistische boekhandels die daar openlijk, zeker in hun etalages, voor uitkwamen. Maar er waren geen leesbibliotheken die nationaal-socialistisch waren en als Kettmann uitgevers wilde benaderen voor gezamenlijke projecten had hij in de herfst van 1940 eveneens nog weinig keus; we zullen zien dat de hausse in nationaal-socialistische uitgeverijen pas in de loop van 1941 op gang kwam. Kettmann zag daarom maar één mogelijkheid: hij moest adverteren om achter de geheime sympathieën van zijn collega's te komen. Al kwamen ze dan in het publiek niet voor hun nationaal-socialistische gevoelens uit, schriftelijk zouden ze dat wellicht wel melden en dan zou hij hen bedelven onder nationaal-socialistische literatuur en lectuur. Vandaar dus de advertentie die hij in het *Nieuwsblad* plaatste¹³⁷:

Oproep aan Nationaal-Socialisten

(Leden der N.S.B.)

Namens een aantal collega's verzoekt ondergeteekende aan alle uitgevers, boekhandelaren en leesbibliotheekhouders, die lid zijn van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (Leider: Mussert), hun naam, adres en stamboekno. te willen opgeven. Ook aan het personeel, werkzaam in bovengenoemde bedrijven, is dit verzoek gericht. Geheimhouding verzekerd.

George Kettmann Jr.

Postbox 237, Amsterdam-C

(Stamboekno. 302).

Hij kreeg enkele aanmeldingen, maar gezien het aantal (twaalf in totaal) moet hij teleurgesteld zijn geweest. In het archief van *De Amsterdamsche Keurkamer* is overigens geen spoor van correspondentie te vinden die erop wijst dat hij de gegevens, zoals hij in de advertentie beloofde, inderdaad doorspeelde aan de collega's namens wie hij zogenaamd sprak. Het zal wel een list zijn geweest om zo gemakkelijk aan een adressenbestand te komen.

Zoals gezegd: het duurde even voordat de nieuwe nationaal-socialistische uitgeverijen als het ware uit de grond schoten, aangetrokken door de nieuwe tijd en economisch gunstige vooruitzichten.

Daaronder was *Uitgeverij Volk en Bodem*, eigendom van E.J. Roskam Hzn. Deze uitgeverij startte in november 1940. Het was niet een geheel nieuwe uitgeverij, want eerder zijn we Roskam al tegengekomen als directeur van *Uitgeverij Ons Vaderen Erfdeel*, die we met enige goede wil nog een uitgeverij van uiterst rechtse signatuur kunnen noemen. *Volk en Bodem* daarentegen was uitgesproken nationaal-socialistisch.

Verder was er Reinier van Houten, die we al bij zijn briefwisseling met Kettmann zijn tegengekomen toen hij zijn brochure over het Venlo-incident wilde publiceren. In november vestigde hij in Den Haag op Frankenslag 111 een eigen uitgeverij, die spoedig een bekende naam binnen het spectrum van nationaal-socialistische uitgeverijen zou worden: *Uitgeverij Hamer*.

Reinier van Houten was op 11 mei 1908 in Bergh geboren.

'R. van Houten is een merkwaardige figuur, zeer intelligent (deed eindexamen met louter achten en negens), werkte in Engeland en Java in de handel, werd hoofdredacteur van *Volk en Vaderland* in 1935 als opvolger van Van Lunteren, directeur Nenasu en aldus van het *Nationale Dagblad*, trad omstreeks 1938 uit vele zaken, legde zich toe op de wapenhandel en werd inkoper voor de Nederlandsche regering, waarbij hij zeer succesvol was, reisde met talrijke militaire commissies door Europa,' vatte Van Etten de vooroorlogse loop-

baan van Van Houten bondig in zijn na de oorlog op verzoek van het RIOD geschreven en niet uitgegeven herinneringen samen.¹³⁸

Reinier van Houten behoorde tot een van de allereerste leden van de NSB, zijn stamboeknummer was 35 of 54, daarover lopen de meningen uiteen. Hij was bij de NSB gekomen door zijn oudere broer Herman, die het lage stamboeknummer 5 had. In 1939 bedankte Van Houten voor de NSB; het leek alsof hij het nationaal-socialisme vaarwel had gezegd. We weten nu dat het lidmaatschap van de NSB hem voornamelijk hinderde bij zijn besprekingen met ambtenaren; het was opportunisme dat hem tot zijn afscheid van het nationaal-socialisme bracht. Hij zal deze stap wellicht met de leiding van de NSB besproken hebben, want toen hij in juni 1940 opnieuw tot de Beweging toetrad, kreeg hij zijn lage stamboeknummer terug.

Na de inval van de Duitsers was er voor Van Houten in de wapenhandel niets meer te verdienen en hij besloot zich op een markt te storten, waarvan hij al het nodige afwist en waarin hij grote mogelijkheden zag: hij werd uitgever. Hij zou zich in de loop van de bezettingsjaren in die uitgeverswereld een belangrijke positie verwerven. Dat kwam niet alleen door zijn intelligentie, zijn zakeninstinct en zijn grote energie, maar ook door zijn grote diplomatieke gaven. Van Etten zou hem vanaf 1942 bij de SS meemaken en hij kenschetste Van Houten als volgt¹³⁹:

‘Een bedachtzame man, aan wie slechts weinigen wisten wat zij hadden, namelijk niets. Van Houten ging voor elk conflict uit de weg, vermeed het dus ook om iemand kwaad te berokkenen. Hij was gehuwd met de dochter van overste De Bock, die onder de bezetting de leiding van de Arbeidsdienst kreeg. Van Houten had in kleine kring zeer veel kritiek op de Duitse leiding in Nederland, maar zag geen alternatief. Hij zag een Duitse overwinning in het verschiet (pas in voorjaar 1943 uitte hij twijfel); hij was vooral beducht voor de gevolgen van een Duitse nederlaag; communisme in West-Europa. Frankrijk dunkte hem hiervoor de rotte appel.’

Van Houten zou zijn hele leven opboksen tegen zijn dominante schoonvader, de luitenant-kolonel L.A.C. de Bock en veel van zijn handelen zou daardoor verklaard kunnen worden. De Bock werd in de zomer van 1941 waarnemend commandant van de *Nederlandsche Arbeidsdienst*. Hij was geen NSB-er, maar ging in zijn collaboratie heel ver. Vanaf 1 april 1943 was hij formeel commandant van de *Arbeidsdienst* en een van zijn eerste beleidsdaden was het invoeren van de zogenaamde Germaanse groet.

Toen Reinier van Houten *Uitgeverij Hamer* oprichtte nam hij Jan van der Made en Nico de Haas (beiden kennen we als harde nationaal-socialisten wier daden in deel II zijn behandeld) als adviseurs aan.

Voor Van der Made was het adviseurschap bij Van Houten maar een

schrale troost. Hij had ervan gedroomd de ideoloog van de nationaal-socialistische letteren in Nederland te worden en daartoe had hij al in een vroeg stadium contact opgenomen met de Duitsers. Dat leidde ertoe dat hij in de zomer van 1940 op verzoek van het *Reichspropagandaministerium* naar Berlijn was afgereisd om zich daar te oriënteren.

Van der Made zou daarna kortstondig het *Referat Schrifttum* adviseren en een van de curieuze brieven die van hem zijn teruggevonden handelen over de Nederlandse uitgeverwereld. Van der Made zou zich overigens maar kort in de populariteit van het *Referat Schrifttum* mogen verheugen, waarna hij adviseur werd van *Hamer*. Het *Referat Schrifttum* had hij geschreven¹⁴⁰:

‘Denken Sie mal ein: Nijgh en Van Ditmar sind in folge des Bombardements von Rotterdam nicht mehr in der Lage sich ein Kontrakt mit mir zu leisten. Von Holkema en Warendorf und Querido sind ohnehin Judengeschäfte [...] Wir müssen die Sache nun eins für allemal gut anfassen [...] Es wäre denn gut, diese Verlügen sofort von der Lage in der sie sich befinden zu unterrichten, damit sie entgültige Masznahmen zur Sanierung ihrer Geschäfte nehmen können. Inzwischen können wir mit den gutbeachteten Verlegern vorstossen und den Austausch der Literatur mal systematisch anfangen.’

Het moge duidelijk zijn: voor de nationaal-socialisten zou in toenemende mate het politieke element in de uitgeverwereld belangrijk, in ieder geval veel belangrijker zijn dan de kwaliteit. Kwaliteit werd aan de nationaal-socialistische gedachte ondergeschikt gemaakt, reden waarom in de daaropvolgende jaren zoveel nationaal-socialistische uitgeverijen zoveel boeken van een zo bedroevend peil op de markt brachten. Geen van hun uitgaven heeft mei 1945 overleefd. Het was dan ook naïef van de *Contact-Commissie* om in november op de voorpagina van het *Nieuwsblad* de volgende stelling te poneren¹⁴¹:

‘De Contact-Commissie hoopt, dat iedere boekhandelaar zich vertrouwd wil maken met de gedachte, dat het schone in de kunst verheven is boven krijgsrumoer en wereldpolitiek en deze gedachte ook op zijn publiek zal weten over te dragen.’

Maar goed, de *Contact-Commissie* moest ook wel iets verzinnen om haar leden te verkopen dat men zich achter het verspreiden stelde van een door de pro-Duitse prof. Jan van Dam gemaakte prospectus waarin de vijftig beste Duitse boeken stonden die de laatste jaren in nazi-Duitsland waren uitgegeven. Dat het boek in de totalitaire staat ondergeschikt was gemaakt aan de politiek, daaraan ging men maar gemakshalve voorbij. Propaganda was dus nu ‘het schoone in de kunst’ en de propaganda in die boeken stond ‘boven krijgsrumoer’.

Het was een hypocriete oproep van de *Contact-Commissie* en schrijnend voor de goede en fatsoenlijke boekhandelaar om in het eigen blad te moeten lezen dat men werd opgeroepen om propaganda te maken voor die vijftig beste Duitse

boeken en dat men zich 'zonder voordeel moest openstellen voor het schoone, dat de beste dichters en denkers van een ander volk voortbrachten. Daarom verwacht zij, dat alle boekverkoopers, zoowel in eigen, alsook in algemeen Nederlandsch belang deze actie zal willen steunen.'

Zo gleed men langzaam maar zeker de collaboratie in, of in ieder geval de uiterste aanpassing. *Uitgeverij Meulenhoff* en *Van Ditmar's Boeken Import* (maar van deze firma mocht men gezien haar nationaal-socialistische houding niets anders verwachten) zetten hun schouders onder de actie en ze verspreidden voor Kerstmis 1940 maar liefst vijftigduizend prospectussen.

Dat alles tot groot genoegen van de *Vereeniging Vrienden van het Deutsche Boek*. Deze vereniging was natuurlijk niet zomaar in 1933 opgericht. Van het begin af aan ijverde de vereniging voor de verspreiding van contemporaine, lees nationaal-socialistische, literatuur, en daartoe werd ook een blad uitgebracht, *De Weegschaal*.

Het blad werd uitgegeven door *Drukkerij G.W. den Boer* in Middelburg en de redacteur was R.J. Goddard, die we nog heel vaak zullen tegenkomen, maar dan als uitgever. Goddard luidde de zevende jaargang van *De Weegschaal* in met de hoop en verwachting 'dat thans aan het blad een ruimer invloedssfeer zal zijn beschoren' en hij betuigde ook 'dank aan die Deutsche autoriteiten, die haar [de redactie, AV] in de voorbijgegangene bij uitstek moeilijke periode met raad en daad ter zijde stonden'¹⁴².

Goddard woonde in Den Haag en dat was moeilijk omdat Zeeland gesloten was verklaard door de Duitsers voor alle niet-Zeeuwen behalve als ze voor hun bezoek klemmende redenen hadden. Goddard kon vermoedelijk waarmaken dat hij zulke klemmende redenen had, want hij kreeg de beschikking over een permanente 'Ausnahmegenehmigung für die Einreise in die Provinz Zeeland', waardoor hij vrijelijk van zijn woonplaats Den Haag naar Middelburg, naar de drukker, kon reizen.

Goddard had de contacten in Zeeland opgedaan toen hij vóór de oorlog in Middelburg een kleine uitgeverij bestierde, *Boek en Periodiek*. Tijdens het Duitse bombardement op Middelburg was zijn pand echter verwoest en waren alle voorraden verloren gegaan. Het is curieus om te merken dat Goddard ná de oorlog, in plaats van terecht te moeten staan wegens verregaande collaboratie (hij was eigenaar van *Uitgeverij Oceanus*, die we in de vorige delen al in ongunstige zin zijn tegengekomen) opnieuw een uitgeverij oprichtte onder de naam *Boek en Periodiek*. Niemand viel hem daarover lastig.

Goddard was een van de weinigen die Zeeland in kon. Toen eind oktober, begin november, in Goes een Boekenbeurs werd gehouden, werden een aantal vertegenwoordigers van grote uitgeverijen uit de Randstad door de marechaussee die de Zeeuwse provinciegrens moest bewaken, teruggezonden. Ze kwamen

er niet in, dan hadden ze maar een pas aan moeten vragen bij de 'Major der Gendarmerie, Stabsoffizier der Ordnungspolizei beim Beauftragter der Reichskommissars für die Provinz Zeeland'.

En naar België kon in de eerste maanden van de bezetting al helemaal niemand meer. De *Contact-Commissie* had daartegen geprotesteerd, maar de Duitsers waren onverbiddelijk. Toestemming voor een bezoek aan Zeeland had de *Contact-Commissie* niet eens geprobeerd, deze provincie was als afzetgebied ook niet zo belangrijk, maar voor België lag dat anders. Bovendien werd daar van 9 tot 17 november in de Antwerpse Dierentuin de grote *Vlaamsche Boekenbeurs* gehouden en deze beurs was voor de Nederlandse uitgeverijen altijd heel belangrijk.

De waarnemend voorzitter van de *Vereeniging ter Bevordering van het Vlaamsche Boekwezen* moest daarom in zijn openingsrede de afwezigheid van de Nederlandse uitgevers opmerken, maar 'hij twijfelde er niet aan dat zij nochtans met hun hart en in den geest aan deze plechtigheid zouden deelnemen en dat op de samenwerking van de Noorderbroeders, zooals in het verleden, mag gerekend worden'.¹⁴³

Ondanks dat hadden veel Nederlandse uitgevers boeken gestuurd naar hun Vlaamse collega's met het verzoek om die, namens hen, te verkopen. Er bestond in Vlaanderen namelijk een grote behoefte aan boeken, veel meer dan in Nederland als we de oplagecijfers bekijken.

De Witte van Ernst Claes bij voorbeeld werd in december 1940 in een oplage van 75 000 exemplaren uitgegeven en was in juni 1941 al uitverkocht. *Pallieter* van Felix Timmermans werd in maart 1941 in een oplage van 50 000 exemplaren gedrukt en was een maand later, in april, al uitverkocht. In augustus 1941 werd *Een mensch van goeden wil* van Gerard Walschap in een oplage van 50 000 exemplaren gedrukt en was twee maanden later, in oktober, reeds uitverkocht.

De oplagecijfers over de gehele bezettingstijd, die in België tot de herfst van 1944 duurde waren indrukwekkend: *De Vlaschaard* van Stijn Streuvels (100 000 exemplaren), *Boerenpsalm* van Felix Timmermans (100 000 exemplaren), *Snepvangers* van Lode Baekelmans (100 000 exemplaren), *Kobeke* van Ernst Claes (75 000 exemplaren), *De soldaat* van De Pillecijn (50 000 exemplaren) en *Maria Speermalie* van Herman Teirlinck (45 000 exemplaren).

Een uitgeverij als *Elsevier* was eveneens in Vlaanderen vertegenwoordigd. Dat was het geval in een periode dat de uitgeversmaatschappij voor een zware beslissing stond. Moest de uitgave van het paradepaardje van de uitgeverij, *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* gestaakt worden?

Het blad had de laatste jaren voor de oorlog geen winst maar ook geen verlies opgeleverd, maar het was van belang voor de naamsbekendheid van de uitgeverij. Toch waren er maar achthonderd abonnees en voor 1941 was voor de eerste

maal een verlies begroot, ook al was dat dan nog naar 4000,-. Het DVK was bereid om een subsidie van f 1500,- te verlenen.

Het blad bestond overigens al een halve eeuw en was een schepping van romanschrijver en *Elsevier*-directeur Herman Robbers. Het was dan ook geen wonder dat zijn zoon John Robbers in de commissarissenvergadering van 9 november een vurig pleidooi hield om het blad te behouden, waar hij anders een groot voorstander was van elke bezuiniging.

‘Het zou zeer te betreuren zijn,’ aldus Robbers¹⁴⁴, ‘als een tijdschrift, dat reeds zoo lang een van de verspreiders van de Nederlandsche geest en cultuur is geweest nu zou moeten ophouden ten gevolge van omstandigheden, die een gevolg zijn van de Duitsche bezetting, terwijl wij juist moeten trachten onze eigen Nederlandsche cultuur te steunen en te propageeren, ook al is daaraan een risico verbonden. Dit is inhaerent aan iedere uitgave, die ondernomen wordt en zoodra weer verbinding met Indië mogelijk wordt, zullen de Indische abonné's voor het overgrootste deel terugkeeren.’

De anderen waren het niet met John Robbers eens, maar ze begrepen wel dat het voor de zoon van de stichter van het blad een emotioneel beladen zaak was. Vandaar dat ze hun voornemen om met het blad te stoppen zo elegant mogelijk probeerden te formuleren. Men besloot per 1 januari 1941 de uitgave van het blad niet te stoppen, maar op te schorten, ‘doch dat als betere tijden aanbreken gestreefd zal worden naar een herleving in denzelfden of gewijzigden vorm’.

Het was een loze kreet, want we weten dat na de oorlog *Elsevier* geen moment overwogen heeft *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* in welke vorm dan ook te doen herleven.

Bij de *Vereeniging* kwamen overigens nogal wat verontruste reacties binnen toen het nieuws van de ‘opschorting’ bekend werd. Veel boekhandelaren zagen het einde van dit belangrijke tijdschrift als het begin van de afkalving van de tijdschriftenmarkt. En van deze cultuur had de boekhandel terdege geprofiteerd.

De protesten bleven echter alleen beperkt tot het schrijven van boze brieven aan het *Nieuwsblad*, maar die werden niet geplaatst. Alleen uitgever Boucher lukte het een ‘open brief’ in het orgaan van de *Vereeniging* te publiceren¹⁴⁵. Hij riep de boekhandelaren op een extra abonnement te nemen op *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* en om daarnaast *Elsevier* aan te bieden in te leveren op de boekhandelskorting, want, aldus Boucher:

‘Ik vrees, dat, indien niet onmiddellijk daadwerkelijk gesteund wordt, meer tijdschriften dezen weg zullen opgaan, zoals onlangs het weekblad “De Groene”, nu *Elseviers Maandschrift*. Er moet snel worden ingegrepen, want ik vrees dat het niet bij deze twee gevallen blijft.’

De redactie van het *Nieuwsblad* kon zich in deze hartekreet vinden en prees de oproep van Boucher:

‘Want maar al te velen zijn er, die de uitgevers van Elsevier's Maandschrift becritisieren en van hen groote opofferingen verlangen ten bate van onze cultuur, zonder ook maar een vinger uit te steken.’

Dit soort zorgen had *Uitgeverij Het Spectrum* niet. Het enige blad dat door deze Utrechtse uitgeverij op de markt werd gebracht was *In 't Licht* onder redactie van de Zwart Fronters Gabriël Smit en Henk Kuitenbrouwer. Het blad verscheen vier maal per jaar en handelde alleen over de uitgaven van *Het Spectrum* zelf.

De keuze van deze uitgaven was de verantwoordelijkheid van deels Gabriël Smit, deels Albert Kuyle, die dan wel niet formeel die positie innam, maar als literair adviseur toch een duidelijk stempel op het fonds drukte. Kuyle verzamelde mensen om zich heen als Pieter van der Meer de Walcheren, Gerard Knuvelde, dr. E. Brongersma, vertaalster en Mussolini-bewonderaarster Ellen Russe en de antisemitische tekenaar Karel Thole, voorwaar een aardig stel en de directie van *Het Spectrum* zag dan ook veel toekomst in het bedrijf, de medewerkers en de kopers. Een brochure, die geen titel voerde en die in november 1940 in groten getale onder de boekhandelaren werd verspreid was daar het bewijs van:

‘Er wordt weer gelezen in Nederland, en er zal nog meer gelezen worden. De tijd droeg bij alle moeite en zorgen, ook die blijde voordeelen in zijn schoot: de lange, héél lange avonden, en geld dat bespaard werd op dingen die men eenvoudigweg niet kopen kon. En: bezinning op de dingen die men altijd wel cultuurwaarde *noemde* doch die maar al te zelden wérkelijk en tevens als zodanig werden erkend. Wij hebben, eerlijk gezegd, altijd er op vertrouwd dat eens de dag komen moet waarop het boek in ere zou worden hersteld, en waarin het niet meer de dwaze concurrentie-strijd zou behoeven aan te binden tegen de voortbrengselen van een schijn cultuur die geen enkele geest rijker doch zeker wel veel harten armer maakt.’

Oud *Spectrum*-directeur A.H. Bloemsma zal deze brochure nog in zijn hoofd gehad hebben toen hij tientallen jaren later bijna dezelfde woorden herhaalde in een herinnering aan de bezettingsjaren¹⁴⁶:

‘De eerste maanden was er een absolute stilstand in de boekverkoop, maar tegen het najaar kwam er weer beweging in. Een beweging die weldra niet meer te stuiten was. Boeken die onverkoopbaar werden geacht vlogen de deur uit en het probleem van de verkoop verplaatste zich naar de produktie. Hoe aan papier te komen?’

Voor veel uitgevers en boekhandelaren brak daarom een tijd aan waarin hoognodig de balans opgemaakt moest worden. Welke richting wilde men uit? Hoe moest men inspelen op deze sterk toegenomen vraag? Het bleek echter dat

er maar weinigen waren die werkelijk een visie hadden met betrekking tot een andere bedrijfsvoering. Dat bleek duidelijk uit het *Voorbericht* van *Het Nederlandsche Boek*, de zeventiende uitgave van het traditionele jaarboek van de *Nederlandsche Uitgeversbond*. Wie mocht denken dat daarin wordt verwezen naar de gewijzigde omstandigheden, of in ieder geval dat de Duitse bezetting en de consequenties daarvan worden aangestipt, komt bedrogen uit. Het is alsof de commissie die verantwoordelijk was voor dit jaarboek, bestaande uit J. Tadema, G. Naeft, J.L. van Tricht, J.C. Brusse, M.T. Brusse en W.A. Petri geen weet had van welke dramatische verandering dan ook. Men babbelde wat over prijsvragen en bibliografieën en kondigde alleen verderop in het boek een opstel van Anton van Duinkerken aan, waarvan de commissie schreef dat het opstel sommigen misschien tot tegenspraak zou noden, maar in ieder geval 'tot nadenken zal prikkelen'.¹⁴⁷

En wat was dan wel die opmerkelijke stelling van Van Duinkerken, die tot tegenspraak zou oproepen? Hij liet de lezer weten wat in zijn ogen een lezer was¹⁴⁸:

'Hij treedt buiten de wereld zijner interesses en komt binnen de wereld van de zuivere belangloosheid, die de wereld van den idealen mensch is. Hier voelt hij zich thuis en treedt hij eruit in de samenleving terug, dan brengt hij een heimwee mede, een kracht. Zijn eenzaamheid heeft zich gesterkt aan het lot van een eenzamen mensch.

Om dit te leeren, moet hij de samenleving verlaten zooals het kind de eigen wereld van het kind verlaten moet. De kunst van het lezen is de kunst van den eenzamen mensch. Hij wordt daarom nog geen eenzelvige. Zooals het kind niet kinderachtiger wordt wanneer het de wereld der groote menschen ontdekt en daarheen zijn verbeelding uitzendt, zoo wordt de eenzame lezer niet onmaatschappelijk, wanneer hij de wereld der grooten ontdekt en zijn verbeelding uitzendt naar die wereld. Hij wordt zich alleen van het leven dieper bewust. Maar dit is niet interessant. Immers, men houdt hem tóch voor, dat hij zijn oogen bederft? En als hij een ware lezer is, dan zal hij dit nooit gelooven, zelfs niet, als het aan anderen blijkt. Want dan zal hij ervaren hebben, dat zijn oogen leerden kijken naar den binnenkant.'

Het is misschien niet zo verwonderlijk dat in deze periode de uitgevers optimisme uitstraalden en hun achterban, de boekverkopers, niet wilden lastigvallen met bespiegelingen over de Duitse bezetting en alle gevaren daaraan verbonden. Bovendien waren de feestdagen in aantocht en die brachten nu eenmaal traditioneel een nog grotere boekverkoop met zich mee.

Neem alleen bij voorbeeld de cijfers van het *Centraal Boekhuis*. Onmiddellijk na de capitulatie van het Nederlandse leger zakte de dagomzet tot vijftig gulden per dag, een historisch dieptepunt. Dat duurde echter maar even en in

de maand juli zien we al een omzet die gelijk is aan die van dezelfde maand in 1939. Daarna steeg de omzet alleen maar tot in november 1941 voor het eerst de honderdduizend gulden in één maand werd gepasseerd, wat voor *Centraal Boekhuis*-directeur Joh. G. van Doorn aanleiding was om het personeel een feest aan te bieden. In het jaar 1942 bereikte men de recordomzet van f 1362985,43.

De leeswoede had overal toegeslagen. Het aantal uitleenaanvragen bij voorbeeld bij de voormalige Koninklijke Bibliotheek, nu de Nationale Bibliotheek geheten, steeg van ruim 25 000 in 1940 tot bijna 40 000 in 1941.

Zo had iedereen zijn cijfers.

Ook de Duitsers. Die gingen aan het einde van 1940 eens kijken hoe het met de joodse invloeden in het boekenvak zat. Ze zullen wel teleurgesteld zijn geweest, want ondanks alle propagandistische praatjes over de verderfelijke invloed van de joden op de wereld van boek en krant, was er in werkelijkheid van die invloed in het boekenvak weinig te bespeuren. Een onderzoek van het Referat Schrifttum toonde aan dat van de 1450 boekhandels er maar zesendertig joods waren (ik volg nu de terminologie van de nationaal-socialisten, winkels kunnen natuurlijk niet joods zijn, wel eigenaars). Van de 350 uitgeverijen kregen er maar tien het predikaat 'joods' op zich gedrukt en van de 950 leesbibliotheeken waren het er maar zestien.

Deze cijfers zouden de nationaal-socialisten er overigens niet van weerhouden om met de joodse boekhandelaren en uitgevers af te rekenen. De plannen daarvoor lagen al klaar.

Ook ten aanzien van een specifieke sector van het boekenvak, en wel de schoolboeken waren de plannen in een vergevorderd stadium. In december werden verschillende directieven uitgevaardigd. Immers, voor een dictatuur is de vrijheid van onderwijs nu eenmaal een gruwel en de Duitsers beseften maar al te goed dat het gif van de propaganda er zo jong mogelijk in gedropt moest worden wilde men effect sorteren. En zoals radio en dag- en weekbladen als eerste hadden gemerkt wat het betekende in een totalitaire staat te moeten werken, zo ondervond het onderwijs dit ook tamelijk snel.

De schoolboeken dienden veranderd te worden - dat zagen we in deel I reeds - en weer was het de *Contact-Commissie* die het vuile werk mocht opknappen. De commissie moest de uitgevers oproepen om die boeken waarin de veranderingen moesten worden aangebracht, bij de boekhandels terug te halen en de veranderingen op eigen kosten aan te brengen. Als de veranderingen te ingrijpend waren moest een gewijzigde herdruk worden gemaakt, weer op kosten van de uitgevers zelf, die dan vervolgens in plaats van de teruggenomen oplage naar de boekhandel moest worden gebracht.

De Arbeiderspers kende geen schoolboekenfonds, wel een uitgebreid literair

fonds en een non-fiction-fonds. Aan het einde van het jaar verscheen dan ook een maar liefst 176 pagina's tellend boekwerk onder de titel A.P. *Boekennieuws*, waarin de nationaal-socialistische directie zo positivistisch mogelijk de volgende opbeurende woorden schreef:

‘Juist nu heeft het goede boek een groote en prachtige taak. Wat kan een mooi en goed boek thans in Uw leven niet beteekenen! Het kan rust en ontspanning geven wanneer ge nerveus en bezorgd bent. Het kan u opheffen uit de zorgen en de sleur van alledag, het kan u voeren naar een betere wereld, een wereld vol schoonheid.’

De Arbeiderspers mocht dan streven naar een wereld van ‘schoonheid en verpoizing’, dat was in ieder geval niet de wereld die *Scheltens & Giltay* in haar uitgaven zocht. We hebben al gezien dat de uitgeverij een onnoemelijk groot succes had met *Z. 66*, waarvan in december al het 41ste tot 44ste duizendtal van de persen rolde en ook *Toen het vaderland riep* van Hans Nesna van dezelfde uitgeverij bereikte in december al de derde druk. *Scheltens & Giltay* had begrepen dat met beschrijvingen van de dappere strijd van het Nederlandse leger en de luchtmacht in de meidagen van 1940 een belangrijke markt was aangeboord. De Duitsers stonden deze heldenverering wel toe, al waren ze er niet dol op - vanuit een soort ridderlijkheid zullen we maar zeggen.

Begin december verscheen bij deze uitgeverij *In den maalstroom van den oorlog* van Karel van Waelre, een boek over de evacuatie in de eerste oorlogsdagen van Breda. De eerste druk van maar liefst tienduizend exemplaren was binnen een week al uitverkocht. *Scheltens & Giltay* legde een tweede druk van achtduizend exemplaren op; die kwam half december uit en was eveneens binnen een week uitverkocht. Het was alsof de mensen met terugwerkende kracht de waarheid, of wat ze voor de waarheid hielden, wilden weten over de oorlog in Nederland, omdat tijdens de oorlogsdagen de verslaggeving in de Nederlandse kranten aan militaire Nederlandse censuur was onderworpen en men na de capitulatie weinig vertrouwen meer had in het waarheidsgehalte van onder Duitse censuur staande, gelijkgeschakelde kranten.

Scheltens & Giltay bracht gelijk met het boek van Karel van Waelre ook nog *Dagboek van een Motor-ordonnans* van H. Lina op de markt, de belevenissen van een motorordonnans in de Peel-divisie. Het boek bestreek de periode 2 tot 19 mei 1940.

De uitgever maakte voor de drie oorlogsboeken die nu in het fonds waren opgenomen uitgebreid reclame door middel van grote advertenties. A.J.G. *Strengolt's Uitgeversmaatschappij* deed dat geheel anders. Deze uitgeverij publiceerde in het *Nieuwsblad* een nieuwjaarswens met de wervende slotregels¹⁴⁹:

Verzet de bakens naar 't getij,
 Strengholt's Uitgevers-Maatschappij
 Brengt keur van nieuwe boeken,
 Slechts 't beste wint het op den duur...
 Schenkt daarom aandacht aan lectuur
 Die U bij ons kunt zoeken!

Het opportunistisch verzetten van de bakens was iets waar *Strengholt* weinig moeilijkheden mee had. Eigenlijk was hij heel wat minder principieel dan de nationaal-socialistische Zijfers die het zichzelf moeilijk bleef maken en die zichzelf maatschappelijk vernietigde door koppig door te blijven zoeken naar erkenning, terwijl de realiteit was dat hij deze erkenning niet eens meer nodig had en hij zichzelf alleen maar onmogelijk maakte. Steeds meer uitgeverijen hadden immers hun weg naar de drie zaken van *Het Bolwerk* gevonden en trokken zich op die manier steeds minder aan van de *Vereeniging* en haar reglementen.

Dit hield een zeker risico in, want Zijfers schroomde niet om met deze boeken, die nu vrijelijk in *Het Bolwerk* te verkrijgen waren te adverteren. Neem bij voorbeeld zijn advertentie in *De Waag*¹⁵⁰. Daarin werd met boeken geadverteerd die Zijfers via een omweg bereikt hadden en er zullen toch weinig fatsoenlijke uitgevers geweest zijn die het prettig vonden dat hun boeken en daarmee hun naam op deze wijze in een bedenkelijk licht kwamen te staan.

De advertentie, overigens, had een niet mis te verstane kop: 'Wat nieuw Europa leert'. En welke boeken moest die nieuwe Europeaan dan lezen? Er zijn titels bij die ons nauwelijks kunnen verrassen: *Bloed en mythe als levenswet* van Pieter Keuchenius, *Open vensters* van dr. J. Smit. Dr. J. Smit was de nationaal-socialistische predikant die het inmiddels tot wethouder van kunsten van Amsterdam gebracht had en die we eerder hebben leren kennen als de grote voorvechter van een standbeeld voor de Tachtigers in een Amsterdams plantsoen, een plan overigens dat nooit gerealiseerd werd, terwijl het een van de fatsoenlijkste ideeën van deze dr. Smit is geweest.

Verder adverteerde Zijfers met *Jan Coecke en Pieter Goedhals* van Raf Verhulst, *Das Bauerntum* van prof. Hans F.K. Günther en... *Hollandsch glorie* van Jan de Hartog, op dat moment het paradepaardje van *Elsevier*, en een boek dat zich vanaf december 1940 steeds meer ging ontwikkelen in de richting van de al voorspelde bestseller. Men vraagt zich alleen wel af waarom *Elsevier* het nodig had gevonden het aan *Het Bolwerk* te leveren, terwijl men had kunnen weten dat het nog steeds botste tussen Zijfers en de *Vereeniging*. Zijn erkenning als boekhandelaar was nog steeds niet geregeld, omdat de *Vereeniging* werkelijk elke mogelijkheid benutte om de erkenning op te houden.

Zijfers had inmiddels een lijst overhandigd van zijn personeelsleden, maar

die was wel heel erg pover en het feit dat er een restje rookartikelen in zijn zaken was achtergebleven bracht de *Vereeniging* ertoe opnieuw de zo fel begeerde erkenning te weigeren¹⁵¹:

‘Het is zóó twijfelachtig, of het door U genoemde personeel te Amsterdam en Rotterdam voldoende vakkundig kan worden geacht, dat het Dagelijksch Bestuur zich niet gerechtigd acht een beslissing te nemen, en de kwestie in de over eenige weken te houden vergadering van de Commissie moet behandelen.’

De *Vereeniging* werd steeds hypocrieter, zoveel is duidelijk, want de brief werd besloten met woorden die bijna doen vermoeden dat men nog wat extra zout in de wonde wilde wrijven: ‘Hoe lang reeds zouden Uwe zaken op de lijst van boekhandelaren staan, als U *terstond* voldaan had aan de eischen der Commissie op de *beide* al bekende punten.’

De *Vereeniging* loog en dat wist men zelf natuurlijk zeer goed. Wie de correspondentie tussen Zijfers en de *Vereeniging*, die een periode van bijna vijf jaar bestrijkt, doorneemt ziet dat men er werkelijk alles aan gedaan heeft om Zijfers en zijn *Het Bolwerk* uit het boekhandelarengilde te weren. De eis dat hij geen rookartikelen mocht verkopen was absurd, want niemand kon redelijkerwijs verwachten dat een zaak (met nog twee filialen elders ook) het artikel waar die hele zaak op drijft weg zou doen in afwachting van de officiële toestemming voor de verkoop van een ander artikel. Zijfers had herhaalde malen toegezegd onmiddellijk met de verkoop van die rookartikelen te stoppen zodra zijn erkenning hem in staat zou stellen voldoende boeken van erkende uitgeverijen in zijn winkelschappen te plaatsen. De *Vereeniging* draaide in feite de procedure om en handelde daarmee onzorgvuldig.

Nu bevond de *Vereeniging* zich ook in een moeilijke positie. Het liefst zou men gezegd hebben, dat men *Het Bolwerk* niet wenste te erkennen wegens de nationaal-socialistische sympathieën, maar dat openlijk toe te geven, daarmee zou men Zijfers een wapen in handen hebben gegeven. Men kon *Het Bolwerk* niet afwijzen en als reden opgeven dat een boekhandelaar zich in zijn assortiment los moest maken van welke politieke of godsdienstige voorkeur dan ook. Er waren immers honderden winkels op protestants-christelijke of katholieke grondslag en dan waren er natuurlijk ook nog de winkels van *De Arbeiderspers*.

Het gevolg was wel dat Zijfers ver achter lag bij de andere nationaal-socialisten in het boekenvak. Zijn verkoopmethoden waren te agressief, zijn winkels te luidruchtig, hijzelf te rancuneus en het was eigenlijk deze onverenigbaarheid van humeuren geweest die ten grondslag lag aan zijn lange verbitterde strijd met de *Vereeniging*.

Dan was Kettmann bij voorbeeld in de vooroorlogse jaren heel wat diplomatieker geweest. In deze beginfase van de bezettingstijd had hij zichzelf gepresenteerd als een nationaal-socialistische uitgever van allure.

Hij had toen zeker nog wel succes, al was dat voornamelijk gebaseerd op de verkoopcijfers van één boek: *Mijn kamp*. Maar ook een, overigens onleesbaar, werk als *Bloed en mythe als levenswet* van Keuchenius haalde bevredigende verkoopcijfers. Veel nieuwe leden binnen de NSB zagen in het prestigieus uitgegeven werk, met veel zwart en goud, een sieraad voor de nationaal-socialistische boekenkast. Kettmann kon tevreden zijn en de auteur was het ook.

Keuchenius was toen het boek verscheen net op dienstreis geweest door Duitsland en het bezette Poolse gebied. Er bestond de mogelijkheid dat hij benoemd zou worden tot hoofd van de Nederlandse vestiging van het *Rassenamt* van de SS in Berlijn en daartoe had hij allerlei relaties moeten bezoeken met het doel hen te bewerken deze benoeming te steunen. De nieuwe baan ging overigens niet door, maar dat wist Keuchenius nog niet toen hij thuis kwam en het mooie boek in zijn brievenbus vond. Hij kon trots zijn op zijn status als ideoloog van het Nederlandse nationaal-socialisme en hij schreef Kettmann dan ook¹⁵²:

‘Over de uitvoering van mijn boek ben ik hoogst tevreden: de band ziet er netjes en smaakvol uit en ook de druk maakt op het betere papier ook een veel beteren indruk. Het verheugt mij van U te vernemen, dat de afzet tot nu toe naar wensch gaat. Moge dit zoo blijven, maar bovenal hoop ik, dat ook de inhoud zelf onder volksgenooten zaad zal schieten.’

De Amsterdamsche Keurkamer kon natuurlijk niet leven van dergelijke prestigieuze projecten. De gewone NSB-er wilde eenvoudig leesvoer voorgeschoteld krijgen, maar dan wel in nationaal-socialistische zin. Men wilde de eigen zorgen en frustraties herkennen in de boeken die men las, zoals in *Het verraad der* NSB van Jan den Hollander. Veel frustraties onder de NSB-ers vonden hun oorsprong in het isolement waarin de Kameraden waren geraakt. Ze werden gehaat door het overgrote deel van de Nederlanders en dat zat hen niet lekker.

Zo waren bij voorbeeld duizenden NSB-ers in de meidagen van 1940 opgepakt en geïnterneerd, alsof ze potentiële landverraders waren, alleen omdat de Nederlandse regering bang was dat de Duitse troepen inderdaad steun zouden kunnen vinden bij de Nederlandse nationaal-socialisten. Daarnaast waren er de verhalen over de vijfde-kolonne-activiteiten van NSB-ers toen de Duitsers binnen waren gevallen en die hebben de NSB-ers altijd diep gekrenkt. De verhalen waren onjuist, maar onuitroeibaar. Pas jaren na de oorlog zou L. de Jong in zijn proefschrift *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* aantonen dat deze beeldvorming met betrekking tot de NSB onjuist was. Er waren incidenteel wel NSB-ers geweest die de Duitsers hadden geholpen, maar de leider van de NSB vatte deze gevallen dan ook onmiddellijk samen onder de noemer ‘een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de beweging’.¹⁵³

‘Het is geenszins ondenkbaar dat er in de NSB enkele personen zijn geweest-

men denke aan J.H. Feldmeijer, later Voorman van de Germaanse SS in de Nederlanden - die in geval van oorlogshandelingen een actiever rol wilde spelen dan Mussert en Rost van Tonningen voor wenselijk hielden,' aldus De Jong¹⁵⁴, 'en er is een enkele aanwijzing dat overeenkomstige figuren te vinden waren bij de extremisten van kleinere nationaal-socialistische bewegingen zoals de *Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij* van Kruyt en de dito-beweging van dr. van Rappard. Veel had dit alles niet om het lijf. Gelijk reeds opgemerkt is, heeft men voor de veronderstelling dat Nederlandse nationaal-socialisten als burgers in groten getale en in georganiseerd verband de Nederlandse troepen beschoten hebben, nimmer enig bewijs kunnen vinden.'

Maar aan deze in 1953 verschenen publikatie hadden de nationaal-socialisten eind 1940 nog niet veel en dus besloot men zelf maar wat tegengas te geven; de genoemde brochure van Jan den Hollander was daar een uiting van. De publikatie vond gretig aftrek en eind december kon Kettmann de auteur dan ook een gunstig beeld schetsen¹⁵⁵:

'Van de 1500 exx. is niet veel meer op magazijn; zooals je weet, moeten wij nog in hoofdzaak wachten op de afrekening der commissie-zendingen aan de kiosken enz. Wij weten nog niet of het verantwoord is, nog een druk op te leggen. Aan recensie-, present- en reis-exemplaren zijn in totaal 200 exx. verbruikt.'

Voor Kettmann was deze uitgave ook belangrijk omdat hij zich daarmee kon profileren als de enige echte nationaal-socialist die binnen de uitgeverwereld ook de belangen van de eenvoudige NSB'er behartigde. Dat was nodig, want werd hij voor de oorlog nog beschouwd als de belangrijkste nationaal-socialistische uitgever van ons land (de *Nenasu* was te veel de uitgeverij van de NSB zelf), nu werd deze positie bedreigd door anderen.

Bij voorbeeld door Reinier van Houten, die omdat hij nu eenmaal capabeler was Kettmann in de loop van de bezettingsjaren verre zou overvleugelen. Al vrij snel had deze *Uitgeverij Hamer* opgericht en nog geen maand later vestigde hij op hetzelfde Haagse adres een nieuwe uitgeverij, *Uitgeverij Liebaert*.

De oprichting van deze uitgeverij ging razend snel, zo snel dat Van Houten een brandbrief moest sturen naar de *Amsterdamsche Bank* aan de Lange Vijverberg¹⁵⁶:

'Hiermede bevestig ik U mijn mondeling verzoek van gisteren om voor mij een bankrekening te openen te name van Uitgeverij "Liebaert" te 's Gravenhage.

Op naam van deze uitgeverij binnenkomende gelden verzoek ik U op de bankrekening te boeken.

Voor eventueele schade, die daaruit zou voortvloeien, houd ik mij aansprakelijk.'

Snel daarna stuurde Van Houten al een betalingsinstructie naar dezelfde bank, dit in verband met een advertentiecampa­gne die hij in *Volk en Vaderland* en *De Waag* wilde starten.¹⁵⁷

Uitgeverij Liebaert, zo leren ons die advertenties, zou zich vooral gaan manifesteren op een nog onontgonnen terrein, dat van de sibbekunde. *Van eenen bloede* van Jurriaan van Toll was de eerste brochure die Van Houten op dit gebied uitgaf. In deze brochure ging het alleen nog maar om praktische instructies teneinde de eigen sibbe te kunnen onderzoeken. Met welk doel? In *De Waag* kunnen we daar van alles over lezen¹⁵⁸:

‘Deze brochure geeft een afdoend antwoord op de vraag: “Hoe bewijs ik mijn arische afstamming?”’

Diepgaandere beschouwingen over sibbe en aanverwante wetenschappen kon de liefhebber aantreffen in het maandblad *Sibbe*, dat eveneens een onderneming van Reinier van Houten was. Omdat hij dit blad respectabel wilde maken en daarvoor de hulp nodig had van andere instanties, die niet besmet waren of in ieder geval niet de schijn wekten besmet te zijn door het nationaal-socialisme, zocht hij contact met de *Vereeniging Nederlandsch Stamboek*, de *Nederlandsche Vereeniging van Genealogen* en de *Nationale Vereeniging voor Geslacht- en Wapenkunde*. Deze laatste vereniging droeg zelfs haar archief over aan het maandblad *Sibbe*. Het zal duidelijk zijn: *Sibbe* was voor Van Houten belangrijk en uit een brief aan *Van Ditmar's Couranten- en Kioskonderneming* bleek dat de brochure van Van Toll in feite bedoeld was om voor dit tijdschrift propaganda te maken.¹⁵⁹

Daartoe moest de brochure natuurlijk wel eerst verschijnen, anders had propaganda geen enkele zin en de kioskenonderneming zat Van Houten daarom met brieven achter de vodden, omdat men de brochure graag voor de feestdagen in de verkoop zag. Van Houtens drukker liet hem echter in de steek en daarom zocht hij zijn heil bij *De Arbeiderspers* die hem op 9 december een offerte deed¹⁶⁰:

‘1000 stroken voor boekje “Van eenen bloede”, formaat 133 × 8 cm., éénzijdig bedrukt in één kleur, inclusief het omplakken om de boekjes, papier als drukproef f 21,50, elke volgende 1000 exemplaren f 13,-.’

Van Houten kon niet anders dan op deze offerte ingaan, maar hij moest helaas ondervinden dat het vervolg ronduit teleurstellend was. Eind december stuurde *De Arbeiderspers* geen brochures, maar alleen drukproeven en over de kwaliteit daarvan al was hij zeer verdrietig¹⁶¹:

‘Ingesloten zenden wij U de drukproeven van het omslag terug. Dit ziet er zeldzaam slordig uit. Het cliché voor de roode band bestaat uit twee stukken, U hebt de andere (magerder) letter genomen voor de woorden “Van eenen bloede” dan op Uw model aangegeven en U hebt onze aanwijzingen op het model niet gevolgd.’

Hij eiste van *De Arbeiderspers* de kwaliteit te verbeteren en vooral om haast te maken met het drukken omdat de brochure al voor de radio was aangekondigd, 'zodat wij de eerste week van Januari 1941 de brochure aan de kiosken kunnen leveren'.

Dat gebeurde ook inderdaad en de brochure vloog daarna de deur uit zodat *Liebaert* half januari telefonisch tweeduizend exemplaren extra moest bestellen.

'Aangezien wij reeds verschillende bestellingen hebben, die op het oogenblik niet kunnen worden uitgevoerd, daar de eerste druk geheel uitverkocht is, vertrouwen wij, dat U de meest mogelijken spoed bij het herdrukken zult willen betrachten,' schreef Van Houten aan *De Arbeiderspers* toen hij ten overvloede zijn telefonische bestelling schriftelijk wilde bevestigen, wijs geworden door de trage wijze waarop de eerste druk van de persen was gerold.¹⁶²

De bestellingen waren zeer spoedeisend. Een deel daarvan moest door *De Arbeiderspers* rechtstreeks naar de afnemers worden gestuurd, waaronder tweehonderd exemplaren naar de *Vereeniging Nederlandsch Stamboek* in Den Haag en honderd exemplaren naar de *Algemeene Spoorwegboekhandel*.¹⁶³ *Liebaert* zelf stuurde ook hele pakketten, zoals aan de NV *Amsterdamsche-Kiosk-Onderneming*, die zowel honderd exemplaren van *Van eenen bloede* als honderd exemplaren van het eerste nummer van *Sibbe* toegestuurd wenste te krijgen. Men wilde overigens ook nog veertig procent korting. 'De ex. hebben wij reeds voornamelijk aan onze stationskiosken in verkoop gegeven,' aldus de onderneming.¹⁶⁴ En dan was er natuurlijk de NSB die grote hoeveelheden van zowel de brochure van Van Toll bestelde als van *Sibbe*.

Reinier van Houten had het met *Sibbe* slim aangepakt. We hebben gezien dat hij verschillende instellingen bij de produktie had betrokken, zodat hij zich verzekerd wist van een gegarandeerde afname.

Daarnaast wist hij het *Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde* voor zijn karretje te spannen. Hoofdredacteur van zijn blad werd een van de fanatiekste medewerkers van het verbond, C. Pama en dat betekende alweer ruim tweeduizend abonnees extra.

'Ons blad bedoelt slechts liefde voor nageslacht en afstamming te wekken,' schreef Pama vroom, 'en te verdiepen en aan de studie daarvan dienstbaar te zijn. Dat hierdoor wel eens verschillende feiten naar voren komen, die sommigen liefst verdoezeld zouden zien, is onvermijdelijk. Ieder kan zelf de gegevens controlleeren en wie ze niet wenscht te aanvaarden, plaatst zich daarmee buiten elk objectief wetenschappelijk onderzoek.'¹⁶⁵

Wat was dat *Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde*, waarmee Van Houten zulke goede zaken deed? Geen fatsoenlijke organisatie in ieder geval, zoals na de oorlog in de bijzondere rechtspleging dan ook werd vastgesteld. Bij het Tribu-

naal van het Arrondissement Almelo, waar op 1 april 1946 de zaak diende tegen de koopman Herman Vierdag, die lid was van dit *Verbond*, stond in het vonnis te lezen 'dat namens beschuldigde is gesteld, dat Sibbekunde op zich zelf geen Nationaal-socialistische ondergrond had, hetgeen kan worden toegegeven, doch dat het Nederlandsche Verbond voor Sibbekunde op een zoodanige wijze van de zijde der N.S.B. werd gepropageerd, dat alleen daarom ieder goed Nederlander wel degelijk zou oppassen zich daarmede in te laten'.

Het was in het leven geroepen door Ludo ten Cate, een in 1904 geboren fanaticus, die zich had gespecialiseerd in het onderzoek naar afstammingen. Ten Cate zou een maand naar Berlijn gaan, in oktober, om zich daar op het 'Rasseund Siedlungshauptamt' verder te bekwamen in dat soort onderzoeken.

'Na zijn terugkeer,' aldus De Jong¹⁶⁶, 'begon hij met het onderzoek van de genealogische gegevens die sommige leden van de Nederlandse ss hem hadden doen toekomen - sommige, lang niet alle. In de loop van '41 drong aan ten Cate zelfs de indruk op dat de ss leden telde die gedeeltelijk van Joodse afkomst waren; hij kon daar weinig tegen doen, want een groot aantal ss'ers beschouwde het verplichte afstammingsonderzoek als een futuliteit. Ten Cate hield tijd over. Hij ging die tijd graag besteden aan andere onderzoekingen. Hij begon zich met wellust te verdiepen in de afstamming van een aantal NSB'ers van wie hij wist of vermoedde dat ze enkele Joodse voorouders hadden.'

Nog gevaarlijker was het werk van Ten Cate ten aanzien van de afstammingsonderzoeken bij joden. Er waren joden die om aan de ster te ontkomen, met niet-joodse voorouders aan waren komen zetten zodat ze tot kwart-jood verklaard zouden worden. Verschillende autoriteiten, niet of nauwelijks antisemitisch, wilden aan dit 'bedrog' wel meewerken. Ten Cate niet. Hij rook onraad en wierp zich als een terriër op deze zaak.

Sibbe was een van de uitlaatkleppen voor dergelijke onderzoekers en dat niet iedereen daar blij mee was, hebben we al kunnen lezen uit de laatste regels van het citaat van Pama.

Het Verbond en *Uitgeverij Liebaert* raakten in de praktijk steeds meer met elkaar verweven. Dat kunnen we zien aan een noodkreet van de administratie van het Verbond met betrekking tot leden die het abonnement voor *Sibbe* niet meer betalen en daarvoor allerlei uitvluchten verzinnen¹⁶⁷:

'Maar juist daarom is het des te treuriger, dat een goede, volwassen kracht, met 2 helpstertjes, benevens nog twee krachten bij uitgeverij Liebaert volkomen nutteloos werk moeten verrichten, door nonchalance en gebrek aan elementair fatsoen van hoogstens 5 pct. onzer leden. Als men ons schrijft: "Heb mij nooit als lid opgegeven" of: "Heb al lang als lid bedankt", vergete men niet, dat het betrokken dossier van A tot Z doorgelezen moet worden of er soms iets van dien aard in de correspondentie staat, wat ons bij het beantwoorden ont-

snapt zou zijn. Wij zijn langzamerhand heel sceptisch geworden, daar de praktijk ons geleerd heeft, dat er (het spijt ons te moeten zeggen) van die bedankjes in 99 pct. geen woord waar is.'

Het ledental van het Verbond bleef tot het einde toe op ruim tweeduizend staan. Dat waren in ieder geval tweeduizend zekere abonnees, maar er was ook een aantal abonnees dat doorlopend aan de wenselijkheid van hun lidmaatschap twijfelde.

'Er hebben zich ook meerdere gevallen voorgedaan van leden, die eerst opgezegd hebben en na een maand of twee, weer verzoeken, opnieuw ingeschreven te worden', aldus *Sibbe*¹⁶⁸. 'Natuurlijk juichen wij het toe, dat zij op hun schreden zijn teruggekeerd, maar willen toch even vastleggen, dat een dergelijke handelwijze heel wat moeite en arbeid aan de administratie veroorzaakt, die beter besteed kunnen worden. Het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde is ten slotte geen cafetaria, waar men naar goeddunken in- en uitdrentelt.'

De brochures en kleine uitgaven van het Verbond werden eveneens via *Liebaert* uitgegeven en waren alle een groot verkoopsucces.

We hebben gezien dat in het eerste jaar van de bezetting een ware stroom van brochures over welk onderwerp dan ook op de lezer werd losgelaten en alle brochures die we tot nu toe besproken hebben verkochten steevast goed. Dat betekent niet dat elke brochure van het begin af aan zo'n geestdrift lossloeg. Mr. G. Sluyters bij voorbeeld moest aanzien hoe zijn brochure een ware lijdensweg bewandelde.

In *Nieuw Nederland* van februari 1939 publiceerde hij een artikel *Nederland en de Joden in de geschiedenis*. Hij wilde dit artikel in brochurevorm uitgeven en hij wendde zich daartoe tot de *Nenasu*, de officiële uitgeverij van de NSB. Sluyters kwam niet zomaar tot die stap. Hij had het artikel indertijd in opdracht van Robert van Genechten geschreven en deze had hem verteld dat Mussert te zijner tijd graag het artikel in brochurevorm zag verschijnen. Maar dat kon in 1939 nog niet omdat de NSB, toen gedompeld in een diepe crisis, niet al te zeer verbonden wenste te worden met het rabiate antisemitisme van Sluyters. De NSB schoof Sluyters daarom af naar *De Amsterdamsche Keurkamer* die het wel wilde uitgeven, maar zich geplaatst zag voor het probleem dat er geen drukker bereid gevonden werd deze vinnige brochure te drukken. Daar kwam na de Duitse inval verandering in. Kettmann stuurde het werk van Sluyters naar het *Referat Schrifttum*, naar Lohse, en het resultaat van het overleg tussen Lohse en Kettmann resulteerde in een briefje aan Sluyters, waar de auteur niet echt gelukkig mee zal zijn geweest.¹⁶⁹

Lohse zou, volgens de lezing van Kettmann, bezwaren hebben 'gezien het feit, dat de eerste 95 blz. "bruikbaar" worden geacht, komt het ons voor, dat U

zich volgens dit Duitsche oordeel teveel aan Uw strikt Nederlandsche onderwerp heeft gehouden; de slotconclusie, dat U met de nieuwere Duitsche onder zoekingen in het geheel geen rekening hield, komt ons anders (juist waar het hier onze Nederlandsche geschiedenis geldt) onverklaarbaar voor’.

Kettmann gaf Sluyters dan ook de raad om contact met Lohse op te nemen:

‘Intusschen is het de vraag of U kunt inzien wat men nu eigenlijk verlangt en anderzijds of U bereid zou zijn, om nog een wijziging aan te brengen. Wij leggen U daarom de zaak voor, zooals ze is, overigens zult U wel kunnen inzien dat wij ongaarne de uitgave, welke geheel voor afdrukken gereedligt en dus ook reeds vrij behoorlijk werd gekocht, zouden afschrijven.’

Sluyters nam de raad van Kettmann ter harte en hij ging naar Lohse toe en over dat bezoek schreef hij een verslagje aan Ernst Voorhoeve, de propagandaleider van de NSB. Dat Sluyters zich tot Voorhoeve wendde, was niet zo verwonderlijk. Hij ging er immers nog steeds van uit, dat Mussert zijn artikel graag als brochure zag uitgegeven.

Hij liet Voorhoeve weten dat Lohse geen bezwaar had tegen de brochure, ‘wanneer in een voorwoord hetzij door mij, hetzij door U als Hoofd van den Propagandadienst der Beweging geschreven, medegedeeld werd dat met opzet bij het schrijven der brochure geen Duitsche litteratuur (speciaal nieuwere) was gebruikt, omdat het de bedoeling was geweest om met Nederlandsche en Joodsche bronnen aan te tonen, dat de Joden nimmer in Nederland met open armen ontvangen zijn en geen asylrecht genoten, zooals men ons dat vooral in de laatste jaren heeft trachten wijs te maken.’¹⁷⁰

De steun van de NSB was voor Sluyters onontbeerlijk, niet in de laatste plaats omdat Lohse hem een aantal keren de vraag had gesteld: hoe staat de NSB tegenover uw brochure? Sluyters had hem dan steeds meegedeeld ‘dat kameraad Van Genechten zeer met deze brochure was ingenomen en dat ook de Leider mij zijn tevredenheid hierover te kennen heeft gegeven, terwijl bovendien in de destijds door de Vorming uitgegeven Richtlijnen over het Jodenvraagstuk speciaal verwezen werd naar mijn artikel als bron’.

En Sluyters kreeg zijn zin. Hij ontving van de partijleiding toestemming om zijn brochure uit te geven. Alleen had Ernst Voorhoeve niet geantwoord op zijn verzoek om een Voorwoord te schrijven, zodat hij dat zelf moest doen. Daarmee talmde hij echter, zodat Kettmann hem op een gegeven ogenblik een brandbrief stuurde met de oekaze hem een inleiding te sturen ‘ter opheldering waarom geen Duitsche bronnen werden genoemd (juist om *met klem* te doen uitkomen, hoe de *Nederlandsche* overheden de eeuwen door tegenover de Joden hebben gehandeld). Dan kunnen wij rustig tot afdrukken overgaan’.¹⁷¹

Het zou overigens nog lang duren voordat Sluyters zijn Voorwoord had voltooid. Kettmann moest hem nog vele malen manen¹⁷²:

‘Kunt U ons thans *omgaand* het betrekkelijk eenvoudige voorwoord toezenden. Met de gevraagde opheldering is de zaak, zooals U weet, thans in orde; waarom dus nog meer tijd verspelen?’

Sluyters begon te schrijven en het resultaat loog er niet om. Hij had besloten om de actuele gebeurtenissen in zijn Voorwoord te verwerken:

‘Intusschen namen de gebeurtenissen hun onverbiddelijke loop en de storm, die over ons oude werelddeel ontketend was, trok ook over ons land, wegvagend en opruimend al wat rot en voos was. Tevoren reeds hadden tal van Joden en Jodenknechten, instinctief aanvoelend, dat het spel verloren was, lijf en goed elders in veiligheid gebracht. De rest werd overrompeld door de snelheid van den storm.

Het is thans stil geworden in die kringen, die kort geleden nog zoo hoog van de toren plachten te blazen. Maar deze, om na het lawaai der laatste jaren zelfs ietwat vreemd en onwennig aandoende stilte in Juda's Kamp, mag en zal ons niet weerhouden, ook in ons land het Jodenvraagstuk aan te snijden en tot een oplossing te brengen.’

Het duurde nog enkele maanden, maar toen kwam de brochure eindelijk uit: hij bleek echter voor de meeste NSB-ers, simpele zielen, niet in staat om echt zware kost te lezen en te begrijpen, proleten, zoals hun tegenstanders hen vaak en terecht noemden, te moeilijk. Kettmann zag de rekken in zijn magazijn kreunen.

De NSB zou, alle steun van Mussert ten spijt, weinig brochures bestellen en dat stond in schril contrast tot de bestellingen van de partij die *Liebaert* op de brochure van Van Toll zag binnenstromen en de niet aflatende reeks orders op *Mijn kamp* bij *De Amsterdamsche Keurkamer*. Dus ondanks alle verwachtingen die men had gewekt liet de partij de publikatie van Sluyters links liggen, maar de bijbel van Hitler in de vertaling van Steven Barends was bij haar leden wel nog steeds verplichte kost. De NSB probeerde steeds opnieuw grote hoeveelheden exemplaren van *Mijn kamp* in huis te halen, en toch was Kettmann daar niet altijd gelukkig mee.

J.J. Boelens, kringleider van de NSB in Den Haag wilde bij voorbeeld vier exemplaren van het boek hebben om die ‘beschikbaar te stellen ter lezing aan kameraden die zich niet kunnen permitteeren f 4,50 voor een boek uit te geven.’¹⁷³ Daarom vroeg hij korting.

Dat kon niet, schreef Kettmann hem terug, want de reglementen van de *Vereeniging* verboden hem rechtstreeks aan particulieren te leveren. De boekhandel diende beschermd. Maar hij gaf wel een oplossing¹⁷⁴:

‘Intusschen staat er nog wel een weg voor U open. Regelmatig betreft de NENASU boeken van ons, ter levering zoowel aan leden als aan bepaalde instanties van de NSB. Wellicht blijkt de NENASU bereid, haar winst van het door U gestelde doel af te staan.’

Daar had de *Nenasu* overigens geen zin in, terwijl deze uitgeverij toch verre van armlastig was. Dat mogen we toch wel concluderen als we kijken naar de salarissen die deze NSB-uitgeverij betaalde en die voor die tijd heel behoorlijk waren. Mussert ontving bij voorbeeld f 750,- per maand (waarvan hij f 141,57 loonbelasting moest betalen), terwijl hij voor de uitgeverij nauwelijks werkzaamheden verrichtte en datzelfde gold voor Van Geelkerken, die f 500,- per maand ontving (loonbelasting f 84,37). Ook Kettmann stond op de loonlijst, wat merkwaardig genoemd mag worden, want hij was directeur van een concurrerende uitgeverij. Hij ontving f 150,- per maand (minus f 39,39 loonbelasting), maar het moet gezegd dat hij voor dit bedrag heel wat meer leverde dan Mussert en Van Geelkerken samen. Hij was adviseur van de uitgeverij en bezocht daartoe wekelijks de redactievergadering, waar Mussert en Van Geelkerken zich hoogst zelden lieten zien. Verder zien we op de loonlijst Maarten Meuldijk voor f 300,- per maand, Van Genechten voor f 125,- en A.C. Ravesteyn voor f 300,-.

Kettmann kon Boelens dan wel adviseren zich tot de *Nenasu* te wenden, in de praktijk bleek zijn adviseurschap niet zo invloedrijk, want de uitgeverij liet Boelens weten dat men vond dat echte NSB-leden de f 4,50 voor *Mijn kamp* zelf maar moesten opbrengen als men van de waarheid van het nationaal-socialisme zo diep overtuigd was.¹⁷⁵

In deze januarimaand 1941 waren er ook andere zorgen. De Boekenweek bij voorbeeld was aanstaande en het Boekenweekgeschenk was al aangekondigd. Victor van Vriesland had het geschenk samengesteld, een bloemlezing van werk van allerlei dichters en schrijvers, waarin het accent lag op de poëzie. Een onschuldig geschenk en dat was eigenlijk ook het enige waar de mensen behoefte aan hadden. Men maakte zich alleen wat zorgen over het grote aandeel van die poëzie, maar, aldus samensteller Van Vriesland, zo'n waagstuk was dat nu ook weer niet¹⁷⁶:

'Gelukkig is die toestand veel verbeterd, de belangstelling voor onze dichtkunst is de laatste jaren algemeen geworden, zoodat het waagstuk geen waagstuk meer is. Maar wel was het zaak, de gedichten zóó te kiezen dat ze ook ongeschoolde, ongeofende lezers, die zelden of nooit een dichtbundel ter hand nemen niet zouden afschrikken; doch in tegendeel hen aanmoedigen zich voortaan mede voor deze soort van litteratuur wat meer te interesseeren.

Wij meenen daarin geslaagd te zijn dank zij de ruime en spontane medewerking, die we van de zijde der dichters mochten ondervinden. Zij stelde ons in de gelegenheid, uit een overvloed aan bijdragen te kiezen. Voorts oordeelden wij het de geschiktste manier om het publiek te treffen, voornamelijk de jongeren en jongsten uit te noodigen.'

De belangstelling voor dit Boekenweekgeschenk was overweldigend. Al op 14 januari waren 58 000 van de in totaal 65 000 gedrukte exemplaren besteld. We zullen nog zien wat er van dit project terecht zou komen, maar nu lopen we op de geschiedenis vooruit.

Behalve het Boekenweekgeschenk waren er in de Boekenweek van 1941 voor de boekhandel nog tal van andere dingen georganiseerd. Johan Winkler bij voorbeeld, auteur bij de *nv Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij*, had zich beschikbaar gesteld om overal in het land lezingen te houden. De plaatselijke boekhandel zou ze organiseren en hij zag af van een honorarium.

De Arbeiderspers, die wilde proberen het slecht geworden imago wat op te vijzelen, stelde zich actief op in deze Boekenweek. Jef Last, de linkse auteur die was opgevallen door zijn deelname aan de Spaanse burgeroorlog vond de machtsovername van deze uitgeverij door de nationaal-socialisten te weinig reden om op te stappen en naar een andere uitgeverij uit te kijken. Integendeel: hij publiceerde vlijtig door. In januari 1941 was zijn roman *Elfstedentocht* verschenen en hij had toegezegd ter gelegenheid daarvan overal een lezing te houden, waarbij hij eveneens afzag van een honorarium. *De Arbeiderspers* moest alleen wel zijn reiskosten betalen. - De roman was overigens actueel, omdat de eerste Elfstedentocht in 1891, vijftig jaar eerder dus, was verreden.

H.P. Leopolds Uitgevers Maatschappij nv deed het weer anders. 'Wij stellen ons de afdoening zoo voor,' meldde de uitgeverij aan de boekhandel.¹⁷⁷ 'De Boekhandelaarsvereniging of afzonderlijke boekhandel betaalt aan ons het bedrag dat hij meent beschikbaar te moeten stellen en is dat niet voldoende voor den betreffenden auteur, dan leggen wij het ontbrekende bij.' Voor dat geld kreeg de boekhandel dan ook auteurs als Jan Campert en Yge Foppema. Ook *Meulenhoff* stuurde zijn auteurs eropuit. 'Kosten in overleg met den uitgever', was het consigne van de uitgeverij en dat was nogal vaag. *De Pelgrim Uitg. Maatschappij* was in deze heel wat concreter. Zij hadden maar één auteur die lezingen hield, Paul Julien, de schrijver van *Kampuuren langs den evenaar* en hij kostte veertig gulden per lezing. Dat was voor die tijd een heel bedrag, maar Julien stond garant voor volle zalen en een grote boekverkoop.

Bij *Strengholt* waren de auteurs heel wat goedkoper. A.M. de Jong, Johan Luger, B. Premisela en mevrouw J. Riemens-Reurslag (schrijfster van *De geschiedenis van Betsie, het paard* en *Annaliesje uit den Achterhoek*) vroegen vijftwintig gulden per lezing, 'hetwelk zoo noodig geheel of gedeeltelijk door de firma Strengholt gedragen kan worden'.

Uitgeversmaatschappij Literbo nv uit Amsterdam daarentegen had in deze Boekenweek geen enkele lezing aan te bieden. De ster-auteur van deze uitgeverij was Karl Aloys Schenzinger, het paradepaardje van de Duitse literaire we-

reld en produkt van het nationaal-socialisme. Hij kwam niet naar Nederland, dus moest *Literbo* volstaan met de uitgave van een fraaie folder van *Kwik, de fascistenjongen*, de geschiedenis van een jonge nationaal-socialist die in Potsdam door de communisten wordt gedood en die eindigt met de zinnen¹⁷⁸:

‘Ze hebben hem opgebaard met kaarsen, met vlaggen, met kransen. Onbeweeglijk staat de eerewacht. Buiten wordt een graf gegraven temidden der doode kameraden. De wanden der groeve worden met dennetakken versierd.

Bij het eerste morgengrauwen sluipen gestalten naar het graf, steken de dennetakken in brand, spuwen in het gapende aardegat en zijn verdwenen, nog voor de wacht ze grijpen kan. Achter de baar echter waaien honderd vlaggen, schrijden duizend vrienden stil verder op de maat van het doffe slaan der trommels; ieder weet: dit was een goed kameraad.

Enkele weken later waaien de vlaggen weer uit in den wind, buiten in de straten van Potsdam, op het feestterrein, in het Stadion, glanzen ze in het schijnsel der fakkels, in het licht der zon. Vijfenzeventig duizend jongens trekken met dezelfde vlaggen, met hetzelfde lied, doch met stralend blijde gezichten aan hun leider voorbij.’

Naar J.A.J. Temmink ten slotte, die bij *J.J. Romen & Zonen* in Roermond zijn *Europa's worstelingen* het licht had doen zien vroeg niemand. En hij had nog wel zo zijn best gedaan en hij was zo positief ingesteld. Aan zijn uitgever lag het ook niet, want die publiceerde overal grote advertenties met wervende teksten als:

‘Het is niet de eerste maal, dat de menschen in angst en beven de geboorte van de nieuwe orde beleven. Telkens waren er worstelingen, waarin wereldmachten opstonden en ondergingen en telkens heeft het geslagen menschdom zich weer opgericht. Elk van deze worstelingen was een vraagteeken, dat zijn oplossing vond in een nieuwe, althans andere wereldorde [...] En dit kan hoopvolle perspectieven bieden, omdat alles betrekkelijk en voorbijgaand is, ook angst en oorlogsgeweld.’

Dat mocht dan misschien voor Temmink gelden en zijn mede-positief-ingestelde Nederlanders die uit de nieuwe orde iets goeds geboren zagen worden, het gold in ieder geval absoluut niet voor de joodse boekhandelaren en uitgevers, die in toenemende mate de dreiging van de oorlog voelden. Wat hen vooral moet hebben getroffen, was het veelal ontbreken van merkbare steun van de zijde van hun collega's. Immers niet allen waren zo gelukkig als Andries Blitz die weliswaar in januari 1941 zijn uitgeverij moest opheffen, maar zijn fonds voor een goede prijs kon verkopen. Hij ondervond dat er collega's waren die geen misbruik wilden maken van zijn benarde omstandigheden. Het fonds verkocht hij bijna in zijn geheel aan *Van Holkema & Warendorf* en een klein deel aan Fred von Eugen, die op Singel 262 een eigen zaak was begonnen omdat hij zich niet

met het beleid van *De Arbeiderspers* kon verenigen. Door deze verkoop had Blitz een groot deel van zijn vermogen gered, al zou het hem in de loop van de bezettingsjaren niet veel helpen. Ook zijn geluk keerde; hij werd uiteindelijk door de blonde bestien vermoord. Ook de Amsterdamse boekhandelaren *Gebrs. E. & M. Cohen* en *H. Igershei* werden vermoord, maar die hadden niet eens de kans gehad om hun geld voor de tijd dat ze nog vrij waren te redden. Zij hieven gewoonweg per 1 januari 1941 hun zaken op, zonder enige compensatie.

Dit alles gebeurde voor de beruchte februarimaand toen de anti-joodse maatregelen werden verscherpt, de grote staking een feit was en Nederland voor de eerste maal kennis maakte met een nieuw fenomeen: de niets-ontziende razzia en de daaropvolgende dood van honderden jonge Nederlanders, die hun leven lieten in Mauthausen.

Het was in deze zelfde maand februari dat een nieuwe uitgeverij op het toneel verscheen, *Uitgeverij Westland*, die al spoedig een beruchtere naam zou krijgen dan welke andere nationaal-socialistische uitgeverij dan ook. *Westland* zou bijna symbool worden van de collaborerende uitgeverij en in gesprekken met mensen die de bezettingsjaren bewust hebben meegemaakt lijkt het alsof het de enige naam is die men zich nog kan herinneren als het gaat om nationaal-socialistische uitgeverijen.

De oprichter van *Westland* was J. Nijse, die eerder het gruwelijke antisemitische blaadje *De Misthoorn* was gestart met Martien Beversluis als ster-auteur. Hij was al een tijd in de uitgeverijwereld werkzaam als vertegenwoordiger van *Pantheon Akademische Verlagsanstalt*.

Nijse was een nationaal-socialist die tot geen enkel compromis bereid was. Toen hij in 1942 na conflicten met de in zijn ogen verburgerlijkte NSB de leiding van *De Misthoorn* over moest dragen aan George Kettmann (wat er overigens niet voor zorgde dat de ruzie tussen de felle *De Misthoorn* en de NSB tot het verleden behoorde), schreef hij in het blad de veelbetekenende woorden, in feite zijn credo, niet alleen voor *De Misthoorn*, maar ook voor *Westland*¹⁷⁹:

‘Ik doe dit [het overdragen van de macht, AV] met de wetenschap, dat kam. Kettmann dezelfde compromisloze politiek zal volgen, die ons blad steeds heeft gekenmerkt. Ook hij zal niet aarzelen de wonde plekken in onze samenleving aan te wijzen, waar zij zich voordoen; hij zal zwart noemen wat zwart is en er niet voor terugschrikken de heilige huisjes in gevaar te brengen van hen, die zich onze medestanders noemen en in feite onze tegenstanders zijn.’

Uitgeverij Westland was een door Fritz Schmidt, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* gesteunde uitgeverij. *Westland* ontving veel geld van de Duitse autoriteiten, geld dat grotendeels afkomstig was van de Vrijmetselarijlogen, die bijna onmiddellijk nadat de Duitsers Nederland hadden bezet werden geli-

quideerd. Deze liquidatie was uitgevoerd door de *Einsatzstab Rosenberg*, een instelling die tot doel had de bezittingen van vijanden van het nationaal-socialisme te naasten.

De leden van de *Einsatzstab Rosenberg* waren rovers en plunderaars, niets meer, niets minder. Ze konden stelen zonder daarvoor gestraft te worden, want ze hadden de wet achter zich. Rosenberg, naar wie de dienst was genoemd, zou bij voorbeeld in 1940 aan de *Reichsschatzminister* Franz Schwarz schrijven¹⁸⁰:

‘Sie sehen also, dass hier eine sehr eifrige Arbeit vor sich geht, die jetzige Zeit auszunützen, denn eine derartige Gelegenheit kommt nicht wieder.’

Pas in december 1941 strekte de macht van Rosenberg zich ook over joodse inboedels uit. Dat was nadat hij bij Hitler geklaagd had over de wijze waarop veel joodse inboedels verloren waren gegaan, omdat zoveel verschillende instanties zich met de ‘organisatie’ ervan bezighielden. De Führer was het met Rosenberg eens en hij vaardigde het bevel uit dat Rosenberg de Rijksrover zou worden. Omdat iedereen donders goed wist dat hij en zijn kornuiten alle mooie woorden ten spijt, niets meer dan rovers waren, wond Hitler er verder geen doekjes om: ‘Die Beschlagnahme jüdischer Wohnungseinrichtungen soll möglichst wenig Aufsehen erregen. Eine Verordnung ist unnötig.’

De wil van de Führer, die nu eenmaal wet was, werd direct uitgevoerd, al duurde het nog tot halverwege 1942 voordat *Rijkscommissaris* Seyss-Inquart in Nederland officieel bevestigde dat Rosenberg ten aanzien van de joodse inboedels de baas was. Als joden uit hun huizen of bedrijven werden weggehaald, of als ze zich zelf op afroep hadden gemeld, kwam de sleutel van hét huis in bezit van de *Einsatzstab Rosenberg*, die daarna een lijst opmaakte van de te roven goederen. De inboedels gingen vervolgens naar Duitsland om daar verdeeld te worden onder de families die door bombardementen getroffen waren. Ging het om kostbare goederen, dan werd de buit onder hoge nazi's verdeeld. Van deze roof werd een nauwgezette administratie bijgehouden.

Voor wat de Vrijmetselarij betreft, deze werd in Nederland op 4 september 1940 verboden. Twee dagen later werden al haar kantoren bezet. Daarna werd de Haagse advocaat mr. J. van Muller belast met de liquidatie. En dat leverde heel wat op. Het totale vermogen van de Vrijmetselarij lag namelijk zo rond de zeven miljoen gulden. Schmidt besloot dan ook twee van zijn geesteskinderen rijkelijke hoeveelheden van dat geld toe te sluizen: *De Misthoorn* kreeg ruim f40 000,- en *Westland* maar liefst vier ton. Enkele maanden later in februari ging de uitgeverij van start.

In dezelfde maand veranderde Reinier van Houten de structuur van die andere nationaal-socialistische uitgeverij, *Liebaert*. Het bleek hem dat hij de uitgeverij te snel en te provisorisch uit de grond had gestampt en daarom zocht en vond hij een nieuwe constructie: *Liebaert* werd een stichting. Op 11 februari

verleende notaris G.J. van Gendt akte daarvan en op 22 februari werd de stichting onder nummer 27674 in de Kamer van Koophandel ingeschreven. De zogenaamde stichter werd de eerder beschreven Ten Cate. Uit het uittreksel van de stichting kunnen we lezen wat het doel van *Liebaert* was¹⁸¹:

‘De Stichting heeft ten doel de bevordering en verdieping der belangstelling voor de geslachts- en wapenkunde op Volkschen grondslag.’

De laatste term stond er nu echt zwart op wit en de zogenaamd onschuldigen, onder wie de bekende publicist P.J. Meertens, die toch in uitgaven van *Liebaert*, waaronder *Sibbe*, publiceerden moeten daardoor best geweten hebben uit welke hoek de wind waaide. Dat *Liebaert* en de vereniging, die door Ten Cate was opgericht niet alleen banden met elkaar hadden, maar nu zelfs, doordat de oprichter van de een de ‘stichter’ van de ander bleek te zijn, aan elkaar waren gesmeed, was overduidelijk.

Zo had elke uitgeverij zijn eigen grondslag. *Het Spectrum* bij voorbeeld startte dit voorjaar met een aantal diep-religieuze uitgaven, zoals *Menschen en God* van Pieter van de Meer de Walcheren, en *Franciscus Xaverius* van Theodore Maynard in de vertaling van Henri Bruning. Bruning was bij *Het Spectrum* ondanks zijn duidelijk uitgesproken nationaal-socialisme bepaald geen persona non grata geworden en hij was zelfs mede-verantwoordelijk voor een boek ‘waarvoor in een tijd, die op zoek is naar ware zedelijke grootheid, een plaats is’, zoals we in de aanbiedingsfolder kunnen lezen.

De voorjaarsaanbieding van *Het Spectrum* was erg op de actualiteit gericht; over de bundel van Pieter van de Meer de Walcheren schreef de uitgever bij voorbeeld dat ‘men in deze tijden het voorbeeld van een vroom en eenvoudig mensch zoo uitermate goed gebruiken kan’. Maar de bestseller bij *Het Spectrum* van dit voorjaar beloofde *Erik of het klein insectenboek* van de jonge Godfried Bomans te worden, dat de boekhandelaar volgens de uitgever bijna verplicht was aan te kopen:

‘In Den Haag heeft het boek zich lokaal reeds zoo'n reputatie verworven, dat de getalletjes van 10 bijna automatisch worden besteld. En als het elders regent, behoort het bij U toch minstens te druppelen?’

Jeroen Brouwers zou jaren later in een verhandeling over de relatie tussen de vader van Godfried Bomans, in zijn tijd een bekend rooms-katholiek politicus, en zijn zoon het boek *Erik* betrekken¹⁸²:

‘Godfried zal in later jaren de aan glorificatie grenzende faam, die zijn vader in *diens* roemvolle tijd als een nimbus omstraalde, vele malen overtreffen. Het komt in overwegende mate door Godfried dat die vader niet al lang en voorgoed is vergeten. Doordat Godfried “Godfried Bomans” zou worden, dit is: de bij zijn leven bij vertegenwoordigers van alle lagen van de bevolking meest geliefde en gelezen schrijver die de Nederlandse literatuur ooit heeft voortgebracht. Toen

zijn vader stierf, was het succes van Godfried, dat de eerstkomende dertig, veertig jaar niet zou verbleken, al begonnen: met *Hollands Glorie* van Jan de Hartog bezorgde Bomans' *Erik* het publiek zijn momenten van vergetelheid en troost in de verdrietige oorlogsjaren, - van dit "klein insectenboek" zouden alleen al in het jaar dat het verscheen tien drukken elkaar opvolgen, en thans, - tien jaar na Bomans' dood, - belooft het aantal verkochte exemplaren van *Erik* meer dan een half miljoen.'

De persreacties waren gemengd. De recensie in *De Tijd* kan kenmerkend genoemd worden voor het ambivalente karakter van de kritieken¹⁸³:

'Men amuseert zich met dit aardige boek. Geniaal is het in geenen deele. Ook de letterkundige waarde behoeft niet hooger te worden aangeslagen dan zij verdient; dit is heusch hoog genoeg want de auteur hanteert de pen heel vaardig, schrijft vlot en bezit een eigen voorstellingswijze, die meestal behaagt, soms door herhaling van motieven wat verflauwt.'

De door Brouwers gesignaleerde hoge verkoop in het eerste jaar van verschijnen werd tijdens de Boekenweek al gesignaleerd: eind februari ging de derde druk al van de persen.

Deze maand februari was ook de maand van weer een aantal afleveringen van het vervolgverhaal *Zijfers* contra de *Vereeniging*.

Eind januari had Zijfers een brief aan de *Vereeniging* geschreven waarin hij refereerde aan oude beloftes.¹⁸⁴ De *Vereeniging* vond dat zeer merkwaardig, want, zoals men aan Zijfers schreef, was er van een belofte geen sprake geweest.¹⁸⁵ Hooguit was er duidelijkheid geschapen omtrent het punt van de verlening van erkenning aan een personeelslid dat daartoe gekwalificeerd was:

'Eenige jaren geleden zouden wij, wanneer U toen aan den verkoop van rookartikelen in Uwe zaken een einde hadt willen maken tot de erkenning van den toen door U aangestelden chef Wijers zijn overgegaan; thans zijn wij bereid den heer Bogaert de erkenning te verleen. Het bezwaar, dat U geen vakman zijt, wordt, zooals U bekend is, door de Duitsche overheid gedeeld.' Allemaal leugens, repliceerde Zijfers¹⁸⁶, want de Duitsers vonden hem nu juist wel een vakman. Niet waar, zei de *Vereeniging* weer in deze elkaar in een snel tempo opvolgende brieven, en men verwees in deze brief¹⁸⁷ naar een brief die de *Vereeniging* al op 1 november 1940 van het Referat Schrifttum had ontvangen:

'In dezen brief hebt U kunnen lezen dat de Duitsche autoriteiten o.m. verlangen, dat U een vakman in de leiding der zaak opneemt, wat wel ten duidelijkste bewijst, dat zij *U niet* als een vakman beschouwen.'

Zijfers had overigens in de tussentijd ook het Boekenweekgeschenk besteld en hij had van de administratie van de *Vereeniging* te horen gekregen dat het Boekenweekgeschenk uitverkocht was en nu leren we Zijfers in al zijn proleterigheid pas goed kennen¹⁸⁸:

‘Mijne Heeren,

Naar aanleiding van Uw schrijven d.d. 20 Februari 1941, deel ik U mede, dat het vanzelfsprekend was, dat het door mij bestelde boekje, het Geschenk voor de Boekenweek in Nederland, tot Uw spijt geheel was uitverkocht.

Heden kwam ik in het bezit van het Geschenk en ik kan U dan ook mededeelen, dat dit werkje buitengewoon deskundig is samengesteld. Een mooi gebonden werkje met waarlijk goede medewerkers, die gebruikt kunnen worden om een aantal Jodenrichters des te beter naar voren te kunnen brengen.

Op even deskundige wijze zijn in den loop der jaren, door Uw bestuur honderden boeken uitgegeven, waarvan de inhoud beneden alle peil was en die eindelijk in beslag zijn genomen.

Op niet minder deskundige wijze kan ik niet toegelaten als lid van Uwe Vereeniging, niet omdat ik “ondeskundig” was, maar omdat ik geweigerd heb die prullenlectuur van Joodsche emigranten te verkoopen.

Waarlijk, het zal Uw deskundig Bestuur wel uiterst moeilijk vallen iets opbouwends te bereiken en Nederlandsch beste schrijvers naar voren te brengen, zonder deze te bezoedelen met Joodsche emigranten.

Uw voorgaand schrijven heb ik onbeantwoord gelaten, daar dit weer geen antwoord was op mijn schrijven. Ik verzoek U, als zijnde deskundig, mij dan ook duidelijker antwoorden te geven.’

Het is duidelijk: de Kameraden werden agressiever. Ze zagen de macht binnen handbereik en wilden zich niet laten ringeloren door wat ze zagen als verouderde systemen en instituten. Ook Kettmann rook de macht. Hij wilde bij voorbeeld het schoolboekenfonds van *Muusses* in Purmerend overnemen en als dat niet goedschiks zou gaan, dan maar kwaadschiks. In een brief aan het *Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming* vond hij een bondgenoot in het Hoofd Afdeling Schoolboeken, P.A. van Rossem, ook een NSB-er. Tegen hem kon Kettmann de uitgever *Muusses* rustig typeren als ‘de vrijmetselaar’, naast jood en bolsjewiek zo ongeveer het ergste wat Kettmann zich kon voorstellen.¹⁸⁹

Kettmann schreef aan Van Rossem dat hij het heel slim had aangepakt. Hij had binnen *Uitgeverij Muusses* een ‘mol’ zoals we dat nu noemen, een Kameraad, die meer op de hand van Kettmann was dan van zijn eigen werkgever. Deze Kameraad had de boel bij *Muusses* ‘gesaboteerd’, om Kettmanns eigen woorden te gebruiken. Wat hield dat saboteren in? ‘Geen antwoord gegeven op brieven van *Muusses*, enz., omdat het ook hem in het bijzonder toelachte, ook met het oude fonds naar onze uitgeverij te verhuizen.’

Kettmann vroeg het departement om het maken ‘van schoon schip’, omdat ‘de Churchill-mentaliteit’ er hoogtij vierde: ‘Het zou zeker goed zijn wanneer U ook eens kennismaakte met dezen Kameraad Apeldoorn, die zich van het Op-

voedersgilde onthield en zich liefst bij Van Rappard zou melden. Hij is m.i. een man-uit-één-stuk.'

Ik heb in het archief van *De Amsterdamsche Keurkamer* overigens geen brieven over of andere reacties van Kettmann op de problemen rond de Boekenweek kunnen vinden. Met name ontstond er veel tumult rond het Boekenweekgeschenk, hetzelfde geschenk waar Zijfers zich zo druk over maakte en waaraan hij een deel van zijn antisemitische brief had gewijd.

De Boekenweek zou dramatisch verlopen.

De eerste tekenen daarvan waren al op 12 februari merkbaar toen de *Boekenweek-Commissie* een kort communiqué uitgaf.¹⁹⁰ 'Wij deelen mede, dat er moeilijkheden zijn gerezen in verband met het houden van de 10e Boekenweek. Onzerzijds worden alsnog pogingen in het werk gesteld, teneinde de 10e Boekenweek voortgang te doen vinden. Zoo spoedig mogelijk volgen nadere mededeelingen.'

Wat was er aan de hand? De Duitsers wilden binnen de Boekenweek dezelfde faciliteiten voor Duitse boeken als voor Nederlandse boeken. Dat zou inhouden dat nu elke koper bij een aankoop van minimaal f 2,50 het Boekenweekgeschenk kreeg, en niet, zoals altijd het geval was geweest alleen bij een aankoop van f 2,50 aan Nederlandse boeken. Het Boekenweekgeschenk was oorspronkelijk een initiatief om het Nederlandse boek te propageren, maar de regeling zou nu ook moeten gelden voor boeken die uit Duitsland werden geïmporteerd.

Het leek een principekwestie, maar de *Vereeniging* deed niet moeilijk en ging snel door de bocht, zodat een week later het *Nieuwsblad* al kon melden dat binnen de activiteiten van de Boekenweek evenveel aandacht aan het Duitse boek geschonken zou moeten worden als aan het Nederlandse.¹⁹¹

Dat betekende dat bij voorbeeld in de etalages ook Duitse boeken moesten worden uitgesteld, en daarnaast dat de boekhandel ook aandacht moest gaan besteden aan de brochure die het Duitse boek propageerde en die, zoals we eerder zagen door prof. Jan van Dam was samengesteld. Men moest dus die brochure onder de aandacht van het kooplustige publiek gaan brengen, maar dat niet alleen: het propagandamateriaal moest worden aangepast zodat de unieke positie van het Nederlandse boek zou worden teruggebracht, en verder was er dan nog een rij van na te leven bepalingen, die de *Boekenweek-Commissie* ertoe bracht om de leden van de *Vereeniging* bijna wanhopig toe te roepen:

'Het hoeft geen betoog dat het stipt naleven van de hiervoor gegeven bepalingen noodzakelijk is. Een ieder zij zich van zijn verantwoordelijkheid in dezen bewust.'

Het is nog de vraag of de boekhandelaar wel gewillig was. Aan het Nederlandse boek kon hij nu eenmaal meer verdienen dan aan het Duitse boek. Bij de

Nederlandse uitgever was de standaardkorting veertig procent terwijl hij voor het Duitse boek een korting kon bedingen van twintig procent als hij geluk had, maar meestal bedroeg de korting slechts vijftien procent. En dan: er bestond de kans dat de boekhandelaar zijn klanten wegjoeg door aandacht te besteden aan het gehate boek.

Bovendien was het de vraag of de leden in het oerwoud van bepalingen wel al deze specifieke richtlijnen ten volle naleefden. De kans bestond bij voorbeeld dat ze een van de bepalingen die werden uitgevaardigd door de steeds meer collaborerende *Contact-Commissie* domweg over het hoofd zagen of domweg over het hoofd wilden zien. Zoals daar was de richtlijn die de *Contact-Commissie* met betrekking tot kalenders en zakagenda's, die door de leden zouden worden uitgegeven en/of verspreid, had vastgesteld, namelijk dat daarin niet mocht worden opgenomen:

- ‘1. Geboortedagen van leden van het Koninklijk Huis,
2. Joodsche feestdagen.

Voorts is het gewenscht dat in of op kalenders en agenda's alleen verhalen en motto's in opbouwenden zin worden opgenomen.’

We mogen ervan uitgaan dat de maatregel der Duitsers ten aanzien van de promotie van het Duitse boek buiten de Nederlandse ambtenaren om tot stand is gekomen. Op de dag dat de bepalingen in het *Nieuwsblad* werden gepubliceerd, kwam de *Kleine Departementsraad* van het DVK bijeen en daar werd over de veronachtzaming van het Duitse boek nog flink gemopperd zonder dat in die vergadering werd gerept van de nieuwe richtlijnen die deze veronachtzaming moesten tegengaan¹⁹².

‘Het hoeft geen betoog, dat de geheele Nederlandsche uitgeverswereld, alsmede de boekhandel absoluut afwijzend stond en er ook nu nog staat tegenover alle Duitse literatuur. Kenmerkend is b.v. dat in 1939 krachtens officieele opgave van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels slechts den Duitse roman vertaald werd. Daar er geen enkele macht is die de boekhandelaren kan dwingen om zich in te spannen boeken met een Nationaal-Socialistischen inslag naar voren te brengen en aan te bevelen, ligt het voor de hand dat het groote publiek deze uitgaven nimmer onder oogen zal krijgen.’

We hebben echter gezien dat de *Vereeniging* bij iedere wens van de Duitse overheid door de knieën ging. Dat was niet alleen slapheid, er speelde meer mee. Men hoopte de bezetter gunstig te stemmen om zo het Boekenweekgeschenk zelf te redden. Dat geschenk werd namelijk bedreigd en zo zullen we zien dat het Boekenweekgeschenk de eerste dag van de maand maart niet eens zou overleven.

Op 1 maart ontvingen alle boekhandelaars en uitgevers een circulaire van de

Sicherheitspolizei die zich nu verrassend genoeg met de zaak ging bemoeien, waar tot dan hooguit het *Referat Schrifttum* zich bezig had gehouden met het al dan niet verbieden van uitgaven. Het geschenk mocht volgens de *Sicherheitspolizei* onder geen beding worden weggegeven en de boeken moesten zelfs teruggestuurd. Er waren inmiddels 65 000 exemplaren weggestuurd en daarvan kwamen er 45 000 terug; de rest was al weggegeven of werd onder de toonbank verkocht. De 45 000 exemplaren hebben eerst drie maanden in de magazijnen van het Centraal Boekhuis in verzegelde kisten opgeslagen gestaan; begin juni werden de boeken verwerkt tot papier.

De *Sicherheitspolizei* gaf voor de maatregel geen enkele reden, zodat veel boekhandelaars die niet zo op de hoogte waren van de personalia van samensteller Victor van Vriesland daar maar naar moesten raden. Van Vriesland was joods en en het was ondenkbaar dat een jood, in februari 1941, toen in Amsterdam de grote staking net was begonnen en de algehele situatie uiterst gespannen was, verantwoordelijk zou zijn voor het Boekenweekgeschenk. Dat was de achtergrond van de beslissing van de *Sicherheitspolizei*; de Duitsers waren zo geërgerd door de spontane pro-joodse staking dat ze besloten dat ze nu net zo goed hun masker konden laten vallen. Hun antisemitisme werd steeds onverhulder, mensen als Zijfers kregen hun zin.

Overigens bleek de Boekenweek, ondanks het ontbreken van het Boekenweekgeschenk, een groot succes. Misschien was het wel dank zij het ontbreken van dat geschenk. We kunnen niet meer achterhalen of kopers wellicht naar de boekwinkels gelokt werden omdat ze zich op die manier solidair konden verklaren met boekhandelaar en boek. Misschien speelde ook de angst mee, dat men binnen afzienbare tijd geen fatsoenlijk boek meer kon kopen. In de kranten zien we dat er nu alles aan werd gedaan om van de Boekenweek alsnog een propaganda-evenement voor het boek te maken. De bladen, aangesloten bij de *Neerlandia-pers*, hadden zelfs een apart boeknummer gemaakt waarin de lezer door Anton van Duinkerken werd toegezongen onder de titel *Thuisblijvers wellust*¹⁹³:

O zoete zorg van 't reisgenot,
Nooit uw bagage te vergeten,
Bij 't stilstaan van een trein te weten,
Hoe lang gij nog moet wand'len tot
Een herberg, waar gij wat kunt eten.

En in de schemering van 't dal
U zelf voor 's nachts een slaapsteê zoeken
Voorbij aantocht verwaaide boeken:

Hoe hooglijk men dit prijzen zal:
Wijs is, wie enkel reist door boeken!

Het werkte. De omzet in de boekhandel steeg, zo had de *Vereeniging* onderzocht, met vijftig tot honderd procent.

‘Wij zijn er ons van bewust dat deze “hausse” in het boek een conjunctuurverschijnsel is,’ schreef de *Boekenweek-Commissie* heel realistisch¹⁹⁴, ‘dat zij bereikt wordt ten koste van bioscoop, tooneel, [wat overigens niet juist was, de bezoekerijfers van bioscoop- en toneelvoorstellingen laten zien dat het bezoek in de bezettingsjaren aan bioscoop en theater juist opvallend steeg, AV] café (en van de duizenden, die in deze bedrijven hun bestaan vinden). Wij hebben hen vroeger aangewezen als de concurrenten van het boek - nu blijkt, dat zij het inderdaad waren. Natuurlijk hebben wij hun zooveel misère, als zij thans ervaren, nooit toegewenscht. De verduistering, die hun dood is, is ons brood. Deze ervaring, waarvan het gerucht uit andere landen tot ons was doorgedrongen, is nu ook in Nederland werkelijkheid geworden.’

Voor al de boekhandelaren in de twee grote steden, Den Haag en Amsterdam, hadden veel werk gemaakt van de Boekenweek. Elke boekwinkel had een zo fraai mogelijke etalage ingericht. *De Moderne Boekhandel* in de hoofdstad bij voorbeeld had twee etalages gewijd aan historische boeken, terwijl *Boekhandel Samson* een etalage had gewijd aan het thema ‘De schoonheid van Nederland’. *Boekhandel Van der Loos* had het, net als *De Moderne Boekhandel*, gezocht in historische werken, maar dan wel uitsluitend in boeken die het zeventiende-eeuwse Nederland bezongen.

De Zuider Boekhandel had als een van de weinige boekhandels naar de *Contact-Commissie* geluisterd. De etalage van deze boekhandel was gewijd aan zowel de Nederlandse als de Duitse roman.

Boekhandel Van Heteren trok zich minder van de *Contact-Commissie* aan. Van Heteren begreep maar al te goed dat het Nederlandse volk in deze benarde tijden een positief geluid wilde zien en horen; hij had dus zijn etalage vol met boeken gestouwd en over de gehele etalageruit een papier geplakt met daarop de woorden ‘Neerlands Historie, Neerlands Glorie’, zodat daar geen misverstanden over kon bestaan.

De Arbeiderspers-boekhandel had de etalage wat dichter bij huis gezocht: men verwachtte veel van de verkoopbaarheid van *Elfstedentocht* van Jef Last, dus had men aan dat boek de gehele etalage gewijd. *Boekhandel Van der Hoef* daarentegen had voor een aansporend motto gekozen: ‘Bouw in duistere uren aan een lichte toekomst’. Welke boeken onder dat motto vielen, dat vermeldt de geschiedenis niet.

In Den Haag wijdde *Boekhandel Dijkhoffz* zijn etalage aan kunstboeken en

Boekhandel Boucher aan 'Schoone Letteren en Kunst', *Boekhandel M.C. Verwijs* etaleerde boeken over wetenschap en techniek, terwijl *Boekhandel Vooruit*, net als *De Arbeiderspers*, veel aandacht vroeg voor *Elfstedentocht* van Jef Last. *Boekhandel Brinkman* koos voor boeken over scheepvaart, maar deze boekhandel was dan ook in Scheveningen gevestigd, en *Boekhandel H.J. Gerritsen* koos de veilige weg: boeken over het Nederlandse landschap.

In verschillende publikaties stak de *Vereeniging* de loftrompet over de collega's die veel tijd en energie aan de promotie van het boek hadden besteed. Alleen de drie vestigingen van *Het Bolwerk* bleven, nog steeds, buiten beschouwing.

Geen aandacht voor *Het Bolwerk* dus, en dat terwijl de boekhandel eindelijk, zij het onder zware Duitse druk erkenning had gekregen, voor alle drie de vestigingen¹⁹⁵. Zijfers had daartoe wel een verklaring moeten ondertekenen waarin hij akkoord ging met alle bepalingen en reglementen van de *Vereeniging* 'en [toezegde] dat hij, zolang hij als boekhandelaar en uitgever of als boekhandelaar en leesbibliotheekhouder erkend is, jaarlijks de in de desbetreffende reglementen daarvoor bepaalde bijdrage in de administratiekosten benevens den prijs voor een verplicht abonnement op het "Nieuwsblad voor den Boekhandel" tijdig zal overmaken'.¹⁹⁶

Overigens had de *Vereeniging* zich niet zonder slag of stoot gewonnen gegeven, maar het waren duidelijk achterhoedegevechten geweest en haar gesputter komt nu wel erg armzalig over. Het ergste in de brief van Zijfers van 28 februari was immers zijn duidelijke antisemitisme, maar het was duidelijk dat de *Vereeniging* begin 1941 dienaangaande geen standpunt meer wenste in te nemen. De *Vereeniging* schreef hem alleen over 'den aanvang van Uw brief van 28 Februari l.l. [...] te kunnen zwijgen, daar deze klaarblijkelijk voor de *Boekenweek Commissie* is bestemd'. Ten overvloede schreef het bestuur nogmaals dat als Zijfers al die jaren niet zo koppig was geweest en de verkoop van sigaren en sigaretten veel eerder had gestaakt, alle problemen al lang waren opgelost.¹⁹⁷

Maar goed, *Het Bolwerk* kon de erkenning krijgen en de *Vereeniging* dacht dat men eindelijk van het gezeur af was. Dan had men Zijfers toch nog steeds niet goed leren kennen. Nu hij merkte dat de *Vereeniging* zwichtte en hij machtige vrienden had, wilde hij een overwinning op alle fronten.

Hij accepteerde de formulering in de brief niet. Niet *Het Bolwerk* moest de erkenning krijgen, maar hijzelf.

¹⁹⁸Zijfers ging er, overigens niet ten onrechte, van uit, dat als de erkenning werd gekoppeld aan gekwalificeerd personeel, zoals in dit geval Bogaert, datzelfde personeel erg veel macht zou krijgen. Bovendien: wat zou er gebeuren als Bogaert opeens zou vertrekken? Zijfers schreef daarom een brief aan het *Referat*

Schrifttum met het verzoek in te grijpen en alles wijst erop dat deze Duitse instantie dat deed, want enkele dagen daarna kwam er een timide brief van de *Vereeniging* bij Zijfers binnen¹⁹⁹:

‘Naar aanleiding van een dringend verzoek van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, Ref. Schrifttum, dat wij als een opdracht meenen te moeten beschouwen hebben wij besloten in plaats van aan den heer G. Bogaert Jr., alsnog aan U persoonlijk de erkenning te verleen.

Aldus geschiedde.

Dit was overigens niet de enige problematische kwestie waar Zijfers mee te kampen had. De antipathie van de zijde van de *Vereeniging* was een niet op zichzelf staande zaak. *Het Bolwerk* werd met zijn agressieve etalages door velen gehaat en dat moesten de winkels wel eens ontgelden. Personeel werd uitgescholden, op de ruiten werden anti-nationaal-socialistische leuzen gekalkt en verschillende malen werden de ruiten zelfs ingegooid. Dat gebeurde ook eind februari in Rotterdam en *Het Bolwerk* deed daarvan aangifte bij de politie.

De politie trad handelend op. Op verzoek van de autoriteiten liet *Het Bolwerk* raambiljetten drukken die door de politie overal in de buurt werden opgehangen. Daarop kon men lezen: ‘De bewoners van dit stadsgedeelte wordt gelast 's avonds om 19 uur binnen te zijn en mogen hunne woningen niet verlaten voor zonsopgang. Deze maatregel gelast tot nader order.’

Het Bolwerk was geestdriftig over het doortastende optreden van de politie. Men realiseerde zich niet dat de vijandschap van de buurt waarin men wilde wonen en werken alleen maar zou toenemen. Men redeneerde binnen de boekhandel heel anders. Het was een goede zaak dat dit gebeurde en in een brief van de directie aan alle personeelsleden kwam dat ook duidelijk tot uitdrukking, zeker in de laatste regels²⁰⁰:

‘Honderden mensen hebben natuurlijk dit aanplakbiljet gelezen en kwamen zich eens vergewissen wat dat nu eigenlijk voor een zaak was. De zaak staat zodoende in het brandpunt van de belangstelling. Wij zijn de hoofdcommissaris natuurlijk zeer erkentelijk voor deze voor ons zoo mooie en goedkoope reclame.’

De Volksche Boekhandel is misschien wel jaloers geweest op deze gratis propaganda. Deze nieuwe nationaal-socialistische boekhandel had zich gevestigd op de Koninginneweg 137 in Amsterdam en met had met grote advertenties in de bladen van de Nieuwe Orde geadverteerd. De titels waarvoor in de advertenties reclame werd gemaakt geven een aardig beeld van het assortiment waaruit men op de Koninginneweg kon kiezen, zoals: *Volksche cultureele opbouw*, *Machten achter Roosevelt*, *Oorsprong van ons volk* en *Joodsche wereldpolitiek*.

De Volksche Boekhandel was een schepping van *Uitgeverij Westland*. We zul-

len nog zien dat in de loop van de bezetting bleek dat het hier om een keten van winkels ging, alle gestolen, 'joodse' boekhandels.

Directeur van deze tak van het uitgeversbedrijf werd J.G. van Ditmarsch. Hij zal het wel niet aangedurfd hebben om welke erkenning bij de *Vereeniging* aan te kloppen; hij was immers tot aan de oorlog gerant bij *Hotel Suisse* geweest. Maar hij had die erkenning ook niet echt nodig, *De Volksche Boekhandel* stond onder rechtstreekse bescherming van de Duitse autoriteiten.

In de winkel waren natuurlijk in de eerste plaats de boeken te vinden, die werden uitgegeven door *Westland*. Daarnaast zaten er heel wat boeken in het assortiment met de walm van collaboratie om zich, zoals *Dertig dagen oorlog* van Wies Moens, uitgegeven door *Het Spectrum*.

Wies Moens was een Vlaamse collaborateur, schrijver van de *Nederlandsche letterkunde van volksch standpunt uit gezien*, en hij komt dan ook voor in de beruchte bundel strijdpoeëzie die Henri Bruning in 1944 voor *De Amsterdamsche Keurkamer* samenstelde en waarin regels als²⁰¹:

Ik heb gestreden om uw hart,
ik heb gevochten om uw geest.
Ons gaat de vreugde nimmermeer teloor,
dat wij erkende' in een gezegend uur,
wat wordt gevraagd van hem die voor zijn Volk
herwinnen wil een ziel van staal en vuur.

Het zal Albert Kuyle wel zijn geweest die *Het Spectrum* attendeerde op deze Vlaamse geest die zijn licht wilde doen schijnen over de Duitse inval in de Lage Landen. In het bijtende commentaar in de advertentie waarmee deze publikatie werd begeleid valt immers duidelijk zijn honende stijl te herkennen. De advertentie was ongekend fel voor een Nederlandse uitgever uit die dagen en het was duidelijk tot dan niet 'bon ton' geweest om collega-uitgevers zo'n uitbrander te geven als *Het Spectrum* deed door af te geven op boeken, zoals die bij *Scheltens & Giltay* waren gepubliceerd van Van Hoof en Nesna²⁰²:

'Inderdaad. Er zijn reeds te veel haastige, slordige en alleen maar sentimentelee geschriften verschenen over de droefheid waarin Nederland en de omringende landen gedompeld werden.'

Dat *Het Spectrum* een boek van Moens uitgaf, dat *Meulenhoff* zich in toenemende mate toelagde op de verspreiding van Duitse literatuur, ach, het waren alle signalen dat langzaam maar zeker de bakens werden verzet.

En dan was er natuurlijk de komst van de Nederlandsche Kultuurkamer, al voorzichtig aangekondigd, maar in ieder geval in deze lentemaand van 1941 het onderwerp van gesprek. De Utrechtse uitgever A.D. Oosthoek, die zich tot

het nationaal-socialisme bekend had en die we nog ettelijke malen zullen tegenkomen, had in *De Waag* al zijn mening verkondigd over de noodzaak van nieuwe organisatievormen²⁰³:

‘Dat er voor invloeden, die “volksfremd” zijn geen plaats kan zijn in de nieuwe organisatie, vloeit alleen reeds hieruit voort, dat de organisatie het als een harer voornaamste oogmerken moet zien om het Nederlandsche boek, meer dan tot dusverre het geval was tot een specifiek Nederlandsch - dit woord in volkschen zin gebruikt - cultuurproduct te maken. Verder heeft de nieuwe organisatie als niet minder belangrijke taak het Nederlandsche boek dichterbij het volk te brengen.’

De boodschap van Oosthoek, die zeer ambitieus was en die probeerde als het geweten van de nieuwe uitgevers te fungeren, was duidelijk: de uitgeverswereld en de boekhandel moesten, maar dan zonder joden en communisten, op weg naar een nieuwe toekomst.

Wat moest er overigens met die uitgestoten joden gebeuren? Daar werd door niemand rechtstreeks antwoord op gegeven. De nationaal-socialistische schreeuwlelijken die steeds meer de dienst gingen uitmaken, zinspeelden er zonder enige scrupule op dat ze weg moesten. De vooroorlogse uitgevers en boekhandelaren, die de ‘uit te stoten’ joden onder hun collega's kenden, hadden hier geen weerwoord op: ze zwegen, gelijk de hen vertegenwoordigende organisaties.

We kunnen ons er nu achteraf wel druk over maken, dat verandert niets aan het feit dat, in de notulen van zowel de *Vereeniging* als van de *Uitgeversbond* niets te vinden is dat erop wijst dat tijdens de bezetting de verdrijving van de joden uit het vak een onderwerp van serieuze discussie is geweest. Wat er eventueel in de wandelgangen werd besproken, onttrekt zich helaas aan onze waarneming.

Laten we eens de 145ste Algemene Ledenvergadering van de *Uitgeversbond* nemen die op 28 maart werd gehouden. Een belangrijk punt op die vergadering was het aannemen van nieuwe leden, zoals J.H.E. Amsberg voor *Urbi et Orbi*, C. Blom voor *Contact*, P.H. Bogaard voor *Het Spectrum*, mevr. A.S. Boot-Ballego voor *Boot*, N. Scheen voor *De Tijdstroom* en J.H.C. Voorhoeve voor *Voorhoeve*.²⁰⁴

Het was daarom zo'n belangrijk punt omdat de *Uitgeversbond* moest groeien, zeker nu een aantal leden zou wegvallen, want dat dat zou gebeuren kon iedereen natuurlijk aanvoelen. Maar het is opmerkelijk, dat bij voorbeeld een heikel punt als het verbieden en uit de handel nemen van het Boekenweekgeschenk enkele weken daarvoor tijdens de vergadering niet ter sprake was gebracht, niet eens tijdens de rondvraag. Of we moeten de dubbele bodem hebben gemist in

de woorden van W. ten Have, die bewondering uitsprak voor het werk van de *Boekenweek-Commissie* en verder opmerkte:

‘In verband met het Geschenk lijkt het hem echter gewenscht dat de Boekenweek-Commissie wordt uitgebreid met een uitgever van christelijke lectuur, opdat in meerdere mate rekening gehouden kan worden met christelijke auteurs, wat thans niet voldoende geschiedt.’

Wat bedoelde Ten Have hier eigenlijk mee? Is het paranoïde te veronderstellen dat hij suggereerde dat met een christelijk auteur niet was gebeurd wat nu met een joods auteur wel gebeurde? Wilde hij met andere woorden duidelijk maken dat een christelijk sausje over het Boekenweekgeschenk de autoriteiten misschien milder had gestemd? In ieder geval nam de vergadering het voorstel van Ten Have niet over. De leden wisten toen overigens nog niet, dat het Boekenweekgeschenk van 1940, dus van voor de bezetting, voor jaren het laatste geschenk zou zijn; in 1942 piekerden de Duitsers niet meer over een nieuwe discussie over iets dat zij toch al onbelangrijk vonden.

Rest ons alleen nog melding te maken van het feit dat H.J.W. Becht, M.E.H. Warendorf en A.M.E. van Dishoeck tijdens de vergadering aftraden als bestuursleden. De uittreding van de eerste twee was prematuur; Van Dishoeck was gewoon aan de beurt. (Becht en Van Dishoeck hadden aan het begin van de bezetting al afgesproken dat Van Dishoeck de zaak van Becht zou overnemen mochten de anti-joodse maatregelen verscherpen. Die overname ging echter niet door, omdat de nationaal-socialisten ook bezwaren tegen Van Dishoeck hadden, die net als Becht een *Verwalter* te vrezen had. Beiden wisten overigens hun uitgeverijen veilig door de bezettingsjaren heen te loodsen.)

De drie nieuwe bestuursleden waren W. Nijhoff Pzn., H. Teulings en J.R. Meulenhoff. Van de drie aftredende bestuursleden waren er twee joods. Van de drie nieuwe bestuursleden was er geen joods. Toeval? Of was het voorzichtigheid? Het is waarschijnlijk de bedoeling geweest om iedere mogelijke confrontatie met de bezetter te vermijden.

Dat was ook het beleid van *Elsevier* waar het het functioneren van joden betrof. *Elsevier* had een eigen manier gevonden om confrontaties uit de weg te gaan. In de maart-notulen treffen we een curieuze passage aan over een boek dat zou worden aangeboden en waarvan de auteur niet werd genoemd. Of Klautz slechts melding maakte van het boek tegenover de commissarissen zonder verdere toelichting te geven, en zonder de naam van de auteur te noemen omdat hij niet overtuigd was van de betrouwbaarheid van zijn commissarissen, of angst had voor loslippigheid, is niet meer te achterhalen. Er is bovendien nog de mogelijkheid dat hij de naam van de auteur wel noemde, maar uit veiligheidsoverwegingen niet in de notulen liet opnemen. Hoe het ook zij, we lezen²⁰⁵:

‘Tot slot deelt de Heer Klautz een en ander mede over een op stapel staande nieuwe uitgave: een boek over de tachtigjarige oorlog, waarover geen modern niet al te uitgebreid boek bestaat dat naast de krijgsverrichtingen in die jaren ook aandacht schenkt aan den bloei van handel en cultuur. Het belooft een aardig boek te worden, dat thans den boekhandel wordt aangeboden en waarvan de eerste vooruitzichten van verkoop zich gunstig laten aanzien. Hij heeft zich alleen afgevraagd of dit in de oogen van de Duitsche autoriteiten beschouwd kan worden als een ongewenscht boek en uit dien hoofde de uitgave als riskant kan worden beschouwd.’

Het is moeilijk uit deze passage op te maken of Klautz nu echt bezorgd was of alleen maar overvoorzichtig. Was het misschien zijn bedoeling geweest de kwestie aan de commissarissen voor te leggen opdat ze niet later, mochten er problemen over *De tachtigjarige oorlog* komen, hem kwamen verwijten dat hij hen niet had ingelicht. De commissarissen hadden in ieder geval veel vertrouwen in het project:

‘De andere heeren meenen dat wij hieromtrent niet te benauwd moeten zijn, al zal erop gelet moeten worden, dat passages die aanstoot kunnen geven, vermeden moeten worden.’

Het boek in kwestie werd geschreven door de joodse historicus Presser. Hij was al eerder, mar daarover repte Klautz met geen woord tegen de commissarissen, door de uitgever benaderd. Presser was op 28 november 1940 als leraar geschiedenis aan een niet-joodse Amsterdamse middelbare school ontslagen en op 4 december stond Klautz al voor zijn neus, zoals Presser jaren later aan Philo Bregstein vertelde²⁰⁶:

‘Ik zie die meneer nog op de mat staan. Een gekke herinnering. Hij had een boek met platen over de tachtigjarige oorlog bij zich, want de aanvankelijke gedachte was dat het platenboek heruitgegeven zou worden met een verjongde tekst, maar al direct in het eerste gesprek schijnt naar voren gekomen te zijn dat we een boek over de tachtigjarige oorlog zouden maken, wat gezien de geest van het Nederlandse volk in die tijd alle kans had op een verkoopsucces.’

Klautz bepaalde dat het boek in maart 1941 klaar moest zijn; het hele project zou hij dan als een bijna voldongen feit aan zijn commissarissen voorleggen. Het betekende een schier onmogelijke opgave voor Presser. Hij schreef acht van de twaalf hoofdstukken zelf, maar de andere hoofdstukken moest hij uitbesteden.

Niet lang nadat Presser het boek bij *Elsevier* had ingeleverd, kwam Klautz bij hem terug met een verzoek. Of Presser erin wilde toestemmen dat zijn naam niet werd gebruikt, want hij vreesde consequenties voor zowel de uitgeverij als de auteur. Het is natuurlijk de vraag of Klautz oprecht was op het moment dat hij bij Presser terugkwam, of dat hij steeds al met dat idee in zijn achterhoofd

had rondgelopen, maar er niet bij Presser mee aan had durven komen op het moment dat hij hem zijn plan voorlegde. Bij de commissarissen, zoals we zagen, had hij de naam van Presser in ieder geval al niet genoemd. Hij had zich voor niets zorgen gemaakt. Presser was realistisch genoeg om in te zien dat Klautz gelijk had. Het enige probleem dat nu nog overbleef was de vraag aan wiens naam het boek nu moest worden opgehangen, want, zoals men weet, elk boek heeft een auteur. Alleen bij de nationaal-socialistische uitgeverijen gaf men wel eens boeken uit, die geen auteursnaam kende. Waarschijnlijk uit valse schaamte of zorg om een naoorlogse tijd, waarin men ter verantwoording zou worden geroepen. Maar goed, Presser zocht en vond iemand die zijn naam wel aan dit boek wilde lenen. Presser hierover:

‘Ik had inmiddels kennis gemaakt met mijn tegenwoordige vriend de Leidse hoogleraar Bertus Schaper en die toonde zich bereid om zijn naam te geven aan de acht hoofdstukken die door mij waren geschreven. Zo is het boek in eerste druk verschenen.’ Het zou *Elsevier* overigens niet baten: het boek werd snel verboden. Dat gebeurde niet omdat de bezettende macht erachter was gekomen dat de jood Presser de eigenlijke auteur was, maar vanwege de geest die uit het boek sprak. De opstand der Nederlanden tegen de Spaanse overheersing toonde te veel overeenkomsten met de werkelijkheid van alle dag.

Heel wat succesvoller was een serie boekjes die *Elsevier* uitbracht onder redactie van prof. Jan de Vries. Succesvoller, omdat de aanmaakkosten gering waren, de afzet bijna gegarandeerd en de auteur zo in de smaak viel bij de Duitsers dat er geen vrees behoefde te bestaan voor inbeslagname. De commissarissen kregen het voorstel tot uitgave op een commercieel aantrekkelijke wijze voorgeschoteld:

‘Voorts is nog in behandeling de uitgave van een serie kleine boekjes over onderwerpen de Volkskunde betreffende, onder leiding van Prof. de Vries, waarvoor de autoriteiten een subsidie zouden verlenen in den vorm van de order op eenige duizenden exemplaren.’

Uiteraard, zouden we bijna zeggen: een vooraanstaand nationaal-socialist die een voet tussen de deur heeft bij een respectabel bedrijf als *Elsevier* dient gesteund en de liefde voor volks- en sabbekunde altijd beloond. Het is curieus om te zien hoe die uitersten (een opdracht aan een joodse historicus om een boek te schrijven over een opstand tegen de overheerser en een opdracht aan de andere kant aan een nationaal-socialistisch germanist om bloed en bodem te bezingen) binnen een bedrijf te vinden zijn, het is een bewijs hoe een uitgeversmaatschappij in de bezettingsjaren moest schipperen. Een geluk voor *Elsevier* was dat er een stevige financiële basis voor de uitgeverij was gelegd met *Hollandsch Glorie* van Jan de Hartog. We zullen nog zien dat de revenuen van deze bestseller als een rode draad door de commissarissenvergaderingen blijven lopen.

Hoe ging het in de maand april eigenlijk met de andere uitgeverijen?

De Arbeiderspers zal met enige afgunst hebben gekeken naar *Elseviers* verkoopsucces, want een boek dat zo goed verkocht had men niet in het fonds, of het zou *Op last van Heeren Zeventien* van Willem van Iependaal moeten zijn. Dat haalde in ieder geval al snel een tweede druk. Een andere 'seller' was toch ook, voor de mensen die hun arbeidsterrein in Duitsland zochten, *Die neue Wirtschaft. Die Niederlande in der kontinentalen Neuordnung*.

Het was trouwens in deze maand dat *De Arbeiderspers* met de *Sperwer-serie* startte, een nieuwe reeks *pocket-books*. In 1943 zou de uitgeverij bovendien nog de *Kantekleer-serie* uitbrengen, maar deze serie leverde alleen maar verlies op. Veel van de genoemde titels kwamen natuurlijk prominent in de AP-boekhandels te liggen, die, evenals de gelijkgeschakelde uitgeverij, nauwgezet de richtlijnen van de bezettende macht volgden. Daardoor kon het gebeuren dat A. van der Vlies, hoofd van de afdeling boekhandels van het bedrijf instructies uitvaardigde als²⁰⁷:

'Zoo zal U bekend zijn, dat het in voorraad en ter verkoop hebben van beeltenissen van het Koninklijk Huis verboden is. Dat slaat natuurlijk in den eersten plaats op fotokaarten, maar het geldt ook voor omslagen van boeken, foto's bij titelpagina's in boeken enz. Bekijkt dus óók hierop Uw voorraad, en stuurt die boeken waarvan ge niet "zeker" bent, aan het Hoofdkantoor terug.'

In deze maand april betrok *De Amsterdamsche Keurkamer* een statig pand, namelijk Herengracht 993, Kettmann zette zijn met *Mijn kamp* verdiende geld om in prestige, aanzien. *De Nederlandsche Uitgeverij Opbouw* onder directie van J. Kaspar kocht een pand in de Driekoningenstraat 4 in Amsterdam, maar die behuizing beviel slecht, dus verkocht Kaspar het huis weer snel om een ruimer pand te betrekken in de Paulus Potterstraat 4.

Reinier van Houten was eveneens energiek in de weer. Hij kon maar geen genoeg krijgen van het oprichten van uitgeverijen. Nu was het *Uitgeverij Hamer*. Deze uitgeverij betrok een ruimte in het gebouw van *De Arbeiderspers* aan het Amsterdamse Hekelveld.

Hamer zou zich, behalve op de uitgave van een gelijknamig blad, ook gaan toeleggen op publikaties van de *Volksche Werkgemeenschap*. Dat was een initiatief geweest van Fahrwerck, die overigens binnen de *Volksche Werkgemeenschap* maar een bescheiden rol speelde omdat men te weten was gekomen dat hij vóór de oorlog een overtuigd Vrijmetselaar was geweest en dat was binnen de nieuwe orde nu eenmaal geen aanbeveling. De zoon van Reinier van Houten zou in zijn publikatie *Fout* herinneringen ophalen aan zijn vader en aan Fahrwerck²⁰⁸:

'Men besloot dat de Nederlandse ss, behalve door haar orgaan *Storm*, publicitair begeleid zou worden door twee theoretische bladen. *De Volksche Wacht* zou meer wetenschappelijk zijn en met *Hamer* zou men daarentegen meer pro-

beren onder andere met aantrekkelijke foto's, het grote publiek te benaderen. Beide tijdschriften zouden worden gepubliceerd door uitgeverij Hamer, waarvan mijn vader directeur werd. De uitgeverij koos als vignet een decoratief hamertje, dat niet toevallig aan een runeteken deed denken.'

En eerder²⁰⁹:

'Allemaal [en hij noemde ze: de student Feldmeijer, de journalist De Haas en de kippenfokker Ten Cate, de ingenieur Van Heemskerk Düker en de schilder Nachenius, AV] - hoezeer hun beroepen ook uiteen mochten lopen - dachten en schreven ze over "volkse" aangelegenheden, geheel in de stijl waarin dat in Duitsland gebeurde. Ze hadden dan ook contact met "Ahnenerbe", het zogezegd wetenschappelijke bureau van de SS in Berlijn. Het contact verliep voornamelijk via Dr. H. Schneider. Op deze betrekkelijk gecultiveerde Duitser en zijn elegante vrouw zou mijn vader erg gesteld raken. De Schneiders hadden een buitenhuis aan de Starnberger See bij München. Mijn ouders werden er eens hartelijk ontvangen, terwijl er een kamer voor hen besproken was in het nabijgelegen luxueuze Hotel Elisabeth. Ervaringen als deze wonnen hen voorgoed voor Duitsland en de Duitsers. Mijn vader vond ook de mensen rond Fahrwerck meteen veel interessanter dan de NSB'ers die hij tot op dat moment ontmoet had. Naar zijn gevoel was hun horizon wijder. Ze spraken niet over kleine Nederlandse belangen, maar over mogelijke wereldhervormingen.'

Wat hield die 'wijde horizon' zoal in? Zowel het blad *Hamer* als *Volksche Wacht*, als we ons beperken tot de door Boudewijn van Houten genoemde bladen, geven op die vraag antwoord. *Hamer* in het *Ten Geleide* bij het eerste nummer²¹⁰: 'Het beeld van een visschende Papoea is belangwekkend en vreemd, maar in het beeld van den oogstenden boer uit Friesland of Saksenland, zien wij ons zelf aan den arbeid. Zijn wezen en stijl zijn de onze. Maar bloedverwantschap beteekent niet slechts uiterlijke overeenkomsten, doch evenzeer innerlijke.

Bij de rijke verscheidenheid der persoonlijke beleving naar hevigheid en richting, is het wezen dezer belevingen bij bloedverwanten dezelfde. Immers zij beleven vanuit denzelfden door het gemeenschappelijk bloed bepaalde eigen aard.'

En in een willeurig nummer van *Volksche Wacht* lezen we een opmerkelijke oproep aan de Nederlandse vrouw om meer kinderen te baren²¹¹:

'Het is meer dan een phrase, dat het lot van Europa afhangt van de vruchtbaarheid van de vrouwen. De strijd die op het oogenblik in het Oosten woedt, toont ons het gevaar, dat in deze massa's van mensen huist. Het is niet de eerste maal in de geschiedenis, dat deze horden probeeren over Europa heen te loopen. Men heeft wel eens gezegd, dat wanneer deze tweede wereldoorlog met een overwinning op Rusland afgelopen zou zijn, de bevrijdingspolitiek volgt,

die van veel groter beteekenis is. Want de strijd aan het front mag hard zijn, de strijd om de kinderwieg wordt harder. De Germaansche kultuur, het superieure intellect en de beschaving zijn daarbij geen positieve waarden, maar - de ontwikkeling heeft dit geleerd - eerder remmende factoren. Toch zal deze strijd komen, daar is geen ontkomen aan.

Het zal van de biologische kracht van de bewoners afhangen, of zij in staat zijn de stille penetratie, zooals zij in het Oosten van Duitschland en in Noord-Frankrijk plaatsvond te remmen. Hierbij zullen verschillende factoren van beteekenis zijn, terwijl juist Nederland met zijn in verhouding hooge vruchtbaarheid in dit proces een belangrijke rol kan spelen.'

Volksche Wacht was met deze theorieën de ss-richting toegedaan (in ditzelfde nummer overigens publiceerde Jan de Vries een uitvoerige beschouwing over het Germanendom, waar men bij *Elsevier* niet echt gelukkig mee kan zijn geweest). Het was dan ook geen wonder dat na de oorlog geen enkele van de bij het blad betrokken theoretici nog een podium kreeg, en ook onderling smolten de contacten toen weg. Boudewijn van Houten herinnert zich dat zijn vader na de oorlog alleen nog met Fahrwerck om bleef gaan²¹²:

'Als kind kreeg ik door de informatie van mijn ouders de indruk dat hij een soort professor was - een indruk die toentertijd geheel bevestigd werd door het tijdschrift *Netralennia* dat hij op z'n eentje vol schreef en in eigen beheer uitgaf. Mijn vader had zich er uit beleefdheid op geabonneerd en las er nooit in. Het had een lichtblauw, gehamerd kaftje, dat ik graag bevoelde en dat verwachtingen gaf. Maar binnenin vond ik machtig saaie, lelijk gezette teksten met hier en daar een fletse foto van een runenstein of een verweerd beeldje. De teleurstelling was des te groter, omdat in ons armoedige, naoorlogse huishouden toch al zo weinig te bekijken viel. Er werd niets gekocht dat niet strikt noodzakelijk was. Wanneer je je als kind verveelde en door het huis dwaalde, vond je dus zelden een voorwerp dat je op vorige dwaaltochten niet al had ontdekt en onderzocht. Alleen op het bureau van mijn vader lag dan een nieuw nummer van *Netralennia*, dat van buiten zo fris was en van binnen zo muf. Ik zal het Fahrwerck nooit vergeven.'

Nu hebben we het met Reinier van Houten en Kettmann alleen over de vooraanstaande nationaal-socialistische uitgevers, maar er waren ook uitgeverijen die zo onbelangrijk waren, dat we ze vaak niet eens meer terug kunnen vinden op hun firmanaam, maar alleen de naam van de eigenaar kunnen achterhalen omdat deze om de een of andere reden met een instantie in correspondentie was geraakt, waarvan nog een weerslag in archieven is terug te vinden. En dan waren er uitgeverijen die op lijsten van de NSB voorkwamen die deze organisatie op verzoek aan het DVK zond, omdat men hier een opgave wilde hebben van 'meubelfabrikanten, cartonagefabrikanten, lederfabrikanten, goud- en zilversme-

den, boekbinders, boekdrukkers, drukkerspatroons en uitgevers voor zooverre deze in onze [NSB, AV] nog in opbouw zijnde Beroepskartotheek aanwezig zijn,' zoals het *Hoofd Afdeling Personele Zaken* aan het DVK in een begeleidend schrijven berichtte.²¹³

Het is een treurige lijst. Neem N. Veenstra, Laan van Meerdervoort 30 in Den Haag. Hij wilde graag uitgever worden; hij meldde dat keurig bij de NSB en die stopte hem zorgvuldig in de kartotheek, maar van zijn firma is geen enkele uitgave meer terug te vinden. Ook A. Rutgers, Amersfoortscheweg 48 in Naarden moest het vooral van zijn ambitie hebben, want zijn fonds is grotendeels in de nevelen der vergetelheid verdwenen.

Beide heren hebben in ieder geval geen enkel aandeel geleverd aan de boekproductie over het jaar 1940, waarvan in april 1941 de cijfers werden bekendgemaakt.

De teruggang in het aantal titels is werkelijk dramatisch te noemen. Was het aantal uitgaven in 1939 nog 6554 titels (inclusief de herdrukken), in 1940 was dat aantal gedaald tot maar liefst 4885.

Dat was geen structurele teruggang, maar alleen te wijten aan de sterk veranderde omstandigheden, waardoor het aantal titels sterk terugliep, maar het aantal verkochte boeken steeg, een situatie zoals we die al eerder, dank zij artikelen in de NRC, in Duitsland hadden leren kennen en die was begonnen op het moment dat de oorlog, september 1939, een feit was. Dat het hier om een drastische verandering ging, wijzen de cijfers uit over de jaren 1935 tot en met 1940²¹⁴:

	<i>Nieuwe uitgaven</i>	<i>Herdrukken</i>	<i>Totaal</i>
1935	4288	1830	6118
1936	4638	1462	6100
1937	4419	1472	5891
1938	4521	1651	6172
1939	4678	1876	6554
1940	3370	1515	4885

Voor wie de cijfers bekijkt is in een oogopslag duidelijk dat de grote teruggang alleen te wijten is aan het teruggelopen aantal nieuwe uitgaven. Er waren ook minder herdrukken dan in 1939, maar die terugval was minder groot. Het *Nieuwsblad* gaf een analyse van de cijfers:

'Het wil ons vóórkomen, dat het voor de uitgevers in het afgelopen jaar moeilijk geweest is om copij voor geschikte uitgaven te krijgen. Het vak is er door de veranderde toestanden niet gemakkelijker op geworden. Het publiek is

critischer dan ooit, het stelt zijn eischen, waaraan de boekverkooper moet trachten te voldoen. Zoo komen we dan tot de veronderstelling, dat de goede gang van zaken in den boekhandel zich vooral weerspiegelt in de boekwinkels, maar dat verscheidene uitgeversbedrijven minder verheugende uitkomsten zullen hebben, want hoe prettig het ook is, wanneer oud fonds gerealiseerd kan worden, dit moet al op groote schaal geschieden, wil het opwegen tegen een zoo aanzienlijke beperking van het aantal nieuwe uitgaven.'

Wat het *Nieuwsblad* dreef om dit te schrijven is onduidelijk, want het was onjuiste berichtgeving. Voor de meeste uitgeverijen was het juist een uitkomst dat men van eenzelfde titel zoveel herdrukken kon maken. Dat scheelde immers aanzienlijk in de produktiekosten, en daar kwam nog bij dat de koopwoede van het publiek, ik had het eerder al over de geslaagde Boekenweek, er oorzaak van was dat partijen van oude titels die in de magazijnen de rekken hadden belast konden worden opgeruimd. Het was dus niet zo verwonderlijk dat de jaarcijfers van *Elsevier* en *Het Spectrum* positiever waren dan ooit tevoren. Het was ook niet verwonderlijk dat zovelen kansen roken om juist in de uitgeverij geld te verdienen. Waarom het *Nieuwsblad* dus een dergelijk artikel publiceerde, daarnaar kan alleen maar gegist worden. Misschien dat het niet in het belang van de boekhandel was dat het aanbod op de boekenmarkt zo verschaalde. De trots van het vak in die tijd was juist een boekhandel met een grote verscheidenheid aan titels. Men had immers geen weet van een na-oorlogse ontwikkeling die ertoe zou leiden dat juist de verschraling in het boekaanbod het credo zou zijn voor de boekhandel-nieuwe-stijl.

Verschraling trad in 1940 vooral op bij het Nederlandse boek. Nemen we opnieuw de jaren 1935 tot en met 1940:

	Oorspronkelijk	Vertaald
1935	5020	643
1936	4775	748
1937	4581	608
1938	4751	776
1939	5084	730
1940	3858	574

Het is duidelijk dat binnen de sectie 'vertaald' het uit het Duits vertaalde boek een steeds belangrijkere plaats ging innemen, zeker omdat bijna alle Engelstalige auteurs verboden werden en uit het Frans vertaalde literatuur nimmer populair in Nederland is geweest.

Het moet voor de Duitse autoriteiten bevredigend zijn geweest dat het Duitse boek aan een opmars begon, dat wel, maar aan de andere kant wilde men die

opmars niet ten koste laten gaan van de distributie van Duitse boeken in eigen land. Volgens een 'Bekanntmachung zur Ausfuhrregelung 4/41 van de Wirtschaftsstelle des deutschen Buchhandels' werd de export van Duitse boeken naar het buitenland (lees: de bezette gebieden) in 1941 sterk bemoeilijkt. De uitvoer werd niet aan banden gelegd, maar de exportkorting die tot dan vijfen twintig procent had bedragen, werd ingetrokken²¹⁵. Dat betekende een aanzienlijke prijsverhoging voor de buitenlandse boekhandel die boeken uit Duitsland wenste in te voeren.

In Nederland werd de import van Duitse boeken verder nog bemoeilijkt omdat in 1941 de koers van de mark ten opzichte van de gulden werd verhoogd van zestig naar tachtig cent, waardoor de boeken nog eens extra in prijs werden verhoogd. De bedoeling was duidelijk: men wilde het Duitse boek tegen uitvoer beschermen omdat men in Duitsland zich in toenemende mate zorgen maakte over de enorme hoeveelheid papier die men voor de boekproductie nodig had. Het was een eenvoudige rekensom: elk boek dat naar het buitenland zou gaan, zou niet in een Duits gezin terechtkomen en de Duitsers gingen nu eenmaal voor. Dat betekende dat men in de bezette gebieden zelf maar moest zien hoe men aan Duitse boeken kwam. Dat kwam in de praktijk neer op: een vertaald boek, en de uitgever die dat graag wilde, kon in dat geval wel weer op steun van de autoriteiten rekenen. Zolang de boekproductie maar ten koste van de Nederlandse hoeveelheid papier ging, wilden de Duitsers elke Nederlandse uitgever alleen maar ter wille zijn.

Bij voorbeeld: door het organiseren van een tentoonstelling over het Duitse boek. De tentoonstelling werd in april in de Haagse *Openbare Leeszaal* geopend en daarna reisde de expositie door het hele land.

Bij de opening van de tentoonstelling was zowat iedereen die in het boekenvak wat voorstelde vertegenwoordigd, en men werd stevig toegesproken, zoals door dr. F. Wimmer, de Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie, die onder meer zei²¹⁶:

'Toen wij hier te lande kwamen, ontwaarden wij het reeds in de Nederlandsche boeken een gewoon geworden beeld, dat men ook elders buiten Duitschland kan vinden, n.l. dat de Deutsche literatuur van de laatste tien jaren geen behoorlijk deel uitmaakt van de vele boekerijen. Wel was er geen gebrek aan boeken in de Deutsche taal doch deze waren voor het merendeel van emigranten of joodsche schrijvers. Vele daarvan zijn Hetzegeschrifte. Wij nemen het de enkele bibliothecaris niet euvel, dat hij deze boeken aankocht, want hij kreeg de andere, werkelijke Deutsche werken, nauwelijks te zien.'

Stond iemand als Noothoven van Goor toen op? Nee, hij bleef zitten evenals de andere vertegenwoordigers van het boekenvak. Na afloop keken ze zelfs belangstellend naar de tentoonstelling.

‘En al deze boeken liggen hier,’ schreef het *Nieuwsblad*. ‘Er zijn er bij in zeer fraaie uitvoering - 't is te hopen, dat ze niet al te beduimd in het bezit van de Haagsche Openbare Leeszaal terugkomen. Niettegenstaande de veronderstelde onbekendheid met het nieuwe Deutsche boek in Nederland, ontmoet de Nederlandsche boekenverkooper toch vele bekende schrijvers en titels. Toch zullen de collega's er goed aan doen, deze tentoonstelling hetzij in Den Haag, hetzij in de plaats hunner inwoning, wanneer zij daar komt, te bezoeken.’

Een andere belangrijke activiteit rond het Duitse boek was het propageren en organiseren van lezingen. We hebben in het aan Vestedijk gewijde deel gezien dat Ludwig Tügel lezingentournees door ons land maakte, en hij was bepaald niet de enige. Het *Referat Schrifttum* nodigde vele schrijvers uit.

Het eerste oorlogsjaar eindigde bij voorbeeld met een voor de Duitse propaganda belangrijke lezingentournee van Elly Beinhorn-Rosemeyer, een bekend vliegenierster uit die dagen, die in de tweede helft van april maar liefst twaalf plaatsen aandeed. Daarbij maakte ze reclame voor haar boeken, waaronder *Mein Mann, der Rennfahrer, Berlin - Kapstadt - Berlin, Grünspecht wird ein Flieger, Ein Mädchen fliegt um die Welt* en *180 Stunden über Afrika*. De vliegenierster trok elke keer een volle zaal, en de boekhandel glom, want allerlei boeken over aviatiek werden goed verkocht, de Duitsers glommen omdat veel jongeren met bewondering opkeken naar de prestaties van de Duitse luchtvaart en zo leek het of het eerste oorlogsjaar een goed besluit had gevonden.

Eindnoten:

- 1 Uitgegeven in 1987
- 2 P. 88.
- 3 NRC, 30-5-1940.
- 4 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 29-5-1940.
- 5 *Idem*, 22-5-1940.
- 6 Gerard Mulder, Hugo Arlman, Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht*, pp. 55-56.
- 7 *Idem*, p. 56.
- 8 *Idem*, pp. 57-58.
- 9 *Idem*, p. 59.
- 10 *Idem*, p. 59.
- 11 *Idem*, pp. 74-75.
- 12 Ontleend aan Frank de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, Amsterdam, 1984, p. 239.
- 13 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 29-5-1940.
- 14 *Idem*, 15-5-1940.
- 15 *Idem*, 22-5-1940.
- 16 *De Telegraaf*, avondblad, 20-5-1940.
- 17 NRC, 28-5-1940.
- 18 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 29-5-1940.
- 19 *Idem*, 29-5-1940.
- 20 Th. Wink, ‘De uitgeverij en de boekhandel’, In: *Onderdrukking en verzet*, p. 569.
- 21 De Jong, deel 4, pp. 13-14.
- 22 *Het Vaderland*, 24-5-1940.
- 23 Brief T. Boelaars, dd. 25-5-1940.
- 24 Brief B. Zijfers, dd. 23-5-1940.
- 25 *Algemeen Handelsblad*, 11-1-1936.
- 26 *De Telegraaf*, 13-1-1936.
- 27 *Het Volk*, 11-1-1936.
- 28 *Volk en Vaderland*, 18-1-1936.
- 29 *Mededeelingen der Staten-Generaal*, 1935-1936, II, aanhangsel, vel 52, p. 107.
- 30 *De Telegraaf*, 2-3-1936.

- 31 *Het Volk*, 3-3-1936.
- 32 Proces-verbaal, dd. 4-3-1936.
- 33 Brief N.S.B.-hoofdkwartier, dd. 6-3-1936.
- 34 Brief F.M. Buitenhuis, dd. 6-1-1937.
- 35 Nota B. Zijfers, dd. 10-6-1937.
- 36 Brief B. Zijfers, dd. 11-11-1937.
- 37 Brief Vereeniging, dd. 22-1-1938.
- 38 Nota F. Buitenhuis, dd. 20-2-1937.
- 39 Brief B. Zijfers, dd. 11-11-1939.
- 40 Brief H. Schuhmacher, Louwmaand 6, 1940.
- 41 Brief H.M. van den Tak, dd. 7-1-1940.
- 42 Brief W.F. Visser, dd. 6-1-1940.
- 43 Brief M.D. Jansens, dd. 3-1-1940.
- 44 Brief G.J. Zuurders, dd. 5-1-1940.
- 45 Brief A.H. Gevers, dd. 7-1-1940.
- 46 Brief A. Kan-de Boer, dd. 7-1-1940.
- 47 Brief E. von der Mehden, dd. 2-5-1938.
- 48 Brief W.R.C. Baron van Boetzelaer, dd. 18-4-1940.
- 49 Brief G. Kettmann jr., dd. 19-4-1940.
- 50 Brief Van Boetzelaer, dd. 23-4-1940.
- 51 Brief Kettmann, dd. 25-4-1940.
- 52 Brief Van Boetzelaer, dd. 21-5-1940.
- 53 *Keurjaarboek*, p. 60.
- 54 Inschrijving, deel 71, blad 56, no. 971.
- 55 Huberts, noot 70.
- 56 *Keurjaarboek*, p. 582.
- 57 *Idem*, pp. 582-583.
- 58 *Volk en Vaderland*, 8-12-1939.
- 59 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 5-6-1940.
- 60 *Idem*, 12-6-1940.
- 61 *Idem*.
- 62 *Idem*, 5-6-1940.
- 63 *Idem*, 19-6-1940.
- 64 *Idem*, 5-6-1940.
- 65 *Idem*.
- 66 *Idem*, 12-6-1940.
- 67 *Idem*, 5-6-1940.
- 68 *Idem*.
- 69 Nota J.P. Klautz, dd. 18-4-1937.
- 70 Notulen, dd. 20-4-1937.
- 71 *Idem*, dd. 3-2-1938.
- 72 *Idem*, dd. 25-11-1938.
- 73 *Idem*, dd. 12-9-1939.
- 74 *Idem*, dd. 23-6-1940.
- 75 *De Uitgever*, juli 1940.
- 76 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 31-7-1940.
- 77 *Idem*, 17-7-1940.
- 78 *Börsenblatt*, 9-7-1940.
- 79 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 10-7-1940.
- 80 Notulen, dd. 10-7-1940.
- 81 *Idem*.
- 82 NRC, 22-7-1940.
- 83 *De Telegraaf*, 22-7-1940.
- 84 *De rode burcht*, p. 59.
- 85 *Het Volk*, 5-8-1940.
- 86 *Volk en Vaderland*, 9-8-1940.
- 87 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 7-8-1940.
- 88 *Idem*.
- 89 *Idem*, 21-8-1940.
- 90 *Idem*.
- 91 Henri van Hoof, *De vreemde storm*, Amsterdam, 1982, p. 10.
- 92 *Idem*, p. 12.
- 93 27-8-1940.
- 94 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 29-8-1940.
- 95 Brief R. van Houten, dd. 20-8-1940.
- 96 NRC, ochtendblad, 16-8-1940.

- 97 NRC, 22-8-1940.
- 98 *Idem*, 20-8-1940.
- 99 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 7-8-1940.
- 100 *Idem*, 14-8-1940.
- 101 *Idem*, 28-8-1940.
- 102 Mr. A. Loosjes, *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1915-1940*, Amsterdam, 1940, p. 114.
- 103 *Haarlemsch Dagblad*, 14-8-1940.
- 104 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 14-8-1940.
- 105 Piet Bakker, *Zoals het was*, p. 149.
- 106 *De rode burcht*, pp. 62-63.
- 107 NRC, 28-9-1940.
- 108 *De Uitgever*, oktober 1940.
- 109 Brief B. Zijfers, dd. 9-9-1940.
- 110 *De Waag*, 12-9-1940, p.468.
- 111 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 25-9-1940.
- 112 *Idem*.
- 113 A.H. Bloemsma, 'Uitgeverij Het Spectrum, Koningschap van Christus door middel van boekhandels'. In: *Sic*, jrg.4, no. 1/2, 1989.
- 114 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 25-9-1940.
- 115 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 7-9-1940.
- 116 Brief De Klimmende Leeuw, dd. 17-9-1940.
- 117 Brief De Klimmende Leeuw, dd. 23-9-1940.
- 118 *Idem*.
- 119 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 23-10-1940.
- 120 *Idem*, 9-10-1940.
- 121 Brief A. Seyss-Inquart, dd. 12-7-1944. Brief aan K. Hierl.
- 122 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 2-10-1940.
- 123 *Idem*, 9-10-1940.
- 124 *Idem*, 30-10-1940.
- 125 *Idem*, 16-10-1940.
- 126 *Idem*, 13-11-1940.
- 127 Brief Vereeniging, dd. 2-10-1940.
- 128 Brief B. Zijfers, dd. 1-10-1940.
- 129 Brief Vereeniging, dd. 3-10-1940.
- 130 Brief B. Zijfers, dd. 11-11-1940.
- 131 Brief Vereeniging, dd. 21-11-1940.
- 132 Brief B. Zijfers, dd. 22-11-1940.
- 133 Brief F. van Gunteren, dd. 28-11-1940.
- 134 Brief NSB, afdeling 1, personele zaken, dd. 6-11-1940.
- 135 G.H.A.M. Zoetmulder, *Nederland zooals het werkelijk was*, Utrecht, 1946, p. 65.
- 136 Brief G. Kettmann jr., dd. 18-11-1940.
- 137 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 28-11-1940.
- 138 Van Etten, p. 19.
- 139 *Idem*.
- 140 Van den Bogaard, p. 16.
- 141 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 13-11-1940.
- 142 *Idem*, 27-11-1940.
- 143 *Idem*.
- 144 Notulen, dd. 6-11-1940.
- 145 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 22-1-1941.
- 146 A.H. Bloemsma, 'Uitgeverij Het Spectrum'. In: *Sic*, jrg. 4, no. 1 & 2, 1989, p. 22.
- 147 *Het Nederlandsche Boek*, 17de jrg., 1940, p.3.
- 148 *Idem*, pp. 15-16.
- 149 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 31-11-1940.
- 150 *De Waag*, 28-12-1940, p.644.
- 151 Brief Vereeniging, dd. 7-12-1940.
- 152 Brief P.E. Keuchenius, dd. 2-12-1940.
- 153 L. de Jong, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Arnhem, 1953. p. 249.
- 154 *Idem*, p. 250.
- 155 Brief G. Kettmann, dd. 23-11-1940.
- 156 Brief Uitgeverij Liebaert, dd. 7-12-1940.
- 157 Brief Uitgeverij Liebaert, dd. 13-12-1940.
- 158 *De Waag*, 24-12-1940, p.694.
- 159 Brief Uitgeverij Liebaert, dd. 19-12-1940.

- 160 Brief De Arbeiderspers, dd. 9-12-1940.
- 161 Brief Uitgeverij Liebaert, dd. 29-12-1940.
- 162 *Idem*, dd. 17-1-1941.
- 163 *Idem*, dd. 22-1-1941.
- 164 Brief NV Amsterdamsche Kiosk-Onderneming, dd. 29-1-1941.
- 165 C. Pama, 'Bij den tweeden jaargang'. In: *Sibbe*, 1942, p. 2.
- 166 De Jong, deel 5, p. 540.
- 167 Noot 165, p. 389.
- 168 *Idem*, p. 94.
- 169 Brief G. Kettmann, dd. 31-12-1940.
- 170 Brief G. Sluyters, dd. 24-1-1941.
- 171 Brief G. Kettmann, dd. 14-2-1941.
- 172 *Idem*, dd. 1-3-1941.
- 173 Brief J.J. Boelens, dd. 6-1-1941.
- 174 Brief G. Kettmann, dd. 16-1-1941.
- 175 Brief Nenasu, dd. 16-1-1941.
- 176 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 15-1-1941.
- 177 *Idem*.
- 178 Karl Aloys Schenzinger, *Kwik, de fascistenjongen*, Amsterdam, 1940, pp.244-245.
- 179 *De Misthoorn*, 1-8-1942.
- 180 Brief A. Rosenberg, dd. 22-2-1940.
- 181 Stichtingsakte, 410231.
- 182 Jeroen Brouwers, *De spoken van Godfried Bomans*, Amsterdam, 1982, pp. 16-17.
- 183 *De Tijd*, 23-2-1941, ontleend aan Brouwers, p. 41.
- 184 Brief B.W. Zijfers, dd. 31-1-1941.
- 185 Brief Vereeniging, dd. 8-2-1941.
- 186 Brief B.W. Zijfers, dd. 11-2-1941.
- 187 Brief Vereeniging, dd. 22-2-1941.
- 188 Brief B.W. Zijfers, dd. 28-2-1941.
- 189 Brief G. Kettmann, dd. 28-2-1941.
- 190 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 12-2-1941.
- 191 *Idem*, 19-2-1941.
- 192 Vergadering Kleine Departementsraad, dd. 19-2-1941.
- 193 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 14-3-1941.
- 194 *Idem*.
- 195 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 19-3-1941.
- 196 Verklaring B.W. Zijfers, dd. 13-3-1941.
- 197 Brief Vereeniging, dd. 5-3-1941.
- 198 Brief B.W. Zijfers, dd. 6-3-1941.
- 199 Brief Vereeniging, dd. 8-3-1941.
- 200 Brief Het Bolwerk, dd. 1-3-1941.
- 201 Wies Moens, 'Ik heb gestreden'. In: *Gelaat der dichters*, p. 76.
- 202 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 19-3-1941.
- 203 A.D. Oosthoek, 'Naar nieuwe wegen voor het Nederlandsche boek'. In: *De Waag*, 27-3-1941, p. 199.
- 204 *De Uitgever*, april 1941.
- 205 Notulen, dd. 27-3-1941.
- 206 Philo Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser*, Amsterdam, 1971, p. 81.
- 207 Brief A. van der Vlies, dd. 28-4-1941.
- 208 Van Houten, p. 62.
- 209 *Idem*, p. 61.
- 210 'Ten Geleide'. In: *Hamer*, oktober 1940, jrg. 1, no. 1, p. 2.
- 211 *Volksche Wacht*, juni 1944, jrg. 9, no. 3, p. 87.
- 212 Van Houten, p. 61.
- 213 Brief NSB, dd. 23-4-1941.
- 214 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 9-4-1941.
- 215 *Börsenblatt*, 3-4-1941.
- 216 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 30-4-1941.

2 Het tweede oorlogsjaar

Het zou te veel eer zijn voor de tentoonstelling *Het Duitse Boek* als ik zou stellen dat de opening van deze expositie in Amsterdam op 15 mei 1941 hét evenement van deze maand in de hoofdstad was. Het was echter wel een belangrijke zaak voor de autoriteiten, dus zien we op die vijftiende mei in de Openbare Leeszaal de *Ortskommandant*, de Commandant van het *Bataljon Schutzpolizei* een vertegenwoordiger van het *Rijkscommissariaat* en de NSB-wethouder van Kunst, dr. J. Smit.

Of de tentoonstelling de belangstelling voor het Duitse boek heeft aangewakkerd is niet meer na te gaan. De enige verkoopcijfers over deze maand de Duitse lectuur betreffende die ik ben tegengekomen zijn afkomstig van het Amsterdamse filiaal van *Het Bolwerk* en gaan alleen over de verkoop van dag-, week- en maandbladen.¹

Het verrassende succes van het Duitse *Signal*, waarvan alleen al in de maand mei 860 exemplaren werden verkocht, was verantwoordelijk voor meer dan de helft van die verkoop. De *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* stak daar zeer pover bij af, want daar werden slechts negentien exemplaren van verkocht, terwijl de Duitsers toch hun best gedaan hebben van deze krant de officiële krant van Nederland te maken en het blad bepaald een kwaliteitskrant was. Zeker als we de krant vergelijken met de *Völkischer Beobachter* die ook bij *Het Bolwerk* verkrijgbaar was. Dat blad wilde werkelijk niemand hebben; er werd in deze maand in ieder geval geen enkel exemplaar van verkocht.

Dan waren er nog twee andere bladen in de veelbesproken boekhandel te verkrijgen, die we eerder zijn tegengekomen. *Der Stürmer*, waarover voor de oorlog tot in de Tweede Kamer toe zo'n heisa is geweest. Waarom Zijfers zich de toestanden rond dat blad op zijn hals heeft gehaald, mag ons verwonderen, want erg verkoopbaar bleek het blad niet te zijn: maar vier exemplaren in de maand mei. *Das Reich* werd daarentegen heel wat beter verkocht, maar liefst 67 exemplaren. Dat was dan ook de reden, zoals we nog zullen zien, dat het naoorlogse *Elseviers Weekblad* zich wat de vorm betreft sterk op *Das Reich* richtte. Het blad was een duidelijk commercieel succes, zeker in Duitsland, waarvan per nummer meer dan drie miljoen exemplaren werden verkocht.

Hoe zat het met de Nederlandse bladen? In ieder geval was de verkoop ervan heel wat beter dan die van de Duitse kranten. Van *Volk en Vaderland* gingen in deze maand 208 nummers over de toonbank. *Het Nationale Dagblad* was be-

duidend minder populair dan *Vova* (zoals *Volk en Vaderland* in de volksmond heette) met 143 verkochte nummers. *De Misthoorn* scoorde vrij hoog met 164 verkochte exemplaren, in tegenstelling tot *De Waag* waarvan maar 30 nummers verkocht werden, maar dat blad richtte zich dan ook op de intellectuelen onder de nationaal-socialisten en daar waren er nu eenmaal niet zo veel van. Van *De Zwarte Soldaat*, het blad van de WA, werden er 26 verkocht, geen wonder, nu we gezien hebben hoeveel moeite de potentiële koper moest doen om dit blad uit een achterkamertje gehaald te krijgen.

Uit de administratie van *Het Bolwerk* blijkt dat de boekwinkel *Hollandsch Glorie* van Jan de Hartog niet meer in voorraad had terwijl we het eerder nog in de advertenties zijn tegengekomen. Weigerde Zijfers het boek nog langer aan te kopen of weigerde *Elsevier* de reputatie van auteur en boek blijvend te laten besmeuren door zo'n boekhandel? In ieder geval had *Elsevier Het Bolwerk* bepaald niet nodig, want het boek liep storm en er was nog geen enkel teken dat het minder zou gaan. De cijfers tonen dat aan:

Eerste druk	3000 exemplaren	oktober 1940
Tweede druk	3000 exemplaren	oktober 1940
Derde druk	4000 exemplaren	november 1940
Vierde druk	5000 exemplaren	januari 1941
Vijfde druk	8000 exemplaren	februari 1941
Zesde druk	7000 exemplaren	maart 1941
Zevende druk	7000 exemplaren	april 1941
Achtste druk	7000 exemplaren	mei 1941
Negende druk	8000 exemplaren	juni 1941
Tiende druk	7000 exemplaren	juli 1941
Elfde druk	7000 exemplaren	augustus 1941
Twaalfde druk	7000 exemplaren	september 1941
Dertiende druk	6000 exemplaren	oktober 1941
Veertiende druk	4000 exemplaren	november 1941
Vijftiende druk	6000 exemplaren	december 1941
Zestiende druk	6000 exemplaren	januari 1942
Zeventiende druk	10000 exemplaren	januari 1942

De cijfers zijn daarom zo opmerkelijk omdat ze laten zien dat er geen moment is geweest tussen oktober 1940 en januari 1942 dat de verkoop van het boek dreigde terug te lopen. In januari 1942 kwamen de laatste exemplaren in bezettingstijd van de pers, want Jan de Hartog weigerde zich aan te melden voor de *Kultuurkamer* en *Elsevier* zag al aankomen dat het boek weldra verboden zou

worden. Wel deed men er in januari nog alles aan om zoveel mogelijk exemplaren de boekhandel in te pompen.

Voor een belangrijk deel had Jan de Hartog zijn succes te danken aan zijn publieke optredens. In Arnhem bij voorbeeld hield hij lezing op lezing en het moeten, als we de verslagen erover lezen werkelijk belangrijke manifestaties zijn geweest²:

‘Na de pauze werd bekend gemaakt, dat het noodzakelijk was deze lezing voor een vierde maal te organiseren, aangezien weer velen teleurgesteld moesten worden. De spreker boekte evenals de vorige malen groot succes en aan het slot van de avond overhandigde de heer J.H. Brouwer namens den boekhandel D. Brouwer en Zoon den Heer De Hartog een krans, die hij namens alle 1400 Arnhemmers, die de heer De Hartog gehoord en gezien hadden, de hartelijke woorden van dank sprak en hem op zijn verdere literaire loopbaan veel succes toewenschte. Hierop volgde een stormachtige ovatie.

De herhaling zal plaats vinden op Zaterdag 24 Mei in den Stadsschouwburg. De spreker had in de pauze zooveel succes met signeeren van zijn boek, dat dit na afloop van zijn lezing voortgezet moest worden.’

De lezingentournee was ook zo'n succes omdat Jan de Hartog niet kinderachtig was met het inspelen op nationalistische gevoelens, al bleek iedereen daar zo zijn eigen versie van te hebben. De Hartog vertelde Ed. Hoornik daar meer over in een interview dat deze met hem had voor het *Algemeen Handelsblad*. Een citaat uit Hoorniks artikel dat het resultaat daarvan was³:

‘Dezelfde avond zou De Hartog zijn vijfennegentigste lezing geven. Op een van de eerdere avonden overkwam hem het volgende: “Het was in een fabrieksstad. In de pauze komt er een juffrouw naar me toe - je begrijpt, ik hield mijn vulpen al gereed - en zegt: Alles goed en wel, meneer de Hertog (- Pardon, mevrouw, De Hartog, zeg ik) maar waarom laat u op blz. 77 van uw boek, aan dat soupeetje, u weet wel dien derden stuurman aan een dame uitleggen, hoe een Balcock en Wilcox-ketel er van binnen uitziet?

- Pardon, mevrouw, mag dat niet? vraag ik.

- Meneer de Hertog, zegt de dame, ik vind het een schandaal, dat u in dezen tijd reclame maakt voor buitenlandsch farikaat.”

Hoornik maakte als voorbereiding voor het interview een lezing van Jan de Hartog mee, maar hij was daar niet erg van onder de indruk, want ‘de schrijver, die een goedlachs publiek aan zijn voeten vond, ging gisteravond volkomen schuil in den comediant, die alle trucjes van den conferencier volkomen onder de knie bleek te hebben, een gezellige prater, die van het begin tot het eind boeide, maar die de literatuur aan de kapstok had gehangen, ze in ieder geval onder den prijs verkocht.’

En: ‘Wat hij deed was in zijn soort voortreffelijk, een enkele maal zelfs

meesterlijk, maar ik was voortdurend opzoek naar den schrijver, en die bleek nergens te vinden.'

Op een gegeven moment gingen de chauvinistische uitbarstingen tijdens de lezingen zo opvallen, dat het DVK ze voor een tijdje verbood. *Boekhandel Kobus* uit Zutphen had daar wel iets van vernomen, maar wilde de schrijver toch graag naar Zutphen halen. Dus schreef de boekhandelaar naar het DVK teneinde om opheldering te vragen.⁴ Hij kreeg van het DVK te horen dat wat hij gehoord had juist was: *Boekhandel Kobus* kon zijn lezing wel vergeten.

Elsevier ging met het verbod niet akkoord en wendde zich tot het DVK. Van deze instantie vernam men dat het DVK de lezingen had verboden op bevel van de procureur-generaal van het gerechtshof in Arnhem, bij wie tijdens de eerder genoemde lezingen in Arnhem het enthousiasme der toehoorders in het verkeerde keelgat was geschoten.⁵ *Elsevier* vroeg aan het *Hoofd Afdeling Boekwezen* bij het DVK, Jan van Ham, in de kwestie te bemiddelen. Van Ham zegde dit toe en schreef aan de procureur-generaal een brief waarin hij hem meedeelde dat het DVK geen bezwaar zou hebben tegen de lezingen als Jan de Hartog zich zou houden aan een door het DVK goedgekeurde tekst.

'Ik heb de lezing nu gecontroleerd,' schreef Van Ham⁶. 'Het is een aaneenrijging van anecdoten, wel smeug verteld, maar nogal laag-bij-de-gronds. Politiek komt er echter niet in voor en als hij het laatste zinnetje van de lezing niet met zoo'n pathos etc. voordroeg, zou men tegen de gansche lezing uit een politiek oogpunt geen bezwaar kunnen maken. In verband met het feit, dat dit zinnetje valsch-nationale instincten bij het publiek wakker blijkt te roepen, zal ik voorschrijven, dat hij na de pauze *uitsluitend* uit zijn werk voorleest en het slotvuurwerk weglaat.'

De procureur-generaal ging daarmee akkoord, al was het niet van harte. Hij meldde Van Ham, 'dat ik, nu de imitatie-vaderlandsliefde als slot-effect wordt weggelaten, uit een oogpunt van openbare orde geen bezwaar tegen het houden van deze voordracht kan maken, daar ik het niet mijn taak acht, het publiek te beschermen tegen wansmaak'. *Boekhandel Kobus* en Jan de Hartog konden hierna hun gang gaan.⁷

Jan de Hartog was dus verre van een miskend auteur en hij kwam dan ook niet voor op de lijst van boeken die in aanmerking kwamen voor het meest miskende boek van het jaar 1940. Dat was een prijsvraag die door de *Uitgeversbond* was uitgeschreven. Iedereen kon zijn favoriete miskende boek opgeven en de winnaar van de prijsvraag werd dr. G. West uit Rotterdam. Hij kreeg een boekenbon van vijftien gulden. Het aantal inzendingen viel overigens erg tegen het waren er slechts vijftig en daaruit moest de lijst van miskende boeken samengesteld worden. De redactie van *De Uitgever* liet bij publikatie weten dat het begrip 'miskend' heel ruim genomen moest worden.⁸ Er waren onder de

boeken die op de lijst voorkwamen titels, die de toevoeging 'miskend' absoluut niet verdienden. Men liet daarbij in het midden of men een slechte beoordeling door pers en publiek terecht vond of dat men vond dat het boek in kwestie de aandacht had gekregen die het verdiende. De lijst van miskende boeken van 1940 luidde als volgt:

R. van Genderen Stort, *Hinne Rode*
 J.K. van Eerbeek, *Gesloten grenzen*
 Theun de Vries, *Dr. José droomt vergeefs*
 C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*
 H. van Dijk, *Luuks Hilbers jongens*
 T. van Oldenburg, *De laatste herberg*
 C. Lennaert, *Tooverlantaarn*
 F. de Pillecijn, *Schaduwen*
 J. van Oudshoorn, *In memoriam*
 Cola Debrot, *Mijn zuster de negerin*
 Menno ter Braak, *Dr. Dumay verliest*
 Jos. Brusse-van Huizen, *Het steenen ventje*
 R. van Genderen Stort, *Het goede leven*
 Marianne Philips, *De jacht op de vlinder*
 Marie Koenen, *Het Friesche goud*
 Marianne Philips, *Bruiloft in Europa*
 J. Slauerhoff, *Het eind van het lied*
 E. du Perron, *Het land van herkomst*

Overigens zou de jury in haar rapport verklaren dat 'slechts zeer weinig antwoorden [...] iets om het lijf hadden'⁹, 'bijzonder goed geschreven bijdragen, waarin met pakkende argumenten en waar het pas geeft, met vernuft en geest op verrassende wijze wordt aangetoond, dat een meesterlijk boek aan de aandacht der meeste lezers spoorloos is voorbijgegaan, - zulke bijdragen werden niet ontvangen'.

De jury zal best gelijk gehad hebben. Wat kunnen we anders constateren als we lezen wat een van de prijswinnaars te schrijven had over de roman *Het steenen ventje* van Jos. Brusse-van Huizen:

'Hoe is het mogelijk, dat ik nooit van dat boek gehoord had! In 1936 al uitgegeven! en bij voorbaat me schamend, heb ik in m'n kennissenkring schuchter gevraagd of ze 't steenen ventje kenden. Nooit van gehoord! Kan een boek, dat zoo door en door menscheijk is, dat men allen, die bij 't steenen ventje te biecht gaan, gaat liefhebben om hun eigen bijzonderen strijd met zichzelf, en het leven, vergeten worden? In dezen rauwen, alles vertrappenden en vernietigenden tijd is het een lafenis voor de ziel om de innerlijke roerselen van een menschenhart zoo teer en vol erbarmen weergegeven te lezen.'

Op 19 juni 1941 hield mr. Robert van Genechten op het *Eerste Zomerkamp voor Journalisten* op Kasteel Cannenburgh te Vaassen een lezing. De tekst daarvan is voor ons ook nog toegankelijk, want *Uitgeverij Delta* in Den Haag maakte er in de zogenaamde *Kamp-serie* een fraai ogend boekje van. De lezing en ook de titel van het boekje luidde *Nationaal-socialistische levenshouding*.

De lezing kenmerkte zich door de bijna religieuze manier waarop over het nationaal-socialisme werd gesproken. Van Genechten maakte bovendien duidelijk dat er bij de NSB wonden waren geslagen¹⁰:

‘Het meest opmerkelijke verschijnsel dat zich in de laatste 10 jaren in Nederland heeft voorgedaan op geestelijk gebied, is het heftige, onbillijke en voor een deel volkomen redeloos verzet dat, in het bijzonder in de intellectueele kringen, tegen het nationaal-socialisme heeft bestaan. Dit is te meer opmerkelijk, omdat het uitging van kringen waarvan juist een van de meest kenmerkende eigenschappen was en is dat zij nooit “fel” zijn, dat gebrek aan strijdvaardigheid als het ware inhaerent is aan hun groeps karakter. Het was immers zoo, dat de intellectueelen den gang van zaken op velerlei gebieden met een zekere melancholie beschouwden. Zij kenmerkten zich door een groote gelatenheid, door een gevoel van: wij keuren dit en dat af, maar wij vermijden een werkelijken strijd. Men had kunnen meenen, dat zij zich ook tegen het nationaal-socialisme misschien afkeurend, maar dan toch op dezelfde actieve wijze zouden hebben gedragen. Maar dat was geenszins het geval en zij zijn al zeer vroeg een andere houding gaan aannemen. Zij hebben hiertegenover niet die houding van superieure gelatenheid ingenomen, maar hebben den strijdbijl opgegraven. Niet alleen hebben zij bij de bestrijding van het nationaal-socialisme methoden toegepast, die zij zelf op ander gebied veroordeelden, maar daarenboven is hun verzet voortdurend en hardnekkig geweest. Over deze houding heb ik mij in het begin zeer verbaasd, maar later niet meer. Zij hadden gelijk. Het nationaal-socialisme immers richt zich niet tegen een bepaalde uiting van hun persoonlijkheid, maar tegen den grondslag van hun geestelijk bestaan zelf. Alles waarop zij altijd hadden vertrouwd, was in het geding.’

In feite konden zowel nationaal-socialisten als de door hem aangevallen intellectuelen het met deze stelling eens zijn, want het was waar. Maar deze aanvankelijk redelijke toon verdween in de loop van de lezing en Van Genechten werd steeds schamperder, zoals het moment waarop hij het had over de voormalige minister-president jhr. D.J. de Geer, die de regeringsleider was tijdens de Duitse inval. De Geer week met regering en koningin uit naar Londen, maar daar viel hij verder voornamelijk op door een defaitistische houding; hij accepteerde de Duitse superioriteit en trad af. Via Portugal keerde hij naar Nederland terug, voor de Duitsers een propagandistisch buitenkansje. NSB-ers als Van Genechten keken echter met minachting op De Geer neer¹¹:

'Is het niet kenmerkend, dat ook in Nederland jarenlang iemand Minister-President was - en ook nog was toen de oorlog uitbrak -, die, toen het land in gevaar was, geen raad meer wist, vluchtte en zonder schaamte eenige maanden later terugkwam, bij moeder de vrouw, alle verantwoordelijkheid vergat en "als een vergeten burger" wilde gaan leven? Dat een man met een zoo wankelmoedig karakter jarenlang het lot van het land in de hand had, beteekent een vernietigende kritiek op het systeem dat dit mogelijk maakte.'

Pas een jaar later, in maart 1942, zou De Geer kritiek van mensen als Van Genechten beantwoorden, toen hij bij *Uitgeverij D. van Sijn & Zonen* in Rotterdam de zestien pagina's tellende brochure *De synthese in den oorlog*, waarin hierboven al genoemde wankelmoedigheid op schrift werd gesteld, liet verschijnen.

In de naoorlogse berechting van De Geer werden verschillende fragmenten uit deze brochure geciteerd als bewijs van de landverraderlijke tendens van het geschrift, zoals op pag. 4: 'Iedere dag uitstel van een overleg, dat tenslotte toch zal moeten komen, verkleint de kans...' En op pag. 5: 'Na den huidige oorlog zullen de volken in grootter verband leven dan tot dusverre...' Maar het ergste stond op pag. 8: 'Dat de beide elkaar thans bestrijdende grootmachten op een zeer voornaam punt in gelijke richting denken is een lichtpunt in dezen donkeren tijd. Het vormt de synthese tusschen de bestaande tegenstellingen. Te meer te betreuren is, dat zij op grond van deze gemeenschappelijke fusie niet reeds veel eerder tot samenspreking gekomen zijn. Er zijn momenten in deze oorlog geweest - met name ook na de rede van den Führer van het Deutsche Rijk op 19 Juli 1940, waarop daartoe alle aanleiding had bestaan.'

Het was vooral deze zinsnede die in het vonnis zwaar woog, omdat 'verdachte bekend was dat de wettige Nederlandse regering een overleg en samenspreking op grond van deze rede had afgewezen en bovendien gebleken was dat de Führer van het Groot-Duitse-Rijk Adolf Hitler zich niet gebonden achtte aan internationale overeenkomsten, indien hij op een gegeven moment meende, dat het belang van Duitsland medebracht dat deze overeenkomst niet langer werd nagekomen...'

De illegale pers antwoordde snel op De Geers publikatie. Anoniem, uiteraard en teneinde de zaak wat te mystificeren werd dezelfde omslag gebruikt als *D. van Sijn & Zonen* had gedaan, waardoor de oppervlakkige beschouwer mocht denken dat deze uitgever twee tegengestelde visies wilde publiceren. Wie kennis neemt van de inhoud van deze tegen De Geer gerichte brochure weet beter.

'Zoo'n brochure kan alleen verschijnen, als zij bepaalde belangen van de Bezettende macht óf niet schaadt óf dient,' viel de schrijver zowel De Geer als de uitgever aan¹². 'In zoo'n brochure kan de schrijver zich niet volkomen eerlijk uitspreken. In zoo'n geschrift kan hetgeen den Bezetter onmogelijk onwelgevallig kan zijn, niet gepubliceerd worden.

Deze feiten maken den inhoud van de “De Geer”-brochure volkomen waardeloos. Deze feiten maken de brochure tot een instrument in de handen van de Nationaal-Socialistische vrienden. Het feit dat Mr. R. van Genechten daartegen blaast, zegt niets. Wist Ingenieur Anton Mussert niet te zwijgen over Rusland, toen er een pact Duitsland-Rusland bestond? Zoo zal de N.S.B. andermaal zwijgen, en zelfs poeslief doen, als zij daartoe bevelen ontvangt. Indien er redelijke kans bestaat Jhr. Mr. D.J. de Geer te pétainiseeren, dan zal Ingenieur Anton Mussert gewoon op politieke stal gezet en een andere weg ingeslagen worden.’

Beide brochures bereikten slechts een klein publiek; het was rommelen in de publicitaire marge, heel wat anders nogmaals dan *Hollandsch Glorie* van De Hartog, dat zoveel royalties opleverde, dat de auteur om belastingtechnische redenen vroeg niet te veel geld tegelijk te ontvangen. Dat kwam *Elsevier* ook goed uit, want daardoor werd de liquiditeitspositie van het bedrijf alleen maar versterkt, dus kwamen bedrijf en auteur snel tot een regeling en kon directeur Klautz de commissarissen mededelen ‘dat contractueel is vastgelegd dat de Heer Jan de Hartog van de hem toekomende royalties uit hoofde van *Hollandsch Glorie* niet meer zal opnemen dan f 7000.- 's jaars. De Heer Boot beveelt aan dat een bepaling gemaakt zal worden dat ook eventueel erfgenamen geen aanspraak op algeheele verrekening op eenig tijdstip zullen kunnen maken.’¹³

De levering van *Hollandsch Glorie* liep via het *Centraal Boekhuis*. Deze instelling was op veel voorbereid, maar niet op zo'n massale toevoer van één titel en zo'n massale vraag naar een en hetzelfde boek. Daarom besloot men in overleg met *Elsevier*, en voor gedeelde kosten zoals een interne nota van *Elsevier* leert¹⁴, een apart schap in te richten voor de roman. Het *Centraal Boekhuis* zou een speciale beheerder alleen voor *Hollandsch Glorie* aanstellen omdat men anders onmogelijk de voortdurende aanvragen vanuit de provincie kon bijhouden.

Het prettige overleg tussen *Elsevier* en het *Centraal Boekhuis* stond wel in schril contrast met de gespannen wijze waarop deze instelling omging met *De Amsterdamsche Keurkamer*. Deze uitgeverij had van Maarten Meuldijk het boekje *Arbeidsdienst* uitgegeven en zoals gebruikelijk liep de levering van deze publikatie via het *Centraal Boekhuis*.

Een van de door het *Centraal Boekhuis* uitgeleverde exemplaren was bij de Amersfoortse *Boekhandel G.G. Veenendaal* terechtgekomen en deze had de Maarten Meuldijk-publikatie aan een klant verkocht die een paar dagen later gebelgd naar de boekhandel terugkeerde.

Wat was er gebeurd? Hij had ontdekt dat in het boekje anti-NSB-teksten waren geschreven. De boekhandel lichtte *De Amsterdamsche Keurkamer* in en

Kettmann had snel zijn conclusies getrokken. Geen van zijn personeelsleden, allen nationaal-socialisten zou anti-NSB-teksten in een boekje kalken en hij mocht er toch van uitgaan dat men op de drukkerij, die deels van *De Amsterdamsche Keurkamer* moest bestaan, ook wel wijzer zou zijn. Dus moest het wel gebeurd zijn bij het *Centraal Boekhuis* en Kettmann schreef een boze brief aan deze instelling¹⁵, waarin hij onder meer stelde dat het wel duidelijk was 'dat iemand van het personeel deze streek heeft uitgehaald; een boekverkooper die het boekje aldus terugkreeg, zou zijn klant daarvoor zeker verantwoordelijk stellen en het in geen geval ter ruiling aan het C.B. hebben gestuurd.

Dat ons de politieke sfeer in Uw bedrijf bekend is, zullen wij wel niet behoeven te zeggen; wij hadden echter gemeend, dat het personeel tenminste op goede *zakelijke* gronden zou worden weerhouden, uit politieke haat op anonieme wijze een andermans eigendom onbruikbaar te maken.'

Het *Centraal Boekhuis* kon niet anders doen dan deze klacht te onderzoeken en men kwam tot de slotsom dat het het 'waarschijnlijkste is [...] dat iemand uit ons personeel de aantekeningen heeft aangebracht. Wij betreuren dit.'¹⁶ Het bedrijf gaf echter de naam van de mogelijke dader niet prijs. Of men wilde hem niet verraden, of men wist het doodeenvoudig niet.

Een maand later kreeg de zaak nog een klein vervolg. Kettmann had ook bij de *Vereeniging* geklaagd en die had de *Commissie voor het Centraal Boekhuis* opdracht gegeven nog eens na te gaan wat er werkelijk was gebeurd. De Vereeniging schreef¹⁷:

'Ten vervolge op onzen brief van 23 Juni l.l. deelen wij U mede, dat wij na een diepgaand onderzoek aan bovengenoemde brief [die van het *Centraal Boekhuis*, AV] helaas weinig hebben toe te voegen.

Het is ons niet gelukt den bedrijver op te sporen. Daar naar onze meening het beschadigen van boeken een onduldbaar verschijnsel is, hebben wij gemeend ook de Commissie voor het Centraal Boekhuis in deze kwestie te moeten mengen; zij is van het door ons ingestelde onderzoek volledig op de hoogte gebracht, terwijl de voorzitter dezer Commissie, de heer P.G.M. Coebergh, zich ook persoonlijk alle moeite gegeven heeft om de zaak tot klaarheid te brengen. Het is alles echter zonder resultaat gebleven.

Wij kunnen niet anders doen dan U nogmaals onze verontschuldiging aanbieden voor het beschadigen van Uw eigendom en U de verzekering geven, dat onzerzijds alle maatregelen genomen zijn om herhaling van het delict te voorkomen.'

Overigens, Kettmann had over de verspreiding van zijn boeken geen reden tot klagen. Het aantal verkooppunten in Nederland nam alleen maar toe. Er kwamen elke maand nationaal-socialistische boekhandels bij en bovendien werden

steeds meer 'joodse' boekhandels onder beheer van een *Verwalter* geplaatst en deze *Verwalters* waren over het algemeen wel geneigd de lectuur van *De Amsterdamsche Keurkamer* aan te kopen.

Daarnaast waren er een aantal 'joodse' uitgeverijen van de rechtmatige eigenaars afgenomen en met deze bedrijven kon Kettmann eveneens probleemloos samenwerken, zoals met het *Systeem Keesing* uit Amsterdam dat in juni 1941 onder beheer werd geplaatst van S.A. Rasjzâr en de *Boekhandel en Uitgeverij Stenfert, Kroese & Van de Zande* uit Arnhem die G.R. van Calcar Veenstra als *Verwalter* zag komen.

Dat waren natuurlijk kleine bedrijven met kleine *Verwalters*. Het was een systeem dat duizenden bedrijven in Nederland kenden, want de Duitsers werkten de joden op alle gebieden weg en plaatsten hun onwelgezinde bedrijven onder eigen beheer.

De Arbeiderspers was natuurlijk, zoals we zagen, daar een extreem voorbeeld van omdat het bij dit bedrijf om groot geld ging, om veel personeelsleden en een belangrijke uitstraling naar een sociaal-democratische achterban. Maar in het bedrijf zelf herinnerde niets meer aan dat roemruchte SDAP-verleden al probeerde directeur Kerkmeester nog wel de suggestie te wekken dat de uitstraling was gebleven. Op 12 juni 1941 hield hij voor het personeel een toespraak waarin hij onder meer zei¹⁸: 'Ik heb echter, dit is voor u niet nieuw, een onbegrensd vertrouwen in de toekomst en ik weet dat het verwezenlijken van datgene wat voor de tiende mei 1940 aan de Nederlandsche arbeiders als ideaal werd gebracht, het enige "doel" zal zijn.'

Deze stelling zou hij enige maanden later uitwerken in de zogenaamde *Richtlijnen voor het redactionele beleid van de nv de Arbeiderspers*¹⁹:

'De dagbladen van de nv "de Arbeiderspers" richten zich in de eerste plaats tot de werkers van Nederland in den ruimsten zin. Het is hun taak dezen voor te lichten over de gebeurtenissen in binnen- en buitenland, waarbij de nadruk moet vallen op de sociaal-economische voorlichting en op alles wat de positie en de waardigheid van den Arbeid raakt. Verder is het hun taak op de bres te staan voor de belangen der werkers en steun te verleen in den strijd voor een Nederlandsch socialistisch bestel, dat ingeschakeld kan worden in de Europeesche ordening. Zij verrichten hun taak in de nauwste samenwerking en in overeenstemming met het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen.'

Kerkmeester had mooi praten: de personeelsleden die nog niet bij *De Arbeiderspers* waren weggegaan wisten heus wel beter, zoals het *Hoofd Exploitatie* B. van der Velde die in een nota van 19 juni mopperde²⁰:

'Wij zijn er nog niet in geslaagd in Amsterdam de teruggang te keren. Ieder weet dat, speciaal in Amsterdam, de moeilijkheden zeer groot zijn. Ik behoef U

er alleen maar aan te herinneren dat wij eind maart nog negentien bezorgers - de Joodsche bezorgers - moesten ontslaan. Dezen hadden 1341 abonnees - hoofdzakelijk Joodsche abonnees, waarvan niet veel zijn overgebleven.'

Gelukkig voor Van der Velde en voor Kerkmeester waren zijn zorgen eind 1941 voor een deel voorbij. De oplage van *Het Volk* begon weer te stijgen en in april 1944 zou het blad al zoveel nieuwe abonnees hebben gewonnen, alle nationaal-socialistische propaganda ten spijt, dat het vooroorlogse record van tweehonderdduizend abonnees zelfs met vijftigduizend was overschreden. De roof van *De Arbeiderspers* was een puur politieke zaak geweest die rechtstreeks door de Duitsers, zij het met de NSB-ers als handlangers, was geïnitieerd.

De roof van joodse zaken kwam eveneens voort uit het brein der Duitsers, maar in dit geval hadden ze niet per se de hulp nodig van Nederlandse nationaal-socialisten: de assistentie echter van willige Nederlandse ambtenaren die neutraal waren in het ideologische conflict, was onontbeerlijk. En die steun kregen ze volop.

Alleen al op 17 juli, om een greep te doen uit de vele roofpartijen die plaatsvonden onder leiding van keurige Nederlandse ambtenaren, zou het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*, en om preciezer te zijn de *Directie van Handel en Nijverheid* beschikkingen uit laten gaan in het kader van de beruchte *Verordening tot Verwijdering van Joden uit het Bedrijfsleven*. Van deze beschikkingen werden afschriften gestuurd naar het DVK. In de beschikkingen van 17 juli alleen al zien we dat P. Overbeken *Verwalter* werd van de *Stichtsche Boekhandel*, Nobelstraat 29 in Utrecht, Franz Schaap van de *Haagsche Lyceum Boekhandel*, Laan van Meerdervoort 708, Den Haag en H.O. Wijers van *J. Ginsberg Universiteitsboekhandel en Antiquariaat*, Rapenburg 17 en Stationsweg 24, beide in Den Haag. Alle beschikkingen besloten met de zin:

'Van het desbetreffende schrijven doe ik U bijgaand afschrift toekomen. Daarbij vestig ik er Uw aandacht op, dat genoemde bewindvoerder gerechtigd is tot alle handelingen, welke uit het *beheer* (Verwaltung) der onderneming voortvloeien.'

Het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* vaardigde dan wel de beschikkingen uit, het hele systeem van Verwalters werd geregeld via de *Wirtschaftsprüfstelle*, tot eind 1943 in Den Haag gevestigd, van januari 1943 tot september 1944 in Arnhem en daarna in Almelo. De *Verwalters* werden door deze dienst ook wel *Treuhänder* genoemd. Er waren twee soorten *Treuhänder*: de *Liquidations-Treuhänder*, die de liquidatie van de zaak dienden voor te bereiden en de *Verwaltungs-Treuhänder*, die het bedrijf moesten beheren tot er een koper was gevonden. Deze laatste soort kwam bij de boekhandel het meeste voor, omdat de Duitsers deze zaken draaiende wensten te houden. We hebben al gecon-

stateerd dat vooral *Uitgeverij Westland* van dit systeem dankbaar gebruik maakte om zo, via een keten van boekhandels de verkoop van nationaal-socialistische lectuur te bevorderen.

Het waren vooral Duitsers die *Verwalter* werden, maar soms waren het ook Nederlanders, die niet noodzakelijkerwijs NSB-er hoefden te zijn, hoewel aan nationaal-socialisten wel de voorkeur werd gegeven.

Voor het *Verwalter*-schap moest men solliciteren. De NSB probeerde daarbij verschillende malen een bemiddelende rol te spelen via het *Economisch Front*, de *Ondernemers-Organisatie*, die aangesloten was bij de *Raad voor Volkshuisvesting*, onder leiding van F. van Tijen. Van Tijen speelde bij de sollicitatieprocedure onder één hoedje met Jan van Ham, zodat het DVK eveneens bij de roef betrokken werd. Dat verklaart dat het DVK afschriften van de beschikkingen had, ook op een moment dat de onder het DVK staande Kultuurkamer nog niet was opgericht en in wezen het DVK met de zaak niets uitstaande had.

Laten we de geschiedenis van een van die op 17 juli geroofde boekhandels eens bekijken. *De Haagsche Lyceum Boekhandel* werd in juni 1931 opgericht door M. Lecram, zodat op het moment dat een *Verwalter* werd aangesteld en de wettige eigenaar zijn zaak kwijtraakte, de *Haagsche Lyceum Boekhandel* precies tien jaar bestond.

Lecram had het vak geleerd bij M. de Hartogh op het Copernicusplein 12. Omdat in de buurt waar Lecram zijn eigen zaak vestigde enkele lycea waren, kwam hij tot de keuze van juist deze naam voor zijn boekhandel, die gevestigd was aan de Laan van Meerdervoort 708. De zaak werd door de *Verwalter* verplaatst naar Plein 13, waar hij overgedragen werd aan *Uitgeverij Westland*, die er een *Volksche Boekhandel* van maakte. Lecram heeft de oorlog overleefd en hij kreeg zijn zaak terug. De vroegere naam beviel hem niet meer en hij heropende de boekwinkel onder de naam *Lybo*. De geschiedenis van deze boekhandel staat in schril contrast met die van een andere Haagse boekhandel, de *Evangelisatie Boekhandel* in de Azaleastraat 69. Eigenaar van deze winkel was J. van de Groep. Van de Groep had van 1917 tot 1933 gewerkt als colporteur voor de *Algemeene Boekhandel van Inwendige en Uitwendige Zending* en was in 1933 een eigen boekhandel begonnen, maar moest uiteindelijk concluderen dat de zaak bepaald niet floreerde. Toen de bezetting een feit was, bekeerde hij zich tot het nationaal-socialisme, zodat hij een tijdelijke opleving van zijn omzet kon bewerkstelligen. Het hielp hem tot 1945. Toen werd hij geïnterneerd, zijn zaak viel onder het *Beheersinstituut* en hij zou nimmer meer in het boekenvak terugkeren.

We hebben nu gezien dat er, bij voorbeeld door *Westland* een aantal boekhandels bijkwamen, die in dienst stonden van de Nieuwe Orde. Ook *Het Bolwerk* zag zich met een concurrent geconfronteerd in de Kalverstraat waar het

Duitsche Arbeidsfront een eigen boekhandel opende, zij het dat de zaak zich beperkte tot Duitstalige lectuur, zoals we kunnen lezen in *De Telegraaf*¹:

‘Zooals de heer Rudolf Kubens, organisatie-leider, uiteengezet heeft, is het de bedoeling met behulp van vaktijdschriften, boeken en sociaal-politieke geschriften de hier vertoevende Duitschers en ook de Duitsch-sprekende Nederlanders op de hoogte te houden van den geweldigen arbeid, welke in Duitschland verricht wordt ter verheffing van de economische en cultureele positie van den scheppenden mensch. Ieder die zich daarvoor interesseert, vindt er alle mogelijke informatieve en naslag-werken.’

Het was dan ook niet over dit soort boekhandels dat het DVK in deze julimaand een oekaze uit liet gaan²²:

‘De strijd tussen het Nationaal-Socialisme en het Communisme is ook een strijd voor de Europeesche cultuur.

De Nederlandsche boekverkooper heeft zijn taak in dezen cultuurstrijd en zal deze zeker wilskrachtig aanvatten en volbrengen, als hij zich indenkt, wat op het spel staat. Het is de plicht van iederen boekhandelaar door het tentoonstellen van anti-communistische lectuur in zijn uitstalkasten ons Nederlandsche volk den weg te wijzen en het ervan te doordringen, dat de strijd tegen het communisme ook zijn strijd is.

Laat elke Nederlandsche boekhandelaar op deze wijze tot uiting brengen, dat hij zijn taak in dezen tijd en in het nieuwe Europa beseft.’

We mogen niet vergeten dat het DVK in dit messiaanse verlangen werd geholpen door het *Nieuwsblad*, want oproepen als deze werden zonder mankeren in het blad geplaatst. Het was nu duidelijk: in Nederland werd de oorlog op alle fronten gevoerd en de *Vereeniging* moest stap voor stap haar onafhankelijkheid opgeven en dit soort berichten namens de overheid zonder commentaar plaatsen.

Als gezegd: Duitsland voerde de oorlog op alle fronten, en niet alleen in Nederland. In juni waren de Duitse legers de voormalige Sovjet-Unie binnengevallen en het zou binnen het Nederlandse volk een tweedeling veroorzaken waar het haar toekomstverwachting betrof. Er waren er die met deze oorlog op twee fronten het einde van nazi-Duitsland aangekondigd zagen, omdat op het Europese vasteland nog nooit door iemand een twee-frontenstrijd was gewonnen. Anderen daarentegen zagen in de snelle opmars van de Duitse troepen in de eerste fase van de inval een bevestiging van de superioriteit van het nieuwe Duitsland, en zij lieten dientengevolge de huik steeds vaker naar de wind hangen, zoals J.H. Gottmer, directeur van *J.H. Gottmer & Co* in Haarlem, een gerenommeerde uitgeverij.

Hij had... *tot in den dood* uitgegeven, een boek dat tot misverstanden aanlei-

ding zou kunnen geven. Sommige lezers zouden het als anti-nationaal-socialistisch kunnen interpreteren en Jef Popelier, tijdelijk ambtenaar van het DVK maakte Gottmer daarop attent. Die schrok zich een ongeluk, zodat Popelier aan het DVK kon melden dat hem was gebleken 'dat hier op geen enkele wijze van eenige opzet sprake kan zijn'.²³

Deze zinsnede vinden we terug in een brief die Jan van Ham schreef aan Lohse van het *Referat Schrifttum*, want de Duitsers hadden in eerste instantie de zaak heel hoog opgenomen. Van Ham voegde er ter verdediging van uitgever Gottmer nog aan toe:

'Deze uitgeverij is n.l. sterk nationaal-socialistisch georiënteerd.'

En ook:

'Hij [Gottmer, AV] is volkomen bereid den verkoop voorloopig stop te zetten, tot de tijd voor een dergelijke uitgave gunstiger is.'

Gottmer ging nog veel verder. Hij wilde de Duitsers nog veel duidelijker tegemoet komen. Hij wilde boeken uitgeven, waar ze content mee zouden zijn, maar had dan wel de beschikking nodig over meer papier. Hij nam daartoe contact op met ir. G. de Gelder, *Gemachtigde voor de Rijkscommissaris* en samen bedachten ze een plan om boekjes uit te geven over vliegen en zweefvliegen. Dit zouden niet zomaar willekeurige boekjes zijn. Gottmer was daar heel onbeschaamd in. Zo schreef hij Van Ham een brief en liet hem daarin weten²⁴:

'Dr. de Gelder acht de boekjes in de eerste plaats van belang voor de N.J.S. [Nederlandsche Jeugdstorm, AV].'

Waarom zette Gottmer dit plan uiteen aan Van Ham? Het antwoord was simpel en Gottmer gaf het zelf:

'In verband daarmee zouden wij gaarne een kort onderhoud met U willen hebben, aangezien zich bij de uitgave moeilijkheden voordoen die wij waarschijnlijk zonder officieele steun niet zullen kunnen overwinnen.'

Die problemen hadden, zoals te verwachten was, vooral te maken met de papiertoewijzing. Er werd voor 28 juli een afspraak gemaakt en dit gesprek verliep voor de uitgever heel bevredigend. Een paar dagen later ontving hij van Van Ham de schriftelijke bevestiging van het belangrijkste onderwerp van gesprek²⁵:

'Het lijkt ons dan ook noodzakelijk, dat U voor deze uitgaven het benodigde papier wordt verstrekt.'

Want natuurlijk waren de boeken interessant, ze vielen immers geheel binnen de filosofie van de nazi's dat men de jeugd al in een vroeg stadium moest beïnvloeden. Boeken over vliegen en zweefvliegen lijken nogal onschuldig, maar pasten uitstekend in de strategie om de jongens al in een vroeg stadium bekend te maken met het militaire leven. In het Duitsland van de jaren twintig, toen het land niet mocht bewapenen, hadden al duizenden Duitse jongens via zogenaamde zweefvliegclubs een militaire pilotenopleiding gevolgd. Het was

de bedoeling dat Nederland in de toekomst geheel in Duitsland opging, en op dat moment moesten Nederlandse jongens ingepast worden in de oorlogvoering. Hoe klein, hoe ogenschijnlijk onschuldig en hoe knullig zijn uitgaafjes ook leken, ir. De Gelder wist heel goed wat hij deed toen hij Gottmer zijn plan voorlegde. Van Ham had dat belang ook onmiddellijk begrepen. En dan was er opeens papier genoeg.

Elsevier was te fatsoenlijk om aan dit soort uitgaven te beginnen. En Klautz, die in toenemende mate zijn stempel op het bedrijf drukte, was daar ook te intelligent voor. Bovendien: waarom zou men? Het ging uitstekend met de uitgeverij, zoals hij de commissarissen halverwege 1941 kon melden. Men had geen obscure boekjes nodig om de omzet te verhogen²⁶:

‘Schrijver verwacht dat de resultaten van dit jaar zeer gunstig zullen zijn, hij meent de bruto-winst op f 125 000,- te kunnen taxeren, waarvan na onkosten en afschrijvingen netto f 65 000,- zal overblijven. Als de winstbelasting nog verhoogd wordt zal misschien de helft van dit bedrag aan de fiscus verschuldigd zijn.

Onttrekking van een dergelijk hoog bedrag aan onze middelen acht schrijver niet geraden. Wij zouden dus de netto-winst kunnen beperken door niet te zuinig te zijn, waar het geldt het maken van onkosten, die de productiviteit van ons bedrijf kunnen verhogen.’

De commissarissen reageerden verschillend op dit in een nota vervatte voorstel:

‘De Heer Boot is er niet tegen als onze onkosten verhoogd worden door kosten, die in den toekomst onze productie en onze winstmogelijkheid vergroten of anderszins het werk aangenamer maken door verbetering van de kantoorinrichting; de Heer van der Sluys waarschuwt tegen een te vergaande verhoging van onze vaste lasten, met het motief: de fiscus betaalt daarvan toch de helft.’

Klautz zat ook in de *Boekenweek-Commissie*. Die bestond nog steeds want ondanks het feit dat het geschenk voor 1941 niet was doorgegaan, ging men ervan uit dat dat een incident was geweest. Dus kwam men in vergadering bijeen om het Boekenweekgeschenk 1942 te bepalen. Er werd een eerste opzet bedacht die naar Van Hem werd gestuurd teneinde zijn advies daarover te horen. De commissie wilde op voorhand een fiat om de problemen van 1941 te vermijden.

In deze opzet was het de bedoeling dat Werumeus Buning over ‘de kunst, het landschap en het stedschoon van ons land’ zou schrijven,²⁷ en dat Anne Mulder zou schrijven over ‘Van Valkenjacht tot Tournooien’, maar de mogelijkheid bestond ook dat het onderwerp ‘Een dag aan het Hof van...’ (nog niet bepaald) zou worden, en in ieder geval zou Martinus Nijhoff een artikel schrijven, zij het dat zijn naam wellicht ingeruild zou worden voor Donkersloot, die plannen had voor een essay over de Nederlandse literatuur aan het begin van de

negentiende eeuw. Dan was er verder nog de keuze tussen een novelle van Cor Bruyn of Anne de Vries of ten slotte gedichten van Bertus Aafjes, D.A.M. Binnendijk, Clara Eggink, Jan Engelman, Barend de Goede, Han G. Hoekstra, Ed. Hoornik, A. Marja, Martinus Nijhoff, A. Roland Holst, Eric van der Steen en M. Vasalis.

‘Gaarne zullen wij hierop Uw principiële goedkeuring ontvangen,’ schreef de commissie aan het slot van de brief aan Van Ham.

Wie gedacht mocht hebben dat Van Ham geen enkel bezwaar zou kunnen hebben tegen deze onschuldige opzet, waarin elk controversieel aspect was uitgebannen, kwam bedrogen uit. In het plan ontbrak bij voorbeeld een voorstel voor een redactiecommissie voor het Boekenweekgeschenk en daarom wilde hij alsnog de namen van de redactieleden weten²⁸, waarmee hij impliciet te kennen gaf, al was dat nooit uitgesproken geweest, dat de aanwezigheid van een ongewenst redactielid als Victor van Vriesland de reden was geweest dat het Boekenweekgeschenk 1941 niet door was gegaan. In de keuze tussen Nijhoff en Donkersloot koos Van Ham voor Nijhoff. Hij zag een eventuele novelle alleen maar zitten als die werd geschreven door Arthur van Schendel. - Dat Van Schendel niet in Nederland woonde, maar in Florence hoefde daarbij geen bezwaar te zijn, ‘zoo noodig kan van de Deutsche dienstpost gebruik worden gemaakt,’ voegde Jan van Ham eraan toe. Dat laatste was overigens niet nodig want het DVK voerde al, zoals we in deel I hebben gezien, een correspondentie met Arthur van Schendel, die jaarlijks een subsidie van het DVK ontving. Was het misschien omdat Van Schendel in het verre Italië het DVK en zijn subsidiepolitiek zo serieus had genomen dat Van Ham hem deze voor de auteur zo vleierende en voordelige opdracht wilde toebedelen.

Van Ham was een protestants literator die voor de oorlog binnen *Opwaartsche wegen* een rol had gespeeld. Hij wist dus het nodige van de protestantschristelijke poëzie, vond hij zelf en gaf te kennen dat hij de bijdrage van Barend de Goede niet zag zitten (‘een der zwakste jong-Protestantsche dichters’) en schoof in plaats daarvan Hein de Bruin naar voren, een beslissing die gebillijkt kan worden. Maar mocht men Hein de Bruin niet willen, dan moest het Jan Eekhout worden, zo deelde hij mee en dat was al een bedenkelijker zaak, omdat met Eekhout het risico werd genomen dat deze zijn nationaal-socialistische gedachten in poëzie zou omzetten en dan zou de bundel niet meer neutraal zijn.

Hij maakte het nog erger. Het was hem opgevallen dat op de lijst geen Friese dichters voorkwamen, dus kwam hij met de naam van de ss-bard Sybesma aanzetten.

‘Na Uw definitieve keuze ontvangen we hier gaarne de manuscripten om herhaling van de teleurstelling met een Boekenweekgeschenk te voorkomen,’ besloot Van Ham zijn brief.

NEDERLANDSCHE KULTUURKAMER
 'S-GRAVENHAGE - 2de VAN DEN BOSCHSTRAAT 46 - TEL. 720190

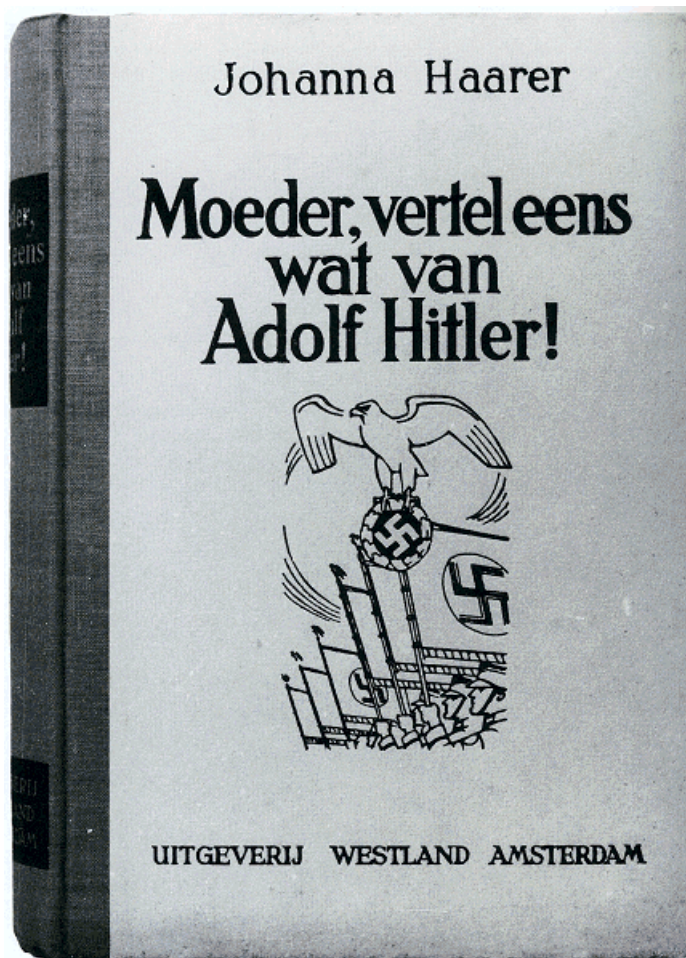
Bewijs van Aanmelding

Naam : Goddard
 Voornamen : Robert John
 Adres. : Laan van Eik en Duinen 238
 Woonplaats: 's-Gravenhage.

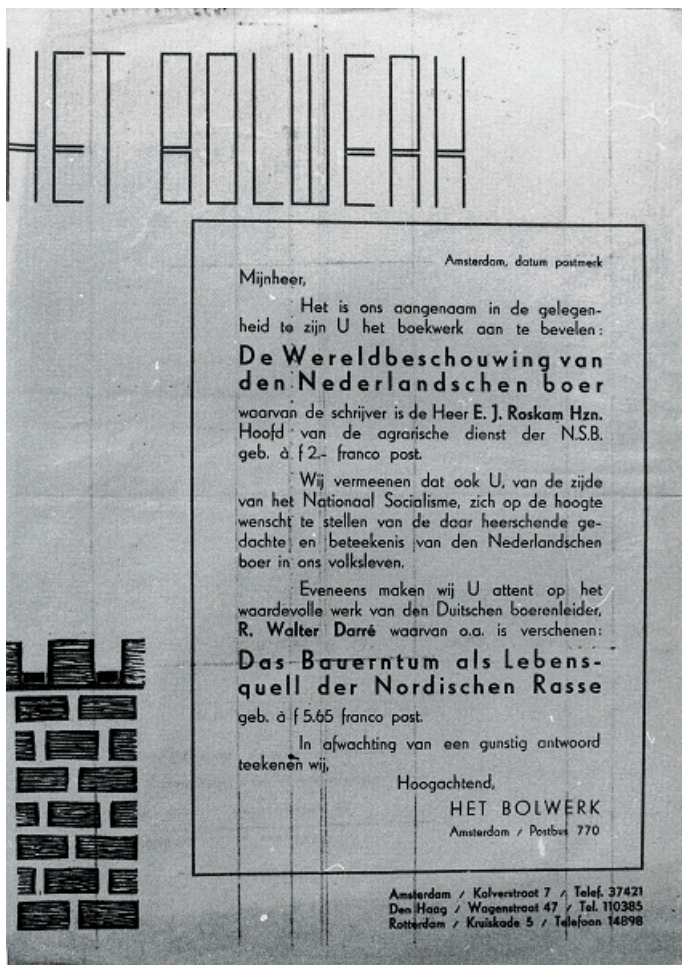
heeft aan den wettelijk opgelegden plicht tot aanmelding bij de Nederlandsche Kultuurkamer voldaan.
Deze kaart kan NIET worden beschouwd als bewijs van lidmaatschap; een bewijs van lidmaatschap of een bewijs van vrijstelling hiervan zal te zijner tijd slechts worden afgegeven tegen inlevering van deze kaart. Dit bewijs van aanmelding blijft eigendom van de Nederl. Kultuurkamer en dient op verlangen van de daartoe bevoegde instanties te worden getoond.

in sp. Mij Oceanus DE PRESIDENT.

Bewijs van aanmelding bij de Kultuurkamer van R.J. Goddard, directeur van *Uitgeverij Oceanus*.

Het omslag van *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler!*, in de vertaling van Steven Barends verschenen bij *Uitgeverij Westland*.

Een aanbiedingsfolder van de nationaal-socialistische boekhandel *Het Bolwerk* in de Amsterdamse Kalverstraat.

DECLARATIE van Salaris en Verschot verschuldigd aan de Advocaten en Procureurs
Mrs. VAN VESSEM en VAN GENECHTEN te Utrecht

door: den Heer B.W.Zijfers,

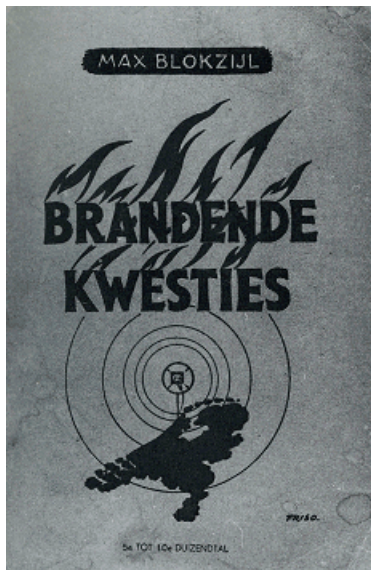
Stadionplein 75, Amsterdam

9 Mei 1938

		CREDIT	DEBIT
1938.	Diverse conferenties en besognes in zake Stichting De Driehoek, aan salaris en verschotten (waaronder kosten Notaris Simons ad f.25.-)		f. 75.-
BETAALD <i>pergens 20 dec 38.</i>			

Men wordt verzocht het verschuldigde te voldoen door aanwijzing
op de rekening van Mrs. Van Vessel en Van Genechten bij de
~~Nationale Bank voor de Handel en Scheepvaart~~
Rotterdamse Bankvereniging te Utrecht (ten name van Mr. A.J. van Vessel),
of op postrekening 159071.

Uit deze declaratie uit 1938 bleek dat al in een vroeg stadium mr. A.J. van Vessel zaken deed voor en met nationaal-socialistische ondernemingen.

Links: Het omslag van *Brandende kwesties* van Max Blokzijl, uitgegeven door *Nenasu*, maar in feite een produktie van *Uitgeverij Oceanus*.

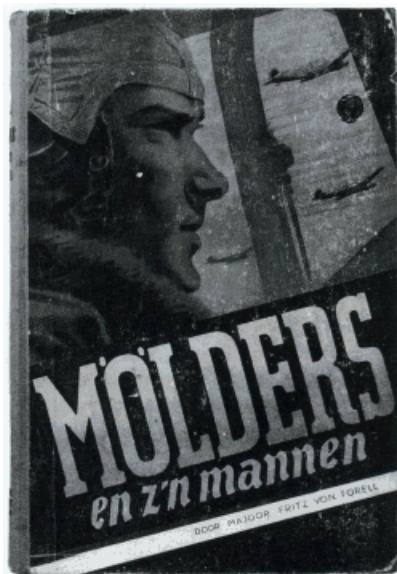
Rechts: *Uitgeverij De Schouw* organiseerde van tijd tot tijd in het uitgeverijgebouw in Den Haag tentoonstellingen, zoals deze onder de titel *Boek en pamflet in dienst van Moskou*.

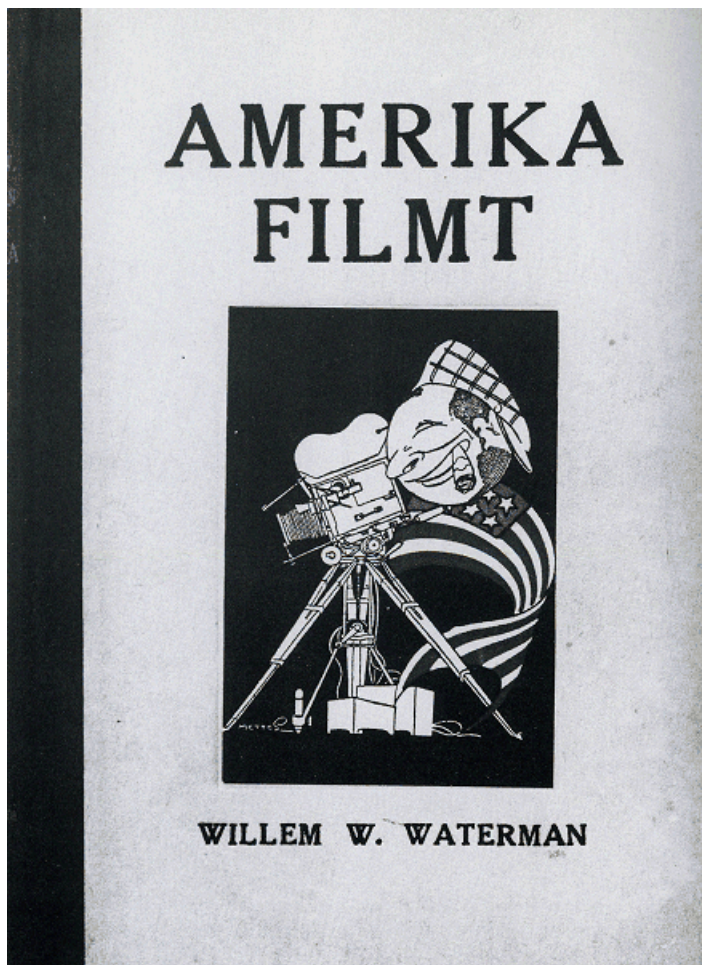
De avonturen van Flits, de Herder en Bull, de Dog, ogenschijnlijk een onschuldige kinderstrip, uitgegeven door *De Schouw*, in werkelijkheid een sterk politiek geladen verhaal met antisemitische tendensen.

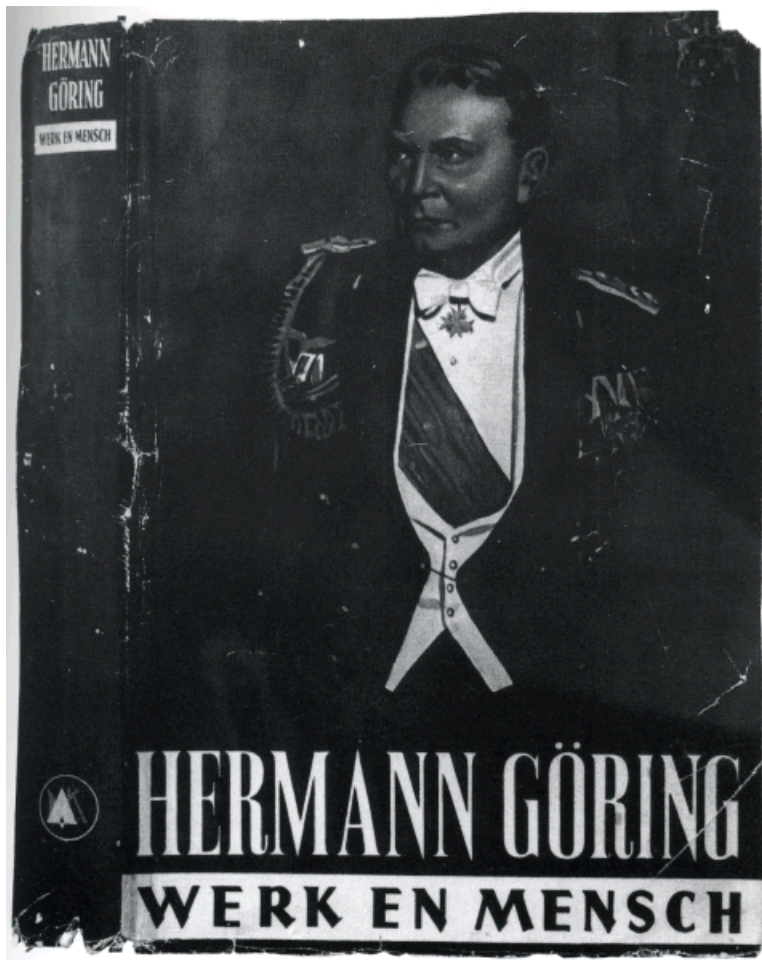
Links: Voor de nationaal-socialisten was het boek een belangrijk propagandamiddel en elke nationaal-socialistische instantie had zo zijn eigen manier om het boek onder de aandacht te brengen.

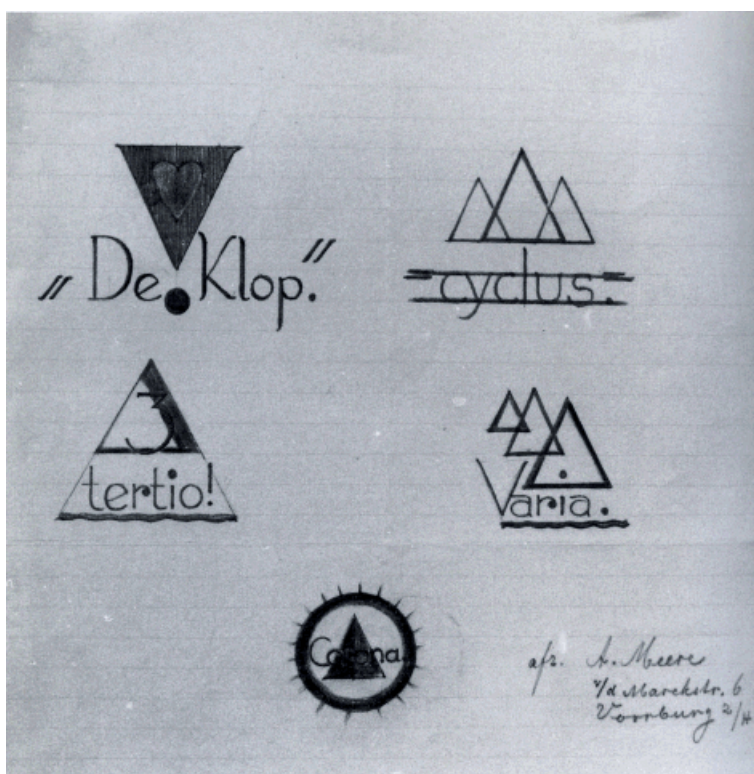
Rechts: Fritz von Forell publiceerde in 1942 bij *Uitgeverij Westland* de oorlogsroman *Mölders en zijn mannen*. Dit soort boeken moet ook buiten nationaal-socialistische kring lezers hebben gevonden want er verschenen van dit soort boeken steevast meerdere drukken.

Willem W. Waterman, de latere hoofdredacteur van *De Gil*, zou zijn grootste commerciële succes behalen met het bij *De Residentiebode* verschenen *Amerika filmt*.

De Amsterdamsche Keurkamer was het als uitgever van onder meer *Mein Kampf* van Adolf Hitler verplicht van tijd tot tijd standaardwerken uit te geven, zoals in 1943 het prestigieuze *Hermann Göring, werk en mensch*.

Toen *Boekhandel De Driehoek* de naam moest veranderen (het werd uiteindelijk *Het Bolwerk*), schreef de firma een prijsvraag uit. A. Meere uit Voorburg stuurde maar liefst vijf nieuwe firmanamen in.

Een aantal uitgaven van de NSB-uitgeverij *Nenasu*.

Een welgevulde kiosk op het Amsterdamse Damrak in 1942.

Een kiosk, vermoedelijk in Amsterdam, in 1944. *De Gil* wordt er prominent getoond.

over de maand Mei.

Filiaal den Haag

afrekening boekhandel/ gram. handel

Kasstaats ~~.....~~ BOLWERK.

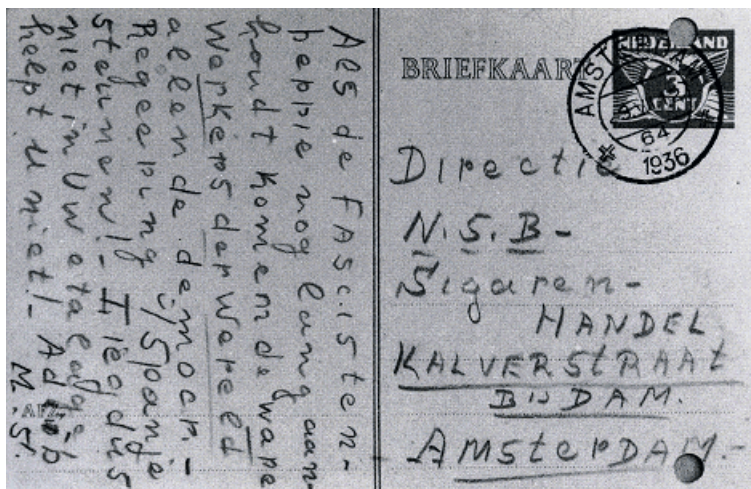
Kasstaats ~~.....~~ 47A DEN HAAG

..... 170385

DEBITEURENLIJST

Rek. No.	Naam	Bedrag	Datum	Naam
169	Gräfin	---		(Betaald per kic)
170	Hartevelt	23.22		
171	v. Geelkerken	10.10		
172	v. Stuyvenberg	18.30		
173	Gen. Accountant d.	7.90		
174	Macquins	4.30		
175	Kooper	9.70		
176	Klovits	3.95		
177	"	2.45		
178	Lindeman	1.55		
179	Proost	6.40		
180	Mevr. Callenfels	4.50		
181	Callenfels Jr.	2.25		
182	J.F. Kayser	6.15		
183	Bender	3.30		
184	N.S.D.A.P.	2.---		
185	Frau Jäger	6.---		
186	Eibink Jansen	6.75		
187	Bruggeman	16.35		
188	Holtzapfel	1.45		
189	Leening	9.30		
190	Vuerhard	4.55		
191	Dr. Delbaere	4.15		
192	v. Hoogevest	5.60		
193	Dr. Bruggeman	2.80		
194	Filmdienst	8.40		
195	Rugenbrink	14.95		(Betaald per Giro)
196	Wibusch	12.60		
197	Noordijk	19.20		
198	Aeilkema	4.75		
199	Studentenfront	9.35		
200	Finanz u. Wirt.	3.---		
201	Dr. de Groot	13.60		
202	Dr. Westenterp	39.45		
203	Nootbaar	2.15		
204	Op ten Noort	13.90		
205	afd. Vorming	10.50		
206	Mr. Koster	18.46		
207	Hildebrandt	2.65		
208	District	17.25		
209	Dirkzwager	4.40		
TRANSPORTEEREN		356.83		

De debiteurenlijst van *Het Bolwerk*, filiaal Den Haag, over mei 1943.

Een dreigbrief (anoniem) uit 1936 aan het adres van de nationaal-socialistische boekhandel *De Driehoek* in de Amsterdamse Kalverstraat, nadat men daar een pro-Franco-etage had ingericht.

Links: Het omslag van het midwinternummer van het tijdschrift *Hamer*.

Rechts: De vertaler van *Mein Kampf* van Adolf Hitler in het Nederlands, Steven Barends.

Van Ham probeerde nog enigszins tactisch te zijn. Hij wilde niet botweg stellen: er móeten nationaal-socialistische dichters in, hoewel dat wel was wat het *Referat Schrifttum* al aan Van Ham had laten weten. Van Ham wist wel dat als hij deze eis aan de *Commissie* zou voorleggen, de heren vermoedelijk het geschenk niet door zouden laten gaan. Vandaar dat hij zo'n beetje schipperde en hoopte dat de heren de suggesties ten aanzien van Eekhout en Sybesma zouden overnemen. We zullen nog zien wat hun antwoord was; er werden in deze zomermaanden heel wat vergaderingen uitgeschreven voordat de commissie tot een standpunt was gekomen.

Van Ham stond in toenemende mate onder druk. Niet alleen van de kant van het *Referat Schrifttum*, en van de kant van nationaal-socialistische auteurs die nu eindelijk wel eens aan de bak wilden komen - wat hen tot dan wegens gebrek aan talent niet was gelukt -, maar ook van de zijde van de nieuwe uitgeverijen die ervan uitgingen dat de macht nu definitief aan hen was overgedragen. En hun aantal nam alleen maar toe.

Daar was ook *Uitgeverij De Schouw* op het toneel verschenen, een schepping van A.D. Oosthoek, een man die we al eerder zijn tegengekomen. In de beginfase van *De Schouw* trad hij nog niet al te duidelijk op de voorgrond, directeur werd A. Meijer-Schwencke, die in juli 1941 het pand Bezuidenhout 223 in Den Haag betrok.

De Schouw zou zich gaan richten op de gematigde nationaal-socialist, de echte NSB-er, die weinig voelde voor welke vorm van radicalisme dan ook. Het was dan ook de bedoeling dat *De Schouw* een fonds zou stichten, waarin weinig aandacht was voor politieke geschriften, maar des te meer voor de zogenaamde 'volksche' literatuur. De uitgeverij wilde daarmee een alternatief zijn voor de veel heftiger *Westland* en *De Amsterdamsche Keurkamer*.

Kettmann daarentegen tekende in deze maand het contract voor een boek dat bij een uitgeverij als *De Schouw* nooit een kans zou maken, *Der Mythos des xx. Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg en huurde voor de vertaling Steven Barends in, een voor de hand liggende keuze daar Barends zoveel eer met zijn vertaling van Hitlers *Mein Kampf* had ingelegd.

'De uitgevers zullen het werk in 1941/1942 doen verschijnen,' stond in het contract met Steven Barends te lezen²⁹, 'waartoe de vertaler het handschrift uiterlijk op 1 juni 1942 volledig zal opleveren, evenwel bij voorkeur nog in October 1941, in welk laatste geval de uitgave nog in 1941 zou kunnen doorgaan.' Deze laatste opmerking wijst op een bepaald snelle produktietijd bij *De Amsterdamsche Keurkamer*.

Het honorarium voor Steven Barends zou in totaal duizend gulden bedragen, te betalen in drie termijnen, namelijk tweehonderd gulden bij inlevering van het manuscript, driehonderd bij verschijnen van het boek en vijfhonderd gulden zes maanden daarna.

Bij de planning van de verschijningsdatum had Kettmann duidelijk in het geheel geen rekening met de Boekenweek of met promotie-activiteiten in het kader van dat evenement gehonden, terwijl de *Vereeniging* toch behoorlijk actief was. Zo was daar bij voorbeeld de campagne die in de zomer van 1941 werd gehouden onder de slogan 'Wat 'n boffer, hij heeft 'n boek in z'n koffer'. En er waren de talrijke, en dat waren er niet weinig, gesprekken over de Boekenweek 1942, over extra geld dat ervoor nodig was. De leden van de *Boekenweek-Commissie* waren daarvoor in deze zomermaanden bij de leden langsgegaan en hadden zo tweeduizend gulden opgehaald.

De *Boekenweek-Commissie* was een van de belangrijkste commissies binnen de *Vereeniging*, maar er waren er nog veel meer. Wie de lange lijst commissies ziet die van tijd tot tijd in het *Nieuwsblad* werd gepubliceerd en daarnaast ook nog de vele commissies telt die we in *De Uitgever* tegenkomen, moet wel concluderen dat zowat elk lid van de *Uitgeversbond* en de *Vereeniging* zitting had in een van die commissies. Het zitting hebben in een commissie betekende een verhoging van het prestige van elk individueel lid. Een ambitieus lid dat nimmer werd geroepen tot zo'n felbegeerd baantje moest zich dus wel behoorlijk gepasseerd voelen. We weten inmiddels dat A.D. Oosthoek brandde van ambities. Het is dus verklaarbaar dat hij een brief aan Jan van Ham schreef, waarin hem de gal overliep³⁰:

'De waanzin stijgt zoo langzaam aan ten top. Steeds weer worden er in de uitgeversbond of de Vereeniging nieuwe commissies benoemd. Nu weer een als Verbindings-Commissie voor het behandelen van zaken met het Rijksbureau voor Grafische Industrie en Papier.

Moet dat nu zoo doorgaan, tot ten slotte alle uitgevers in Nederland zitting hebben in een of andere commissie.'

Oosthoek wees in zijn brief op de tegenstrijdige besluiten die de verschillende commissies namen en op de chaos die daarvan een gevolg was en hij hoopte daarom bij de 'geachte Kameraad Van Ham' gehoor te vinden:

'Al deze kleinigheden, op zichzelf onbelangrijk maar als geheel teekenend voor de nog steeds heerschende wantoestanden zitten me soms zoo hoog dat ik de veiligheidsklep eens even moest openzetten.

Wanneer zal nu eindelijk de man komen die aan al dit ergerlijk gedoe een einde maakt?

Ik hoop zeer spoedig. Iederen dag zakken we nog steeds verder in het moeras. Ten minste in ons vak! Dat er gauw verandering kome! Met nat. soc. groet,

Hou Zee!

Het was duidelijk: kameraad Oosthoek wilde heel graag een positie binnen de uitgeverswereld bekleden en wat ons een onbeschaamd hengelen lijkt, was

dat voor Van Ham blijkbaar niet, want we zullen nog zien dat Oosthoek inderdaad tot hoge functies geroepen zou worden. Dat hij daarin faalde, is een tweede.

Jan van Ham was het met Oosthoek waarschijnlijk wel eens geweest dat binnen de uitgeverswereld een totale chaos heerste. Oosthoek had de commissies genoemd, maar daar bleef Van Ham voorlopig vanaf. Hij wist nu eindelijk met welke vertegenwoordigers hij voor elk afzonderlijk onderwerp moest praten en dat de verschillende commissies tegenstrijdige adviezen gaven, kwam hem waarschijnlijk nog wel uit ook. Het maakte hem de man die vaak de knoop moest doorhakken. Het waren de andersoortige activiteiten, waar hij veel minder greep op had en waar hij zijn gram op richtte, omdat ze zich buiten de *Vereeniging* om afspeelden. De tientallen prijsvragen bij voorbeeld, die werden uitgeschreven door de diverse uitgevermaatschappijen en die ervoor zorgden dat op deze manier gratis publiciteit werd gemaakt. Elke prijsvraag aankondiging werd immers in de kranten gepubliceerd inclusief de naam van de uitgever.

Er waren zoveel prijsvragen dat Jan van Ham vreesde de greep op het geheel te verliezen, dus liet hij in het *Nieuwsblad* een duidelijke mededeling afdrukken³¹:

‘Met ingang van heden is een ieder, die het uitschrijven van een literaire prijsvraag of het toekennen van een prijs voor eenig letterkundig werk overweegt, gehouden om, alvorens hiertoe over te gaan, overleg te plegen met het Hoofd der Afdeeling Boekwezen [hijzelf dus, AV] van het Departement van Volksvoorlichting en kunsten. Hetzelfde geldt voor prijsvragen, die reeds werden uitgeschreven, doch waarvan de prijsvraag nog niet werd toegewezen.’

De mededeling ‘met ingang van heden’ moest overigens niet te letterlijk genomen worden. Van Ham bedoelde ‘met ingang van 31 juli’, maar het bericht zou pas een week later in het *Nieuwsblad* gepubliceerd worden. Dat had Van Ham zich wel gerealiseerd, want hij schreef al enkele dagen voor de publikatie in het *Nieuwsblad* aan *Strengholt*, van wie hij gehoord had dat hij een prijsvraag had uitgeschreven voor het beste oorspronkelijke, blijmoedige boek, ‘dat de Afdeeling Boekwezen inzage wenscht van het door de jury ter bekroning voor te dragen werk, voor U overgaat tot de publicatie van den uitslag der prijsvraag’³².

Hij ging nog een stap verder in zijn brief. Hij vroeg de uitgever om aan de jury te vragen ‘de drie manuscripten ter inzage te zenden, welke zij bij de laatste schifting overhoudt, voor ze haar eindbeslissing neemt. Wij beloven gaarne SNEL te zullen werken en U voorkomt er mogelijke teleurstellingen mee.’

Het was voor iedere lezer van de brief, dus zeker voor de directie van *Strengholt* duidelijk, dat Van Ham in de uiteindelijke beslissing een rol wilde spelen. Zei *Strengholt* daarop:

‘Mijnheer, uw interventie is in strijd met de uitgevers vrijheid te publiceren wat hij wil?’ Nee, hij schreef dat hij de brief ontvangen had³³ en vervolgde met:

‘Wij hebben den inhoud gaarne ter kennis gebracht aan de jury.’

Het leek Van Ham beter zich nog rechtstreeks met de prijsvragen te gaan bemoeien door doodeenvoudig in de jury te gaan zitten. De eerste gelegenheid die zich voordeed was bij *De Schouw*. Sinds enkele maanden had Van Ham contact met Oosthoek en die gebruikte hij nu zodat hij zitting kon nemen in de jury voor een prijsvraag waarop men tot 1 februari 1942 kon inzenden voor - zoals de begeleidende brochure meldde: ‘Gevraagd wordt een roman die door de stof en door de behandeling blijken geeft van liefde en bewondering voor de beste eigenschappen van ons volk.’

Van Ham ging in een interview in het *Algemeen Handelsblad* uitvoerig in op de prijsvraag, die door de nationaal-socialistische cultuurdragers van het grootste belang werd geacht.³⁴ De beste kans maakte zijns inziens een roman die geschreven was op grond van traditionele principes, meer kans in elk geval dan het door Van Ham verfoeide genre van de naturalistische roman.

Van Ham: ‘De ontdekking van de erfelijkheidswetten voerde tot het naturalistische genre. De erfelijke eigenschappen werden daarbij vooral opgemerkt in de ontaardingsverschijnselen, zoodat een naturalistische roman ons den ondergang van een geslacht of van een bepaalde figuur uit een bepaalde familie verklaarde, op wie zich dan al de degeneratieverschijnselen samentrokken.

Men denke aan Eline Vere. Van Schendel voerde dit in onzen tijd met een Hollandsch drama nog door, zij het dat hij in hetzelfde boek ook vernieuwing en tegenwicht bracht. In onzen tijd toont men echter meer besef voor de waarheid, dat het bloed niet de drager is van ontaardings- en ondergangverschijnselen, maar dat de keten van geslachten de grootste waarden en de beste kenmerken van een volk beschermt. De roman, die laat zien van welk een waarde het voor een volk is de gezonde familietradities te bezitten en te bewaren, bouwt mee aan de herleving van ons volk. Deze waarheid legt dan ook op de schouders van de overheid de taak, de handhaving der gezonde tradities te bevorderen.’

Bij de schrijvers van historische romans zag Van Ham wel een duidelijk gevoel voor traditie, maar hij moest toch een kanttekening plaatsen:

‘Het is echter ook begrijpelijk, dat vele van onze schrijvers, die het historische gebeuren van hun tijd verstonden, zich tegen de ontwikkeling der feiten wilden verzetten, op dit onbewust betreden pad niet de vastheid van stap hadden, die voor een goed voortschrijden noodig is. Ik denk aan Kelk over Jan Steen, Theun de Vries over Rembrandt, Helman over de overwintering op Nova Zembla, en zoovele andere romans, waarin we de ware grootheid der geboren hoofdpersonen vreemd blijven. Gemakkelijker schijnt de stof weer te liggen voor een Du Perron met zijn “Schandaal in Holland”. Er zal meer verbondenheid met de

gedachten van onzen tijd bij onze schrijvers moeten zijn, wil de roman over de hoofdfiguren der geschiedenis werkelijk de monumentaliteit bezitten, die ervan verlangd mag worden.'

Met deze eisen in het achterhoofd konden de dingers naar de verschillende prijzen aan de slag. Er waren drie prijzen, een eerste van f 5000,-, een tweede van f 1500,- en een derde van f 750,-. Vooral de eerste prijs was een voor die dagen gigantisch bedrag.

Omdat de uitgeverij bang was dat de vage opdracht misverstanden zou wekken, werden enkele voorbeelden gegeven van thema's, die in de prijzen konden vallen, zoals:

'een roman over een groote figuur of een groot moment uit onze geschiedenis;
 een roman uit de geschiedenis van onzen stam buiten Nederland;
 een roman, die als basis heeft de verbondenheid van den mensch met den grond, waarop hij leeft;
 een roman, waaruit blijkt de beteekenis van de tradities van een geslacht;
 een roman over den opbouw van een nationaal bedrijf;
 een roman van de zee.'

Het was duidelijk. Maar kennelijk toch niet voor iedereen, want J.L. Soudijn had een detective geschreven die hij wilde insturen. De voorzitter van de jury, K.W. Boekholt, deelde hem mee dat dat niet kon³⁵:

'Maar er bestaat echter geen bezwaar om Uw manuscript, buiten de prijsvraag om, voor te leggen aan de uitgeverij "De Schouw".'

De jury bestond naast Boekholt uit Van Ham, Jan de Vries, D.Th. Jaarsma en Jan Eekhout. Wie er verder gepolst zijn om zitting te nemen in de jury, is onbekend, op Anne de Vries na, die Van Ham liet weten³⁶:

'In antwoord op je schrijven van 26 September j.l. deel ik je hierbij mede, dat ik onmogelijk je uitnodiging aan kan nemen, om een plaats in te nemen in de jury ter beoordeeling van de manuscripten, die in zullen komen op de prijsvraag voor een "volksche" roman, uit te schrijven door de uitgeversmaatschappij "De Schouw".'

Hij betitelde in deze vriendelijke brief Van Ham als 'amice', maar niettegenstaande dat was zijn weigering duidelijk genoeg.

Er waren, zoals Boekholt aan Jan de Vries mededeelde, maar liefst 244 aanvragen voor het wedstrijdformulier binnengekomen³⁷, waaronder verschillende uit België. Dat laatste was toegestaan, zo kunnen we opmaken uit het antwoord op het verzoek dat de secretaris van de *Koninklijke Vlaamsche Opera*, Victor Brunclair, tot Boekholt richtte³⁸. De inzending was ook open voor Vlamingen, meldde Boekholt hem³⁹, maar uiteindelijk bleken bij de manuscripten die binnenkwamen geen Vlaamse inzendingen te zitten.

Aan de jury werden in totaal 47 manuscripten voorgelegd ter beoordeling, de

anderen waren niet door de voorselectie heen gekomen. *Sprokkelingen uit Zeelands Historie* van A.M. Wessels was daar een van, door de auteur zelf ingeleid in een begeleidende brief met de woorden⁴⁰:

'Het zijn 20 Novellen - Historische Gebeurtenissen - Sagen - Legendes die in de gangbare Historische Boeken *niet* voorkomen. De omvang is 260-280 Pag. Elke legende is voorzien van een gravure, plaat, uit het Museum.'

En ook Jos van Gemert jr. die bij de jury een gevoelige snaar probeerde te raken⁴¹:

'Hierbij komt nog, dat ik meer dan een half jaar ziek geweest ben wegens blindedarm-buikvlies-ontsteking, nu wel weer genezen ben, werk zoek, en me suf denk en peins, hoe de kosten te betalen, waarvoor ik mijn moeder, een onderwijzersweduwe met zeven kinderen heb gesteld.'

Harry Meester daarentegen had zulke zorgen niet. Hij was directeur van de NV *Roggebrood- en Meelfabriek De Gekroonde Leeuw* en stuurde een roman in van maar liefst 566 000 aanslagen⁴² met als thema 'een religieus-politiek-militaire verwikkeling in het historische raam anno 1608, met verdichting van hoofdpersonen, wier romantische geschiedenis middelpunt van het verhaal vormt'.⁴³

De jury had lang werk en haar oordelen over de verschillende manuscripten waren niet mals.

'Het nut van een boek als dit zie ik niet in,' schreef Jan Eekhout en D. Jaarsma merkte op: 'Dit alles maakt de lectuur tot een weinig aangename bezigheid', wat even dodelijk klonk als 'het beste zal zijn, het maar niet overluid te beoordelen', eveneens een uitspraak van hem, en Jan Eekhout had het dan bij voorbeeld over 'een werk beneden de middelmaat'.

Voor H. Leeners duurde het allemaal te lang. Hij schreef een boze brief⁴⁴:

'Hoe ook over mijn inzending (de roep van het Oostland) gedacht mocht worden, in ieder geval kon zij toch aanspraak maken op het woord actueel, welker beteekenis door het lange wachten, vanzelf steeds achteruit gaat.'

Zijn ongeduld werd beloond. In juli 1943 won zijn roman f 2000,-. De eerste prijs ging naar A. Zuidervliet voor diens *Ai van Dirreke*, dat hij onder het pseudoniem Klaas Veenboer had geschreven en de andere prijswinnaars waren J. van Holm met *Waar de turf verdwijnt* en J. de Jager met *De kloosterboeren*. De jury had ervan afgezien de oorspronkelijke hoofdprijs van f 5000,- uit te keren, want daarvoor vond men de inzendingen, ook die van de prijswinnaars toch te zwak.

Niet alle inzenders waren het overigens met de uitslag eens, het regende klachten. Vooral mevrouw W. Smit-v.d. Wall was boos. De jury had haar boek nauwelijks gelezen, gaf ze als haar mening. Ze moesten vast en zeker na drie pagina's al opgehouden zijn.⁴⁵ Dat was niet waar, verzekerde A.D. Oosthoek haar⁴⁶:

‘Aangezien de Jury ontbonden is werd mij dit schrijven ter beantwoording gegeven. Ik bericht U dienaangaande dat Uw manuscript door alle Jury-leden wél geheel is doorgewerkt en serieus is beoordeeld. Dat moet U toch duidelijk zijn.’

En verder:

‘Dat de beoordeeling van Uw manuscript voor U helaas ongunstig is uitgevallen is uitsluitend te wijten aan de kwaliteit. Geen enkele andere omstandigheid heeft hierop eenige invloed gehad. Het spijt mij zeer U niet gunstiger te kunnen antwoorden en moet derhalve deze kwestie als afgehandeld beschouwen. Hou Zee.’

In onze dagen is de augustusmaand de stille maand in het boekenvak, waarin slechts de najaarsaanbiedingen van de uitgevers worden afgewacht. Dat was in de jaren veertig geheel anders. Toen werden ook in de zomermaanden volop boeken uitgegeven en de uitgevers durfden het aan om in deze periode boeken uit te geven waarvan men veel verwachtte en bewaarde ze dus niet tot wat we nu de belangrijke maanden zouden noemen.

Neem *De Residentiebode*, een collaborerende uitgeversmaatschappij in Den Haag van duidelijk rooms-katholieke signatuur. Die bracht juist in augustus een belangrijk boek uit, *De kruistocht van Generaal Taillehaeck* van Willem W. Waterman, de latere hoofdredacteur van *De Gil*. Met dit boek beschuldigde hij de vooroorlogse democratische regeringen van wanbeleid ten aanzien van het Nederlandse leger, dat daardoor onvoldoende voorbereid geweest was op de wereldoorlog.

Het belangrijkste verkoopargument van *De Residentiebode* was, dat het boek, en Waterman probeerde dat ook iedereen wijs te maken, vóór 10 mei 1940 was geschreven, waardoor het minder opportunistisch zou lijken dan het in werkelijkheid was. De uitgeverij plaatste boven haar advertenties koppen als: ‘Het Nederlandsche oorlogsboek dat vóór 10 Mei was geschreven’⁴⁷ en plaatste er teksten bij als⁴⁸:

‘Als men het werk leest, vraagt men zich af of de schrijver helderziende is geweest... Het is van een adembenemende raakheid. Honderden officieren en soldaten juichten het boek toe, vóór 10 Mei, toen het werd voorgelezen in de cantine. Elke man uit het leger die het thans leest, verklaart: “Het is goed dat dit boek eindelijk gedrukt wordt.” Het is elke soldaat uit het oude leger, elke Nederlander en vaderlandse, uit het hart gegrepen.’

Chauvinisme, daar ging het in de boekverkoop om. Dat verkocht het beste. Dat hadden we al aan *Hollandsch Glorie* gezien dat in deze zomermaand overigens ook naar Duitsland, Zweden en Denemarken werd verkocht.

Ook chauvinistisch, zij het meer gericht op ‘bodemverbondenheid’ was *De*

lof van den boer, samengesteld door Jan H. de Groot en P.J. Meertens en verschenen bij *Allert de Lange*. De Groot zal ongetwijfeld de poëtische kant van deze bundel verzorgd hebben en P.J. Meertens, die we al in het sibbe-gebeuren zijn tegengekomen, de 'bodemverbondenheid'. De nieuwe overheid zal zonder twijfel in zijn schik zijn geweest met deze bloemlezing 'waarin een keur van dichters uiting geeft aan het in onze generatie steeds sterker levende besef van lotsverbondenheid met den stand, die nog altijd het ferment is van onze samenleving', aldus de aanprijzing van het boek door *Allert de Lange*, die ook nog repte van 'boerenlof en boerenblaam, boerenvreugd en boerenleed'.⁴⁹

Al deze boeken werden in de zomermaanden aan de boekhandel aangeboden door een rij van vertegenwoordigers, waarvan Jan Kettmann er een was. Hij zal het niet het gemakkelijkste hebben gehad, want deze broer van George Kettmann was in feite alleen welkom in de nationaal-socialistische boekhandel.

Jan Kettmann was al jarenlang werkloos en hij was maar al te blij met de baan die zijn broer hem had aangeboden, zij het dat hij moest werken op provisie-basis. Hij zou vijftien procent krijgen van de netto-factuurbedragen⁵⁰ en *De Amsterdamsche Keurkamer* zou zijn treinabonnement, derde klasse, betalen.

'Wij verwachten van U elken Zaterdagmorgen (op welker dag U niet reist) omstreeks half elf rapport en inlevering van orders,' voegde Kettmann er in een uiterst formele brief aan toe, waarna hij nog iets anders schreef en deze regels zijn schoolvoorbeelden van de paranoia der nationaal-socialist:

'Van belang is daarbij vooral, dat U in het rapport melding maakt van de wijze, waarop niet-koopers U ontvangen.'

Wat wilde Kettmann met deze informatie? Waarschijnlijk ogenblikkelijk zeer gepikeerd aan de bel hangen bij de *Vereeniging*. De heren hadden eenmaal lange tenen.

Jan Kettmann zou ondervinden dat hij in *Uitgeverij Westland* en haar vertegenwoordiger een geduchte concurrent had.

De uitgeverij bestond al enige tijd, maar de stichtingsakte passeerde pas in augustus. Het adres van *Westland* was op dat moment Lairesestraat 79 in Amsterdam.

De man die garant stond voor het stichtingskapitaal van tweeduizend gulden was Werner Schwier, *Bereitschaftsführer des N.S.D.A.P.'s*. Schwier woonde in Den Haag aan de Fluwelen Burgwal 22.

Het doel van de stichting was simpel, zoals artikel twee van de Stichtingsakte aangaf⁵¹:

'Zij heeft ten doel het propageeren van volksche literatuur.'

Het bestuur bestond uit voorzitter Werner Schwier, J.G. van Ditmarsch en A. van Elst. Er was ook een Raad van Toezicht en daarin zaten M.J.P. Sie-

burgh, dr. P. Molenbroek en mr. U.P. Okken. Jacob van der Meulen ten slotte was de zogenoemde Leider van *De Volksche Boekhandel*.

Niet alle nationaal-socialisten kwamen zo gemakkelijk aan de bak als de oprichters van *Westland*; zonder NSDAP-steun was het veel moeilijker; die woog namelijk nogal zwaar. De kleinere goden konden zich niet beroepen op hulp van Duitse zijde, maar dienden steun te verwerven van Nederlandse instanties en op die manier kwamen ze vaak bij Van Ham terecht. Zoals de kameraden Sampers en Gathier die een nationaal-socialistische boekwinkel wilden beginnen, maar net zoals Zijfers voor hen merkten dat de *Vereeniging* er niets voor voelde en de erkenning tegenhield.

Van Ham las hun brief, vroeg bij de *Vereeniging* het dossier op en koos in de strijd tussen zijn loyaliteit aan de kwaliteit en loyaliteit aan de nationaal-socialistische broeder, voor kwaliteit, zoals hij aan de *Vereeniging* schreef⁵²:

‘Wat ik uit het dossier Sampers gelezen heb, overtuigt mij geheel van het goed recht der weigering. Uit zijn correspondentie blijkt duidelijk dat hij door gebrek aan Algemeene Ontwikkeling reeds niet in aanmerking komt, afgezien dan nog van het feit, dat hij niet aan de voorgeschreven eischen voldoet.’

Maar daarmee was het laatste woord niet gezegd. Gathier voldeed wellicht wel aan de eisen. Dus probeerde Van Ham het via hem. Hij beschreef hem als ‘een beschaafd man, die al zooveel jaar in een eigen uitleenbibliotheek had gewerkt die voornamelijk klanten van het betere publiek bedient’.

Hij pleitte uiteindelijk dus toch voor erkenning. Overigens koos hij geen partij tegen Noothoven van Goor, want hij wenste zich verder niet te conformeren aan de ideeën van het afgewezen tweetal die zich onrechtvaardig behandeld voelden:

‘In geen geval is het echter een zaak waarin iemand groot onrecht is gedaan en waaruit onaangename conclusies zijn te trekken ten opzichte van de houding der Vereeniging, tenzij deze in andere overeenkomstige gevallen een veel soepeler houding aan zou nemen.’

Noothoven van Goor apprecieerde de kalme brief van Van Ham en hij honoreerde deze gematigde reactie door Gathier alsnog een erkenning te verlenen.

Voor wat de augustusmaand betreft rest nog te vermelden dat de wispelturige Zwertbroek inmiddels als directeur van *De Veste* was vervangen door R.W. Haentjes Dekker, maar daar lag niemand binnen de uitgeverswereld echt wakker van.

Een maand later moest Van Ham opnieuw in de bres springen voor een door de *Vereeniging* geweigerde kameraad, maar een enkele beleefde brief was nu bepaald niet voldoende.

Van Ham schreef de *Vereeniging*⁵³ dat hij een klacht had ontvangen van *J.J. Cloetingh, Boek en Papierhandel en Leesbibliotheek* in de Kerklaan 46 in Gro-

ningen 'dat hem ten onrechte de erkenning als boekhandelaar zou zijn geweigerd'.

Wat was er aan de hand? Cloetingh had vijf jaar gewerkt in de wel erkende boekhandel van P.L. Cloetingh en hij kreeg toch de erkenning niet 'terwijl een ander, die in denzelfden boekhandel een half jaar werkzaam was en daarvoor kweker was, deze erkenning wel verkreeg'.

Er was meer:

'Een ander motief waarom hem de erkenning zou geweigerd zijn, was de omgeving waarin hij zijn zaak wilde vestigen, een werkmanswijk. Hij vestigt er de aandacht op dat in de geheele omgeving geen andere zaak gevestigd is en dat hij met deze zaak in deze wijk een sociale culturele roeping vervullen zou.'

De brief was fraai, maar het was natuurlijk de vraag of de zaak ook werkelijk zo lag. Voor de *Vereeniging* was duidelijk dat de werkelijkheid anders was dan die zoals door Van Ham was voorgesteld.⁵⁴ Cloetingh had van 1 februari 1931 tot 1 mei 1935 gewerkt in de boekhandel van P.L. Cloetingh maar deze werkzaamheden hadden bestaan 'in het zoo nu en dan helpen van zijn tante, om de zaak na het overlijden van haar echtgenoot staande te houden'.

Bovendien stelde de *Vereeniging* vast 'dat men in een boekhandeltje als dat van de Firma P.L. Cloetingh het vak niet behoorlijk kan leeren'.

En er was meer in de brief waar de *Vereeniging* kritiek op had. Het was duidelijk dat Cloetingh geen diploma had en de *Vereeniging* wilde ook wel eens weten wie dan degene was die na een half jaar werken in eenzelfde soort boekhandel wel een erkenning had gekregen. Men ontkende stellig dat de wijk waarin Cloetingh zich wilde vestigen een rol had gespeeld bij hun weigering.

Van Ham stuurde alle opmerkingen en vragen door naar Cloetingh⁵⁵ en verwerkte het antwoord van de afgewezenen in zijn nieuwe brief aan de *Vereeniging*⁵⁶:

'Hij vestigt er de aandacht op, dat het juist is, dat het bedrijf Cloetingh's Boekhandel, Coehoornsingel 51, het bedrijf van zijn tante, waar hij vroeger werkte, nu een onbelangrijke zaak is geworden, maar dat zeker zes jaar geleden niet was en als een der oudste en beste boekhandels van Groningen bekend stond. Hij is toen hij zes jaar geleden deze zaak verliet, in den boekhandel gebleven door zelf een zaak te stichten, waarin hij door het instandhouden van een goede bibliotheek, zich op de hoogte is blijven houden van de publicaties van de laatste jaren.'

En hij gaf de naam van het andere personeelslid door. Het was H. Wever en hij was de man die nu het bedrijf van de tante van Cloetingh leidde, zodat we achter de hele zaak nog een behoorlijk familiedrama mogen vermoeden.

Maar de *Vereeniging* had nu eens geen zin om te buigen voor de wensen van Van Ham⁵⁷. Natuurlijk had men Wever een erkenning verleend, die had echter een

bestaande zaak voortgezet en in die gevallen was men soepeler in de reglementen. Voor wat de importantie van de zaak van tante Cloetingh betrof, zei men nog:

‘Het was ook toen een onbelangrijk boekhandeltje.’

De *Vereeniging* stond zwak in haar verweer, zeker aan het hypocriete slot daarvan:

‘In een stad als Groningen met zijn 125 000 inwoners, kan nog minder van de eischen worden afgeweken, ook al heeft de heer Cloetingh een zaak in een werkmansbuurt, waar geen andere boekhandels zijn gevestigd. Het zou o.i. bedenkelijke gevolgen hebben, als wij er de hand toe leenden, dat zich in dergelijke buurten in de groote steden onvoldoende onderlegde boekverkoopers vestigden.’

Van Ham capituleerde. Hij antwoordde niet: ‘Beter een mindere boekhandel dan helemaal geen.’ En ook de andere argumenten liet hij voor wat ze waren en dat alles legde hij als volgt in een brief aan Cloetingh uit⁵⁸:

‘In een Nat. Soc. maatschappij zullen de eischen van erkenning zeker niet lichter zijn.’

Zo stond Cloetingh dus niet op de lijst van boekhandelaren die lid waren van de NSB, zoals de Beweging die op verzoek van uitgever Oosthoek had opgesteld.⁵⁹ Oosthoeks bedoeling was geweest deze boekhandelaren speciale aandacht te schenken in verband met de stroom uitgaven van *De Schouw* die op stapel stond. In totaal 47 boekhandelaren waren volgens deze lijst lid van de NSB. (Zie Bijlage I).

Het ging hierbij om boekhandelaren die zich als lid van de NSB hadden aangemeld. Er waren er natuurlijk ook nog - maar die zijn niet meer te achterhalen - die weliswaar nationaal-socialist waren, maar zich hadden aangesloten bij radicalere groeperingen als de NSDAP of SS of minder radicale groepen als *Nationaal Front*. Het lag voor de hand dat Oosthoek meende te mogen verwachten dat hij van deze boekhandelaren meer steun en solidariteit kon verwachten dan van de niet-nationaal-socialistische zaken, daar veel kleine NSB-boekhandelaren ook steun bij elkaar zochten. De onderlinge solidariteit onder de Kameraden was immers vaak opvallend, op het sentimentele af. Toen Kettmann bij voorbeeld een zoon kreeg, die Maarten werd genoemd, stroomden de felicitaties in de beste nationaal-socialistische trant dan ook binnen, inclusief veel ‘Hou Zee’-geroep. Zoals van de Utrechter J.H.L. de Bruin, verzekeringsagent. Die was er als de kippen bij om de vader en moeder geluk te wensen en de hoop uit te spreken dat ‘de jonge spruit [...] mag opgroeien in een nieuwe en betere samenleving’.⁶⁰

Hij maakte van de gelegenheid gebruik om de Kettmanns een verzekering aan te smeren, maar wat dat betreft ving hij bot, want Kettmann had zijn verze-

kering voor zijn zoon al afgesloten 'bij den Kameraad, die geregeld voor onze verzekeringen zorgt'.⁶¹

Ook de vertaalster A. Vrieshardt-Berkhout feliciteerde Kettmann⁶², en zij kreeg heel wat meer aandacht van Kettmann, die haar schreef⁶³:

'Het is een flinke zoon, zoodat mijn sibbe allengs op een WA-vendel gaat gelijken.' Hij schreef haar ook dat hij de rechten had gekocht van Eixters *Von Lemberg bis Bordeaux*. Nu had mevr. Vrieshardt-Berkhout al voor *De Amsterdamsche Keurkamer* vertaald en die vertaling was Kettmann goed bevallen. Daarom achtte hij haar bekwaam genoeg om dit zware karwei aan te kunnen:

'Juist in dezen overgangstijd, nu velen nog niet gelooven, moeten wij alles op alles zetten, voorwaar een schoone taak!'

En om de lijst van Kameraden die bij Kettmann aanklopten om hun diensten tegelijk met hun felicitaties aan te bieden af te ronden, nog de brief van *Besteldienst* BEVA, waarvan de eigenaar J. Berkemeier duidelijk wilde maken dat hij, gezien zijn tamelijk lage stamboeknummer van 6969 geen 'meikever' was. Hij sloot een kopie van zijn inschrijvingskaart bij de brief die luidde⁶⁴:

'Kameraad, Kameraadske,

Mag ik even Uw aandacht vragen, voor het werk welke U misschien, onbewust laat vervullen door *een niet Kameraad*, het mijne onder Uw aandacht te brengen.

Sinds eenige maanden heb ik gevestigd een Besteldienst "B.E.V.A." genaamd welke beteekent:

"Betrouwbaar, Eerlijk, Vakkundig en Accuraat".'

Maar goed, dit is natuurlijk het kleinere werk. Veel belangrijker was de steun die de nationaal-socialistische uitgeverijen bij elkaar zochten en vonden.

Ik meldde reeds dat *De Amsterdamsche Keurkamer* de komst van *Westland* mocht vrezen omdat in deze uitgeverij flink wat Duits kapitaal was gepompt, waardoor de uitgeverij kon uitgroeien tot de grootste. Kettmann ontbeerde die steun van buitenaf; hij moest het allemaal zelf verdienen. Maar als het regent bij de een, druppelt het toch bij de ander, met andere woorden de groei van *Westland* betekende een sterke toename van het aantal *Volksche Boekhandels* en in die boekhandels kon Kettmann zijn titels net zo gemakkelijk kwijt. Bovendien wilde ook *Westland* wel een zekere vorm van samenwerking, zo bleek uit een brief die Kettmann van de concurrent ontving⁶⁵, waar 'een Uwer Heeren tot een bespreking ten onzen kantore, de Lairesestraat 79' werd uitgenodigdeen mooi karweitje voor broer Kettmann. Kettmann schreef hem daarover in nog steeds dezelfde, al eerder gesignaleerde, formele toon, al werd hij in deze brief in een PS wat vertrouwelijker⁶⁶:

'Jan, doe je best, hier is wel wat te bereiken. Deze uitgeverij is ontstaan uit "De Misthoorn"/Leidsche straat, goed nationaal-socialistisch.'

Daarnaast schreef Kettmann zijn broer dat de eerste afspraak die 'ze op Zaterdagochtend zouden hebben niet kan doorgaan wegens een NSB-feest in Tilburg'.

Hij hoopte dat zijn broer op zondag kon komen en de eerste bestelcijfers zou meenemen. Die waren overigens niet geweldig, maar Jan Kettmann was dan ook pas een week bezig. Gelukkig had *Westland* honderd exemplaren van *Mijn kamp* besteld en dat leverde f 225,- op. Voor de rest was het tobben geblazen, Jan Kettmann kwam niet hoger dan een totaal van f 371,94 aan bestellingen uit, en dat leverde hem ongeveer f 55,- provisie op. Een behoorlijk weekloon voor die tijd, maar zonder de bestelling van *Westland* was het droeviger gesteld geweest met zijn inkomen. Hij was naar Haarlem en omstreken gereisd en dat had tot gevolg gehad dat *Boekhandel Akkerman* in Haarlem voor f 6,40 had besteld, *Boekhandel Daudey* in Heemstede voor f 6,59, de *Kennemerland Boekhandel* in Haarlem voor f 2,55, *Boekhandel De Munck* in Haarlem voor f 1,80 en het absolute dieptepunt *Boekhandel Antenijsen* in Beverwijk voor niet meer dan f 1,74.

Zoals gesteld: zonder *Westland* was het een slechte week. Of beter: zonder *Mijn kamp* was het een slechte week geweest voor de uitgeverij, want buiten Jan Kettmann om had ook de *Nederduitse Uitgeverij*, Stationsstraat 4 in Utrecht, een aan de NSNAP gelieerd bedrijfje onder leiding van de onontkoombare Zwertbroek vijftig exemplaren van *Mijn kamp* besteld.⁶⁷

Zwertbroek had al enige uitgeverservaring, maar of we hem daardoor gekwalificeerd mogen noemen, is zeer de vraag. Hij was de uitgever van *De Weg* geweest, de krant van *Zwart Front*, later *Nationaal Front*, en daarnaast had hij het *Nederlandsch Dagblad* uitgegeven. De 'Nederduitse Uitgeverij' *De Veste*, zijn laatste project was de voortzetting van *Uitgeverij De Ramshoorn*. Hoe weinig succesvol Zwertbroek met zijn chaotisch gedrag was, moge blijken uit de bijtende tekst die Willem W. Waterman aan Zwertbroek en diens uitgeverijbeleid wijdde⁶⁸:

Kameraad Uitgever... Uw grabbelton is de meest glorieus denkbare Tombola, gecombineerd met een waarlijk fantastisch Rad van Avontuur, dat werkt met een ontwapenende, welhaast verwoestende logica, waartegen niet te strijden valt.

P. Bok, Jaagpad 123, is sinds 1 Sept. geabonneerd op het Dagblad. Periodiek komt het voor, dat hij 4 of 5 dagen lang géén krant ontvangt. Dit wordt, met bovenvermelde logica, op keurige wijze gecompenseerd, doordat hij op de 5den resp. 6den dag, resp. 6 kranten in de bus krijgt. Het verwoestende van de logica schuilt echter in het verbijsterende feit, dat dit 5, resp. 6 exemplaren zijn van hetzelfde nummer.

Er zijn mensen, Kameraad Uitgever, die sinds maanden bidden en smeeën, Bijbel-lezen, schrijven en telegraferen, pogend, één enkel abonnement op

het Dagblad machtig te worden. Zij bieden talenten zilvers aan... Zij hooren taal noch teeken.

Daartegenover staat het geval van die eenen man, die is uitgetreden en afgevoerd, - die sinds maanden schrijft en bidt, vloekt en telegrafeert, of men wil ophouden hem de krant te sturen. Sinds maanden heeft hij niet betaald. Hij klampt zich aan dat niet-betalen vast in elken brief en elk telegram. Haha! Het Dagblad ploft in zijn bus met een diabolischen regelmaat welke hem tot waanzin drijft.'

Zwertbroek nam al gauw afscheid van Arnold Meijer en diens *Nationaal Front* en zocht zijn heil bij de *Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij*, de fanatieke nazi's van dr. Ernst van Rappard. Hij werd door Van Rappard uitverkoren om een echte uitgeverij op te zetten. Immers de NSB, de concurrent van de NSNAP, had er ook een, dus wilde de partij van Van Rappard serieus overkomen, dan moest hij ook een partij-uitgeverij hebben. Het milieu rond Van Rappard beviel Zwertbroek in eerste instantie heel goed, zoals hij aan zijn moeder schreef⁶⁹:

'Ik voel mij hier echt thuis - het is een heel ander milieu dan van Nationaal Front. Daar waren het allemaal intellectueelen en rijkaards, die den toon aangaven en de weinige arbeiders, die er rondliepen, waren niet in tel. Hier zijn het echte, ronde, Hollandsche arbeiders, met geestdrift voor de zaak. Wat niet zeggen wil, dat zij niet intellectueel zouden zijn! Ze loopen er echter niet mee te koop en maken er geen beroep van, terwijl ze hun politieke overtuiging laten bepalen door hun arbeiderspositie. Ik kan hier weer werken voor hetgeen ik als de goede zaak beschouw: het socialisme, een betere wereld voor iedereen, een maatschappij, waarin we ons met elkaar verbonden voelen door den gemeenschappelijken arbeid voor één doel. De Uitgeverij ben ik bezig op te zetten; ik kan schrijven wat ik meen, en ik ga eveneens als spreker, zoodat ik ook kan *zeggen* wat ik meen! Bij Nationaal Front moest ik van mijn hart een moordkuil maken, met de anti-Duitsche gezindheid daar. En ik ben nu eenmaal fel pro-Duitsch, omdat Nederland en het Nederlandsche volk niet zonder Duitschland uit het moeras kan komen, *en* omdat Duitschland wordt beheerscht door socialisten.'

Zwertbroek zou Van Rappard niettegenstaande deze juichkreten eveneens snel verlaten: hij sloot zich bij de NSB aan en werd een protégé van Henk Woudenberg, de man achter het *Arbeidsfront*.

Kettmann zal zo links en rechts wel wat hebben gehoord over Zwertbroeks kronkelpaden en zijn neiging rekeningen onbetaald te laten of zoek te maken. Hij wilde de vijftig exemplaren van *Mijn kamp* best aan de NSNAP leveren, maar eerst wilde hij dan de f 46,79 ontvangen voor een aantal exemplaren van *Bloed en mythe als levenswet* die hij aan boekhandelaar P.J. de Haan had gele-

verd, die ze op zijn beurt had doorgestuurd naar de Kringleider van de NSNAP.

‘Juist waar Uw uitgeverij moet worden aangezien als een partijinstantie van de NSNAP,’ schreef Kettmann aan Zwertbroek⁷⁰, ‘en wij uiteraard niet op de hoogte zijn van de wijze, waarop Uw kringverkoop is georganiseerd, zult U wel kunnen inzien, dat er voor ons verband bestaat tusschen U en andere instanties der NSNAP.’

Zwertbroek reageerde hier heel laconiek op, dat had hij zonder twijfel wel geleerd in de chaos van *Nationaal Front*. Hij antwoordde Kettmann kort en zakelijk⁷¹:

‘Naar aanleiding van Uw schrijven d.d. 26 dezer, moeten wij U berichten dat de Heer P.J. de Haan zijn boekhandel volkomen voor eigen belang drijft en niet voor rekening der NSNAP. Inmiddels verblijven wij,

Met Groot Duitsche groet,

“HEIL HITLER”.’

Boekhandel P.J. de Haan kon er na deze briefwisseling in ieder geval van overtuigd zijn dat hij, zolang hij zijn rekeningen niet betaalde, geen boeken meer zou ontvangen van *De Amsterdamsche Keurkamer*, maar het is de vraag of hij daar erg mee zat. Er was keuze genoeg en dat was zeker het geval in deze septembermaand. Er was een ware stortvloed van nieuwe publikaties aangekondigd: bij voorbeeld *Passer en speer* van *De Schouw*, een serie redevoeringen van Secretaris-Generaal Tobi Goedewaagen. En *Geen angst voor het nieuwe Europa* van Jozef Winshuh en *Het overwonnen Frankrijk* van V. Fiala bij *Uitgeverij Delta* in Den Haag. Ik noem *De Schouw* en *Delta* niet toevallig te zamen, *Delta* was eveneens een schepping van Oosthoek. Vandaar ook dat de drie boeken in één advertentie werden aangeboden en de boekhandelskortingen bij *De Schouw* en *Delta* gelijk waren: tot 10 exemplaren 30%, van 11 tot 25 exemplaren 35%, van 26 tot 50 exemplaren 37,5% en boven de 50 exemplaren 40%.

De *Nenasu* bracht twee standaard werken uit: *Het nationalisme van de NSB* en *Het socialisme van de NSB*.

Holdert & Co. bood de boekhandel *Commentaar op de verordening betreffende de behandeling van het Joodsche geldelijke vermogen* aan, een werkje van mr. M.M.G.Th. de Kat, waardoor de rovers zich in ieder geval gedekt konden weten zolang ze zich aan de wettelijke bepalingen voor het stelen van ‘joods’ bezit hielden.

Als P.J. de Haan te midden van al deze nazi-rommel nog klanten binnen wilde halen voor wat ordentelijker boeken, dan kon hij in september in ieder geval bij *Het Spectrum* terecht die in een opzweepende advertentiecampagne probeerde elke boekhandelaar warm te maken voor een geïllustreerde uitgave van het *Verzameld werk* van Charles Dickens met een inleiding door Werumeus Buning.

In het *Nieuwsblad* van 11 september werd over een hele pagina de serie aangekondigd en daarin kunnen we ook lezen dat een keur van Nederlandse literatoren aan het project had meegewerkt. De namen werden in de advertentie niet genoemd, maar wij weten nu dat *Het Spectrum* zich had verzekerd van de medewerking van J.C. Bloem, A.M.A. Bogaerts, Godfried Bomans, Jan Campert, Antoon Coolen, Clara Eggink, Henriëtte van Eijk, C.J. Kelk, Edm. Nicolas, Jan Nieuwenhuis, Elisabeth de Roos, C. Vos en G.J. Werumeus Buning-Ensink.

Het was een fraai plan van *Het Spectrum* en de uitgeverij had het voor wat de rechten betreft gemakkelijk: Dickens was al ettelijke jaren rechtenvrij. Er bestond hooguit nog een moreel recht op uitgave van Dickens' werk in Nederland. Bij *Gebroeders Grauw's Uitgeversmaatschappij* in Amsterdam werd immers al sinds tientallen jaren Dickens uitgegeven en deze uitgeverij sloeg in het daaropvolgende nummer van het *Nieuwsblad* dan ook van zich af met de mededeling⁷²:

‘Binnenkort zal bij ons verschijnen een nieuwe druk van de Geïllustreerde Uitgave van de Werken van Charles Dickens in de vertaling van C.M. Mensing.’

Grauw's had natuurlijk groot gelijk dat hij zo flink uitpakte. Niet voor niets was hun uitgave steeds de populairste editie van Charles Dickens werken geweest, niet in de laatste plaats door het gebruik van de oorspronkelijke Engelse houtgravures van Bernard Mahony en Phiz, waardoor een bijna historische eenheid tussen tekst en illustratie was ontstaan. Iedereen wist bovendien al dat in oktober een aantal delen zouden verschijnen: *De Pickwick-club*, *David Copperfield*, *Olivier Twist*, *Nikolaas Nickleby*, *Maarten Chuzzlewit* en *Dombey & Zoon*.

Nu was deze editie misschien wel wat verouderd, maar het was weinig elegant van *Het Spectrum* om vlak voor de aanbidding van *Grauw's* haar eigen nieuwe uitgave zo groot aan te kondigen. Een aantal boekhandelaren zou zich zeker bedenken en de nieuwe editie aanschaffen, waar men meer profijt van verwachtte.

Het Spectrum gaf *Grauw's* lik op stuk door onmiddellijk opnieuw te adverteren. Een week later werd de serie opnieuw aangekondigd, terwijl er nog geen boek in produktie was genomen, en de tegen *Grauw's* gerichte tekst⁷³ luidde dat de serie ‘de eerste Nederlandsche uitgave’ was ‘die literair en tekstcritisch volkomen verantwoord is’.

Het Spectrum zou overigens met de uitgave van de serie tot na de oorlog moeten wachten. Toen verscheen het in de *Prisma*-reeks in een vertaling die, naar bleek, de toets van de kritiek niet kon doorstaan, zeker niet toen bekend werd dat verantwoordelijk eindredacteur Godfried Bomans flinke coupures in de tekst had aangebracht.

Nu was *Het Spectrum* bepaald niet afhankelijk van Dickens, men had nog genoeg uit te geven, gezien de lange lijst uitgaven in 1941.

Die lijst is niet te vinden in het jaarlijkse boek van de *Uitgeversbond*, want *Het Nederlandsche Boek 1941* zou niet meer verschijnen. Van Ham had namelijk een brief van het *Referat Schrifttum* ontvangen, zoals hij aan de *Uitgeversbond* mededeelde⁷⁴, over het feit dat op de lijst een aantal boeken voorkwam ‘waarvan het niet gewenscht is, dat zij in “Het Nederlandsche Boek 1941” een uitgave van de Nederlandsche Uitgeversbond, aanbevolen worden’.

Het ging om boeken die uit het Engels en het Amerikaans waren vertaald.

‘Ik vestig er Uw aandacht op, dat de Nederlandsche Uitgeversbond “Het Nederlandsche Boek 1941” nog deze maand zal doen verschijnen in een oplage van 20 000 exemplaren en we zien dus verlangend naar inlichtingen uit,’ voegde Van Ham er nog aan toe.

De *Uitgeversbond* kreeg daarbij een lijst van auteurs die niet meer mochten worden genoemd. Dat waren: Edgar Allan Poe, Louis Bromfield, Pearl Buck, A.J. Cronin, John Knittel, D.H. Lawrence, Sinclair Lewis, Rachael Fields, Margaret Mitchell, Christopher Morley, Stella Morgan, Ellery Queen, Howard Spring, John Steinbeck. Daarnaast waren er nog een aantal Nederlandse titels die niet mochten worden opgenomen, zoals *Erflaters van onze beschaving* van Jan en Annie Romein, *Rudolf de Mepse* van Ab Visser, *Ascese de schoonheid* van Anton van Duinkerken, *Spinoza* van Antoon Vloemans, *Tita vlucht* van Karel Jonckheere en... *tot in den dood* van J. Visser-Roosendaal.

Deze laatste directieven schoten de *Uitgeversbond* werkelijk in het verkeerde keelgat. Uit de antwoordbrief bleek dat de Bond al flink in het stof had gebeten.

‘Ook al hebben wij door de boeken van Joodsche auteurs weg te laten in dit opzicht een compromis aanvaard,’ schreef de *Uitgeversbond*⁷⁵, ‘begrijpende dat dit onder de huidige omstandigheden niet anders mogelijk was, de groote uitbreiding, die aan het aantal geschrapte titels is gegeven, doet naar onze meening en die van het Bestuur de uitgave, die de boekhandel, de bibliotheken en het publiek steeds als een volledige bibliographie hebben leeren kennen, zin en beteekenis verliezen.’

Dus besloot de *Uitgeversbond*, en dat werd aan Van Ham meegedeeld, om de uitgave maar in het geheel niet te laten doorgaan. Ze zullen bij het DVK wel gelachen hebben, want wat betekende het woord ‘volledig’ nog als men als gezegd de joodse auteurs al had opgeofferd. Met de DVK-ambtenaren mogen wij ons afvragen: waarom de joodse auteurs wèl en de Engelse, waarvan er al een aantal dood waren, níét opgeofferd? Van Ham was in zijn antwoordbrief in ieder geval wel heel duidelijk⁷⁶: ‘Een volledige bibliographie is de catalogus nooit geweest!’

Op de 147ste Algemeene Vergadering van de *Uitgeversbond* die op 30 september in *Hotel Wittebrug* in Den Haag werd gehouden leek het er overigens nog op dat *Het Nederlandsche Boek 1941* wel zou verschijnen. J.L. van Tricht, secretaris van de *Commissie voor het Nederlandsche Boek* sprak opgetogen over maar

liefst 23 000 bestellingen en maar liefst 45 advertentiepagina's, er klonk een licht onheilspellende paukeslag in de zaal:

‘De heer Van der Velde stelt de vraag of het bestuur kan meedelen, dat de catalogus volledig zal weergeven wat verschenen is.

De voorzitter antwoordt dat het bestuur die verklaring niet kan geven.’

In deze maand kunnen we een verharding in de houding van het DVK constateren. De standpunten tussen Van Ham enerzijds en die van de *Uitgeversbond* anderzijds lagen verder uit elkaar dan ooit. Dat is goed af te lezen uit een briefwisseling tussen de bond en het DVK naar aanleiding van telefoontjes van verschillende uitgevers naar de *Uitgeversbond* omdat het DVK in toenemende mate manuscripten of proeven ter goedkeuring opvroeg.

‘Ter informatie zouden wij gaarne willen vernemen op welken rechtsgrond dit verzoek berust, opdat wij dan onze leden kunnen inlichten,’ schreef de bond aan Van Ham.⁷⁷

Deze was heel duidelijk.⁷⁸ ‘Een verzoek behoeft geen rechtsgrond en kan geweigerd worden,’ schreef hij nuchter terug, maar voordat de *Uitgeversbond* opgelucht adem kon halen voegde hij er dreigend aan toe:

‘Wanneer dus door mij een verzoek tot het inzenden van een manuscript aan een uitgever wordt gericht, geschiedt dit óf omdat het Rijkscommissariaat inlichtingen over de uitgave vraagt óf omdat ik een uitgever wil bewaren voor mogelijke teleurstelling omdat later getoonde belangstelling voor de uitgave verspilling van kapitaal zou kunnen betekenen.

Bij weigering van het verzoek zal in verreweg de meeste gevallen opvordering vanwege het Rijkscommissariaat volgen.’

Zijn boodschap was dus simpel: meewerken was heel wat voordeliger dan dwarsliggen, want, zo kon men tussen de regels door lezen, met hem, Van Ham was in ieder geval te praten, mits men een beetje meewerkte, maar wie eenmaal in handen van het onverzoenlijke *Referat Schrifttum* viel, die was nog niet jarig.

Overigens wilde Van Ham niet dat deze boodschap zou uitlekken; hij was voor het bestuur van de *Uitgeversbond* bedoeld, vandaar de toevoeging:

‘U zult wel begrijpen, dat dit geen mededeeling is om in het Nieuwsblad of een ander vakblad gepubliceerd te worden.’

De *Uitgeversbond* begreep de boodschap van het DVK heel goed en adviseerde daarom haar leden om braaf manuscripten en proeven op te sturen als de *Afdeeling Boekwezen* daarom vroeg.

Ook op andere gebieden botste het tussen nationaal-socialistische en daarvan afwijkende opvattingen, zoals we in *De Uitgever* kunnen lezen⁷⁹:

‘De fraaie stand van den Bond op de Jaarbeurs in September 1941 gaf aanlei-

ding tot groot misnoegen in N.S.B.-kringen. Er kwamen felle artikelen in *Storm* en *Volk en Vaderland*. Ook op andere wijze kwam de verbittering tot uiting over het feit, dat de bekende N.S.B.-uitgevers niet in de gelegenheid waren gesteld met onze leden mee te doen. Foto's van onzen stand mochten niet zonder toestemming van de Deutsche autoriteiten in de pers worden opgenomen. Een Bondslid, lid van de N.S.B., dat meegedaan had, beklagde zich bij Volksvoorlichting, dat enkele zijner uitgaven waren zoekgeraakt. Teekenend was, dat Volksvoorlichting ons schreef: "Hij twijfelt of hierin geen opzet schuilt tegenover hem als nationaal-socialistische uitgever." De klacht was overigens ongegrond.'

Op de algemene vergadering van de *Uitgeversbond* werd van deze problematiek niet gerept. Over de genoemde beurs kunnen we alleen uit de openingstoespraak van voorzitter Schepman iets te weten komen⁸⁰:

'De belangstelling voor het Nederlandsche boek bleek duidelijk op de Nederlandsche Jaarbeurs, waar wij nog met een collectieve zending uitkwamen. Aan hen die de expositie voorbereidden en leidden, de heeren J.R. Meulenhoff en W. ten Have, komt de hartelijke dank van de leden toe. Natuurlijk bleven er desiderata, doch dit zal zich bij iedere eerste poging voordoen.'

Misschien dat het ontbreken van een verwijzing naar de conflicten tussen de bond en een aantal van haar nationaal-socialistische leden verband hield met het slot van de rede van Schepman, waarin deze zei, zoals de notulen berichten:

'De voorzitter deelt vervolgens mede, dat voor het houden van deze vergadering toestemming is verleend onder de gebruikelijke voorwaarden dat niet onderwerpen van politieke aard worden behandeld.'

In ieder geval mocht *De Uitgever* deze mededeling in het tweede oorlogsjaar nog wel publiceren, al zouden de NSB-ers er bij het DVK steeds feller op aandringen om maatregelen tegen niet-nationaal-socialisten te nemen. De directeur van *De Arbeiderspers*, J. Kerkmeester kon op deze maatregelen niet wachten.

We hebben gezien dat na de machtsovername door Rost van Tonningen van *De Arbeiderspers* Fred von Eugen bij het bedrijf wegging en op Singel 262 zijn eigen uitgeverij stichtte. Dat was *De Arbeiderspers* steeds een doorn in het oog gebleven en dat liet Kerkmeester ook blijken.

'Deze heeren, waarvoor wij den heer Lohse reeds vóór de oprichting van het Departement waarschuwen, geven ook de A.B.C.-serie uit,' schreef Kerkmeester aan Van Ham⁸¹, waarna hij woedend vervolgde met:

'U kunt dit gezwel niet vlug genoeg uitsnijden.'

Het was overduidelijk: door broodnijd had men hier de emoties niet meer in de hand. Inderdaad had Von Eugen door slim te onderhandelen bij zijn vertrek de ABC-reeks meegenomen. Het was een van de succesvolste series van de uit-

geverij (zo succesvol dat de serie nog steeds bij *De Arbeiderspers* bestaat). *De Arbeiderspers* had zich door de slimme Von Eugen laten overdonderen en men kon de zaak op een fatsoenlijke manier niet meer terugdraaien. Daarom dus maar gekozen voor de onfatsoenlijke manier: het gezwel móést worden uitgesneden en Kerkmeester probeerde daarom Van Ham voor zijn karretje te spannen. Maar dat lukte niet, Van Ham reageerde doodeenvoudig niet op de brief van Kerkmeester. Daar had hij nog net te veel fatsoen voor. Bovendien had hij wel wat anders aan zijn hoofd, de komst van de *Kultuurkamer* en de onderafdeling daarvan, het *Letterengilde*.

Ter voorbereiding hiervan organiseerde Van Ham op 11 september een bespreking met *Vereenigings*-voorzitter Noothoven van Goor en met Oosthoek, die binnen de hiërarchie al snel was gestegen. Doel van de bespreking was om de maatregelen te bezien die nodig waren om de komende *Kultuurkamer* soepel te introduceren.

Het is opvallend, dat niet de *Uitgeversbond* werd uitgenodigd, maar alleen de *Vereeniging* en dan voornamelijk Oosthoek. Waarschijnlijk wilde Van Ham de *Uitgeversbond* op deze wijze al laten merken dat niet Schepman, maar Oosthoek door hem werd beschouwd als de ware vertegenwoordiger van de uitgevers. Het was de enige manier om Oosthoek, die tot dan hooguit de nationaal-socialistische uitgeverijen had mogen vertegenwoordigen, naar boven te schuiven.

Overigens bij deze nationaal-socialistische uitgevers kwam er per maand wel eentje bij. Nu was het weer G. van Beest Holle, die zich bij de groep had aangesloten. Hij startte in de Parkstraat 44 in Den Haag *Uitgevermaatschappij Holle & Co*.

Nu is het bepaald niet zo dat Van Ham het in deze periode alleen nog maar druk had met het luisteren naar de klachten van de Kameraden en het oprichten van het Letterengilde. Hij had daarnaast nog een heleboel andere belangrijke en onbelangrijke zaken te doen, zoals daar was de viering van de zeventigste verjaardag van Stijn Streuvels, in de ideeën van de nationaal-socialisten een waarlijk 'volksche' schrijver.

Uitgeverij Veen voelde dat heel goed aan. Er ging een brief uit naar het DVK met het verzoek om bijzondere aandacht voor de radio te mogen besteden aan de zeventigste verjaardag van Streuvels. *Uitgeverij Veen* was daar veel aan gelegen, en de directrice, mevrouw M.Th. Kollér-van Veen schreef dat ook aan Van Ham; de uitgeverij was van plan een jubileumboek uit te geven, zodat wat extra propaganda geen kwaad zou kunnen.⁸²

Nu reikte de macht van Van Ham ver, maar de radio viel voorlopig nog buiten zijn greep. Dat antwoordde hij natuurlijk niet. Hij draaide eromheen door te schrijven⁸³:

‘In antwoord op Uw schrijven van 26 dezer deel ik U mede, dat ik mij reeds met de zaak Stijn Streuvels bemoeid had.’

Wat hield dat in? Eigenlijk niets. Alleen dat hij een dag eerder ijlings een brief namens Goedewaagen aan Streuvels had gestuurd, waarin hij besloot met⁸⁴:

‘Daarom, Vereerder Meester, is het mij een behoefte U op Uw verjaardag van verre hartelijk de hand te drukken, U een rustigen en vruchtbaren levensavond toe te wenschen en U, ook uit naam van duizenden Noord-Nederlanders diepe erkentelijkheid te betuigen voor de schoone wereld, die U schiep uit liefde tot en ten bate van het geheele Nederlandsche volk.’

Van Beest Holle, zie hierboven, was nog lang niet zo ver zoals *Veen*, dat het Departement op eerste afroep geluksbrieven zou gaan sturen naar haar auteurs. Daarvoor moest *Holle* zich eerst nog bewijzen en de uitgeverij probeerde dat met haar eerste uitgave in september, een heel serieuze. Van J.W.H. Behrens kwam *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven* uit, met een voorwoord van mr. H.L. Woltersom, de man, die we in deel I zijn tegengekomen als de reorganisator van het Nederlandse bedrijfsleven naar de wensen van de Duitsers, en die zijn naam had gegeven aan de gelijknamige commissie.

Daarnaast gaf *Holle* om niet onmiddellijk als collaborerende uitgever bekend te staan (dat zou pas later komen) onschuldige boeken uit over Rembrandt, Michelangelo, Dürer, Leonardo da Vinci en Titiaan, elk met 48 pagina's tekst en maar liefst 180 reproducties. Het waren boeken die *Holle* in Duitsland had gekocht en waarvan hij de Duitse tekst alleen maar hoefde te vertalen in een Nederlandse. Dit was nu een gevolg van de snel toenemende uitwisseling op cultureel gebied tussen Duitsland en Nederland. In deel IIIa zagen we al hoeveel Nederlandse auteurs hun werk in Duitsland kwijt konden, maar er waren natuurlijk ook nog andere landen waarheen werk verkocht kon worden, zij het dat altijd toestemming van de Duitse autoriteiten nodig was.

In oktober 1941 tekende *Bruna* een contract met een Tsjechische uitgeverij voor publikatie van *De vos en de staart* van C.J. Kelk en *Meulenhoff* voor de vertaling van *Vangen en jaren in Sumatra's wildernis* van A. van der Valk. Beide boeken kwamen uit bij de grote Tsjechische uitgeverij *Vydatatelstvo Družstevní Práce společnost s.z.o.* in Praag.

Het was zelfs mogelijk dat er Nederlandse boeken werden uitgegeven in landen die buiten het bereik van Duitsland lagen. Maar dat waren dan natuurlijk wel strikt neutrale landen anders kreeg de uitgeverij van het *Referat Schrifttum* geen toestemming; ook in het laatste geval gebeurde het nog maar mondjesmaat. *Nijgh & Van Ditmar* bij voorbeeld sloot een contract met de Zweedse uitgever *Wahström & Widstrand* voor een vertaling van *De kleine Rudolf* van Aart van der Leeuw.

Natuurlijk was dit alles alleen maar mogelijk met boeken van onomstreden auteurs. Met andere titels zou het nooit gelukt zijn om ze in andere landen uitgegeven te krijgen. Nee, sterker: die boeken werden in toenemende mate vervolgd.

Boekhandel J.G. Broerse in de Nachtegaalstraat 20 in Utrecht, een van de dapperste boekhandelaren uit de beroepsgroep tijdens de bezetting organiseerde in oktober 1941 een tentoonstelling onder het motto *Het veronachtzaamde boek*.

Welke boeken lagen daar? Dat weten we van Van Ham, die er een woedende brief over schreef aan Lohse⁸⁵:

‘H. Capek, Hoe een tooneelstuk ontstaat.

Coleridge, Ballade van den oud-matroos (uit het Eng. vertaald)

A. van Duinkerken, Wereldorgel.

O’Henry, de vier miljoen (Am.).

H. Marsman, De korte baan (met bijdragen van den jood en marxist Maurits Dekker).

Marianne Philips (jodin), Het oogenblik

idem De jacht op de vlinder.’

Van Ham was op onderzoek uitgegaan. Het was hem gebleken dat Broerse in de fout was gegaan omdat hij geen lijst van tentoon te stellen boeken bij het DVK had ingeleverd. Toen Van Ham aan de Utrechtse boekhandelaar had gevraagd waarom hij dat had verzuimd, had deze hem geantwoord dat dat in dit geval niet hoefde omdat het om een privé-tentoonstelling ging. Onzin, vond Van Ham, want de radio had er ook melding van gemaakt:

‘De boekhandel Broerse staat bekend als fel anti-nationaal-socialistisch en ik vermoed, dat hier aan opzettelijke tegenwerking gedacht kan worden,’ voegde Van Ham er in zijn brief aan Lohse kwaadaardig aan toe. Bovendien was de organisator niet bereid om ‘althans, de boeken en bijdragen der joodsche auteurs te verwijderen’.

Vandaar dat Van Ham aan het *Referat Schrifttum* vroeg om stappen te ondernemen. Hij werd op zijn wenken bediend, een politieagent kwam *Broerse* melden dat de tentoonstelling onmiddellijk afgebroken moest worden en daar moest de boekhandelaar voor buigen.

Van Ham was nu echt op het oorlogspad, want hij had van een soortgelijke tentoonstelling gehoord bij *Boekhandel Schröder en Dupont* op de Keizersgracht 516 in Amsterdam. Hij belde de boekhandel op en vroeg de catalogus aan. Twee dagen later kon hij Lohse uitvoerig rapporteren over dezelfde aanstootgevende boeken als bij *Broerse*, alleen lag in Amsterdam ook nog *Penibel journaal* van Anthonie Donker uitgestald (‘Verslag van P.E.N.-congres waarin gesprekken met verscheidene joodsche auteurs, o.a. Emil Ludwig, voorkomen’) en ‘Marcel Schwob (“jood”), De Kinderkruistocht’.⁸⁶

Broerse had het aan laten komen op een verbod door de politie. Zo ver wilde *Schröder en Dupont* niet gaan, zoals we kunnen lezen uit het verslag van Van Ham aan Lohse:

‘Ik heb telefonisch verzocht deze boeken van de tentoonstelling te doen verwijderen, aan welk verzoek werd voldaan.’

Zowel Van Ham als Lohse waren het erover eens dat het zo niet langer kon: er moest tegengas gegeven worden. Al die tentoonstellingen, al die propaganda voor het goede, maar veronachtzaamde boek: op deze manier kwam de nationaal-socialistische literatuur nooit aan bod. Daarom besloten ze op een vergadering van 21 oktober dat er een nieuw blad zou komen, *De Boekenschouw*.

‘De bedoeling van het blad is door middel van boekbesprekingen propaganda te voeren voor de nationaal-socialistische gedachten en het goede boek,’ vatte Van Ham het gesprek met Lohse in een bevestigingsbrief samen⁸⁷. ‘Het tijdschrift moet niet beschouwd worden als een reclametijdschrift voor den boekhandel “De Schouw”, of voor de uitgever “De Schouw”, maar als een propagandabladd, dat de propaganda enigszins vermomd via het boek en de boekbespreking voert. Het blad wordt verspreid door toezending aan zorgvuldig uitgezochte adressen.’

Het blad kwam er niet; het werd opgenomen in *De Schouw*, het blad van de *Kultuurkamer*, dat enkele maanden later voor de eerste maal zou verschijnen en waarin de door Van Ham bedoelde boekbesprekingen te vinden waren.

In het door Van Ham en Lohse bedachte propagandabladd zouden natuurlijk zeker boeken zijn voorgekomen als *De valsche God* van Theodor Fritsch, dat door *Westland* werd uitgegeven en dat we niet meer hoeven te lezen, als we kennis hebben genomen van de wervende advertentietekst die er bepaald niet om loog⁸⁸:

‘Op ongewoon heldere wijze, met een bewijsvoering, die van het begin tot het eind op niets dan feiten berust, en ieder naar hun waarde en waarheid controleeren kan, zet de schrijver uiteen, dat de God der Joden, Jahwe, niet dezelfde is als de God der Liefde, zooals Christus dien ons heeft leeren zien en kennen. Schrijver toont ons aan, uit Bijbel en Talmoed, hoe het wezen en karakter van Jahwe en de symboliseering is van het wezen en karakter van het Jodendom, en hoe dit inhaerent is met haat tegen alles wat niet-joodsch is. Wie dit knap geschreven werk leest, zal als een herboren mensch de dingen anders zien dan ze hem ooit geleerd en voorgehouden zijn, en hij zal begrijpen, dat Jahwe de belichaming is van het kwade, het ware karakter van het Jodendom.’

In *De Boekenschouw* zouden zeker ook ettelijke uitgaven van *Uitgeverij Oceanus* besproken zijn, want deze nationaal-socialistische uitgeverij had nog enigszins een aura van kwaliteit om zich. *Oceanus* kwam in de herfst van 1941 voor het eerst in de publiciteit.

We hebben *Oceanus* en eigenaar Goddard in deel I bij de beschouwing over Werumeus Buning en bij deel II toen ik Lodewijk van Deyssel beschreef al leren kennen.

Op 23 oktober 1941 was het zo ver: R.J. Goddard introduceerde *Oceanus* in het *Nieuwsblad*. Adres: Buitenhof 45 in Den Haag. Maar de introductie in het *Nieuwsblad* betekende alleen dat Goddard nu de tijd rijp achtte om in het openbaar te treden. Hij had die stap nauwgezet voorbereid. Enkele maanden eerder was de oprichting immers al een feit geweest. Op 27 juni 1941 waren G.H. de Marez, een bankier, en S. van Deventer, directeur van het Museum Kröller-Müller *Uitgeversmaatschappij 'Oceanus'* NV gestart.⁸⁹ Drijvende kracht achter de onderneming Goddard werd directeur.

De Marez was een opportunist, Duits-vriendelijk, maar geen NSB-er. Van Deventer was dat ook niet, maar zijn Duits-vriendelijkheid ging wel zo ver dat hij zich in de bezettingsjaren inliet met het verhandelen van geroofde joodse kunstschaten. Hij had ook contacten met Hermann Goering.

Ondanks alle voorbereiding was de start van *Oceanus* toch tamelijk ongelukkig. Goddard had G. Blijdenstein opdracht gegeven een *Deutsches Lehr- und Lesebuch* samen te stellen. De vrouw van Goddard zou het boekje illustreren. Blijdenstein vond het allemaal prachtig en half oktober schreef hij Goddard nog eens ten overvloede hoe gelukkig hij met de prentjes van de vrouw van Goddard was⁹⁰.

'Laat ik, om te beginnen, alle recht laten wedervaren aan de tekenares, en aan haar talent, n.l. van te zijn: geestig, gracieus en rijk aan fantasie.

Dit zijn eigenschappen, welke een goed illustrator moet bezitten en die vooral in ons land weinig voorkomen.

Er zijn juweeltjes onder als: Die ganze Welt, Gefunden. Heideröslein, Jüngst sah ich den Wind, Abenteuer im Walde, enz.'

Goddard zal wel opgekeken hebben van deze analyse van Blijdenstein, die hij als leraar had meegemaakt, maar niet als kunstrecensent. Maar hoe weinig wist hij eigenlijk van de man die hij voor het *Deutsches Lehr- und Lesebuch* had ingehuurd. Deze Blijdenstein bleek een echte Brutus te zijn. Hij stak de dolk in de rug van Goddard door achter diens rug om op 21 oktober het boekje op het daarvoor geëigende departement te bespreken en daarna aan Goddard te schrijven⁹¹:

'Daarbij bleek, dat de heeren het boek op een enkele kleine wensch na aanvaardden, dat zij echter de illustraties in zijn geheel radicaal weigerden, wat ik gedacht had.'

Dat betekende dat het boekje wellicht vertraagd zou verschijnen en dat wilde Blijdenstein niet:

'Er moet nu schot in de zaak komen.' En hij vervolgde met: '*Het hele land wacht met ongeduld.*' En verderop: 'Hier is een nationaal belang mee gemoeid.'

Dat alles schoot Goddard werkelijk in het verkeerde keelgat. Hij schreef daarom niet aan Blijdenstein, maar aan secretaris-generaal Van Dam⁹²:

‘Ons eenig antwoord daarop is, dat Uw inmenging in onze uitgeversaangelegenheden wel wat te ver gaat. Wij gelooven dan ook niet, dat een dergelijke niet nader te qualificeeren houding, de instemming kan hebben van de bij deze aangelegenheden betrokken Duitsche en Nederlandsche autoriteiten.

Voor alle handelingen ten deze draagt U dan ook de volle verantwoordelijkheid. Noch geestelijk noch financieel wenschen wij daarvoor eenige aansprakelijkheid te dragen.’

Goddard moet wel heel wat echtelijke twisten achter de rug hebben gehad wilde hij zich in zulke ferme bewoordingen tot een secretaris-generaal wenden.

Op 26 oktober kwamen alle betrokkenen bijeen en nu waren er ook Duitse experts op tekengebied aanwezig. Van de tachtig tekeningen werden er tweeëntwintig goedgekeurd, de andere achtenvijftig verdwenen in de prullenmand.

Goddard was teleurgesteld en hij schreef dat ook. Niet aan het geëigende departement, dat van prof. Van Dam, nee, hij klaagde bij het DVK, waar hij nog fatsoen en smaak aanwezig achtte. ‘Dit laatste is voor ons uiteraard een bittere teleurstelling geweest,’ schreef hij aan Van Ham die hij goed kende⁹³, ‘en wel vooral daarom, wijl wij bij deze standrechtelijke beoordeeling meermalen het gevoel kregen, dat hierbij toch wel wat al te willekeurig maar onverbiddelijk geschrapt werd zonder enig steekhoudend motief. Te meer trof ons dit, daar van Duitsche zijde herhaaldelijk verklaard werd, dat het niet ging om het kunstzinnig element dan wel, om principiële redenen, welke dan meestal zelfs niet nader werden uiteengezet. De teekenaar had daarenboven meermalen met nadruk naar voren gebracht, dat zij bereid bleek, zo noodig een bepaalde tekening door een andere te vervangen, indien zulks gewenscht werd.’

De teekenaar had volgens Goddard twee maanden lang hard gewerkt en wat bleef er nu over? ‘Een nietig restantje,’ schreef hij, ‘dat een verkeerden kijk geeft op uitvoering en verzorging. Het boekje is nu ontredderd en rammelt.’

Het hoefde voor hem allemaal niet meer, dat was duidelijk.

De Amsterdamsche Keurkamer had in deze oktobermaand meer succes getuige de administratie van Jan Kettmann, de vertegenwoordiger, die op één dag maar liefst voor f 1200,- aan orders binnenhaalde. Hij was daarvoor bij vier boekhandels langs geweest, al had hij zo zijn twijfels over de kredietwaardigheid van twee van de vier zaken, Kameraad Van Beusekom in Utrecht en Kameraad Meerman in Nijmegen.⁹⁴

En dan was er natuurlijk de brochure *Het verraad van de NSB* van Jan den Hollander. Kettmann kon de auteur meedelen dat hij diens laatste honorarium nu ook kon betalen⁹⁵, want van de oorspronkelijke 12 000 exemplaren waren er 10 500 verkocht, een mooie score dus en van de resterende 1500 exempla-

ren hoopte Kettmann, zoals hij Den Hollander schreef, 'voor een krats' af te komen.

Maar oktober zou niet voorbijgaan zonder dat Van Ham zich weer eens moest inspannen voor de gebruikelijke gefrustreerde Kameraad die door de *Vereeniging* was afgewezen. Ditmaal ging het om G.M. Paap uit Arnhem die zich rechtstreeks tot secretaris-generaal Goedewaagen had gewend, maar die nu door Van Ham werd geantwoord. Paap wilde graag de opleidingscursus voor het diploma Boekhandelaar-Uitgever volgen, maar hij kreeg te horen dat dat niet mogelijk was omdat alleen zij die in de boekhandel werkten voor deze cursus in aanmerking kwamen.

'Zijn verwondering was te grooter,' schreef Paap in de hij-vorm aan de secretaris-generaal⁹⁶, 'daar hij niet verwachtte, dat in een nieuwe tijd een vooruitstrevend persoon, wiens werkzaamheden zoo nauw met die van den boekhandelaar, ja, uitgever verbonden zijn (o.g. hoopt zijn Vader mettertijd op te volgen als eigenaar van de Boekdrukkerij J.H. Paap en Zn. te Amsterdam) in zijn ijver zou worden wederstreefd door een kleine groep van slechts op *eigen belang*, en *uitsluitend* op *eigen* lijfsbehoud bedachte personen, die dezen cursus instelden.'

Van Ham begreep dat, als hij niet snel ingreep, hem een eindeloze reeks brieven wachtte, want Paap was een geboren querulant. Dus wendde hij zich rechtstreeks tot Noothoven van Goor. Deze begreep de moeilijkheden van Van Ham en bovendien leek het verzoek van Paap ook niet helemaal onredelijk, dus kon Van Ham Paap na een week mededelen dat hij alle reden had om aan te nemen 'dat een verzoek Uwerzijds om ontheffing van den eisch van praktische werkzaamheid [...] wel zal worden ingewilligd. Geef dus aan de Vereeniging nogmaals Uw omstandigheden op en vraag alsnog toelating tot de cursus.'⁹⁷

Zo kwamen de nationaal-socialisten in steeds groter getale het boekenvak in, waar aan de andere kant de joden er in steeds groter getale uit werden gezet.

In dezelfde periode dat Paap te kennen gaf het vak binnen te willen treden, werd een gerenommeerd lid van datzelfde vak, de eigenaar van de *NV Boekhandel en Antiquariaat B.M. Israël*, Van Welderenstraat 5 in Nijmegen uit zijn zaak gezet. *Westland*-directeur J.G. van Ditmarsch werd als *Verwalter* aangesteld, terwijl H. Vossiele *Verwalter* werd van het *Antiquariaat Meijer Elte* op de Korte Poten 13 in Den Haag. Voor het karakter van de zaak zou het weinig uitmaken; het antiquariaat deed zaken met Duitse klanten en zou dat blijven doen. Op 11 juli 1941 had *Meijer Elte* voor f 1975,- boeken aan Duitsland verkocht en nadat Vossiek was gekomen, verkocht de zaak achtereenvolgens op 8 november voor f 615,- aan Duitsland, op 20 maart 1942 voor f 564,70 en bovendien nog los daarvan voor verschillende bedragen aan het *Landesmuseum Salzburg* en aan *Haus Langenhout* in Berlijn.⁹⁸

Een maand later werd Van Ditmarsch *Verwalter van Boekhandel en Antiquariaat S. Israël*, Leidsestraat 62 in Amsterdam en P. Verhagen van de *Internationale Couranten en Tijdschriftenhandel M. van Gelder en Zoon*, Damrak 35, Amsterdam.

Dit alles was een onderdeel van het plan van de nieuwe machthebbers om in toenemende mate greep op het boekenvak te krijgen. Het was in deze maand ook dat de zogenaamde *Commissie Woltersom* een beschikking afkondigde waarin ondernemers, dus ook uitgevers en boekhandelaren, verplicht werden om zich aan te melden bij deze *Commissie*, een maatregel die bijna gelijk liep met een beschikking van het DVK en het *Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming*, waarin de uitgevers werd medegedeeld 'dat het in verband met de papierschaarschte noodzakelijk is, dat elke uitgeverij van de bij haar op 1 October 1941 of nadien in voorbereiding zijnde uitgaven in boek, brochure of anderen vorm (periodieke uitgaven als jaarboeken, kalenders, letterkundige cahiers, enz.) zoowel van nieuwe uitgaven als van herdrukken (in gewijzigden of ongewijzigden vorm) de handschriften of de drukproeven inzendt aan de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, met opgave van alle gegevens, staat van voorbereiding, benodigde hoeveelheid papier en papiersoort, zoomede of het benodigde papier reeds in eigen bezit is, of van den papierhandel moet worden betrokken.'⁹⁹

Het DVK had het touwtrekken om de macht gewonnen, ik ben daar in deel I reeds uitvoerig op ingegaan. Van Ham werd de grote man van de papiertoewijzing. De schaarste aan papier enerzijds en de grote vraag naar boeken anderzijds zorgde ervoor dat de uitgevers al blij waren de klanten in Nederland te kunnen bevoorraden. De uitvoer naar Vlaanderen stagneerde, zeker toen het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie* allerlei belemmerende bepalingen ontwierp.

'Mij bereikte een noodkreet uit Vlaanderen,' schreef secretaris-generaal Goedewaagen dan ook aan het Rijksbureau¹⁰⁰. Maar Goedewaagen toonde vooral begrip:

'Ik begrijp heel goed, dat de bedoeling van Uw maatregelen is meer boeken voor het eigen land beschikbaar te houden en de kans op herdruk zoo te verschuiven en op die wijze den papiervoorraad te beschermen.

Toch wil ik naast de bezwaren, die U door de Vereeniging kenbaar zijn gemaakt, en die U ongetwijfeld ook uit Zuid-Nederland bereikt zullen hebben, wijzen op de groote cultureele belangen in de verhouding tusschen Noord en Zuid, die hiermee gemoeid zijn.'

En als om zijn positie te versterken schreef Goedewaagen nog dezelfde dag een brief aan zijn collega Van Dam, want:

'Daar deze maatregelen ook den uitvoer van wetenschappelijke werken en

schoolboeken gelden, vestig ik Uw aandacht hierop. Het lijkt mij gewenscht, dat U mijn verzoek ondersteunt.'

Het was niet aan dovemansoren gezegd. Van Dam schreef een gelijksoortige brief aan het *Rijksbureau*¹⁰¹, maar het hielp niets. Het Rijksbureau, tuk op eigen macht, was niet te vermurwen en zo kwam de uitvoer naar Vlaanderen langzaam tot stilstand, iets dat de Nederlandse uitgeverijen nauwelijks kon verontrusten, want zij hadden al moeite genoeg om de eigen Nederlandse klanten te bevoorraden. Het waren de Nederlandse nationaal-socialisten met hun droom van een groot Diets rijk die met verdrietige blikken moesten toezien dat de banden tussen Vlaanderen en Nederland in plaats van sterker steeds zwakker werden. Wat kwam er zo terecht van de Germaanse lotsverbondenheid die door Duitsland werd gepredikt.

Alleen J.H. Gottmer gaf de strijd niet op. Twee maanden nadat de starheid van het *Rijksbureau* gebleken was, stuurde hij een brandbrief naar het DVK¹⁰²:

'Uit officiële cijfers is mij bekend, dat Vlaanderen voor zijn boekwezen in alle geledingen is aangewezen op Nederland, ongeveer 90% van de in Vlaanderen gebruikte boeken zijn Nederlandsche uitgaven. Door de thans genomen bijzonderen maatregelen wordt cultureel afgebroken, wat in 10-tallen jaren is opgebouwd, dat kan en mag nimmer de bedoeling zijn.'

Hij kwam dan ook tot de conclusie dat, als er niets zou worden gedaan, Vlaanderen verbannen zou worden en 'ten koste van alles moeten wij, Nederlanders, verhoeden, dat het zoover komt [...] Wij zijn verplicht onze Vlaamsche broeders hierin te helpen, en bij te staan en te steunen.'

Het was aardig geprobeerd, maar Van Ham zal de brief hoofdschuddend in zijn dossier hebben opgeborgen. Ten eerste was wel duidelijk dat het *Rijksbureau* niet van plan was welke maatregel dan ook in te trekken ten behoeve van cultuurwaarden van nationaal-socialisten, ten tweede was het onwaar wat Gottmer schreef en Van Ham wist dat heel goed: we hebben al gezien aan de oplagecijfers van Vlaamse auteurs, dat er in Vlaanderen oneindig veel meer boeken per titel werden verkocht dan in Nederland en bij al die hoge oplagecijfers ging het om Vlaamse uitgeverijen. De negentig procent die uit Nederland afkomstig zou zijn, zoals Gottmer schreef, bestonden alleen in zijn verbeelding.

De maand november begon slecht: weer verdween er een vooraanstaande joodse zaak. De liquidateur was E.M. Schoonhoven en hij moest ervoor zorgen dat *J. Emmering's Universiteitsboekhandel, Antiquariaat en Uitgeverij* zou worden opgeheven. Het was goed nieuws voor de nationaal-socialist die steeds onverzoenlijker stond ten opzichte van vermeende joodse invloeden in het boekenvak. Over die joodse invloeden had hij immers volop kunnen lezen in *Mijn kamp*, waarvan *De Amsterdamsche Keurkamer* de zoveelste druk aanbood, het

26ste tot 50ste duizendtal. Tot dan had Kettmann veel kleinere oplages gedrukt, maar nu de Duitse legers in de Sovjet-Unie naar voren stormden werd hij optimistisch en probeerde hij een grote slag te slaan, vijftigduizend exemplaren tegelijk drukken was nu eenmaal veel goedkoper. Ook andere boeken liepen voortreffelijk, zoals *Van den vos Reynaerde* van Robert van Genech ten dat aan een tweede druk toe was.

Kettmann had overigens *Uitgeverij Oceanus* het boek aangeboden om het in het Duits te laten vertalen. Zelfs een Franse editie zou niet uitgesloten zijn. Daartoe diende *Oceanus* contact op te nemen met *Mundi A.G.* in Parijs, een filiaal van *Mundi Verlag* in Berlijn, waar *Oceanus* goede banden mee onderhield, zoals Jan van Ham in 1943 nog zou stipuleren in een interne nota¹⁰³:

‘Filiaal van het Mundi-Verlag te Berlijn, dat in alle onder Duitschen invloed staande gebieden een uitgeversbedrijf heeft gesticht en in het land van vestiging kultuurpolitiek bedrijft, over het algemeen van zeer goed gehalte.’

Het was geen wonder dat Kettmann dacht via *Oceanus* goede zaken te kunnen doen. Maar daarin had hij buiten de waard gerekend. Goddard was de Nieuwe Orde dan wel toegedaan, maar hij was dat met mate, en hij wilde zeker geen slechte reputatie bij de boekhandel en bij collega-uitgevers. Het boek van Van Genechten was zo antisemitisch, dat hij er niets voor voelde om dat aan het Duitse bedrijf aan te bieden. Hij wees het aanbod van *De Amsterdamsche Keurkamer* dan ook vriendelijk maar beslist af.¹⁰⁴

De Amsterdamsche Keurkamer bracht in deze maand, naast de gigantische herdruk van *Mijn kamp* maar liefst vijf nieuwe titels uit: *Ras en toekomst* van G.W. Hylkema, *De beroemde Joshua Benedict* van Hans-Erik Clausen, *De man die niet geliefd is* van Hans Fallada, *Het harde geslacht* van Will Vesper en *De ballade van het dagelijksche brood* van Martien Beversluis.

Uitgeverij Paul Brand in Hilversum, een fatsoenlijke firma van goed-katholieke snit met een lichte neiging de huik naar de wind te hangen, zal zich wel de haren uit het hoofd hebben gerukt over het feit, dat men in het contract met Martien Beversluis voor de dit jaar te verschijnen bundel *Ons aller eigen* niet bedongen had dat het de dichter verboden was bij zo'n belaste uitgeverij als die van Kettmann bijna tegelijkertijd een gedichtenbundel uit te brengen. Nu kon Paul Brand zich hooguit troosten met de gedachte dat de bundel die bij hem verscheen een chauvinistisch hoogtepunt was, één ode aan het Nederlandse landschap met slechts eenmaal een couplet met politieke strekking en die kon nog niet anders dan positief worden uitgelegd¹⁰⁵:

Hoe vaak heb ik den laatsten tijd,
bij welk verlies hier ligt beschreid,
mijn God gedankt door mijn verdriet

voor al wat Hij mij overliet.
Ik hield mijn erf aan wadde en Waal,
mijn Hollandsch hart, mijn eigen taal.
Want hoe 't ook woelt in onverstand,
goéd is mijn volk, goéd is mijn land.

Uitgeverij J.N. Voorhoeve in Den Haag had geen last van twijfels aangaande een te politieke strekking van haar publikaties. Deze Haagse uitgeverij gaf zogenaamde 'scheurkalenderpremieboeken' uit en daarbij was men bepaald niet vies van het uitgeven van bloed-en-bodem-romans als *Boerenbloed* van C. Baardman, dat slecht werd verkocht. *De avonturier* van K. Jonkheid daarentegen was in een maand tijd bijna uitverkocht.

Uitgeverij Hamer zocht het niet in romans, maar in boeken voor de heemkunde- en sabbelliefhebber. Dus bracht *Hamer* voor de lange wintermaanden titels als *Zinnebeelden in Nederland*, *Wat aarde bewaarde*, *De Friesche kalenderfeesten* en *Wat is heemkunde* op de markt.

En *Elsevier*? Het is alsof in ons verhaal de uitgeverij geen rol meer speelde, maar niets is minder waar. De uitgeverij floreerde, zij het in deze maanden op een tamelijk smalle basis, namelijk nog steeds op *Hollandsch Glorie*, zoals uit de notulen van de vergadering van commissarissen van november bleek¹⁰⁶:

'De heer John Robbers deelt verder mee dat gedurende de laatste drie maanden ons saldo bij Pierson & Co. steeds heeft bedragen 40-60 mille. Een deel hiervan kan gerekend worden eigendom te zijn van Jan de Hartog, die van de hem uit hoofde van "Hollands Glorie" competeerende royalties volgens contract niet meer zal opnemen dan f 7500,- 's jaars. Volgens aanvullend contract zal Jan de Hartog het recht hebben een deel van het saldo te beleggen in aandelen "Elsevier", die Elsevier zal inkopen en hem tegen kostprijs zal overdoen. Elsevier heeft onlangs achttien aandelen kunnen kopen tegen 96% waarvan er vijftien bestemd zijn voor Jan de Hartog en drie voor mevr. Székely-Lulofs [bekend van haar roman *Rubber*, AV]. Ten aanzien van de aandeelentransactie van De Hartog ontspint zich een discussie. De Heer Boot is van oordeel dat de Hartog het contract, dat op zijn verzoek dusdanig is opgemaakt, dat hij slechts f 7500,- jaarlijks zal toucheeren moet handhaven. Als hij daarnaast plus minus 8 mille wil beleggen in aandelen U.M.E. is daartegen onzerzijds geen overwegend bezwaar, doch de Hartog zal dan deze 8 mille als inkomen in 1941 moeten aangeven.'

Aldus geschiedde.

Van Ditmar's Boeken Import NV kende dit soort belastingproblemen niet, want deze uitgeverij had een serie zeer slecht verkochte titels in haar fonds: *De misdaad der evacuatie* van Jean de la Hire in de vertaling van Jan Campert,

Waarom Duitschland zegevierde van luitenant-kolonel Matthaei en twee boeken waarvan de auteur niet werd genoemd: *Duitsche soldaten* en *Bommen op Engeland*. De boekjes kostten slechts dertig cent, maar nog steeds wilde niemand ze hebben, reden voor de uitgever om zich tot het DVK te wenden met een verzoek¹⁰⁷:

‘Ik neem de vrijheid bij U te informeerden, of het U moeilijk zal zijn, voor de verdere verspreiding van bovengenoemde boekjes te zorgen. Wij achten deze brochures bijzonder geschikt voor die Hollanders, die bij de Duitse Weermacht resp. in Duitschland werkzaam zijn.’

Heel interessant, vond Van Ham, maar de uitgever was aan het verkeerde adres. Het DVK ging daar niet over. Liet hij het Rijkscommissariaat eens proberen.¹⁰⁸ Van Ham loog overigens, want het DVK had er wel zorg voor gedragen dat *De vlam in de pan* van Roothaert als frontboekje naar het oosten was meegegeven met de Nederlandse vrijwilligers bij de SS, een actie, die Roothaert alleen al f 6000,- opleverde.

Ook Goddard hield vol. We hebben gezien dat hij een diepgaand conflict had met de autoriteiten over de tekeningen die zijn vrouw had gemaakt voor het *Deutsches Lehr- und Lesebuch*. Van de tachtig tekeningen waren er achtenvijftig afgekeurd en hij wilde proberen die tekeningen alsnog in het boek geplaatst te krijgen. Dus schreef hij een brief aan secretaris-generaal Van Dam¹⁰⁹:

‘Wij zijn bereid in overleg met de betreffende instanties desnoods een geheel nieuwe uitgave op te zetten en te verzorgen, doch wat hier dreigt te gebeuren, zal onzes inziens ook nimmer Uw toestemming en goedkeuring kunnen vinden.’

Goddard vroeg daarom een onderhoud aan, maar hij kreeg nul op rekest: Van Dam had het advies van de Duitse experts al opgevolgd. Het boekje moest verschijnen met een gering aantal illustraties van mevrouw Goddard.¹¹⁰

Nu had het Departement van Van Dam het aanzienlijk rustiger met het behandelen van klachten dan het Departement van Goedewaagen waar Jan van Ham bijkans overuren moest maken om alle oplaaiende brandjes te blussen. Een aantal van de conflicten liet hij overigens door zijn assistent A.F. Mirande behandelen.

De NV de R.K. Boek-Centrale bij voorbeeld organiseerde in deze novembermaand in Leeuwarden een boektentoonstelling. ‘Doel is het katholiek gedeelte van Leeuwarden een keuze te bieden van degelijke boeken die kunnen dienen als geschenk voor het St. Nicolaas-feest,’ schreef de *Centrale* aan het DVK en sloot daarbij een lijst in van de ten toon te stellen boeken.¹¹¹

Mirande had niet veel problemen met deze lijst, behalve ‘dat ik U er nadrukkelijk op moet wijzen, dat het verboden is reclame te maken voor boeken van joodsche schrijvers en voor uit het Engelsch en het Amerikaansch vertaalde

boeken. Aangezien een tentoonstelling vanzelfsprekend een middel is tot reclame, mogen de betrokken boeken niet worden tentoongesteld.¹¹²

Datzelfde gold voor de ANWB die in haar gebouw Parkstraat 18 in Den Haag een tentoonstelling wilde organiseren onder het motto *Nederland in boek en band*. Van Ham stuurde zowel de ANWB als het *Referat Schrifttum* een lijst van boeken die er per se niet mochten liggen¹¹³.

Er waren boeken bij van Israël Querido en Herman de Man waar tussen haakjes 'jood' achter stond, prof. dr. P. Geyl (halfjood), Willem van Iependaal (communist). Van Iependaal mocht overigens wel toetreden tot de Kultuurkamer, wat hij dan ook deed. Jef Last stond op de lijst (immoreel en marxistisch), maar ook Jef Last meldde zich aan bij de Kultuurkamer en werd toegelaten, en voorts nog Henriëtte Roland Holst, A. Roland Holst en de acteur Paul Huf om een greep uit de talloze namen te doen.

De kritische begeleiding van deze tentoonstellingen stond wel in schril contrast met het ontbreken van enige controle bij de tentoonstelling *Das Deutsche Buch der Gegenwart*, die in het Mauritshuis werd gehouden. Maar dat deze expositie niet gecontroleerd hoefde te worden, was overduidelijk. Er lagen contemporaine Duitse boeken en die waren in Duitsland al genoeg gecontroleerd. Deze boeken konden elke toets van de nationaal-socialistische kritiek doorstaan.

Op de tentoonstelling lagen maar liefst tweeduizend boeken en op de opening kon de staatssecretaris van het Duitse ministerie van Propaganda, dr. L. Gutterer meedelen dat Goebbels zelf had besloten dat deze tweeduizend boeken aan het Nederlandse volk zouden worden geschonken. De boeken werden daarom overgedragen aan de Nationale (vroeger Koninklijke) Bibliotheek. In Amsterdam liep een gelijksoortige, zij het wat kleinere, tentoonstelling. De daar in de Universiteitsbibliotheek uitgestalde boeken werden na afloop van de expositie aan de bibliotheek overgedragen.

Wellicht had Wouter Lutkie even moeten wachten met zijn brief aan *Boekhandel Het Bolwerk*.¹¹⁴ De informatie die hij nu van de boekhandel wilde hebben, had hij anders op deze tentoonstellingen kunnen krijgen. Maar hij schreef, dat was gemakkelijker, en daarom kunnen wij nu, jaren later, waar Lutkie-aanhangers nog steeds volhouden dat de priester niets van het nationaal-socialisme moest hebben, weten dat hij niet schroomde zich in te laten met een firma als *Het Bolwerk*.

Hij vroeg of ze hem konden helpen aan het boek *Reichardt aus der Fulle* van Siegfried von der Frenck. Alleen, voegde hij eraan toe, hij wist de uitgever niet. Ook vroeg hij toezending van *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten* van dr. Max Freiherr Ruprek en om zijn bestelling nog treuriger te maken schreef hij *Het Bolwerk* dat hij ook graag een abonnement wilde hebben op het blad van de WA, *De Zwarte Soldaat*.

Het zich abonneren op een nationaal-socialistisch blad was toch echt een vorm van collaboratie, daarover bestond in de naoorlogse rechtspleging geen misverstand, zoals mag blijken uit een vonnis van het Tribunaal te Almelo van 11 maart 1946 in een rechtszaak tegen Hendrik Jan Visscher, waarin we lezen dat de verdachte 'steun heeft verleend aan de handlangers of medewerkers van den vijand, door geabonneerd te zijn geweest op de Nationaal-socialistische bladen "Volk en Vaderland" en "Het Nationale Dagblad"'.¹¹⁵

Op grond van welk handelen hij geacht moet worden zich bewust te hebben gedragen in strijd met de belangen van het Nederlandsche volk.'

En het Tribunaal van Nijmegen stelde het eerder, op 16 oktober 1945 nog scherper, toen ze in de zaak tegen Willem Hartman stelde dat deze blijk had gegeven 'van instemming met het streven der Nationaal Socialistische Beweging door zich te abonneren op Volk en Vaderland en het Nationale Dagblad, resp. het weekblad en het dagblad dier Beweging'. Op grond van beide uitspraken mogen we concluderen dat hij die zich abonneert op *De Zwarte Soldaat*, het blad van de WA, blijk geeft van instemming met diezelfde WA.

Voor wat het leveren van *De Zwarte Soldaat* en het boek van Ruprek betrof, kon *Het Bolwerk* Wouter Lutkie wel helpen; het boek van Von der Frenck kon de firma helaas niet traceren.¹¹⁵

De geschiedenis verklaart niet of Lutkie zich voor dat boek misschien nog tot de *Volksche Boekhandel* in de Leidsestraat 85 had gewend, die vanaf 1 november door *Westland* werd geëxploiteerd.

Voorheen was dit een boekhandel van de *Stichting De Misthoorn* geweest. *Westland* wilde de overdracht zo keurig mogelijk laten geschieden en zeker niet te boek staan als een niet kredietwaardige firma, dus stuurde de uitgeverij een gestencilde brief uit naar alle uitgeversmaatschappijen in Nederland¹¹⁶ met het verzoek mede te delen 'welk bedrag per dien datum [1 november, AV] door genoemden boekhandel verschuldigd is, opdat wij een en ander kunnen verrekenen'.

Kredietwaardigheid verhoogde natuurlijk niet de status van de *Volksche Boekhandel*. Het was en bleef een firma van laag allooi, door de *Vereeniging* met afgrijzen bekeken, maar vanwege onverhulde steun van de Duitse overheid, die de boekhandel genoot, zag men geen enkele mogelijkheid de firma aan te pakken en elke keer als een nieuw filiaal werd geopend kneep men beide ogen dicht ten aanzien van de vakbekwaamheid van de filiaalhouder.

Dat deed men niet met de stoet van nieuwe boekhandelaren die zich vanuit Nederlandse nationaal-socialistische hoek bij de *Vereeniging* meldden. Die werden prompt afgewezen en Van Ham kreeg dan vervolgens hun klachten op zijn bureau. Het werden er zoveel dat Van Ham aan Hans Klomp, bestuur-

der van het *Letterengilde* in oprichting, vroeg om deze zaak eens te onderzoeken.

Het bleek Klomp al 'onmiddellijk dat in het jaar 1941 het aantal erkenningen en weigeringen aanmerkelijk grooter was dan de voorgaande jaren. Oorzaak hiervan is de toenemende belangstelling in het boekenvak. Een deel van hen waren, volgens de Vereenigingsemployé Loosjes, mensen "die als knoeiers bekend staan". Onder knoeiers worden boekhandelaars verstaan, die ofschoon zij niet erkend zijn toch boeken verkopen van erkende uitgevers. Zij betrekken deze boeken dan van erkende boekhandelaars, die deze boeken verstrekken tegen contante betaling en bijna steeds in groote getallen.'¹¹⁷

Het is curieus te merken dat Loosjes de vrouw van Steven Barends Truus Pfann bij de knoeiers indeelt. We hebben haar in deel II leren kennen als een nationaal-socialistisch dichteres, binnen de kring der Kameraden onder haar pseudoniem Karin Moen bekend geworden. Ze werkte bij haar vader, de antiquair Pfann in de zaak en wat meldt Loosjes? 'Deze Pfann heeft een boekenzaak onder de Oudemanhuispoort en staat op de lijst van knoeiers. De vrouw zou volgens Loosjes een Jodin zijn.'

Ook noemde Klomp Kameraad Van Beusekom uit Utrecht een knoeier en Van Beusekom kennen we omdat Jan Kettmann hem noemde als mogelijke wanbetaler. Van Beusekom werd niet erkend omdat hij niet aan de eisen van de vakopleiding voldeed. Opmerkelijk is wel dat Van Beusekom van de Duitse autoriteiten gedaan kreeg dat hij ontheffing kreeg met dien verstande dat zijn winkelassortiment alleen uit Duitse en Nederlandse nationaal-socialistische lectuur mocht bestaan.

Wie de lijst bekijkt die Klomp op de eerste dag van zijn onderzoek samenstelde, komt weinig kandidaten tegen die volgens de interpretatie van Klomp werden afgewezen op politieke gronden. Wel vond hij daarentegen twee voorbeelden van gevallen waarbij die politieke achtergrond juist de reden geweest was om de erkenning te verlenen, omgekeerde discriminatie dus. In deze twee gevallen was de *Vereeniging* overstag gegaan na aandringen van de Duitse autoriteiten. Klomp beschrijft deze twee gevallen zonder er doekjes om te winden in zijn rapport aan Van Ham:

'Onder de erkenningen viel op de aanvraag van de firma Thiele, Deutsche Boekhandelaar, Dennestraat, Den Haag. Deze bestaat 45 jaren, was erkend door de Börsenverein. Voldoet niet aan de eischen der Vereeniging en heeft erkenning verkregen, onmiddellijk nadat zij met de Deutsche autoriteiten had gedreigd. Zij verkoopt echter alleen Duitse boeken. Een zelfde geval is dat van de firma Schmuck te Rotterdam.

Het geval Van Duinhoven, iemand die gedurende twintig jaren filiaalhouder was van De Arbeiderspers en niet over een vakdiploma beschikt, vroeg erken-

ning, in verband met de gewijzigde politieke omstandigheden. Op aandrang, zooals uit het formulier blijkt, van de Heer Dietrich en Loosjes is hem erkenning verleend.'

Het was niet verwonderlijk dat de *Vereeniging* aan de zich zo fatsoenlijk voordoende Klomp ook de correspondentie tussen de eigen organisatie en Zijfers liet zien. De wijze waarop *Het Bolwerk* de erkenning had afgedwongen, zat de *Vereeniging* nog steeds heel hoog. Klomp had een duidelijke mening over deze affaire en hij koos bepaald geen partij voor Zijfers en zijn methodes¹¹⁸:

'Uit deze correspondentie blijkt, dat de Vereeniging tegenover den Heer Zijfers de noodige soepelheid heeft betracht. Men heeft hem aangeraden zijn verkoop van rookartikelen te staken, en hem later den raad gegeven een vakman in zijn zaak op te nemen, op wiens naam de erkenning zou kunnen worden gesteld. De Heer Zijfers heeft den eersten raad opgevolgd, maar den tweeden afgewezen.

De toon van zijn brieven is in hoge mate onhebbelijk geweest, en hij schijnt in het geheel niet te begrijpen, dat de Vereeniging die er is om over de vakbelangen te waken, niet ter wille van hem van haar reglementen af kan wijken.

De erkenning is ten slotte gegeven via aandrang van de bezettende overheid. Hiervan heeft de Vereeniging in een zakelijk (niet, zooals rond verteld wordt, in een "scherp") schrijven kennis begeben aan den Heer Zijfers.'

Klomp bemerkte in zijn onderzoek ook dat niet alleen de Duitse autoriteiten af en toe intervenieerden, ook het DVK zelf deed dat. Dat wist Van Ham natuurlijk wel, want hij had zich daar zelf al schuldig aan gemaakt. Het moet dan ook tamelijk onaangenaam voor hem zijn geweest om in het door hem aangevraagde rapport te lezen:

'Mr. Loosjes verzocht mij den Heer van Ham er van in kennis te stellen, dat deze methode van het Departement, om aldus een erkenning af te dwingen een onaangename indruk op de Vereeniging heeft gemaakt.'

Wie de beide verslagen van Hans Klomp doorleest, kan niet anders dan tot de conclusie komen dat wat deze bestuurder van het *Letterengilde* betrof beide zijden, overheid en *Vereeniging*, weinig te verwijten viel. De *Vereeniging* had zich bijna altijd redelijk getoond en de overheid had slechts in uitzonderlijke gevallen ingegrepen. Zowel *Vereeniging* als overheid hadden ingezien dat het in de conflicten steevalt om knoeiers en querulanten ging. Klomp zei het in zijn verslagen niet met zoveel woorden, maar zijn boodschap aan Van Ham was eigenlijk: aan deze querulanten is voor de nationaal-socialistische zaak weinig eer te behalen.

De Sint-Nicolaas- en Kerstmaand begon met een persbericht van *Strengholt*, waarin stond dat *Poeske* van A.M. de Jong in het Tsjechisch vertaald zou worden. Heel wat positiever nieuws dan de mededeling dat *Erasmus Antiquariaat en*

Boekhandel, Spui 2 in Amsterdam H. Vossiek als *Verwalter* aangesteld kreeg. Vossiek was berucht; hij grossierde zo ongeveer in *Verwalter*-schappen. Hij was ook al aangesteld bij de *Firma P.G. Hemelrijck*, Koninginneweg 137 in Amsterdam en een aantal kleinere zaken in Den Haag.¹¹⁹

Uitgeverij De Schouw wilde zo snel mogelijk een deel van de markt veroveren in die instabiele constellatie van grote en kleine nationaal-socialistische uitgeverijen en uitgeverijtjes. Daarom plaatste de uitgeverij grote advertenties waarin werd gevraagd om¹²⁰:

‘Vertegenwoordigers voor het aanbieden van belleterie, etc.

1ste. Een voor de provincies Groningen, Friesland, Drente, Overijssel en Gelderland.

2de. Een voor de provincies Utrecht, Noord-Brabant, Limburg en Zeeland.’

De randstad zou door Oosthoek en zijn personeel zelf worden bezocht.

Verder zocht *De Schouw* het in deze maanden in weinig aanstootgevende boeken, omdat men met de feestdagen het publiek niet te veel tegen de schenen wilde schoppen. *De Residentiebode*-uitgeverij koos voor dezelfde politiek en gaf bij voorbeeld *Organisatievormen voor het economisch leven in Duitschland* uit dat half december verscheen. De goede verstaander zag natuurlijk wel in dat het in feite een blauwdruk was voor de wijze waarop de bezettende macht de organisatie van het economisch leven in Nederland voor ogen had.

Westland interesseerde die milde toon in verband met de feestdagen niet zo en was daarom in haar titelkeuze niet zo subtiel, dat wordt ook de minder goede verstaander meteen duidelijk uit de wervende tekst voor *Dr. Nathan Oppenheimer's Medicinale Baden*, geen vertaald werk, maar een oorspronkelijk boek van de tot dan onbekende auteur Willem van Santen. *Westland* verwachtte er, gezien de in het boek behandelde thematiek, veel van.¹²¹

Het boek lijkt op een detective-roman, maar heeft een duidelijk antisemitische ondertoon. Nathan Oppenheimer, en de naam kon niet misverstaan worden, was het hoofd van een oplichtersbende en de hoofdpersoon, een slimme, Germaanse jongeling, slaagde erin dit joodse complot te ontmaskeren. Het is veelbetekenend dat het IDIL, de *Informatiedienst inzake Lectuur* in Tilburg, een katholieke censor, het boek goedkeurde.

Het *Haarlemsch Dagblad* raakte geïnspireerd door de feestdagen en liet P. Gasus in de krant een gedicht publiceren, waarin boek en feest met elkaar in verband werden gebracht¹²²:

Sint bracht veel en velerlei
Heeft men weten t'onderzoeken
Maar de grootste pluk daarbij
Vormden, naar het voorkomt, boeken

Suikergoed en marsepein
 Worden altijd grif genomen
 Die zijn in klassieke lijn
 Als Sint Nicolaas gaat komen
 Verder heeft men dezen keer
 Wel terdege moeten zoeken
 En dan kwam het heel vaak neer
 Op de keuze uit de boeken
 Dan banket of chocola
 Kon men dan geen letter eten
 Dit bracht echter weinig scha
 Letters worden toch gegeten
 't Zijn maar letters op papier
 Letters die wat nuchter lijken,
 Letters zonder zoet plezier
 Letters die den geest verrijken
 Men mocht dan in flink getal
 Vele and're dingen zoeken
 Een succes boven dat al
 Mochten toch de boeken boeken.

Of het gedicht echt aansloeg, is niet meer te achterhalen, maar het zal zeker gelezen zijn in het Haarlemse huis van G.W. Hylkema, waar in dezelfde maand op de Rijksstraatweg 3 enkele exemplaren van *Ras en toekomst* werden afgeleverd namens uitgeverij *De Amsterdamsche Keurkamer*. De schrijver ervan was zelf niet thuis, hij was naar het oostfront vertrokken, maar zijn vader nam de honneurs waar en die was zeker niet minder nationaal-socialistisch dan de zoon.

‘De verkoop is al goed ingezet,’ schreef dr. G.W. Hylkema monter aan Kettmann¹²³, ‘naar ik begreep, voor een goed deel dank zij uw broer, naast wien wij zaten op de eerste Winterhulpmaaltijd in Haarlem.’

Hylkema wist nog een verkoopmogelijkheid:

‘U kunt misschien ook zenden aan het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, Redactie Jan Luyckenstr. 57, Amsterdam-Z. Ik dacht er over om zelf binnen eenigen tijd in dat Tijdschrift een kleine advertentie te plaatsen; de meeste collegae zullen voorloopig, vrees ik, evenwel nog prefereeren de kop in het zand te steken.’

Het boek kostte in de boekhandel f 2,90 en Kettmann stelde Hylkema de gangbare royalties voor van tien procent van de bruto verkoopprijs.¹²⁴ Op zichzelf was het merkwaardig dat er nog over royalties gesproken moest worden, terwijl het boek al in de boekhandel lag; contractbesprekingen vinden toch

doorgaans voor verschijning van het boek plaats, maar Hylkema, die namens zijn zoon optrad, vond alles goed, zoals hij aan Kettmann schreef¹²⁵:

‘Reeds betuigde mijn zoon onze ingenomenheid met de uitgave. Ik kan niet nalaten zijn woorden alsnog te onderstrepen. Het is een zeldzaam mooi boek, zooals U dat verzorgd heeft. De bijzonder aangename samenwerking zal ook bij mij in voortdurende herinnering blijven. Ik kan niet nalaten nog in het bijzonder een eeresaluut te brengen aan Uw medewerkster: wat heeft die in deze maanden niet gepresteerd - ik denk dan aan haar arbeid aan dit boek, maar niet minder aan haar drukke huishouding met Uw jonge spring-in't-veld en de geboorte van Uw jongsten spruit: zóó iets zou bij 90% van de moeders al de geheele vrouw in beslag nemen! Maar kameraadske Kettmann beschikt over den geest die aan twee fronten tegelijk strijdt als het moet én zegevierend strijdt.’

Loftuitingen in overvloed dus, maar het was niet altijd pais en vree tussen Hylkema en zijn mede-nationaal-socialisten.

Hij had het manuscript van *Ras en toekomst* bij voorbeeld eerst aangeboden aan *Uitgeverij Volk en Bodem*, maar die wilden er niet aan. Wie schetst zijn verbazing toen hij opeens een boek in handen kreeg, uitgegeven door diezelfde *Volk en Bodem* en geschreven door F. van Schoping, onder de titel *Neêrlands Bloed - Het Rassenvraagstuk en zijn beteekenis voor Nederland* dat dezelfde stof als *Ras en toekomst* behandelde.

‘Het is misschien een beetje leelijk van mij,’ schreef Hylkema aan Kettmann,¹²⁶ ‘maar ik kan de gedachte niet weren dat een en ander ten deele een verklaring zou kunnen zijn van de prikkelende wijze waarop de voorlopige kopij van “Ras en Toekomst” omstreeks Juni wéken lang, een paar maanden, als ik het mij goed herinner, door de Volksche Werkgemeenschap, ondanks tal van brieven en telefoontjes werd vastgehouden, om ten slotte met een onredelijk gezegde afgewezen te worden. Was toen “Wien Neêrlands Bloed” al aangenomen of in bewerking? Maar dan had men ons dat loyaal moeten zeggen.’

De verhouding tussen *De Amsterdamsche Keurkamer* en *Volk en Bodem* zou altijd gespannen blijven, terwijl de verhouding tussen Kettmann en Van Ditmarsch van *Westland* eigenlijk steeds beter werd. De laatste overigens kreeg vlak voor de jaarwisseling de felbegeerde erkenning van de *Vereeniging* in de bus.¹²⁷

Uitgeverij In den Toren daarentegen was al lang een geaccepteerde uitgeverij, maar het bedrijfje wankelde jaren lang op de rand van de financiële afgrond. Het zat de uitgeverij dan ook niet mee. Begin 1940, dus voor de Duitse inval, had de uitgeverij de joodse dichter Maurits Mok opdracht gegeven om voor de *Toren*-reeks een omvangrijke bloemlezing te maken onder de titel *Dichters over Holland*. Het manuscript werd in 1941 ingeleverd en afgedrukt, toen er van enige beperkende maatregelen ten opzichte van niet-Ariërs nog geen sprake was;

daarover klaagde *In den Toren*-directeur Jan Poortenaar zijn nood bij Van Ham.¹²⁸ Het was voor de uitgeverij des te erger als de bloemlezing niet mocht uitkomen omdat het boek al aan een groot aantal boekhandelaren was aangeboden, 'toen nieuwe regelingen het verschijnen ongewenscht schenen te maken, daar deze bloemlezing was samengesteld door de dichter Mok. De aanbidding hebben wij toen maar gestaakt.' Nu hoopte Poortenaar op enige clementie van de zijde van het DVK. En omdat hij wist dat Jan van Ham goed bevriend was met Jan Eekhout benaderde hij de laatste. Deze zegde zijn steun toe en schreef Van Ham onmiddellijk een brief¹²⁹:

'Het zal U duidelijk zijn dat voor een kleine uitgeverij één boek een zaak van groot gewicht is; de door Mok samengestelde bloemlezing geeft bovendien een uitstekend beeld van het nationale karakter onzer dichtkunst van Vondel en Hooft tot heden, zoodat het ons voorkomt dat er algemeen belang gediend wordt.'

Zijn smeekbede hielp echter niets, daarvoor was Maurits Mok een te vooraanstaand dichter, die te veel aandacht trok en Van Ham antwoordde zijn vriend Eekhout dan ook vrij kortaf met de mededeling dat de bloemlezing 'ongewenscht' was.¹³⁰

Overigens hoefde Jan Poortenaar nog geen vier jaar te wachten, de bevrijding was nauwelijks een feit of in juni 1945 kwam de bloemlezing uit, verlucht met tekeningen van dezelfde Jan Poortenaar. Het is overigens aardig om op te merken, dat van mensen als Maurits Mok, die de oorlog overleefden, maar van wie een aantal jaren geen werk mocht verschijnen, na de bevrijding, als was het een inhaalmanoeuvre, grote aantallen publikaties verschenen. (Van Mok verscheen *De vliegende Hollander* bij *De Tijdstroom* in Lochem, *Kaas- en broodspel* in herdruk bij dezelfde uitgeverij, *Europa* bij *F.G. Kroonder* in Bussum en bij dezelfde uitgeverij ook *Verzen van Nederland*.) Toch had Maurits Mok in de bezettingsjaren echt wel het nodige gepubliceerd, zij het onder het pseudoniem Hector Mantinga. In 1944 verscheen bij voorbeeld bij *De Bezige Bij* *De vader spreekt* met houtgravures van Freek Meering, in 1943 eveneens bij *De Bezige Bij* *De zeven hoofdzonden* met houtsneden van Willem Roozendaal, in eigen beheer in 1944 *Een naamloos strijder* met gekleurde prenten van Pieter Starreveld, en in 1941 bij *De Tijdstroom* *De vliegende Hollander* (de uitgave in 1945 onder eigen naam was dus eigenlijk een herdruk). Vlak vóór de bevrijding verscheen bij *F.G. Kroonder* *Europa* dat eveneens vlak na de bevrijding in een veel grotere oplage werd herdrukt.

Dat zowel *De Tijdstroom* als *In den Toren* overvallen werden door de antijoodse maatregelen en zo het daadwerkelijk uitbrengen van reeds gedrukte boeken onmogelijk werd, was een gevolg van het feit dat met terugwerkende kracht allerlei boeken alsnog in de ban werden gedaan. Met het oog daarop schreef Van Ham in december aan het *Referat Schrifttum*¹³¹:

‘Van den Nederlandschen Uitgeversbond ontving ik een schrijven dat het Bestuur besloten heeft den catalogus “Het Nederlandsche Boek” niet te doen verschijnen.

Het groote aantal geschrapte titels doen den catalogus naar zijn meening zijn zin en beteekenis verliezen, daar hij niet langer op eenige volledigheid aanspraak kan maken.’

We hebben al gezien dat deze beslissing van de *Uitgeversbond* tot enige, zij het summiere, discussies aanleiding gaf. Of Van Ham deze woorden aan Lohse met enige spijt heeft neergeschreven is niet meer te achterhalen.

Van Ham hoefde niet elke vraag om een boek van een ‘niet-Arische’ schrijver te mogen publiceren met nee te beantwoorden, maar er waren uitgeverijen, die roomser waren dan de paus en als ze vernomen hadden dat een auteur in hun fonds joods was zagen ze af van publikatie zonder zich ervan te vergewissen of dat werkelijk zo was. *Uitgeverij Het Rijk der Vrouw* bij voorbeeld wilde een boek uitgeven onder de titel *Boeken van een afstand* gezien. Het zou een bundel worden met recensies van eerder verschenen boeken. Daarin wilde men ook een recensie opnemen van *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* van Annie Salomons. Los van de vraag of de beperkende maatregelen nu ook al golden voor een vóór de oorlog verschenen recensie op een vóór de oorlog verschenen boek (*Het Rijk der Vrouw* moet wel erg benauwd zijn geweest), deed de uitgeverij erg moeilijk over het ras/de afkomst van Annie Salomons. Men wist eigenlijk nauwelijks wat van haar, maar durfde geen enkel risico te nemen. Dat de uitgeverij erg zwaar op de hand was blijkt ook wel uit haar oordeel over de gezondheidstoestand van de schrijfster¹³²: ‘Natuurlijk is het ons bekend, dat de schrijfster tot de katholieken godsdienst is overgegaan en ook katholiek is gestorven. Wij weten echter niet of zij als Arische is te beschouwen, omdat wij niet hebben kunnen vaststellen wat zij was vóór haar bekeering. Zoudt U zoo vriendelijk willen zijn ons hierover in te lichten? Indien de schrijfster niet als Arisch is te beschouwen, kunnen wij bedoeld artikel natuurlijk niet publiceeren.’

Het was zo ongeveer de diepste knieval die een niet-nationaal-socialistische uitgeverij kon maken. Van Ham kon de zorgelijke redactie snel geruststellen, behalve dat Annie Salomons niet-joods was, was het meest verheugende nog: ze was ook alleszins in leven.¹³³

Dit alles vond plaats in een sfeer waarin het steeds relevanter werd of een boek van een joods of niet-joods auteur was. De nationaal-socialisten werden namelijk steeds schaamtelozer en duidelijker over wat hun bedoelingen waren.

De maand januari was de maand bij uitstek van de niet aflatende roofpartijen van joodse zaken.

Zoals die van het *Internationale Antiquariaat en Moderne Boekhandel Menno Herzberger & Co.* aan de Keizersgracht 610 in Amsterdam, waar de al eerder genoemde H. Vossiek *Verwalter* werd en de *Firma A. van Witsen*, Schiekade 135, Rotterdam, die de kunsthistoricus Friedrich Huebner binnen zag stappen als bewindvoerder.

Zien we binnen de *Uitgeversbond* of binnen de *Vereeniging* enige vorm van protest? Geen spoor. Men accepteerde de hele gang van zaken als iets volstrekt onontkoombaars. De joodse collega's binnen boekhandel en uitgeverswereld verdwenen, en naar het leek onbeweend, zoals diezelfde wereld ook de instelling van de *Kultuurkamer*, waarvan de joden waren uitgesloten, zonder slag of stoot accepteerde. Ook al betekende dat voor de laatsten dat ze brodeloos werden gemaakt, een zoveelste stap op weg naar totale vernietiging. Protesteerde men misschien buiten de officiële kanalen om? Je zou het wel gaan denken als je de maandelijkse overzichten van het *Letterengilde* mag geloven; begin 1942 werd daar over de *Vereeniging* gesteld¹³⁴:

‘Deze organisatie ligt in haar geheel tegen, zooals verreweg de meesten van de boekhandelaren en uitgevers in Nederland anti-nationaal-socialistisch zijn...’ Hans Klomp, want hij was de opsteller van dit overzicht constateerde bovendien mismoedig, dat er ‘geen nationaal-socialistische boekhandelaren of uitgevers van eenige beteekenis en van eenige autoriteit’ waren. Hij kon het weten, want we hebben gezien dat hij enige maanden daarvoor de dossiers van de *Vereeniging* had ingezien bij het opmaken van zijn rapport voor Van Ham.

Het is niet duidelijk of Hans Klomp met zijn constatering dat de meeste boekhandelaren en uitgevers tegen de *Kultuurkamer* waren afging op intuïtie of dat hij er werkelijk onderzoek naar had gedaan. In ieder geval kon hij dat niet hebben geconcludeerd op grond van een artikel dat Noothoven van Goor, de voorzitter van de *Vereeniging* in het *Nieuwsblad* had gepubliceerd: deze noteerde daarin niet alleen de komst van het *Letterengilde*, nee, hij prees de instelling van dat Gilde zelfs in warme bewoordingen aan en dat was meer dan de *Kultuurkamer* had durven hopen¹³⁵:

‘De regeling van de verhouding tusschen schrijvers en uitgevers zal ook een zaak zijn, welke de aandacht van het Gilde verdient. Het spreekt vanzelf, dat het tot de taak der Vakgroepeliders zal behooren, om uitgevers, boekhandelaren en leesbibliotheekhouders aan te sporen, propaganda te maken voor die lectuur, welke bijzonder geschikt is, om het Nederlandsche volk vertrouwd te maken met het inzicht, volgens hetwelk de nieuwe, steeds groeiende orde van zaken ook op het gebied van het boek wordt geleid.’

Die ‘groeïende orde van zaken’ betekende dat veel werk dat altijd door de *Vereeniging* en de *Uitgeversbond* was verricht, en niet te vergeten de *Nederlandsche Boekverkoopersbond* en de *Algemeene Nederlandsche Bond van Leesbiblio-*

theekhouders, door een van de vakgroepen binnen het *Letterengilde* zou worden overgenomen.

‘Zonder in bijzonderheden te treden kan in het algemeen worden gezegd, dat het de bedoeling is, dat de Vereeniging voornamelijk als technisch apparaat blijft bestaan, d.w.z. dat haar apparatuur, welke dient ter behartiging van de vakbelangen in stand blijft,’ aldus Noothoven van Goor, die geen moment liet blijken ook maar het geringste bezwaar te hebben tegen deze overdracht van de macht en ontmanteling van de eigen organisatie, die nog geen twee jaar daarvoor trots het 125-jarig bestaan op sobere wijze had herdacht. Integendeel:

‘De leiding van deze Vakgroepen zal worden toevertrouwd aan een vakman, die behalve zijn vak ook de eischen van den nieuwen tijd verstaat.’

Met dit soort uitspraken heeft Noothoven van Goor vast en zeker het vertrouwen van de nieuwe machthebbers weten te winnen. In ieder geval werd hij in positieve zin genoemd in een brief van Hans Klomp aan de vice-voorzitter van de *Kultuurkamer*, Jan de Vries¹³⁶:

‘Voor de Vakgroep Schrijvers heb ik een onderhoud gehad met Mr. Roel Houwink te Zeist, die echter de leiding niet wilde aanvaarden. Persoonlijk betreur ik dat niet, omdat ik meen dat wij in den schrijver Bruning een aangewezen persoon bezitten om die post te bezetten. Hij is vrijwel de eenige nationaal-socialistische schrijver, die gezag en invloed heeft in het anti-kamp.

Van terzijde vernam ik, dat Prof. Gerretson niet onwelwillend zou staan tegenover een verzoek om een functie in het Letterengilde te bekleeden. Ik heb mij hier nog niet vergewist, omdat ik gaarne Uw meening zou vernemen omtrent de wenschelijkheid van een bezoek. Voor de Vakgroep Uitgevers heb ik den jongen Oosthoek gevonden; voor de Vakgroep Leesbibliotheekhouders den heer Swartz, doch voor de Vakgroep Boekhandel ben ik nog niet geslaagd; ik wacht op het oogenblik een beslissing van den Heer van Weeren, directeur van de firma Loosjes te Haarlem. Er is bij hem wel groote kans van slagen.

Aan het Hoofd zou dan de heer Noothoven van Goor komen, die tevens voorzitter van de Vereeniging zal blijven. Intusschen heb ik steeds het gevoel, dat verschillende van deze mensen den “uitstelstrateeg” spelen.’

Rekende Klomp desondanks ook Noothoven van Goor tot de ‘uitstelstrategen’? We weten het niet zeker, maar wel dat mocht Van Goor dat geweest zijn, hij zijn spel uiterst geraffineerd heeft gespeeld. Zagen we in het *Nieuwsblad* een serviele buiging naar de instelling van de *Kultuurkamer*, in het eropvolgende nummer van het orgaan van de *Vereeniging* ging Noothoven van Goor nog een stap verder¹³⁷:

‘Niet genoeg kan de nadruk er op worden gelegd, dat het geenszins de bedoeling van het Gilde is om te vernielen wat door de organisatie van meer dan een

eeuw is opgebouwd. Het Letterengilde wil, als uitvloeisel van de nationaal-socialistische idee, de boekverspreiding meer dienstbaar maken aan het geheele Nederlandsche volk.'

We hebben nu kunnen zien dat de voorzitter van de *Vereeniging*, of dat nu raffinement was of niet, in het *Nieuwsblad* artikelen publiceerte waarbij hij diep boog voor de wensen van de bezetter en diens ideeën. Uit niets valt op te maken dat hij deze artikelen onder welke dwang dan ook heeft geschreven. Sterker: het feit dat hij ze ondertekende bewijst dat hij achter de geschreven teksten stond. Hij had namelijk de mogelijkheid om te weigeren zijn naam te zetten onder dergelijke stukken. Uit de eerder genoemde brief van Hans Klomp aan Jan de Vries bleek bij voorbeeld dat Klomp ook een aantal artikelen voor het *Nieuwsblad* had geschreven waarvan het de bedoeling was 'dat de Heer Noothoven van Goor deze artikelen met zijn naam zou ondertekenen. Hij is daar echter op het laatste oogenblik blijikbaar voor teruggeschrokken.'

Klomp's brief is verder nog interessant omdat hij aangeeft hoezeer Klomp en De Vries hebben geprobeerd *Vereeniging* zowel als *Uitgeversbond* zonder veel problemen binnen de *Kultuurkamer* te halen:

'Ik heb getracht bij het Rijkscommissariaat mijn licht op te steken omtrent de wijze, waarop men in Duitschland te werk is gegaan bij het bijeenbrengen van boekhandelaren en uitgevers in de Reichsschrifttumskammer, maar volledig heeft men mij nog niet kunnen inlichten.

Het is mij gebleken, dat de Nederlandsche en Duitsche toestanden nogal ver uiteenloopen.'

Een van de weinige zaken waar de *Vereeniging* nog zelfstandig over kon beslissen, zij het dat elke beslissing wel door het DVK moest worden getoetst, was het beleid rond de Boekenweek. Maar de *Vereeniging* had duidelijk geen behoefte meer aan problemen met het DVK: men hief doodeenvoudig de Boekenweek en alle activiteiten daaraan verbonden op. Men realiseerde zich natuurlijk best dat de boekverkoop toch wel floreerde en dat propaganda niet echt nodig was.

De redenen die voor dit besluit werden opgegeven waren min of meer duidelijk. Maar men had echter wel een kans laten liggen om principieel te zijn. Het verbieden van het *Boekenweekgeschenk 1941* was nu eenmaal een prachtige aanleiding geweest om in het vervolg maar af te zien van de Boekenweek in zijn geheel onder verwijzing naar deze gebeurtenis. Wat hadden de autoriteiten daartegen kunnen doen? Zelf een Boekenweek organiseren? Dat zou al te doorzichtig zijn geweest en vermoedelijk een fiasco. Maar de *Vereeniging* verzuimde deze kans om een *duidelijk* standpunt in te nemen, en liet zich van een kruidenierskant zien door het DVK te berichten dat de Boekenweek 1942 geen door-

gang hoefde te vinden omdat het doel van het evenement was om het publiek 'te winnen voor het boek als middel bij uitnemendheid door den geest te verrijken of te ontspannen'.¹³⁸

En de *Vereeniging* concludeerde opgewekt:

'Als gevolg van de huidige omstandigheden is het publiek als van zelf tot het boek gedrongen, de verduistering e.d. spelen hierbij uiteraard een belangrijke rol. Van een behoefte om naast onze voortdurende propaganda-actie voor het boek nog een speciale Boekenweek te houden kan om deze reden al niet gesproken worden.'

Bovendien had de *Vereeniging* het nog over de papierschaarste waardoor het drukken van het *Boekenweekgeschenk* alleen al ongewenst was om de 'meest elementaire grondstoffen voor de vervaardiging van boeken, geschriften e.d. te onttrekken aan den reeds zoo schaarschen voorraad hier te lande en te bestemmen voor een uitgave als het Geschenk, dat uiteraard steeds voor een zoo groot mogelijk publiek geschikt moet zijn. Er zullen tal van uitgaven van individueele uitgevers zijn, die wegens hun baanbrekend karakter van dezen tijd deze grondstoffen eerder behoeven.' Kortom, een daad van protest, het opheffen van de Boekenweek. Nauwelijks!

In de loop van 1941 was de papierschaarste zo nijpend geworden dat het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*, waaronder het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie* viel (het hoofdkwartier was gevestigd in Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 326-328), het nodig oordeelde maatregelen te nemen.

Dat zou in overleg gebeuren met de twee departementen van Van Dam en Goedewaagen, waar men nu eenmaal het meeste te maken had met uitgevers. Vandaar dat het DVK de schrijver P. de Rover uit Wageningen, die een ons onbekend gebleven brief schreef waarin hij ongetwijfeld pleitte voor toestemming tot uitgave van zijn boeken, kon berichten¹³⁹:

'De toewijzing van papier loopt binnenkort over het Departement. Als Uw uitgever dan (dus na een mededeling in de pers) zijn gegevens hierheen stuurt, zal ik zien, wat ik voor het verstrekken van papier kan doen.'

De Rover had nog geluk; in 1942 en 1943 kreeg hij zoveel papier toegewezen dat zijn uitgever, *H. Veenman & Zonen* in Wageningen in 1942 twee delen, met een totaal van 703 pagina's, *Naar 't heilig blad, Bijbelvertelling en -verklaring voor de rijpere jeugd* in de boekhandel kon aanbieden.

Op 9 januari 1942 stuurde het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* als eerst verantwoordelijke het volgende persbericht uit¹⁴⁰:

'Hierbij heb ik de eer U mede te deelen, dat ik mij ten gevolge van de huidige papierschaarschte genoodzaakt heb gezien een regeling vast te stellen, volgens

welke voor de uitvoering van elk drukwerk van 15 Januari 1942 af, de goedkeuring vereischt is van het onder mijn Departement ressorteerende Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Daartoe zijn door genoemd Rijksbureau te Zwolle, Eindhoven, 's-Gravenhage en Amsterdam districtskantoren opgericht, waar de aanvragen tot goedkeuring van drukwerk kunnen worden ingediend.'

En de brief ging verder met:

'Voor de uitvoering van deze drukwerken zal - behoudens de mogelijkheid tot verwerking uit voorraad - voor de beide Departementen van Volksvoorlichting en Kunsten en van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming maandelijks voorlopig een hoeveelheid van 250 ton papier (50 ton houtvrij en 200 ton houthoudend) beschikbaar worden gesteld.'

De zin 'behoudens de mogelijkheid tot verwerking uit voorraad' had meer mogelijkheden in zich dan de opsteller zelf vermoed had. Het bleek dat de uitgevers meer oude voorraden herdrukken hadden dan voor mogelijk werd gehouden. En waar kwam al het papier ervoor vandaan? Dat bleef het goed bewaarde geheim van de uitgevers. Soms kregen ze het toegeleverd door de illegaliteit, maar meestal dank zij gemanipuleer van 'goede' ambtenaren bij het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie*. Zo verscheen de ene geantedateerde herdruk na de andere, uitgaven waarvoor anders ongetwijfeld geen papier zou zijn verstrekt. De uitgevers zorgden er voor de porties aangeleverde boeken per boekhandel zo klein mogelijk te houden, zodat men bij onverhoedse controles het bedrog niet zou ontdekken, want: de overheid had als onderdeel van het pakket beperkende maatregelen een ondergrens van vijf kilo ingesteld. Men besloot drukwerken, waarvoor minder dan vijf kilo papier benodigd was, buiten de aanvraagplicht te houden. De administratieve rompslomp voor de verschillende departementen zou anders niet te overzien zijn geweest. Toch was deze grens niet houdbaar door de steeds grotere schaarste en in 1943 werd de limiet verlaagd tot vijf pond. Het was voor een uitgever dus zaak uitgaven te brengen die binnen deze vijf kilo, later vijf pond, bleven om zo gevrijwaard te blijven van aanmeldingsplicht. In de praktijk was de oplage overigens meestal groter dan de controlerende ambtenaren van het departement dachten.

In de brief die het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* naar de pers stuurde, werd de rol van de beide andere departementen ten volle erkend. Maar hoe de beide departementshoofden de zaak onderling zouden regelen, dat liet de secretaris-generaal van het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*, dr. H.M. Hirschfeld aan zijn beide collega's over. Voor Hirschfeld was de zaak ook niet erg belangrijk. In zijn na de oorlog verschenen memoires besteedde hij veel aandacht aan de voedseldistributie in ons land en geen enkele aan de papierdistributie. Goedewaagen en Van Dam worden ook maar eenmaal genoemd, namelijk wanneer Hirschfeld meedeelt dat beiden als secretaris-generaal worden benoemd.¹⁴¹

Maakte Hirschfeld zich niet erg druk over de hele kwestie, op de beide departementen deed men dat wel. Van Ham greep de telefoon en belde mr. J.K. van der Haagen, de rechterhand van Van Dam. Ze werden het vrij snel eens en de volgende brief ging naar alle uitgevers¹⁴²:

‘De Secretarissen-Generaal van de Departementen van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en van Volksvoorlichting en Kunsten deelen mede, dat het in verband met de papierschaarschte noodig is, dat elke uitgeverij van de bij haar op 1 October 1941 of nadien in voorbereiding zijnde uitgaven in boek, brochure of anderen vorm (periodieke uitgaven als jaarboeken, kalenders, letterkundige cahiers enz.) zoowel van nieuwe uitgaven als van herdrukken (in gewijzigden of ongewijzigden vorm) de handschriften of de drukproeven inzendt aan de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, met opgave van alle gegevens, staat van voorbereiding, benoodigde hoeveelheid papier en papiersoort, zoomede of het benoodigde papier reeds in eigen bezit is, of van den papierhandel moet worden betrokken.’ In het briefhoofd van het formulier CBD stonden overigens beide departementen.

De *Afdeeling Boekwezen* van het DVK kreeg het alras zo druk dat al in maart het beoordelen van de uitgaven over de departementen verdeeld werd. Schoolboeken en puur wetenschappelijke uitgaven werden voortaan rechtstreeks naar het *Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming* gestuurd. Of daar een competentiestrijd achter heeft gezeten, is niet meer na te gaan.

Wel ontbrandde er een competentiestrijd tussen het DVK en het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie*. Wat was er gebeurd? Het DVK gaf toestemming tot het gebruik van bestaande voorraden zonder het *Rijksbureau* daarin te kennen en dat was meer dan P.J.W. van Zijl van het *Rijksbureau* kon verdragen. Hij schreef Van Ham een geprikkelde brief¹⁴³:

‘Aangezien de voorraden papier bij de uitgevers en drukkers geblokkeerd zijn en thans 35% van den voorraad per 1 Juli 1941 alsmede de vrije aankopen van den groothandel na dien datum moeten worden verwerkt, verzoek ik U uitsluitend toestemming te geven tot het doen verschijnen van deze werken, zoodat de geblokkeerde voorraad papier niet wordt aangesproken. Mocht het noodzakelijk zijn dat de geblokkeerde voorraden worden aangesproken, dan moet hiervoor op de gebruikelijke wijze door den drukker bij mijn bureau een verwerkingsvergunning worden aangevraagd.’

Het DVK nam de brief voor kennisgeving aan. De arrogante Jan van Ham had er absoluut geen behoefte aan de ambtenaar Van Zijl te antwoorden. Hij wachtte rustig het moment af tot hij op een even geïrriteerde wijze terug kon slaan en dat moment brak drie weken later aan en hij schreef aan Van Zijl¹⁴⁴:

‘U zou mij een groot genoegen doen, als U de mededeelingen die van Uw bureau uitgaan naar drukkers en uitgevers, ook aan mij ter kennisneming zou willen zenden, omdat verscheidene daarvan, sinds de verplichte keuring van boeken door mijn afdeling, van groot belang voor mij zijn.’

Ogenschoonlijk was het een vriendelijke brief, maar op het *Rijksbureau* moet men gevoeld hebben dat het DVK zich op terrein ging begeven waar het *Rijksbureau* tot dan vrijwel de alleenheerschappij had gehad. Het *Rijksbureau* had de alleenheerschappij, men controleerde zelfs de wegen die men kon bewandelen wanneer men een besluit van het *Rijksbureau* ongedaan wilde maken; het had een onaantastbare positie verworven. Het DVK had bij voorbeeld wel de mogelijkheid om, als men het niet met een besluit van het *Rijksbureau* eens was (en dat gebeurde vooral als het advies van het DVK niet werd opgevolgd) in beroep te gaan bij de *Commissie van Beroep Goedkeuring Druk*. Maar deze *Commissie* viel onder het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*, evenals het *Rijksbureau*, zodat het geen verwondering mag wekken dat bij dit vestzakbroekzak-systeem bijkans elk beroep van het DVK werd afgewezen. Soms maakte het in beroep gaan de zaak voor Van Ham er alleen maar erger op. Toen hij bij de beroepscommissie ervoor pleitte om de hoeveelheid papier bestemd voor het drukken van muziekboeken, per maand te verhogen van tweeduizend naar vijftienghonderd kilo¹⁴⁵, kreeg hij meer dan nul op het rekest¹⁴⁶.

‘Ingevolge Uw verzoek hebben wij de kwestie van de hoeveelheid papier, welke voor muziekboeken beschikbaar kan worden gesteld, opgenomen met het *Rijksbureau* voor de Grafische Industrie. In overleg met dit *Rijksbureau* mogen wij U verzoeken, op grond van de hoeveelheden papier, welke in de vorige maanden voor dergelijke boeken werden gebezigd, er rekening mee te houden, dat per maand in het algemeen niet meer dan 1500 k.g. papier voor muziekboeken beschikbaar zal kunnen worden gesteld.’

Hoe anders was het gesteld met de boeken die propaganda maakten voor de nationaal-socialistische idee. ‘Het mooiste houtvrij papier werd ter beschikking gesteld in grote hoeveelheden voor het boek dat de nieuwe geest moest propageren, houthoudend onooglijk papier in kleine kwantiteit was zelfs voor het belangrijkste standaardwerk, dat de oude gerenommeerde uitgevers wilden doen verschijnen, goed genoeg,’ herinnert Johan van Eikeren zich in zijn na de oorlog gepubliceerde herinneringen.¹⁴⁷

Een voorbeeld van dat meten met twee maten vinden we begin 1942 terug in een briefwisseling tussen Van Ham en opnieuw die *Commissie van Beroep*. Het *Rijksbureau* had weer eens dwars gelegen en Van Ham schreef aan de *Commissie van Beroep* onder meer¹⁴⁸:

‘Hierbij deel ik U mede, dat ik aan De Misthoorn, Leidschestraat 85, bericht gezonden heb, dat aan U gunstig is geadviseerd papier te verstrekken voor het

lustrumboek betreffende anti-joodsche propaganda. Zij hebben hiervoor nodig 3500 kg houthoudend romandruk 100 grams formaat 62 × 94 cm.'

Van Ham voegde er nog een lijst met andere nationaal-socialistische boeken en de opgaven voor het benodigde papier aan toe. Daarbij zat ook een aantal boeken dat door de NSB in eigen beheer zou worden uitgegeven. De *Commissie van Beroep*, die zich steeds aan de zijde van het *Rijksbureau* schaarde, reageerde star op de brief van Van Ham¹⁴⁹:

'Aangezien nu aan de hand van de onlangs gehouden besprekingen de definitieve regeling voor de behandeling van deze kwesties is getroffen, volgens welke de aanvragers op een formulier de benodigde gegevens dienen te verstrekken en ook het betreffende formulier is vastgesteld en gedrukt, zullen wij het op prijs stellen, indien Uw volgende adviezen ons op de vastgestelde wijze zullen kunnen bereiken.'

Van Ham reageerde woedend¹⁵⁰:

'Hierbij deel ik U mede, dat ik uitgaven van de Nationaal-Socialistische Beweging in brochure- of boekvorm alle van groot Cultureel belang acht, zoodat voor geen van deze uitgaven van mij een afzonderlijke goedkeuring nodig is. Volgens mededeeling van het Hoofdkwartier der Beweging wordt door de Beweging zelf voor papier voor deze uitgaven gezorgd, zoodat dit niet van de voor beide Departementen toegezegde 250 ton wordt afgetrokken.

Ik verzoek U deze mededeeling zoo spoedig mogelijk door te geven aan het Bureau voor de Grafische Industrie en de districtskantoren.'

Het departement won. De *Commissie van Beroep* haalde bakzeil. Dezelfde dag waarop de *Commissie* de woedende brief van Van Ham ontving, reageerde zij timide met¹⁵¹:

'[...] deelen wij U mede, er goede nota van te hebben genomen, dat, aangezien U de uitgaven van de Nationaal-Socialistische Beweging in brochure- of boekvorm van groot cultureel belang acht, voor deze uitgaven geen afzonderlijke goedkeuring Uwerzijds nodig is.'

Dit was niet alleen timide, het was voornamelijk ook handig van het *Rijksbureau*. Door zich te schikken, maar de verantwoordelijkheid geheel op de schouders van Van Ham te leggen, hadden de betreffende ambtenaren zich in ieder geval ingedekt voor eventuele latere kritiek op hun vrijgevigheid ten gunste van de NSB voor wat de papiervoorziening betreft.

De toenemende papierschaarste gaf de autoriteiten natuurlijk een prachtig alibi voor het instellen van censuur. Als een boek niet beviel en men wilde daar niet openlijk voor uitkomen, was het de papierschaarste waar men de schuld aan gaf. De meeste beperkingen ondervond trouwens de sector kalenders, almanakken, reproducties, muziekpapier en prentenboeken.

Op het DVK kreeg men een ware berg aanvragen voor andere publikaties te

verstouwen: in de eerste helft van 1942 maar liefst 25 000 aanvragen¹⁵², wat tot aanzienlijke vertragingen in de afhandeling leidde. Van Ham moet gek geworden zijn van de smeekbeden, want elkeen achtte zijn kind de mooiste. Zo ook bij voorbeeld Schuhmacher, het hoofd van de afdeling-uitgeverij van *De Arbeiderspers*, die Van Ham uitvoerig inlichtte over de maatregelen die hij al had genomen om de papierbeperking tot het uiterste op te voeren waardoor hij zich gerechtigd voelde om wat gunsten te vragen¹⁵³.

‘In deze brief voeg ik tevens bij een opgave van het benodigde papier voor de verschillende boeken, die wij alle teruggebracht hebben tot den omvang van 240 pagina's, terwijl de omvang vroeger 320 pagina's bedroeg en papier van een hooger gewicht werd genomen.

Bovendien zullen dit jaar ons extra A.R.B.O.-boek en onze “NAAR HET LICHT”-kalender niet verschijnen, wat beteekent dat in plaats van 2200 bladzijden nu slechts 1440 bladzijden per jaargang geleverd worden, terwijl bovendien het gewicht van het papier, zooals ik hierboven reeds mededeelde lager is. “De Arbeiderspers” heeft dus bij het samenstellen van haar A.R.B.O.-serie geducht rekening gehouden met de papierschaarschte en de dus noodzakelijke bezuinigingen op dat papier.’

Onder de aanvragen waren er ook van *De Schouw*. Oosthoek was heel wat veeleisender dan Schuhmacher en hij toonde geen enkel begrip voor de papierbeperking. Hij had eind 1941 bij voorbeeld zowel Van Dam als Goedewaagen benaderd voor het propagandawerkje *Een échte jongen*, ‘met als resultaat dat beide Hooggeleerde Heeren de uitgave van een dergelijk boekje, dat aan de schooljeugd zou worden ter hand gesteld toejuichten’, aldus Oosthoek in een schrijven aan het DVK.¹⁵⁴

In tegenstelling tot de andere aanvragen, had Oosthoek, waarschijnlijk op advies van Goedewaagen, zich niet gericht tot de *Afdeeling Boekwezen*, maar tot de *Afdeeling Algemeene Propaganda* van het DVK. Die afdeling had geheel eigen normen en het boekje van Oosthoek zou daar groter kans maken.

Om meteen spijkers met koppen te kunnen slaan en zo snel mogelijk met de produktie van *Een échte jongen* te kunnen beginnen had Oosthoek bij zijn brief gelijk een offerte meegesloten, waaruit ook bleek hoe ambitieus hij zich de actie in het kader van het boekje op de scholen had voorgesteld:

100 000 boekjes, bestaande uit 12 pagina's (omslag inbegrepen) op 140 gr. offset, te drukken in vier kleuren foto-litho, oblong-formaat 10½ × 16½, met 2 nietjes in den rug geniet, verlucht met 21 teekeningen en 10 vierregelige gedichtjes, incl. papier, zetten, drukken en brocheeren en 12½ 5 A.S.F.

	f 4242,97
ontwerpkosten	f 285,-
verzend- en verpakkingskosten naar diverse scholen	f 1000,-

Totaal	f 5527,97
15% algemeene kosten De Schouw	f 820,20

Algemeen totaal	f 6357,17

Het boekje werd een groot succes, in ieder geval waren de exemplaren binnen de kortste keren op de scholen ondergebracht, waar het alleen van de onderwijzers afhing of er daadwerkelijk gebruik van werd gemaakt, maar daar zullen de diverse inspecteurs bij het Lager Onderwijs wel voor hebben gezorgd.

Nu was het een tamelijk onschuldig boekje. Dat moest ook wel, want anders had de pro-Duitse, maar niet nationaal-socialistische of antisemitische Van Dam zeker niet meegedaan.

De Schouw en de *Afdeeling Propaganda* van het DVK daarentegen hadden in het vrije veld nog wel andere projecten, zoals *De avonturen van Flits*, *de Herder en Bull*, *de Dog* evenals *Een échte jongen* een brochure in vier kleuren - ook twaalf pagina's en illustraties met gedichtjes daaronder - maar deze brochure die in de nationaal-socialistische boekwinkels kon worden gekocht, was verre van onschuldig. Hij vond onder de Kameraden wel gretig aftrek, want voor kinderen was er op dit gebied niet zoveel en bovendien was er een prijsvraag aan verbonden met als eerste prijs 'een kano ter waarde van f 80,- of dit bedrag te besteedden naar keuze'¹⁵⁵. De oplossingen dienden dan ingestuurd te worden naar 'Oom Bart, J.P. Coenstraat 26, Den Haag', het adres van *De Schouw*.

De prijsvraag was simpel, er moest een zwart-wit-plaatje ingekleurd te worden.

Het verhaal was eenvoudig. Het wereldstrijdtonel stond erin centraal, maar dan overgebracht naar de aardige wereld van de dieren. Bull, de Dog, was duidelijk Engeland en Flits, de Herder, was Duitsland. En de joden? Dat waren natuurlijk de ratten en de zoon van Flits de herder had dat snel in de gaten en daarom nam hij een kloek besluit:

Eéns zou hij Bull voor goed verdrijven,
Maar eerst die ratten hier d'r uit!

Daar gaan ze! sjonge, wat een vaartje!
Naar alle kanten, krijs en kras...
En Flitsje kwispelt met z'n staartje...
Hij stamt nog van het goeie ras!

Zoo werd die rakker, taai en stevig,
 Al gauw een stoere herdershond,
 En Bull, die ergerde zich hevig,
 Omdat hij dat maar matig vond.¹⁵⁶

We hebben in deel II al gezien dat de vergelijking joden-ratten in de nationaal-socialistische poëzie niet uitzonderlijk was; George Kettmann en Martien Beversluis kwamen daarin naar voren als voorbeelden van dichters, die dit beeld graag gebruikten. Het gif werd er bij de nationaal-socialistische jongeren (en er werden veertigduizend van deze boekjes verkocht) al vroeg in gedruppeld.

Het is niet te achterhalen wat de samenstellers van de propaganda-boekjes voor kinderen die *De Schouw* in zulke hoge oplages verkocht, eraan hebben verdiend. Geen naamsbekendheid in ieder geval, want de auteur en tekenaar blijven op het titelblad ongenoemd.

Hun honorarium zal echter niet hoog zijn geweest, want *De Schouw* was berucht om haar lage honoraria. Vanuit dat oogpunt gezien had Oosthoek het geluk dat hij de toestemming moest aanvragen bij de *Afdeeling Propaganda* van het DVK en daarna verder met deze afdeling zaken moest doen. Van Ham van de *Afdeeling Boekwezen* zou heel wat strenger zijn geweest bij de calculaties, want als een rechtgeaard aanhanger van de nationaal-socialistische cultuurpolitiek was hij een voorstander van het beschermen van de rechten van kunstenaars, zowat de enige bestaansreden van de gildes.

Hij schreef begin 1942 dan ook een strenge brief aan *De Schouw* om ze erop te attenderen dat ze hun leven ten aanzien van de honoraria moesten beteren¹⁵⁷:

‘De honoraria die in reeds getroffen contracten en in ontvangen contracten zijn opgenomen of worden voorgesteld, zijn m.i. over het algemeen te laag, lager dan in het minimumcontract van het toekomstige Letterengilde zullen worden vastgelegd.’

De minimumroyalties moesten volgens Van Ham tien procent zijn en de honoraria moesten tweemaal per jaar worden betaald. Verder moest er een voorschot worden betaald op basis van drieduizend exemplaren, een norm overigens van het Letterengilde waar veel naoorlogse uitgevers zich nog aan kunnen spiegelen.

‘Ik weet wel, dat er verscheidene firma’s hun copij tegen een lager honorarium trachten te verwerven,’ schreef Van Ham er nog bij. ‘De Schouw, die ook in dit opzicht een voorbeeld moet zijn, mag aan deze voordeelige copijverwerving niet meedoen.’

De Schouw boog ootmoedig het hoofd. De firma wilde geen slechte reputatie, zeker niet omdat de uitgeverij grootse plannen had, zoals propagandabladen onder de curieuze naam *De Waarheid*, alsof men niet wist dat er al een illegale krant onder dezelfde naam bestond.

De verwachte oplage zou twee miljoen exemplaren zijn en in de wervende folder werd uitgelegd waarom de naam *De Waarheid* was gekozen.

Het ging erom de waarheid te schrijven over de wijze waarop de Engelse radio tendentiekus berichtte over het front aan het Oosten, de waarheid over het goede werk van de *Winterhulp* en bovendien, Pearl Harbor was al geweest, de waarheid over de Amerikaanse bedoelingen met Japan, en niet in de laatste plaats de waarheid 'over de sociale positie van den Nederlandschen werker'.

De Schouw greep met deze plannen te hoog. Waar moesten de nationaal-socialistische plannenmakers papier vandaan halen voor maar liefst twee miljoen exemplaren van een propagandakrant, waarvan het nog niet eens zeker was dat hij zou aanslaan bij een sceptisch publiek?

Nee, dan was George Kettmann heel wat reëler. Hij had Jan den Hollander opdracht gegeven om, na zijn succes met zijn brochure over het zogenaamde verraad van de NSB opnieuw een brochure te maken nu met als titel *Nogmaals: het verraad der NSB*. Het enige probleem was dat de levering door de binder van deze brochure mondjesmaat ging en de levering door de drukker nog moeizamer was, zodat Kettmann tegen Den Hollander verzuchtte¹⁵⁸:

'Kun je intusschen alvast de Centr. Propaganda/Utrecht bewerken, dan zouden wij de order kunnen boeken om uit te voeren, zoodra die mogelijk is. Wij verwachten deze maand niet veel méér dan ongeveer 1000 exx. in totaal, ook de kiosken zullen dus eerst in Febr. aan de beurt kunnen komen. Je moet maar denken: Krieg ist Krieg!'

Dezelfde oorlogsomstandigheden gebruikte Kettmann ook als excuus toen hij zijn auteur al in januari ervan verwittigde dat *De Amsterdamsche Keurkamer* op 21 juli 1942 tien jaar zou bestaan, maar dat ze van deze viering zich niet al te veel moesten voorstellen. Er zou wel een feestviering zijn, maar¹⁵⁹:

'Bescheiden, gezien de oorlogsomstandigheden, maar dan toch met een intiem tuinfeest.'

Dat tuinfeest zou door zijn broer Jan, die blijkbaar van alle markten thuis was, worden georganiseerd. Kettmann had veel vertrouwen in zijn broer want als vertegenwoordiger functioneerde hij uitstekend. Er zijn in het archief van *De Amsterdamsche Keurkamer* verschillende staatjes van zijn verkopen bewaard gebleven en zo zien we dat hij in de derde week van januari 1942 voor f 329,85 verkocht. Dat leverde hem een aangenaam inkomen op en de uitgeverij een prettige aflevering.

Uit de staatjes blijkt dat het werk van de zo populaire Jordane het regelmatigst werd verkocht en ook de dichtbundels van Kettmann zelf en *Ras en toekomst* van Hylkema verkochten uitstekend. Een enkele keer ging het echter mis, zoals blijkt uit een brief van George Kettmann aan zijn broer¹⁶⁰:

'Kameraad,

Blijkbaar was U gisteren in Vlaardingen. Vanmorgen kregen wij helaas een briefkaart van Oosthoek's Leesbibliotheek v.d. Driftstraat 8, aldaar, luidende als volgt:

"Gelieve de order van 19 Jan. '42 te annuleeren om onverwachte redenen. Verzoeken goede nota van dit bericht te nemen s.v.p." Een nogal zonderlinge manier van doen een dag na het geven eener bestelling. Wij weten niet goed hoe wij hiermee aan moeten. U kunt beter beoordeelen of het nog wenschelijk is, er op terug te komen. Anders moet deze bestelling maar vervallen.

Hou Zee!

Oosthoek's Leesbibliotheek zal zonder twijfel spijt hebben gehad omdat men zich had laten begoochelen door de praatjes van Jan Kettmann. Had men eigenlijk wel geweten wat *De Amsterdamsche Keurkamer* precies was?

Kettmann moest het in zijn verkoop duidelijk hebben van de werkelijk nationaal-socialistische boekhandels, of van de wankelmoedigen of onwetenden.

Geen van deze drie kwalificaties sloeg op *Boekhandel De Vijf Vocalen, Mensing & Visser* aan de Kneuterdijk 11 in Den Haag. In de eerste maanden van de bezetting had de Haagse boekhandel al problemen met de bezetter gehad, maar in januari 1942 moest directeur M.J. Visser opnieuw bij de SD verschijnen op het Binnenhof 4. Wat had de boekhandel gedaan? In de etalage lag een rijmprent van *Het Wilhelmus*, gedrukt door *Nijpels* in Maastricht. De eerste letters van de vijftien coupletten waren beurtelings rood en blauw gedrukt en vormden de naam Willem van Nassau. Verder had de boekhandel *Het Wilhelmus* in voorraad, gedrukt door Henri Bergmans in Tilburg. Hier was de letter w met een heraldische leeuw versierd.

De SD zag in beide uitgaven een bewieroking van het vorstenhuis en de beide voorraden, bestaande uit eenenveertigmaal de Maastrichtse *Wilhelmus* en elfmaal de Tilburgse, werden in beslag genomen. Visser toonde zich in het geheel niet geïntimideerd. In plaats van blij te zijn er alleen met deze inbeslagname van af gekomen te zijn en de SD-burelen vrij te hebben kunnen verlaten, wendde hij zich tot Van Ham met een klacht: hij kon de inbeslagname niet accepteren¹⁶¹:

'Doel van dit schrijven is, van U voorlichting te vragen, of naar Uw meening hier inderdaad van eenige ongeoorloofde propaganda sprake kan zijn en in het geval het antwoord, naar wij verwachten, ontkennend zal luiden, of U dan zoo goed zou willen zijn, dezen beampten eenige voorlichting te geven, teneinde hem zijn vergissing te doen inzien. Ofschoon de winst op deze goedkoope uitgaven van resp. 15 en 75 cent slechts gering is, stel ik het namelijk op prijs het publiek dat zulks verlangt, ons volkslied te kunnen blijven verkoopen.'

Het was natuurlijk hondsbrutaal om op deze wijze bij het DVK binnen te dringen. De brief van Visser, in al zijn sarcasme, heeft veel weg van de beroemde brief die Roland Holst had geschreven toen hij zich gedwongen voelde zich aan te melden bij de *Kultuurkamer*: zowel in de brief van Roland Holst als die van Visser wordt de bezettende macht in zijn hemd gezet. Van Ham begreep dat natuurlijk heel goed. Hij antwoordde Visser dat hij naar de zaak zou informeren, maar dat hijzelf al een mening had gevormd en die loog er niet om¹⁶²:

‘Wel kan ik me levendig voorstellen, wanneer op het oogenblik uitgaven als deze als provocerend beschouwd worden. Ik heb U indertijd eenige malen op den aard van de boeken die U bij voorkeur voor de ramen legt, opmerkzaam gemaakt. Ik heb daar een enkele maal een onvriendelijk telefonisch antwoord op ontvangen, en ik heb me toen voorgenomen, U op Uw eigen verantwoordelijkheid verder te laten werken.

Het zou me niet verwonderen als U nog wel meer onaangenaamheden op deze wijze van de zijde der Duitse autoriteiten uitlokt, hoewel er natuurlijk ook veel is, dat zij niet opmerken.’

Waar de opmerking van Van Ham op sloeg is niet helemaal duidelijk. Dreigde hij, en maakte hij Visser duidelijk dat hij, Van Ham, dingen wist die de Duitse autoriteiten nog niet wisten? En wat betreft de andere ‘onaangenaamheden’? Daarover heeft Hans Klomp zich tegenover Lisette Lewin uitgelaten¹⁶³:

‘Op een ochtend wandelt hij niets vermoedend naar kantoor over de Kneuterdijk. In de etalage van boekhandel Mensingh en Visser had een portret van de Führer geprikt tussen twee wc-rollen met een klok erboven die vijf voor twaalf aanwees. Die versiering was verdwenen. In plaats daarvan hing een papier: “Op last van de Nederlandsche Kultuurkamer is de zaak gesloten.” Waarschijnlijk, denkt Klomp, “is de een of andere uitslover naar Goedewaagen gehold en heeft gezegd dat hij dat niet over zijn kant mocht laten gaan”. Niet zonder weerzin bleef hij staan kijken hoe een paar personen met laarzen aan tussen de voorraad zogenaamd naar verboden boeken zochten; een excuus om flink rotzooi te maken. Het duurde uren. Opeens komt er zo’n Duitser op me af, een zekere Vogel, en die zegt: “Zou jij niet eens de handen uit de mouwen steken?” “Nee, dat ligt niet op mijn weg,” zeg ik. Nou die Vogel heeft me meegenomen, naar zijn kantoor en daar volgde een krankzinnige scène. Hij vroeg welke Nederlandse schrijvers ik vooral bewonderde. Ik noemde Herman Gorter. “Dat is een communist,” schreeuwde hij, “weet u dat niet?” Ja, er werden vaak botte mensen op zogenaamd belangrijke posten gezet. Na de oorlog toen ik in het kamp zat kreeg ik van Visser, die door de Duitse huiszoekers na een gesprek onder vier ogen, plotseling “ein wirklich begabter Mensch” was genoemd, nog een vriendelijk briefje, een troostbriefje.’

Klomp schetst van zichzelf een aardig beeld en het zal deels ook wel kloppen maar dit is wel de plaats om er een ander verhaal tegenover te plaatsen.

We hebben in deel II gezien dat de Duitse emigrant Heinz Kohn in Nederland het *Nederlandsche Boekengilde* oprichtte. Hij schetst een veel harder beeld van Hans Klomp¹⁶⁴:

‘Mijn vrouw en de uitgever G.W. Breughel moesten op zekeren dag bij de Kultuurkamer in Den Haag komen waar hun door het hoofd van het Letterengilde, de dichter Mien Proost (pseudoniem van Hans M. Klomp, NSB-er) werd medegedeeld dat het bedrijf onmiddellijk moest worden gesloten, daar wij geen lid waren van de Kultuurkamer, en dat terwijl “een jood niet eens stoker mocht zijn in een cultureel bedrijf”. Als wij niet onmiddellijk aan dit verbod gehoor gaven, zou de Grüne Polizei het bedrijf sluiten. Dit was het einde van het Nederlandsche Boekengilde.

Onze andere zaak, de verzendboekhandel “De Boekenvriend”, Postbus 12 te Hilversum, werd op naam gezet van mijn vriend, de uitgever G.W. Breughel. Onder deze naam werkten wij bij hem te 's-Graveland.’

Lisette Lewin zou in haar verhaal over Hans Klomp wel meer niet vermelden, maar het belangrijkste was dat zij nergens zijn antisemitisme noemde. In het gesprek dat ze met hem had, wreekte zich haar gebrek aan kennis van de behandelde stof, waardoor ze kritiekloos naar Klomp luisterde en al zijn verhalen voor zoete koek aannam. De andere interviews in haar boek lijden aan datzelfde euvel. Een deel van haar boek, de circa eerste honderd pagina's gaan vooral over de collaboratie binnen de Nederlandse letteren en het boekenvak. En zoals we eerder hebben moeten constateren dat het zogenaamde standaardwerk van Hans Mulder vol met fouten zit, de biografie van Kettmann door Willem Huberts één grote blamage is door de zee van onjuistheden die hij bevat, het notenapparaat van Sjoerd van Faassen bij de briefwisseling Theun de Vries-Simon Vestdijk verre van zorgvuldig was, zo blijkt ook een kritische bespreking van *Het clandestiene boek* van Lewin op zijn plaats in dit aan de uitgevers en boekhandelaren gewijde deel. Ik zal me overigens beperken tot de eerste honderd pagina's, omdat alleen die betrekking hebben op het onderwerp collaborerende schrijvers.

‘Ze had, voor hetzelfde geld, en met veel minder kans op fouten een boek kunnen schrijven over zwarte handel en clandestien slachten,’ zo luidde het schampere commentaar van Sjoerd Leiker na verschijnen van de eerste druk.¹⁶⁵

Die eerste druk wemelde inderdaad van de fouten en verschillende critici lieten van het boek terecht weinig heel.

‘Het mislukken van het boek kan niet alleen te wijten zijn aan de factor tijd (Lisette Lewin noemt die anderhalf jaar zelf een lange periode),’ schreef Wim Hazeu in *Hervormd Nederland*¹⁶⁶. ‘Het ontbreekt de auteur aan kennis van zaken, aan kennis van de literatuur en aan schematisch werken.’

Hans van Straten oordeel in het *Utrechts Nieuwsblad* was weinig vleiender.¹⁶⁷ Hij besloot met een stelling die ik van harte onderschrijf omdat wanneer we deze typische staaltjes van (zij het onbewust) geschiedvervalsing signaleren dat meestal inderdaad het kernprobleem is:

‘Veel van deze blunders zouden wellicht gecorrigeerd zijn als zij haar manuscript eens rustig had doorgelezen, of als de uitgever dit had laten doen door een enigszins ter zake kundig persoon.

Het ergerlijke is dat deze fouten gaan doorsijpelen in de publikaties van volgende auteurs, die op de informatie van dit boek vertrouwen. Zo gaat dat in de wereld der letteren. De missers van Lisette zullen ons, vrees ik, blijven achtervolgen tot in het vierde geslacht.’

Schrijfster en uitgever besloten er inderdaad wat aan te doen: er kwam een gewijzigde tweede druk en veel van de fouten uit de eerste druk werden weggehaald. Opmerkelijk genoeg bleven een aantal overduidelijk door de recensenten aangetoonde missers toch weer staan zoals het door Wim Hazeu aangetoonde ontbreken van de eerste illegale uitgave, de dichtbundel *Recrutenschool* van Melis Stoke (pseudoniem voor Herman Salomonson). Hij noemde de bundel in zijn bespreking juist met opzet als ‘een vorm van eerherstel’. Waarom dit eerherstel niet werd overgenomen, en die vele andere voorbeelden die Wim Hazeu gaf en die voornamelijk betrekking hadden op het tweede deel van haar boek, gewijd aan de illegale lectuur wel? De opmerkingen van Hans van Straten werden serieuzer beschouwd, de meeste fouten waar hij op had gewezen werden door haar verbeterd, een aantal maar lang niet allemaal.

Uitgever Rob van Gennep drukte me enkele jaren geleden, bij de voorbereidingen voor deel I van deze studie nog eens op het hart dat ik de gewijzigde tweede druk diende te gebruiken om Lewins boek recht te doen. Ik heb dat consequent gedaan, maar helaas: zelfs de bewerking, al dan niet met hulp van ‘een enigszins ter zake kundig persoon’ heeft niet kunnen voorkomen dat het boek nog steeds vol staat met grote en kleine fouten, waarvan ik van een aantal al melding heb gemaakt in de voorgaande delen. En om nu te voorkomen, om Hans van Straten te citeren, dat deze fouten inderdaad tot in het vierde geslacht zullen worden overgenomen door anderen, hierbij een opsomming van de fouten uit de eerste honderd pagina's. De komende onderzoeker van illegale en clandestiene boekuitgaven mag zich ontfemen over de resterende pagina's.

Lewin neemt klakkeloos de verhalen van de geïnterviewden aan voor waar. Bij Hans Klomp constateerde ik dat al. Ook Nol Gregoor mocht een verhaal vertellen, dat duidelijk gefantaseerd is voor ieder die op de hoogte is van de feiten. Hij zou een gedicht hebben gestuurd naar *De Gids*, maar tot zijn verbijstering hebben gemerkt dat het gedicht terecht was gekomen in *De Nieuwe Gids*.¹⁶⁸ En dat blad was fout. Nu had Lisette Lewin in de eerste druk *De Gids* en *De*

Nieuwe Gids met elkaar verward, daarmee bedoel ik dat zij in *De Nieuwe Gids* de opvolger van *De Gids* zag en dat maakt het verhaal van Nol Gregoor gemakkelijker te accepteren, omdat je dan denkt dat het redactie-adres van het tijdschrift hetzelfde is gebleven en het gedicht nog in een la lag. In de gewijzigde druk haalde ze echter dat misverstand omtrent beide bladen eruit, ze wist inmiddels dat het om twee totaal verschillende bladen ging, met verschillende redactiesecretariaten, maar kwam niet tot de conclusie dat Nol Gregoor dus onzin had beweerd. Zijn verhaal bleef ongewijzigd.

Volgens Lisette Lewin gaf *Uitgeverij Joachimsthal Het Joodsche Weekblad* uit.¹⁶⁹ Dat is niet waar. *Joachimsthal* drukte het blad, wat heel wat anders is. De uitgever was de *Joodse Raad* en als Lewin het eerste nummer ter hand had genomen had ze het duidelijk kunnen lezen¹⁷⁰:

‘Met toestemming der Duitsche autoriteiten zal van heden af “Het Joodsche Weekblad” als uitgave van de Joodsche Raad voor Amsterdam onder verantwoordelijkheid van ondergeteekenden verschijnen, A. Asscher, Prof. Dr. D. Cohen.’

Julius Streicher van het fel antisemitische *Der Stürmer*, dat we al zijn tegengekomen als middelpunt van een vooroorlogse rel rond *Het Bolwerk*, was een fel propagandist, maar geen ‘*Stürmer*-tekenaar’, zoals Lewin hem noemt¹⁷¹: hij was de hoofdredacteur en hooguit verantwoordelijk voor de keuze van de schandelijke prenten die in *Der Stürmer* stonden, niet voor de vervaardiging ervan.

Over Menno ter Braak meldt Lewin dat op de ochtend na de capitulatie, op 14 mei, twee SS-officieren bij hem kwamen om hem te arresteren, maar dat hij toen al zelfmoord had gepleegd.¹⁷² De ochtend na de capitulatie was natuurlijk 15 mei en als het verhaal al waar is (en dat mogen we sterk betwijfelen, de Duitsers hadden de eerste dagen wel wat anders aan hun hoofd dan het arresteren van auteurs), dan was het de SD en niet de SS die tot arresteren overging.

Lisette Lewin meldt ook het nodige over *Aristo* en Wouter Lutkie. Dat hij ‘geen antisemiet’ was¹⁷³ heb ik in deel I al als verzinzel ontmaskerd. Maar dat Lewin dit kan beweren - zonder twijfel op gezag van anderen, bij voorbeeld de door haar zeer beschermde Maarten Vrolijk - komt ook weer omdat ze het blad zelf duidelijk niet heeft ingezien. Het voddig uitgegeven blad is bij haar immers ‘het fraai gedrukte literaire tijdschrift’.¹⁷⁴

Zou ze *De Schouw* hebben gezien? Dat is ook zeer de vraag, want ze zal het zoeken al op voorhand een hopeloze zaak hebben gevonden. Volgens Lisette Lewin kende het blad immers slechts veertig abonnees.¹⁷⁵ In werkelijkheid moeten we het aantal abonnees schatten op een aantal dat ligt tussen 1000 en 1500. Alleen al in 1944 zegden maar liefst 480 abonnees op, volgens een staatje dat *Schouw*-uitgever Oosthoek maakte en wie veertig abonnees heeft kan overduidelijk in een jaar niet het tienvoudige kwijtraken.

Hoofd van de Afdeeling Schilder- en Beeldhouwkunst van het DVK was de beruchte Ed. Gerdes, een gemankeerde kunstschilder. Lisette Lewin citeert een brief van 29 november 1943 en laat daar Gerdes Gerders heten. Op zichzelf een detail¹⁷⁶, maar ze zat er duidelijk mee in haar maag. Ze kon die Gerders in haar mapjes waarschijnlijk niet terugvinden, liet hem verder onbesproken en nam hem veiligheidshalve ook maar niet op in haar naamregister.

Over Boutens schreef ze werkelijk iets vreemd¹⁷⁷:

'Hij kreeg een adviseurspost bij het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Misschien was Boutens' houding begrijpelijk, maar hij bleef merkwaardig, temeer daar de begenadigde meester bij het conflict Nederland-België in 1930 om de Westerschelde in een hoogdravend gedicht Nederland had gemaand pal te staan voor het vaderland.'

Als Lisette Lewin zich in dat conflict had verdiept had ze moeten constateren dat het adviseurschap van Boutens daardoor niet merkwaardig, maar juist verklaarbaar wordt. In het conflict vonden hele en halve nationalisten en fascisten elkaar in hun pogen pal te staan voor het vaderland, wat zelfs tot het aftreden van de *minister van Verkeer en Waterstaat* leidde. Een van de belangrijke medeactievoerders van Boutens in 1930 was... ir. Anton Mussert.

Dat de *Brandarisbrief* niet in de lente van 1941¹⁷⁸, maar in de lente van 1942 van start ging, is een kleine fout, zoals we het haar niet euvel kunnen duiden dat ze de schrijver G.P. Smis plaatst bij de auteurs waarvan nooit iemand had gehoord.¹⁷⁹ Het siert haar bijna dat ze niet wist dat het hier om de Jordaner ging, de juist zeer bekende rancuneuze volksschrijver van het nationaal-socialisme en een van de coryfeeën van *De Amsterdamsche Keurkamer*. Kwalijker is het als ze meldt dat Jan Eekhout in *Hart van Holland* gedichten onder zijn naam had geplaatst, die eigenlijk van de hand van P. Scheurleer waren.¹⁸⁰ Daaruit blijkt voor de zoveelste maal dat Lisette Lewin de oorspronkelijke bronnen zelden bestudeerd heeft en af is gegaan op een slordig verhaal van horen zeggen. Als we zien dat een boek zoals dat van haar zo consequent gebruik maakt van het materiaal van anderen, zonder de bronnen te noemen, moeten we concluderen dat het als studie niet erg serieus te nemen is. Het ging hier immers niet om het overschrijven van gedichten van een ander. Het conflict draaide om het feit dat Jan Eekhout een bloemlezing had samengesteld (waar overigens geen gedicht van hemzelf in voorkwam) die verdacht veel leek op een tientallen jaren eerder samengestelde bloemlezing, waar Scheurleer voor verantwoordelijk was. Dat is geheel wat anders en deze fout mag dus niet tot in het vierde geslacht..., zoals het ook onjuist is dat Werumeus Buning, die heus wel genoeg verweten kan worden, in de bezettingsjaren kritische recensies over *Vestdijk*¹⁸¹ in *De Telegraaf* schreef, waardoor deze gevaar zou lopen. Ook dit verhaal heeft Lewin (we treden in herhalingen) niet in de leggers van deze krant

opgezocht. Het is een naoorlogs verhaal van Victor van Vriesland, dat al jaren geleden door Werumeus Buning-biograaf Hijmans is ontzenuwd.

Op één pagina treffen we twee fouten aan. Zo laat ze Cor Bruyn en Roggeveen de literatuurprijs 1944 weigeren,¹⁸² terwijl het om de literatuurprijs 1943 ging. En zo was ook *De vlam in de pan* van mr. A.A. Roothaert geen 'parodie op het Nederlandse leger in de meidagen van 1940'.¹⁸³ Ze heeft het boek, steeds opnieuw moet ik het constateren, duidelijk niet gelezen. Het is een aanklacht tegen de Nederlandse regering van voor de oorlog en verre van geestig geschreven. In ieder geval ademt het boek nergens de geest, en dat was ook Roothaerts bedoeling niet, van de parodie.

Ook *Minnekepoes* van Felix Timmermans heeft ze nooit gelezen. Dat is een onschuldig boekje zonder enige politieke lading en daarom is het onjuist en kwalijk om te melden dat het boek in NSB-etalages lag in het kader van de Duitse propaganda.¹⁸⁴ En van Jo van Ammers-Küller mag veel gezegd worden (en in deel IIIa heb ik dat ook gedaan) en haar boeken zullen heus niet tot de literatuur gerekend worden, maar wie zegt dat ze 'keukenmeidenromans' schreef,¹⁸⁵ heeft ze gewoon niet gelezen en deze kreet alleen van horen zeggen, zoals het ook niet waar is dat Bertus Aafjes als Jan Oranje gedichten publiceerdie die voor Radio Oranje werden voorgelezen.¹⁸⁶ Hij schreef onder het pseudoniem Jan Oranje in het tijdschrift *Aristo* reisreportages uit het fascistische Italië zonder enige kritiek op het systeem daar.

Maar goed, de aanleiding tot deze beschouwing over Lewin waren de *Wilhelmus*-uitgaven die uit de etalages van een Haagse boekhandel waren gehaald. Van Ham, die daarachter zat was natuurlijk veel meer geïnteresseerd in andersoortige uitgaven. Dat is af te leiden uit de briefwisseling tussen het DVK en de *Commissie van Beroep Grafische Industrie* van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Deze instantie bepaalde uiteindelijk hoeveel papier ter beschikking werd gesteld, maar Van Ham gaf aan waar de prioriteiten lagen. Deze Commissie van Beroep, bestaande uit keurige, niet nationaal-socialistische heren accepteerde zonder veel morren al zijn adviezen. Omdat ze nooit protesteerden, kunnen we vaak niet meer achterhalen wat de beweegredenen waren van hun beslissingen die ze namen na ruggespraak met Van Ham.

Zo is bij voorbeeld niet te achterhalen wat de redenen waren waarom *Uitgeverij La Riviere en Voorhoeve* uit Zwolle geen papier toegewezen kreeg voor herdrukken van de boeken van L. Penning die Zuid-Afrika tot onderwerp hadden. Immers:

'De boeken van Penning zijn ons ten volle bekend en hebben mijn sympathie,' schreef Van Ham¹⁸⁷ aan H. van Poelgeest van de *Nationaal-Socialistische Boekerij*, Langestraat 61 in Hilversum. 'Als de Firma La Riviere en Voorhoeve

nog geen toestemming heeft dan ligt dat niet aan gebrek aan waardeering voor deze boeken.'

Van Poelgeest had fel gepleit voor heruitgave van Pennings boeken¹⁸⁸:

'Ik heb ondervonden dat bij alle groepen van ons volk een warme belangstelling bestaat, speciaal voor deze boeken. Dit nu kan niet anders dan in het belang zijn van ons volk, in deze boeken toch wordt een schril licht geworpen op de handelingen der Britten, gedurende de Zuid-Afrikaansche Oorlog; vele Volksgenooten gaan na het lezen dezer boeken de oogen open, voor de ware gedaante der zich noemende "beschermers der kleine naties". Daarom is het zoo van belang dat deze boeken verkrijgbaar blijven.'

Vermoedelijk had Van Poelgeest vanuit zijn nationaal-socialistische visie gelijk: de boeken van Penning waren behoorlijk anti-Brits en zouden daarom uitstekend in de Duitse propaganda gepast hebben. Bovendien verkochten ze goed en waren ze ook populair bij dat deel van de lezers dat van de NSB niets moest hebben, maar wel ontvankelijk was voor de sfeer uit deze boeken, die partij kozen voor de onderdrukte Boeren in hun strijd tegen de Britten.

Penning verkocht duidelijk heel wat beter en was eigenlijk ook heel wat beter geschikt voor het grote lezerspubliek dan de grote hoeveelheid Duitse boeken die werden geïmporteerd en verspreid onder de 'foute' Duitse boekhandelaren. Veel Kameraden waren nu eenmaal de Duitse taal niet machtig en daar kon welke Duitse propaganda dan ook niets aan veranderen.

Ook de zoveelste prestigieuze tentoonstelling onder het motto *Het Duitse Boek* die nu van 3 tot 15 februari in acht zalen van het Rijksmuseum werd gehouden, kon daar niets aan veranderen, de lovende woorden van Steven Barends in *De Schouw ten spijt*¹⁸⁹:

'Maar hoevele afdeelingen! Schilder en bouwkunst, letterkunde, politiek, rassenkunde, geschiedenis, wijsbegeerte, opvoeding, techniek, natuur- en scheikunde, medicijnen, rechten en nog veel meer. En bijna iedere afdeeling vertoonde een onbegrijpelijken rijkdom aan nieuwe boeken, met steeds nieuwe namen. Het besef, dat dit alles slechts een keuze is uit tienduizenden, geeft ons het gevoel, dat het Groot-Duitsche Rijk één studeerkamer en laboratorium moet zijn. Boven dit getuigenis van cultureel meesterschap diende een oude spreuk te staan: "Der Krieg ist der Vater aller Dinge".'

Het drukte de nationaal-socialistische uitgeverijen wel met de neus op de realiteit: hoeveel verder was Duitsland al gevorderd in het ontwikkelen van een groot arsenaal aan nationaal-socialistische literatuur, en hoever lag men in Nederland nog achter. In feite was men er nog niet eens in geslaagd een aantal belangrijke uitgeverijen, die de nieuwe idee voorstonden, tot volle wasdom te brengen.

Alleen *Oceanus* leek in deze fase van de bezetting in staat een bepaald prestige uit te stralen, en ook zakelijk was het bedrijf een succes. Hèt grote verkoopsucces van dit voorjaar was bij voorbeeld het vermaledijde *Deutsches Lehr- und Lesebuch für die Niederländische Volksschule* van G.F.E. Blijdenstein en K.E. König waar we het eerder al over hadden. Met Blijdenstein was de vrede na de trammelant rond de illustraties bij zijn vorige boekje getekend en omdat Goddard verder ook geen problemen maakte, werd hij daarvoor door de overheid beloond: dit boek werd verplicht gesteld voor het zevende leerjaar van het Lager Onderwijs¹⁹⁰; de afname van tienduizenden exemplaren was daarmee gegarandeerd.

In het april-maandoverzicht van *Oceanus* treffen we een totaalverkoop aan van 72 208 exemplaren, die de uitgever een voor die tijd gigantische som van f 99 111,22 opbracht.

‘Een juist beeld omtrent de huidige stand geeft zij nog niet, aangezien de latere verkoop van de Duitse leesboekjes [...] nog niet daarin verwerkt zijn,’ lichtte *Oceanus*-directeur Goddard deze cijfers toe.

Naast *Oceanus* waren er andere die goed verkochten. *De Nederlandsche Uitgeverij Opbouw* in oprichting wist het nog niet, maar *Brandende kwesties* van Max Blokzijl, dat in maart uitkwam zou in de daaropvolgende jaren druk na druk beleven. De oplage van de tweede druk, die in april uitkwam, was dan ook aanzienlijk, opnieuw vijfduizend exemplaren. Blokzijl bereikte een zekere populariteit, ook bij de niet-nationaal-socialist omdat hij de dingen, hoe verwrongen ook, bij de naam noemde; die reputatie had hij in ieder geval. *Brandende kwesties* verkocht goed omdat zijn teksten bij de massa aansloegen en hij bereikte dat door, toen hij bij voorbeeld het jaar 1942 noemde als het cruciaalste jaar tot nu toe, te schrijven¹⁹¹:

‘Vóór het jaar 1942 afgelopen is, zullen wij de erfenis kunnen overzien.

Het is volkomen overbodig ons nog met de nullen, de gearriveerden zonder eigen verdienste, de zwakkelingen met groote namen en dikke titels, de zielige haters uit egoïsme en de anonieme beleedigingsfabrikanten bezig te houden. Alleen voor hen, die nog tot een beter inzicht willen en kunnen komen, is het twee minuten voor twaalf. Niet meer voor de baliekluivers en kringetjesspugers, en niet meer voor de mevrouwen en meneeren onzaliger nagedachtenis, die op den kleinen man neerzagen en de eenvoudige vrouw met juffrouw aanspraken.

Wij willen tegen den minister opzien, die als jongste bediende begonnen is, en tegen een Hoofd van Staat, die in den werkmanskiel heeft gestaan. En als het dan een graaf of een millionnair moet zijn, goed! Maar dan een kerel, die tegen het zwaarste niet opziet, en voor wien de eerlijke en verdienstelijke bankbeambte precies dezelfde volksgenoot is als de gezant met illustere voorouders.

Dat riekt naar democratie, zal men zeggen. Juist, precies! Ik mag er aan her-

inneren, dat Adolf Hitler al *vele* malen gezegd heeft, dat het nationaal-socialistische Duitschland tenslotte *veel democratischer* is dan die andere staten, die zich democratieën noemen en er alleen maar een aanfluiting van zijn.'

Uitgeverij Roskam had geen goed verkopende Max Blokzijl in het fonds, maar men was daar best tevreden met de verkoopcijfers van *Mijn weg naar Scapa Flow* van Günther Prien. De eerste druk van drieduizend exemplaren was onmiddellijk uitverkocht en de tweeduizend die pas in mei zouden verschijnen, waren in de vooraanbieding ook al uitverkocht. *Roskam* moest daarom in het *Nieuwsblad* een advertentie plaatsen met een voor een uitgever verheugende mededeling¹⁹²:

'Wij verzoeken dringend om voorlopig geen *bestellingen* meer in te zenden.'

Hoofdredacteur Gabriël Smit van *Het Spectrum* mocht alleen maar dromen van zulke verkoopcijfers. Hij had misschien wel iets belangrijks in portefeuille, maar daarover moest hij eerst Van Ham raadplegen. Wat hij precies met hem besprak, dat zullen we nooit achterhalen. Hij vroeg belet aan, op korte termijn en voor die korte termijn, zo schreef hij 'bied ik U [...] ook mijn excuses aan, doch niettemin hoop ik dat U een kwartiertje voor mij kunt vrijmaken'.¹⁹³

Het onderhoud had resultaat, een tweede gesprek, nu op 20 maart, volgde en het leverde Van Ham de toezending op van zevenendertig van het veertig delen tellende *De Katholieke Kerk*.

'In enkele daarvan kunnen wellicht eenige zinsneden voorkomen waarvan de formuleering door de tijdsomstandigheden is achterhaald,' schreef de opportunistische Smit¹⁹⁴, 'het spreekt echter vanzelf dat wij gaarne bereid zijn de in dit verband noodzakelijke veranderingen in de tekst aan te brengen.'

Als hoofdredacteur van *Het Spectrum* kreeg Smit ook een brief van Anton van Duinkerken die aangeeft voor welke dilemma's een hoofdredacteur bij een uitgeverij in die periode kon komen te staan. Van Duinkerken deelde mee dat de bundel *Zomerwolk* van Gerard Wijdeveld niet uitgegeven kon worden onder auspiciën van *Uitgeverij De Gemeenschap* zoals de opzet van Smit was geweest. Van Duinkerken gaf duidelijk aan waarom hij tegen de uitgave was¹⁹⁵:

'De motieven mijner meening zijn de volgende. Op enkele plaatsen in deze bundel drukt de dichter meeningen uit, die vandaag in Nederland niet dan met lijfsgevaar kunnen weersproken worden. Aldus stelt hij zich onder de schutse der gewapende overmacht tegen eventuele vrije polemieken. Het lag nooit in het karakter van De Gemeenschap zulk een schrijfwijze te bevorderen, aan te moedigen of zelfs maar te dulden.

Ten tweede: door eenige publicaties heeft Wijdeveld het publiek, dat op De Gemeenschap mag vertrouwen, dermate van zich vervreemd, dat deze uitgeverij onmogelijk in een tijdsgewricht, waarin tegenovergestelde publicaties eenvoudigweg worden verboden, haar naam kan verbinden aan den naam van dezen dichter.'

De brief van Van Duinkerken heeft Smit maar ten dele kunnen overtuigen. De bundel kwam wel uit, daarvoor waren de normen en waarden van *Het Spectrum* flexibel genoeg, maar niet onder het imprint van *De Gemeenschap*. Aan de teksten zou niets veranderd worden, wat we kunnen nagaan omdat enkele nationaal-socialistische propagandagedichten die Wijdeveld in het *Algemeen Handelsblad* publiceerde, onverkort in deze bundel terechtkwamen.

Geen letter hoefde er ook veranderd te worden in de herdrukken van *Ras en toekomst* van Hylkema en *Het verraad der NSB* van Den Hollander. Beide uitgaven pasten perfect in de propagandavoering. Kettmann wilde echter zoveel papier voor deze herdrukken dat het *Rijksbureau* daar niet zomaar akkoord mee ging. De ambtenaar van het *Rijksbureau* die de zaak behandelde vroeg aan Kettmann bij welke papierhandel hij zulke grote hoeveelheden te pakken zou moeten krijgen.

‘Dit is nu juist voor óns de moeilijkheid,’ schreef Kettmann klagend aan Van Ham¹⁹⁶, ‘in de jaren voor 1940 waren wij geen grote afnemers, zoodat wij bij de heeren papierhandelaren als klanten niet bijzonder in tel zijn. Eerst wanneer er van bovenaf *instructie* komt, dat ons op vertoon van het CBD-formulier het papier moet worden afgegeven, als het aanwezig is, komt er iets van de revolutie terecht.’

Nu kon Kettmann rustig ervan uitgaan dat met ingang van april 1942 er voor nationaal-socialistische uitgeverijen en schrijvers meer papier beschikbaar zou zijn. Vanaf 1 april immers zou de aanmelding voor zowel uitgevers als schrijvers bij de Kultuurkamer een feit zijn. Hij verwachtte niet dat uitgevers zouden weigeren zich aan te melden, en daarin had hij gelijk gekregen, maar van een aantal auteurs was hij niet zeker, de eerste signalen van hun weigering mee te werken waren al opgevangen. Vooral de belangrijke auteurs, en de goed verkopende auteurs zouden weigeren zich aan te sluiten, of, zoals bij Roland Holst en Coolen het geval was, ze meldden zich onder dwang wel aan, maar weigerden verder nog te publiceren.

‘Er wordt met nadruk de aandacht op gevestigd, dat diegenen, die aan de aanmeldingsplicht niet voldoen, zich blootstellen aan strafmaatregelen en eventueel van de uitoefening van hun werkzaamheden op het gebied van de Nederlandsche Kultuurkamer zullen kunnen worden uitgesloten,’ meldde *Het Nieuwsblad* dreigend.¹⁹⁷

Dat betekende dat een aantal auteurs wegviel en dat betekende weer dat er meer papier vrij kwam voor het uitgeven van de wél willigen, de nationaal-socialisten natuurlijk voorop.

Voor een auteur als Sjoerd Leiker betekende dit dreigende bericht onmiddellijk een conflict. Hij had een contract met *Uitgeverij Van Holkema & Warendorf* voor zijn roman *Drie getuigen*, waarvoor hij een voorschot van tweehonderd

gulden had ontvangen.¹⁹⁸ Op 27 maart, een paar dagen voor de fatale datum van 1 april kwam Leiker monter binnenstappen bij de uitgeverij, het manuscript onder de arm. Hij legde het boek op het bureau van de uitgever, maar deelde tevens mee dat hij zich onder geen beding zou aanmelden bij het *Letterengilde*, zodat hij kon weten dat de publikatie van *Drie getuigen* zeer discutabel werd. Want: 'Wij menen,' zo schreef de uitgeverij dan ook aan Sjoerd Leiker, 'dat de opvatting van de meeste auteurs zoo is, dat, wanneer hun bestaan als auteur volkomen in gevaar wordt gebracht, bij niet aansluiten, zij zich, zijnde in een dwangpositie, opgeven. Wij vertrouwen dus dat U Uw literaire arbeid voort zult zetten en de consequenties aanvaarden.'

Leiker weigerde, waarop een tijdlang herrie volgde om het eventueel terugbetalen van het voorschot. Leiker dacht er niet over, hij zei terecht dat hij het manuscript had ingeleverd en aan zijn verplichtingen had voldaan en dat er in het contract niets stond over welke aanmelding dan ook. De uitgeverij vond dat hij alles moest doen om het boek uitgegeven te krijgen en dat hij zich op deze wijze aan zijn verantwoordelijkheden onttrok.

De Bezige Bij kwam uiteindelijk met de oplossing. *Van Holkema & Warendorf* kreeg f 457,63 uitbetaald en toen kon de roman van Leiker, zij het onder pseudoniem Menno van Haarsma alsnog verschijnen in 1944 als tiende deel in de reeks *Quousque Tandem* in een oplage van 525 exemplaren.

Conflicten zijn er om bijgelegd te worden zullen de drie partijen in dit geval hebben gedacht, en zo werd ook het conflict tussen het DVK en de *Nederlandsche Boekverkoopersbond*, dat zich eveneens in deze periode afspeelde, opgelost.

De Bond kreeg eind 1941 al te horen dat het orgaan van de Bond, *De Boekverkooper* niet meer mocht verschijnen vanwege de papierschaarste. De *Bond* protesteerde tegen deze beslissing van het DVK en Van Ham ging hierop naar Noothoven van Goor om te vragen of deze, als voorzitter van de *Vereeniging* een oplossing wist. Na wat heen en weer geschrijf ging de *Vereeniging* er akkoord mee dat officiële mededelingen van de *Bond* voortaan in het orgaan van de *Vereeniging*, het *Nieuwsblad*, werden afgedrukt. Vandaar dat we in het *Nieuwsblad* het jaarverslag van de Bond over 1941 lezen, waarin met vreugde 'de buitengewone toename van den verkoop in den boekhandel' werd gemeld.¹⁹⁹

Die 'buitengewone toename van de boekenverkoop had overigens zowel voor- als nadelen:

De verklaring hiervan zoeken wij deels in de toenemende belangstelling van het publiek voor het boek, nu de verduisteringsvoorschriften de huiselijkheid bevorderen en het gezelschapsleven buitenshuis als gevolg van den oorlogstoestand minder bekoring heeft dan vroeger. Deels ook moeten wij deze groote vraag verklaren uit het feit, dat vele der thans verkochte boeken als geschenk in aanmerking kwamen, om dat vele andere artikelen in het geheel niet meer of

slechts tegen inlevering van bonnen verkrijgbaar zijn. Wordt dus onze vreugde over de zoo sterk gestegen vraag naar het boek getemperd door de gedachte, dat een deel van deze belangstelling weer zal verdwijnen, zoodra het normale goederenverkeer zal hersteld zijn, bepaald betreuren moet men het feit, dat door het thans aan den gang zijnde economische proces het oogenblik in zicht zal komen, waarop de magazijnen der uitgevers nagenoeg leeg zullen zijn en de voorraad van den boekhandel dus niet meer aangevuld zal kunnen worden.'

Noothoven van Goor en Van Ham konden gemakkelijk met elkaar tot een regeling komen omdat beiden elkaar vaak tegenkwamen waardoor een soort vertrouwelijkheid tussen beiden ontstond. Een van die ontmoetingsplekken waren de bijeenkomsten van de leiding van het *Letterengilde*, waarvan ook Noothoven van Goor namens de boekhandel deel uitmaakte. Nu hebben we gezien dat de *Vereeniging* als organisatie al danig ontmanteld was, evenals de *Uitgeversbond*, deze laatste organisatie had zelfs niet eens meer een eigen vertegenwoordiger binnen dat *Letterengilde*. A.D. Oosthoek trad nu op namens de uitgevers en hij had natuurlijk als overtuigd nationaal-socialist bepaald geen moeite met de nieuwe ordening. Noothoven van Goor echter probeerde voor de *Vereeniging* te redden wat er te redden viel en het lukte hem om op 16 maart een speciale vergadering uitgeschreven te krijgen, waarop de positie van de *Vereeniging* ten opzichte van het *Letterengilde* aan de orde kwam.

Hij pleitte er tijdens deze vergadering voor 'dat de economische aangelegenheden van uitgevers, boekhandelaren en leesbibliotheekhouders door de *Vereeniging* zullen worden blijven behandeld, zoodat aan het *Gilde* hoofdzakelijk een kultureele taak zou blijven'.²⁰⁰

Hij kreeg geen poot aan de grond. Jan de Vries antwoordde Noothoven van Goor en hij was duidelijk: alle aangelegenheden, dus ook de economische vallen onder de bevoegdheid van het *Letterengilde*. De Vries ging zelfs nog een stap verder. Hij zag in de toekomst een 'versmelting van de bonden met de Vakgroepen bij het Gilde, omdat de belangen van de bonden toch parallel lopen met die van de Vakgroepen.

Formeel en feitelijk behooren alle werkzaamheden van boekhandel en uitgevers in het Gilde te worden verricht; daarom zal het gewenscht zijn dat de secretariaten van de genoemde bonden naar Den Haag worden overgebracht, waar zij de plaats zullen krijgen in de Kultuurkamer.'

In de loop van de eropvolgende discussie waarin Noothoven van Goor weinig succesvol en weinig overtuigd meer vocht voor de onafhankelijkheid van de *Vereeniging* werd bovendien door de meerderheid van de acht aanwezigen vastgesteld 'dat het gewenscht zou zijn, dat het Nieuwsblad voor den Boekhandel onder toezicht van het Gilde zou komen te staan en dat er vormingsartikelen in zouden worden opgenomen'.

Dat de *Vereeniging* volkomen buitenspel was gezet mag blijken uit een conflict dat in het voorjaar en de zomer van 1942 werd uitgevochten rond de verkoop van boeken in *Vroom & Dreesmann*. In maart had J. Mesman, directeur van de *Uitgeverijen West-Frisia* en *Cultura* zich rechtstreeks tot het *Letterengilde* gewend. Mesman had boeken geleverd aan *Boekhandel De Goederen* in Den Haag en deze door de *Vereeniging* erkende boekhandel had zich daarop gevestigd in het perceel van v & d. De *Vereeniging* hoorde daarvan en trok de erkenning van *Boekhandel De Goederen* in. *De Goederen* die juist van plan was zich binnen de poorten van *Vroom & Dreesmann* toe te leggen op de verkoop van Duitse en nationaal-socialistische boeken, riep de hulp in van de Duitse autoriteiten en *De Goederen* kreeg zijn erkenning weer terug.

Mesman had verder de *Boekhandel Bothe* onder zijn hoede genomen en hier gold hetzelfde verhaal: de boekhandel ging boeken verkopen bij *Vroom & Dreesmann* en raakte zijn erkenning kwijt. Maar *Boekhandel Bothe* ging de strijd op een ordentelijker manier aan. Men riep niet de hulp van de Duitse autoriteiten in, maar spande een kort geding aan tegen de *Vereeniging*. De rechter echter verklaarde zich onbevoegd tot het doen van een uitspraak en daarop startte *Bothe* een procedure waarvan het einde nog lang niet in zicht was. Intussen bleef de boekhandel binnen het warenhuis zijn boeken verkopen.

Mesman nu wierp zich op als de beschermer van de beide boekhandels. Omdat de *Vereeniging* erkenning weigerde kon Mesman niet meer leveren en daar legde hij zich niet bij neer. Hij besloot de *Vereeniging* onder druk te zetten en begon te leveren aan de vestiging van het warenhuis in Hilversum. En tegelijkertijd dreigde hij de *Vereeniging*, dat als de drie vestigingen van *Vroom & Dreesmann* nu niet erkend zouden worden hij ook de zeventien andere vestigingen zou gaan leveren.

Van Ham werd door de *Vereeniging* gewaarschuwd voor de gevolgen van de chaos die deze één-mansactie van Mesman zou kunnen veroorzaken en Van Ham probeerde Mesman om te praten, maar deze was niet van zins gas terug te nemen. Hij voelde zich gesterkt door de beslissing van de Duitse autoriteiten om in ieder geval *De Goederen* te erkennen en hij dreigde de hulp van diezelfde autoriteiten in te roepen om voor de andere vestigingen van *Vroom & Dreesmann* ook erkenning te verkrijgen.

Daarop nam het *Letterengilde* de zaak in handen. *De Vereeniging* werd nu dus volkomen gepasseerd. Op 22 juni had Hans Klomp met Mesman een gesprek. Mesman had zijn positie inmiddels nog versterkt, want hem was gebleken dat *De Bijenkorf* al tien jaar een erkenning van de *Vereeniging* bezat. Klomp luisterde naar de argumenten van Mesman en vond de houding van de *Vereeniging* 'een schandaal'²⁰¹ en 'beneden peil' en hij kwam met een voor de *Vereeniging* vernietigend voorstel bij het DVK. Van Ham ging overstag en op 16 juli

kwam de beslissing van het DVK: warenhuizen kregen de bevoegdheid om boeken te verkopen, als het *Letterengilde* akkoord ging. Het *Letterengilde* hoefde alleen maar in te stemmen als het bedrijf in kwestie zich aanmeldde bij de *Kultuurkamer*: en dat was voor *Vroom & Dreesmann* geen probleem.

We zijn met ons verhaal nu aangeland bij de eerste april 1942, het moment waarop uitgevers en boekhandelaren zich geconfronteerd zagen met de verplichtstelling van aanmelding voor de *Kultuurkamer*.

Voor een uitgeverij als *De Schouw* was dit natuurlijk geen probleem; men produceerde onverdroten door. In april *De strooijonker* van R. Brolsma, *Hij leefde om te bouwen* van Ger Griever en *De bewoners van het dal der Zalmriorei*, een vertaling van een IJslandse sage door Jan van Ham.

Het was een handige zet van Oosthoek om Jan van Ham aan zijn fonds te binden en het feit dat dat gebeurde had onmiddellijk zijn weerslag in de kolommen van de vaderlandse pers. Normaal zou zijn dat *De Schouw* de drie boeken via advertenties onder de aandacht van het publiek bracht, maar ditmaal ging het anders. De drie boeken waren binnen een maand uitverkocht omdat *De Schouw* gratis publiciteit kreeg in alle bladen. Dat kwam omdat het DVK een persbericht had gestuurd naar de redacties en niemand het aangedurfd had de zo machtige Jan van Ham te brusqueren door het persbericht niet op te nemen. Niemand kwam zelfs maar op het idee de tekst van het bericht enigszins aan te passen aan eigen standaarden, terwijl daar aanleiding genoeg toe was, want het persbericht was behoorlijk onbeschaamd. De boeken van Griever en Brolsma werden er even in genoemd, om vervolgens uitvoerig in te gaan op Van Hams vertaling van de IJslandse sage²⁰²:

‘Deze beroemde saga werd omstreeks het jaar 1000 geschreven. Van dit laatste boek zijn in de afgelopen tientallen jaren honderdduizenden exemplaren verkocht en vooral in den laatsten tijd maakt dit werk, in het bijzonder in Scandinavië, Duitsland en Engeland, wederom grooten opgang. Het is dan ook toe te juichen dat deze jonge uitgeverij het initiatief nam dit belangrijke en hoogst interessante werk in een Nederlandsche vertaling het licht te doen zien.’

Steun in de vorm van departementale persberichten moest *De Amsterdamsche Keurkamer* ontberen al zal dit de eigenzinnige Kettmann niet werkelijk hebben gestoord. Hij zal met zijn tien jaar oude uitgeverij ook neergekeken hebben op een nieuwkomer als *De Schouw*. En dat zijn uitgeverij tien jaar bestond zou de gehele boekenwereld te weten komen door de uitgave van het *Keurjaarboek 1932-1942*, keurig gebonden en meer dan zeshonderd pagina's dik.

E. van Bolhuis was een van de vele auteurs die een bijdrage in dit *Keurjaarboek* plaatste. Dat gaf hem overigens niet de zekerheid dat hij zijn werk nu ook altijd bij *De Amsterdamsche Keurkamer* uitgegeven kon krijgen. Hij stuurde voor

het gemak eveneens de dichtbundel *Wazend getij* in, maar kreeg deze retour met een opmerking van Kettmann dat hij 'niet tot een uitgave ervan [kon] besluiten'.²⁰³

'Wij zoeken niet zoozeer naar impressionistisch werk, evenmin naar natuurpoëzie,' vervolgde hij, 'vooral gaat onze belangstelling uit naar poëzie, waarin de dichter zich *in den nieuwen geest* uitspreekt. Wij geven toe; dit is zeer goed mogelijk bij gedichten die in een bepaalde stemming zijn geschreven - dus tóch natuurpoëzie, maar er is voor ons gevoel niet veel wat ons - in verband met onzen ouden Geuzenaard - vermag te treffen.'

De opmerkingen van Kettmann waren ogenschijnlijk zinnig, maar sloegen in werkelijkheid niet op het werk van Bolhuis. Hij had deze dichtbundel op andere gronden moeten afwijzen, maar niet doen alsof Bolhuis onschuldige natuurpoëzie had ingestuurd, impressionistische stemmingsbeelden die met 'den nieuwen geest' niets van doen hadden. De titels van de gedichten die Bolhuis had ingestuurd spreken wat dat betreft immers al boekdelen: 'Sporenslag', 'Oostwaarts', 'Soldaten', 'Ik zing van de helden' en 'Het bloed der volken'.

Voor George Kettmann en zijn vrouw was de uitgave van het *Keurjaarboek* een triomfantelijke gebeurtenis. Dat later zou blijken dat men er niet in slaagde de eerste druk van drieduizend exemplaren geheel uit te verkopen is een tweede. Misschien was dat wel gebeurd als Kettmann erin was geslaagd om een voorwoord van Adolf Hitler in zijn *Keurjaarboek* te krijgen. Hij heeft wel pogingen in die richting gedaan, maar die mislukten. Nu was het Goedewaagen die het voorwoord schreef en niet eens Mussert, zoals bij weigering van de eerste keus voor de hand had gelegen. Per slot van rekening was hij de Leider van het Nederlandse volk en niet Goedewaagen. Maar de sfeer tussen Mussert en Kettmann was in de eerste helft van 1942 al zeer gespannen (we hebben in deel II gezien dat het in de tweede helft van dat jaar tot een uitbarsting tussen beiden kwam) en dat is de vermoedelijke achtergrond van het ontbreken van een voorwoord door Mussert. Of Kettmann hem niet wilde vragen of dat de Leider zelf de boot heeft afgehouden is niet meer te achterhalen.

In het *Keurjaarboek* stond onder andere een curieus fragment uit *Van Lemberg tot Bordeaux* van Leo Leixner, dat vertaald was door Frits Sampimon. Leixner geeft daarin een verslag van de veldtochten waaraan hij heeft deelgenomen en daarin ook de korte campagne tegen Nederland. Hij beschrijft de tegenstand die hij van de Nederlandse soldaten ondervond²⁰⁴:

"De Hollander schiet goed, mijne heeren, beter dan de Pool," zei zoojuist de regimentscommandant tot zijn officieren. Dat klopt, dat hebben wij gisteren bij Coevorden ondervonden. De Nederlander heeft, waar hij tot nu toe den strijd aanbod, dapper gevochten. Vier studenten hielden bij Coevorden van hun

bunker uit twee eskadrons belangrijk op totdat granaatwerpers hen tot overgave dwongen. Wij hebben eerbied voor den moed, waarmee zij vechten, alleen hebben wij medelijden met de verblinding, die den Nederlander hun eigen goed laat beschadigen. Welk een wantrouwen heeft veelal de vijandelijke propaganda met succes kunnen zaaien! Angstig trekken de menschen in de dorpen zich terug in de mooie kamer en laten het werk op het land in den steek. De Duitschers zouden hun huizen kunnen plunderen, vreezen zij waarschijnlijk... Daartegenover zien wij met vreugde de gevallen, dat wij met warme sympathie door de verstandigen worden opgenomen. Gastvrij is ons vandaag sterke koffie aangeboden en met vriendelijke woorden zijn wij aan tafel genood.'

Margot Warnsinck die tot 1942 op de achtergrond was gebleven mocht nu meer naar voren treden. Zij kon in het *Keurjaarboek* laten merken dat zij bepaald niet minder antisemitisch was dan haar man, en dat deed zij dan ook met vuur op het moment dat zij haar licht liet schijnen over de vooroorlogse periode²⁰⁵:

'Toen nog van cultuur durven spreken, terwijl menschen in massa's werden stuk gewreven in de molens der moderne techniek - toen nog te kunnen gelooven in de vlinderfantazieën van verdwaalde eenlingen, was eenvoudig misdaad of gillende waanzin. En toch spraken sommigen ervan. In de bluf-theaters en in de winkeltjes der huurboekenindustrie, aan de maaltijden der "captains of industry" en op de avondjes van het Joden-poerim. Cultuur - het állerkostelijkste, het scheppend vermogen van het geheele volk, het eenige ware bezit - verstikt en verpletterd door schimmel en roest, groenwit en rosrood uitslag, uitzinnig bewonderd door een kleine groep "cultuurdragers".

Een bovenbouw van onbeschaamd parasietendom op een volkomen afgestompte, breede massa, vervreemd van haar eigen cultuurwaarde - ziedaar de jammerlijke resten van ons volksbestaan, dik onder schimmel en roest, na eeuwen van dadendrang en levensliefde zonder weerga.'

We hebben al gezien dat *Oceanus* onder Goddard op de markt was verschenen met een Duits leerboek; de eerste uitgave voor de boekhandel was de bloemlezing *Mecklenburgers onder Nederlandschen vlag*. Goddard stuurde het eerste exemplaar met een vriendelijk briefje aan Goedewaagen zelf.²⁰⁶ Wellicht hoopte Goddard op wat clementie, want in het tweemaandelijksse interne overleg moest hij de commissarissen mededelen dat twee geplande uitgaven door het DVK niet werden toegestaan: *Vagebond op stap* van J.W. Broedelet en *De zeeleeuw op de Theems* van mr. dr. B.J.F. Steinmetz. Het laatste boek was alleen nog maar in manuscript ingeleverd; het boek van Broedelet was echter al aan de boekhandel aangeboden en Goddard kon alleen maar betreuren dat een boek dat op voorhand zo goed was verkocht nu werd verboden. In het overzicht

dat het interne overleg begeleidde vinden we een verkoopstaat terug van deze vooraanbieding inclusief de aan de boekhandel berekende bedragen:

Jan ter Gouw - de Gilden	1166 ex.	851,80
Mecklenburgers onder Nederlandsche vlag	659	485,45
Gerben Colmjon - Wanneer een stad zich vernieuwt	890	609,-
Jan Pieter Heye - Een keuze uit zijn gedichten	1057	770,10
Joh. W. Broedelet - Vagebond op stap	1188	1188,70
Schenzinger - Aniline	1402	4193,70
Backhausen - Oom Paul	1372	4537,66
Dr. F.M. Huebner - De romantische schilderkunst in de Nederlanden	1481	7790,98

	Totaal	f 20427,39

Deze goede verkoopresultaten waren natuurlijk niet aan *Oceanus* alleen voorbehouden; overal namen de omzetten toe en dat was voor voorzitter J.H. Donner van de *Nederlandsche Boekverkoopersbond* aanleiding om op de jaarvergadering die de bond op 15 april in de Utrechtse Stadsschouwburg hield enige woorden te wijden aan het effect van deze gestegen omzetten op het gedrag binnen de bedrijfstak zelf²⁰⁷:

‘Was bij den verkoop vroeger de boekhandel, die moest koopen, de sterke partij, nu zijn het de uitgevers, die goederen hebben aan te bieden. Er is echter wederzijdsch begrip; de boekhandelaar begrijpt, dat de uitgever zijn voorraad niet tot elken prijs kan uitverkoopen, de uitgever, dat de boekhandel met een minimumkorting niet kan werken.

Dan is er de onderlingen verhouding tusschen de collega's laatstelijk. Men dient bereid te blijven om elkaar te helpen, maar tevens te begrijpen, dat nu een dienst tegenover een wederdienst moet staan.

Ten derde is er de verhouding tot de klanten. Ook deze wijzigt zich, in denzelfden zin als die van uitgevers tot boekverkooper. Er zijn “winkeliers”, die thans allures aannemen, welke niet in verhouding staan tot hun beteekenis in het distributieproces. Men dient te bedenken, dat na dezen tijd weer een andere tijd komt en dat de wellevendheid niet overboord gegooid mag worden.’

Voorzitter Donner kon overigens niet genoeg benadrukken dat het aanmelden bij de *Kultuurkamer* werkelijk verplicht was:

‘Komt men dezen plicht niet na dan stelt men zich bloot aan strafbepalingen.’

En ook:

‘Wij gaan een toekomst in het organisatieleven tegemoet, die wel minder vaag is dan verleden jaar, maar toch nog vele vragen openlaat. Moge de goede

Nederlandsche geest, die de leidende gedachte is geweest bij onze taak in het verleden, onze leidster zijn, die ons voeren zal naar een beteren tijd.'

Een week eerder was in het *Nieuwsblad* een oekaze van de *Kultuurkamer* gepubliceerd, die bepaald geen twijfel overliet; zonder uitzondering diende eenieder in het boekenvak zich aan te melden bij de *Kultuurkamer* en daarbij²⁰⁸:

'Voorts deelt de Nederlandsche Kultuurkamer mede, dat, van het tijdstip van openbaarmaking van deze publicatie af, uitgevers van alle boeken, uitgezonderd schoolboeken en zuiver wetenschappelijke werken, zich hebben te vergewissen, alvorens zij manuscripten aannemen, of de auteurs zich hebben gemeld bij de Nederlandsche Kultuurkamer.'

De controle daarop was scherp, bovendien waren de ambtenaren bij de *Afdeeling Boekwezen* van het DVK goed ingevoerd in de kleine wereld der auteurs. We mogen dus concluderen dat vanaf dit moment elkeen, die daadwerkelijk boeken uitgaf en verkocht zich had gevoegd naar de wensen der nationaal-socialisten, en deel uitmaakte van de nieuwe organisatie van het boeken vak.

De mogelijkheid dat een auteur die zich niet bij de *Kultuurkamer* had aangemeld, of niet toegelaten was, toch publiceerde, bleef bestaan; hij schreef dan onder een andere naam. We hebben in de controverse Jan Gerhard Toonder versus Han G. Hoekstra in deel IIIa gezien dat dit tot bittere ervaringen kon leiden. Een auteur kon natuurlijk ook alleen maar een pseudoniem aannemen en hopen dat niemand wist waar dat voor stond, maar de ambtenaren van het DVK zagen die mogelijkheid natuurlijk ook en daarom stelden ze een regeling op waarin alleen met toestemming van de president van de *Kultuurkamer* een pseudoniem mocht worden gebruikt²⁰⁹ en deze toestemming kon worden geweigerd of ingetrokken, als het om een bestaand pseudoniem ging als:

- 'a. indien het een buitenlandschen of buitenlandsch klinkende schuilnaam betreft
- b. indien een schuilnaam tot verwarring aanleiding kan geven
- c. indien een schuilnaam niet vereenigbaar is met de eer van het beroep of den stand
- d. indien geen noodzaak aanwezig wordt geacht.'

Wie deze bepalingen overtrad kon rekenen op een boete van duizend gulden en het is niet bekend of enig in de openbaarheid opererende auteur of uitgeverij dit risico durfde te nemen; over de clandestiene en illegale uitgeverijen hebben we het hier natuurlijk niet.

De bezetting was nu twee jaar oud; er waren nog drie jaren te gaan, al hadden de betrokkenen daar natuurlijk geen idee van. De pessimisten onder hen hielden ernstig rekening met de mogelijkheid dat het wel eens eeuwig kon gaan duren. En wie kon zich, maatschappelijk en emotioneel gezien, in dit geval ver-

oorloven zijn beroep op te geven voor een ongewisse, maar vrije toekomst? Zo gingen duizenden in het boekenvak min of meer collaborerend het derde oorlogsjaar in. Duizenden, maar er waren uitzonderingen.

Drie maanden na de fatale eerste april verscheen toch het eerste deel van de beroemde *Ciske de Rat*-trilogie van Piet Bakker, terwijl hij zich niet had aangemeld bij de *Kultuurkamer*. In zijn herinneringen beschrijft hij hoe hij door de mazen van de nieuwe regels glipte.²¹⁰

Hij had voor de *Telegraaf* een reeks stukjes geschreven over 'de kwekeling met akte', wat voor Klautz van *Elsevier* aanleiding was om Bakker opdracht te geven tot het schrijven van een roman over een kind. Bakker was daar nog mee bezig toen de *Kultuurkamer* werd ingesteld, en Bakker weigerde zich aan te melden:

'Wie geen lid van de Kultuurkamer was, kreeg eenvoudig geen papiertoewijzing. De baas van dat cellulosebureau was daardoor heer en meester van het gedrukte woord. We hebben die knaap nog geprobeerd in te kapselen door het bestaande contract te vernietigen en een nieuw te antedateren. Misschien zouden ze reeds gemaakte overeenkomsten eerbiedigen, en we maakten dus een contract voor een trilogie in plaats van een enkel boek. Die celluloseboer trapte er niet in: "Zoo lang ik hier zit schrijft die meneer Bakker geen stuk papier zo groot als mijn hand," zei hij.

Elsevier publiceerde echter in het vakblad: "Zo juist van de pers: Ciske de Rat." Ik zat er nog druk aan te schrijven. In september verscheen het eerste deel pas, gedrukt op clandestien papier, en wonderlijk genoeg niet ingepikt door de nazi's. 't Was op groot lef gebeurd en 't bewees hoezeer men soms het organisatievermogen der heren overschatte.

Van dit eerste deel heb ik goeddeels kunnen leven. 't Werd onder de toonbank verkocht en steeds herdrukt. De mensen hadden behoefte aan wat gewoon menselijks in die barre tijden. Voor het tweede deel kregen we natuurlijk geen toestemming. Buiten mijn weten om verscheen dit echter wel in Denemarken. Daar hadden ze alleen militaire bezetting en waren verschoond gebleven van de Aziatische instelling, die Kultuurkamer heette. Mijn honorarium werd gedeeltelijk uitbetaald in knäckebrød en Deense kaas. Afschuwelijk was het dat Max Blokzijl dit boek voor de foute radio uitbundig prees. Het lag ook in de N.S.B.-boekhandel in de Kalverstraat. Dan ben je "fout", nietwaar?'

Eindnoten:

- 1 De Jong, deel 6, p. 381.
- 2 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 21-5-1941.
- 3 Ed. Hoorink, 'In gesprek met Jan de Hartog'. In: *Algemeen Handelsblad*, 16-11-1941.
- 4 Brief J.M. Kobus, dd. 18-9-1941.
- 5 Brief DVK, dd. 17-9-1941.
- 6 *Idem*, dd. 22-9-1941.
- 7 Brief Parket Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Arnhem, dd. 23-9-1941.
- 8 *De Uitgever*, mei 1941.
- 9 *De Uitgever*, juli 1941.
- 10 Mr. dr. R. van Genechten, *Nationaal-socialistische levenshouding*, Den Haag, 1941, pp. 5-6.
- 11 *Idem*, pp. 12-13.
- 12 *De synthese in de oorlog*, Rotterdam (?), 1942, p. 19.
- 13 Notulen, 30-6-1941.
- 14 Nota, 8-6-1941.
- 15 Brief G. Kettmann, dd. 20-6-1941.

- 16 Brief Vereeniging, dd. 23-6-1941.
- 17 *Idem*, dd. 12-7-1941.
- 18 *De val van de rode burcht*, p. 65.
- 19 *Idem*, pp. 64-65.
- 20 *Idem*, p. 69.
- 21 *De Telegraaf*, 2-7-1941.
- 22 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 9-7-1941.
- 23 Brief DVK, dd. 4-7-1941.
- 24 Brief J.H. Gottmer, dd. 22-7-1941.
- 25 Brief DVK, dd. 31-7-1941.
- 26 Notulen, 22-7-1941.
- 27 Brief Boekenweek-Commissie, dd. 19-7-1941.
- 28 Brief DVK, dd. 8-10-1941.
- 29 Gedateerd 3-7-1941.
- 30 Brief A.D. Oosthoek, dd. 18-8-1941.
- 31 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 6-8-1941.
- 32 Brief DVK, dd. 4-8-1941.
- 33 Brief A.J.G. Strengholt, dd. 7-8-1941.
- 34 *Algemeen Handelsblad*, 29-11-1941.
- 35 Brief K.W. Boekholt, dd. 19-12-1941.
- 36 Brief A. de Vries, dd. 3-10-1941.
- 37 Brief K.W. Boekholt, dd. 19-12-1941.
- 38 Brief V. Brunclair, dd. 18-12-1941.
- 39 Brief K.W. Boekholt, dd. 3-2-1942.
- 40 Brief A.M. Wessels, dd. 6-3-1941.
- 41 Brief J. van Gemert jr., dd. 1-3-1943.
- 42 Brief H. de Meester, dd. 19-3-1942.
- 43 *Idem*.
- 44 Brief H. Leeners, dd. 13-4-1943.
- 45 Brief W. Smit-v.d. Wall, dd. 28-6-1943.
- 46 Brief A.D. Oosthoek, dd. 28-6-1943.
- 47 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 27-8-1941.
- 48 *Idem*, 20-8-1941.
- 49 *Idem*.
- 50 Brief George Kettmann, dd. 30-8-1941.
- 51 Stichtingsakte, dd. 21-8-1941.
- 52 Brief DVK, dd. 4-8-1941.
- 53 Brief DVK, dd. 27-9-1941.
- 54 Brief Vereeniging, dd. 29-9-1941.
- 55 Brief DVK, dd. 1-10-1941.
- 56 *Idem*, dd. 13-10-1941.
- 57 Brief Vereeniging, dd. 23-10-1941.
- 58 Brief DVK, dd. 28-10-1941.
- 59 Brief NSB, Hoofdkwartier, dd. 9-9-1941.
- 60 Brief H.L. de Bruin, dd. 2-9-1941.
- 61 Brief George Kettmann, dd. 5-9-1941.
- 62 Brief A. Vuerhardt-Berkhout, dd. 2-9-1941.
- 63 Brief George Kettmann, dd. 4-9-1941.
- 64 Brief J. Berkemeier, dd. september 1941.
- 65 Brief Uitgeverij Westland, dd. 1-9-1941.
- 66 Brief George Kettmann, dd. 4-9-1941.
- 67 Bestelling, dd. 25-9-1941.
- 68 Ontleend aan Jaap van de Merwe, *Het zwarte schaap in de rooie familie*, Amsterdam, 1989, pp. 98-99.
- 69 Brief J.G. Zwertbroek, dd. 17-5-1941.
- 70 Brief George Kettmann, dd. 26-9-1941.
- 71 Brief J.G. Zwertbroek, dd. 30-9-1941.
- 72 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 18-9-1941.
- 73 *Idem*, 25-9-1941.
- 74 Brief DVK, dd. 25-9-1941.
- 75 Brief Uitgeversbond, dd. 2-12-1941.
- 76 Brief DVK, dd. 5-9-1941.
- 77 Brief Uitgeversbond, dd. 11-9-1941.
- 78 Brief DVK, dd. 18-9-1941.
- 79 *De Uitgever*, september 1941.
- 80 *De Uitgever*, oktober 1941.

- 81 Brief De Arbeiderspers, dd. 30-9-1941.
- 82 Brief Th. Kollér-van Veen, dd. 26-9-1941.
- 83 Brief DVK, dd. 30-9-1941.
- 84 *Idem*, dd. 29-9-1941.
- 85 *Idem*, dd. 27-10-1941.
- 86 *Idem*, dd. 28-10-1941.
- 87 *Idem*, dd. 27-10-1941.
- 88 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 5-10-1941.
- 89 *Staatscourant*, 17-7-1941, no. 137.
- 90 Brief G. Blijdenstein, dd. 14-10-1941.
- 91 *Idem*, dd. 22-10-1941.
- 92 Brief Oceanus, dd. 24-10-1941.
- 93 *Idem*, dd. 28-10-1941.
- 94 Brief Jan Kettmann, dd. 13-10-1941.
- 95 Brief George Kettmann, dd. 20-10-1941.
- 96 Brief G.M. Paap, dd. 12-10-1941.
- 97 Brief DVK, dd. 10-10-1941.
- 98 Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland, 1940-1945*, Amsterdam, 1986, p. 572.
- 99 Brief DVK, dd. 12-10-1941.
- 100 *Idem*, dd. 11-10-1941.
- 101 Brief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, dd. 19-10-1941.
- 102 Brief J.H. Gottmer, dd. 18-12-1941.
- 103 Nota 995/435 KB 1943.
- 104 Brief Oceanus, dd. 14-4-1942.
- 105 Martien Beversluis, 'Mijn land'. In: *Ons aller eigen*, Hilversum, 1941, p. 5.
- 106 Notulen, dd. 28-11-1941.
- 107 Brief Van Ditmar NV, dd. 25-11-1941.
- 108 Brief DVK, dd. 27-11-1941.
- 109 Brief Oceanus, dd. 12-11-1941.
- 110 Brief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, dd. 19-11-1941.
- 111 Brief NV de R.K. Boek-Centrale, dd. 12-11-1941.
- 112 Brief DVK, dd. 14-11-1941.
- 113 *Idem*.
- 114 Brief Wouter Lutkie, dd. 4-11-1941.
- 115 Brief Het Bolwerk, dd. 6-11-1941.
- 116 Brief Westland, dd. 29-11-1941.
- 117 Verslag H. Klomp, dd. 24-11-1941.
- 118 *Idem*, dd. 25-11-1941.
- 119 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 18-12-1941.
- 120 *Idem*, 11-12-1941.
- 121 *Idem*, 4-12-1941.
- 122 *Haarlemsch Dagblad*, 11-12-1941.
- 123 Brief G.W. Hylkema, dd. 16-12-1941.
- 124 Brief George Kettmann, dd. 17-12-1941.
- 125 Brief G.W. Hylkema, dd. 16-12-1941.
- 126 *Idem*.
- 127 Verklaring Vereeniging, dd. 24-12-1941.
- 128 Brief In den Toren, dd. 16-12-1941.
- 129 Brief J. Eekhout, dd. 16-12-1941.
- 130 Brief DVK, dd. 18-12-1941.
- 131 *Idem*, dd. 9-12-1941.
- 132 Brief Het Rijk der Vrouw, dd. 26-1-1942.
- 133 Brief DVK, dd. 28-1-1942.
- 134 Overzicht van het Letterengilde, 9-2-1942.
- 135 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 22-1-1942.
- 136 Brief H. Klomp, dd. 19-2-1942.
- 137 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 12-2-1942.
- 138 Brief Vereeniging, dd. 21-1-1942.
- 139 Brief DVK, dd. 17-12-1941.
- 140 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 9-1-1942.
- 141 Dr. H.M. Hirschfeld, *De bezettingstijd*, Amsterdam, 1960, p. 54.
- 142 Brief DVK, dd. 10-1-1942.
- 143 Brief Rijksbureau voor de Grafische Industrie, dd. 2-2-1942.
- 144 Brief DVK, dd. 23-2-1942.
- 145 *Idem*, dd. 3-8-1942.
- 146 Brief Commissie van Beroep Goedkeuring Drukwerkorders, dd. 26-8-1942.

- 147 Van Eikeren, p. 16.
- 148 Brief DVK, dd. 8-2-1942.
- 149 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 18-2-1942.
- 150 Brief DVK, dd. 18-2-1942.
- 151 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 18-2-1942.
- 152 Notulen Departementsraad, eerste helft 1942.
- 153 Brief De Arbeiderspers, dd. 10-2-1942.
- 154 Brief *De Schouw*, dd. 16-1-1942.
- 155 *De avonturen van Flits, de herder en Bull, de dog*, p. 11.
- 156 *Idem*, pp. 7-8.
- 157 Brief DVK, dd. 3-1-1942.
- 158 Brief George Kettmann, dd. 22-1-1942.
- 159 *Idem*, dd. 12-1-1942.
- 160 *Idem*, dd. 21-1-1942.
- 161 Brief M.J. Visser, dd. 18-2-1942.
- 162 Brief DVK, dd. 23-2-1942.
- 163 Lewin, p. 104.
- 164 Heinz Kohn, 'Uitgeven in de dertiger jaren'. In: *Het geheim van de uitgever*, Amsterdam, 1979, pp. 47-48.
- 165 *Hervormd Nederland*, 4-6-1983.
- 166 Wim Hazeu, 'Lisette Lewin gestruikeld door gebrek aan basiskennis'. In: *HN-magazine*, 7-5-1983.
- 167 Hans van Straten, "'Het clandestiene boek", aardig verteld, maar wat een blunders'. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 4-5-1983.
- 168 Lewin, p. 23.
- 169 *Idem*, p. 25.
- 170 *Idem*.
- 171 *Idem*, p. 33.
- 172 *Idem*, p. 35.
- 173 *Idem*, p. 43.
- 174 *Idem*, p. 42.
- 175 *Idem*, p. 49.
- 176 *Idem*, p. 66.
- 177 *Idem*, p. 69.
- 178 *Idem*, p. 73.
- 179 *Idem*, p. 77.
- 180 *Idem*, p. 79.
- 181 *Idem*, p. 85.
- 182 *Idem*, p. 88.
- 183 *Idem*.
- 184 *Idem*, p. 90.
- 185 *Idem*.
- 186 *Idem*, p. 96.
- 187 Brief DVK, dd. 5-2-1942.
- 188 Brief H. van Poelgeest, dd. 2-2-1942.
- 189 Steven Barends, 'Het Duitse Boek'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 4, 2-3-1942, p. 93.
- 190 *Staatscourant*, no. 43, 3-3-1942.
- 191 Max Blokzijl, *Brandende kwesties*, Amsterdam, 1942, pp. 177-178.
- 192 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 12-3-1942.
- 193 Brief G. Smit, dd. 27-2-1942.
- 194 *Idem*, dd. 18-3-1942.
- 195 Brief Anton van Duinkerken, dd. 15-12-1942.
- 196 Brief George Kettmann, dd. 28-3-1942.
- 197 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, dd. 26-3-1942.
- 198 Informatie ontleend aan Lewin, p. 43.
- 199 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 26-3-1942.
- 200 Samenvatting vergadering Letterengilde, dd. 16-3-1942.
- 201 Verslag onderhoud, dd. 22-6-1942.
- 202 'Belangstelling voor het nieuwe boek'. In: *Algemeen Handelsblad*, 29-4-1942.
- 203 Brief George Kettmann, dd. 7-4-1942.
- 204 *Keurjaarboek*, p. 225.
- 205 *Idem*, p. 580.
- 206 Brief Oceanus, dd. 4-4-1942.
- 207 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, dd. 23-4-1942.
- 208 *Idem*, 16-4-1942.
- 209 *Idem*, 23-4-1942.
- 210 *Zo was het*, pp. 150-151.

3 Het derde oorlogsjaar

Vlak voor de zomer van 1942 sloeg de papierschaarste zo onbarmhartig toe dat er nauwelijks nieuwe uitgaven of herdrukken verschenen. Het was in mei 1942 dat secretaris-generaal J. van Dam besloot dat binnen het onderwijs ook oude drukken van leerboeken gebruikt mochten worden, al was het 'wenschelijk, dat de leerlingen in gelegenheid worden gesteld het in bezit zijnde exemplaar van den ouden druk met den nieuwsten in overeenstemming te brengen'.¹

Een maand later al smeekte hij de uitgevers 'om pas over te gaan tot indiening van een aanvraag ter verkrijging van de vergunning tot drukken en uitgeven [...] wanneer naar Uw oordeel onomstootelijk vaststaat, dat de uitgave noodzakelijk is'.² Waarom Van Dam deze oekaze uitvaardigde, is onbekend. Al eerder had hij meegedeeld dat er bijna geen nieuwe boeken meer konden verschijnen. Deze mededeling werd door de uitgevers dan ook met de nodige scepsis ter harte genomen. Een enkeling probeerde inderdaad alsnog toestemming te verkrijgen voor uitgave, maar kreeg dan bijna altijd nul op het rekest of bericht van het departement dat het benodigde papier voor hem klaar zou liggen zodra de oorlog voorbij was.

Het accent kwam steeds meer te liggen op gebruik van oude drukken, al waren daaraan problemen verbonden. Die probeerde Van Dam (zij het na vertraging) met een beschikking te ondervangen. Het was een beschikking uit talloze punten, waarvan ik enkele relevante noem³:

- 'k. Verboden is het noemen in school- en leerboeken, met uitzondering van geschiedenisboeken van namen van levende leden van het Huis van Oranje en alles wat betrekking heeft op deze leden.
- l. In geschiedenisboeken moeten mededeelingen over het Huis van Oranje en zijn leden een streng objectief karakter hebben.
- m. Afbeeldingen in school- en leerboeken van levende leden van het Huis van Oranje zijn verboden.
- n. De bij het onderwijs in gebruik zijnde boeken, welke niet voldoen aan het bepaalde onder k, l en m moeten worden gewijzigd, door *uitsnijding* van de niet geoorloofde passages en/of afbeeldingen.'

De maatregel van Van Dam had alleen betrekking op zijn eigen departement en hij kwam dan ook met niemand in conflict over dit soort beschikkingen.

Zeker niet met het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, waar uitgevers en boekhandelaren zich dienden aan te melden bij de *Vakgroep*

Detailhandel in Boeken, Kantoorbenodigdheden en Postzegels met de eerder genoemde Donner als voorzitter en M.J. Visser, die al zo vaak in conflict was geweest met de machthebbers, als tweede voorzitter.

Een van de eerste maatregelen die de *Vakgroep* aan de leden moest doorgeven (want in de praktijk fungeerde zo'n commissie meer als doorgeefluik dan als initiatiefnemer) was een besluit van het *Referat Schrifttum* dat de import van boeken werd gecentraliseerd bij *Van Ditmar's Boeken Import NV*, Singel 90, Amsterdam, een nationaal-socialistisch bedrijf.

Dat monopolie op de import van boeken gold allereerst voor boeken uit Frankrijk, later kwamen daar ook boeken uit België bij. Voor *Uitgeverij Strengholt* was dit monopolie overigens een van de redenen om Vlaamse boeken in Noord-Nederland uit te gaan geven, zodat men tenminste niet meer afhankelijk zou zijn van de import-nukken en grillen van een concurrent.

'Het Vlaamsche boek verdient meer en betere belangstelling dan het tot dusver hier te lande toegemeten is,' schreef *Strengholt* dan ook verontwaardigd in het *Nieuwsblad*⁴. 'Er verschijnen beneden den Moerdijk elk jaar tal van voortreffelijke uitgaven van cultureele beteekenis. Wij willen het onze doen om daar de aandacht op te vestigen, een streven dat bij de Nederlandsche lezers hopelijk even hartelijk waardeering zal ontmoeten als bij de Vlaamsche schrijver het geval is.'

Tot dusver klonk het nog steeds aardig, dat plan van *Strengholt*, maar de kritische lezer zal zijn hart vast hebben gehouden toen hij een week later in hetzelfde *Nieuwsblad* las uit welke hoek die hartelijke waardering van Vlaamse schrijvers afkomstig was. Een van de vooraanstaandste Vlaamse collaborateurs Cyriel Verschaeve moest opdraven om ten behoeve van *Strengholt* te vertellen dat hij 'met het plan ten volle instemde'⁵ en bovendien:

'De Vlaamsche letteren zijn waard die te helpen wat gelijk staat met rijkdom (des geestes) te verspreiden.'

Verschaeve was in België een hele autoriteit. Men kende in België geen door de Duitse bezetters opgelegde Kultuurkamer. België had een militaire bezetting, in tegenstelling tot Nederland waar een uitgebreid ambtenarenapparaat probeerde de Nederlandse samenleving naar nationaal-socialistisch model om te vormen. De Belgen werden door de *Führer* niet raszuiver genoeg geacht om dit lot waardig te zijn. Vandaar dat de indeling van kunstenaars naar hun neiging tot collaboreren in België heel wat gecompliceerder ligt dan in Nederland, waar in ieder geval de wel- of niet-aanmelding bij de *Kultuurkamer* wat duidelijkheid verschaft.

Er was wel een zogenaamde *Nederlandsche Kultuurraad*, maar die instelling kwam uit de Vlamingen zelf voort zonder dat de Duitsers er veel bemoeienis

mee hadden. Cyriel Verschaeve was er de president van en hij probeerde een bepaalde vorm van samenwerking te bewerkstelligen met de Nederlandse organisatie met dezelfde naam, die onder voorzitterschap van prof. Snijder stond. Op een van de vergaderingen van de Nederlandse raad werd weliswaar een keer voor samenwerking met de Vlaamse collega's gepleit⁶, maar verder dan een intentieverklaring is het nooit gekomen.

In de zomer van 1942 had *Strengholt* met zijn Vlaamse plannen in ieder geval al negen titels van zuiderburen in het fonds opgenomen, waaronder werk van Bert Ranke, K. Goossens, André Pols, Karel van de Woestijne, Marcel Matthijs e.a., niet bepaald een aanbieding dus om echt trots op te zijn. *Strengholt* had in ieder geval met een dergelijk fonds het probleem van aanmelding bij de *Kultuurkamer* omzeild, want, zoals gezegd, in België kende men deze instelling niet en de Vlamingen waren ervan vrijgesteld om zich bij de *Kultuurkamer* in Nederland aan te melden.

De Vlaamse boeken konden in ieder geval in de vakantiekoffer van de Nederlander die geluisterd had naar de slogan waarmee nu ook de Vlaamse roman werd aangekondigd: 'Wat 'n boffer, hij heeft 'n boek in z'n koffer'. Wie meent deze slagzin al eerder te zijn tegengekomen, heeft gelijk, het jaar daarvoor had de *Vereeniging* op dezelfde wijze reclame gemaakt. Van deze actie waren nog duizenden raambiljetten over, en voor nieuwe raambiljetten kreeg men geen papier, dus besloot het bestuur de oude biljetten en de oude slogan weer op te pakken. De sluitzegels uit 1941 waren helaas op moest men de boekhandel mededelen.

Wat kon men verder in zijn koffer stoppen aan nieuwe uitgaven? *Idee en gedaante van het Groot-Duitsche Rijk* van dr. jur.phil. Kurt O. Rabl bij voorbeeld, een uitgave van *De Schouw*, die heel nadrukkelijk meldde dat dit boek 'de Nederlandschen gezichtskring zal verruimen en dat zal doen beseffen, dat ook de vorming van de Nederlandsche zelfstandigheid en de Nederlandsche onafhankelijkheid een deel uitmaakt van het groote politieke spel, dat zich thans op het tooneel der Europeesche rechtsgeschiedenis afspeelt'.⁷

Alleen bij de fanatiekste nationaal-socialisten zal in de koffer ook de Nederlandse vertaling van *Der Mythos des Zwanzigsten Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg en de Nederlandse vertaling van *Mein Kampf* van Hitler zijn gegaan, uitgaven van *De Amsterdamsche Keurkamer*. Beide werken waren vertaald door Steven Barends. Waarom Kettmann overigens de vertaling van Rosenbergs boek aan Barends heeft gegeven, is een raadsel. Barends had een aardig vertaalcontract voor deze vertaling weten los te peuten, maar Kettmann had op zijn vingers na kunnen tellen dat hij alleen maar narigheid in huis haalde. Barends was nu eenmaal een moeilijk man en Kettmann, en hij niet alleen, had

immers al de nodige problemen met de wijze waarop Barends zijn vertaalopdrachten afleverde achter de rug.

De samenwerking tussen Kettmann en Barends dateerde al van voor de oorlog. In 1938 solliciteerde Steven Barends, die graag wilde vertalen bij *De Amsterdamsche Keurkamer* met een wervende brief, waarin hij zichzelf als volgt aanpreest⁸:

‘Ik spreek vier talen (inclusief mijn eigen) en kan een Italiaansche krant ongeveer begrijpen.’

Zijn sollicitatie had toen succes, want eind 1938 vroeg Kettmann hem om *Mein Kampf* te vertalen. Barends wilde dat graag en Kettmann en hij kwamen overeen dat de vertaling eerst maar eens uitgegeven moest worden en dat ze daarna wel over de honorering ervan zouden praten. Later, toen er problemen ontstonden over de honorering, gaf Kettmann een toelichting op de beweegredenen van beiden om bij het aangaan van deze overeenkomst de voorwaarden niet op schrift te stellen⁹:

‘Dat wij met deze uitgave - ook bij den boekhandel - vijanden zouden maken, was te voorzien; daarom op zich zelf was het moeilijk vooruit te zeggen hoeveel geld wij voor deze vertaling zouden kunnen uitkeren.’

Eind 1939 had Barends de vertaling van *Mein Kampf* klaar. Direct daarna vroeg hij Kettmann alsnog om een contract. Hij wilde namelijk trouwen met mejuffrouw T.M. Pfann, de dochter van een antiquair op de Grimborgwal in Amsterdam. Om indruk te maken op zijn aanstaande vrouw en zijn schoonvader, wilde Barends nu een overrompelend contract voor de Hitler-vertaling kunnen tonen. Kettmann was van goede wil en maakte een fraai contract op, waarbij hij stelde dat Barends 31,5 cent per verkocht exemplaar zou ontvangen. In werkelijkheid waren ze 13,5 cent overeengekomen. Dat is ook aan de verkoopprijs van het boek af te lezen. *Mijn kamp* zou f 4,50 gaan kosten en volgens Kettmanns eigen verklaring zou Hitler daar tien procent van krijgen, zodat een extra acht procent voor de vertaler alleen al om die reden onmogelijk was.¹⁰

Barends was bij verschijnen bepaald trots op zijn vertaling nog onbewust van de perikelen om dit boek die komen gingen. Hij stuurde een exemplaar aan de leider van *Zwart Front* Arnold Meijer, met wie hij toen nog uitstekende contacten onderhield en deze bedolf hem onder de lofuitingen¹¹:

‘Mijn bewondering voor de vertaling van “Mijn Kamp” en mijn dank voor de toezending.

Ik heb nog slechts enkele bladzijden gelezen en daarbij de origineele Deutsche uitgave gelegd. De vertaling schijnt me - reeds te oordeelen naar deze enkele bladzijden - uitstekend.

Ongetwijfeld zal deze vertaling van groot nut zijn.’

We hebben gezien dat Kettmann eveneens van Kameraden tevreden berich-

ten over de wijze waarop Steven Barends had vertaald binnenkreeg. Maar er waren ook andere reacties, zoals we in *De Tijd* van 13 december 1939 kunnen lezen, van recensent Jop Pollmann die heel wat minder vleidend was¹²:

‘Deze vertaling echter suggereert wat er niet staat en laat wat er wel staat weg. Zij doet 't, meen ik, toch niet geheel en al naar willekeur: de veranderingen schijnen bijna zonder uitzondering in één bepaalde richting te wijzen. De vertaler is geen domme jongen: uit vele, groot taalkundige moeilijkheden weet hij zich telkens weer te redden; maar juist daarom zijn we er niet gerust op. Mijn critiek op de vertaling betrof slechts enkele passages; maar vrijwel geen enkele belangrijke pagina, die ik controleerde, kon de toets van een grondige critiek doorstaan [...] Iedere Nederlander dient dit product te verwerpen; een auteur mag zijn eigen schrijftuur wijzigen: den vertaler ontzeggen wij dit recht, vooral met dit boek in dezen tijd.’

Zoals gezegd: er ontstonden problemen tussen Kettmann en Barends en Barends had een moeilijk karakter. Hij kon werkelijk overal moeilijk over doen als zijn pet ernaar stond - en dat stond hij vaak, zoals zijn vriend Kettmann hem op een keer eveneens zou schrijven. Die had het over ‘teenen nog steeds even abnormaal en gevoelig’ en over ‘waarheden als koeien’, die ‘door jou voor de verandering weer eens als een belediging zijn opgevat’.¹³

Nu waren dat nog strubbelingen tussen vrienden. Ernstiger werd het voor Barends toen hij moeilijkheden zocht met de secretaris-generaal zelf. Barends had een radiorede voor Goedewaagen in het Duits vertaald en daarvoor had hij een honorarium geclaimd. Het hoofd van de Afdeling Culturele Propaganda van het DVK, M. Mielaert, vond het honorarium te hoog, omdat het hier, zoals hij stelde, maar om één dag werken ging.

‘Nu kan Kam. Mielaert toevallig op de hoogte zijn met dit feit,’ schreef Steven Barends woedend aan Tobi Goedewaagen, ‘om dat ik - teneinde U te gerieven, er werd namelijk gevraagd, de vertaling zoo spoedig mogelijk te zenden - hiervoor het voorrecht had, op Uw departement gedurende een dag te beschikken over een vertrek met een schrijfmachine. Ik behoef U zeker niet te zeggen, Kameraad Goedewaagen, dat een dergelijke waardeering van mijn werk op grond van een toevallige bij-omstandigheid, nergens op lijkt.’¹⁴ Maar hij hield de eer aan zichzelf en besloot met:

‘Het spreekt overigens vanzelf, dat ik U onder deze omstandigheden verzoek, de vertaling van mij als een geschenk te willen aanvaarden. Het is voor mij steeds een genoegen, Uw taal en stijl onder oogen te krijgen, hoeveel te meer dus, om deze in het Duitsch te mogen vertalen.’

De humorloze Goedewaagen zal dit ironische slot overigens niet echt geapprecieerd hebben en de wijze waarop zijn ondergeschikte Mielaert werd aangesproken evenmin.

Mielaert had Barends laten weten dat literaire arbeid per uur betaald moest worden en Barends schreef hem dan ook¹⁵:

‘Op grond dus van Uw schrijven heb ik een berekening opgesteld, en wel de volgende:

Eén dag salaris op een basis van bv. 150,- ware	f 6,-
loonbelasting	f 0,24
Eén dag huur van een mooi kantoorlokaal,	
welks huur toch zeker niet lager dan f 100,- per maand	

mag worden gesteld	f 3,34
--------------------	--------

Nu moest ik weliswaar ook nog een berekening maken van de overige geldelijke voordeelen, welke mijn bezoek aan Den Haag mij opleverde, en hiervan dan een gedeelte dat, na omslag per dag, voor bovengenoemde arbeidsperiode verbleef, op het verdiende in mindering te brengen, maar aangezien ik dan waarschijnlijk op een negatief bedrag zou uitkomen, heb ik er de voorkeur aan gegeven, de vertaling aan Kam. Prof. Goedewaagen ten geschenke aan te bieden.’

Barends raakte in toenemende mate belust op geld. Het door hem van Kettmann met allerlei aandoenlijke verhalen afgetroggelde contract werd opeens tegen hem gebruikt. Barends eiste de volle 31,5 cent per verkocht exemplaar van *Mijn kamp* op en op dat moment waren er al tienduizenden exemplaren van het boek verkocht. Er ontstond een verbitterde briefwisseling tussen Kettmann en Barends, die merkwaardig genoeg nauwelijks afbreuk deed aan hun vriendschap.

Het *Rijkscommissariaat* had absoluut geen behoefte aan een discussie die wellicht in de openbaarheid zou komen en waarin ook het honorarium van de *Führer* zelf uit de doeken zou worden gedaan. Dus bracht men beide heren aan tafel en werd er een schikking afgedwongen. Barends zou f3600,- ontvangen en daarmee zou de zaak gesloten zijn. Het duurde tot november 1943 voordat de koppige Barends met dit voorstel akkoord ging.

Toch bleven de beide heren vrienden, maar Kettmann moet geweten hebben waar hij aan begon toen hij Barends het boek van Rosenberg ter vertaling gaf. Er kwamen inderdaad moeilijkheden van, daarvan getuigt een correspondentie rond de uitgave van het boek met als hoogtepunt een brief van Kettmann¹⁶ waar deze Barends maande het manuscript nu eens in te leveren en Barends antwoord daarop¹⁷:

‘Het zal je ongetwijfeld niet bevreemden te hooren dat ik hieraan geruimen tijd niets heb gedaan, gezien het feit dat ik moeilijk kon weten of je al dan niet van plan was bij een eventueel contract de handteekening te honoreeren.

In de tijd, dat je op normale wijze aan je contractueele verplichtingen vol-

deed, kon ik het zolang wel op eigen kracht uitzingen. Op het oogenblik denk ik er niet aan mijn vrouw en kinderen eenig risico ter wille van Strengholtische methode te laten lijden.'

Barends kwam met een ingewikkeld betalingsschema, het geld moest 'ten kantore van zijn advocaat gestort worden en de vertaling moest dan wel "goedgekeurd" zijn, maar,' zo vervolgde hij, 'het hoeft geen betoog, dat onder "goedkeuring" hier de goedkeuring der Duitsche autoriteiten bedoeld is'.

De verhoudingen tussen beiden moeten flink verziekt zijn toen Barends zulke hoge eisen ging stellen. Curieus genoeg is dat niet het geval; beiden bleven bevriend met elkaar en waren duidelijk heel goed in staat persoonlijke vriendschap en zakelijke vete van elkaar te scheiden. In hun briefwisseling valt op dat Kettmann duidelijk de wijste partij is die accepteert dat zijn jeugdige vriend een opgewonden karakter heeft, maar aan de andere kant waardevol genoeg is om aan de uitgeverij te blijven binden.

De brief van Barends waarin hij de ingewikkelde regeling aan Kettmann voorlegde eindigde overigens op positieve toon:

'Het werken aan Rosenberg was me steeds een genoegen en het zal me nooit berouwen dat ik een diepen inzicht heb gekregen in de gedachten van dezen grooten man.'

Kettmann vond dat alles even prachtig, maar eiste wel naleving van eerder gemaakte afspraken en dat betekende dat het manuscript gewoon op tijd moest worden ingeleverd¹⁸:

'Het is duidelijk, dat wij er niet aan kunnen denken, een bedrag vooraf te voldoen, alvorens de goedkeuring der vertaling is verkregen. Ook al willen wij er niet aan twifelen, dat de vertaling wel in orde is, zakelijk moeten wij vasthouden aan de vooraf gestelde voorwaarde, eerst te zullen betalen, wanneer hierop het fiat is verkregen. Dit is ook normaal.'

Barends begreep dat hij ditmaal te ver was gegaan; bovendien liep de controverse tussen hem en Kettmann over de vertaling van *Mein Kampf* nog, dus koos hij eieren voor zijn geld en zegde toe de de vertaling voor 10 juni in te leveren.¹⁹

Maar de twaalfde juni verstreek en er lag nog niets op het bureau van Kettmann. Twee dagen later kwamen de eerste honderd pagina's binnen met een briefje²⁰, waarin hij uitlegde dat hij op technische problemen was gestuit en dat daarom het werk langzamer vorderde.

'Dat wij moeilijk een zoo klein gedeelte van het werk naar Berlijn kunnen sturen om te worden gekeurd, zul je je wel kunnen voorstellen,' antwoordde Kettmann op deze toezending²¹. 'Wij verwachten dan ook, dat de tweede 100 blz. dezer dagen volgen, waarna wij de 200 bladz. tezamen ter keuring kunnen verzenden.'

Het zat Kettmann in deze maand toch al niet mee. Hij had de roman *Het*

harde geslacht van Vesper uitgebracht en uitgerekend Van Ham, die hij in de toekomst nog vaak nodig zou hebben, had in *Het Nationale Dagblad* een slechte recensie over het boek geschreven, waarin hij constateerde dat 'het werk wel beneden zijn stand gekleed is'.²²

Kettmann stond paf zoals hij schreef in een brief die hij aan illustrator Maarten Meuldijk stuurde²³:

'Wel gezeur over de band [Kettmann beklagde zich erover dat het juist het DVK was die ervoor had gezorgd dat hij geen linnen band had kunnen gebruiken, AV] en geen woord over de drie fraaie kleurenplaten.'

Hij stuurde blijkbaar ook een brief hierover aan Van Ham en deze schreef hem keurig terug²⁴:

'Over de platen van kam. Meuldijk zweeg ik opzettelijk, om een zoo verdienstelijk kameraad niet te kwetsen, want die platen zijn m.i. bar slechte Germaansche bidprentjes hoorde ik ze iemand noemen bij wie deze platen de herinnering opriepen aan de slecht geteekende en goedkoop afgewerkte plaatjes van de Roomsche bidprentjes. Het is alleen omdat ik vind, dat wij als nationaal-socialisten niet beneden de maat mogen zijn, welke een gemiddelde anti-uitgever aan zijn boeken stelt, dat ik deze recensie schreef.'

In de maand juni verschenen de cijfers over de boekproductie van 1941. Er was in vergelijking met 1940 een daling te zien, maar niet zo dramatisch als die tussen 1939 en 1940. Het leek alsof de achteruitgang langzaam maar zeker tot stilstand zou komen.

Jaar	Nieuwe Uitgaven	Herdrukken	Totaal
1939	4678	1876	6554
1940	3370	1515	4885
1941	3248	1489	4737

En dan zijn er nog de cijfers waarin we een onderscheid kunnen maken tussen oorspronkelijk Nederlands werk en vertaalde boeken:

Jaar	Oorspronkelijk	Vertaald
1939	5084	730
1940	3858	574
1941	3990	521

Bij de cijfers voor de vertalingen mogen we één ding niet uit het oog verliezen. De teruggang was licht, zeker als we er rekening mee houden dat in 1941 het verbod van kracht was geworden op de meeste uit het Engels vertaalde boeken.

Men zou verwachten dat dit inhield dat er bijna geen uit het Engels vertaalde boeken meer op de markt zouden verschijnen, maar dat is onjuist. Een aantal oudere schrijvers was van het verbod vrijgesteld en veel uitgeverijen zochten daarom juist hun heil in die oudere Engelse literatuur. In ieder geval liep het aantal uit het Engels vertaalde boeken slechts terug van 279 naar 265.

Duits was een taal die een grote invloed had in de bezettingsjaren en we hebben gezien dat het de Duitse autoriteiten er veel aan gelegen was om Duitse boeken in het Nederlands vertaald te krijgen. Dat moest toch geen probleem zijn, zeker nu een groot aantal nieuwe uitgeverijen ten tonele waren verschenen die graag de huik naar de wind lieten hangen. Daarom is het zo opmerkelijk om te constateren, dat het aantal uit het Duits vertaalde boeken eveneens terugliep en wel van 41 naar 35, percentueel gezien dus zelfs nog sterker dan uit het Engels vertaalde boeken. De enige verklaring die ik heb kunnen vinden is de volledige absentie van uit het Duits vertaalde boeken bij de niet-nationaal-socialistische uitgeverijen.

Het uit het Frans vertaalde boek was eigenlijk het grote slachtoffer van de verbodsbepalingen. Franse literatuur en lectuur waren toch al niet populair in Nederland en het aantal vertalingen zakte van 23 in 1940 naar 7 in 1941.

Dat er zo relatief weinig boeken uit het Duits werden vertaald, ondanks de gewijzigde conjunctuur, bracht Gerard Wijdeveld ertoe dat probleem in de *Nederlandsche Kultuurraad*, waarvan hij deel uitmaakte, aan de orde te stellen, zoals we uit de notulen kunnen aflezen²⁵, 'waarop de president [prof. Snijder, AV] zegt, dat dit nog wel zal verbeteren en ook de Heer van Houten geruststellende mededeelingen kan doen'.

De belangrijkste oorzaak van de gestaag teruglopende boekproductie was natuurlijk de papierbeperking, naast het aantal titels dat niet meer op de markt verscheen, omdat de auteur zich weigerde aan te melden bij de *Kultuurkamer*. Die papierbeperking werd in de loop van 1942 steeds erger en in juni stuurde het *Rijkscommissariaat* zelfs een strenge brief naar het DVK, waarin nieuwe papierbeperkende maatregelen werden afgekondigd en ditmaal bleef het verbruik van papier binnen het departement ook niet gespaard²⁶:

'Insbesondere wird sich das auch auf die Herstellung sachlich nicht unbedingt erforderlicher mehr Repräsentationszwecken dienender Broschüren und Drucksachen erstrecken müssen. Ich wäre Ihnen dankbar, wenn Sie in dieser Angelegenheit entsprechende Anweisungen geben würden.'

De brief was nog niet binnen of topambtenaar De Ranitz bracht hem ter sprake binnen de Departementsraad. Die snelheid vond haar oorzaak in zijn karakter. De Ranitz, die in 1943 waarnemend secretaris-generaal zou worden, nadat Goedewaagen de laan was uitgestuurd en diens opvolger Reydon door het ver-

zet neergeschoten, was een bangelijke serviele man, die nog harder draafde dan de Duitsers mochten dromen. Vandaar dat hij in deze departementsraadvergadering ter overweging gaf 'meer papier van klein formaat te gebruiken' en 'brengt ten tweede het gebruik van concept-papier ter sprake, waarop z.i. ook bespaard kan worden'.

De Ranitz gaf ook aanwijzingen:

'De Heer De Ranitz merkt op, dat er nog teveel papier gebruikt wordt voor het rondzenden van circulaires aan de ambtenaren van het Departement. Mogelijk is dit te ondervangen door plaatsing, van een of meer mededeelingenborden in het gebouw.'

Met deze brede visie voerde men op het DVK beleid. Wat dat betreft onderscheidden Goedewaagen en zijn ambtenaren zich in hevige mate van dr. H.M. Hirschfeld en zijn *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*. Maar Hirschfeld was dan ook geen secretaris-generaal geworden omdat hij nationaal-socialist was. Deze technocraat was dat bepaald niet; hij had vóór de oorlog de leiding al in handen en zijn enige doel was van het departement een geoliede machine te maken die Nederland zo soepel mogelijk door de bezettingsjaren heen moest loodsen, waarbij zijn aandacht vooral gericht was op het op verantwoord peil houden van de voedselvoorziening.

Met dit departement zou het DVK een aantal keren heftig botsen. Dat gebeurde nadat de *Commissie Woltersom* was opgericht, officieel de *Organisatie-commissie voor het Bedrijfsleven*, onder leiding van de bankier H.L. Woltersom. Deze commissie viel onder het *Departement voor Handel, Nijverheid en Scheepvaart* en Hirschfeld en Woltersom hebben er alles aan gedaan om zoveel mogelijk takken van het bedrijfsleven onder dit departement te laten vallen. En daaronder ook het boekenvak.

Dat was de reden dat de *Commissie Woltersom* in 1942 in conflict kwam met het DVK, een conflict dat zo principiële was dat Goedewaagen de voorzitter van de *Nederlandsche Kultuurraad*, prof. Snijder te hulp riep.

'Het is mij gebleken,' schreef hij voorjaar 1942 aan Snijder²⁷, 'dat de Commissie Woltersom zich op het standpunt stelt, dat de belangrijke vakgroepen van de Nederlandsche Kultuurkamer ook georganiseerd moeten worden als vakgroepen in de zelfstandige organisatie van het bedrijfsleven. Ik noem hier o.m. de Kunsthandel, Boekhandel en de Uitgevers. Ik ben ervan overtuigd dat deze situatie volkomen ongewenscht is omdat bij deze vakgroepen de economische aangelegenheden geheel zullen prevaleeren boven de kulturele aangelegenheden, welke dan in het gedrang zullen komen.

Het zal dan wel blijken, dat deze competentie-aangelegenheid niet in der minne op te lossen zal zijn. Een beslissing van den Rijkscommissaris zal hier moeten worden ingeroepen. Ik vertrouw dat U mij in deze belangrijke aangele-

genheid zult steunen. Het gaat hier om een levensbelang van de Nederlandsche Kultuurkamer. Deze zaak heeft zeel veel haast omdat de Commissie Woltersom reeds bezig is eenige der genoemde vakgroepen te organiseeren. Van Duitsche zijde heb ik volkomen steun van de Abt. Kultur. De Commissie Woltersom beweert echter, dat de betreffende Fachreferenten van de Gewerbliche Wirtschaft het standpunt van de Commissie zullen steunen.'

Dezelfde dag nog stuurde Goedewaagen een brief aan zijn collega Hirschfeld. 'Het is dringend noodzakelijk,' zo begon de brief²⁸, 'de verhouding vast te leggen tusschen enkele vakgroepen van de Nederlandsche Kultuurkamer en de zelfstandige organisatie van het bedrijfsleven. Ingevolge de Verordening 211/ 1941 van den Rijkscommissaris, betreffende de Nederlandsche Kultuurkamer, art. 1, 2e lid, behoort het tot de taak van de Nederlandsche Kultuurkamer de vakkundige, economische en maatschappelijke aangelegenheid der Kultuurberoepen te regelen. Ingevolge art. 17, van dezelfde verordening, bezit de Nederlandsche Kultuurkamer, binnen het kader van haar taak, verordenende bevoegdheid in den zin van art. 153 van de Grondwet.'

Verderop ging Goedewaagen in op het standpunt ten aanzien van de boekhandels en uitgeverijen:

'De uitgevers en de boekhandelaren zijn in Nederland, tezamen met de importeurs en de leesbibliotheken, samengebracht in de Vereeniging ter bevordering der belangen des Boekhandels. Deze Vereeniging, die sinds 1815 bestaat, heeft er steeds naar gestreefd een ordening tot stand te brengen, buiten de bestaande organisatie van het eigenlijke bedrijfsleven. Met het grafische bedrijf, drukkerijen, binderijen en cartonnagefabrieken, enz. bestonden slechts dwarsverbindingen. Men heeft steeds gevoeld dat bij de uitgevers en de boekhandelaren de kultureele belangen primair waren en dat de kultureele belangen niet voldoende zouden zijn veilig gesteld wanneer de organisatie zou worden opgenomen in een organisatie van het bedrijfsleven. Dit beginsel geldt thans ook in de Nederlandsche Kultuurkamer.'

Een schriftelijk antwoord van Hirschfeld op de brief van zijn ambtgenoot is niet terug te vinden en als er mondeling overleg is geweest, heeft dat in ieder geval niet geleid tot een overeenkomst want veertien dagen later richtte het DVK zich opnieuw tot Snijder²⁹:

'In aansluiting op mijn vorige brieven inzake de verhouding Nederlandsche Kultuurkamer/Commissie Woltersom, verneem ik, dat het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart een verordeningsontwerp aan de Duitsche autoriteiten heeft toegezonden betreffende de organisatie van de grafische industrie.

Deze verordening kan door mij niet geaccepteerd worden. Den inhoud van de verordening ken ik niet nauwkeurig, doch ik weet, dat volgens deze verorde-

ning, de uitgevers volledig ingeschakeld worden in de Commissie Woltersom.

De Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda deelt mijn standpunt volkomen en heeft hieromtrent een Aktennotiz verzonden aan de Abteilung Rechtsetzung, waarvan ik een afschrift insluit.'

De brief van Goedewaagen aan Snijder bleek een brief van Snijder aan de secretaris-generaal gekruist te hebben³⁰, waarin deze Goedewaagen juist had willen attenderen op het bewuste verordeningssontwerp, waarvan hij meende dat Goedewaagen het mede zou ondertekenen. Nu gaf hij de dagelijks bestuurder van de Nederlandsche Kultuurraad, dr. W. Zwikker, opdracht een brief op poten aan Hirschfeld te schrijven, waarin stelling werd genomen tegen de Commissie Woltersom.³¹

'Op zichzelf genomen zou het natuurlijk mogelijk zijn om de betreffende groepen zoowel onder de Cultuurkamer als onder de organisatie ter ontwikkeling van het bedrijfsleven te brengen,' schreef Zwikker. 'Deze dubbele organisatie zou echter voor de betrokkenen een groot nadeel zijn en het Deutsche voorbeeld toont aan, dat men daar er alles voor heeft gevoeld een dergelijke dubbele organisatie te vermijden en de bedoelde groepen niet tevens in de Gewerbliche Wirtschaft onder te brengen.'³²

Het lag voor de hand dat Hirschfeld trouw bleef aan de zienswijze van de *Commissie Woltersom*; in zijn antwoord aan Goedewaagen liet hij daarover geen twijfel bestaan.

'Mijn verdere overweging is nog deze,' schreef Hirschfeld³³, na eerst de band tussen uitgeverijen en grafische industrieën te hebben uiteengezet, 'dat het voor een bedrijfstak als de uitgevers, wier commercieele positie toch geheel met die van het overige bedrijfsleven overeenkomt, van bijzonder groot belang moet worden geacht ten aanzien van gewichtige economische vraagstukken van algemeenen aard hun stem in de zelfstandige organisatie van het bedrijfsleven zelf te doen hooren. Hun verplichtingen op cultureel gebied behoeven met de uitoefening van deze activiteit in geen enkel opzicht in strijd te komen en zeker niet, wanneer met de Cultuurkamer [Hirschfeld had duidelijk weinig op met de op Duitsland georiënteerde schrijfwijze van de Kamer met een k, AV] een intensief contact wordt onderhouden.'

Een afschrift van de brief werd aan Snijder gestuurd, die Hirschfeld onmiddellijk in niet mis te verstane termen antwoordde³⁴:

'Naar ik vernomen heb, heeft de Secretaris-Generaal van het *Departement van Volksvoorlichting en Kunsten* bij het schrijven van 17 juni 1942 een onderhoud aangevraagd met den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, juist over deze kwestie. Het komt mij derhalve wenschelijk voor, deze kwesties aan te houden totdat deze bespreking heeft plaats gevonden en de Rijkscommissaris zijn inzicht in dezen kenbaar heeft gemaakt. Ik verzoek U tot

zolang geen maatregelen te nemen, die practisch niet meer ongedaan gemaakt kunnen worden.'

Het gesprek dat Goedewaagen met Seyss-Inquart had, leidde er in eerste instantie toe, dat deze de zaak doorverwees naar Generalkommissar Fritz Schmidt en dr. Fischböck. Met hen beiden moest Goedewaagen de zaak bespreken, maar dit gesprek had slechts als resultaat, zoals Goedewaagen aan Snijder rapporteerde, dat Schmidt en Fischböck meenden dat alleen Seyss-Inquart een beslissing kon nemen en dat ze dat ook aan de *Rijkscommissaris* zouden melden.³⁵

Zodoende bleef de zaak slepen, verscheidene brieven van Snijder ten spijt. De *Commissie Woltersom* bleef actief. In een brief aan Snijder bij voorbeeld probeerde ze deze ervan te overtuigen, dat uitgevers en boekhandelaren zich wellicht zouden moeten organiseren als de organisaties van voedselvoorziening³⁶:

'De organisaties van voedselvoorziening toch vormen een verticaal verband, waarin producent, bewerker, verwerker en handelaar zijn aaneengesloten.'

Het was een laatste stuip trekking, want op 1 september 1942 kwam er een gemeenschappelijke bekendmaking aan de Nederlandse pers, waarin de Organisatiecommissie voor het Nederlandsche Bedrijfsleven en de Nederlandsche Kultuurkamer hun het een en ander te verstaan gaven, waarbij voor ons vooral de punten 1 en 3 belangrijk zijn³⁷:

- '1. Uitgevers van boeken en drukwerken van welken aard dan ook, boekmuziek- en kunsthandelaren, leesbibliotheekhouders en handelaren in voortbrengselen van kunstinijverheid, in wier bedrijf slechts werkzaamheden worden verricht, voor welke uitoefening het lidmaatschap van de Nederlandsche Kultuurkamer [een vereiste is].'
- '3. Voor zooverre een uitgever tevens een drukkerij of een ander grafisch bedrijf exploiteert, valt hij ten aanzien van die drukkerij of dat grafische bedrijf, onder de Organisatie van het Nederlandsche Bedrijfsleven, maar behoort tevens als uitgever tot de Nederlandsche Kultuurkamer.'

Zo was de strijd beslecht in het voordeel van Goedewaagen en Snijder. De visie die de nationaal-socialisten op de cultuurpolitiek hadden moest het natuurlijk ook wel winnen van die van niet-nationaal-socialisten als Hirschfeld en Woltersom. Dat de beide laatsten toch de strijd aanbonden, duidt hooguit op een wat naïeve visie op hoe de werkelijkheid in elkaar stak. Uitgevers en boekhandelaren werden na dit treffen in dezelfde organisatie ondergebracht als de scheppers van de boeken waarin zij handelden.

Er was nog een tweede conflict tussen DvK en *Commissie Woltersom* dat betrekking had op de boekenwereld. Dat vond plaats toen in juni 1942 de *Commissie Woltersom* liet weten dat wat haar betrof de *Nederlandsche Uitgeversbond* moest worden geliquideerd. De *Commissie Woltersom* wist ook al wat er met het

vermogen van de *Bond* moest gebeuren: dat moest worden overgedragen aan de *Vakgroep Uitgeverij* in oprichting.

De *Commissie Woltersom* sprak voor zijn beurt. De commissie had nog wel een heel kleine greep op de uitgeverwereld omdat die uitgevers die er ook een drukkerij op nahielden, nog onder de commissie vielen, maar door voor te stellen de *Uitgeversbond* maar te liquideren, daarmee ging ze ver haar boekje te buiten. De departementen waren het nog lang niet eens over de wijze waarop de *Vakgroep Uitgeverij* eruit moest zien, zodat er van de oprichting van een *Vakgroep* en dus ook van de liquidatie van de *Uitgeversbond* geen sprake was, al zou de dreiging van beide wel de gehele zomer blijven voortduren.

Overigens was het een zaak die vooral op de beide departementen speelde, maar binnen de uitgeverijen wond men zich er nauwelijks over op. In ieder geval hebben we van deze discussie geen spoor terug kunnen vinden in bij voorbeeld de notulen van de commissarissenvergaderingen van *Elsevier*.

Wat we wel kunnen aflezen uit die notulen was een toenemende zekerheid dat de oorlog niet eeuwig zou duren, zoals op de commissarissenvergadering van 27 juni bleek. Men had alleen geen idee wie de overwinnaars zouden zijn. Dat blijkt duidelijk toen de zesde druk van de *Winkler Prins*-encyclopedie ter sprake kwam:

‘Het tijdstip van het verschijnen der zesde druk wordt bepaald op zoo vlug mogelijk na de oorlog, doch in geen geval tijdens de oorlog, wegens de vele erin te beleggen middelen bij grondstoffenaanschaf en de risico's daaraan in onzekere tijden overmijdelijk verbonden.’

Elsevier was nog onzeker over de afloop van de strijd; de nationaal-socialisten onder de uitgevers wisten daar misschien ook wel het fijne niet van, maar ze wisten wel dat ze niet aan de zijlijn stonden te wachten: ze namen actief aan die strijd deel. Bij *Westland* en *De Amsterdamsche Keurkamer* gebeurde dat op een strijdvaardige manier. Hier zien we uitgevers die bij hun fondsvorming probeerden te participeren in wat ze als de grote omwenteling zagen. Zij lieten zich leiden door een vorm van idealisme, waar we nu geen begrip voor op kunnen brengen, maar die wel bestond. Hun uitgeverijen vormden in feite de ideologische ruggegraat van het nationaal-socialisme in Nederland en zo beschouwden ze zichzelf ook.

Maar er waren anderen, die ook wel nationaal-socialistisch waren, zoals *Gottmer* en *Oceanus*, maar lang niet zo militant. Zij behoorden tot die uitgeverijen die in de nieuwe conjunctuur mogelijkheden zagen om geld te verdienen, een nogal opportunistische bekering tot de nu heersende ideologie dus.

Bij *Oceanus* was het succes van die bekering heel duidelijk te zien aan de twee-maandelijks overzichten die Goddard voor zijn commissarissen maakte,

zoals deze zomer van 1942, toen hij tevreden terugzag op het eerste bestaansjaar van de uitgeverij³⁸:

‘In de afgelopen maand Juni bestond ons jong bedrijf juist een jaar. Wanneer wij de resultaten overzien, welke wij in die twaalf maanden bereikt hebben, zoo mogen wij voorzeker tevreden zijn. Vooral de Duitse leerboekjes zijn een verrassend succes geworden.’

Wat Goddard eigenlijk bedoelde: zonder die Duitse leerboekjes hadden we het zeker veel moeilijker gehad.

De totaalomzet over het eerste jaar was f 152 331,90, wat een geflatteerd cijfer was, al wilde Goddard dat niet weten. *Tachtig procent* van de omzet was aan die Duitse leerboekjes te danken. Ondanks de papierschaarste stonden ‘de Fünfte en Sechste Auflage, resp. groot 15 000 en 25 000 exemplaren’ op stapel.

De kunstboekenverkoop was heel wat minder voorspoedig verlopen; de bezetter zag er weinig belang in, en dus werd er geen papier meer beschikbaar gesteld al had de uitgever ‘voor onze Huebner-uitgaven nog tijdig een voldoende quantum kunstdrukpapier uit voorraad kunnen betrekken met medewerking van de daarvoor in aanmerking komende instanties’.

De cijfers van *Oceanus* mochten dan geflatteerd zijn; die van *Elsevier* waren dat in het geheel niet. Het bedrijf floreerde als nooit tevoren en waren de cijfers in 1941 rooskleurig geweest door de fabelachtige verkoopcijfers van *Hollands Glorie*, dat boek was inmiddels verboden en dus niet meer de kurk waar de uitgeverij voor een belangrijk deel op dreef.

In het eerste halfjaar van 1942 was de omzet van het bedrijf f 345 500,- en Klautz maakte een zeer voorzichtige raming van een totaalomzet over het hele jaar van f 577 000,- met een brutowinst van ongeveer f 210 000,- en een nettowinst van bijna f 100 000,-, wat aanzienlijker hoger was dan in 1941. Klautz pleitte ervoor door te gaan met de voorbereiding van nieuwe uitgaven. Commissaris Burgersdijk was het daarin wel met hem eens, maar hij plaatste een kanttekening, die ons ook veel leert over de verwachtingen die men voor de komende jaren had met het oog op de toenemende papierschaarste.

‘De Heer Burgersdijk noemt het zeer logisch, dat wij weliswaar deze uitgaven zoover mogelijk gereedmaken,’ lezen we in de notulen³⁹, ‘doch de verschijning in 1943 stellen ons zodoende thans reeds te verzekeren van een omzet in 1943, die overigens allicht aanzienlijk minder zal zijn dan de laatste paar jaren, wegens het uitverkocht zijn van zoovele van onze uitgaven en de onmogelijkheid van herdruk van verscheidene van deze boeken tengevolge van de papierschaarste en de vereischte goedkeuring van het Departement van Volksvoorlichting.’

Hoeveel bescheidener was dan de omzet van *Uitgeverij Liebaert* die de dertigduizend gulden per jaar bruto-omzet niet passeerde. Uitgever Van Houten had

slechts twee relatief goed verkopende boeken in het fonds, het *Wapen der Nederlanden* van C. Pama en *Van éénen bloede* van Jurriaan van Toll.

Van het eerste boek, dat bijna uitverkocht was, probeerde de uitgeverij via een advertentie in het *Nieuwsblad*⁴⁰ de commissie-exemplaren, die her en der nog bij de boekhandel lagen, terug te krijgen. *Liebaert* wilde of kon er geen herdruk van maken. Het boek van Van Toll daarentegen beleefde druk na druk; men was in de zomer van 1942 aan de vijfde druk toe.

Maar er werden niet alleen boeken verkocht, er werden er ook gestolen, zoals uit een brief van Ed. Gerdes, het hoofd van de Afdeling Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid van het DVK, mag blijken. Hij schreef *Uitgeverij Hamer*⁴¹:

‘Hierbij doe ik U de door U voor den cursus “Volksch Ornament” te Vaassen ingezonden boekwerken terugkomen. Er was voor Uw inzending veel belangstelling onder de deelnemers aan den cursus. Deze belangstelling bereikte enkele oogenblikken een dergelijke intensiteit dat zij de grenzen van het mijn en dijn overschreed. Slachtoffers hiervan werden: het werk over de Gezondheidsleer, Hamerreeks No. 2 een mapje formulieren Sibbe-onderzoek en een liederenblad.

Gaarne ontvang ik van U bericht, of U de geringe kosten welke deze werkjes vertegenwoordigen van mij vergoed wilt hebben, of dat U deze kleine schade voor rekening van de aan U verleende gelegenheid tot het maken van reclame voor Uw uitgave wilt stellen.’ Het antwoord van *Hamer* was simpel⁴²: men accepteerde het verlies.

Behalve dieven waren er ook de gebruikelijke oplichters, waar de boekhandel in toenemende mate mee te maken kreeg. *Het Nieuwsblad* stond vol met waarschuwingen; in de maand juli 1942 alleen al twee onder de kop ‘Waarschuwing’⁴³:

‘Eenige boekhandels in Amsterdam-Zuid zijn de dupe geworden van een dame, ongeveer 28 jaar oud, die onder de namen Meyer of De Jong boeken kocht, niet betaalde en een vals adres opgaf. Bij de recherche is aangifte gedaan. Gevraagd wordt de recherche op te bellen, wanneer bedoelde dame zich in een boekhandel mocht vertoonen. Waarbij natuurlijk de bona-fide dames Meyer en De Jong niet in het gedrang mogen komen. ‘t Lijkt ons niet zoo erg eenvoudig. Maar men is in ieder geval gewaarschuwd.’

Rond de naam De Jong hing toch al een luchtje; *Boekhandel Waltman*, Binnenwatersloot 33-35 in Delft bij voorbeeld had ervaringen met een zekere P.L. de Jong. Maar hier ging het om een man, wellicht de echtgenoot van de vrouw waartegen gewaarschuwd was door de Amsterdamse boekhandelaren. Waltman waarschuwde tegen deze De Jong ‘correspondeerende voor zoover tot op

heden bekend uit Schiedam of uit Goudenregenstraat 81, Den Haag, aan welk adres hij niet nader bekend is, betrachte men de grootste voorzichtigheid, daar er gegronde reden is aan te nemen, dat men hier met een geraffineerden oplichter te doen heeft'.⁴⁴

Er was inderdaad een grote honger naar boeken en dat betekende voor al diegenen die aan boeken wisten te komen, goedschiks dan wel kwaadschiks, gouden tijden. Antiquariaten bijvoorbeeld floreerden omdat men gehele bibliotheken kon inkopen met de wetenschap het gros der boeken voor een veelvoud weer kwijt te kunnen. De mensen wilden nu eenmaal lezen op de donkere avonden en de tragiek voor veel boekhandelaars was dat men aan de vraag niet of nauwelijks kon voldoen. De uitgeverijen zelf hadden ook bijna niets meer in voorraad en als men met een nieuw boek op de markt kwam, verkocht men op voorhand al meer exemplaren dan de oplage voor de eerste druk bedroeg en men had geen enkele zekerheid of er wel papier zou worden toegewezen voor een volgende druk.

Uitgeverij Meulenhoff bedacht een wel zeer opmerkelijke oplossing voor dit probleem. De boekhandelaars kregen te horen 'dat van 1 September 1942 af van ons fonds slechts *één exemplaar* per titel kan worden geleverd en dat daarbij geen aanbiedingsvoorwaarden gelden'⁴⁵ en omdat de uitgever wel wist dat er een storm van verontwaardiging uit de boekhandel op zou klinken, omdat *Meulenhoff* andere uitgevers wellicht op een idee zou brengen en daardoor de toevoer van boeken nog verder zou slinken, voegde de uitgever er streng aan toe:

'Tot onze spijt kunnen wij over deze, door de bijzondere tijdsomstandigheden noodzakelijke maatregelen niet corresponderen.'

Maar ook de meeste boekhandelaars begrepen wel dat men tot een rechtvaardiger distributie over moest gaan en zij die het daar niet mee eens waren, werden door de *Vereeniging* met duidelijke richtlijnen op de vingers getikt⁴⁶:

'Het is noodzakelijk, dat ieder die bestellingen uitschrijft, doordrongen is van de volgende geboden:

De voorraad-bestellingen moeten binnen redelijke grenzen gehouden worden. Hierbij moet rekening gehouden worden met

- a. de grootte van het bedrijf, in verband met de omzetten in vredestand en een beperkte vergroting van de behoefte,
- b. de aan iedereen bekende productiebeperking en de daaraan verbonden schaarschte,
- c. den eisch eener rechtvaardige verdeling onder den handel,
- d. den eisch van een systematische verdeling over de buitenlandsche markt.'

Het was een punt dat veel belangrijker bleek te zijn dan het uitstoten uit de beroepsgroep van de joodse collega's of de wel- of niet-aanmelding bij de Kul-

tuurkamer. Het leek wel alsof dit bijna hamerstukken waren. Het dichtknijpen van de toevoer van het artikel waar die boekhandel van diende te leven daarentegen, raakte elke handelaar in het wezen van zijn bestaan. Het was dan ook geen wonder dat voorzitter Noothoven van Goor in de jaarvergadering van de *Vereeniging* die in juli werd gehouden in zijn openingstoespraak al uitvoerig op het onderwerp van de distributie inging⁴⁷:

‘Dat het zoo druk is in den van ouds stilsten tijd, doet wonderlijk aan. Uitgevers en boekhandelaren zouden tevreden moeten zijn nu het boek zoo goed en gemakkelijk verkocht wordt, doch deze schijnbaar goede tijd van het boek zal noodzakelijk door een zorgvollen gevolgd worden, welke feitelijk al is aangebroken. Krijgen de uitgevers niet steeds meer moeilijkheden met de wijze waarop het boek nog gebonden mag worden? De goede uitvoering waardoor het Nederlandsche boek bekend is, komt in het gedrang. De moeilijkheden in ons vak spitsen zich meer en meer toe. De papierschaarschte maakt het den uitgevers moeilijk aan de vraag naar boeken te blijven voldoen en herdrukken of nieuwe uitgaven te brengen.’

Het leek wel alsof *Oceanus* dergelijke problemen in het geheel niet kende. De uitgeverij had het vooral druk met het aanslepen van de ene druk na de andere van het Duitse leerboek. Op 15 juli had men al 93 811 exemplaren verkocht; op 15 augustus was dat aantal al gestegen tot 106 067.

‘Ook de anders over het algemeen stille zomermaanden zijn voor ons bedrijf bijzonder drukke maanden geweest,’ schreef Goddard in zijn twee-maandelijks overzicht.⁴⁸ Om aan de bestellingen voor het Duitse leerboek te voldoen, moesten de drukorders zelfs over twee verschillende drukkerijen worden verdeeld.

Maar Goddard wees er ook op dat het echt niet alleen het Duitse leerboek was waar zijn uitgeverij op dreef, hoewel dat wel de werkelijkheid was. Hij presenteerde zich als een initiatiefvol ondernemer, zoals hij opgewekte stelde:

‘Intusschen zijn wij weder begonnen met onze nieuwe, zoogenoemde najaarsaanbieding, waarmede deze medewerker, Gerben Colmjon [de samensteller van *Wanneer een eiland zich vernieuwt* en meer bekend door een later in de bezetting verschenen studie over Busken Huet, AV] juist deze week een aanvang heeft gemaakt.’

In die najaarsaanbieding van *Oceanus* zaten zeven nieuwe titels: R.W.P. de Vries jr., *Nederlandsche grafische kunstenaars*, P.C. Boutens, *Gegeven keur*, Lodewijk van Deyssel, *Proza*, dr. F.M. Huebner, *Jeroen Bosch*, M. Vierhout, *Raden Adjeng Kartini*, Frits Roosdorp, *Kinderen* en prof. dr. Heinz Kindermann, *De Duitsche letteren na den wereldoorlog*.

En *Oceanus* was een samenwerking aangegaan, zoals Goddard trots kon melden:

‘Verheugd is nog het feit, dat wij in de vorige maand naar aanleiding van aangename met onderscheidenlijk Dr. Petri, Berlijn en Dr. Behrens, Den Haag tot een welkome vorm van samenwerking zijn gekomen met de Deutsch-Niederländische Gesellschaft te Berlijn ten opzichte van de van deze instelling reeds verschenen uitgaven, alsmede aangaande de door haar nog verder uit te geven publicaties. Voor zoover mogelijk zullen deze publicaties bij ons gelijktijdig in de Deutsche en Nederlandsche taal verschijnen.’

Een van de eerste projecten vanuit deze samenwerking was de *Deutsch-Niederländischen Musikbeziehungen im Wechsel der Jahrhunderte* van Walter Nedoma. Dat was een uitgave in de reeks ‘de zuiver culturele geschriften’, zoals Goddard die had bestempeld. Maar er was een andere reeks die heel wat minder onschuldig was. Daarin verschenen min of meer politiek getinte publikaties en het waren juist deze geschriften waarmee Goddard na de oorlog werd geconfronteerd. Hij hield toen overigens bij hoog en bij laag vol dat hij en zijn *Oceanus* niet hadden gecollaboreerd.

Tijdens de oorlog wist men al dat de zaken anders lagen. In het illegale *Vrij Nederland* kon iedereen in 1944 lezen⁴⁹:

‘Terwijl de boekhandelaren, beter dan de lezers, weten dat uitgeverijen als Holle & Co., Storm van Leeuwen en Oceanus fout zijn, al geeft de laatste werk van Boutens en Van Deyssel uit.’

Waarschijnlijk wist de anonieme schrijver wel dat Goddard in 1942 geprobeerd had de in zijn ogen zeer commerciële Max Blokzijl binnen het fonds te halen met zijn *Ik was er zelf bij*. Het was inmiddels 1942 en Max Blokzijl had inmiddels al een behoorlijk treurige reputatie opgebouwd. De commissarissen zagen dat helderder in dan Goddard. Zij redeneerden dat als *Oceanus* een dan wel de Nieuwe Orde toegedane maar verder zo respectabel mogelijke uitgeverij wilde zijn, men verre moest blijven van demagogen als Blokzijl. Ze adviseerden Goddard het boek elders onder te brengen en met leedwezen deed hij dat. Hij verkocht de gehele oplage aan *Nenasu*, maar hij kon toch niet nalaten om in zijn rapportage over deze verkoop op te merken dat het boek in zijn geheel door *Oceanus* was geproduceerd, ‘zoodat het eigenlijk volkomen een uitgave van ons is gebleven’.⁵⁰

Toch was Goddard slim genoeg om te weten dat de commissarissen wel gelijk hadden en dat het beleid van *Oceanus* ook gericht moest zijn op een eventuele naoorlogse situatie waarin Duitsland níet de overwinnaar zou zijn. Die gedachte blijkt onverhuld uit de volgende zinsnede in een van zijn rapporten waarin aan de ene kant duidelijk wordt dat *Oceanus* collaboreerde, maar ook dat de uitgeverij slim genoeg was om zich in te dekken⁵¹:

‘Als eerste voor de tweede rubriek [die van de politiek getinte publikaties dus, AV] ligt thans in zetsel *Die Rolle der Niederlanden im jungen Europa*. Na overleg

met mr. Behrens meenen wij U te moeten voorstellen dit en dergelijke politiek getinte vlugschriften te doen verschijnen met den naam van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* te Berlijn als uitgeefster, in tegenstelling met de publicaties van de andere rubriek, welke wel den naam van ons bedrijf als uitgevers zullen dragen.'

Maar al met al ging het dus voorspoedig met *Oceanus*. Op de bank stond maar liefst f 72 546,11 en bovendien stond er nog een bedrag van f 37 000,- aan vorderingen uit.

Niet alleen *Oceanus* floreerde, ook met *Westland* ging het goed. De firma nam alleen al in de maand juli vier boekhandels over en plakte er de naam *Volksche Boekhandel* op de ruit. Dat lot trof de Amsterdamse boekhandel *Hemelrijck*, de Hilversumse boekhandel *D. Pack* en de Utrechtse firma's *Stichtsche Boekhandel* en *M. Vet*. En het einde van de overnamedrift van *Uitgeverij Westland* was nog niet in zicht.

Je zou denken dat deze toename van nationaal-socialistische boekhandels vooral profijtelijk was voor uitgeverijen van dezelfde kleur, maar dat was lang niet altijd het geval. Dat lag niet aan de samenwerking tussen deze geroofde boekhandels en de uitgeverijen, maar veeleer aan de gebrekkige bedrijfsvoering van de laatste. Uitgeven is hoe dan ook een vak en veel nieuwkomers hadden er de grootste moeite mee dat vak onder de knie te krijgen. Bovendien wreekte zich het feit dat veel boekhandels, ondanks het gebrek aan boeken, het eenvoudig vertikten om de produkten van deze uitgeverijen aan te kopen.

De Amsterdamsche Keurhamer had daar zonder twijfel ook mee te maken, maar zeker weten doen we dat niet omdat de financiële positie van deze uitgeverij ondoorzichtig in deze zomer van 1942 blijft. Ogenschijnlijk was de firma succesvol, maar intern klopte er veel niet. George Kettmann was in deze periode, zoals we in deel II hebben gezien, in toenemende mate geplaagd door verwickelingen binnen de NSB en hij moest de leiding vaak overlaten aan zijn vrouw die wel het fanatisme van haar man bezat, maar niet diens handigheid. Dat zou later nog duidelijker worden, toen Kettmann naar het oostfront vertrok en zich nauwelijks meer met de uitgeverij bemoeide: het bedrijf stortte ineen. Nu kunnen we alleen constateren dat er veel grote en kleine irritaties bestonden tussen uitgever en auteurs en die irritaties wijzen op geldzorgen bij Kettmann.

Neem alleen al het volkomen uit de hand gelopen conflict tussen Kettmann en zijn vertaler Steven Barends om enkele honderden guldens. Een gevolg van het conflict was in ieder geval dat het standaardwerk van Alfred Rosenberg de Nederlands lezende nationaal-socialisten voorlopig werd onthouden.

'Van je Vrouw vernam ik dat je - zooals ik ook wel begreep, sterk met werk bezet bent,' schreef Kettmann begin juli aan Barends⁵². 'Zij beloofde mij, je te zeg-

gen, dat ik in elk geval nog graag antwoord wilde hebben omtrent den termijn waarop de vertaling van Alfred Rosenbergs *Mythus* gereed zou zijn. Tot dusver hoorde ik helaas nog niets. In plaats van de toegezegde 200 blz. kreeg ik nog slechts de helft daarvan in handschrift toegezonden; ik reken er op, de 2e honderd bladzijden althans voor 15 dezer te ontvangen. Ik zal die 200 blz. dan naar Berlijn sturen ter keuring, wanneer je tevens aangeeft, wanneer jij denkt de rest op te leveren. Er is nu al heel wat tijd overheen gegaan sinds je de vertaling ter hand nam; wij moeten ons daarover binnenkort verantwoorden.'

Aan het slot van de brief realiseerde Kettmann zich dat de brief nog niet dringend genoeg was, dus eindigde hij met de noodkreet:

'Laat mij nu niet vergeefs op bericht wachten, maar geeft antwoord, opdat wij weten waar wij aan toe zijn!

Heil!'

Kettmann schreef deze brief tevergeefs, want Barends antwoordde niet en de vijftiende juli ging voorbij en ook de tweede honderd pagina's waar Kettmann om had gevraagd, kwamen niet binnen. Hij voelde zich daarom genoodzaakt een veel hardere brief te schrijven en verzond hem bovendien aangetekend⁵³:

'Helaas zien we ons verplicht je te sommeeren om werkelijk op 1 Augustus a.s. de volledige vertaling van Alfred Rosenberg's "*Mythus des xx. Jahrhunderts*" te onzen kantore in te leveren.'

Kettmann gebruikte in zijn brief nog een extra drukmiddel door de Duitse instantie te hulp te roepen die de rechten beheerde voor Alfred Rosenberg:

'Reeds voor de derde maal vraagt thans de Zentralverlag der NSDAP om opheldering, zonder dat wij de vereischte inlichtingen, hoe ver het nu met de vertaling staat hebben kunnen geven. Wij kunnen hierin niets anders dan een zoo grove nalatigheid van den vertaler zien, dat wij den reeds verlengden termijn van inlevering definitief op 1 Augustus 1942 stellen.'

En dan? Welke sanctiemogelijkheid had Kettmann? Heel eenvoudig: dan maar geen uitgave van Rosenberg's *Mythus*:

'Mocht de vertaling op dien datum niet in ons bezit zijn, dan wordt daarmee de uitgestelde overeenkomst van onwaarde en is de zaak afgedaan.'

Hierdoor moet Steven Barends zijn geschrokken, want hij belde Kettmann op en beloofde hem van alles, wat we niet meer kunnen nagaan, op voorwaarde dat deze de vertaling niet zou afblazen, maar hem alsnog twee maanden uitstel wilde geven. Dan zou hij zijn verplichtingen voor de volle honderd procent nakomen. Nu had Kettmann zijn lesje wel geleerd; de belofte van Barends per telefoon legde hij schriftelijk vast en deze brief stuurde hij Barends opnieuw per aangetekende post, zodat hij zich er niet alsnog uit kon draaien. Kettmann maakte één voorbehoud: Berlijn moest wel toestemming geven⁵⁴:

‘Wij zullen Berlijn ervan in kennis stellen, dat op 1 October a.s. de rest van het handschrift ter keuring wordt ingezonden, in de hoop dat hiermede genoeg zal worden genomen. Volgens de overeenkomst zijn wij verplicht geweest, binnen een jaar (dus op 28 Juni 1942) het werk te doen verschijnen; wij vragen thans de hiervoor noodige verlenging, evenwel in de stellige verwachting, dat je ons niet opnieuw in ons vertrouwen zult beschamen.’

Gelukkig had Kettmann nog zijn dichterlijke uitlaatklep. Hij kon er zeker van zijn dat hijzelf in ieder geval zijn poëzie wel op tijd bij zijn eigen uitgeverij zou inleveren, zoals *Jong groen om den helm* dat in 1942 verscheen en waarin het lijkt alsof hij zijn zorgen heeft weggeschreven in regels als⁵⁵:

Vergeefs wie het goud wilde stutten
- de klinkende smidse is óns.
De reuzen staan óp uit hun putten
de vlag der vermetelen dragend,
het voetstuk door Mammon wegvagend,
en dwingend door arbeid en tucht
de goudmacht tot smaad'lijke vlucht.

Straks zullen de klokken gaan luiden
en open en bloot ligt het land,
een weelde vol geuren van kruiden,
met zonlicht gevuld tot den rand.
Nog bliksemt het zwaard uit de scheede,
nog trekken de legers hun spoor,
maar dan komt er wérkelijk vrede -
hoe lang is dat nu al geleden? -
de meeuw van de jeugd vliegt ons vóór.

Zal de poëzie er ook echt in geslaagd zijn al zijn zorgen weg te vagen? Het is de vraag, want hij had het er maar druk mee. Vertraging bij de vertaling van Barends, maar ook vertraging bij de produktie van de uitgaven van *Oostland* en het *Keurjaarboek 1932-1942*, waarvoor de clichés bij *L.Th. Boelaers & Zonen* NV in Den Haag werden gemaakt. Wat *Oostland* betreft, begin juli stuurde Kettmann een brandbrief naar Den Haag⁵⁶:

‘Wij rekenen er stellig op deze cliché's spoedig te ontvangen. Als autotypie zouden wij de tekening “De fakkeldrager” dan nog gaarne ontvangen en in één kleur op een breedte van 9,5 cm; dit heeft feitelijk *de meeste haast*, daar het als illustratie op kunstdruk voor een reeds zeer vertraagde uitgave bestemd is.’

Het *Keurjaarboek* had ook haast en moest nodig opgeleverd worden, dus stuurde Kettmann een week later opnieuw een brief aan *Boelaers & Zonen* en om te laten zien hoe gepresseerd *De Amsterdamsche Keurkamer* was, had men gekozen voor een aangetekende expresse-brief⁵⁷:

‘Voor den rug van onze uitgave “Keurjaarboek (1932-1942)” hebben wij een bandstempel in goudfolie noodig; zooals wij U reeds telefonisch vroegen, rekenen wij er stellig op, dat U dit *met speed* laat gereedmaken.’

Het mag bijna een wonder heten, maar het lukte Kettmann toch om op 25 juli zijn reeds lang aangekondigde tuinfeest ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de uitgeverij te houden en daar ook het *Keurjaarboek* te presenteren. Dat gebeurde heel plechtig om half vijf in de middag en het was werkelijk een ‘keur’-boek geworden met zijn meer dan zeshonderd pagina's en een inleiding van Goedewaagen.

‘Niet zoozeer ter herdenking van de afgeloopen tien jaar is deze uitgave opgezet, maar vooral als een getuigenis van krachten, wier werk voor de toekomst beteekenis heeft,’ berichtte het *Nieuwsblad* over het evenement⁵⁸.

Een van de auteurs die een bijdrage in het *Keurjaarboek* geplaatst zag was de dichter Rob Delsing, die binnen de nationaal-socialistische literatuur onsterfelijk werd doordat hij niet alleen Hitler bezong, maar ook diens herdershond Blondi, een gedicht dat natuurlijk in het *Keurjaarboek* prijkte en dat eindigde met de weemoedige strofen⁵⁹:

Héél éven is hij niet de veldheer van legioenen
voor wien elk trouw soldatenhart met vreugd te sterven weet,
een kort moment niet Führer van geestdriftige miljoenen
die met zijn woord én daad een ijzeren toekomst smeedt.

Stil gaat hij door dit bosch, waar vliegjes zweven
in 't zonlicht dat schuin door de blaren speelt
op al die dingen van dit klein en rustig leven
en op een hand die, even, zachtjes streelt.

Delsing schreef dat hij niet naar het feest kon komen omdat hij op dat moment in Berlijn woonde (Nierstrasse 26, Berlin-Friedenau). ‘Zeer jammer,’ vond Delsing dat⁶⁰, ‘want ik had die gelegenheid gaarne tevens willen gebruiken om eens kennis te maken met een aantal dichtende en leidinggevende Duitschers.’

Zijn gelukwens was er overigens niet minder om:

‘Ik wensch aan de Keurkamer een langdurig bloeiend bestaan toe en aan U en Uw vrouw van harte heel veel succes met Uw prachtige werk.’

Het was inderdaad jammer maar bedankt voor de gelukwens, antwoordde

Kettmann hem⁶¹, 'want het was in elk opzicht een geslaagde bijeenkomst'. Hij had overigens voor Delsing verder slecht nieuws:

'Tot onze spijt hebben wij ondanks herhaald aandringen nog geen verwerkingsvergunning van het departement ontvangen voor Uw dichtbundel "Zwart goud", die reeds eenige tijd gezet staat. Ook het omslag is gereed, wij hebben er zelfs in het "Keurjaarboek" een reproductie van kunnen geven. Spoedig hopen wij den dichtbundel te kunnen zenden.'

De bundel zou pas in het najaar verschijnen en dat was Kettmann welkom, want zoals elke uitgever kampte hij met een uiterst beperkte voorraad. Toen zijn broer, de vertegenwoordiger Jan Kettmann op 9 juli was vergeten zijn wekelijkse orders in te leveren, kreeg hij dan ook niets meer.

'Daar er van sommige uitgaven, zooals U weet, slechts beperkte voorraad was, wilden we deze voor U reserveren,' schreef Kettmann⁶². 'Zooals U zult begrijpen, was dit thans niet meer mogelijk.'

Maar het was niet alleen slecht nieuws in deze julimaand. Van de detectiveschrijver Nico Cramer mocht *De onbekende* verschijnen en dat was een hele opluchting: het DVK was bepaald niet scheutig met het verstrekken van papier voor zulke lichte kost als een detective, terwijl Kettmann wist dat juist dit soort boeken in deze benarde tijden goed verkochten.

De dichter J.A. Boreel de Mauregnault hoefde echter in het geheel niet te rekenen op papier voor zijn dichtbundel, al stuurde hij Kettmann nog zo'n artistiek-aandoende brief⁶³:

'Kameraad, zooals U mij destijds verzocht, doe ik U hierbij gaarne nog eenige andere gedichten toekomen in de hoop, dat hier nu iets bij is, dat voor publicatie in aanmerking komt. Ik voegde een van mijn laatste gedichten "Volk en Vaderland" niet bij, in de overtuiging, dat ik dat bij de vorige zending heb gevoegd. Dit werd van verschillende zijden zeer gewaardeerd. Mocht U het niet hebben geeft U mij dan even een bericht als U wilt? Aangezien ik op school aan een combinatie van oude en nieuwe spelregels "geleden" heb, moge ik U vriendelijk verzoeken bij het doorlezen even op de geslachten der woorden te willen letten; daar lig ik voortdurend mee overhoop. Enkele zuiver landschapsbeschrijvende gedichten zond ik U, meen ik, reeds de vorige maal toe. U ziet het, dit is alles lyriek, maar als U toch van plan bent een algemeene dichtbundel samen te stellen kan het er wel in. Ik lever op dit terrein mijn beste werk, het moge dan wat individualistisch zijn, toch weet ik uit ervaring, dat het juist door zijn eenvoud den lezer treft. In dat opzicht vernam ik vaak merkwaardige staaltjes daarover van enkelen, die mijn werk lazen.'

Zo had Kettmann in de warme augustusmaand die voor de boeg stond nogal wat te doen, al was het alleen maar om deze gemankeerde dichter uit te leggen dat er geen plaats voor hem zou zijn in het fonds van *De Amsterdamsche Keurkamer*.

Kettmann moest in dezelfde augustusmaand leren dat zijn *Keurjaarboek* heel slecht verkocht, wat jammer was voor Jan Kettmann en zijn vijftien procent, maar, aldus Frits Sampimon in *De Schouw*, daar zou het echtpaar Kettmann niet over treuren.⁶⁴ Hij schreef:

‘Een uitgeverij heeft altijd vele kanten, waarbij echter meestal de nuchtere en praktische den boventoon voert. Dit is nu echter juist niet het geval bij De Amsterdamsche Keurkamer. Hier treedt de subjectieve, de menselijke kant op den voorgrond. Dit blijkt o.a. uit de uitgaven, waarbij er niet op wordt gelet, of het een “bestseller” is, die veel geld op zal brengen. Neen, het echtpaar Kettmann liet zich bij zijn keuze altijd alleen leiden door zijn liefde voor ons volk en vaderland. Slechts boeken, die daadwerkelijk konden bijdragen tot de opbouw van het nieuwe Nederland, van het nieuwe Europa, werden uitgegeven. De innerlijke waarde was doorslaggevend.

Ook de houding van de directie tegenover haar schrijvers en vertalers wordt, bovenal door menselijkheid en kameraadschap gekenmerkt. Zij kent hem in al haar noden en vreugden, bespreekt met hen gezamenlijk de moeilijkheden en de te overwinnen hinderpalen en kiest ook met hen de feest- en hoogtijdagen. In haar optreden en wezen is zij in den waren zin van het woord: kameraadschappelijk steunend op haar moed, offers en liefde voor den Germaanschen mensch, kan de Keurkamer, gedragen door een machtig en schoon ideaal, vol vertrouwen haar tweede decennium ingaan.’

Nu was Frits Sampimon niet de meest objectieve getuige. Hij was niet alleen nationaal-socialist, maar ook als vertaler afhankelijk van de gunsten van Kettmann die hem in 1941 een kluif had toegeworpen. Hij mocht een boek vertalen van Janke Janeff dat in 1942 onder de titel *Memorie dezer eeuw* verscheen.

Ook voor *Uitgeverij De Schouw* was de warme augustusmaand 1942 geen maand van rust. In ieder geval verschenen er twee belangrijke nationaal-socialistische boeken bij deze uitgeverij, *Idee en gedaante van het Groot-Duitsche Rijk* van Kurt O. Rabl en *Bevolkingsleer en bevolkingspolitiek in den volkschen staat* van K.W. Boekholt. Het waren twee prestige-projecten en Oosthoek moet zichzelf al hebben gezien als een vooraanstaand uitgever binnen de Nieuwe Orde. In ieder geval werd hij zo zelfbewust dat hij het zich kon veroorloven een manuscript naar het DVK terug te sturen, terwijl hem dat juist door Van Ham warm was aanbevolen. Een jaar eerder zou Oosthoek zich zonder twijfel geschikt hebben naar de wensen van de machtige ambtenaar op het DVK. Nu niet. Het ging om *Herakles* van dr. K.H. de Raaf en Oosthoek zag er niets in.⁶⁵

Oosthoek voelde zich ook zekerder worden nu hij van de *Vereeniging* te horen kreeg dat men hem na lang aarzelen toch de erkenning voor zijn boekhandel gaf. *De Schouw* had namelijk een boekhandel, maar geen van de personeelsleden bezat de vereiste kwalificaties. Toch ging de *Vereeniging* overstag⁶⁶, zij het

dat dat was gebeurd na enige aandrang van de zijde van Van Ham. De *Vereeniging* had echter geen zin om de erkenning aan Oosthoek persoonlijk te verlenen. Van de personeelsleden koos men de bedrijfsleider Johan van Keulen uit, die tenminste nog iets van het vak wist.

‘Intusschen zien wij nog gaarne Uwe bevestiging tegemoet, dat U, bij eventueel ontslag van de heer Joh. van Keulen, tot zijn opvolger zult benoemen iemand, die aan dezelfde eischen van vakkundigheid voldoet,’ voegde de *Vereeniging* er veiligheidshalve aan toe. Al was Oosthoek een pedante man en zullen we nog zien dat hij in zijn sociale contacten tamelijk onmogelijk was, niet ontkend kon worden dat hij van *De Schouw* een uitgeverij aan het maken was, al vormde hij nog steeds geen werkelijke bedreiging voor *Westland*, maar die werd dan ook door Duits kapitaal beschermd of *De Amsterdamsche Keurkamer*, die de oudste van het stel was met zijn tien jaar, of *Het Bolwerk*, die dan wel niet zo lang bestond, maar zo gelieerd was met het nationaal-socialisme van voor de oorlog dat het bedrijf werkelijk was gaan meetellen, niet in het minst door de grote zaak die *Het Bolwerk* in de Kalverstraat had.

Zijfers was, en daarin was hij niet anders dan Oosthoek, bijzonder met zichzelf ingenomen en had daarnaast een hoge dunk van de zaak die hij had opgebouwd. Dat kwam wel heel duidelijk tot uiting in de brief die hij in augustus schreef aan A.C. Meyer, die op dat moment precies tien jaar in dienst van de zaak was⁶⁷:

‘Tientallen van Kameraden, die al lang uit onze zaken zijn weggegaan, omdat hun de strijd te zwaar viel, of er naar streefden er beter van te worden, of zich *niet* correct wisten te gedragen, hebt gij met leede oogen zien vertrekken, maar trouw zijn we samen overgebleven, alles in het werk stellende het doel van de zaak, het doel, ook in ons Volk het Nationaal Socialisme te brengen te verwezenlijken. Er zijn ook vele Kameraden uit onze zaken naar het Oostfront vertrokken, welbewust, met inzet van hun leven, waarvoor wij de hoogste achting kunnen hebben. Mocht gij ooit wroeging hebben zelf ook niet naar het Oostfront te zijn vertrokken, bedenk dan dat gij vrijwillig vanaf 1935 tot op heden volkomen aan den strijd hebt deelgenomen, bedenk, dat in dit jaar nog een bom ontplofte in dit gebouw en gij toch immer op Uw post bleef staan. Vergeet het Uw geheele leven niet, dat Gij deze strijd hebt ingeleefd, tezamen met Uw ouders en Zuster en stellig niet het minst met Uw meisje, later verloofde en daarna Uw vrouw. Zij hebben U daarin ten allen tijde terzijde gestaan en het vertrouwen in het Nationaal Socialisme niet stuk gemaakt.’

Volk und Reich Verlag moest nog maar zien of het in staat zou zijn om zo lang personeelsleden te binden. Deze uitgeverij werd pas in augustus 1942 opgericht met Friedrich Heiss als directeur. Het aanvangskapitaal was niet gering, maar liefst f 100 000,- verdeeld over honderd aandelen.⁶⁸

Volk und Reich zou zich op het niet-vertaalde Duitse boek toeleggen. De firma was daarmee indirect toch een concurrent van *Westland* dat ook het Duitse boek propageerde, maar dan wel in vertaling. Johanna Haarers *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler* was daar een voorbeeld van. Het zou in 1943 in de vertaling van Steven Barends verschijnen, maar de voorbereidingen voor de uitgave hadden in 1942 plaats. In augustus kon *Westland Drukkerij Verwey* in Mijdrecht berichten dat de vergunning tot het drukken van het boek inmiddels was uitgegeven.⁶⁹

Dat betekende dat *Verwey* de vellen kon bedrukken met een tekst als⁷⁰:

‘Want wij hebben nu onzen Führer! Hij vraagt van ons geen offer, dat hij niet zelf ook te allen tijde zou brengen. In het Westen heeft hij het Rijk laten beschermen door een reusachtigen muur van beton, staal en ijzer. Dat is onze Duitse Westwal, waar geen vijand doorkomt. Onze vliegeniers en onze dappere zeelui, vooral die in de duikboten, hebben den Engelschen al getoond, wat het beteekent, tegen ons een oorlog te beginnen. Menig Engelsch vliegenier werd al neergehaald, menig trotsch Engelsch schip werd lekgeschoten en moest zinken. Uithongeren kunnen de Engelschen ons niet meer. Er is in Duitschland altijd nog zooveel te eten, dat niemand honger hoeft te lijden. En niemand mag ons den moed en het vertrouwen ontrooven, zooals in den vorigen oorlog gebeurde. Neen, wij luisteren alleen maar naar de stem van den Führer en naar de mannen, die sinds jaren trouw naast hem staan. In hem willen wij gelooven, in hem hebben wij vertrouwen, hem willen wij volgen, waar hij ons ook leidt, nu en te allen tijde.

Laten we dat nooit vergeten. Laten we God alle dagen danken, dat hij ons dezen man heeft gezonden, en dat wij in dezelfde dagen als hij mogen leven, hem mogen zien en zijn stem mogen hooren. De heele wereld benijdt ons om dien man. Laten we daarom hopen, dat hij gezond en sterk moge blijven.’

Eigenaars van *Drukkerij Verwey* waren Cornelis en Johannes Verwey. Ze moesten zich na de oorlog verantwoorden voor het drukken van dit boek. Daarnaast werden ze ervan beschuldigd dat ze in opdracht van de nationaal-socialistische uitgeverij *Atlantic* in 1943 een mapje politieke spotprenten hadden gedrukt, verder het boek *De Führer* van Erich Beier-Lindhardt en in opdracht van de NSDAP de brochures *Nederduitsch-Wederduitsch* en *Nederland's doodsvijand*. Op 29 november 1945 werden beide broers tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar ze gingen in cassatie. Dat cassatieverzoek werd op 11 maart 1946 behandeld en hun straffen gingen aanzienlijk omlaag (Cornelis kreeg een jaar en Johannes zes maanden) en bovendien werden de gevangenisstraffen voorwaardelijk en dat omdat, zoals het vonnis luidde 'de Raad, in aanmerking nemende zoowel den aard en den omvang van de in het bedrijf van requiranten

gedrukte vijandelijke propaganda en de directe en indirecte voordeelen, die requiranten door het plegen van het feit hebben genoten, als de houding van vele andere Nederlandsche drukkers, die zich sterk hebben laten beïnvloeden door angst voor het verlies van hun bedrijven en machinerieën, van oordeel is, dat aan requiranten na te melden gevangenisstraffen behooren te worden opgelegd, echter voorwaardelijk onder zoodanige bijzondere voorwaarden, dat zij belangrijk meer moeten offeren, dan de winst, welke zij blijkens de beschikbare gegevens door het vervaardigen van propagandadrukwerk voor den vijand hebben behaald, zulks ten gunste van werkgevers en arbeiders in de grafische bedrijven, die tijdens de bezetting door daad of houding tot het binnenlandse verzet hebben bijgedragen, alsmede van hun gezinnen of nabestaanden.'

Dat betekende dat Cornelis Verwey een bedrag van f 12000,- en Johannes Verwey een bedrag van f 3000,- moest schenken aan de *Stichting 1940-1945*.

Naast het boek van Haarer kreeg *Westland* ook de vergunning van het DVK voor een ander belangrijk werk, *Das Reich des Führers* van Johannes Ohquist, Frits Sampimon was hiervan de vertaler en hij schreef over dit boek een brief aan Goedewaagen (overigens op briefpapier van *De Schouw*). De brief had een speciale bedoeling zoals al snel bleek⁷¹:

'Dit boek behandelt den opbouw en de geschiedenis van het nationaal-socialistische Duitschland en is een uitstekend naslagwerk. Ook de propagandistische waarde is groot.

Dr. Schwier verzocht mij U te willen vragen een voorwoord bij de Nederlandsche uitgave te willen schrijven. De directie van *Westland* (en ik natuurlijk ook) zou dit ten zeerste op prijs stellen.'

Goedewaagen wilde in principe wel, liet hij Sampimon, via het *Hoofd van de Afdeling Juridische Zaken* weten⁷², maar 'de Secretaris-Generaal zou echter eerst gaarne kennis willen nemen van het manuscript'.

Daar moet Goedewaagen van geschrokken zijn. Het boek was fanatiek, fanatieker dan de smaak van de keurige Goedewaagen toeliet. Dat bleek vooral in de passages bij het hoofdstuk 'Nationaal-socialisme en jodendom', waarin bij voorbeeld de *Neurenberger Wetten* worden uitgelegd⁷³:

'Tot het zuiver houden van het ras dienen de zoogenaamde Neurenberger Wetten van 15 September 1935, die tot doel hebben de bloedsvermenging van Deutsche menschen met joden te verhinderen. Deze wetten gaan uit van het besef, dat rassenkundige zuiverheid van het bloed voorwaarde voor een gelukkige toekomst van het Deutsche volk is; zij brengen een fundamenteele, wettelijk regeling van de rassenkwestie en zijn dus van beslissende beteekenis voor de beoordeling van het standpunt van het nationaal-socialisme ten opzichte van het jodenvraagstuk. Eerst een nauwkeurige studie der rassenkwestie en de

beteekenis, die het nationaal-socialisme in het volksleven hieraan hecht, maakt het mogelijk de wetgeving, die betrekking heeft op de erfelijke gezondheid van het volk op de juiste waarde te schatten.'

Dat dit soort wetten de afkeer buiten Duitsland van het nationaal-socialistische wereldbeeld alleen maar versterkten, realiseerde Ohquist zich natuurlijk ook maar hij gaf daar een simpele verklaring voor, het officiële standpunt der nazi's⁷⁴:

'Naar aanleiding van deze afweermaatregelen van het Derde Rijk riep het wereldjodendom, met zijn politiek-financieele centrale in New-York, de democratische staten tot een gemeenschappelijke strijd tegen het Derde Rijk op. De Duitse pers antwoordde hierop met de verklaring, dat voor het Derde Rijk het jodenvraagstuk eerst dan als opgelost wordt beschouwd, wanneer er geen joden meer in Duitschland zijn.'

Het boek telde bijna tweehonderd noten, een poging om het een wetenschappelijk aanzien te geven, maar het zou weinig baten, want de noten waren vaak te ridicuul voor woorden, zoals no. 191⁷⁵:

'Toen in Maart 1936 de eerste spade in den grond zou worden gestoken voor den Rijksautoweg van Frankfort naar Darmstadt, schepte Hitler de aarde van een tot aan den rand gevulde lorrie op de plaats, waar de toekomstige autoweg als verhoogde dam in de brug over de Main zou overgaan. Deze aarde bevindt zich nog slechts gedeeltelijk in den dam; want in de dagen, weken en maanden, die daarop volgden, begon een wonderlijk schouwspel. Iedereen keer, wanneer het werk van een arbeidsploeg op den Rijksautoweg was afgelopen, kwamen de arbeiders en namen van de aarde, die Hitler voor hun eigen oogen had gegraven, een klein beetje in een expres daarvoor meegebracht doosje of in hun zakdoek of in hun tabakszakje en bewaarden het thuis zorgvuldiger dan een schat, als een heilig aandenken.'

Het kon nog doller, want in dezelfde noot lezen we over een rede die Hitler in datzelfde jaar in de Hanseatenhalle in Hamburg had gehouden. Duizenden toehoorders liepen daarna over het podium:

'En elk van hen legde eenmaal de handen op den lessenaar, waarachter de Führer had gesproken. Wat aan dezen lessenaar niet spijkervast was verdween in dezen nacht. Tenslotte werden houtsplinters met zakmessen afgesneden en afgebroken.'

Was het een wonder dat vurige nationaal-socialisten van dit boek smulden? *Westland* zag de eerste druk van 4000 exemplaren snel uitverkocht, zodat in de tweede druk met voldoening kon worden gesteld:

'Dit getuigt in bijzondere mate van de belangstelling, die het Nederlandsche volk heeft voor het wezen en de ontwikkeling van het Nationaal-Socialisme.

Moge deze tweede druk een gelijke belangstelling ontmoeten.'

Het pseudo-wetenschappelijke karakter van de boeken die in deze jaren bij de verschillende nationaal-socialistische uitgeverijen uitkwamen, meestal voorzien van een indrukwekkende prestigeverhogende omslag, inspireerde veel warhoofden, die ook dachten dat hun kinderen engelen waren. Een van hen was H. Johs, die in dienst stond van het *Nederlandsche Arbeidsfront, de Hoofdafdeeling Gemeenschap "Vreugde en Arbeid"*. Ook Johs had de geest gekregen en daarom stuurde hij zijn manuscript, een roman, onder de titel *En de zon gloorde* naar *De Amsterdamsche Keurkamer*.

'Het geheel is nog ongecorrigeerd,' schreef hij in een verontschuldigende begeleidende brief⁷⁶, 'zoo mogelijk ontving ik gaarne Uw kritiek hierop en de boodschap of het wel geschikt is uitgegeven te worden. Het meerendeel van het beschrevene is een historisch geheel.'

Kettmann had zoveel besognes aan zijn hoofd dat het manuscript de gehele zomer bleef liggen. Pas in november zou Margot Warnsinck, die inmiddels de leiding van het bedrijf van haar man had overgenomen, nadat Kettmann naar het Oostfront was vertrokken, reageren.

'Ingevolge onze belofte deelen wij U hierdoor mede dat wij Uw manuscript "En de zon gloorde" thans geheel gelezen hebben,' schreef zij aan Johs⁷⁷. 'Hoewel er zoowel literair als technisch wel het een en ander op aan te merken is, willen wij de uitgave in boekvorm toch overwegen, voornamelijk om het feit, dat een dergelijk boek er nog niet is. Een en ander natuurlijk onder het voorbehoud, dat het Departement voor deze uitgave papier toestaat.'

Natuurlijk was Johs blij zoals hij 'Kameraadske' schreef⁷⁸:

'Wat het vervangen van den ouden door een nieuwen titel betreft, het volgende: ik had mij gedacht "En de zon gloorde" te moeten kiezen omdat dat m.i. den overgang van den ouden naar de nieuwe idee duidelijk weergaf.

Zoo één, twee, drie een nieuwen titel te bedenken is geen peuleschilletje. Ik zal evenwel, indien dit noodig is, hierover denken.' Het heeft niet zo mogen zijn: het boek van Johs kwam nimmer uit.

Misschien had Johs er handiger aan gedaan zich wat meer op de handigheidjes van het schrijversvak te oriënteren, bij voorbeeld door de boekjes die Max Blokzijl van tijd tot tijd het licht deed zien te bestuderen. Blokzijl was een man die zijn publiek virtuoos wist te bespelen, met name in zijn radiopraatjes. Deze uitzendingen ontlokten veel reacties en de *Nenasu* besloot de reacties, in ieder geval de mooiste ervan, te bundelen in *Max Blokzijl's luisteraars antwoorden*, dat door de uitgeverij aangeprezen werd met⁷⁹:

'In bonte schakeering geeft dit boek de origineele brieven, die door duizenden luisteraars geschreven werden als antwoord op de radiopraatjes. Een werk, dat in woord en beeld weergeeft de gedachten die in het Nederlandsche volk leven.'

Onder dezelfde noemer ‘gedachten die in het Nederlandsche volk leven’ kwam ook *Het lied der Geuzen* uit, een bundel strijdlieden, een uitgave van de Westvlaamse Uitgeverij J. Lannoo; dit boek werd in Nederland door de NV *De Residentiebode* in de handel gebracht en het was weer Cyriel Verschaeve die bij de samenstelling van de bundel was betrokken, zodat iedereen kon weten uit welke hoek de wind bij deze Geuzenliederen waaide. En mocht iemand nog aarzelen omdat hem de naam van Cyriel Verschaeve niets zei, dan werd hij definitief uit de droom geholpen door de aanbiedingstekst⁸⁰:

‘Dit is het groote werk geworden waarnaar Wies Moens in zijn verzameling “Das flaemische Kampgedicht” gevraagd heeft.’

Zou er een boekhandelaar zijn geweest die op deze aanbeveling het boek aankocht op de *Volksche Boekhandel, Het Bolwerk* en nog wat loslopende NSB-boekhandels na? Gezien de toenemende daling in het aanbod van boeken is dat wel mogelijk, maar het is waarschijnlijker dat maar weinig boekhandels zin hadden in *Flaemische Kampgedichte* volgens de normen van Wies Moens.

En waren er kopers voor dit boek? Misschien, maar als die koper geen lust had een nationaal-socialistische boekhandel binnen te stappen, al was het alleen maar omdat hij zich geneerde in zo'n zaak gezien te worden door vrienden en kennissen, dan moest hij heel wat winkels aflopen wilde hij de bundel toch te pakken krijgen. En op zijn rondgang zou hij dan allicht het type boekhandelaar tegen zijn gekomen dat het *Nieuwsblad* typeerde als: de onvriendelijke boekhandelaar⁸¹:

‘Er rest ons nog de behandeling van een juist nu opduikend verschijnsel; de klant, die den eenen boekhandel na den anderen afloopt, om een bepaald boek te bemachtigen. Nieuwe gezichten, dezelfde vragen. Maar zelfs deze klant mag niet onheusch behandeld worden. Wanneer hij zoveel moeite doet, blijkt daaruit hoe hevig het verlangen naar een bepaald boek bij hem is. Er is niets afkeurenswaardig in de houding van dezen klant. Integendeel: hij verdient, dat zijn volharding beloond wordt, en hij verdient het te meer, naar hij zich meer moeite heeft getroost.

Laten wij dan zorgen, dat de klachten over den kortaangebonden en onvriendelijken winkelier niet op ons van toepassing zijn. Laten wij, ook, bij toenemende schaarschte, ons steeds bewust blijven van het noblesse oblige, dat onze handel ons oplegt. En laten wij tegenover iedereen die onzen winkel betreedt, steeds opnieuw alle blijken geven van onzen goeden wil. Dat dit niet alleen voor de patroons, maar evenzeer voor de bedienden geldt, behoeft wel geen verder betoog.’

Men zou zich kunnen voorstellen dat, gezien de grote behoefte aan boeken, de uitgevers zich strikt beperkten tot de Nederlandse markt. We hebben gezien dat

in Duitsland deze neiging wel bestond: het was heel moeilijk om vanuit Duitsland boeken te importeren omdat men vond dat eerst het Duitse publiek moest worden bediend. Het is daarom verwonderlijk in de notulen van de vergadering van directie en commissarissen van *Oceanus* bij voorbeeld te lezen dat het *Referat Schrifttum* het prettig zou vinden als *De romantische schilderkunst in de Nederlanden*, een doorwrocht kunsthistorisch werk van de al jaren in Nederland woonachtige Huebner naar uitgerekend Zwitserland geëxporteerd zou worden ‘aangezien [...] zoowel onder de Hollanders als Duitschers in dit land ongetwijfeld belangstelling zou bestaan’.⁸²

Een van de commissarissen deelde daarop mee ‘dat hij binnenkort zakelijk naar Zwitserland gaat, en belooft, wanneer het hem mogelijk zal zijn, daar met het gezantschap in Bern deze aangelegenheid te bespreken, teneinde een persoonlijke reis van den Directeur ter bespreking en regeling van een en ander aldaar zooveel mogelijk voor te bereiden’.

Het is natuurlijk de vraag of veel Nederlanders in Zwitserland nou zoveel behoefte hadden aan een boek van Huebner. Zij zullen vanuit een zeker heimwee meer interesse hebben gehad voor het werk van de volkszanger bij uitstek, J.H. Speenhoff. We hebben in deel IIIa gezien dat hij echt niet van smetten vrij de bezetting door kwam, maar wie zal daar in Zwitserland weet van hebben gehad? Maar zijn uitgeverij *Uitgeverij A.A.M. Stols* die per 1 augustus 1942 verhuisde naar de Nassau-Dillenburgstraat 22 in Den Haag, zal aan de mogelijkheid om zijn boeken in Zwitserland te kunnen slijten niet gedacht hebben. Men had al genoeg orders in Nederland voor *Daar komen de schutters!* dat in 1943 zou verschijnen, maar dat hij nu al aan de boekhandel had aangeboden. Deze gedenkschriften die een vreemd licht werpen op de ideeënwereld van Speenhoff werpen tegelijkertijd ook een vreemd licht op het uitgeversbeleid van Stols zelf.

Stols gaf van Speenhoff overigens niet alleen diens gedenkschriften uit, maar hij benaderde het DVK ook om de drukorder voor Speenhoffs bundel *Liedjes* binnen te krijgen⁸³, in zijn hoedanigheid van adjunct-directeur van *Drukkerij Trio*. Deze drukkerij was gevestigd in de Nobelstraat 27 in Den Haag, waarheen ook de administratie en expeditie van de uitgeverij waren overgebracht.

‘Van Den Heer J. Speenhoff, de bekende dichter-zanger, heb ik vernomen, dat door Uw Departement zal worden uitgegeven een nieuwe bundel “Liedjes”, geïllustreerd en van begeleidende muziek voorzien,’ schreef Stols aan het DVK. Hij wilde maar al te graag de hele produktie in eigen hand houden:

‘Het zal U bekend zijn, dat Drukkerij Trio om haar fraai drukwerk een goeden naam in den lande heeft. Wat de prijs betreft: deze wordt in laatste instantie door het Rijks Inkoop Bureau vastgesteld, zoodat deze niet hooger of lager is dan elders.’

Speenhoff deed, om zijn uitgever te plezieren, er het zijne aan om het DVK te paaien en dus uitgave te bespoedigen. Hij had voor de NSB een rijmprent gemaakt en die had hij Van Ham aangeboden. Dat was op 26 augustus 1942 gebeurd en een dag later schreef Speenhoff een brief aan dezelfde Van Ham, waarin hij aan dit bezoek refereerde⁸⁴:

‘Gisteren overhandigde ik U mijn Rijmprent voor de NSB en U hebt die zoo voortreffelijk voorgelezen dat de inhoud voor mij veel belangrijker werd, meer tot zijn recht kwam en me meer voldeed. U declameerde zoo sterk en alsof U het gedicht reeds kendet. Voor het gedrukt wordt zou ik het nog even willen nazien in de drukproef en het onderteekenen met mijn oude schrijfnaam:

JACOB VERMAAS.’

Das was handig van Speenhoff, want op deze manier zou het grote publiek, dat natuurlijk niets wist van dit oude pseudoniem, niet te weten komen dat de volkszanger zich had geleend voor het schrijven van een rijmprent voor de NSB. Zo draaide hij zich in allerlei bochten. Eerder had hij bij voorbeeld nog laten publiceren in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* toen hij afstand wilde nemen van de bijdragen van zijn dochter Coosje Speenhoff aan het beruchte radio-cabaret *Paulus de Ruyter*. De dichter van de propagandistische rijmprent voor de NSB meldde toen hypocriet aan het Nederlandse volk⁸⁵:

‘*Ernstig*:

Om verwarring te voorkomen verklaar ik hiermede met sterken nadruk aan mijn lezers en lezeressen, dat de liedjes, die des zondagmiddag om 5 uur werden uitgezonden door den Nederlandschen Omroep te Hilversum, van het aldaar optredende cabaret, niet werden gezongen door mijne vrouw, Caesarina Speenhoff-Prinz. Wij beiden, evenals mijn zoon Coos, zingen in geen enkelen vorm propagandistische liedjes, maar steeds die van 40 jaren oud. Waar we ons bestaan kunnen vinden treden we op en we blijven oprechte vaderlanders. Zegt dit voort en ge bewijst ons een onschatbaren dienst. Dank U!’

De brief aan Van Ham begon dus serviel met loftuitingen met betrekking tot diens declameertalenten, maar de aap kwam al snel uit de mouw:

‘Verder hoop ik dat de Heer Stols spoedig toestemming zal bekomen om mijne herinneringen te drukken en dat hij ook de Bundel Liedjes zal mogen behandelen.’

Stols en Speenhoff waren bij Van Ham aan het verkeerde adres, dat bleek wel uit de brief die Van Ham aan Stols stuurde⁸⁶:

‘Het Departement geeft geen boeken uit. Wel wordt bij de Uitgeverij “De Schouw” het uitgeven van Speenhoff’s Liederen overwogen. De Directeur van “De Schouw” moet beslissen bij wien de drukorder geplaatst wordt.’

Korter kon de brief niet zijn: hij kende niet eens een aanhef of een keurig 'hoogachtend' aan het slot. Van Ham was te intelligent om het botte geveel van Speenhoff voor zoete koek te slikken.

Van Ham was trouwens altijd heel formeel tegen niet-nationaal-socialisten als wilde hij hen duidelijk maken dat hij een hoge ambtenaar was met wie niet te spotten viel en dat hij boven de partijen stond. Eenmaal in correspondentie met Kameraden werd de toon van zijn brieven heel wat gemoedelijker en vriendschappelijker al zou hij nimmer de toon bereiken die in de brieven van Reinier van Houten aan ss-voorman Henk Feldmeijer doorklonk, bij voorbeeld in de brief die Van Houten schreef toen deze in de zomer van 1942 naar het Oostfront vertrok⁸⁷:

'Je weet, Henk, ik was graag met je mee gegaan, maar ik zie ook in dat het moeilijk gegaan zou zijn. De uitgeverijen brengen duizenden kleine problemen mee, die toch alle uit een bepaalden gezichtshoek moeten worden opgelost en bijna geen van alle alleen maar administratief of technisch te "erledigen" zijn.'

De brief van Van Houten aan Feldmeijer is daarom interessant omdat hij in een kort bestek een compleet overzicht geeft van zijn uitgeversactiviteiten in deze periode en van zijn plannen voor de naaste toekomst. Vandaar het lange, maar zo voor zichzelf sprekende citaat:

'Hamer neemt nog langzaam maar zeker toe. Wij hebben thans 9300 abonnee's. De Deutsche uitgave hangt alleen nog op het papier dat nog niet bewilligd is. Redactie, vertaling, financiering en verspreiding zijn geregeld. De boekverkoop gaat in den zomer langzaam, maar toch regelmatig voort. Van Baljuw Bartold zijn de eerste 1400 exemplaren verkocht. Jammer dat wij steeds zoo lang op toestemming en papierverdeeling moeten wachten, ofschoon wij speciale wegen bewandelen. Er zijn b.v. al voor f 9000,- boeken verkocht, die niet geheel afgewerkt kunnen worden tengevolge van bureaucratische obstacle's. Ik breng nu alles in 't geweer en hoop, dat het spoedig beter zal gaan. "Zinnebeelden" en "Wat Aarde bewaarde" verschijnen nu in tweeden druk, "Friesland-Friezenland" is bijna uit, Renaud leverde thans zijn manuscript voor "Oude ambachtskunst" in. Los schreef zijn boek "Rusland tusschen Azie en Europa", in de Deutsche zinnebeelden-uitgave begint nu eindelijk schot te komen, Prof. Röckel is bezig aan een boek "Der Niederrhein - die atlantische Pforte Mitteleuropa's", dat bij ons zoowel in het Duitsch als in het Nederlandsch zal verschijnen, de brochure "Naar Oostland" krijgt thans haar tweede druk, een aantal vertaalde Deutsche romans staan op stapel: nl. 2 boeken van Eckmann: "Das Blühende Leben" en "Eira und der Gefangene", "Die Letzten Reiter" van Dwinger (die te vertalen had ik 5 jaar geleden al graag gewild), "Die russische Wanderung" van Pförtner, en "Die grosse Heimkehr" van Götz, enz. Oor-

spronkelijke Nederlandsche romans zijn helaas zeldzaam, v.d. Made schrijft een roman voor ons “Uilenspiegel's Thuiskeer”, maar dat is op het oogenblik alles.’

Van Houten had het gehad over de 9200 abonnees van *Hamer*, hij had daarnaast ook gewag kunnen maken van de 5000 abonnees op *Storm* ss, en de drieëndertig op *Sibbe*. Het laatste blad organiseerde in de Haagse *Bijenkorf* een tentoonstelling en volgens Reinier van Houten kwamen maar liefst 20 000 mensen naar die expositie toe, maar misschien heeft hij voor het gemak iedereen die door de draaideuren van het warenhuis naar binnen ging meegeteld.

Hij schreef Feldmeijer ook over de stichting van een eigen boekhandel in Amsterdam:

‘Het koopcontract van de Fa. van Gelder, - je weet wel die Joodsche boeken tijdschriftenhal op het Damrak - is nu geteekend, wij hebben het huis erbij gekocht. Dat zaakje zal zich zelf wel dragen, de omzet was door het uitvallen van Engelsche en Amerikaansche tijdschriften enorm gedaald, maar door het langzaam meer tot boekhandel te ontwikkelen, hebben wij den omzet aardig op kunnen halen. Het is een prachtig “steunpunt”. Voorts ben ik bezig Drukkerij “De Tappen” uit te bouwen. Wij helpen de 4 gebroeders Groenemeyer met een nieuwe pers en een nieuwe zetmachine, maar krijgen dan in de nieuwe N.V. of Firma die gevormd wordt, de zeggenschap zoodat wij dan eigenlijk een kleine eigen drukkerij hebben met betrouwbaar personeel dat altijd voor ons klaar staat.’

Van Houten zag nog een lange weg voor zich, ‘maar één ding is zeker, onze ideeën beginnen een grootere bekendheid te krijgen en de controverse, die zij opwekken, wordt in steeds grooter kringen als een belangrijk probleem beschouwd’.

In zijn brieven aan Feldmeijer zou Van Houten overigens met geen woord reppen van een kwestie die hem toch wel hoog gezeten moet hebben. Hij had zich namelijk bij de ss aangemeld, maar er waren problemen rondom zijn aanmelding ontstaan.

‘In de ss zag ik de eenige mogelijkheid om met de Duitschers op voet van gelijkheid te spreken en voor de Nederlanden in de grootere samenwerking welke zij voor alle noodzakelijke volkeren beoogden meer te bereiken,’ zou Van Houten na de oorlog tijdens een van de verhoren die hij moest ondergaan in het kader van de naoorlogse rechtspleging, verklaren.⁸⁸

Hij werd tot zijn verbijstering afgekeurd. Zijn afstamming zou niet geheel zuiver zijn. Merkwaardigerwijs werd zijn broer wel zonder mankeren goedgekeurd.

Toch moet Reinier van Houten de zaak, zij het dan niet in de brieven, met

Feldmeijer besproken hebben, want deze sprong voor hem in de bres. Hij stuurde op 17 maart 1942 een brief aan het keuringsbureau⁸⁹:

‘De vrouw en de kinderen van R. van Houten zijn, wat hun verschijning betreft, uitgesproken goed.

R. van Houten behoorde sinds jaren tot de kring van mijn nauwste vrienden en medewerkers waaruit later de tegenwoordige leiding van de ss en de Volksche Werkgemeenschap voortkwamen. In deze jaren heb ik hem leren kennen als een volkomen betrouwbare kameraad en een overtuigde medestrijder voor onze Germaanse wereldbeschouwing.

In het afgelopen jaar heeft hij zich als uitgever van de ss en de Werkgemeenschap bijzonder verdienstelijk gemaakt. Als hij niet in de ss wordt opgenomen, betekent dit voor de ss een onherstelbaar verlies, afgezien van het feit dat het voor R. van Houten een ineenstorting van zijn wereld zal betekenen. Op het gebied van de uitgeverij is hij een absolute vakman, die bijvoorbeeld in de Nederlandse Kultuurraad wordt benoemd om de uitgevers te vertegenwoordigen.

Bij een cursus op de ss-school “Avegoor” voor medewerkers van de Volksche Werkgemeenschap en Medisch Front, is hij in zeer gunstige zin opgevallen.

Ten Cate heeft de afstamming van R. van Houten gecontroleerd en is daarbij teruggegaan tot 1750, waarbij nergens van een niet-arische afstamming sprake was. Om bovenstaande redenen vond ik het verantwoord te vragen dat R. van Houten in de ss zal worden opgenomen. Vanwege de politieke ontwikkelingen in de huidige opbouw van de ss verzoek ik dringend om een definitieve beslissing.’

Dat ‘ineenstorten van zijn wereld’ zou Reinier van Houten na de oorlog tegenover zijn zoon Boudewijn overigens danig relativeren⁹⁰:

‘Zo hoog zat het me niet, hoor.’

De zaak werd heroverwogen en anderhalve maand later stuurde de *Chef der Rasse- und Siedlungshauptamtes* ss een brief aan Himmler zelf⁹¹:

‘Reichsführer!

Ich bitte Sie im folgenden Falle um Ihre grundsätzliche Entscheidung.

Reinier van Houten, der Direktor des holländischen ss-Verlages “Sturm”, des Verlages “Hammer” und Geschäftsführer der Volkschen Werkgemeinschaft bemüht sich um die Aufnahme in die Schutz-staffel. Wie die ihn beurteilenden Eisnungsprufen und der Chef des Rassenamtes, ss-Standartenführer Prof. Dr. B.K. Schultz, feststellen, ist bei R. van Houten mit Bestimmtheit Malaischer Blutseinschlag vorhanden, der in Holland nicht selten ist.’

Himmler maakte echter, op voorspraak van Rauter die inzag dat je zulke loyale medewerkers als Reinier van Houten niet zo voor het hoofd kon stoten en

Van Houten bovendien, als hij niet geschikt zou zijn voor de SS ook moeilijk geschikt kon zijn om voor de SS zulk belangrijk werk te verrichten, een uitzondering: Van Houten mocht bij de SS.

In zijn brief aan Feldmeijer maakte Van Houten melding van de overname van de tijdschriftenhal op het Damrak van *Van Gelder*. Hij had natuurlijk beter het woord roef kunnen gebruiken. De oorspronkelijke eigenaar, als hij al nog in leven was, had zijn zaak overgedaan aan een *Verwalter* en deze *Verwalter* verkocht de zaak dan door. Dat zou ook met *Em. Querido's Uitgevers Maatschappij* gebeuren en we zullen later zien dat Reinier van Houten bij deze uitgeverij op het toneel verscheen. Maar zo ver was het nog niet. In september werd mr. D. Wisboom Verstegen uit Amsterdam tot *Verwalter* van *Van Gelder* benoemd⁹².

Deze Wisboom Verstegen werd ook *Verwalter* van *Van Holkema & Warendorf*. Eigenlijk was hij een soort wegbereider voor Reinier van Houten, die in deze fase van de bezetting niet al te veel aan de weg wilde timmeren om zijn eigen toekomstplannen niet in de weg te staan. 'Ik ben in 1942 Verwalter geworden door financiële omstandigheden,' zou het naoorlogse verweer zijn van Wisboom Verstegen toen hij op 2 september 1946 voor het Amsterdamse Tribunaal moest verschijnen, zoals uit zijn processtukken blijkt. 'Ik erken wel in de jaren 1940 en 1941 een inkomen gehad te hebben van resp. f 6500,- en ruim f 10000,-, maar ik was toen borg voor iemand en hierdoor heb ik in 1941 surceance van betaling moeten aanvragen. Deze surceance is afgelopen in December 1941. Ik voelde mij toen ook echter nog moreel verplicht om diverse mensen te betalen, die aan de tot standkoming van de surceance hadden medegewerkt. Ik voorzag toen tevens een ernstige vermindering van mijn inkomen over het komende jaar 1942. Het oorspronkelijke plan was bovendien niet, dat ik zelf Verwalter zou worden, maar dat ik als secretaris van den Verwalter Reinier van Houten zou fungeeren. Deze verzocht mij echter tijdelijk zelf Verwalter te willen zijn; ik ben toen ook als zoodanig benoemd. Ik erken aanvankelijk ontkend te hebben ooit Verwalter geweest te zijn. Ik heb mij echter nooit zelfstandig Verwalter gevoeld; ik was wel Verwalter, maar ik ontving geregeld aanwijzingen en richtlijnen van Van Houten. Na mijn ontslag als Verwalter van de Firma van Holkema en Warendorf, toen Van Houten zelf Verwalter werd, ben ik daar als zijn secretaris blijven doorwerken, omdat ik anders op straat zou komen te staan.'

Wisboom Verstegen was daarnaast ook chef van de advertentie-afdeling van de nationaal-socialistische uitgeverij *Opbouw*.

In de brief aan Feldmeijer repte Van Houten naast de *Verwalter*-kwestie nog van het probleem van de papiertoewijzing, die mogelijk de oorzaak zou zijn van het stuklopen van enkele van zijn ambitieuze plannen. Dat was een probleem

waar natuurlijk niet alleen Van Houten mee worstelde. Ook collega Goddard van *Oceanus* tobde ermee en klaagde erover⁹³:

‘Jammer is het, dat door de vele beperkingen het verschijnen van de uitgaven niet kan geschieden in een tempo, zooals wij zulks gaarne zouden wenschen. Vooral bij de Afdeeling Boekwezen blijven de uitgaven voor keuring soms onnoodig weken en maanden liggen. Deze vertragingen en belemmeringen werken vooral voor een jong bedrijf als het onze, waar wij geen oud fonds kunnen lanceeren, en dus volkomen toegewezen zijn op onze nieuwe uitgaven bijzonder fnuikend. Het zou inderdaad wel wenschelijk zijn, zoo wij de betreffende instantie op tactische wijze, op deze belemmerende factor zouden kunnen wijzen.’

Maar gelukkig voor *Oceanus* trad *Gezantschapsraad* W. Wickel toe als adviseur van de uitgeverij met het recht om de vergadering van commissarissen bij te wonen. Wickel werd waarschijnlijk bij *Oceanus* gehaald door Huebner die bij *Oceanus* werk publiceerde. Wickel was tot ver in 1943 hoofd van het *Referat Sonderfragen*, dat gevestigd was in de Laan Copes van Cattenburch 1 in Den Haag. Wickel zou later opgevolgd worden door de onbeduidende Roff, een fanatiek partijlid die van het *Referat Sonderfragen* een even onbeduidende instantie maakte als hijzelf onbeduidend was. Onder Wickel daarentegen was dat anders. Wickel was een invloedrijk man, die onder andere Huebner bij het *Referat Sonderfragen* als adviseur had gehaald, wat een en ander wel afdoende verklaart.

Op de eerste commissarissenvergadering die Wickel bijwoonde, die van 18 september, bleek al hoe nuttig hij als adviseur was⁹⁴: ‘Ook over de papiermoeilijkheden geeft de Directeur nog enkele nadere toelichtingen na hetgeen daaromtrent reeds in het rapport was meegedeeld. Door den Heer Wickel werd ter vergadering nog de toezegging gedaan, dat voor zoover hem zulks mogelijk was, zijn Referaat ons hierin de noodige medewerking zal verlenen.’

Wickel had vanaf het begin af aan een stevige greep op het bedrijf. Het eerder genoemde twee-maandelijkse rapport over augustus en september laat dat duidelijk zien. En greep uit de citaten:

‘Dit laatste zullen wij de Gezantschapsraad W. Wickel nog per voorkeuring toezenden [*De Zeven Provinciën houden stand* van B.J.F. Steinmetz, AV].’

En ook:

‘Op dit boek [*Marianne 39* van Roland Krug von Midda, AV] heeft de Gezantschapsraad W. Wickel ons opmerkzaam gemaakt.’

En ten slotte:

‘Ook dezen greep [*Gesichte Alexanders des Grossen* van Joh. Gust Dreysen, AV] hebben wij te danken aan een vriendelijken wenk van den heer Wickel.’

Maar Wickel kon nog zo invloedrijk zijn en hij kon als leider van het *Referat Sonderfragen* nog zo belangrijk zijn voor *Oceanus*, hij was niet almachtig. Ook

hij kon niet ontsnappen aan de realiteit en die was dat Nederland een bezet land was en daardoor afgesneden van de rest van de wereld. Goddard stelde dan ook mistroostig vast:

‘Wat ons in deze tijden vooral zeer bemoeilijkt is het intellectueele isolement, waarin op het moment ons land verkeert. Practisch blijven wij wel geheel onkundig van hetgeen in het buitenland, met uitzondering dan van Duitschland, verschijnt. Dit is wel zeer jammer, aangezien wij daardoor geheel zijn aangewezen op voorlichting van anderen. Wij hadden aanvankelijk de verwachting gekoesterd, dat een eventueele samenwerking met andere bedrijven in het buitenland ten deze een goede oplossing kan brengen. Ook in ons eerste rapport hebben wij daarop gewezen, en in dat verband onze blijde verwachtingen uitgesproken. Practisch is van die internationale samenwerking echter niets gekomen. Sterker nog wij weten zelfs niet van elkaar welke uitgaven de ander brengt. Om slechts een voorbeeld te noemen, tot op den dag van heden kwam nog niet één uitgave van *De Lage Landen* [de collaborerende Brusselse uitgeverij die we in deel II in relatie tot Pierre H. Dubois zijn tegengekomen, AV] onder onze oogen. En juist van die zijde hadden wij inderdaad een medewerking en samenwerking kunnen verwachten waar het in dit geval gelijke-taal-gebieden betreft.’

Op de eerder genoemde commissarissenvergadering, waar ook Wickel aanwezig was, lieten zowel Goddard als de anderen steeds onomwondener blijken dat *Oceanus* in ieder geval naar buiten toe fatsoenlijk moest blijven; de ogen waren duidelijk steeds meer gericht op de naoorlogse verhoudingen, en Wickel, zo leren ons de notulen, liet deze verloochening van het nationaal-socialisme rustig toe:

‘De Heer Goddard adviseert op het titelblad van de vlugschriften, daar deze te zeer van politieken aard zijn, in geen geval den naam van ons bedrijf te vermelden, in tegenstelling met die der andere rubriek, dus van de zuivere cultureele uitgaven [...] De Commissarissen kunnen zich met dit voorstel vereenigen, zoodat besloten werd in dien vorm te handelen.’

Ook de naam Max Blokzijl was te beladen, dus stelde commissaris De Marez Oyens voor ‘het boek van Max Blokzijl niet uit te geven, althans niet met den naam van ons bedrijf. Daarover ontspint zich eenige gedachtenwisseling, waarna de Heer Goddard toezegt een en ander nog eens rijpelijk te zullen overwegen en daarbij te bezien welke stappen ten deze gedaan kunnen worden zonder den auteur te grieven.’

Uitgeversmaatschappij Holle & Co., Parkstraat 44 in Den Haag bekommerde zich over het imago en de naoorlogse verhoudingen niet meer, de firma was onbekommerd nationaal-socialistisch georiënteerd en kondigde fier de uitgave aan van Erich Brandenburg's *Europa en de overige wereld*⁸⁵, waarin de ‘Indo-Germaansche volkeren de dragers der Europeesche beschaving’ zijn. In het bij

Holle & Co. verschenen boek toont Brandenburg aan ‘welke verplichtingen voor de toekomst [...] voor de dragers der Europeesche beschaving voortvloeien’.

En ook *Westland* zal geen illusie hebben gehad, dat het bedrijf na een eventuele Duitse nederlaag in een bevrijd Nederland nog enig bestaansrecht zou hebben. Dat bestaansrecht had *Westland* in de bezettingsjaren in ieder geval wel. Met de uit Duitsland gehaalde en in het Nederlands vertaalde lectuur haalde men flinke omzetten en verschillende Nederlandse drukkerijen voeren daar wel bij, zoals de *Firma Van Wijk & Zn.* uit Utrecht die in september van *Westland* opdracht kreeg om *Mijn leven als vliegenier* van Ernst Udet te drukken.⁹⁶

‘U gelieve er nota van te nemen, dat 2500 exemplaren gebonden worden in halflinnen band en 500 ingenaaid dienen te worden,’ voegde *Westland* nog aan deze opdracht toe.

Het is maar goed dat deze opdrachtbrief in het archief van *Westland* bewaard is gebleven anders hadden we nooit geweten dat deze Utrechtse drukkerij de order had binnengehaald. De drukkerij had de vermelding van de eigen naam in het boek weggelaten, wat opvallend genoeg schering en inslag is in ‘foute’ boeken.

Udet was in Duitsland een held. Vlieger ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, kwam hij in november 1941 om bij een ongeluk toen hij een nieuw type vliegtuig aan het testen was. Hij werd verheven tot volksheld en van zijn *Herinneringen* waren in Duitsland alleen al bijna 200 000 exemplaren verkocht. Geen wonder dat *Westland* het boek graag in Nederland wilde brengen. En wat Udet voor de Duitsers betekende mag blijken uit de *Deutsche Nachrichten Bericht* van 18 november 1941, dat in de Nederlandse vertaling van zijn boek werd opgenomen⁹⁷:

‘De chef van de militaire luchtmacht, Generaloberst Udet, heeft Maandag, 17 Nov. j.l. bij het beproeven van een nieuw wapen een ernstig ongeval gehad. Tijdens het transport is hij aan de bekomen verwondingen overleden.

Op last van den Führer zal hem, die zoo tragisch bij het vervullen van zijn plicht gevallen is, een staatsbegrafenis worden gegeven.

In den vorigen wereldoorlog was hij als jachtvlieger overwinnaar in 62 luchtgevechten.

Als erkenning van zijn buitengewone verdiensten bij den opbouw van het luchtwapen heeft de Führer aan het jacht-eskader III den naam van den Generaloberst Udet verleend.’

Hoe belangrijk de vlieger was, mag bij voorbeeld blijken uit een klein voorval. De Amsterdamse *Kunsthandel Delaunoy* verkocht veel aan de Duitsers, in totaal voor meer dan honderdduizend gulden. Toen Udet omkwam, plaatste deze kunsthandel als eerbetoon aan hem een bronzen buste in zijn etalage,

waarmee men aantoonde dat Udet ook in Nederland een niet onbekende naam was.

Maar vooral was Udets boek voor de nationaal-socialisten zo belangrijk, omdat de vlieger een aanhanger van de Nieuwe Orde was. Daar komt de argeloze lezer pas heel laat achter. Nadat hij over de fascinerende avonturen van Udet tijdens de Eerste Wereldoorlog en zijn belangrijke vliegtochten in de jaren twintig heeft gelezen, komt hij pas op de laatste pagina's van deze *Herinneringen* achter de werkelijke propagandistische bedoelingen⁹⁸:

'De generatie waartoe ik behoor is door den oorlog gevormd. Deze overviel ons in de beslissende jaren. De zwakken zijn er aan ten gronde gegaan. In hen is niets anders dan een verlamme ontzetting achtergebleven. In ons, de anderen, echter - en hier spreek ik voor bijna alle frontsoldaten - is de wil om te leven harder en krachtiger geworden. Een nieuwe levenswil, die weet, dat het leven van de enkeling niets, het leven en de toekomst van de gemeenschap alles beteekent.

Veertien jaar lang hebben we dit inzicht temidden van een vreemde wereld meegedragen. Ze begrepen niets van de grootheid van ons nieuw geloof. Ze wilden niets weten van de harde deugden der soldaten: kameraadschap, plichtsbetrachting en den geest van het hoogste offer. We waren vreemd onder hen en werkten voor ons brood. Ik heb gevlogen om in 't leven te blijven. Maar tegelijk koesterde ik de hoop, door mijn werk de idee van de Duitsche luchtvaart levendig te houden. Ik ben in vreemde werelddeelen geweest. Overal heb ik kameraadschap gezocht. Ik heb gezocht en heb het gevonden, in Duitschland, in Amerika, in de bosschen van Afrika en in het ijs van Groenland.

Kameraadschap van vliegers!...

Maar heimelijk leefde in mij en in ons allen het vurige verlangen, dien geest, welke ons heeft gevormd, als levende macht te zien werken in het volk, waarmee wij met het diepste, dat in ons is, verbonden zijn.

Dat is gebeurd en daarom beëindig ik mijn boek. Want mijn eigen leven is onbelangrijk geworden, het is gevloeid in den stroom van ons gemeenschappelijke Duitsche lot.

We zijn soldaten zonder vlag geweest. We hebben onze vlag weer ontplooid. De "Führer" gaf ze ons terug. Voor de oude soldaten is het leven weer waard geleefd te worden.'

In de periode van verschijnen van het boek van Udet bij *Westland*, verschenen nog meer titels bij deze uitgeverij. In de herdrukken van deze boeken, want de uitgaven van *Westland* werden in de jaren 1942, 1943 zonder uitzondering alle goed verkocht, schermde men graag met de persreacties op deze boeken, waarbij het opvalt dat men in de keuze van de kranten waaruit men citeert, de nationaal-socialistische organen zorgvuldig buiten beschouwing liet, zodat de

neutrale lezer de indruk krijgt dat de boeken van *Westland* door de ‘fatsoenlijke’ kranten gunstig werden beoordeeld. Zoals het *Nieuwsblad van het Noorden* dat over *De rood-witte sfinx* van Hermann Jung schreef:

‘Een bijzonder spannend boek, dat men in één adem wil uitlezen en dat tevens een indruk geeft van de perfide methoden, welke de bolsjewistische machthebbers plachten te gebruiken om hun tegenstanders overal ter wereld te “likwideeren”.’

Ook niet kinderachtig was de *Amersfoortsche Courant* die over *De slag op den Atlantischen Oceaan* van dr. H.H. Ambrosius wist te melden:

‘Het zwaartepunt van dezen oorlog ligt in den strijd tegen Engeland. Na de vernietiging van het onmenselijke bolsjewisme zal dat nóg duidelijker aan het licht komen dan heden ten dage. Om den oorlog tegen Groot-Britannië te winnen, is het breken van de Britsche heerschappij ter zee een eerste vereischte. Reeds thans is de zee-heerschappij van Old England onherstelbaar gebarsten; het volledig breken is slechts een kwestie van tijd.’

Was het een wonder dat na de oorlog de directeur van de *Amersfoortsche Courant* tweeëneenhalf jaar zijn functie niet meer mocht uitoefenen en de hoofdredacteur zelfs twaalf jaar, zoals de krant ook een naamsverbod kreeg opgelegd voor vijf jaar, een verbod dat overigens later weer werd ingetrokken.

Het *Nieuwsblad van het Noorden* kwam er heel wat schappelijker af: geen naamsverbod en directeur en hoofdredacteur werden slechts voor vijf dagen uit hun functie gezet.⁹⁹

Kon *Westland* vrolijk opdrachten tot zetten, drukken en binden geven, Kettmann en zijn uitgeverij ging het wat moeizamer af, zeker met hun prestigeobject, de *Mythus des xxsten Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg. Diepe moedeloosheid moet op de burelen van *De Amsterdamsche Keurkamer* hebben geheerst toen bleek dat het met het werk van Barends nog steeds niet wilde vlotten. Kettmann zelf was niet in het land dus stuurde procuratiehouder J.J. Overwater een brief aan Barends waarin hij hem voor de zoveelste maal maande de vertaling nu eindelijk eens te overhandigen. Het bracht Barends ertoe Overwater te bellen en hem een en ander te vertellen, wat hij later in een vormelijke brief voor de zekerheid nog maar eens bevestigde¹⁰⁰:

‘In antwoord op Uw telefoongesprek d.d. 1-9 deel ik U mede, dat het mij onmogelijk is, den “Mythus” anders te vertalen dan op de volgende voorwaarden.

1. Een door beide firmanten geteekende verklaring op zegel, dat de vertaling van de *Mythus* zijn eigendom blijft tot het oogenblik der volledige afbetaling en dat mijn vordering absoluut preferent is.

2. Een afbetaling in den volgende vorm:

- a. f 500,- bij inlevering van het manuscript per 1 Oct. 1942 (vijfhonderd gulden)
- b. f 2000,- (tweeduizend gulden) bij verschijning van de *Mythus*

Uw antwoord gaarne tegemoet ziend, teeken ik,
Met nationaal-socialistischen groet.
Heil!

Nu hebben we gezien dat Kettmann aan Steven Barends in een eerdere brief had geschreven dat hij in Berlijn nog toestemming moest vragen voor uitstel van uitgave, dus voegde Barends er in een PS aan toe:

‘Tevens verzoek ik U nog, mij mede te deelen, of K. eenig antwoord heeft ontvangen op zijn brief aan het “Zentralverlag der N.S.D.A.P.” om uitstel, wat de verschijning van den “Mythus” aangaat, aangezien anders uiteraard geenerlei activiteit mijnerzijds zin heeft.’

Dan was de verstandhouding tussen Kettmanns uitgeverij en de belangrijke C. Apeldoorn, hoogleraar en schoolboekenauteur heel wat hartelijker. In september vlogen de brieven over en weer en dat was op het moment dat Kettmann midden in de perikelen met de NSB zat. Apeldoorn koos onvoorwaardelijk partij voor Kettmann.

In 1942 had Kettmann zich voor de SS gemeld, eerst voor de *Nederlandsche* SS, in oktober, zes maanden later, voor de *Waffen* SS. Op 14 april 1942 kreeg hij zijn stamkaart no. 2198 uitgereikt. Dit maakt duidelijk waar Kettmann stond in de strijd tussen de twee richtingen binnen het Nederlandse nationaal-socialisme. Hij koos voor de SS-richting die van geen onafhankelijk Groot-Nederland wilde weten, maar wenste op te gaan in een Grootgermaans Rijk. In augustus werd hij hoofdredacteur van *De Misthoorn*, nadat zijn voorganger J. Nijssse het te bont had gemaakt door keer op keer de WA heftig aan te vallen.

Met de komst van Kettmann veranderde het fanatieke karakter van *De Misthoorn* echter niet. Nijssse had dat ook niet verwacht, en dat zei hij ook bij de overdracht van het blad aan de nieuwe hoofdredacteur¹⁰¹:

‘Ik doe dit met de wetenschap, dat kam. Kettmann dezelfde compromisloze politiek zal volgen, die ons blad steeds heeft gekenmerkt. Ook hij zal niet aarzelen de wonde plekken in onze samenleving aan te wijzen, waar zij zich voordoen; hij zal zwart noemen wat zwart is en er niet voor terugschrikken de heilige huisjes in gevaar te brengen van hen, die zich onze medestanders noemen en in feite onze tegenstanders zijn.’

Mussert kon weten wie Nijssse had opgevolgd. Kettmann was dan nog wel lid van de NSB, maar, zoals gesteld, vooral was hij aanhanger van de Grootgermaanse gedachte en maakte daar geen geheim van, zoals in april 1942 toen hij

in het *Algemeen Handelsblad* ter gelegenheid van de verjaardag van Hitler dichtte¹⁰²:

Wij zullen trouw zijn, trouw tot in den dood
- wij, de vermeeten die geen knechtschap dulden,
en vragen: voeg ons volk spijs al zijn schulden
in 't groot're Rijk en maak het met ú groot.
Uit ons verrijst een jeugd, tot daad bereid
als Geuzen die het Spaansch schavot trotseerden
en op de Theems de Britten mores leerden -
een dápp're jeugd nu gij de Führer zijt.

Kettmann liet er geen misverstand over bestaan wie hij als zijn tegenspelers beschouwde. In de eerste plaats de joden, maar daarnaast ook de verslapte NSB. In september schreef hij in *De Misthoorn*¹⁰³:

‘Inderdaad, de vijand is Juda. Maar een NSB-er als de burgemeester van Apeldoorn gaat in zijn gemeente, vergezeld van zijn vrouw, bij jodenvrienden uit eten en verstopt zich in het kippenhok, als men dit wangedrag op het spoor komt.’

De reactie van Mussert loog er niet om. Hij gooide Kettmann en zowat iedereen die met *De Misthoorn* te maken had de NSB uit. Op 12 september hield heerbanleider D.J. Huygen in Hoofddorp een redevoering, die een week later in *Volk en Vaderland* werd afgedrukt. Hij zei daarbij onder meer¹⁰⁴:

‘Wanneer de eer van de N.S.B. zulks vordert, schrikt Mussert nooit voor de hardste maatregelen terug. Eenige leden, medewerkers aan een weekblad, meenden de Beweging in den persoon van den Leider te mogen aanvallen. Hoewel er ook een zeer oud lid onder hen was, die bovendien in vroegere perioden verdienstelijk werk voor de N.S.B. heeft verricht, werd hij met de anderen, onmiddellijk als lid uit de Beweging verwijderd. Slechts de N.S.B. heeft het recht tot vorming van den politieken wil van het Nederlandsche volk. Wie dit recht aantast, wordt door haar verdelgd, zonder aanzien des persoons.

De Beweging moet zuiver blijven.’

Kettmann hield zich niet in. Hij sloeg in *De Misthoorn* hard terug¹⁰⁵:

‘Maar de NSB VERTOONT reeds aan den top een zoodanige degeneratie, dat zij zich slechts als draagster van het nationaal-socialisme zal kunnen handhaven, wanneer haar leiding bereid is, die schadelijke elementen radicaal te verwijderen.’

Voor de bezettende macht was de maat na dit artikel vol, men hield niet van nationaal-socialisten die vechtend over straat rolden: *De Misthoorn* werd opgeheven en Kettmann trad toe tot de gelederen van de *Propaganda-Kompagnie*

van het *Nederlandsch Legioen*. Dat was op 1 oktober 1942. Een week later zat hij bij de *Afdeling Rundfunk* met als rang ss *Unterscharführer*. De ruzie tussen Kettmann en de NSB was een van de vele ruzies in de boezem van de nationaal-socialisten; de richtingenstrijd die de nationaal-socialisten zo verdeelde was daar debet aan.

De hiervoor genoemde Apeldoorn was zo duidelijk in zijn steun aan Kettmann dat deze hem bijdragen voor *De Misthoorn* vroeg, maar het kwam er niet van, schreef Apeldoorn aan Kettmann¹⁰⁶:

‘Gisteren voor een week heb ik de redactie van “De Misthoorn” opgebeld, omdat ik graag een paar dingen wilde bespreken. Men had het op het redactie bureau echter zoo druk, dat we niet tot een afspraak konden komen. Dit ter verklaring van het feit, dat U als hoofdredacteur van “De Misthoorn” nog niets van mij gehoord heeft. Ik laat de zaak van dien jodenkapper en van dat bibliotheekboek nu verder maar rusten, ook zonder mijn medewerking vind ik “De Misthoorn” tegenwoordig zeer interessant. Is U niet bang voor een nieuw verschijningsverbod na dat laatste nummer?’

Kettmann was daar niet bang voor¹⁰⁷:

‘Een verschijningsverbod valt niet te duchten.’

En verder bleef hij hopen op de medewerking van Apeldoorn:

‘Natuurlijk zal het mij aangenaam zijn als U in de toekomst aan “De Misthoorn” doorgeeft, wat van belang kan zijn; ook al kunnen we niet alles dadelijk gebruiken, wij hebben toch zeer veel aan gegevens voor ons archief.’

Apeldoorn had Kettmann nog meer toegezegd. ‘Vier schoolboekjes. Ik kan echter niet beloven, dat ze tegen Kerstmis gereed zullen zijn,’ meldde hij Kettmann¹⁰⁸. ‘Maar zou het niet goed zijn, dat U bij gelegenheid eens met Prof. Van Dam ging praten? ‘t Is niet onmogelijk dat er op onderwijsgebied hervormingen in voorbereiding zijn, waarmee rekening gehouden moet worden.’

Dat beloofde hij¹⁰⁹:

‘Ook ben ik van plan eens met Prof. Van Dam kennis te maken; misschien doet zich daartoe al spoedig de gelegenheid voor. Het zou mooi zijn, als wij nog dit jaar enkele schooluitgaven kunnen brengen.’

Maar Kettmann was inmiddels zo omstreden dat Apeldoorn voorzichtig wilde zijn met zijn uitgeverscontact. Vandaar dat hij Kettmann terugschreef¹¹⁰:

‘Als U Prof. Van Dam spreekt, noemt U dan voorlopig mijn naam nog niet in verband met Uw plannen om schoolboeken uit te geven.’ Hij gaf ook een reden:

‘Ik vraag dit met het oog op Muusses [schoolboekenuitgever, AV], die een zeer scherpzinnig - sluw is misschien juist - man is. Ik weet niet welke maatregelen hij ten opzichte van mij zou willen en kunnen nemen, wanneer hij van onze plannen hoort.’

Intussen probeerde hij Kettmann bij zijn intriges flink te gebruiken zo zal wel duidelijk zijn geworden:

‘De eenvoudigste oplossing zou eigenlijk zijn, dat door de Nederlandsche autoriteiten onder zachten drang van Duitsche zijde aan ex-vrijmetselaars verboden werd zich bezig te houden met het uitgeven van schoolboeken. Ik begrijp niet de lankmoedigheid, waarmee tegen die oud-schootsveldragers wordt opgetreden. Zijn die zoveel minder gevaarlijk dan de joden?’

En toen Kettmann uit de NSB gegooid werd achtte Apeldoorn dit minstens een felicitatie waard:

‘Maar is het eigenlijk niet treurig, dat dit feit een felicitatie waard is? Is dit de nieuwste manier, waarop Mussert het Nederlandsche volk denkt te winnen?’

Mussert hoefde echter niet te proberen het Nederlandse volk voor wat dan ook te winnen: de NSB had definitief als eventuele machtsfactor afgedaan. Seyss-Inquart had besloten: de Duitsers zouden het alleen doen en ook de *Rijkscommissaris was* ervan overtuigd geraakt dat er met het Nederlandse volk in zijn geheel toch geen goed garen te spinnen was.

Dat uitte zich ook in kleine dingen. We hebben gezien dat de Rijkscommissaris in maart 1942 had bepaald dat de *Vereeniging* niet zou vallen onder de *Commissaris voor Niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen*. Wellicht hoopte hij nog, met hulp van Van Ham, de *Vereeniging* voor zich in te nemen, maar na de zomer van 1942 toen de Duitsers in hun maatregelen radicaliseerden, vond hij dat niet belangrijk meer: hij bepaalde dat hij op zijn eerder genomen besluit zou terugkomen en ‘dat de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam tot nader order wederom overeenkomstig de bepalingen der Verordeningen 145/1940 onder zijn toezicht wordt geplaatst en dat aan genoemde vereeniging het registratienummer 515.873 wordt toegekend als bewijs van inschrijving.’¹¹¹

Bovendien verbood Seyss-Inquart de instelling van een *Vakgroep Uitgeverij* binnen de *Commissie Woltersom*, waarmee de liquidatie van de *Nederlandse Uitgeversbond* definitief van de baan was.

Niet veel later werden de *Bond* en de *Vereeniging* uitgenodigd om op het DVK te komen, waar men te horen kreeg dat ze moesten gaan samenwerken. Na de oorlog zou de *Bond* daarover verantwoording afleggen¹¹²:

‘Wij gaven hem [Van Ham, AV] te kennen dat naar onze meening geen collega die het vertrouwen van den *Bond* zou kunnen hebben, bereid zou worden gevonden tot samenwerking met de door de Kultuurkamer aangewezen lieden [de *Bond* kreeg toen te horen dat de *Vakgroep* diende samen te werken, evenals de *Vereeniging*, AV]. Hij vertelde toen, dat voor de leiding van de *Vakgroep Uitgevers* een jongeman, nl. Oosthoek, in aanmerking kwam, wien hij wel de noodige geschiktheid beschreef en tegen wien, naar hij verwachtte, ook van onze zijde wel geen bezwaar zou bestaan. Wij hebben hem te verstaan gegeven, dat

met deze overigens geheel onbeduidenden collega zeker niemand zou willen samenwerken.'

De partijen besloten nader te overleggen, maar wij weten dat het hier eigenlijk om achterhoedegevechten ging: de *Vakgroep Uitgevers* binnen de *Kultuurkamer* kwam er doodeenvoudig en Oosthoek werd er de leider van. Van enig verzet van de zijde van uitgevers en boekhandelaren was nauwelijks sprake.

Er was geen sprake van verzet tegen de laatste liquidatie binnen het vak: heel stil, zonder dat iemand er iets van zei, zonder dat de naam in welk overleg dan ook werd genoemd, kwam een einde aan *Boekhandel De Vonk*, Jan Hendrikstraat 80 in Den Haag. De eigenaar was A. Grünebaum, in 1906 geboren. Hij was in het boekenvak gekomen via de bekende communist Daan Goulouze die toen directeur was van *Boekhandel Pegasus*. Grünebaum ging in 1935 in de Amsterdamse vestiging werken en werd in 1937 directeur van de Haagse vestiging, die *De Vonk* heette. In 1939 nam hij het filiaal over en zette de zaak zelfstandig voort. In juni 1940 verhuisde hij de winkel naar de Roelofsstraat 24. Weer later verhuisde hij nog naar de Bilderdijkstraat 69 en vervolgens met zijn zuster Letti naar de Jan Hendrikstraat waar zij in hetzelfde pand een fotoatelier had.

Zijn lidmaatschap van de *Vereeniging* redde hem niet: hem werd alles afgenomen en geen van de collega's het een woord van protest horen. In september 1942 werden zijn zuster en hij weggevoerd en ze keerden nimmer terug.

Om terug te komen op *De Amsterdamsche Keurkamer*, met het vertrek van Kettmann begon voor de uitgeverij het begin van het einde.

'Kettmann is nu als PK-man vertrokken in de hoop, dat na zijn terugkomst de mogelijkheden voor een regeling gunstig zijn,' schreef Reinier van Houten aan Henk Feldmeijer.¹¹³

Met deze regeling zal hij bedoeld hebben dat Kettmann in het reine diende te komen met de NSB. In de loop van 1943 zouden beide partijen een modus vivendi vinden, maar toen was de uitgeverij al bijna niet meer levensvatbaar. Margot Warnsinck moest de dagelijkse leiding van het bedrijf voeren en dat ging haar niet al te best af. Ze kon niet zonder de steun van haar man, en dus schreef ze naar de Gestapo, waar een goede relatie van hen beiden, ene H. Behrens op het hoofdkwartier aan de Euterpestraat werkte¹¹⁴:

'Ik kom Uw hulp inroepen voor het verkrijgen van een vergunning om naar Berlijn te reizen. Het blijkt nl., dat door de haast, waarmede mijn man vertrekken moest, de zaken zeer onvolledig aan mij zijn overgedragen, en er zijn verschillende dingen, waarover ik het nog moet hebben voor hij naar het front vertrekt. Daar is ten eerste de zaak betreffende de vertaling van de Mythos van Ro-

senberg. U kent de affaire Barends; ik heb hem per aangetekend schrijven meegedeeld, dat hij in gebreke is gebleven de vertaling af te leveren, zoodat ik een anderen vertaler heb genomen. Maar het Eber-Verlag moet weten, hoe die vork in den steel zit, waarom de vertaling nu nog niet klaar is, waarom het weer een paar maanden langer moet duren, enz. Die dingen laten zich niet zoo gemakkelijk schriftelijk uiteenzetten, dat gaat mondeling veel beter.'

Reinier van Houten daarentegen, die overigens in zijn correspondentie met Feldmeijer niets van enig leedvermaak liet blijken ten opzichte van zijn minder succesvolle concurrent, opereerde met heel wat meer succes. Hij was rusteloos bezig met het zoeken van nieuwe wegen om nog meer greep te krijgen op de uitgeverwereld in Nederland en in dezelfde brief waarin hij over Kettmann en diens vertrek naar het Oostfront schreef, ontvouwde hij Feldmeijer ook enige van zijn plannen:

'Ik sta op het punt met de beide uitgeverijen, "Hamer" en "Liebaert" naar Amsterdam te verhuizen. Scheveningen zal toch vroeg of laat worden ontruimd, zoodat ik niet afgewacht heb, tot er geen huis elders meer te krijgen zou zijn. Ik heb met ontzaglijk veel moeite een huis in Amsterdam kunnen krijgen, nl. een groot pand op de hoek van de Stadhouderskade en de P.C. Hooftstraat (Stadhouderskade 40).'

Ook *Uitgeverij Librije* verhuisde en wel van Overveen naar Haarlem, Jansweg 42 en *Uitgeverij De Schouw* verhuisde van de Nieuw-Slavenstraat 40-42 naar de Jan Pietersz Coenstraat 26 in Den Haag. Al deze verhuizingen moeten we zien in het licht van de komende ontruiming van de kuststreek, die de heren aan zagen komen en die niet lang daarna inderdaad uitgevoerd werd.

A.D. Oosthoek was per 1 oktober alleen-directeur geworden van *De Schouw* nadat Meijer-Schwencke was vertrokken.

Oosthoek moest overigens elders het veld ruimen en wel als mede-directeur van de NV *Oosthoek's Uitgeversmaatschappij* in Utrecht zoals het *Nieuwsblad* keurig liet weten.¹¹⁵

In deze berichtgeving was geen reden voor het vertrek opgegeven. Dat kon ook moeilijk, want het bleek een zorgvuldig geheim gehouden interne kwestie te zijn: een gevolg van de grote ruzies tussen vader en zoon Oosthoek, zoals duidelijk bleek uit het naoorlogse verhoor van de vrouw van A.D. Oosthoek, Anna Oosthoek-Hussem¹¹⁶:

'Zijn vader was een zeer onsympathiek persoon tegenover het personeel, en ook tegenover zijn zoon die hij met het personeel gelijk schakelde. Zijn vader buitte het personeel, zooals hij vertelde, uit, door kleine salarissen. Ik geloof dat mijn man daardoor in 1941 naar ik meen, niet tegenstaande mijn pogingen om hem tegen te houden, lid is geworden van de N.S.B. Hij was toen nog werkzaam

bij de uitgeverij Oosthoek, om niet politieke reden is hij daar in 1942 uit gegaan.'

Het lijkt alsof deze hele oktobermaand 1942 binnen de Nieuwe Orde in het boekenvak in het teken stond van veranderingen. *De Nederlandsche Vereeniging voor den Kantoorboekhandel*, *de Nederlandsche R.K. Bond van Kantoorboekhandelaren* en *de Federatie van Nederlandsche Vereenigingen voor den Kantoorboekhandel* werden opgeheven en gingen over in de *Ondervakgroep Detailhandel in Kantoorbehoeften en Aanverwante Artikelen*¹¹⁷, een feit waar die boekhandelaren mee te maken kregen die een gecombineerde boekhandel en kantoorboekhandel dreven. Daartoe behoorde bij voorbeeld de *Firma A. van Witsen* uit Rotterdam, waarvan de eigenaar een *Verwalter* boven zich geplaatst had gezien, jhr. P. Beelaerts van Blokland. Deze besloot als gevolg van de eenwording het kantoorboekhandelgedeelte af te stoten.

Dat betekende diepe zorgen voor Witsen, wiens zaak meer dreef op de inkomsten uit de kantoorboekhandel dan op die uit de boekensector, zorgen die bepaald uitstaken boven de kleine zorgen van alledag, waarvoor P.J. Manikus, Bakkerstraat 34 in Arnhem zich geplaatst zag, want we mogen niet vergeten, dat vijftiennegentig procent van de Nederlandse bevolking, en dus ook van de boekhandelaren, bestond uit mensen die alleen maar wilden overleven en die zich vooral bezig hielden met de portemonnaie en de proviandkast.

'Zoudt U zoo beleefd willen zijn mij te berichten, hoelang een bedrijf zijn bescheiden en boeken moet bewaren,' schreef Manikus aan het DVK.¹¹⁸ Dat wist het DVK niet precies. Boeken van een naamloze vennootschap moeten na liquidatie in ieder geval dertig jaar bewaard blijven, kreeg hij te horen¹¹⁹, dus:

'Over het algemeen verdient het aanbeveling boeken en bescheiden gedurende 30 jaren te bewaren, hoewel zulks verder niet nadrukkelijk is voorgeschreven.'

Manikus had zich tot het DVK gewend, terwijl hij misschien beter het antwoord had kunnen zoeken in een publikatie van *Nenasu* waarmee deze uitgeverij zo nadrukkelijk adverteerde¹²⁰:

'Ondanks alles... zet de Nieuwe Orde door. Steeds meer mensen zoeken voorlichting omtrent de vele hervormingen, welke plaats vinden. Zulke voorlichting vinden zij in onze uitgaven welke tegen aantrekkelijke aanbiedingsvoorwaarden verkrijgbaar zijn. Mocht U onze aanbiedingslijsten nog niet ontvangen hebben, vraag ze dan vandaag even aan.'

Het ging om praktische boekjes, over de herstructurering van het bedrijfsleven bij voorbeeld, over de Arbeidsdienst en dergelijke. De *Nenasu* had met dit soort voorlichting geen boeken op het oog, zoals die bij *Uitgeverij Storm* verschenen. In oktober verscheen bij hen *De beestmens* bij voorbeeld, 'een geïllu-

streerd plaatwerk over de heerschende toestanden in Sowjet-Rusland', zoals de aanbiddingstekst vermeldde. De omslag van het boek was niet mis te verstaan: een foto van een echte boeventronie.

Hoe ver staan dit soort uitgaven af van de boeken die buiten de nationaal-socialistische uitgeverijen om bleven verschijnen? Zoals *Temidden der kampioenen* van de legendarische sportjournalist Joris van den Bergh bij voorbeeld, dat bij de nv *Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij* verscheen. Er waren al drie drukken gemaakt en nu kwam de vierde druk, een goedkope herdruk in de *ABC-Roman-reeks*.

Wel stuurde de uitgever, Fred von Eugen, het eerste exemplaar van deze goedkope herdruk naar Goedewaagen op verzoek van de auteur¹²¹, die drie dagen later nog een persoonlijk briefje aan Goedewaagen schreef om uit te leggen waarom hij het boek had laten sturen¹²²:

'Te Valkenburg, tijdens het z.g. Sportjournalisten-kamp mocht ik U de toezegging doen U een exemplaar te zullen toezenden van mijn eerste boek zoodra de nieuwe uitgave (de vierde en populaire uitgave) van de pers was. Nu deze uitgave is verschenen haast ik mij U een exemplaar te doen geworden.'

Dat sportjournalistenkamp was voor de publicisten over sport een belangrijke zaak, zoals de sport in zijn geheel voor de bezetter een voorname zaak was. Uitgevers van sportboeken profiteerden daarvan bij de papiertoewijzing. Iemand als Joris van den Bergh bij voorbeeld heeft zich de hele oorlog geen zorgen hoeven te maken.

De belangstelling voor sport groeide in de bezettingsjaren snel. Honderdduizenden schuifelden elke zondag langs de bordjes 'Verboden voor Joden' die bij de ingang van de sportvelden en stadions waren geplaatst. En in welke mate het bezoek toenam is af te lezen uit de cijfers. Van het laatste jaar dat in de bezetting aan sport werd gedaan, 1944, zijn geen exacte cijfers te krijgen omdat vanaf september 1944 het zuiden was bevrijd en in de herfst in het noorden de sportbeoefening werd stopgezet.

1939-4 899 000

1940-4 174 000

1941-5 381 000

1942-7 380 000

1943-8 100 000

De toegenomen belangstelling voor sport hield volgens G.A. Burger, voorzitter van de *Technische Commissie* van de *Nederlandsche Athletiek Unie* (het predikaat 'koninklijk' had men snel moeten inleveren) verband met de veranderde omstandigheden. Hij gaf zijn theorie ten beste in *De Telegraaf*¹²³:

‘Thans, wat dieper op deze kwestie ingaand, gaf hij eenige voorbeelden van zielkundige conflicten, welke ontstaan, wanneer men bepaalde gevoelens moet onderdrukken, gevallen welke in de psychoanalyse als “verdrukkingen” worden aangeduid. Onderdrukte drang naar meer bewegingsvrijheid, welke zich uit den aard der zaak krachtiger doet gevoelen, naarmate het aantal beperkende voorschriften dat nu eenmaal in een bezet land wordt uitgevaardigd, stijgt, doet het streven ontstaan, zich op een ander terrein uit te leven. Dit is het, wat wetenschappelijk sublimering wordt genoemd. En dit zich uitleven, geschiedt niet steeds op even nobele wijze, het kan lijden tot excessen op verschillend gebied, maar het kan ook, zooals geconstateerd is, leiden tot een abnormaal enthousiaste sportbeoefening.’

Burger kwam daarna tot de volgende conclusie:

‘Wanneer deze verklaring van de waargenomen feiten juist is, dan moet niet alleen de atletiek, doch dan moeten ook de andere sporten van deze groei profiteren, meende spr. en hij had daarom een onderzoek ingesteld bij een aantal andere takken van sport. Hij noemde o.a. zwemmen, hockey, boksen, tennissen, waar men hetzelfde verschijnsel had geconstateerd en zulks ondanks het feit, dat beperkte reisgelegenheid en gebrek aan materiaal een ernstige handicap hadden gevormd.’

Het hele betoog van Burger schoot de nationaal-socialistische pers in het verkeerde keelgat. Een aantal periodieken reageerde fel. Het heftigst van *Storm* ss dat een week later fel uithaalde naar Burger, maar vooral naar *De Telegraaf*²⁴:

‘Genoemde heer Burger, die tot onze verbazing maar tot groote voldoening van *De Telegraaf* een adept in de geheime zieleleer van jood Freud blijkt te zijn, heeft verklaard dat de “onbevredigde verlangens naar andere situaties, welke nu eenmaal (helaas! moet men er natuurlijk bij denken - *Storm*) onder den druk der tijdsomstandigheden onbereikbaar en ongrijpbaar zijn, hun sublimering hebben gezocht in verhoogde belangstelling voor sport”. Deze heele redenatie van den Heer Burger en zijn *Telegraaf*-herauten is er op uit in ons volk toch maar vooral de gedachte levend te houden, dat wij hier toch o zoo verschrikkelijk in de verdrukking leven, dat een overgrote meerderheid van ons volk in zijn radeloosheid, aan een soort freudiaansche sporthysterie is gaan lijden.’

Storm ss was echter eerder op de scalp van *De Telegraaf* uit dan op die van de verder onbelangrijke Burger. Vooral op de krant richtten zich de pijlen der gramschap met een tekst, die *De Telegraaf* maar wát goed kon gebruiken als verdediging tegen beschuldigingen van collaboratie:

‘De *Telegraaf* was en is een aan joodsch-plutocratische belangen verkocht en verkocht blad, een der hoofdschuldigen aan de vergiftiging en verpesting der openbare meening hier te lande, met al de rampzalige gevolgen van dien voor ons volk.

Nog steeds schuift dit reptiel door den min of meer schoongemaakten tuin der Nederlandschen journalistiek, zwadderend en slijmerend, waar het nog maar even zijn kansen schoon ziet. Waar blijft de hiel, die dit schadelijk ongedierte verplettert? Het is hoog tijd!’

Het was een oproep waaraan door de bezettende macht overigens geen gehoor werd gegeven: *De Telegraaf* zowel als *Storm* ss bleven de gehele bezettingstijd door verschijnen. Men was niet zo ontevreden over *De Telegraaf*. Daarom zien we ook dat *De Telegraaf* wél en *Storm* ss níét werd uitgenodigd op een bijeenkomst die de *Vakgroep Sport* van het *Verbond van Nederlandsche Journalisten* op 20 maart 1942 in *Pulchri Studio* in Den Haag hield.

Daar zou *Sport- und Pressereferent dr. Hermann Harster*, die in 1940 door Seyss-Inquart in die functie was benoemd en die een broer was van de bevelhebber van de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* Wilhelm Harster, een toespraak houden over het sportleven in Nederland. Men hechtte veel waarde aan deze bijeenkomst, vandaar dat ook Max Blokzijl en secretaris-generaal Van Dam naar *Pulchri Studio* waren gekomen.

Maar voordat Harster het woord kon voeren, was het eerst de beurt aan P.J. van Megchelen, voorzitter van het *Verbond van Nederlandsche Journalisten* en K.J. Keers, voorzitter van de *Vakgroep Sport*. Zij hadden deze bijeenkomst georganiseerd en wilden dus ook hun zegje doen. Ze richtten zich beiden tot de hoofdredacteuren die aanwezig waren en verzochten hen om meer plaatsruimte voor sport in de kolommen van de door papierbeperking en dalend advertentieaanbod inkrimpende kranten.

Harster had behalve dat nog wel meer te bieden. Hij stelde internationale sportcontacten in het vooruitzicht en faciliteiten voor de sportjournalisten om erheen te reizen en er verslag van te doen. Bovendien had hij nog, zoals de NRC meldde, een belangrijke mededeling, namelijk de aankondiging dat ‘de Duitse sportleider Von Tschammer und Osten eerlang Nederland zal bezoeken en dan met den Rijkscommissaris, dr. Seyss-Inquart - welke laatste de sport ook een warm hart toedraagt, en die nog dagelijks zelf, voor zoover zijn tijd hem dat toelaat, sport beoefent - contact zal zoeken met de leiders van de sport in Nederland’.¹²⁵

Niemand van de aanwezigen, laat staan de lezers van de NRC, toen ze dit verslag lazen, vroeg zich af welke sport Seyss-Inquart dan wel beoefende. De *Rijkscommissaris* liep mank, het ene been was wat korter dan het andere en bovendien nog stijf ook, zodat hij in Nederland ‘Zes-en-een-kwart’ werd genoemd.

Nee, de vertegenwoordigers van de sportbonden hadden allerlei andere vragen (terwijl de journalisten zich niet lieten horen) aan Harster te stellen. Daar was allereerst de voorzitter van de Nederlandsche Boksbond die zei een vraag

te hebben, maar niet verder kwam dan een opmerking, een dankbetuiging aan de Duitse autoriteiten omdat ze 'Nederlandsche bokkers de gelegenheid geboden hadden in Duitschland en België veel geld te verdienen en hij was ook erkentelijk voor de propaganda die de Duitse overheid hier te lande had gemaakt voor de bokssport'.

Ook de voorzitter van de *Nederlandsche Athletiek Unie* toonde zich verheugd over het beleid van de nieuwe machthebbers. Hij had maar één vraagje, namelijk of de Duitse autoriteiten eraan wilden denken zoveel mogelijk sintelbanen te sparen, die 'onmisbaar zijn bij de beoefening van de atletiek'. Duister blijven de achtergronden van dit verzoek. Wat moesten de Duitsers met sintelbanen?

De enige die klachten had, was de vertegenwoordiger van de *Nederlandsche Tafeltennisbond* die zeer veel moeite bleek te hebben met de 'prijsofdrijving van ping-pongballetjes en ander onmisbaar materiaal'.

Na deze opmerkingen en vragen werd er nog het nodige gepraat, maar eigenlijk was het wachten nu op Von Tschammer und Osten. Dat duurde niet lang: een week na de bijeenkomst in *Pulchri Studio* was hij al in Nederland.

De *Pers-Afdeeling* van het DVK had in de Filmzaal van het departement een bijeenkomst belegd. Het gezelschap had dezelfde samenstelling als de week daarvoor; alleen was nu ook uitgever Strengtholt aanwezig. Hij had verschillende sportboeken in zijn fonds en bovendien was hij official bij verschillende sportbonden. En er waren een aantal nog hogere autoriteiten op komen dagen. Dat mocht ook wel, want de in 1933 tot *Reichssportführer* benoemde Hans von Tschammer und Osten was een hoge nazi-bos. Dat verklaart de aanwezigheid van Seyss-Inquart en Rauter afdoende.

Von Tschammer und Osten maakte geen gewag van de band die in nazi-Duitsland bestond tussen sport en krijgsmacht en zijn theorieën zijn voor ons daarom zo relevant omdat daaruit blijkt waarom er de nationaal-socialisten zoveel aan was gelegen om de uitgeverijen te brengen tot het uitgeven van de zo onschuldige sportboeken, die aan de andere kant een zo propagandistische waarde hadden. Het was de NRC die verslag deed van wat de Rijksleider over de band tussen sport en oorlog te berde had gebracht¹²⁶:

'De heer von Tschammer und Osten heeft de organisatie van het geheele sportbedrijf uiteengezet en memoreerde, dat hij zich bij het uitbreken van den oorlog had afgevraagd of hij zijn taak moest laten rusten. Hij had echter begrepen, dat er ook in oorlogstijd gezorgd moet worden voor geest en lichaam van de jeugd en zoowel de Sportleider als de Jeugdleider [bedoeld wordt Baldur von Schirach, AV] hebben hun dankbaar werk voortgezet. Spr. heeft ploegen samengesteld soms met mannen, die met verlof van het front terugkwamen, soms gebruik makend van jongere krachten, want hij wilde uitblinkers niet weggooien

pen van hun hooger plicht en die wilden ook zelf niet, immers: de beste sportman is ook dikwijls de beste soldaat.'

Von Tschammer und Osten werd zelfs lyrisch toen hij over zijn werk sprak:

'Als ik op mijn bureau zit dat te midden der speelplaatsen staat in Berlijn en ik hoor het vrolijke getier der blijde kinderstemmen, de opgewekte muziek van de jeugd, die zich in vrijheid en vrolijkheid uitleeft, dan laat ik paperassen en correspondentie liggen en dan ga ik voor het venster staan kijken en dan geniet ik als keek ik naar een bloemenhof.'

Op de bijeenkomst was ook secretaris-generaal Van Dam aanwezig. Hij had verrassend genoeg sportbeoefening toegewezen gekregen, maar het accent was tijdens de bezetting steeds meer op de propagandistische kant van de sportbeoefening komen te liggen en dat was nu eenmaal het terrein van het DVK. Vandaar ook de bijeenkomst met journalisten in het gebouw van het DVK en vandaar ook de aandrang van de zijde van het DVK naar de uitgevers toe om aandacht te besteden aan het nog zo ondergewaardeerde sportboekenfonds.

Zo kwam het dat in augustus 1942 een kamp voor sportjournalisten werd gehouden. Het was het kamp waar Joris van den Bergh aan refereerde toen hij zijn boek naar Goedewaagen liet sturen. Goedewaagen hield daar een redevoering. De secretaris-generaal was van huis uit filosoof dus konden de aanwezigen rekenen op flink wat citaten en die kregen ze dan ook.

'De sport,' zo betoogde *Het Volk* monter, 'is een onderdeel der lichamelijke opvoeding van den volksgenoot, die begint met de eenvoudige lichaamsbeweging van het kind binnen het kader van het gezin, om daarna binnen het schoolverband uit te groeien tot methodisch geleide lichamelijke ontwikkeling en te eindigen in het corpsverband van vrije vereeniging en met de sport, waarin het wedstrijd-element naar voren komt en de krachten van den enkeling aan die van anderen gemeten wordt. Dat is, wat Nietzsche bij de Grieken de agonale levensstijl heeft genoemd, het voortdurend op alle terreinen der maatschappij in het strijdperk staand, teneinde in het edele wedijver, sportief, een selectie te krijgen der besten en zo het geheel der volksgemeenschap te dienen. De sport is de meest volledige vorm van lichamelijke opvoeding, omdat zij den mens veelzijdig vormt.'¹²⁷

In Goedewaagens filosofie was voor de schrijver over sport een belangrijke plaats ingeruimd. Hij wilde dan ook dat het schrijven over sport 'als zijnde zo gewichtig voor de volksvoorlichting in handen komt en blijft van beroepsjournalisten en niet van keuvelende beunhazen, dat zijn sociale positie verbeterd wordt, dat hij een degelijke opleiding krijgt, waarin zijn vakkundigheid wordt gevormd, of een herscholing, die haar herstelt of hoger opvoert, dat hij allengs een beroepsstand gaat vormen, dat zijn rol van assepoester temidden der grote heren beëindigd wordt'.

De sportjournalisten zullen tevreden zijn geweest met dat steuntje in de rug van Goedewaagen en het beleid van het DVK werd daarna nog meer van harte door hen ondersteund.

De *Gooi- en Eemlander* bij voorbeeld was enthousiast over de woorden van Goedewaagen en de krant trok een vergelijking met de wereld van de kunsten¹²⁸:

‘We willen iets zeggen over de regeeringszaak der sport. En dan nog eerst dit: velen in de sport hebben daar vroeger ook al om gevraagd zooals ook de kunstenaar snakte naar wat bescherming van overheidswege. Voor den kunstenaar is deze wensch in vervulling gegaan. De Kultuurkamer is gesticht, de kultuurwerkers zijn in gilden ondergebracht. Nu moge het eigenaardige verschijnsel zich voordoen, dat kunstenaars, die vroeger het hardst riepen om den steun der regeering, zich thans afzijdig houden van de Kultuurkamer, zulks doet aan het wezen der Kunst-werd-Regeeringszaak niets af, aangezien in de wereld de belangrijke gebeurtenissen zich altijd voltrokken hebben zonder de medewerking van idioten of koppige individualisten. We stippen dit even aan, wijl men wel verwachten kan, dat ook de sport-regeeringsorganisatie dezelfde eigenaardige mentaliteit als in de kunst zal ontmoeten hier en daar. Kunstenaar, boterboer of sportman - het zijn allen menschen, behept met talloze inconsequenties en eigenwijsheden.’

Sport en kunst: het waren de pijlers waarop de nationaal-socialistische volkscultuur rustte en de uitgevers die zich op deze gebieden hadden gespecialiseerd, hadden dan ook de minste problemen, als ze zich tot het DVK wendden voor papier.

Daar was bij voorbeeld de *Fa. Becht* die de *Palet*-reeks wilde heruitgeven waarin monografieën over Rogier van der Weyden, Hugo van der Goes, Lucas van Leyden, Jan van Scorel, Jan van Goyen, Hercules Seghers, Willem Weissenbruch, Johannes Bosboom en Willem van Konijnenburg. Uit de brief die de uitgeverij van het DVK ontving¹²⁹ bleek dat de *Afdeeling Boekwezen* eerst contact heeft gehad met de *Afdeeling Beeldende Kunsten* (dé instantie immers die kon beoordelen of er tussen de schilders aan wie een monografie was gewijd geen joodse kunstenaars zaten). De *Fa. Becht* was niet gek, natuurlijk zaten er geen joodse kunstenaars bij, waarna zowel de *Afdeeling Boekwezen* als de *Afdeeling Beeldende Kunsten* tot het oordeel kwamen, dat ‘een herdruk van de door U genoemde deeltjes [...] gewenscht is’.

En om duidelijk te maken dat het hier alleen nog maar om een advies ging, vervolgde de brief met:

‘Ik zal dit oordeel mededeelen aan het Rijksbureau voor Graphische Industrieën te Amsterdam, waarheen U Uwe aanvraag om toewijzing van papier

richten moet, in de hoop, dat dit tot gevolg zal hebben, dat het voor deze deeltjes noodzakelijke kunstdrukpapier zal worden verstrekt.'

Als we de adviezen van het DVK die nog te achterhalen zijn, vergelijken met de beslissingen van het *Rijksbureau*, dan blijkt dat ongeveer vijftien procent van de positieve adviezen van het DVK niet werd overgenomen, terwijl de negatieve adviezen daarentegen alle werden opgevolgd.

Omdat ook de uitgeverijen snel in de gaten hadden dat negatieve adviezen van het DVK altijd werden opgevolgd, maar positieve niet immer, begrepen ze dat het zinnvoller was de aanvragen rechtstreeks bij het *Rijksbureau* in te dienen. En dat was slim bekeken: het *Rijksbureau* gaf inderdaad vaak toestemming voor uitgaven waarvan men dacht dat die wel de goedkeuring van het DVK zouden wegdragen.

En dan waren er uitgaven die ver boven de competentie van wie dan ook uitgingen. Nergens heb ik adviezen gevonden van het DVK of beslissingen van het *Rijksbureau* ten aanzien van de vele herdrukken van de Nederlandse vertaling van *Mein Kampf*.

De eerder genoemde Joris van den Bergh had zijn boek overigens aan Goedewaagen geschonken; ook in de geschenken die de nieuwe autoriteiten mochten ontvangen had men rangen en standen. Han van Meegeren gaf bij *Uitgeverij Boucher* in Den Haag zijn *Teekeningen* uit met teksten van Martien Beversluis. Van Meegeren schonk het boek aan de Führer zelf. Even om misverstanden te voorkomen: Van Meegeren was duidelijk wél, Joris van den Bergh níét de Nieuwe Orde toegedaan. In het doen van schenkingen waren ze wel elkaars gelijke.

Met de keuze van de uitgave van *Teekeningen* van Van Meegeren was *Boucher* al aardig de collaborerende weg opgegaan. De teksten van Beversluis spreken voor zich¹³⁰:

Omhelzend elysium! Mijn marteling haakt
uit de smeeking en de zengende waan
naar Uw rust - waar geen schennende klauw mij meer raakt
en de bloed-dorst mij neven kan staan
O liefde, o leven, genageld en naakt,
uit mijn afgronden roep ik u aan.

Wat collaboratie betreft liep *Boucher* zo'n beetje in de pas met *De Tijdstroom* in Lochem. Bij *De Tijdstroom* had ook Martien Beversluis een bundel uitgegeven, *Chimera's*, maar deze liep niet erg goed dus besloot *De Tijdstroom* om de bundel vlak voor de feestdagen opnieuw in de aanbieding te doen, samen met *Thanalos*

en de *vreemdeling* van A.M. de Jong, *Stadiën* van J.A. Rispens en *Hart van Holland* en de *Anti-Christ* van Jan H. Eekhout.¹³¹

Door de bundel *Hart van Holland* kwam *De Tijdstroom* in aanvaring met *Uitgeverij Martinus Nijhoff*, die in 1914 de bundel *Van varen en vechten* van P.F. Scheurleer had uitgegeven, met als ondertitel 'Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof- en schimpgedichten, matrozenliederen'.

Zowel de bundel van Scheurleer als die van Eekhout bevatten oude zeemansliederen en er is een verbluffende overeenkomst te constateren tussen beide bundels. *Nijhoff* protesteerde dan ook onmiddellijk in de NRC.¹³² *De Tijdstroom* werd door *Nijhoff* gelijk weggezet als 'een anonieme uitgeverij' en Eekhout beschuldigd van plagiaat, want 'nadrukken is ongeoorloofd, tenzij met toestemming van den eigenaar. Daar deze toestemming niet is gevraagd, noch verleend was, kan ik thans slechts een ernstig protest tegen deze handelwijze uiten.'

Het verweer van *De Tijdstroom* was simpel. In de inleiding had de uitgever opgemerkt dat de bloemlezing van Scheurleer was uitverkocht. Dat was wat al te voorbarig geconcludeerd. Er mocht dan wel sinds 1914 geen herdruk meer verschenen zijn, maar het boek was bij *Nijhoff* nog volop verkrijgbaar. Meer dan een kwarteeuw al zuchtte deze uitgeverij immers onder een restpartij. Verder stelde *De Tijdstroom* dat er van plagiaat geen sprake was en de uitgeverij verwees daarvoor naar de inleiding van Eekhout, die schreef¹³³:

'Met ijver toog ik, in opdracht van de Uitgever, aan de taak: een bizondere reeks historische Nederlandsche zee-gedichten bijeen te brengen. Ik reisde door de Geuzenliedboeken en menige andere oude bloemlezing, welker titel ik aantrof in de uitvoerige literatuuropgave van J.H. Scheltema, in diens "Nederlandsche liederen uit vroeger tijd". En ik koos en noteerde.

Toen ik hiermede gereed was gekomen, greep ik naar de, drie kloeke boekdeelen omvattende, verzameling "Van Varen en Vechten" door Dr. P.F. Scheurleer - om tijdens het speuren met klimmende verbazing tot de ontdekking te komen, dat de voordien door mij gedane keuze vrijwel geen enkel gedicht behelsde, dat niet door Dr. Scheurleer was opgenomen. Op de verbazing volgde de ontgoocheling - en daarna het gevoel van oprechte bewondering voor Dr. Scheurleer's weergaloozen arbeid.'

Wat er werkelijk in Eekhout is omgegaan, is niet meer te achterhalen, maar opvallend is het wel dat *Nijhoff* hem zomaar van plagiaat beschuldigde. Eekhout handelde immers heel correct door het werk zelf in zijn inleiding te noemen en de overeenkomsten tussen beide bundels van commentaar te voorzien.

We zullen verderop zien dat *Nijhoff* het niet bij het protest in de NRC alleen hield; hij zocht het hogerop in zijn pogen alsnog zijn gelijk te halen.

Wat *De Tijdstroom* en Eekhout had bewogen om een dergelijke bundel samen te stellen wordt in dezelfde inleiding al snel duidelijk: het was hen om de anti-Britse tendensen in de liederen te doen.

‘Historisch gesproken, hebben wij, Nederlanders, eigenlijk niet de minste reden om in John Bull onzen gezworen vriend te zien. De verzen, welke onzen strijd tegen hem bezingen, leggen hiervan scherp getuigenis af,’ meende hij.

In hetzelfde *Nieuwsblad* waarin deze door Eekhout samengestelde bloemlezing werd aangeboden zien we ook dat *Uitgeverij Storm* het nieuwe boek van J.C. Nachenius aanbood, *De nieuwe verhouding van man en vrouw in den nieuwen tijd*, ‘een brochure’, zoals *Storm* berichtte, ‘met een zeer actueelen inhoud. Het standpunt der S.S. over de verhouding tusschen man en vrouw wordt er op beknopte overzichtelijke wijze in behandeld.’

‘De verhouding der geslachten is evenzeer rasgebonden als alle kultuuruitingen,’ orakelde mr. J.E. van Renesse in *De Schouw* naar aanleiding van het verschijnen van dit boek¹³⁴. ‘Elk ras heeft hierin zijn eigen passenden vorm. Het zou zeer onlogisch zijn als hier een uitzondering bestond op den regel, dat alle leven en levensuitingen aan ras gebonden zijn.’

Daarna ging hij in op de ideeën van Nachenius, een verhandeling die uitliep op de volgende conclusie:

‘Nachenius wijst ons op de grote tegenstelling tusschen de Germaansche vrouw die haar bestemming vindt in het moederschap en de Oostersche voorstellingswereld, die het natuurlijke als zonde ziet.

Interessant is ook de eeuwige verandering in het beleven der Germaansche volkeren zelf: de oorspronkelijke sibbegedachte die uitgroeit tot volksgedachte en nu in dezen tijd tot de Rijksidee.’

Uitgeverij Opbouw, Paulus Potterstraat 4 in Amsterdam bleef een eind uit de buurt van de SS, en zocht het vooral in de klassieken. De uitgeverij vroeg aan de Leider van het Theatergilde, Frans Primo, een boekje te schrijven over *Leven en werken van Gerhart Hauptmann*.¹³⁵ Hauptmann was een vooraanstaand toneelschrijver die zich tot het nationaal-socialisme had gewend. *Opbouw* gaf van Hauptmann ook, in de vertaling van Primo, diens *Rose Bernd* uit. Wie nu mocht denken dat het met *Opbouw* dus wel meeviel, heeft gelijk. Toch was de uitgeverij de Nieuwe Orde wel degelijk toegedaan, als we af mogen gaan op een nota die Van Ham in 1943 voor waarnemend secretaris-generaal van het DVK, De Ranitz schreef¹³⁶:

‘Nationaal Socialistische Uitgeverij “Opbouw” te Amsterdam. Directeur de heer Haentjens Dekker. Hoe de uitgeverij financieel in elkaar zit is mij niet bekend, ik meen dat het een directe stichting is van het Rijkscommissariaat.’

‘Heil Hitler,’ schreef Margot Warnsinck aan dr. Hylkema, want de eerste druk van 1640 exemplaren van het boek van zijn zoon was eindelijk uitverkocht¹³⁷, helaas voor *De Amsterdamsche Keurkamer* zat een tweede druk er niet in. De boekhandel had 1554 exemplaren gekocht en de resterende 106 exemplaren waren weggegaan aan auteurs-, present- en recensie-exemplaren. Hyl-

kema kreeg alsnog, na allerlei ingewikkelde verrekeningen f 506,69 uitbetaald.

Dat was in ieder geval f 506,69 meer dan Hanno van Wagenvoorde kreeg van *Elsevier*. Deze uitgeverij tekende in november een overeenkomst met Van Wagenvoorde voor de oprichting van een 'klein litterair maandblad, waarvan het auteursrecht bij Elsevier berust en dat bevatten zal proza, gedichten en essays in samenwerking met de heeren K. Schuur en F. Langen, die de redacteur bij zijn taak zullen bijstaan en ook als redacteur op het maandblad vermeld zullen worden'.¹³⁸

De redacteurs kregen per maand met zijn drieën vijftig gulden, en daar gingen dan weer vanaf de volgende bedragen: f 2,- per pagina proza en f 3,50 per pagina poëzie per medewerker, per maand.

Het tijdschrift bleef echter in de plan-fase steken; door de papierschaarste werden steeds meer tijdschriften opgeheven en er bestond bij de machthebbers bepaald geen behoefte aan een nieuw blad, als dat niet-nationaal-socialistisch van snit was, wat we gezien de samenstelling van de redactie echt wel mogen aannemen.

Dat gold natuurlijk niet voor tijdschriften als *Hamer* en *Sibbe*, waar Van Houten zo'n goede sier mee maakte. Hij kon zich daardoor de nieuwe behuizing aan de Stadhouderskade 40 veroorloven. We hebben gezien dat hij zijn vriend Henk Feldmeijer al had laten weten, dat hij het pand ging kopen, maar hij wist toen nog niet dat het *Prijzenbureau voor Onroerende Zaken* zich ermee zou gaan bemoeien. Wat vóór de oorlog nog heel gemakkelijk ging, puur een zaak van vraag en aanbod was, was nu heel wat ingewikkelder geworden. Van Houten kon het pand kopen voor f 67 500,- en we hebben al gelezen dat hoewel hij dat een hoge prijs vond hij akkoord was gegaan. Maar nu kreeg hij namens het *Prijzenbureau* een brief, opgesteld door notaris F.H. Charbon¹³⁹:

'Hiermede bericht ik U, dat ik van het Prijzenbureau alhier de mededeeling heb ontvangen, dat de hoogst toelaatbare tegenprestatie van het perceel Stadhouderskade 40 alhier is vast gesteld op vijf en dertig duizend gulden (f 35 000,-). Daardoor moest Van Houten naar iets anders uitzien, want de eigenaar van het pand nam alleen genoegen met de oorspronkelijk afgesproken f 67 500,-. Nu het *Prijzenbureau* had ingegrepen, zag deze een mogelijkheid om de koop te laten afketsen.

Van Houten vermoedde dat deze eigenaar, mr. W.M. van der Werk een spelletje had gespeeld. Toen Van Houten zich meldde als potentiële koper, had Van der Werk hem niet klip en klaar durven zeggen dat hij zijn huis niet aan een nationaal-socialist wilde verkopen en dat hij alleen maar een exorbitante prijs had gevraagd om Van Houten te ontmoedigen. Dat was dus niet gelukt en daarop zou Van der Werk het *Prijzenbureau* hebben bewerkt. Maar als Van der Werk had gedacht dat Van Houten de moed nu opgaf, had hij het mis. Van Houten

wilde het pand ten koste van alles hebben; hij had er nu eenmaal zijn zinnen op gezet en geld had hij genoeg, dus dat kon geen beletsel zijn. We zullen zien dat een lange periode van touwtrekken zou volgen.

Ook Goddard had geen financiële problemen, het geld stroomde bij *Oceanus* binnen. Bovendien zou de samenwerking met Duitsland in de toekomst alleen nog maar toenemen. De president-commissaris Van Deventer was naar Berlijn geweest en in de commissarissenvergadering van november gaf hij 'een kort exposé van zijn bevindingen tijdens zijn laatste bezoek aan Berlijn, waarbij spreker vooral naar voren bracht uit de besprekingen met de instanties daar tot zijn genoegen te hebben mogen opmerken dat de medewerking van die zijde ongetwijfeld vlotter en hechter zal zijn dan het tot dusver mogelijk bleek. Vooral ten opzichte van de uitgave van buitenlandsche werken verwacht de Heer van Deventer goede resultaten doordat thans bij de instantie in de Rauchstrasse een speciaal Lectoraat was ingesteld voor buitenlandsche literatuur en wel onder leiding van Dr. Schmidt.'¹⁴⁰

Het ging zo goed dat er salarisverhogingen konden worden gegeven:

'Ten slotte deelde de President-Commissaris den Directeur nog mede, mede namens de andere Commissarissen, dat besloten was diens salaris te verhoogen, met terugwerkende kracht en wel met een bedrag van f 100,- per maand. Vervolgens deed de Directeur het voorstel ook de salarissen van het personeel te verhoogen, met welk voorstel beide Commissarissen zich ten volle konden vereenigen. Verder vond eveneens hun goedkeuring het voorstel om met de jaarwisseling zoowel de Directeur als het personeel een extra maand gratificatie uit te reiken voor het vele werk door hen het afgelopen jaar verricht.'

Oceanus had met Van Deventer een uitstekende president-commissaris gekozen die zijn connecties had tot in de hoogste partij-instanties. Hij was directeur van het Rijksmuseum Kröller-Müller en zou zich bij de Duitsers onsterfelijk verdienstelijk maken door de belangrijkste schilderijentransactie te arrangeren die ooit binnen een Nederlands museum had plaatsgevonden.

Al vroeg in de bezetting was hij geconfronteerd met de bezitsdrang van Hermann Goering. Goering wilde een geweldige kunstcollectie opbouwen om tentoon te stellen in een door hem te bouwen museum. Goering bleek in onderhandelingen een goed en hard koopman.

De waarnemend secretaris-generaal van het Nederlandse *Department van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* (dat voorafging aan het door de Duitsers ingestelde DVK), H.J. Reinink heeft dat geweten. Tot zijn ontzetting vernam hij in oktober 1940, dat drie belangrijke schilderijen uit het *Rijksmuseum Kröller-Müller* waren overgebracht naar Den Haag, naar de Lange Vijverberg 8, waar een *Dienststelle* was die onder leiding van Kajetan Mühlmann zich bezighield met het kopen en roven van kunstbezit in de bezette gebieden ten faveure van onder andere Goering.

Het vervoer van de schilderijen vond plaats in een auto van de *Wehrmacht*. Reinink schreef verbolgen aan Seyss-Inquart¹⁴¹: 'Ik ben ten zeerste getroffen door deze mededeeling, waaruit mij blijkt, dat een drietal kunstwerken, welke eigendom zijn van den Nederlandschen Staat en die belangrijke elementen van onzen Nationalen kunstschat vormen uit haar veilige bomvrije bergplaats verwijderd zijn, zonder, dat hierover met mij, op wien ingevolge Uw wenschen de verantwoordelijkheid voor de Nederlandsche Rijksverzamelingen berust, overleg is gepleegd.'

Het protest van Reinink was echter tevergeefs. Seyss-Inquart was in deze kwestie, als hij Reinink al gelijk zou hebben gegeven, machteloos. De orders om de schilderijen uit het museum te halen, waren van hogerhand gekomen. Van Goering, want deze moest en zou de drie schilderijen hebben (hij zou overigens twee van de drie schilderijen aan Hitler moeten afstaan, het werk dat hij zelf hield was van Hans Baldung Grien).

Museumdirecteur Van Deventer moest daartoe opdraven, een bepaald 'Duits-vriendelijk' man, die de burelen van de *Dienststelle Mühlmann* platliep bij zijn pogingen schilderijen voor het Kröller-Müller te bemachtigen uit het rijke schilderijenbezit dat de Duitsers door aankoop en roof in handen was gevallen. Daarnaast had hij zich ontpopt als een ware gentleman-dealer; hij verkocht uit privé-bezit een schilderij van Van Gogh aan Baldur von Schirach. Hij was met verschillende Duitse officieren bevriend en hij organiseerde voor zijn zakenrelaties jachtpartijen op de uitgebreide jachtgebieden van de Veluwe. Het kostte hem daardoor weinig moeite om toestemming te krijgen reizen te maken naar Duitsland, waar hij veel en lang verbleef, met name in Garmisch en Berlijn, waar hij bezig was met verschillende zaken, zowel op het gebied van de kunst als dat van de uitgeverij.

Toen dan ook Goering te kennen gaf dat hij enkele schilderijen uit het bezit van het Kröller-Müller wilde hebben, toonde Van Deventer zich zeer bereidwillig. Het verzoek kwam tot hem via Mühlmann. Het ging Goering om schilderijen van Grien, Lucas Cranach en Barthel Bruyns.

Van Deventer vroeg toestemming om een kleine commissie te vormen, bestaande uit twee Nederlanders en een Duitser. De Duitser was de kunsthistoricus dr. Eduard Plietzsch, die verbonden was aan de *Dienststelle Mühlmann*, de Nederlanders waren de directeur van *Museum Boymans* in Rotterdam Dirk Hannema en Van Deventer zelf.

In september 1940 kwam de commissie bijeen. Men probeerde tot een schatting te komen van de waarde van de drie door Goering gewenste schilderijen. Uitkomst: f 600 000,-, wat rekening houdend met de toenmalige markt een redelijke schatting was.

Goering heeft, als een echte handelaar, nog geprobeerd aan dat bedrag te

morrelen. Zijn uitgangspunt was heel simpel: het ging hierbij om drie Duitse schilderijen die vlak na de Eerste Wereldoorlog in Duitsland waren gekocht en hij beschouwde, gezien de deplorabele situatie waarin Duitsland zich toen bevond dit als een transactie tussen twee ongelijkwaardige partners.

Men kwam een ruil overeen. De commissie ging daartoe schilderijen bekijken, maar het duurde nog tot eind 1941 voor een akkoord werd bereikt en het *Rijksmuseum Kröller-Müller* in bezit kwam van acht werken, waaronder werk van Degas, Corot, Toulouse-Lautrec, Van Gogh en Fantin-Latour. Het was deze handige Van Deventer die *Oceanus* voort zou stuwen en die ook de handigheidjes bedacht die ervoor zorgden dat het bedrijf in een naoorlogse situatie niet al te zeer belast zou worden.

Hoeveel rustiger ging het dan toe bij de commissarissenvergaderingen van *Elsevier*, zoals die in dezelfde novembermaand waarin Van Deventer verslag uitbracht van zijn reis naar Berlijn. Het enige punt waarin beide vergaderingen overeenkwamen was de aandacht voor het personeel¹⁴²:

‘Door de Heer John Robbers wordt ter sprake gebracht de eventuele toekenning van een kerstgratificatie aan het personeel. Besloten wordt een gratificatie toe te kennen van twee weken dan wel een halve maand salaris doch daarop in mindering te brengen het bedrag dat ieder schuldig is voor centraal ingekochte en voorlopig door de Vennootschap betaalde levensmiddelen, met dien verstande echter dat thans ten minste een week salaris als gratificatie in geld zal worden uitgekeerd. Bij de vraag in hoeverre de directeurs zullen delen in de kerstgratificatie, blijkt dat door de Commissarissen het salaris van den Heer Klautz voor 1942 is vast gesteld op f 9000,-. De Heer Robbers spreekt er zijn verwondering en teleurstelling over uit dat Commissarissen deze salarisverhoging hebben vastgesteld zonder er hem zelfs van in kennis te stellen.’

Ook in de notulen van deze vergadering geen spoor van de problemen binnen het uitgeverijvak ten aanzien van de reorganisatieplannen van de Duitsers. Het was alsof voor *Elsevier* geen *Vereeniging*, geen *Uitgeversbond* en geen *Vakgroep* bestond. Maar zoals het bij *Elsevier* was, zo was het in feite bij elke uitgeverij. In ieder geval kon Van Ham in deze maand november een nota sturen aan *Kultuurkamer*-bestuurder mr. E. Otto, waaruit duidelijk bleek hoezeer allen in het gareel liepen¹⁴³:

‘Uitgevers, die zich niet gemeld hebben, kunnen op grond van de *Kultuurkamerverordening* als uitgevers uitgesloten worden. Daarvan heb ik van de *Kultuurkamer* nog *geen enkel gegeven*.’

Van Ham bemoeide zich in deze fase van de bezetting zowat met alles. *Uitgeverij De Schouw* had in de zomer, toen Meijer-Schwencke nog medeverantwoordelijk was een contract gesloten met de overtuigde nationaal-socialist J. Hoeben

uit Haarlem voor de uitgave van diens roman *De mooie Nel*. Het was onvervalste 'volkse' romantiek en Van Ham wilde alleen toestemming geven als het herschreven zou worden. Wam de Moor schrijft in zijn Van Oudshoorn-biografie dat het oorspronkelijke manuscript niet meer terug te vinden is, maar dat we van de stijl ervan wel een idee kunnen krijgen door een brief die Hoebe op 31 oktober aan Van Ham schreef¹⁴⁴:

'In vertrouwen wil ik U eens iets vertellen kameraad Van Ham en dan zult u wel begrijpen wat de uitgave van het boek "De mooie Nel" voor mij beteekent. Ik ging slechts tot mijn elfde jaar school en U begrijpt wel, dat er dan aan dat onderwijs heel wat mankeerde.

Toen ik, in 1893 in Sneek geboren werd, was ik het achtste kind van mijn ouders; later kwamen er nog drie bij. Allen werden geboren, vijf ervan stierven, en helaas ook, in een eenkamerwoning in een steeg.

Alle zeilen moesten bij ons worden bijgezet, daar hielp geen moederlief en hulp aan, al bedroeg mijn 'salaris' dan ook maar... 35 cent, per week. Allicht schoot er dan ook wel eens een hap warm eten bij over.'

Van Ham vroeg aan de auteur Van Oudshoorn, die als lector verbonden was aan de *Afdeeling Boekwezen* van het DVK of deze het boek wilde herschrijven, maar deze voelde daar niets voor. Hij offereerde Van Ham een 'Rapport nopens de mogelijkheid eener omwerking van het manuscript, als bedoeld in het Departementsschrijven van 5 November 1942, B.W. No. 1140', waarmee Van Oudshoorn zijn afkomst als ambtenaar bij het Nederlandse Gezantschap in Berlijn niet verloochende.¹⁴⁵

Zijn afkeer voor het boek stak hij overigens niet onder stoelen of banken:

'Even onafwijsbaar, als benarde tijden met een drang tot echte geestelijke verheffing gepaard gaan, even onvermijdelijk worden dan op culturele banen drommen van mensen aangetroffen, die voordien geenerlei behoefte hadden zich daar te vertoonen en dus ook maar niet zoo op eenmaal van kunstwaarde verstand krijgen. Als paddestoelen verzezen in den vorigen oorlog schilderijen-"zaken", waar producten, die het linnen niet waard waren, honderden guldens en meer besomden. Misschien, dat in de boekenwereld, thans een dergelijke strooming op komst is en waarom zou dan juist deze auteur, die zijn thema zoo smakelijk weet voor te dragen, daar niet van profiteeren, om zijn werk in druk te zien verschijnen?

Alles bij elkaar genomen, ware hem wellicht aan te raden - nu door eene omwerking het manuscript zijn eigendommelijke waarde zou verliezen - er, zooals het daar ligt, dus óók als colportageroman, een uitgever voor te zoeken, met een fijnen neus voor de kans op verruimden afzet, die zulke lectuur thans biedt. Zijn ongeduldsorgaan zal hij daarbij wat dienen te beknotten, door er zich rekenschap van te geven, dat menig hoogstaand geschrift bij een dozijn uitgevers

pleegt rond te slingeren, om eindelijk, bij nog hoger gratie, gedrukt en klassiek, d.w.z. niet meer gelezen te worden.

Mooie Nel echter schijnt bestemd, zooal tot geen best-seller, dan toch tot een weken lang van te voren gereserveerd winkelbibliotheek-succes uit te groeien. Met ezelsooren ten slotte en, wanneer de distributie wordt afgeschaft, ook met vetvlekken. Maar ja, zoodra er opnieuw genoeg te bikken valt, zal ook mooie Nel wel spoedig meer in natura worden begeerd. Fatale cirkelgang voor hare geestelijke vader, die goed zal doen, het ijzer te smeeden, etc. Van eene omwerking echter wordt daartoe, in zijn eigen belang en alle bescheiden, *afgeraden*.¹⁴⁶ We zullen zien dat Van Ham nog een tweede keer Van Oudshoorn heeft gevraagd een binnengekomen boek voor *De Schouw* te herschrijven, een verzoek waar deze wel op inging.

In oktober 1942 hield de *Nederlandsche Uitgeversbond* in *Hotel Krasnapolsky* de 149ste algemene vergadering. De Bond had juist een moeilijke fase achter de rug, omdat lange tijd liquidatie dreigde. De Bond mocht blijven bestaan, maar het bestuur toonde zich toch tamelijk geïntimideerd, zoals mag blijken uit de openingstoespraak van voorzitter Schepman¹⁴⁶:

‘Nu de Bond weer min of meer normaal functionneert kwam het 't bestuur gewenscht voor, de algemeene vergadering wel te houden, doch deze te beperken tot de reglementaire verrichtingen, het goedkeuren der Verslagen en de Algemeene Vergaderingen, de ballotage van candidaat-leden, verkiezing van bestuur- en commissieleden, het vaststellen van de begroting en datgene wat verder verband houdt met het beheer der geldmiddelen. Van de werkzaamheden van het bestuur kan in deze tijden niet veel naar buiten blijken. Veel van datgene wat behandeld wordt, is van vertrouwelijken aard. Ons orgaan, “De Uitgever”, dat U vroeger nog eeniger mate op de hoogte hield van wat er omging, mag ingevolge overheidsmaatregelen niet meer verschijnen.’

En verderop in zijn rede:

‘De omstandigheden waaronder wij werken zijn moeilijk. In onze vrijheid van handelen zijn wij hierdoor beperkt. Het heeft geen zin, hier uitvoerig op in te gaan, een ieder ondervindt het dagelijks aan den lijve. In het heden kunnen wij, door gebrek aan materiaal, in 't algemeen weinig meer doen, dan de zaken gaande houden, en trachten de boekenvoorziening naar zoo goed en zoo billijk mogelijken maatstaf te regelen.’

Geheel buiten de *Bond* om, en dan ook niet geïnteresseerd in de zorgen van collega-uitgevers, trok *Westland* met steun van Duits kapitaal zijn eigen plan. In november presenteerde *Westland* een opzet voor de jaren 1943 en 1944 tegelijk.¹⁴⁷

Men ging uit van een zogenaamd ‘werkplan’ dat behelsde:

1. Opening van 5 filialen en wel te Alkmaar, Haarlem, Rotterdam, Den Bosch of Eindhoven en Middelburg.
2. Uitgave van wekelijks van 1 Nederlandsch boek met een gemiddelde oplage van 3000 ex.
3. Uitgaven per jaar van 10 Duitse boeken met een oplage van 10000 ex.
4. Het verzorgen en uitgeven, naast de bekende 'Westland' serie van den 'Germaansche Kultuurserie' en een 'Oostland' serie.
5. Voorbereiding uitgaven schoolboeken.

Daar was geld voor nodig en de Duitsers gaven dat. *Westland* moest wel een begroting indienen en we zien dat de totaalkosten over die twee jaar ruim anderhalf miljoen gulden bedroegen. Het is overigens interessant om te zien waar een grote nationaal-socialistische uitgeverij in die bezettingsjaren zijn geld aan besteedde en de uitgewerkte begroting geeft daar een aardig beeld van (zie Bijlage VIII).

Zo ging iedereen de feestmaand december in met plannen voor de toekomst.

We hebben eerder gezien dat Reinier van Houten uit angst voor evacuatieplannen in Den Haag in Amsterdam naar een nieuwe behuizing zocht en er ook een vond. Hij heeft een vooruitziende blik gehad, want eind 1942 was het zover: een deel van Den Haag en Scheveningen moest worden ontruimd en dat betekende voor *Uitgeversmaatschappij Servire* bij voorbeeld dat de uitgeverij moest verhuizen naar de Van Hogenboucklaan. De ruimte daar was erg beperkt, dus deelde *Servire* de boekhandel mee, dat 'wegens de zeer beperkte ruimte kan zij daar geen voorraden aanhouden, die daarom ondergebracht worden bij het Centraal Boekhuis'.¹⁴⁸ De boekhandel moest nu het Centraal Boekhuis benaderen voor bestellingen, waardoor *Servire* enigszins de mogelijkheid werd ontnomen om nog rechtstreeks met potentiële afnemers te communiceren, maar daar kon de uitgeverij wel mee leven. In ieder geval kon een uitgever zich nog wel in een beperkte ruimte staande houden, desnoods kon hij zich terugtrekken op zijn bovenhuis, maar voor de getroffen boekhandels in Den Haag was dat heel anders.

M.J. Visser, voorzitter van de *Vakgroep Detailhandel in Boeken, Kantoorbenodigdheden en Postzegels* had zijn handen vol aan het behandelen van klachten van boekhandelaren die opeens hun pand uit moesten. Hij kon ze nauwelijks helpen, hij kon alleen een mededeling plaatsen in het *Nieuwsblad*¹⁴⁹ waarin hij het systeem van het zogenaamde 'inwinkelen' besprak: dat hield in dat een boekhandel bij een collega introk die een vestiging had in zo ongeveer dezelfde buurt waar de getroffen boekhandelaar een winkel had:

'Ofschoon van hoogerhand in het algemeen het advies gegeven wordt, de

winkelbedrijven de geëvacueerde bevolking te doen volgen naar het midden en het oosten des lands, is de hiervoor geschetste oplossing voor den boekhandel zeker verkieslijker, daar toch iedere zaak haar eigen karakter, haar eigen sorteering en daardoor haar eigen soort cliënteel heeft. Het overbrengen naar een andere streek, met een voor den boekhandelaar geheel vreemde bevolking, brengt risico's met zich welke men beter kan vermijden, indien een andere oplossing kan gevonden worden.'

Visser kende twee boekhandels die onderdak vonden 'door inwinkelen bij een comestibleszaak, op eersten stand; een andere boekhandelaar vond gastvrijheid bij een plaatselijke collega'.

Er waren er ook, die op een bovenhuis gingen zitten mede op advies van het evacuatiebureau van de Kamer van Koophandel; dit bureau reserveerde de weinige beschikbare winkelhuizen in de eerste plaats voor winkeliers die voorzagen in de eerste levensbehoeften en dat deden volgens de Kamer van Koophandel de boekhandels nou niet bepaald.

Visser voorzag problemen omdat een vestiging van een boekhandel in strijd was met het Reglement Handelsverkeer. En hij voorzag nog meer problemen met de boekhandelaren die tijdelijk met hun métier stopten. Voor hem stond vast 'dat hen later een vergunning om zich opnieuw te vestigen, niet geweigerd zal worden, onverschillig of het hen in die tusschentijd al dan niet zal gelukken in de boekhandel werkzaam te blijven'.

Wie het *Nieuwsblad*, waarin deze mededelingen van Visser stonden, doorbladert komt nog een curieus bericht tegen, dat zijdelings met ons onderwerp te maken heeft. Het bericht stond in het *Nieuwsblad* omdat het betrekking had op de kantoorboekhandelbranche. In de *Staatscourant* van 4 december had namelijk gestaan dat het kantoorboekhandels voortaan verboden was schrijfmachines te verkopen buiten het *Bureau voor de Metalenverwerkende Industrie* om. Ook verkoop van schrijfmachines via advertentie, dus van de ene particulier aan de andere, was vanaf 4 december verboden. Wie een schrijfmachine wilde verkopen, moest dat eerst melden bij dat *Bureau voor de Metalenverwerkende Industrie*. Van deze aanmeldingsplicht waren ontheven 'alle handelaren in kantoormachines, die bij genoemd bureau als zoodanig zijn ingeschreven'. Dat betekende voor de boekhandel-annex-kantoorboekhandel: inschrijven bij de zoveelste instantie en bovendien het bijhouden van een registratie van de door hem verkochte machines.

Vanwaar deze maatregel? Het antwoord op die vraag kunnen we vinden bij de naoorlogse dictaturen in Oost-Europa, want daar golden dezelfde maatregelen. De totalitaire staat wil namelijk absoluut niet de controle verliezen over het bezit van schrijfmachines, omdat de schrijfmachine een wapen is in de handen van de oppositie.

Onder de kopers van schrijfmachines zal *Roskam's Boeken Verkoop Kantoor*, Keizersgracht 786 in Amsterdam wel een van de betrouwbaarste zijn geweest. *Roskam's Boeken Verkoop Kantoor* had zich gespecialiseerd in de verkoop van Duitstalige boeken, die uit het grote buurland moesten worden ingevoerd. Juist de toevoer van deze boeken verliep steeds stroever, reden voor deze firma om zich tot de boekhandel te wenden¹⁵⁰:

‘Wij krijgen den laatsten tijd dagelijksch uit alle deelen van het land bestellingen op Deutsche boeken. De aanvoer is in verhouding tot het aantal bestellingen zeer klein, zoodat we voor Duitsch [*sic*] geen vertegenwoordiger meer kunnen zenden. Onze magazijnvoorraden zijn ongeveer uitgeput. We hebben daarom besloten de volgende regeling in te voeren:

Wij verdeelen dagelijksch alle inkomende zendingen over onze vaste afnemers, rekening houdend met wat afgenomen is in de laatste jaren en rekening houdend met het karakter van de zaak.’

Een uitzondering werd gemaakt voor *Das Niederlandbuch*, met een voorwoord van Seyss-Inquart dat eind 1942 bij *Verlag Moritz Diesterweg* in Frankfurt verscheen en waarmee druk werd geadverteerd.

Dat er zo weinig boeken uit Duitsland kwamen, had alles te maken met de grote schaarste in dat land. Het aantal titels was sterk teruggelopen; het aantal exemplaren per druk zou in 1942 ook verminderen, terwijl, evenals dat in Nederland het geval was, de leeshonger in Duitsland alleen maar was toegenomen. In het blad *Das Reich* zou Joachim Freyburg onder de titel ‘Kultur als Mangelware’ een beschouwing aan dat onderwerp wijden. Hij constateerde dat toch nog steeds in totaliteit de boekproductie hoger was dan in het laatste vooroorlogse jaar. Maar er was zoveel vraag naar boeken ontstaan dat de schaarste bijna ondraaglijk was. De boekwinkels hadden al de stelregel dat een klant maar één boek per winkelbezoek mocht kopen. Hij had geconstateerd dat een van de redenen waarom er veel boeken werden gekocht was omdat veel andere artikelen, die vroeger favoriete geschenken waren geweest, nu op de bon stonden, en dat met boeken niet het geval was.¹⁵¹

Er waren dus niet veel originele Duitse boeken in Nederland te krijgen, boeken in vertaling des te meer en vanuit het DVK werd er alles aan gedaan om deze boeken te propageren. Een stroom van Duitse schrijvers trok naar Nederland om hier lezingentournees te houden. We hebben in het aan Vestedijk gewijde deel gezien dat Ludwig Tügel hier lange tijd verbleef. En zo ook de dichter Hans F. Blunck, die op rekening van *Uitgeverij Roskam* (een zusteronderneming van de firma die zo klaagde over de schaarste aan Duitse boeken) een korte lezingentournee in Nederland hield. Hij sprak op 12 december in Leiden, op 13 december in Haarlem en op 14 december in Den Haag. Zijn lezingen waren bedoeld om de verkoop te stimuleren van zijn reeds verschenen boeken *De groote*

tocht en *De jageres*, en *De saga der oervaderen*, *Koning Geiserich* en *Het nieuwe volk*, die *Roskam* in voorbereiding had.

Roskam had zijn boeken niet laten drukken bij *Drukkerij Verwey* in Mijdrecht en dat scheelde de uitgeverij heel wat correspondentie. *Westland* bij voorbeeld was wel met de Mijdrechtse drukkerij in zee gegaan. Het eerder gememoreerde boek *Moeder vertel eens wat van Adolf Hitler* van Johanna Haarer, in de vertaling van Steven Barends werd bij *Verwey* gedrukt. De eerste oplage was 4000 exemplaren, maar de rekening die *Verwey* stuurde, klopte volgens *Westland* niet¹⁵².

‘Naar aanleiding van Uw factuur inzake 4000 exemplaren “Moeder vertel eens wat van Adolf Hitler”

maken wij U er op attent dat U ook nog 3 % telt voor geleverd kunstdrukpapier (f 66,36)

Wij verzoeken U hiervoor ons een creditnota te willen zenden (3 % van f 66,36) = f 2,-.’

Verwey stuurde naar de belangrijke klant die *Westland* was ijlings een nieuwe rekening, maar óf men was bij *Verwey* inhalig, óf alleen maar dom, de boekhouder bij *Westland*, nationaal-socialist of niet, was dat laatste in ieder geval niet. Hij ontdekte weer een fout en hij reageerde onmiddellijk¹⁵³:

‘Wij danken U voor Uw opgave van het papierverbruik van het boek “Haarer, Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler”, doch maken U er op attent, dat U als saldo opgaf 116.135 vel, terwijl op Uw factuur d.d. 5 October werd opgegeven: 106.135 vel. Gaarne vernemen wij welke opgave nu juist is.’

Verwey kon er niet meer onderuit. Het antwoord luidde 106.135 vel¹⁵⁴ en *Westland* kreeg zijn geld terug.

Dan was de *Algemeene Boekhandel De Boekenschouw*, Herengracht 56, Den Haag, heel wat attenter. Deze boekhandel stuurde *De Amsterdamsche Keurkamer* zelf al een correctie op een eerder gestuurde nota¹⁵⁵; het ging hier om een niet geringe fout. *De Amsterdamsche Keurkamer* zou er duizenden guldens bij zijn ingeschoten, hadden zij keurig betaald.

‘Kameraadske,’ schreef *De Boekenschouw* aan Margot Warnsinck persoonlijk. ‘Op de 2e rekening van 1500 ex. Mijn Kamp, is de komma verkeerd geplaatst, zoodat er staat f 377,70 totaal. Aangezien het de slechte gewoonte van mijn firma is om dergelijke fouten over het hoofd te zien, heb ik zelf de verbetering aangebracht. Het eindbedrag luidt thans 3550,-.’

Het is overigens opvallend dat in de antwoordbrief van Margot Warnsinck¹⁵⁶, waarin ze uitbundig bedankt voor deze eerlijkheid, ze zich niet hardop afvroeg, wat wij wel doen, hoe het mogelijk is dat door het verplaatsen van een komma het bedrag uit een ander samenstel van cijfers wordt geformeerd.

Overigens: vijftienhonderd exemplaren van *Mijn kamp* voor één boekhandel

was een gigantisch aantal, maar *Mijn kamp* liep dan ook nog steeds heel goed en de overheid zorgde ervoor dat geen enkele papierbeperking de aanmaak kon remmen.

Dat lag heel anders bij het veel gematigder fonds van *Oceanus*. Aan het einde van 1942 had Goddard nogal wat te klagen over de problemen waarmee zijn uitgeverij werd geconfronteerd; hij vatte die samen onder¹⁵⁷:

‘a. De vertraging veroorzaakt door het langdurig onder zich houden van drukproeven en manuscripten door de Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

b. De onzekerheid over het verkrijgen en het afleveren van papier op aankoopvergunningen.

c. De belemmeringen, waarmede de binder te maken heeft door gebrek aan materiaal en een verdere beperking van het stroomverbruik.’

Inderdaad waren er vaak grote vertragingen bij de beoordeling door de *Afdeling Boekwezen*, beoordelingen die hooguit sneller kwamen als het ging om herdrukken, omdat men zich daarover vaak al, aan de hand van recensies, een beeld kon vormen.

Voor het DVK was het niet altijd even gemakkelijk om de reeds verschenen boeken die men wilde beoordelen in handen te krijgen. Geld om ze aan te kopen was er niet, dus moesten de uitgevers ze gratis ter beschikking stellen. *Teuling's Uitgevers-Maatschappij* had daar duidelijk weinig zin in. Het tweede deel van de *Geschiedenis van de Letterkunde* van F. Bauer stond op het punt van verschijnen. Het DVK wilde het inzien en vroeg om een gratis exemplaar, maar het Departement kreeg als antwoord¹⁵⁸:

‘Een schrijven van de Nederlandsche Uitgeversbond van 2 Mei 1941 vermeldt o.a.: “Bij nadere informatie bleek den Heer Noothoven van Goor, dat dure en kostbare werken, zoals plaatwerken niet ingezonden behoeven te worden”. Wij menen dat dit kostbare werk onder genoemde uitzondering valt.’

Maar *Teulings* was wel zo behulpzaam een oplossing aan te dragen voor het probleem van het DVK:

‘Mocht Uw Departement op bovengemelde “Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden” wenschen in te teekenen, zoo zult U zich hiervoor willen wenden tot Uw boekhandel.’

Drukkerij en Uitgeverij v.d. Boer jr. NV was toch wat behulpzamer maar had ook heel andere inlichtingen ontvangen dan *Teulings*¹⁵⁹:

‘Naar aanleiding van ons telefonisch onderhoud van hedenmiddag is ons na informatie bij enkele uitgevers gebleken, dat door U gevraagde boeken gratis worden ingeleverd.’

Heel direct was *Uitgeverij J.N. Voorhoeve*. Maar we mogen bij de beoordeling

van de reactie van de Haagse uitgever niet vergeten dat *Voorhoeve* een half jaar eerder een boek, waar men zich veel van had voorgesteld, door het DVK verboden zag - en op waanzinnige gronden bovendien.

Het treurspel *Keizer of Galileeër* van Ibsen, door dr. G. Brillenburg Wurth in het Nederlands vertaald, zou bij *Voorhoeve* verschijnen. De uitgave werd verboden omdat in het toneelstuk Ibsen het rijk van vlees en geest laat samensmelten in wat hij 'het derde rijk' noemde. Dom, vond de rapporteur van het DVK, want nu 'insinueert door het gebruik van de term "het derde rijk", dat aan het politieke rijk van dien naam fouten kleven, die hij in Ibsen's "derde rijk" ontdekt'.

De uitgeverij realiseerde zich dat tegen zulke kronkelredeneringen in zulk krukkig Nederlands niet te vechten was. Daarom stelde *Voorhoeve* toen hij een brief van het DVK ontving¹⁶⁰, waarin hem werd gevraagd om *Dingen van waarde in ons leven* van A. Barkey Wolf op te sturen, het volgende voor¹⁶¹:

'Van het boek "Dingen van waarde in ons leven" kunnen wij tot onze spijt geen presentexemplaren te uwer beschikking stellen.'

De uitgeverij had over deze repliek wel twee weken na moeten denken, maar het DVK was er duidelijk door afgebluft; *Voorhoeve* hoorde daarna taal noch teken meer.

Ook kon het gebeuren dat een boek al was uitverkocht, zoals bij *Uitgeverij W.D. Meinema* die van het DVK het verzoek kreeg *Mijn Messias* van A. van. Atten op te sturen.¹⁶² Het boek is al vanaf 1938 uitverkocht, deelde de uitgever mee. Of deze mededeling werd gecontroleerd, vermeldt de historie niet.¹⁶³

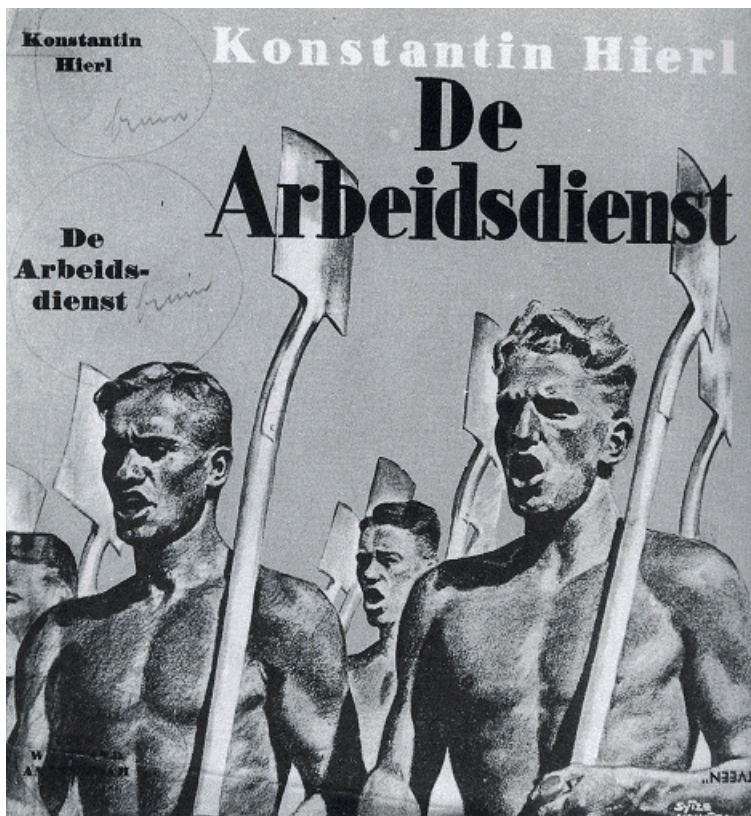
Het zat het DVK met dit boek toch al niet mee, want de ambtenaren hadden eerst er bij *Uitgeverij Wever* om gevraagd¹⁶⁴ en die deelde mee dat het boek niet in haar fonds zat, maar in dat van *Meinema*.¹⁶⁵

De *Algemeene Boekhandel De Boekenschouw*, die we hebben leren kennen als een eerlijke nationaal-socialist die *De Amsterdamsche Keurkamer* drieduizend gulden meer gaf dan waar men genoeg mee had genomen, had een voor een nationaal-socialistische boekhandel merkwaardig probleem. Het DVK had een titel gevraagd (om welk boek het gaat is helaas onbekend), die niet kon worden geleverd, deelde de Haagse boekhandel mee, omdat 'dit werk in België door de autoriteiten in beslag is genomen'.¹⁶⁶

Toch had *Oceanus* ondanks de gesignaleerde problemen uitstekend gedraaid. De uitgeverij bestond nu een jaar en had in totaal 132 248 boeken verkocht, wat haar slechts f 13 292,39 aan honoraria en auteursrechten had gekost. Druk en bindkosten bedroegen f 31 792,53 en er was voor f 17 607,56 aan papier ingekocht. Goddard liet bovendien nog weten dat *Oceanus* met elfhonderd van de twaalfhonderd erkende boekhandelaren zaken deed.

Het gebouw van *De Arbeiderspers* aan het Amsterdamse Hekelveld tijdens de bezettingsjaren.

Omslag van *De Arbeidsdienst* van Konstantin Hierl voor *Uitgeverij Westland*. Tekenaar is Sytze Henstra.

Het huis in het midden is het kantoor in de oorlogsjaren van *De Amsterdamsche Keurkamer* (Prinsengracht 993).

27

DE SCHOUW
SUBSIDIËRE
VEREENIGING
van de
UITGEVERIJ
+ P. OOSTERLAAT 30
TEL. 17166

Ontvangen van Boekhandel van der Spek. Schiedamschedweg 103.
Rotterdam.

de Somma van Vier honderd zestig gulden en vijf en tachtig o.

voor geleverde fondsartikelen 2 de kwartaal 1944 volgens advies 1 Juni
10 cent incasso en zegel.

S GRAVENHAGE
003855 - 2 IX. 1944

Zegge f 460,85

Gravenhage DE SCHOUW 1944

11142 4 - K 913

Kwitantie over in het tweede kwartaal van 1944 door *Uitgeverij De Schouw* aan *Boekhandel van der Spek* in Rotterdam geleverde boeken.

Interieur van de NSB-boekhandel *Het Bolwerk* in de Amsterdamse Kalverstraat.

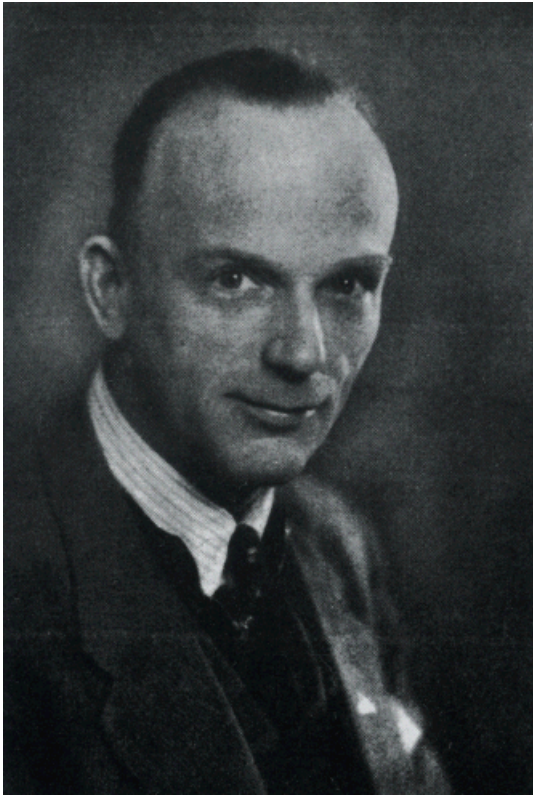
Omslag van het bij *De Schouw* verschenen *Heer Jancho* van S. Bartstra, in feite een boek geschreven door Van Oudshoorn.

Een foto uit 1942 van het voltallige personeel van *Westland*.

Een foto van het inladen van grote partijen van *Mijn kamp* van Hitler, een uitgave van *De Amsterdamsche Keurkamer*, bij de binder.

De vertegenwoordiger voor *De Amsterdamsche Keurkamer*, Jan Kettmann.

Omslag van *Onze arbeid is geloof* van Friedrich GRIESE, volgens het omslag vertaald door George de Sévooy, volgens *Brinkman's Cumulatieve Catalogus van Boeken* door N.H. den Hertog.

Logo van *Drukkerij Verweij* in Mijdrecht.

VERSCHEENEN BIJ DE:

Uitgeverij De Schouw

TE SCRAVENHAGE

**IDEE EN GEDAANTE
VAN HET GROOT-DUI TSCH E RIJK**

door Dr. Jur. Dr. Phil. KURT O. RABL

met een inleiding van
Prof. Mr. Jhr D. G. RENGERS HORA SICCAMA

Dit boek beantwoordt geheel aan de vraag van de tallozen, die iets meer willen weten over het Deutsche Staatsapparaat: het verklaart de verhoudingen tusschen de verschillende bonden, gilden, enz. en het Staatsbestuur en hun positie in het Rijk en is vooral ook belangwekkend doordat het aantoonst, hoe de huidige stand van zaken in het Doodsche Rijk het gevolg is van een geleidelijke historische ontwikkeling.

Een overzicht van de voornaamste wetten, onder nationaal-socialistisch bestind tot stand gekomen, verhoogt nog de waarde van dit bijzondere boek, dat antwoord geeft op honderden vragen, die U zich wel eens gesteld zult hebben, doch die U niet in staat waart te beantwoorden, omdat er in ons land geen literatuur over bestond. Dr. Rabl geeft U op al Uw vragen op een prettige en begrijpelijke wijze antwoord.

Prijs ingenaaid f 2.50

Bestelt dit belangwekkende boek direct bij Uw boekhandelaar, daar de oplage van dit boek zeer beperkt is

Advertentie van Uitgeverij De Schouw voor *Idee en gedaante van het Groot-Duitsche Rijk* van Kurt Rabl.

Links: Vignet van De Amsterdamsche Keurkamer.

Rechts: Vignet van Oceanus.

Links: Omslag van *Slaven der konvooien* van H. Jung, een uitgave van *Uitgeverij Westland*.

Rechts: Omslag van *Om wille van het leven* van George Kettmann jr., bij zijn eigen uitgeverij verschenen.

Reinier van Houten.

Margot Warnsinck en George Kettmann jr.

Een van de belangrijkste boeken die *Oceanus* op dat moment in voorbereiding had was *Marianne 39* van Roland Krug von Midda, dat, zoals we zagen, door Wickel was aanbevolen. Het was een typisch boek voor *Oceanus*: collaboreren, maar wel met mate. Dat kunnen we ook aflezen uit de wijze waarop Goddard zijn commissarissen het boek van de consul-generaal van Duitsland in Vichy-Frankrijk aanpreeft¹⁶⁷:

‘Het opmerkelijke van dit boek is dat een Duitscher uit diplomatieke kringen na jarenlange ervaring zonder enig gevoel van vijandschap in zulk een voortreffelijken vorm en op zulk een charmante wijze schrijft over het Frankrijk, zooals hij het heeft leeren kennen en leeren waardeeren. De gehele tendenz van dit boek past trouwens in ons huidig tijds kader en hierdoor past dit in de voortreffelijke bewerking van den oud-Indischen journalist Mr. Vierhout ook geheel in het kader van ons uitgavenfonds. Het brengt politiek zonder politiek, en daarin ligt tevens de charme en het raffinement van dit doorwrocht schriftuur.’

Het boek was al gezet en geheel gereed voor afdrukken. Toch was er nog een probleem en wel ‘dat wij voor deze uitgave nog niet het geschikte papier hebben toegewezen kunnen krijgen, zoowel voor het tekst, als voor het illustratieve gedeelte’.

Het is uiterst interessant om eens na te gaan waar de goede resultaten van *Oceanus* vandaan komen (zie ook Bijlage v). In ieder geval is zonder meer duidelijk dat zonder de Duitse leer- en leesboekjes de zaken er heel wat minder florissant voor hadden gestaan, maar *Oceanus* had over het algemeen niet echt te klagen. Van de dertien titels (als we de Duitse succesboekjes buiten beschouwing laten) waren er zes uitverkocht en de bruto-winst zou, weer los van die Duitse boekjes, toch nog ruim f 23 000,- hebben bedragen, een winst waar de meeste uitgeverijen alleen maar van konden dromen. We zien ook dat Goddard erin geslaagd was op geen van zijn boeken verlies te lijden, al had hij dan ook maar een winst van slechts tien gulden op *Twilight*. De hoogste winst haalde hij op *Romeinsche schilderkunst*, boeken over schilderkunst deden het in de bezettingsjaren bij alle uitgeverijen heel goed.

Bij de uitverkochte boeken hoorde ook *Ik was er zelf bij* van Max Blokzijl, de uitgave waar *Oceanus* zo huiverig voor was dat men het niet onder eigen naam wilde uitgeven. Maar nu wilde Goddard wel de eer en het geld¹⁶⁸:

‘Het boek van Max Blokzijl - Ik was er zelf bij - hebben wij, hoe noode ook, - zooals U reeds weet - in zijn geheel overgedragen aan de *Nenasu* in Utrecht. Wij hebben dit boek echter tot op den laatsten dag verzorgd, zoodat het eigenlijk volkomen een uitgave van ons is gebleven.’

Ik was er zelf bij werd met tienduizenden verkocht; de kopers waren veelal niet-nationaal-socialisten, die de populaire stijl van spreken en schrijven van Blokzijl waardeerden en zijn propaganda op de koop toe namen. Ze waren het

wel niet met hem eens, maar hij was heel duidelijk in wat hij zei en er was vaak best een kern van waarheid in zijn woorden, zo oreerden de goedgegelovigen. Van enige papierbeperking was bij de boekjes van Blokzijl dan ook geen sprake, daarvoor was hij te belangrijk. Men zocht wel naar andere uitgaven om op te bezuinigen, zoals de uitgave van dissertaties, die aan banden werd gelegd. Er mochten van een dissertatie voortaan niet meer dan driehonderd exemplaren worden gedrukt en bovendien moesten deze uitgaven nog voorgelegd worden aan de *Afdeeling Boekwezen* van het DVK.¹⁶⁹

Het zullen deze uitgaven dan ook wel niet geweest zijn waar P.M.E. van der Bijl, redacteur van de rubriek *Wat wij lezen* in *Van Honk* - het blad voor Nederlanders die in Duitsland werkzaam waren (op vrijwillige basis natuurlijk) - op doelde toen hij met de volgende smeebede bij de uitgevers kwam¹⁷⁰:

‘De redactie van “Van Honk”, Berlin-Charlottenburg 2, Knesebeckstrasse 28 verzoekt beleefd om toezending van recensie-exemplaren van goede romans en ontspannings-lectuur, benevens eenvoudige werken op politiek gebied. “Van Honk” is een weekblad van en door de Nederlanders, die in Duitschland werkzaam zijn, samengesteld. Alle landgenooten die ons blad lezen, zullen U dankbaar zijn, als U hen op deze wijze op de hoogte houdt van wat er in Nederland op de boekenmarkt geschiedt. Heeren uitgevers, mogen wij op Uw medewerking rekenen?’

Van Honk zou overigens best subsidie hebben gekregen, als de redactie erom zou hebben gevraagd, maar er is geen subsidieverzoek in de archieven terug te vinden. Waarschijnlijk heeft men zich in het verre Berlijn niet gerealiseerd, hoe scheutig men op het departement kon zijn als het ging om het boek en de verspreiding daarvan.

De *Nationale Jeugdstorm* bij voorbeeld kreeg van het DVK een subsidie van f 500,-¹⁷¹ toegekend ‘om boeken aan te schaffen over de geschiedenis en de beschrijving van Nederland en die te verspreiden over de door den Jeugdstorm voor Nederlandsche kinderen verplichte “streken” in West-Duitschland, op voorwaarde dat een gespecificeerde verantwoording van de bestede gelden aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten zal worden ingezonden, bij gebreke waarvan de gelden kunnen worden teruggevorderd’.

Om welke geschiedenisboeken zal het gegaan zijn? In deze januarimaand verschenen er nogal wat, zoals *Michiel de Ruyter, een heldenleven in plichtsvervulling van het vaderland* van N. Aartsma bij *Holle & Co*, *Claudius Civilis, de vrijheidsoorlog der Batavieren* van P. Felix en *Het Rijk en de Nederlanden* van J. Theunisz bij *Hamer* en *Die Niederländischen Hansestädte* van M. Hollweg en *Das Schicksal des niederländischen Aufstandes* van Jan de Vries bij *Uitgeverij Zonneveld* in Soest, een kleine loot aan de nationaal-socialistische stam, met een

piepklein fonds maar heel duidelijk in haar signatuur: *Uitgeverij Zonneveld* zette bij voorbeeld een 'Sippenforschung'-reeks op.

De Schouw wilde ook een reeks opzetten, een werkelijk geschiedkundige reeks, maar hoewel *De Schouw* de serie wel had aangekondigd was het eerste deel nog steeds niet verschenen. Het had met papiertoewijzing te maken en een te late inlevering van manuscripten. Het was niet de schuld van Oosthoek, die niet zo bang was voor eventuele tegenvallers. Hij was een idealistische nationaal-socialist en daarom wars van materialisme. Hij had daarover een heel duidelijke mening die hij in *De Schouw* verwoordde¹⁷²:

'Het boek, als trezor van geestelijken arbeid, zal aan alle eischen moeten voldoen die eraan mogen en moeten worden gesteld om in werkelijkheid de taak te kunnen vervullen die voor de verheffing en het behoud van onze kultuur noodzakelijk is.

Om het gestelde doel te kunnen bereiken moet men steeds voor oogen houden, dat de belangrijkste factor is het feit dat het boek tot het volk gebracht dient te worden. Dit doel heeft men zich vroeger ook wel ongeveer zoo gesteld. Het beteekende echter voor elke uitgever afzonderlijk "ik moet er voor zorgen zooveel mogelijk 'schlagers' voor mijn fonds te verwerven". Dit doel werd vaak met misleidende methoden bereikt en het belang van uitgever en boekhandelaar telde in vele gevallen meer mee dan het belang van ons Volk.

Naast het commercieele dient het ideëele meer op den voorgrond te treden. Iedere uitgever of boekhandelaar is geneigd eerst de geldelijke uitkomsten van een uitgave te bezien en eerst dáárna de ideëele zijde. Dit is in strijd met de grondslagen van de nieuwe levenshouding. Het algemeen belang dient nu eenmaal bij al ons doen en laten vóór te gaan boven het eigenbelang.'

Algemeen belang boven eigenbelang. Boreel de Mauregnault, die we in alle voorafgaande delen hebben leren kennen als een zwak dichter, een rabiaat antisemiet en een warhoofd waar de nationaal-socialisten zelf ook geen weg mee wisten zodat ze hem van het ene baantje naar het andere stuurden, bevestigde de indruk dat hij een uiterst labiele figuur was in een brief die hij aan *De Amsterdamsche Keurkamer* stuurde. Hierin maakte hij het eigenbelang van de vertaler (lees het afmaken van het werk zodat het honorarium snel kon worden geïncasseerd) ondergeschikt aan het algemeen belang van de lezer, die in de visie van Boreel de Mauregnault alleen goede boeken voorgeschoteld mocht krijgen.

Kettmann had hem gevraagd enkele romans te vertalen, maar in plaats van vlijtig aan de arbeid te gaan en te doen wat hem werd verzocht, voelde de gemankeerde dichter zich geroepen Kettmanns keuze te bekritisieren. Over een van de romans, onder de titel *Wilhelm Talmann* wist hij te melden dat het boek vol onnodige uitweidingen zat en bovendien heel langdradig was. Hij gaf daar nogal wat voorbeelden van, zoals over een van de hoofdfiguren, een jongetje¹⁷³:

‘Dit jongetje - dat alweer even tergend langdradig en zonder spanning beschreven wordt - is van rijke ouders en woont in een enorm huis waar hij een eigen kinderkamer tot zijn beschikking heeft met god weet hoeveel duur speelgoed. Zijn ouders bemoeien zich praktisch nooit met het kind, zoodat het zich ook in zijn kinderkamer eenzaam en ongelukkig voelt. De schrijver drukt dit als volgt uit: “Maar het was alles koud en leeg, ondanks de overvloed; het kind had het duistere gevoel, zich in lauw water met moeite drijvende te houden en desondanks langzaam maar zeker te zinken.”’

Boreel de Mauregnault concludeerde na dit citaat:

‘Uit deze enkele opmerkingen, die ik gemakkelijk met talrijke zou kunnen vermeerderen, moge U duidelijk worden, dat het vertalen ervan waarachtig geen sinecure is en dat zij uiterste zorg eischt, maar zodoende ook machtig veel tijd kost. Onevenredig veel tijd, afgemeten naar de beteekenis van het boek. Mijn vrouw en ik zijn eenparig en onafhankelijk van elkaar van oordeel, dat dit boek geen propaganda is voor de Duitsche letterkunde in Nederland, en het lijkt mij voor de Keurkamer, die een naam heeft op te houden geen aanbeveling, als dit volkomen onbenullige werk bij haar verschijnt.’

Je mag je afvragen wat hierachter zat. Meende Boreel de Mauregnault werkelijk wat hij schreef of zocht hij alleen maar een alibi om onder het vertaalwerk uit te komen. Dat laatste zou best kunnen, want hij liet tegelijkertijd weten dat hij eigenlijk geen tijd had voor de vertaling. De reden daarvoor was dat zijn vrouw ‘zoo ernstig ziek is geworden, dat daardoor het werk ernstige vertraging zal ondervinden, waar zij even goed vertaalt als ik zelf, vervolgde zij, in de tijd, dat ik door mijn beroepswerkzaamheden afwezig was, de vertaling. Daarvan is nu geen sprake, bovendien zitten wij praktisch zonder hulp zoodat het minimale beetje tijd, dat mij per etmaal buiten mijn gewone werkuren overblijft, in beslag wordt genomen om mijn huishouding draaiende te houden.’

Maar zo was er altijd wat: Boreel de Mauregnault met al zijn drukke werkzaamheden was eigenlijk een *wichtigmacher*, die gewoon het werk niet aandurfde en steeds opnieuw ervoor op de loop ging.

Hij was oorspronkelijk redacteur bij *Het Nationale Dagblad* en recensent voor *Ontwakend Volk* geweest. Dat was voor het DVK reden om hem te vragen romans te beoordelen. Dat deed hij maar heel kort en net zoals bij *De Amsterdamsche Keurkamer* gebruikte hij ook hier het gewichtige smoesje van zijn drukke bezigheden om onder het werk uit te komen¹⁷⁴:

‘Wegens zeer plotseling vertrek naar Berlijn, alwaar ik tot een *belangrijke* [cursivering is van mij, AV] journalistieke functie ben benoemd, is het mij onmogelijk voor Uw afdeeling nog boeken te bespreken. Ik moge U dus hierbij het boek van Kelk terugsturen, in de hoop, dat U voor mij een vervanger kunt vinden, HOU ZEE.’

Van Ham heeft hem er waarschijnlijk wel van weten te overtuigen dat hij op z'n minst het werk dat hij al in huis had, moest afmaken, dus schreef hij nog een kritiek op *De vos en zijn staart* van C.J. Kelk. Zijn oordeel was vernietigend. De auteur maakte het de nationaal-socialisten ook wel erg gemakkelijk bij het zoeken naar een reden om het boek te verbieden met zinnen als: 'Het raffinement van deze simpele verschijning die dezelfde spelregels scheen te volgen als Napoleon in zijn korporaalsuniform en Hitler in zijn regenjas, deed zijn somptueuse wezen rillen.'

Boreel de Mauregnault kwam dan ook tot de kernachtige slotsom:

'Het groote bezwaar tegen dit werk is, dat het moreel op een laag peil staat en door een jood geschreven zou kunnen zijn.'

Voor de goede orde dient wel vermeld dat Kelk deze zinnen niet in de bezettingsjaren schreef. De roman was in 1939 bij *Bruna* verschenen en het ging hier alleen om een mogelijke herdruk.

De brief aan *De Amsterdamsche Keurkamer* had Boreel de Mauregnault overigens niet aan Kettmann gericht, maar aan diens bedrijfsleider J.J. Overwater, die het bedrijf langzaam maar zeker naar de ondergang voerde, zo onbekwaam was hij.

Kettmann had beter de hulp in kunnen roepen van Reinier van Houten, want deze bleek een geboren uitgever te zijn, met een grote behoefte om overal wat in de melk te brokkelen te hebben.

Op 21 januari voegde hij aan de lijst functies die hij al bekleedde nog die van *Verwalter* bij *Van Holkema & Warendorf* toe. Daarnaast streefde hij er nog steeds naar vaste voet aan Amsterdamse grond te krijgen met zijn *Uitgeverij Hamer*. Mr. W.M. van der Werk, de eigenaar van Stadhouderskade 40, lag nog steeds dwars. Hij was niet van plan zijn pand te verkopen of te verhuren, zeker niet voor de bedragen die hem van hogerhand werden opgelegd. Van Houten riep daarop de hulp in van niemand minder dan de secretaris-generaal van het DVK zelf, die onmiddellijk zijn ambtgenoot Hirschfeld van het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* schreef en klaagde over de onmogelijkheid om op korte termijn in Amsterdam 'een geschikte gelegenheid te vinden, waarnaar kan worden verhuisd, temeer is dit het geval, nu een en ander op zoo korten termijn zal dienen te geschieden'.¹⁷⁵

Vandaar zijn beslissing:

'Het ligt derhalve in mijn bedoeling, gezien de buitengewone omstandigheden, van genoemd perceel Stadhouderskade 40, Amsterdam (oppervlakte 2 are 71 cA, Kadastraal bekend Sectie R 572) overeenkomstig het Algemeen Verordeningbesluit 1940, de beschikkingstelling in eigendom aan de genoemde stichting "Uitgeverij Hamer" te vorderen. Ik moge U verzoeken, overeenkomstig het tweede lid van artikel 1, van Uw instemming met den voorgenomen

vordering te doen blijken. In verband met het zeer spoedeisende karakter van deze zaak, zou ik het daarbij op prijs stellen zoo spoedig mogelijk Uw antwoord te mogen ontvangen.'

Dat kreeg hij, maar het was niet het antwoord dat hij verwachtte. De ambtenaren van Hirschfeld hadden de zaak onderzocht bij het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie* en de *Evacuatiendienst* van de *Kamer van Koophandel en Fabrieken* en 'daarbij is gebleken, dat de onderhavige onderneming geheel op eigen initiatief en risico het pand Stadhouderskade 40 te Amsterdam heeft betrokken. Van dit uit ongeveer 14 kamers bestaande pand zijn twee localiteiten in gebruik voor het bedrijf van de Uitgeverij, waarbij een kamer bestemd is voor directeurskamer, terwijl de overige vertrekken dienen voor privé-woning van den directeur en zijn gezin. Van de noodzakelijkheid dat ten behoeve van de uitoefening van het bedrijf dit pand gevorderd worde, kan onder deze omstandigheden moeilijk sprake zijn.'¹⁷⁶

Geen medewerking dus. De ambtenaren van Hirschfeld gaven *Hamer* alleen het advies dat het zich moest wenden tot de *Evacuatiendienst* van de *Kamer van Koophandel en Fabrieken*, 'die volledig van de bestaande regelingen en mogelijkheden op de hoogte is en alle maatregelen kan nemen, die voor een goede huisvesting van geëvacueerde bedrijven en hun ondernemers noodig zijn'.

Van Houten wilde echter helemaal niet naar een andere behuizing. Hij had zoals gezegd het pand op de Stadhouderskade 40 al betrokken en het briefpapier laten drukken. Bovendien speelde nog mee dat Van Houten een hoge pet van zichzelf en zijn macht als nationaal-socialist op had. Hij was immers ss-er en die bekommerden zich niet veel om de bureaucratische rompslomp van wat ze het vooroorlogse ambtenarenapparaat noemden. Daadkracht, dat was waar het om ging en wie een overtuigd nationaal-socialist wilde dwarsbomen, zou merken dat hij een gevaarlijke tegenstander had, in ieder geval een tegenstander die het aangegane gevecht moest en zou winnen.

Van Houten schreef het DVK opnieuw. Nu liet hij weten dat dat het rapport waarop het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* zijn beslissing had genomen vol zat met onjuiste gegevens.¹⁷⁷ Maar:

'Het gaat er hier echter niet om, wie nu de meeste ruimte ter beschikking heeft en hoe groot die ruimte is, doch wel om het feit dat Prof. Goedewaagen bij de hierover gevoerde bespreking i.d.t. toezegde Uitgeverij "Hamer" als belangrijke uitgeverij te zullen helpen. De weg die hierbij tenslotte werd gevolgd heeft de aangelegenheid echter op een heel ander plan gebracht. Wij zouden het op prijs stellen als de kwestie ook verder in den door Prof. Goedewaagen bedoelden geest zou kunnen worden behandeld.'

Over Goedewaagen wordt in deze brief gesproken, alsof hij al verleden tijd was en dat was inmiddels ook zo: hij was afgetreden als secretaris-generaal na

een reeks conflicten met Mussert en zijn NSB en hij had zich uit het departementale leven teruggetrokken om zijn laatste nationaal-socialistische dagen te slijten als hoogleraar te Utrecht, voordat hij na de oorlog een behoorlijk aantal jaren gevangenisstraf zou moeten uitzitten. Goedewaagen werd opgevolgd door Reydon en Van Houten schreef de brief op het moment, dat Reydon nog net in functie was, vlak erna werd Reydon door een aanslag van de illegaliteit geveld.

Reydon kreeg in zijn korte ambtsperiode dus niet alleen de affaire met *Hamer* op zijn bord, maar ook andere, veel on belangrijker strubbelingen. Het leek alsof iedereen met iedereen ruzie had gekregen; die onderlinge irritatie is ook wel verklaarbaar: de Kameraden begonnen behoorlijk nerveus te worden, nu Stalingrad was gevallen, de Duitsers deze zware nederlaag ook openlijk hadden toegegeven en men er niet meer zeker van was dat Duitsland de oorlog ook daadwerkelijk zou winnen.

Neem bij voorbeeld de NSB-er J. Hoebe uit Haarlem. We zijn hem eerder tegengekomen als schrijver van het boek *Mooie Nel*. Van Ham had geprobeerd Van Oudshoorn te strikken voor het herschrijven van het boek, maar die had voor de eer bedankt. Hoebe had daar echter niets mee te maken. Hij had een overeenkomst met *Uitgeverij De Schouw* en hij wilde dat zijn boek verscheen.

Daartoe schreef Hoebe de secretaris-generaal persoonlijk. 'Deze overeenkomst is echter door bovengenoemde uitgeverij geschonden,' schreef hij verontwaardigd¹⁷⁸, 'en van het uitgeven van het boek is niets gekomen z.g. omdat de papierschaarste de uitgave onmogelijk maakte. Op deze bewering wil ik thans niet verder ingaan, maar wijs U liever op het vreemde verschijnsel dat de Nederlandsche Kultuurkamer die ik over deze kwestie herhaalde malen geschreven heb, in het geheel niet antwoordt.'

Voor al dat laatste zinde Hoebe niet:

'Deze manier van doen van de Nederlandsche Kultuurkamer kan, dunkt mij, onmogelijk in overeenstemming zijn met onze Nationaal-Socialistische inzichten, immers, de meest gewone burgerlijke beleefdheid brengt toch al mede dat men behoorlijk antwoordt op gestelde vragen.'

Reydon zal nogal in zijn maag hebben gezeten met de querulanterige brief van Kameraad Hoebe, dus vroeg hij aan Van Ham om deze zaak uit te zoeken. Van Ham schreef snel een rapport, hij kende de ins en outs van deze zaak immers toch al. Hij liet Reydon weten dat hij het boek had laten lezen aan de deskundige lector Van Oudshoorn en diens oordeel 'was echter zo vernietigend, dat ik geen verdere poging gewaagd heb om het manuscript te redden'.¹⁷⁹

Van Ham zorgde er wel voor dat de *Kultuurkamer* nog een excuusbriefje aan Hoebe stuurde en omdat er verder geen correspondentie over deze zaak terug te vinden is en naar mijn mening het boek ook nooit is verschenen, moeten we

ervan uitgaan dat Hoebe met machteloze woede zijn ontluikende schrijverscarrière gebroken zag.

De Schouw hoefde niet bang te zijn dat een uitgave als *Was ist ein Volk? Der biologische Volksbegriff* van Lothar Stengel von Rutkowski ook niet door de keuring van de *Afdeeling Boekwezen* van het DVK zou komen. Het moest in ieder geval verschijnen, zo luidde een bevel van het *Rijkscommissariaat*. Het *Rijkscommissariaat* had juist *De Schouw* met deze vererende opdracht belast.¹⁸⁰

Dat *De Schouw* hiervoor was uitgekozen, was niet zo verwonderlijk. Steeds meer zou *De Schouw* het verlengstuk worden van het DVK en de Duitsers mochten er dus van uitgaan, dat het hier niet alleen om een respectabele uitgeverij ging (dat wil zeggen: in de ogen van de nationaal-socialisten natuurlijk), maar ook om een betrouwbare uitgeverij. Van Ham had immers verschillende malen in gesprekken met het *Referat Schrifttum* hoog opgegeven van *De Schouw*. Oosthoek zou deze band met het DVK ook niet onder stoelen of banken steken. Toen in februari 1943 een van zijn medewerkers werd opgeroepen voor de hulppolitie, schreef hij de autoriteiten een brief, waarin hij argumenteerde¹⁸¹:

‘Te Uwer oriëntering moge dienen, dat de uitgeverij “De Schouw” de officieele uitgeverij is van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en dat in ons bedrijf drie personen zijn opgeroepen.’

Het was deze semi-officiële status van de uitgeverij die steeds meer mensen ertoe bracht zich tot Oosthoek te wenden. Het was alsof men dacht dat men via deze jonge directeur van *De Schouw* gemakkelijker toegang zou hebben tot de almachtige Van Ham en via deze tot de nog almachtiger Lohse van het *Referat Schrifttum*.

Dat betekende in de praktijk dat Oosthoek een groot aantal verzoeken op zijn bureau kreeg. Die verzoeken varieerden van plannen ‘voor een actie om een meer nationaal-socialistische invloed in den boekhandel tot stand te brengen’, zoals *Uitgeverij Westland* aan Oosthoek schreef¹⁸², tot een verzoek om steun voor het verenigingsorgaan *De Optimist*.

Het laatste was een blad voor de *Amusementsvereniging Les Bohémiens* die hoopte dat Oosthoek een kwart pagina advertentie wilde plaatsen voor slechts f 2,75. *Les Bohémiens* probeerde zichzelf te verkopen aan Oosthoek door bij dit verzoek te vermelden dat de vereniging de beschikking had over ‘een eigen afdeling voor toneel en balletdans’.¹⁸³

Als dit nu de grootste zorgen waren waarmee het boekenvak werd geconfronteerd zou het nog wel meevallen. Er kwamen zelfs steeds nieuwe uitgeverijen bij, natuurlijk alleen nog maar van nationaal-socialistische snit. *Uitgeverij Werkend Volk* bij voorbeeld onder directie van R.F. Schanz. In februari vestigde *Werkend Volk* zich op Kalverstraat 116-118 in Amsterdam - om on-

bekende redenen verhuisde het bedrijf overigens na een week naar de Herengracht 56.

Maar de problemen in het boekenvak waren veel groter: het ging heel slecht in het begin van 1943. De kraan van de papiertoewijzingen werd steeds verder dichtgedraaid: uitgeverijen konden nauwelijks meer aan papier komen en zochten hun heil in het slinks vergaren van voorraden.

Dat werkte als volgt: papierfabrikanten sjoemelden met cijfers in de hoop dat de strenge controle-ambtenaren er niet achter kwamen en, als ze dat wel deden, 'goed' waren en dus een oogje dichtdeden. Dat papier werd doorgesluisd aan oude en betrouwbare klanten die er boeken van konden uitgeven buiten de *Afdeeling Boekwezen* om. Het betekende alleen dat men de boeken moest antedateren zodat de ambtenaren van het DVK de indruk kregen dat het om oude voorraden ging.

Bovendien was er de illegaliteit die nogal eens papier leverde, maar dan gaat het om boekuitgaven die absoluut het daglicht (wat de NSB-ers betreft) niet konden zien, de illegale en clandestiene boekuitgaven, en dat waren toch meer dan zeshonderd titels gedurende de bezettingsjaren.

Ook de boekhandelaren zaten in de problemen. Er kwamen steeds minder boeken op de markt en de boeken die nog verschenen waren vaak van een zo bedenkelijk gehalte dat een zichzelf respecterende boekhandelaar deze boeken niet in zijn etalage wenste te leggen. De sterk wassende stroom van illegale en clandestiene uitgaven waren voor deze boekhandelaar dus een uitkomst: niet alleen hielp hij daadwerkelijk mee aan de verzetshouding van een deel, een klein deel van het Nederlandse volk, deze onder de toonbank verkochte boeken leverden hem ook extra inkomsten op. Elke boekhandelaar kende natuurlijk wel vertrouwde klanten aan wie hij dit soort uitgaven kon verkopen. En als er onraad was? Wim Schouten die in de oorlogsjaren bij een Haagse boekhandel werkte, herinnert zich dat soort situaties nog goed¹⁸⁴:

'Wanneer een Duitse soldaat binnenkwam, hoorde je dat aan de voetstappen. Niemand wilde dan van achter het gordijn te voorschijn komen. Bettie, het meisje achter de kassa, drukte bij herhaling op een hinderlijk oproepschelletje. Meijuffrouw Schulz offerde zich dan op om als eerste naar de winkel te gaan. Bleek de klant een echte mof te zijn, dan bonjourde zij die op tactische wijze in no time naar buiten. Soms kwam ze enigszins ontroerd terug. De mof was dan een hulpeloze, jonge Wehrmachtsoldaat geweest, die in zijn verloftijd tussen de veldslagen naar een leesbaar boek kwam zoeken. Je kon van zijn gezicht lezen dat hij zich schaamde. Een leesbaar Duits boek was er trouwens niet. Het onberedeneerde optimisme over de afloop van de oorlog veranderde na Stalingrad en de geallieerde overwinningen in Noord-Afrika in zekerheid.'

Zowel de boekhandelaren die de moed niet hadden om clandestiene uitgaven

onder de toonbank te verkopen als de boekhandelaars die de Nieuwe Orde waren toegedaan, hadden het heel erg moeilijk. Ze moesten het maar zien te redden met de boeken die hen mondjesmaat werden toebedeeld.

En de boekliefhebbers? Die hadden soms ook, door de nood gedreven, hun eigen methodes om aan boeken te komen, zoals de Amsterdamse *Boekhandel Haverman* zijn collega's liet weten¹⁸⁵:

‘Medewerking verzocht tot opsporing van iemand die op slinksche wijze boeken ter inzage vraagt om aan een bekend adres te zenden en ze dan den loopjongen dien hij overblijft, door te zeggen dat de boeken te lang uitgebleven zijn, afhandig maakt. Hij staat den jongen op te wachten op straat, vóór het opgegeven adres.’

Of de methode van *Boekhandel Veko* uit Haarlem¹⁸⁶:

‘Kort geleden werden wij opgebeld door een persoon, die zich bekend maakte als Geref. Predikant van een gemeente in de omgeving van Haarlem en eenige theologische boeken bestelde, z.g. voor de mannenvereniging ter plaatse. Hij zou ze 's middags laten afhalen.

Bij informatie blijkt de predikant nergens van te weten en een mannenvereniging aldaar zelfs niet bestaat.’

Het waren allemaal tekenen die erop wezen dat de boekhandels- en uitgeverswereld steeds verder wegzakte in de misère en, als laatste slachtoffer in de rij, zo verging het de boekkopers ook.

Toch was het in Nederland allemaal nog heilig vergeleken met Duitsland. Daar was na de verloren slag bij Stalingrad de totale oorlog uitgeroepen en dat leidde tot vaak draconische maatregelen. Daarvan berichtte de NRC¹⁸⁷:

‘In Duitschland is door den rijksminister van economische zaken een verordening uitgevaardigd die de sluiting ten gevolge heeft van alle winkels, welke voor de voorziening in de levensbehoeften der bevolking niet absoluut noodzakelijk zijn. Hieronder vallen in de eerste plaats zaken, die luxe-artikelen verkoopen, waarbij postzegelhandels genoemd worden. Van andere zaken, zooals die welke boeken verkoopen, zal een deel worden gesloten. De voorraden der gesloten zaken, die doorgaans nog maar zeer bescheiden zijn, zullen in de openblijvende zaken worden verkocht, voor zoover zij niet voor bijzondere doeleinden worden gebruikt. Verondersteld wordt, dat ongeveer 20 % der zaken door de sluitingsactie getroffen zullen worden.’

Vermoedelijk zullen de uit Duitsland afkomstige onheilssignalen besproken zijn binnen de boekhandel. Men zal zich afgevraagd hebben of men zijn winkels veilig door de bezetting heen zou kunnen slepen of dat de bezetter in de Nederlandse oorlogseconomie dezelfde maatregelen zou treffen als in het vaderland.

Het personeel van *Het Bolwerk* zal zich daar minder het hoofd over hebben gebroken. Men kon er rustig van uitgaan dat hun zaak het langst door de autoriteiten gespaard zou blijven. Hooguit zal men zich zorgen hebben gemaakt over het eigen lot, mochten de Duitsers onverhoopt de oorlog verliezen, wat minder onwaarschijnlijk was dan een jaar geleden toen de nationaal-socialisten in Nederland nog een enorm zelfvertrouwen uitstraalden.

Waar de personeelsleden onderling over spraken, weten we niet precies. Het enige dat ons daar wat meer over kan vertellen is een rondschrĳven, waarin een bedrijfsraad werd aangekondigd, een van de vele bedrijfsraden binnen *Het Bolwerk*, een hobby van Zijfers. In het rondschrĳven waarin voor 5 februari zo'n Bedrijfsraad werd aangekondigd, kunnen we in ieder geval lezen:

‘De volgende bijeenkomsten worden zooveel mogelijk gehouden met volle maan.’

De bijeenkomsten duurden zo'n twee uur en waren allesbehalve informeel:

‘Gelieve er om te denken dat punten van bespreking uiterlijk 48 uur van te voren ingediend moeten worden en tevens het andere personeel de gelegenheid geven bijtijds hun verzoeken in te dienen.’

Zijfers streefde een zekere inspraak na. Daarin was hij in de nationaal-socialistische uitgeverswereld een uitzondering.

Bij *Uitgeverij Storm* bij voorbeeld was daar geen sprake van. Deze op de ss gerichte uitgeverij kende een streng leidersprincipe waarin van welke inspraak dan ook geen sprake was. Dat kon natuurlijk ook moeilijk bij een uitgeverij waar boeken werden uitgegeven als *Germaansch ontwaken, brieven van Germaansche vrijwilligers* en *Joden heerschen over Engeland* van Peter Aldag, van wie al eerder *Joden veroveren Engeland* was verschenen. ‘Om een oordeel over het Engeland van dezen tijd te vormen moet men dit boek lezen,’ was de wervende tekst waarmee *Uitgeverij Storm* het boek aanpreeste.¹⁸⁸

Veel strenger nog in de ss-leer waren het soort boeken waarin werd gewezen op de striktste naleving van de ss-normen. Dat maakte de aanbiedingstekst van het eerder genoemde *Ontwaken, brieven van Germaansche vrijwilligers* wel duidelijk¹⁸⁹:

‘Vrijwilligers der Waffen-ss uit een achttal Europeesche landen spreken in deze brieven aan ouders en vrienden in het vaderland op de overtuigende, onomwonden wijze van vurige Germaansche soldaten-der-idee, van hun groote, trouwe liefde voor den Führer en hun vaste geloof in het komende Germaansche Rijk dat zij door hun dienstneming mee helpen bevechten. In deze getuigenissen stellen zij zich ten voorbeeld aan de weifelende achterblijvers en wekken bij hen een besef van de doelbewuste kracht van het ras, waarop het Groot-Germaansche Rijk zal zijn opgebouwd.’

Het mag dan ook geen wonder genoemd worden dat men bij de ss zeer tevre-

den was over *Storm*-directeur Reinier van Houten, zodat hij in februari gepromoveerd werd binnen de ss-gelederen, zoals de *Chef des Rassenamtes in RuS-Hauptamt*-ss hem mededeelde¹⁹⁰: ‘Nach einer Meldung des RuS-Führers Nordwest ist der ss-Bewerber Reinier van Houten zum ss-Untersturmführer befördert worden.’

Hiermee was definitief een streep gezet onder de discussie die eerder was opgelaaid rond de ‘raszuiverheid’ van Reinier van Houten en er bijna toe had geleid dat hij niet tot de ss was toegelaten.

Het was in deze periode dat Van Houten die al, zoals we zagen *Verwalter* was van *Van Holkema & Warendorf*, zijn invloed binnen de uitgeverswereld uitgebreid zag toen hij per 20 februari D. Visboom Verstegen opvolgde als *Verwalter* bij *Em. Querido's Uitgevers Maatschappij* NV, zoals het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* aan de *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Holland* mededeelde.¹⁹¹

Procuratiehouder Geert van Oorschot zou na de oorlog als getuige optreden in het proces tegen Van Houten. Hij dateerde de indiensttreding als *Verwalter* op april 1943.¹⁹²

‘Hij heeft nimmer getracht mij Nationaal-Socialistische litteratuur in directe of verheulde vorm te doen uitgeven,’ getuigde hij. ‘Wel weet ik, dat hij herhaalde malen getracht heeft bij de Deutsche instanties het verder voortbestaan van de uitgeverij mogelijk te maken. Hij heeft zich ten aanzien van mij, waarvan hij wist, dat ik een uitgesproken tegenstander van zijn opvattingen en zijn beweging was, correct gedragen. Hij heeft uiteindelijk door drang van de Duitschers de zaak in Augustus 1944 geliquideerd.’

Van Houten verdiende aan dit *Verwalter*-schap niet veel: tweehonderd gulden per maand, maar het verschaftte hem onder nationaal-socialisten wel veel aanzien.

Van Oorschot zou jaren later tegen Max van Rooy in *Hollands Diep* nog steeds positief over Reinier van Houten in zijn hoedanigheid als *Verwalter* bij *Querido* spreken¹⁹³:

‘Dat was een hele merkwaardige Verwalter. Normaal gesproken vraten die Verwalters de zaak leeg, kwamen ze eens in de veertien dagen een cheque halen. Maar de Verwalter die ik had heeft nooit een dubbeltje uit de zaak genomen. Bij de zuivering van 1945 heb ik dan ook een verklaring over die man afgelegd. Dat was geen schoft. Dat was een Edelfascist.’

Je zou verwachten dat Van Houten uit erkentelijkheid voor die positieve getuigenis een even aardig oordeel over Van Oorschot zelf zou uitspreken, maar niets is minder waar. Van Houten zou tegen zijn zoon heel onaardig over Van Oorschot praten en, als hij gelijk heeft, zou men bijna geneigd zijn te veronderstellen dat de positieve getuigenissen van Van Oorschot wellicht beïnvloed zijn

door de wetenschap dat Van Houten op de hoogte was van minder fraaie kanten van het procuratiehouderschap van Van Oorschoot. Van Oorschoot reageerde niet op de opmerkingen van Van Houten tegen diens zoon en toen ik hem benaderde voor een gesprek over deze kwestie, wees hij me in de krachtigste bewoordingen de deur. Hij wilde de uitlatingen van Van Houten niet bevestigen, niet ontkennen: 'nee, mijnheer, ik ga er doodeenvoudigweg niet op in. U zoekt het maar uit!'

De kwestie Van Houten - Van Oorschoot betrof een mogelijke fusie tussen *Querido* en *Leopold*, waarvan Reinier van Houten ook *Verwalter* was. Hij zegt¹⁹⁴: 'Ik zal nooit het benauwde gezicht vergeten waarmee Van Oorschoot mij iedere keer vroeg hoe ver de geallieerden al genaderd waren. Van Oorschoot was procuratie-houder van Querido, hè. En in z'n contract stond dat hij bij opheffing van de firma een bepaald bedrag zou krijgen. Honderdduizend gulden of zo. In elk geval een enorme som voor die tijd. En hij was kennelijk als de dood dat de geallieerden er zouden zijn vóór de fusie tot stand was gekomen, en dat hij dus zijn centen zou mislopen.'

Wat er ook van waar is, Max en Leni Bloemendaal hebben Van Oorschoot in die bezettingstijd op een heel andere manier leren kennen, zoals Max Bloemendaal aan Koos van Zomeren vertelde in een relaas over zijn onderduikperiode¹⁹⁵:

'Afgezien van een enkel familielid en een enkele vriend was niemand op de hoogte. Tot die mensen behoorde Geert van Oorschoot, die net als Max bij Uitgeverij Querido werkte. Hij kwam maandelijks voedselbonnen brengen. Op een of andere wijze wist de uitgeverij hem ook zijn salaris toe te spelen; de hele oorlog door kreeg hij zijn volle loon.'

Maar niet alleen Van Oorschoot zou na de oorlog in positieve zin praten over het *Verwalter*-schap van Reinier van Houten. Ook M.L. Loot, directeur van *H.P. Leopold*, verklaarde dat Van Houten als *Verwalter* van deze uitgeverij meewerkte aan¹⁹⁶:

- '1. Verkoop van het geheele aandeelkapitaal der H.P. Leopold's Uitgevers Mij, aan de Stichting Nederlandsche Letterkunde, een creatie van Seyss-Inquart, en verder dat:
2. Van Houten meestal éénmaal wekelijks en bijna steeds in uniform der Germaansche SS op de zaak kwam;
3. Zijn persoonlijk optreden zoowel tegenover het personeel van hooger en lageren rang en ook overigens steeds correct was;
4. Tijdens de duur zijner "Verwaltung" Van Houten geen geld aan de kas van de vennootschap heeft onttrokken;
5. Hij geen salaris genoot;
6. Hij alleen van de H.P. Leopold's Uitgevers Mij. vergoeding van reis- en verblijfkosten ontving die geen noemenswaardig bedrag uitmaakte.'

Maar voordat we van Van Houten een onkreukbare nationaal-socialist maken, dienen we natuurlijk niet te vergeten dat we hem in zijn strijd rond het pand Stadhouderskade 40 van een heel andere kant hebben leren kennen. Hij wilde ten koste van alles dat pand in handen krijgen en dit gevecht zorgde ervoor dat de zoveelste competentiestrijd ontbrandde tussen het DVK en het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*. Een bijzondere strijd: namelijk het enige dat er gebeurde was dat er niets gebeurde. Van Houten bleef in het pand zitten en Van der Werk bleef het daar niet mee eens. Alleen het DVK vroeg begin maart aan Van Houten of hij zich bij de *Evacuatiendienst van de Kamer van Koophandel en Fabrieken* van Den Haag had gemeld¹⁹⁷ ‘en zoo ja, verzoek ik U mij zoo uitvoerig mogelijk bericht omtrent het verloop der besprekingen te doen toekomen. Ik kan die dan tegelijkertijd aan het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart mededeelen.’

Van Houten antwoordde doodeenvoudig niet op deze brief. Was het alleen arrogantie of wist hij geen raad met een antwoordbrief omdat hij geen contact met de *Evacuatiendienst* had opgenomen? Of redeneerde Van Houten dat hij er het beste aan deed de zaak zoveel mogelijk te traineren zodat meer en meer een situatie zou ontstaan waarin het gewoonterecht zou gaan prevaleren en het bijkans onmogelijk was om hem nog uit het pand op de Stadhouderskade te krijgen? In ieder geval lukte hem dat voor de maand maart, want doordat enig bericht van hem uitbleef, kon het DVK het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* ook niet informeren, waardoor Van der Werk moest blijven wachten op het vertrek van de ongewenste gasten.

Eigenlijk is het ongelooflijk om te zien hoeveel tijd en energie het DVK toch nog in een zo futiele zaak als het conflict tussen twee particulieren stak. Het leek wel alsof het DVK niets beters te doen had, alsof van een nieuw departement als het DVK niet het uitzetten van een cultuurbeleid werd verwacht in nationaal-socialistische trant. Maar nee, het departement hield zich daar liever buiten, en maakte zich druk over detailkwesties.

Neem alleen al de honorariumkwestie over enkele tientjes, waarmee *Schouw*-directeur Oosthoek niet alleen het lagere personeel van het DVK lastigviel, maar ook de secretaris-generaal zelf, jhr. mr. S.M.S. de Ranitz die tot waarnemend secretaris-generaal was benoemd nu Reydon na de aanslag die op zijn leven was gepleegd, in het ziekenhuis vocht voor zijn leven.

Waar ging het om? Ene De Kloet had voor zijn manuscript, getiteld *Film* dat bestemd was voor de zogenaamde *Opbouw-reeks* een honorarium van honderd gulden ontvangen.

‘Uit onze gegevens blijkt,’ schreef Oosthoek aan De Ranitz¹⁹⁸, ‘dat aan kam. Teunissen op 16-2-1942 verzocht is het betreffende manuscript uit te breiden

daar de omvang te gering was en tevens foto-materiaal in te zenden om het boekje te illustreren.'

Oosthoek was ervan uitgegaan dat De Kloet een deel van zijn honorarium zou afstaan aan Teunissen omdat deze ook het nodige werk aan het manuscript zou hebben, maar tot zijn verbazing weigerde De Kloet dat categorisch en hij gaf daar een reden voor, namelijk dat 'Prof. Goedewaagen zijn manuscript geaccepteerd heeft en aan hem f 100,- honorarium was toegezegd, is hij niet genegen om een deel hiervan terug te betalen'.

Het is opmerkelijk dat een man als Oosthoek die zo langzamerhand een niet onbelangrijk man geworden was, niet wist hoe hij nu moest handelen. Hij vond de zaak om die paar tientjes belangrijk genoeg om er De Ranitz mee lastig te vallen en toonde hij aan van zichzelf weinig doortastend te zijn:

'Wij verzoeken U ons te willen mededeelen hoe wij in deze moeten handelen en eventueel opgave van het te betalen bedrag.'

De Ranitz' antwoord was kort en bondig. 'Teunissen ook geld,' schreef hij in potlood in de kantlijn van de binnengekomen brief en dat betekende in concreto dat De Kloet zijn honderd gulden mocht houden en dat Teunissen alsnog geld kreeg. 'Ik verzoek U dus het bedrag van het honorarium met Kam. Teunissen te regelen,' schreef het DvK aan Oosthoek.¹⁹⁹

Het klonk bijna als een berisping, en dat kunnen we ook lezen uit een briefje dat Van Geelkerken, de tweede man van de NSB aan Oosthoek stuurde. Oosthoek had bij hem aangeklopt omdat het hem niet lukte een aantal personeelsleden uit handen van de *Hulppolitie* te houden.

'Natuurlijk erken ik volmondig het belang van een constant onder de wapenen houden van de Hulppolitie,' had hij aan Van Geelkerken geschreven²⁰⁰. 'Het is mij echter bijna onmogelijk het bedrijf gaande te houden met deze leemte aan personeel en ik heb dan ook den Commandant der HuPo verzocht tenminste kameraad J.J.A. Pollmann, leider van de technische afdeling van de Uitgeverij voorloopig verlof voor onbepaalde tijd te willen verlenen. Aangezien ik namelijk binnenkort, vermoedelijk zéér spoedig als Gemachtigde van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels en Vakgroepsleider van de Nederlandsche Kultuurkamer veel tijd aan werkzaamheden buiten de zaak zal moeten besteden, zal kam. Pollmann dan mij zooveel mogelijk vervangen. Op dit verzoek om verlof werd helaas afwijzend beschikt.'

Oosthoek kreeg twee dagen later een koel en afwijzend briefje²⁰¹: Van Geelkerken had er geen behoefte aan in te grijpen, de hulppolitie was belangrijk en bovenal autonoom in het nemen van beslissingen. De toon van de brief was zeer koel en het was alsof Van Geelkerken aan Oosthoek wilde laten merken dat hij een verzoek als dit in de moeilijke tijden waarin ze zich bevonden, teleurstellend vond.

Het toenemende aantal aanslagen op vooraanstaande NSB-ers (de aanslag op Reydon was maar een van de tientallen) maakte het bestaan van een *Hulppolitie* van heel wat groter belang dan de werkzaamheden van een werknemer binnen een uitgeverij en uit de brief van Van Geelkerken sprak onbegrip over de houding van Oosthoek, die dat uit zichzelf niet begreep. Bovendien was men binnen de NSB nooit zo bereid geweest te interveniëren ten gunste van Kameraden, in ieder geval niet openlijk. Oosthoek deed namelijk een beroep op het gezag van Van Geelkerken om een oproep van de Hulppolitie ongedaan te maken en Mussert had verschillende malen laten weten dat hij dit soort protectie niet zou gedogen. Naar buiten toe wilde hij in ieder geval de schijn van burgermansfatsoen bewaren.

Dat was bij voorbeeld ook te merken aan de wijze waarop de uitgeverij van de NSB, de *Nenasu* opereerde: behoedzaam, nimmer opererend dan strikt in dienst van de propaganda van de NSB. Wie de fondslijst van de *Nenasu* beziet, zal merken dat de uitgeverij in feite buiten het kader van dit boek valt; er bevonden zich nauwelijks uitgaven bestemd voor de vrije verkoop in de boekhandel op de lijst, maar voornamelijk brochures en zogenaamde standaardwerken. Een uitzondering was de in 1943 verschenen herinneringsbundel *Met open vizier*, door Jan de Haas samengesteld uit het nagelaten werk van de NSB-poëet Frans Bankman, die in 1942 was overleden. Bankman werd bij elke gelegenheid door de NSB opgetrommeld strijdlieden te maken; de bundel w.A. *marcheert* was van zijn hand. Hoewel *Met open vizier* bestemd was voor de boekhandel, kunnen we in deze bundel toch een typisch produkt van de *Nenasu* zien, want eigenlijk was de publikatie alleen bestemd voor de eigen achterban, en dat blijkt ook wel uit een gedicht als *Ons draagteeken*²⁰²:

Jij klein driehoekig schildje
 Wat ben je vaak verguisd!
 Wat was je dikwijls oorzaak
 Van een gebalde vuist!
 Hoe beet men soms een scheldwoord
 Den drager in het oor!
 Of krijschte een verwensching
 Onder 't voorbijgaan door!
 Wat troffen je vaak blikken
 Van afschuw en van haat,
 Of spuwde een jood minachtend
 Voor onzen voet op straat!

Jou klein zwart-roode schildje,
 Wij hebben je verzaakt!
 Jou fier en frank te dragen,
 Wij hebben het gestaakt!
 Was het een soort van lafheid?
 Waren we moe gesard?
 Wie zag er nog een strijder,
 Den driehoek op het hart?
 Wanneer wij samen waren
 In kring- of groepsappèl,
 O ja - dàn mocht je prijken
 Op hemd of jaslapèl!

We hebben eerder vastgesteld, dat in veel boeken van nationaal-socialistische snit een colofon ontbreekt, zodat we niet kunnen nagaan wie de druk- en zetopdrachten aannam. Bij deze bundel is dat niet het geval, de rotzooi van Frans Bankman werd uitbesteed aan firma's, die - want dat was een eis die de *Nenasu* vanuit nationaal-socialistische solidariteit stelde - zich bij de Beweging hadden aangesloten, en in het colofon van deze bundel staat dan ook te lezen dat *Met open vizier* werd gedrukt bij de nv *Drukkerij v.h.L.E. Bosch & Zoon* in Utrecht, dat P.G. van Heuvel en C. van Dijk de zettters waren, M.J. Linschoten en A.v.d. Voort de drukkers en dat de clichés werden gemaakt door de nv *Clichéfabriek 'Correctum'* in Utrecht.

De drukkerij was overigens eigendom geworden van de NSB; Mussert stond er zelfs op de salarislijst. Mr. Anton van Vessem, jarenlang vertrouweling van Mussert en de man die hem van juridische adviezen voorzag zou ervoor zorgen dat de NSB de drukkerij in handen kreeg, zoals bleek uit de rechtszaak voor het Tribunaal in Utrecht tegen Van Vessem op 12 februari 1947, waarin hij er, zoals in de dagvaarding stond te lezen, van beschuldigd werd in 1942 aandelen van de drukkerij te hebben opgekocht 'teneinde die drukkerij onder invloed van de N.S.B. te krijgen, alsmede door met dit doel eenige van bedoelde aandeelen ten behoeve van de N.S.B. te koopen van de Firma Lippmann, Rosenthal en Co., zulks terwijl hij kon en behoorde te begrijpen, dat bedoelde aandeelen aan de oorspronkelijke eigenaars op grond van hun joodsche afkomst of tengevolge van de dienaangaande door of namens den vijand genomen maatregelen, waren ontnomen'.

De behoedzame uitgavepolitiek van de *Nenasu* was rechtstreeks het gevolg van de constructie van deze uitgeverij. De belangrijkste man achter de schermen was Anton Mussert zelf. Hij had een duidelijke vinger in de pap en een goed salaris. In het begin van de jaren dertig had Mussert ontslag moeten

nemen als hoofdingenieur bij Provinciale Waterstaat, een gevolg van het verbod voor ambtenaren om lid te zijn van de NSB. 'Na zijn ontslag ontving hij jaarlijks vijftientig honderd gulden aan pensioen,' schrijft Jan Meyers in zijn Mussert-biografie²⁰³, 'daarbij vanaf 1 Mei 1934 acht-, later negenduizend gulden per jaar van NENASU, de Nederlandse Nationaal-Socialistische Uitgeversmij, waarvan hij de oprichter en enige bestuurder en exploitant was'. Van Geelkerken overigens ontving van de *Nenasu* een jaarsalaris van f 6000,-. De uitgeverij kon deze salarissen gemakkelijk betalen, want doordat vaak een beroep werd gedaan op vrijwilligers, maakte de uitgeverij van het begin af aan goede winsten, in 1936 bij voorbeeld wel f 16000,-.²⁰⁴

In 1943 kon Mussert niet alle taken binnen de *Nenasu* meer dagelijks vervullen, en dus benoemde hij per 1 maart 1943 Johan Willem Westenberg tot directeur. Mussert ondertekende het arbeidscontract uit hoofde van verschillende functies, die een duidelijk beeld geven van de belangrijke rol die hij binnen de *Nenasu* speelde:

- '1. De Naamlooze Vennootschap: "N.v. Boekdrukkerij v.h.L. van Nifterik en Zoon", gevestigd te Utrecht, vertegenwoordigd door haren commissaris de Heer Ir. A.A. Mussert [...]
2. De Naamlooze Vennootschap "N.v. Drukkerij v.h.L.E. Bosch en Zoon", gevestigd te Utrecht, vertegenwoordigd door haren commissaris de Heer Ir. A.A. Mussert [...]
3. De Naamlooze Vennootschap "N.v. Nederlandsche Boekdrukkerij van 1941" gevestigd te Utrecht, vertegenwoordigd door haren commissaris de Heer Ir. A.A. Mussert [...]
4. De Stichting "De Nationale Pers" gevestigd te Utrecht, vertegenwoordigd door haren Bestuurder, de Heer Ir. A.A. Mussert [...]
5. De Stichting "De Nederlandsche Nationaal-Socialistische Uitgeverij (Nenasu)" gevestigd te Utrecht, vertegenwoordigd door haren Bestuurder, de Heer Ir. A.A. Mussert [...].'

Om volledig te zijn: Westenberg kreeg een behoorlijk salaris voor die jaren: zeshonderd gulden per maand, maar in ruil daarvoor mocht hij 'noch rechtstreeks noch zijdelings bij eenig ander bedrijf betrokken zijn', terwijl de NSB zich verplichtte hem in ieder geval tot 1 maart 1946 in dienst te houden. De optimisten!

Een van de activiteiten van de *Nenasu* was de uitgave van tijdschriften. In deze periode werden in toenemende mate tijdschriften verboden omdat de overheid er geen papier voor over had en bovendien het apparaat miste om de inhoud ervan te controleren. *Nenasu* bleef voor deze verboden gespaard, dus kon het bedrijf doorgaan met het uitgeven van bladen als:

Thuis- en Grondeigendom (154 abonnees)
Nieuw Nederland (816)
Ontwakend Volk (3554)
Opvoeding in volkschen geest (3884)
Volk en Vaderland (22 734)

Nenasu was niet eens de uitgeverij met de meeste bladen in haar fonds. Dat was zonder twijfel *Uitgeversmaatschappij C. Misset* uit Doetinchem, die in tegenstelling tot *Nenasu* in de loop van de bezetting wel veel bladen was kwijtgeraakt. Toch was het assortiment op de peildatum 15 maart 1943 (opgave door het *Persgilde*) nog steeds aanzienlijk met bladen als:

De Banketbakkerij (2248)
Avicultura (18 069)
De Bloemisterij (3992)
De Boerderij (87 572)
Centraal Orgaan voor de Handel in Aardappelen (13 040)
De Dameswereld (3567)
Horeca (30 749)
Lederwaren en koffers (491)
De Manufacturier (2 172)
De Nederlandsche Lederindustrie (652)
Nederlandsch Weekblad voor de Groothandel in Levensmiddelen (365)
Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding (3049)
De Textiel-Industrie (417)
De Tuinderij (15 475)
Vakblad voor het Bouwbedrijf (5801)
Vakblad voor de Schoenmakerij en den Schoenenhandel (9553)
De Vee- en Vleeschhandel (8983)
Weekblad voor de Handel in Gedistilleerd (3390)

De lijst geeft blijk van een zekere specialisatie; *Misset* richtte zich op de diverse beroepsgroepen zonder zich te bekommeren om extreem lage oplagecijfers.

Strengholt kende ook een specialisatie, deze uitgeverij (waarvan de eigenaar een vooraanstaand official was in de sportwereld en sympathiseerde met de NSB) richtte zich op de sportbladensector met bladen als *De Biljart Revue*, *Sport in Beeld*, *Revue der Sporten* waarvan geen oplagecijfers bekend zijn omdat het aantal abonnees te verwaarlozen was en de bladen het voornamelijk van de losse verkoop moesten hebben.

Daarnaast waren er nog de echt nationaal-socialistische uitgeverijen die pro-

beerden de Kameraden te bereiken met bladen die voor de oorlog niet of nauwelijks kans van slagen hadden, zoals *Opbouw* met *Cinema & Theater* met 4756 abonnees, *Storm met Front en Heem* (2286), *Hamer* met *Hamer* (5171), *Volk en Bodem* met *Jonge Landstand* (494), *Opbouw* met *Het Rijk der Vrouw* (5178), *Liebaert* met *Sibbe* (256) en *Werkend Volk* met *Werkend Volk*. Binnen het assortiment nationaal-socialistische bladen zien we ook *Saxo-Frisia* (186) dat door een niet-nationaal-socialistische uitgeverij, *Van Gorcum & Co* in Assen werd uitgegeven.

Alleen *De Amsterdamsche Keurkamer* gaf geen tijdschrift uit. Daar richtte men zich op andere projecten, zoals de uitgave van een bundel revolutionaire poëzie, die door Henri Bruning werd samengesteld en in 1944 zou verschijnen onder de titel *Gelaat der dichters*.

Bruning wilde in deze bundel per se veel gedichten van Kettmann plaatsen, waarbij we nooit zullen weten of hij diens poëzie werkelijk bewonderde of dat hij dat deed omdat Kettmann ook de uitgever ervan was.

‘Zou het geen aanbeveling verdienen ook die gedichten te bekijken, die hij mij de laatste maanden uit het Noorden heeft gezonden,’ vroeg Margot Warnsinck aan Bruning²⁰⁵. ‘Daar is m.i. ook zeker iets voor Uw bundel bij en het completeert het geheel ook meer.’

Daar was Bruning het mee eens²⁰⁶:

‘Een keuze uit de laatste gedichten van Uw man zou ik zéér op prijs stellen, ook omdat zulks een zuiver beeld geeft wellicht van zijn revolutionaire overtuiging op dit moment.’

Toch zou het nog meer dan een jaar duren voordat *Gelaat der dichters* van de persen rolde en toen was er van het revolutionaire elan der Kameraden niet veel meer over.

Tot de opgenomen literatoren in deze bundel behoorde niet Jan den Hollander. Gebrek aan welke kwaliteit dan ook zal bij Bruning een rol hebben gespeeld, maar misschien is er ook van de zijde van *De Amsterdamsche Keurkamer* een hint gegeven dat men op Den Hollander niet echt gesteld was. Dat zal te maken hebben gehad met het conflict tussen Den Hollander en de uitgeverij en zoals te doen gebruikelijk bij Kettmann, ging het uiteraard weer om een geldkwestie. Den Hollander moest nog f 962,55 betalen en daartoe werd hij in maart verzocht²⁰⁷ en in april gesommeerd²⁰⁸, totdat Margot Warnsinck in mei liet merken dat wat haar betreft de maat nu vol was²⁰⁹:

‘Kameraad, Het verbaast me een beetje, dat ik ondanks mijn brieven van 23 Maart en 5 April tot op heden nog geen geld uit Utrecht ontving, terwijl je het zoo graag contant betaalde met een ongeldig biljet van vijfhonderd gulden.’

Aan het slot van de brief nog een merkwaardig PS:

‘Weet jij ook hoe het met kam. Reydon is?’

Het antwoord van Den Hollander, had hij op deze brief geantwoord, zou hebben geluid: slecht, kameraad Reydon ligt nog steeds in het ziekenhuis en hij zal over enkele maanden sterven, want dat was het lot van Goedewaagens opvolger.

Nee, dan was het contact tussen Hylkema en *De Amsterdamsche Keurkamer* heel wat inniger. Het bleek dat de schrijver van *Ras en toekomst* en Kettmann elkaar aan het Oostfront hadden ontmoet. Kettmann had in zijn brief aan zijn vrouw wel van deze ontmoeting melding gemaakt, maar hij was vaag gebleven. De vader van Hylkema was heel wat duidelijker en Margot Warnsinck antwoordde hem²¹⁰:

‘Ik had ook al van mijn man gehoord, dat hij daar in het hoge noorden een Nederlandschen dokter gesproken had - een naam schreef hij er niet bij. Wat aardig, dat het juist dr. Hylkema was.’

Kettmann en zijn vrouw mochten dan wel contact hebben met elkaar, maar leken toch wel langs elkaar heen te leven, want ze kon Hylkema over de radioreportages van haar man niet informeren:

‘Neen, van uitzendingen weet ik nooit iets af; ik heb ook nog nooit een uitzending van mijn man gehoord. De opnamen werden als negatief naar Berlijn gezonden, daar worden er platen van gemaakt, en wanneer die al gedraaid worden, is niet bekend.’

In mei 1943 zou Margot Warnsinck op reis gaan, eerst tien dagen naar Vlaanderen en aan het einde van de maand naar Berlijn. In haar tas zat wellicht de brief van de algemeen redacteur van het maandblad *Volk en Bodem*, Klaas Sierksma. Dit blad was een uitgave van de gelijknamige uitgeverij op de Kortenaerkade 1 in Den Haag. *Volk en Bodem* zou van karakter veranderen, deelde Sierksma *De Amsterdamsche Keurkamer* mee²¹¹: ‘De Boerenleider zal thans de hoofdredacteur waarnemen.’ De verandering bestond er concreet uit dat *Volk en Bodem* meer aan cultuur wilde gaan doen en daartoe ‘met ingang van het Mei-nummer een geregelde boek- en tijdschriftenschouw [opnam]’.²¹² Vandaar het verzoek aan *De Amsterdamsche Keurkamer* en we mogen aannemen ook aan andere uitgeverijen, om boeken ter recensie in te sturen.

Volk en Bodem had in deze maand in ieder geval een rijke oogst aan aangeboden werken. En *Uitgeverij Oisterwijk* moest dan wel mededelen dat het *Nagelaten werk* van Gerard Bruning geheel was uitverkocht, van zijn broer Henri Bruning daarentegen was nog een behoorlijk aantal werken in voorraad: *De roep van een vriend* (f 1,30), *Het verbond* (f 1,30), *Onze priesters* (f 0,95), *Woorden in den wind* (f 0,95), *Het zwaard* (f 1,30), *Tegen de hoogmoed der werken* (f 0,95).

Holle & Co zal zeker recensieëxemplaren hebben gestuurd van een aantal novellen van Duitse schrijvers, die uitkwamen, *Het eiland in de Zuidzee* van Hans Franck, *Plicht* van W. von Scholz, *Het dal van Lausa en Duron* van Fr. Tumler en *De stomste Siberiër* van Bruno Brehm. De novellen kostten de boekhandel

f 0,95, maar de uitgeverij gaf kwantumkortingen²¹³: '5 stel à f 0,70 netto, 15 stel à f 0,66 netto en 25 stel à f 0,62 netto.'

Bij *Elsevier* zal men in deze maand mei wel andere zorgen hebben gehad dan het aanbieden van boeken: directeur John Robbers was op 12 april gearresteerd door de SD en naar het concentratiekamp Vught gebracht, waar hij acht maanden gevangen zou zitten. Een joodse medewerker van *Elsevier*, Betty Schoolmeester, had enkele sieraden aan Robbers in bewaring gegeven en toen ze werd gearresteerd werd ze tijdens het verhoor gedwongen de verblijfplaats van haar juwelen, waar de SD van wist, te onthullen. Robbers keerde uit gevangenschap terug; Betty Schoolmeester nimmer.

De commissarissenvergadering reageerde tamelijk laconiek op het bericht van de arrestatie²¹⁴:

'In verband hiermede wordt de leiding der zaken overeenkomstig art. 11 der Statuten geheel in handen van den heer Klautz gelegd. Mocht het zich laten aanzien, dat de arrestatie van den heer John Robbers voor Elsevier gevolgen met zich zou kunnen brengen, dan zal het nemen van verdere maatregelen worden overwogen. Niettemin wordt reeds thans besloten de administratie zoo snel mogelijk, met behulp van den Heer Schaafsma, accountant, onder leiding van den directeur Klautz, op orde te brengen. Naar uit de weinige informaties, die te verkrijgen waren, valt te concludeeren dat het onwaarschijnlijk is, dat de heer Robbers binnen enkele dagen weer aan het werk zal kunnen gaan, zodat met algemeene stemmen het besluit is genomen, het opmaken van de Balans en de Winst- en Verliesrekening 1942 aan den heer v.d. Woerd toe te vertrouwen, die assistentie zal krijgen van den heer Schaafsma, terwijl de heer Klautz de verantwoordelijkheid voor het geheel zal hebben te dragen. De heer Klautz is daartoe bereid onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat onder deze omstandigheden de voltooiing der jaarstukken aan hem wordt toevertrouwd en deze hem niet halverwege weer zal worden afgenomen. Commissarissen willigen deze voorwaarde in.'

Het had tussen Klautz en Robbers, zoals we al zagen, nooit echt geboterd, maar nooit toonde de machtsstrijd zich zo onbeschaamd. Toen Robbers uit Vught terugkwam zou hij de verantwoordelijkheid over de balans en winst- en verliesrekening nooit meer terugkrijgen.

Wekenlang wist men bij *Elsevier* overigens niet wat de reden van de arrestatie van Robbers was. Men tastte zo in het duister dat zelfs de mogelijkheid werd geopperd dat het misschien te maken had met een van de uitgaven van *Elsevier*. Misschien was de SD er achter gekomen dat men Presser indertijd had ingehuurd om een boek over de Tachtigjarige Oorlog te schrijven. Maar dat zou betekenen dat ook Klautz het risico liep om gearresteerd te worden, dus verhuisde hij de eerste weken na de wegvoering van Robbers naar Vught van het ene adres

naar het andere adres, tot hij uiteindelijk een poos zijn intrek nam in hotel *Die Port van Cleve*, zodat de SD in ieder geval tevergeefs bij zijn woning zou aankomen; een halve vorm van onderduik dus.

In zijn afwezigheid werd zijn werk waargenomen door de journalist H.A. Lunshof; hij kreeg de opdracht een *Geschiedenis van Engeland* te schrijven, die onmiddellijk na de bevrijding zou moeten verschijnen.

‘Voor de diensten aan “Elsevier” bewezen, zal de heer Lunshof een honorarium van f 150,- per maand ontvangen,’ besloten de commissarissen²¹⁵, ‘terwijl als hij den heer Klautz moet vervangen, dit honorarium verhoogd zal worden tot f 400,- per maand. De heer Boot vraagt of het wenschelijk moet worden geacht het toezicht van commissarissen intensiever te doen plaats vinden, ingeval de heer Klautz mocht worden weggevoerd, doch gemeend wordt, dat dit vooralsnog onnoodig is.’

Ook de zaak rond de huisvesting van *Hamer* sleepte zich maar voort. In april meldde het DVK aan het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* dat het *Rijkscommissariaat* het ‘verlangen’ uitsprak, ‘dat de terbeschikkingstelling in eigendom aan de Stichting Uitgeverij “Hamer” gevorderd wordt’.²¹⁶

Vandaar het verzoek van het DVK om te vorderen volgens artikel I van het *Algemeen Vorderingsbesluit 1940*. Het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* stribbelde in de antwoordbrief nog wat tegen²¹⁷, maar niet alleen het DVK had zich gemeld, ook het *Rijkscommissariaat* had aangeklopt, telefonisch nog wel, zoals uit de brief bleek:

‘Voor wat betreft deze vordering deel ik U verder mede, dat van de zijde van de bezettingsinstanties telephonisch aan mijn Departement de mededeeling is gedaan, dat het *Rijkscommissariaat* zich voor het bedrijf van de uitgeverij “Hamer” interesseert en de wensch is te kennen gegeven, dat de directeur met betrekking tot dit perceel geholpen moet worden.

Uit dien hoofde ben ik bereid mijn medewerking er aan te geven, dat het bedrijf van de “Hamer” alsmede de ondernemer en zijn gezin, de noodige bedrijfsen woningruimte blijven behouden in het pand Stadhouderskade 40 te Amsterdam.’

Toch wilden de ambtenaren niet geheel overstag gaan:

‘Echter is hiervoor uiteraard verkrijging in eigendom in geenen deele noodzakelijk.’

Dus: vordering akkoord, maar alleen tijdelijk en op huurbasis. Van Houten moet van dit voorstel hebben gegruid en we zullen ook nog zien dat hij zich verzette. Het enige dat hij wilde was bezitten, en niets anders.

Zijfers met zijn *Bolwerk*-vestigingen had dit soort huisvestingsproblemen niet. Zijn enige probleem was wellicht dat hij een weg moest vinden om zijn

personeel blijvend te motiveren, nu de krijgskansen zo duidelijk waren gekeerd. Hij zocht het in personeelswandelingen, maar deze ondernemingen moest hij medio 1943 laten vervallen 'wegens gebrek aan voldoende schoeisel'.²¹⁸ Daarom kwam hij met een ander plan. Tussen Goede Vrijdag en Pasen zouden ze met z'n allen naar Lunteren gaan, de plek die iedereen al kende omdat de NSB daar jaar in jaar uit massaal heen was gekomen:

'Ingekwartierd worden we bij een nationaal-socialistische Boer. De kosten bedragen voor hen, die jonger zijn dan 20 jaar f 0,25 per dag, voor de ouderen f 0,40 per dag. Dekens en 1 bord en 1 vork en 1 lepel en 1 kop of beker medebrengen. Spoorkosten voor rekening van de zaak.'

Er moest nog meer worden meegenomen om het gezellig te maken:

'Zooveel mogelijk spelletjes mede te nemen b.v. speelkaarten - schaakborden en stukken - en andere gezelschapsspelletjes - o.a. ballen liefst een voetbal en mondharmonica's of andere instrumenten.'

Maar het allerbelangrijkste:

'Zooveel mogelijk goede humor medenemen, voor kankeraars zal geen plaats zijn.'

Het is overigens curieus om te zien dat in de getypte tekst oorspronkelijk het woord 'kunstenaars' heeft gestaan, dat is doorgestreept en vervangen door 'kankeraars'. Ach, voor nationaal-socialisten zal het een pot nat geweest zijn.

Het is al een wonder dat de nationaal-socialisten zich zo bezighielden met de kunst en de kunstenaars. Het zal *contre coeur* geweest zijn, anders hadden ze natuurlijk ook niet een lichtgewicht als Oosthoek per 12 april 1943 benoemd tot 'Gemachtigde op het gebied van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels'. Het bleek geen gelukkige keuze en op een bijeenkomst van 20 april in het gebouw van de *Kultuurkamer*, waarbij zowel leden van het *Letterengilde* als Oosthoek zelf, alsmede het bestuur van de *Vereeniging* aanwezig waren, werd twijfel uitgesproken 'of de nieuw benoemde gemachtigde wel met de noodige tact was opgetreden'. Voorbeelden waren 'het ophangen van de portretten van den Führer en den Leider, het laten teekenen van een loyaliteitsverklaring'.²¹⁹

Oosthoek veegde alle bezwaren van de tafel. Hij was tot deze maatregelen gerechtigd meende hij en volgens de bewaard gebleven notulen van deze bijeenkomst legden de aanwezigen zich bij deze uitleg neer.

'Toen Oosthoek kwam [als gemachtigde], herinnerde de secretaris van de *Vereeniging* zich na de oorlog²²⁰, 'trad het geheele bestuur af. Oosthoek had geen capaciteiten om alles te reorganiseren en onze vereeniging is in de kern ongewijzigd gebleven en liet zich niet door het nationaal-socialisme beïnvloeden.'

Een van Oosthoeks eerste daden was het opleggen aan uitgevers van de ver-

plichting om recensieëxemplaren te sturen aan het *Algemeen Handelsblad*, *Het Volk*, de NRC en *Het Nationale Dagblad*.²²¹ Zo was het orgaan van de NSB via een achterdeur toch in het gezelschap gekomen van respectabeler bladen. Maar als het derde oorlogsjaar afliep met uitsluitend deze maatregel van Van Oosthoek en deze en zijn trawanten het boekenvak verder met rust lieten dan was daar best mee te leven voor uitgevers en boekhandelaren. Dat gold tenminste voor de gewone leden, want die werden tamelijk onkundig gehouden van alle perikelen binnen de verschillende besturen. Dat het daar stevig rommelde wordt maar al te duidelijk uit de stevige botsing waar het vierde oorlogsjaar mee zou beginnen.

Eindnoten:

- 1 Beschikking secretaris-generaal, dd. 21-5-1942.
- 2 Brief J. van Dam, dd. 28-6-1942.
- 3 Beschikking secretaris-generaal, dd. 9-4-1943.
- 4 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 21-5-1942.
- 5 *Idem*, 28-5-1942.
- 6 Vergadering Nederlandsche Kultuurraad, 5-6-1942.
- 7 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 7-5-1942.
- 8 Brief Steven Barends, ongedateerd.
- 9 Brief George Kettmann, dd. 27-4-1940.
- 10 *Idem*.
- 11 Brief Arnold Meijer, dd. 9-12-1939.
- 12 Ontleend aan G. Groeneveld, pp. 46-47.
- 13 Brief George Kettmann, dd. 13-7-1944.
- 14 Brief Steven Barends, dd. 19-9-1942.
- 15 *Idem*.
- 16 Brief George Kettmann, dd. 26-5-1942.
- 17 Brief Steven Barends, dd. 30-5-1942.
- 18 Brief De Amsterdamsche Keurkamer, dd. 5-6-1942.
- 19 Brief Steven Barends, dd. 6-6-1942.
- 20 *Idem*, dd. 12-6-1942.
- 21 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 13-6-1942.
- 22 *Het Nationale Dagblad*, 18-5-1942.
- 23 Brief George Kettmann, dd. 25-5-1942.
- 24 Brief DVK, dd. 20-5-1942.
- 25 Notulen Nederlandsche Kultuurraad, dd. 5-6-1942.
- 26 Brief Reichskommissariat, dd. 9-6-1942.
- 27 Brief DVK, dd. 5-5-1942.
- 28 *Idem*.
- 29 *Idem*, dd. 19-5-1942.
- 30 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 20-5-1942.
- 31 *Idem*, dd. 21-5-1942. De brief was gericht aan Reinier van Houten met de vraag of hij nog aanvullende argumenten had tegen de opvattingen van de Commissie Woltersom.
- 32 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 29-5-1942.
- 33 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 29-6-1942.
- 34 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 3-7-1942.
- 35 Brief DVK, dd. 6-3-1942.
- 36 Brief Bureau Organisatie voor het Bedrijfsleven, dd. 8-8-1942.
- 37 Ongedateerd concept bekendmaking. Daarnaast publiceerde het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* op 17 september 1942 een gedeelte van het besluit.
- 38 Rapport juni/juli 1942.
- 39 Notulen, dd. 31-7-1942.
- 40 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 15-6-1942.
- 41 Brief DVK, dd. 6-6-1942.
- 42 Brief Hamer, dd. 9-6-1942.

- 43 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 9-7-1942.
- 44 *Idem*, 2-7-1942.
- 45 *Idem*, 23-7-1942.
- 46 *Idem*, 30-7-1942.
- 47 *Idem*, 16-7-1942.
- 48 Rapport, juli/augustus 1942.
- 49 'Uitgeverij en boekhandel in de oorlog: er gebeuren rare dingen'. In: *Vrij Nederland*, 19-8-1944.
- 50 Rapport september/oktober 1942.
- 51 Zie noot 48.
- 52 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 6-7-1942.
- 53 *Idem*, dd. 21-7-1942.
- 54 *Idem*, dd. 22-7-1942.
- 55 George Kettmann jr., 'Ten strijde'. In: *Jong groen om den helm*, Amsterdam, 1942, p. 12.
- 56 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 9-7-1942.
- 57 *Idem*, dd. 14-7-1942.
- 58 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 23-7-1942.
- 59 Rob Delsing, 'De Führer en zijn herdershond'. In: *Keurjaarboek*, 1932-1942, p. 339.
- 60 Brief Rob Delsing, dd. 20-7-1942.
- 61 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 27-7-1942.
- 62 *Idem*, dd. 9-7-1942.
- 63 Brief J.A. Boreel de Mauregnault, dd. 18-7-1942.
- 64 In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 15, 15 augustus 1942.
- 65 Brief *De Schouw*, dd. 28-8-1942.
- 66 Brief Vereeniging, dd. 27-8-1942.
- 67 Brief Het Bolwerk, dd. 15-8-1942.
- 68 *Staatscourant*, 1942, no. 156.
- 69 Brief Westland, dd. 29-8-1942.
- 70 Johanna Haarer, *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler* (in de vertaling van Steven Barends), Amsterdam, 1943, pp. 305-306.
- 71 Brief F. Sampimon, dd. 8-8-1942.
- 72 Brief DVK, dd. 31-8-1942.
- 73 Johannes Ohquist, *Het rijk van de Führer* (in de vertaling van Frits Sampimon), Amsterdam, 1942, p. 164.
- 74 *Idem*, p. 168.
- 75 *Idem*, p. 377.
- 76 Brief H. Johs, dd. 19-8-1942.
- 77 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 9-11-1942.
- 78 Brief H. Johs, dd. 11-11-1942.
- 79 *Nieuwsblad*, 13-8-1942.
- 80 *Nieuwsblad*, 26-8-1942.
- 81 *Idem*, 6-8-1942.
- 82 Rapport augustus/september 1942.
- 83 Brief Drukkerij Trio, dd. 15-8-1942.
- 84 Brief J.H. Speenhoff, dd. 27-8-1942.
- 85 'Ernstig'. In: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 13-12-1942.
- 86 Brief DVK, dd. 31-8-1942.
- 87 Brief R. van Houten, dd. 12-8-1942.
- 88 Proces-verbaal, opgemaakt door L. Jansen, dd. 3-3-1942.
- 89 Van Houten, pp. 73-74.
- 90 *Idem*, p. 74.
- 91 Brief Chef Rasse- und Siedlungshauptamt ss, dd. 29-4-1942.
- 92 *Bestallungsurkunde*, dd. 29-4-1942.
- 93 Rapport augustus/september 1942.
- 94 Notulen commissarissenvergadering, dd. 18-9-1942.
- 95 *Nieuwsblad*, 24-9-1942.
- 96 Brief Westland, dd. 3-9-1942.
- 97 Ernst Udet, *Mijn leven als vliegenier*, Amsterdam, 1943, p. 213.
- 98 *Idem*, pp. 198-199.
- 99 Ontleend aan René Vos, *Niet voor publicatie*, Amsterdam, 1988.
- 100 Brief Steven Barends, dd. 2-9-1942.
- 101 *De Misthoorn*, 1-8-1942.
- 102 George Kettmann jr., 'De nieuwe sage: bij Hitler's verjaardag'. In: *Algemeen Handelsblad*, 18-4-1942.
- 103 *De Misthoorn*, 5-9-1942.
- 104 *Volk en Vaderland*, 18-4-1942.
- 105 *De Misthoorn*, 19-9-1942.

- 106 Brief C. Apeldoorn, dd. 17-9-1942.
- 107 Brief George Kettmann, dd. 21-9-1942.
- 108 Brief C. Apeldoorn, dd. 17-9-1942.
- 109 Brief DVK, dd. 21-9-1942.
- 110 Brief C. Apeldoorn, dd. 24-9-1942.
- 111 *Nieuwsblad*, 17-9-1942.
- 112 *De Uitgever*, september 1945.
- 113 Brief Reinier van Houten, dd. 27-10-1942.
- 114 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 21-10-1942.
- 115 *Nieuwsblad*, 15-10-1942.
- 116 Proces-verbaal, dd. 23-4-1946.
- 117 Nefaka, 1-9-1942.
- 118 Brief P. Manikus, dd. 23-10-1942.
- 119 Brief DVK, dd. 3-11-1942.
- 120 *Nieuwsblad*, 8-10-1942.
- 121 Brief NV Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, dd. 7-10-1942.
- 122 Brief Joris van den Bergh, dd. 10-10-1942.
- 123 'De vlucht in de sport'. In: *De Telegraaf*, 13-3-1942.
- 124 In: *Storm* ss, 20-3-1942.
- 125 NRC, 21-3-1942.
- 126 *Idem*, 28-3-1942.
- 127 *Het Volk*, 10-8-1942.
- 128 *Gooi- en Eemlander*, 10-8-1942.
- 129 Brief DVK, dd. 21-11-1942.
- 130 H. van Meegeren, *Teekeningen*, Deventer/Den Haag, 1942, p. 22.
- 131 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 5-11-1942.
- 132 'Aanklacht en verdediging'. In: NRC, 15-1-1942.
- 133 Jan H. Eekhout, *Hart van Holland*, Lochem, 1942, p.5.
- 134 *De Schouw*, jrg. 1, no. 22, 1-12-1942.
- 135 Brief Opbouw, dd. 12-11-1942.
- 136 No. 995/435 KB 1943.
- 137 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 10-11-1943.
- 138 Overeenkomst, dd. 27-1-1942.
- 139 Brief F.H. Charbon, dd. 14-11-1942.
- 140 Notulen, dd. 19-11-1942.
- 141 Brief dd. 29-10-1940.
- 142 Commissarissenvergadering, dd. 16-12-1942.
- 143 Nota voor mr. E. Otto, dd. 14-11-1942.
- 144 De Moor, p. 630.
- 145 *Idem*, p. 631.
- 146 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 3-12-1942.
- 147 Parket-dossier no. 27.
- 148 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 15-12-1942.
- 149 *Idem*, 10-12-1942.
- 150 *Idem*, 22-12-1942.
- 151 *Das Reich*, november 1942.
- 152 Brief Westland, dd. 23-12-1942.
- 153 Brief Westland, dd. 29-12-1942.
- 154 Brief Verwey, dd. 3-1-1943.
- 155 Brief De Boekenschouw, dd. 3-12-1942.
- 156 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 5-12-1942.
- 157 Rapport november-december 1942.
- 158 Brief Teuling's Uitgevers-Maatschappij, dd. 25-11-1941.
- 159 Brief Drukkerij en Uitgeverij vh.V. de Boer jr., dd. 19-12-1941.
- 160 Brief DVK, dd. 6-12-1941.
- 161 Brief Uitgeverij J.N. Voorhoeve, dd. 23-12-1941.
- 162 Brief DVK, dd. 19-12-1941.
- 163 Brief Uitgeverij W.D. Meinema, dd. 22-11-1941.
- 164 Brief DVK, dd. 9-12-1941.
- 165 Brief T. Wever's Boekhandel NV, dd. 11-12-1941.
- 166 Brief De Boekenschouw, ontvangen op het DVK 25-11-1941.
- 167 Zie noot 157.
- 168 *Idem*.
- 169 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 14-1-1943.
- 170 *Idem*.
- 171 Beschikking secretaris-generaal DVK, dd. 8-1-1943.

- 172 A.D. Oosthoek, 'Boek en Volk'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 1, januari 1943.
- 173 Brief J.A. Boreel de Mauregnault, dd. 10-1-1943.
- 174 Brief op het DVK ontvangen, dd. 25-7-1941.
- 175 Brief DVK, dd. 16-1-1943.
- 176 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 4-2-1943.
- 177 Brief Hamer, dd. 10-2-1943.
- 178 Brief J. Hoeben, dd. 1-2-1943.
- 179 Nota J. van Ham, dd. 6-2-1943.
- 180 Brief Rijkscommissariaat, dd. 4-2-1943.
- 181 Brief De Schouw, dd. 22-2-1943.
- 182 Brief Westland, dd. 8-2-1943.
- 183 Brief V.R. Cramer, dd. 17-2-1943.
- 184 Wim Schouten, *Een vak vol boeken*, Amsterdam, 1988, pp. 20-21.
- 185 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 4-2-1943.
- 186 *Idem*, 18-2-1943.
- 187 NRC, 6-2-1943.
- 188 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 11-3-1943.
- 189 *Idem*, 4-2-1943.
- 190 'In een brief', dd. 16-2-1943.
- 191 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 18-3-1942.
- 192 Proces-verbaal, dd. 28-10-1946.
- 193 Zie voor noot Lewin, p. 47.
- 194 Van Houten, p. 100.
- 195 Koos van Zomeren, 'Ongebroken huwelijken'. In: NRC *Handelsblad*, 30-4-1988.
- 196 Proces-verbaal, dd. 17-5-1946.
- 197 Brief DVK, dd. 10-3-1943.
- 198 Brief *De Schouw*, dd. 28-3-1943.
- 199 Brief DVK, dd. 3-4-1943.
- 200 Brief *De Schouw*, dd. 26-3-1943.
- 201 Brief C. van Geelkerken, dd. 28-3-1943.
- 202 Frans Bankman, 'Ons Draagteeken'. In: *Met open vizier*, Utrecht, 1943, p. 13.
- 203 Jan Meyer, *Mussert, een politiek leven*, Amsterdam, 1984, p. 84.
- 204 De Jong, deel 1, p. 315.
- 205 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 24-3-1943.
- 206 Brief Henri Bruning, dd. 29-3-1943.
- 207 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 23-3-1943.
- 208 *Idem*, dd. 5-4-1943.
- 209 *Idem*, dd. 27-4-1943.
- 210 *Idem*.
- 211 Brief Volk en Bodem, dd. 28-4-1943.
- 212 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 1-4-1943.
- 213 *Idem*, 15-4-1943.
- 214 Notulen, dd. 13-4-1943.
- 215 *Idem*, dd. 30-4-1943.
- 216 Brief DVK, dd. 8-4-1943.
- 217 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 8-4-1943.
- 218 Ongedateerd rondschrĳven, circa april 1943.
- 219 Notulen, dd. 12-4-1943.
- 220 Proces-verbaal, dd. 13-4-1946.
- 221 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 15-4-1943.

4 Het vierde oorlogsjaar

In de periode tussen voorjaar en zomer 1943 begon de laatste fase van de vervolging der joden, de massale razzia's en vervolgens deportatie naar het oosten. De uitgever Andries Blitz behoorde tot een van de slachtoffers, zoals Benno Stokvis zich later nog herinnerde. Hij trad voor veel bedreigde joden op als advocaat en in die hoedanigheid moest hij te biecht bij de nationaal-socialisten, de Nederlandse zowel als de Duitse. In die hoedanigheid kwam hij ook Max Blokzijl tegen¹:

‘Pijnlijkster nog dan het contact met de Duitsers, was dat met de NSB-ers. Niet zelden waren zij fanatieker en meedogenlozer dan hun edelgermaanse broodheren. Eénmaal ben ik bij Max Blokzijl geweest, de Nederlandse Goebbels in zakformaat; - als radiocommentator strooide hij kwistig het nationaal-socialistische gif over ons gepijnigde volk. Op een zaterdagochtend, na een telefonische afspraak, bezocht ik hem in Den Haag, waar hij toen resideerde. Bij deze landverrader kwam ik om hulp voor zijn oude, door de Duitsers in het kamp Amersfoort opgesloten joodse vriend, de uitgever Andries Blitz. Blokzijls interventie betekende de laatste mogelijkheid tot redding. Maar hij *wilde* niet, hij *kon* niet, hij *durfde* niet. Zijn weigering, hij wist het, en ik zei het hem, stond gelijk met een doodvonnis. - Hij haalde de schouders op.’

Hoe futiel daarbij vergeleken lijken ons nu de problemen waarmee men binnen het boekenvak werd geconfronteerd. Hoe onbelangrijk toch de ruzietjes en conflicten binnen de *Vereeniging* waar men bij voorbeeld de aanstelling van de *Gemachtigde Oosthoek*, aan wie zoveel bevoegdheden moesten worden overgedragen, niet accepteerde.

Op 5 mei 1943 kwamen de bestuursleden van de *Vereeniging*, samen met Oosthoek bijeen op het kantoor van J. van Eelen, *Hoofd Afdeeling van het Commissariaat voor niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen*. Van die bijeenkomst is een ongedateerd verslag bewaard gebleven, waarin we kunnen lezen dat *Vereenigings*-voorzitter Noothoven van Goor ongemeen fel optrad. Op hoge toon verklaarde hij dat de bestuursleden ‘geen kantoorbedienden’ van Oosthoek waren.

‘Door den Heer van Eelen werd nog de opmerking gemaakt,’ ging het verslag verder, ‘dat het collectief bedanken van Bestuurs- en Commissieleden door den Commissaris die toch uiteindelijk in opdracht van den Rijkscommissaris handelt wel eens als een onvriendelijkheid ten opzichte van de Duitsche autoritei-

ten kan worden beschouwd. Hierop wordt geantwoord, dat er geen sprake was van tegenwerking, doch dat er van samenwerking met den Gemachtigde, onder de thans geldende omstandigheden geen sprake kan zijn.'

Daarop volgde een uitputtende discussie, waaruit bleek dat de beide partijen geen centimeter dichterbij elkaar kwamen. Van Eelen zag het uitzichtloze van de situatie dan ook na verloop van tijd in en besloot de discussie te beëindigen met een simpele vraag: zijn de bestuursleden bereid hun functies weer op te nemen? Het antwoord was even simpel: nee.

Het moet een grote vernedering zijn geweest voor de jonge Oosthoek. Hij werd hier niet geaccepteerd, zoals hij zich in de uitgeverswereld ook al niet geaccepteerd wist, ondanks het feit dat hij een bekende uitgeversnaam droeg.

Zijn wraak was min of meer in het eerstvolgende nummer van het *Nieuwsblad*, het eerste onder zijn bewind, te lezen. Op de voorpagina stond een groot opgemaakt artikel, dat er niet om loog²:

'Nederlanders,

Plicht en eer dwingen de man te strijden voor het behoud van zijn leven en voor een beveiligde toekomst voor zijn gezin en volk.

Dat doel kan echter door niets doen en ijdel gepraat nooit bereikt worden. Het feit, dat vele Nederlanders metterdaad medewerken heeft bewezen, dat ook zij willen helpen bij den opbouw voor het nieuwe Europa. Wilt gij U dan afzijdig houden, Nederlanders? Uw dappere Kameraden strijden aan het Oostelijk front tegen het alles vernielende bolsjewisme.

Voor U allen bestaat de gelegenheid, in de afdeelingen der Waffen-ss of van het Vrijwilligerslegioen Nederland mede te helpen aan de vernietiging van dezen wereldvijand. Strijdt ook gij mede voor een nieuw Europa, voor een betere toekomst voor Uw eigen land en volk.'

Het *Nieuwsblad* was daarmee, dank zij de *Gemachtigde* definitief ingelijfd door de nationaal-socialistische propaganda.

Er waren er natuurlijk die de *Gemachtigde* heel serieus namen. De *Volksche Uitgeverij Westland* bij voorbeeld. Die bombardeerde Oosthoek met 'verklikkers-brieven', zoals de klacht over een boekenbeurs die op 4 mei in *Hotel Proost* in Alkmaar werd gehouden door de uitgeverijen *Selecta* uit Den Haag en *Kramer* uit Heemstede.

'Daar wij veronderstellen dat van dergelijke onder-onsjes te bevoegder plaats niets bekend is en wij vanzelfsprekend als nat soc uitgeverij uitgesloten worden, zouden wij gaarne zien dat tegen de organisatoren en deelnemers van dergelijke beurzen wordt opgetreden,' schreef *Westland*³ en alsof het niet erg genoeg was ging twee dagen later er nog een brief overheen⁴:

'Juist heden kwamen wij in het bezit van 2 uitnodigingen, welke aan de boekhandelaren werden gezonden en daaruit blijkt dat het kwaad ernstiger is dan wij aanvankelijk gedacht hebben.'

Voordat Oosthoek kon antwoorden kwam er opnieuw een brief van *Westland*, weer met een klacht.⁵ *Westland* constateerde dat *Uitgeverij Blitz* een herdruk aankondigde in een opgave van de *Nederlandsche Boekverkopersbond van Uit en Thuis*, getekend door de joodse kunstenaar Jo Spier. 'Hoe is dat mogelijk,' vroeg *Westland* zich af en vervolgde daarop met:

'Verder komen in dit boekje keurcollecties joden voor, die langzamerhand weggelaten konden worden, daar algemeen bekend is dat boeken van joodse schrijvers verboden zijn. Wij verwijzen u bijvoorbeeld naar Querido [die toen Reinier van Houten als *Verwalter* had, AV] waar Heyermans naast Polak voorkomt en verder communisten van verschillende schakeringen als: Romein, Trotzki, van de Velde, enzovoorts. In de Salamander-reeks komen boeken voor van: den Doolaard, weer Heyermans, van Praag enzovoorts.

De joden worden uit Nederland verwijderd: ook de namen moeten wij nu spoedig vergeten.'

Westland deed natuurlijk meer dan alleen klagen: men gaf ook uit. *Het Rijk van den Führer* van J. Ohquist bij voorbeeld, in de vertaling van Frits Sampimon, waar Anton Meisner in *De Schouw* lovend over schreef - en dan wel met name over de vertaling⁶:

'Wij moeten professor Ohquist en Frits Sampimon dankbaar zijn, dat zij de historische en sociale ontwikkeling en vormgeving van het Rijk op zoo'n leesbare wijze hebben weten te vertolken. Ik noem met opzet ook Frits Sampimon, omdat een vertaler een dergelijk werk door zijn vertaling kan maken en breken, kan doen sterven of doen leven. De vertaling van "Het Rijk van den Führer" - ("Das Reich des Führers") is er uitstekend in geslaagd een vertaling te leveren in een vlot en correct, prettig leesbaar Nederlandsch, zonder dat de sfeer en strekking van het oorspronkelijke werk verloren zijn gegaan. De uitgeverij Westland zorgde voor een keurige, dit standaard-werk waardige uitvoering.'

Een standaardwerk, dat moest het ook zijn. En als *Westland* in de brieven aan Oosthoek duidelijk maakte, dat niet alleen de joden in persoon, maar ook in naam uit Nederland gebannen moesten worden, zal men zich gesteund hebben gevoeld door dit werk, met zijn pseudo-wetenschappelijke pretenties. Ohquist bestond zelfs de gotspe om de rassenhaat van de nationaal-socialisten te ontlennen aan de joden zelf⁷:

'Onder de Zionisten neemt na Theodor Herzl, den stichter van het Zionisme, vooral Martin Buber een leidende positie in. Volgens zijn geschiedkundige opvatting is "het bloed de diepste macht der ziel". Afstamming is volgens zijn meening niet alleen samenhang met het verleden, zij legt in ons "wat ons geen enkel uur van ons leven verlaat", wat "alles wat wij doen, innerlijk bepaalt". Buber is de consequentste en diepstvoelende vertegenwoordiger van de rasgedachte in het jodendom en geniet ook onder de Assimilanten om zijn oprecht

karakter groot aanzien. [...] Het getuigt dus van heel weinig consequentie, wanneer thans vele joden (en liberale intellectueelen) de rassenkwestie als een onwetenschappelijke of onbelangrijke aangelegenheid, of zelfs als een speciale uitvinding der nationaal-socialisten aanduiden. Zij loochenen daarmee de geschiedenis en het geheim van het joodsche volk, van dit volk zonder land, zonder Staat, zonder taal, dat zijn bestaan door de eeuwen heen ondanks alle vervolgingen en onderdrukkingen heeft gehandhaafd, omdat het onwrikbaar aan de wetten van het bloed heeft vastgehouden en deze zelfs in zijn wetsreligie heeft verankerd. Het rasbewustzijn van den jood is de levende wortel van zijn volk en heeft het temidden der volkvermenging der overige wereld niet ten onder laten gaan.'

Ook binnen het werk van 'rassensdeskundige' Hylkema komen we deze verdedigingen tegen; de nationaal-socialisten zullen van tijd tot tijd er behoefte aan hebben gehad hun gewetens te sussen.

We hebben eerder gezien dat de verstandhouding tussen Hylkema en *De Amsterdamsche Keurkamer* uitstekend was. Daarin kwam mei 1943 snel verandering, nadat Hylkema aan het begin van de maand om een herdruk van zijn *Ras en toekomst* had gevraagd.⁸

Het zat er niet in. Er waren al twee drukken verschenen en in normale omstandigheden zou een derde druk worden opgelegd, schreef Margot Warnsinck hem⁹, 'maar nu wij echter met onzen papiervoorraad dermate moeten woekeren, lijkt het ons niet verantwoord, er papier af te nemen voor den derden druk van een boek, dat - in het algemeen gesproken - reeds de menschen bereikt heeft, die ervoor in aanmerking komen, al breidt dit aantal zich - dank zij de veldwinnende ss-gedachte - steeds uit.'

Dit was het vriendelijke deel van de brief, maar omdat Hylkema in zijn brief een verongelijkte toon had aangeslagen, voelde Margot Warnsinck zich geroepen om op dezelfde toon te antwoorden:

'Er is hier geen sprake van represaille-maatregelen. Het laat ons volkomen koud, of U met Uw boek naar de Nenasu of naar een andere uitgever gaat - dat moet U zelf weten, al houden wij vol, dat zooiets op zijn zachtst uitgedrukt, niet gebruikelijk is wanneer de verstandhouding tusschen auteur en uitgever goed is. Uw verdere opmerkingen over inhouden van honorarium "de aangelegenheid voorleggen aan het oordeel van een ehrentfestmann" zullen wij laten voor wat zij zijn. Ook Uw idee, als zou ondergetekende een directeur boven zich hebben, is niet juist.'

De directeur van *De Amsterdamsche Keurkamer* zat nog steeds elders, aan het Oostfront, zoals de directeur van *Elsevier* ook elders zat, maar dan wel in gevangenschap. Deze gevangenschap van John Robbers zal voor de commissarissen

van *Elsevier* best een grote zorg zijn geweest, maar in de bewaard gebleven notulen is daar niets van terug te vinden. Een maand na zijn arrestatie lezen we¹⁰:

‘Betreffende de kamer van den heer John Robbers wordt besloten deze vooralsnog niet te moderniseeren, maar wel op te ruimen en te laten gebruiken.’

Het leek alsof *Elsevier* zich buiten de werkelijkheid had geplaatst en in zekere zin was dat ook zo. De uitgeversmaatschappij streefde naar zo min mogelijk conflicten met de nieuwe overheid zonder zich overigens met die overheid in te laten. Er was maar één credo: overleven tot aan de bevrijding en publikaties voorbereiden die zo snel mogelijk na die bevrijding zouden verschijnen.

Elsevier zou nooit de stap nemen die *Uitgeversmaatschappij A. Rutgers* in Haarlem wel nam door een prijsvraag uit te schrijven voor een historisch jongensboek. Een en ander gebeurde in samenwerking met de *Kultuurkamer* en dat hield een vorm van collaboratie in. De jury bestond uit dr. M. Albers, Jan van Ham, Jac. Roelofs en A. Rutgers. De eerste prijs was aanzienlijk, maar liefst duizend gulden.

Bij *Het Bolwerk* geen sprake van prijsvragen: de administratie was een chaos geworden en daarom werd de maand mei gebruikt voor het maken van een tussentijdse balans. En Zijfers vaardigde nieuwe richtlijnen uit om een einde te maken aan de rommel binnen het bedrijf; nationaal-socialisme liep nu eenmaal niet synchroon met vakmanschap. Aan het slot van deze nieuwe richtlijnen smeekte Zijfers zijn personeel¹¹:

‘Kameraden, houdt U zich stipt hieraan, des te duidelijker overzicht krijgen wij in de boekhouding.’

Het bleek niet te helpen, want twee weken later kwam hij tot de conclusie dat er nog steeds grote verschillen op de balans waren. Opnieuw balansen dus en de voorschriften nog verder toespitsen.¹² Maar nu smeekte Zijfers niet alleen, hij vaardigde ook een beloning uit:

‘De afdeeling alwaar het verschil het kleinst is, verkrijgt per persoon, zonder bon, twee pakjes sigaretten en een dag extra vacantie.’

Dit soort beloningen hoefde *Oceanus* niet te beloven. Goddard gaf zijn personeel jaarlijks een dertiende maand; alles liep op rolletjes. Goddard bleef zelfs streven naar uitbreiding en dus kocht hij van de Drukkerij *G.W. den Boer* in Middelburg het blad *Maandblad voor vrienden van het Duitsche boek, De Weegschaal*. Hij stuurde een brief naar de daartoe bestemde uitgeverijen met de mededeling dat in *De Weegschaal*-nieuwe stijl niet alleen oorspronkelijk Duits proza zou worden behandeld, zoals dat in de voorafgaande acht jaar was gebeurd, maar ook vertaald proza.¹³

De boeken die in dit blad werden behandeld, hoefde Goddard zeker niet naar Brussel te sturen, naar Emile Buysse, die boeken besprak voor de zender Brussel en voor het dagblad *Volk en Staat*. Buysse deed geen Duitse of vertaalde lite-

ratuur. Hij wilde alleen boeken bespreken, die voor Vlaanderen interessant waren en bovendien Nederlandstalig waren, zoals *Nederlandsche sprookjes* van J. Sinnighe. Buysse vroeg *De Schouw* om meer van dit soort boeken¹⁴, 'waar immers de taal niet alleen een vorm is van den geest van het volk dat die taal spreekt, maar vooral ook: de geest van het volk zélf, daar mogen wij nog zeggen, dat de aard van het volk in de verschillende landstreken zich zoo heerlijk weerspiegelt in dit klare volksproza; de argelooze, teedere geest der Brabanders, de hardheid der Groningsche geaardheid, de geestigheid en de gemoedelijkheid van den Zeeuwsch-Vlaamsen aard'.

Het verzoek van Buysse was weinig gecompliceerd. Het was zeker heel wat simpeler dan de getypte vellen die Adam Rolaff aan Oosthoek stuurde. Rolaff had *Boek en Volk* opgericht, een zoals hij dat noemde 'periodieke voorlichting aangaande nieuwe boeken'.

Die nieuwe boeken behelsden uitgaven in de categorieën:

- '1. Algemeene Bibliographie.
2. Nationaal-Socialistische Bibliographie.'¹⁵

Rolaff gaf als voornaamste verdiensten van het systeem dat hij had bedacht:

- '1. Een enorme intensivering der propaganda voor vrijwel de geheele Nederlandsche boekproductie.
2. Een besparing van enorm veel detailwerk over het gehele terrein.
3. Een papierbesparing, die zeer sterk opgevoerd kan worden.'

En om flink indruk te maken voerde Rolaff een heel stel referenties op: Van Ham, Noothoven van Goor, H.O. Wijers, bedrijfsleider bij *Het Bolwerk* en K. Blee, bibliografisch expert van de *Nederlandsche Boekverkoopersbond*. Oosthoek leek in eerste instantie geïmponeerd. Hij informeerde bij de heren die door Rolaff als referentie werden opgevoerd, maar tot zijn verrassing had niemand Rolaff serieus genomen en had men enkel vriendelijke antwoordbriefjes gestuurd om van het gezeur af te zijn. Exit *Boek en Volk*.

Toch probeerde Rolaff het een maand later weer. Hij voelde zich namelijk diep gekwetst.

'Uw scherpe uitspraken ten aanzien van mijn gecentraliseerde propagandasysteem, die U "zinloos en fantastisch" noemde, alsmede Uw meening dat ik "van boekhandel en uitgeverij weinig afweet" hebben mij zoo sterk getroffen, dat ik er in mijn huidige omstandigheden op terug *moet* komen,' schreef hij Oosthoek getergd¹⁶. 'Mogelijk zijn er tusschen U en mij enkele misverstanden ontstaan door minder juist geplaatste woorden. Het zij zoo. Dat de papierschaarste steeds scherper wordt, het zij zoo. Dat er intusschen veel vrij zinloze en vrij waardelooze lectuur verschijnt, het zij zoo.

Maar U sprak binnen enkele minuten een vrijwel vernietigend oordeel uit over een zaak, waarover jaren is gedacht en gewerkt. Een aantal kopstukken uit

boekhandel en uitgeverij, alsmede leidende, bekwame functionarissen van officiële instellingen hebben de toepassing van mijn systemen als buitengewoon doelmatig verklaard.’

‘Zijn alle personen, die na grondige bestudeering mijn werk zeer gunstig beoordeelden volgens U dan zoo lichtzinnig?’ zou hij verderop in zijn betoog uitroepen om daarna te verklaren:

‘Geachte Heer Oosthoek, Uw positie is van dien aard dat enkele woorden al mijn experimenten, moeite, tijd, onderhandelingen, kosten en zelfs een deel van mijn reputatie problematisch kunnen maken. Moge ik U verzoeken het geheel nog eens rustig te overwegen, alvorens U uit te spreken.’

Het was alles tegen dovemansoren gezegd: Oosthoek gooide het gehele plan van de ambitieuze Rolaff in de prullenbak.

Ook Jacques Melis meldde zich bij Oosthoek. Hij wilde een roman schrijven, maar hij had geen schrijfmachine. Hij kwam dus bij de *Gemachtigde*-uitgever langs, die zorgde dat hij er een kreeg.

‘Dank voor de schrijfmachine,’ schreef Melis hem¹⁷. ‘Van deze kameraadschappelijke daad zult U geen spijt hebben. Ik schiet reusachtig op. Binnen een maand breng ik U niet alleen een spannenden roman, maar misschien wel het beste brokje propaganda dat de Beweging tot nu toe heeft gekend.’

Het boek vorderde gestaag zodat Melis twee weken later aan Oosthoek kon melden¹⁸:

‘Ik ben aan het slot van mijn boek bezig. Ik wilde dit nog graag in een rustige sfeer uitwerken, want nu komt het op ieder woord aan. In een week kan ik klaar zijn. Ik hoop dat U de machine nog zoo lang zult kunnen missen. Ik meen te mogen zeggen dat mijn roman reusachtig wordt.’

Melis wist natuurlijk nog niet of zijn roman echt uit zou komen. Ernest Michel was wat dat betreft al een stap verder. Hij kreeg van *Roskam* een voorschot van f 350,- op zijn roman *De groote strijd*.¹⁹ Die titel was overigens door de uitgeverij voorgesteld en Michel was daarmee akkoord gegaan.

In de gesprekken die Ernest Michel met de uitgeverij had, kwamen ook vertalingen uit het Duits ter sprake van het werk van K.A. Eckhardt, voor wie Michel zo'n bewondering had dat hij zelfs zijn huis in Malden *Huize Eckhardt* had genoemd. *Uitgeverij Roskam* besprak de mogelijkheid van vertalingen met het *Rijkscommissariaat* en Michel kreeg daarna van de uitgeverij te horen dat die instantie meedeelde dat er al gewerkt werd aan vertalingen van twee werken van Eckhardt en dat Michel aan dit project zou kunnen meewerken.²⁰

De reactie van Ernest Michel was buiten elke proportie²¹:

‘Overigens moet ik U zeggen dat ik toch onder déze domme en vernederende voorwaarden (alsof wij Nederlanders zelf niet evengoed - en misschien nog wel beter! - een *eigen* vertaling uit het oorspronkelijke kunnen maken) principieel

van een dergelijke slavendienst afzie. En dan zeker die daar er eens over “oordeelen” zal na... een half jaar weer. Neen, als men ons geen *eigen* vertaling uit het oorspronkelijk meer toevertrouwt, dan groet ik de heeren. Zij schijnen te meenen dat alleen zij er maar verstand van hebben en dat alleen zij er maar een “eer” op na mogen houden en wij geen eer meer schijnen te hebben.

Ik zou U ten sterkste willen afraden om op de snorkende zelfingenomenheid van die ambtenaren verder in te gaan. Wanneer wij ons eigen verstand en ons eigen inzicht niet eens meer mogen gebruiken, zijn we ver van eerlijke en mannelijke samenwerking verwijderd. Met dergelijke pietepouterige mensen valt tenslotte niet meer te praten. Ik blijf inmiddels met revolutionairen groet.’

Uitgeverij Roskam zal weinig zin hebben gehad in een botsing met het *Rijkscommissariaat* waarvan men, zoals we zagen, financieel afhankelijk was. Michel kon als hij zich zo bleef opstellen zijn romanplannen wel vergeten, evenals zijn dichtbundel *Het blonde bloed*.

Zelfs Kettmann kon niet meer zeker zijn van de uitgave van zijn werk, en dan was hij nog wel de directeur van zijn eigen uitgeverij. In dit geval was het het DVK dat dwars lag en hem geen papier wilde geven voor de herdrukken van zijn romans *De glanzende draad der goden*, *De vlam der steden* en *Maan op het dak*. Het moet voor Kettmann vernederend zijn geweest om te merken dat de afwijzing gebeurde op literaire gronden²². Vond Jan van Ham de romans inderdaad heel slecht of had het te maken met Kettmanns breuk met de NSB? Huberts geeft geen uitsluitel. Hij constateert dat de relatie met de NSB dan wel heel slecht was geworden, maar dat aan de andere kant de NSB eind 1943 toch nog duizend exemplaren van *Mijn kamp* bij *De Amsterdamsche Keurkamer* bestelde voor een bedrag van f 47 500,-.²³ Het zal wel knarsetandend gebeurd zijn, maar het oeuvre van Hitler mocht onder de Nederlandse stammenstrijd natuurlijk niet lijden. Dit boek bleef voor alle kampanen toch dé leidraad, al gaf elk van hen een andere interpretatie aan de bijbel van het nationaal-socialisme.

Overigens zou Kettmann de afwijzing van zijn romans door het DVK niet accepteren. Doordat hij maar weinig in Nederland was, duurde het even, maar toch klopte hij enkele maanden later bij Van Ham aan²⁴ met het verzoek om in ieder geval *De glanzende draad der goden* te mogen herdrukken:

‘De politiek heeft vrij kort nadat ze verschenen, verhinderd dat ze tot hun recht kwamen; de boekhandel brandde zijn vingers liever niet aan het werk van een “fascist”. Van de Wereldbibliotheek en van P.N. van Kampen & Zn. kreeg ik sindsdien mijn rechten terug.’

Hij vond dat hij zeker recht had op een herdruk als hij zijn roman vergeleek met het werk van anderen:

‘Als ik zie, dat maakwerk als “Heer Jancko” van S. Bartstra, waarvan het handschrift indertijd bij mij op tafel kwam, tot uitgave komt - nog wel bij een

uitgeverij als “De Schouw” met een semi-officieel aanzien, dan meen ik in alle bescheidenheid, dat voor mijn proza ook wat papier over zal zijn.’

We moeten ervan uitgaan dat Kettmann in zijn ongezouten oordeel over *Heer Jancko* is afgegaan op het oorspronkelijke handschrift. In deel I hebben we gezien dat Van Oudshoorn het werk van de dominee duchtig had herschreven, zodat hij meende dat hij de eigenlijke auteur van het werk was geworden. Iets dat Bartstra overigens weigerde te erkennen. Maar waarom kwam Kettmann nu uitgerekend met deze Bartstra op de proppen? In de nationaal-socialistische literatuur had hij heus nog wel andere voorbeelden kunnen vinden. Misschien ligt de sleutel tot het antwoord op deze vraag bij een brief die Bartstra Kettmann vlak daarvoor had geschreven²⁵:

‘Ik heb een werkje klaar - een goede 100 pag's druks - over godsdienstig kerkelijke onderwerpen. Ik noem het “de andere Christus en andere opstellen door Tamir Buni”. Het is een strijdschrift *tegen* het orthodoxe dogmatisme, *voor* de waarachtige christelijke godsdienst. Het is fel en scherp als een ridderzwaard. Ik vecht niet met den klomp, maar ook niet met ulevelletjes en suikerboontjes. Ik kom hiermede tot U omdat u eenigen tijd geleden het boek van Keuchenius hebt uitgegeven dat ik twee maal gelezen en van aantekeningen voorzien heb.’

Kettmann wilde best oordelen over het nieuwe boek van Bartstra, maar dan wilde hij het eerst wel eens zien.²⁶ Is het daarmee misgelopen? Zeker weten doen we het niet, maar het boek van Bartstra is in de fondslijsten van *De Amsterdamsche Keurkamer* in ieder geval niet terug te vinden. In de archieven treffen we wel een afwijzende brief van Kettmann met een ironische ondertoon aan²⁷:

‘Misschien is zooiets eerder geschikt voor een uitgever van specifiek “christelijke” werken, voor ons gevoel heeft U Uw lezerskring wat al te moedwillig beperkt, door U feitelijk vooral te richten tot de leden der N.S.B. van Christelijken huize. De vormgeving eener religie voor het Avondland is inderdaad een probleem van groote beteekenis. Maar volgens ons zal het dan noodzakelijk zijn, dit aldus te behandelen, dat én de Christen en de heiden gemeenzaam een nieuwe belijdenis van God kunnen vinden. Heil Hitler.’

We zagen al dat de NSB *Mijn kamp* bleef kopen. Ook *Het Bolwerk* nam het boek nog steeds af en merkwaardigerwijs zien we zelfs de aantallen verkochte exemplaren bij *Het Bolwerk* nog steeds toenemen, waar we toch zouden denken, dat na Stalingrad de lust bij de meeste nationaal-socialisten om zulk een compromitterend werk in huis te halen wel zou verdwijnen. Niets daarvan. In de eerste helft van 1943 namen de verkopen regelmatig toe, zoals een verkoopstaatje van *Het Bolwerk* over de eerste helft van 1943 bewijst:

Januari	28
februari	12
maart	34
april	56
mei	44
juni	62

Over deze cijfers hoefde binnen het bedrijf niet gediscussieerd te worden. Over andere cijfers wel, dat blijkt uit de agenda van de zogenaamde *Groote Bedrijfsraad* van 1 juni:

- ‘1e. Meer jongere krachten in onze zaak.
- 2e. Winkler Prins Algemeene Encyclopaedie.
- 3e. Kunstmap Deutsche Alpen van Bruckmann München.
- 4e. Het aanvullen van de voorraad boeken.
- 5e. De boekhouding.
- 6e. Rondvraag.’

Wat moest er gepraat worden over de *Winkler Prins Encyclopedie*? We hebben al geconstateerd dat *Elsevier*’s gedachten meer bij de periode van ná de bevrijding waren dan bij die daarvoor. Er moest bij voorbeeld een zesde druk van de encyclopedie verschijnen, en *Elsevier* wilde het project wel opzetten maar uitgave ervan bewaren tot na de oorlog.

‘Misschien loopt het alles wel anders, maar vrij algemeen neemt men toch in den boekhandel aan, dat na den oorlog de verkoop van het boek zal verminderen tengevolge van het weer beschikbaar komen van allerlei andere noodzakelijke goederen, die thans niet of onvoldoende te krijgen zijn,’ gaf het *Nieuwsblad* als commentaar op de *Elsevier*-plannen²⁸. ‘Is deze veronderstelling juist, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand: wie thans koopers weet te vinden voor een uitgave, die na den oorlog zal verschijnen, verzekert zich van een afzetgebied in een periode, waarin de exploitatie van boeken weer groote concurrentie van andere artikelen zal ondervinden.’

Elsevier gaf de mogelijkheid om vóór in te tekenen via de boekhandel en de boekhandel zou een derde van het bedrag dat dat op zou leveren mogen houden. Dat leek voordelig, maar de *Vereeniging* stelde zich toch heel terughoudend op. Wie kon garanderen dat na de oorlog de intekenaars alsnog de encyclopedie zouden afnemen? De *Vereeniging* kon dat natuurlijk niet met zoveel woorden stellen, maar deze overweging werd toch duidelijk ingegeven door de gedachte: hoeveel kopers van nu zitten straks achter de tralies? En wat was de rol van de boekhandel? Moest die dan alsnog de bestelde exem-

plaren elders zien te slijten? Nee, de *Vereeniging* maande tot grote voorzichtigheid:

‘Hoe de boekenmarkt er na den oorlog uitziet, welke objecten den boekhandel het best te verkoopen zullen lijken - niemand kan het nog zeggen. Dat onder deze omstandigheden de boekhandel zichzelf en zijn klanten zonder oordeel des onderscheids thans reeds bindt voor na den oorlog, lijkt ons kortzichtig. En we gelooven dan ook, dat de boekhandel verstandig zal doen, zich in dit opzicht te beperken tot ondernemingen, die reeds dubbel en dwars haar mogelijkheden hebben bewezen en dat hij voor de rest de situatie na den oorlog afwacht.’

En niemand durfde de hamvraag te stellen. *Elsevier* had het over ná de oorlog, evenals de *Vereeniging*, maar waar doelde men dan precies op? Nederland ná de oorlog als bevrijd land of als permanent bezet land na een mogelijke Duitse overwinning? Dat zou een wereld van verschil uitmaken en de plannen voor zowel de boekhandel als *Elsevier* drastisch wijzigen. Misschien was dat het waar de *Groote Bedrijfsraad* van *Het Bolwerk* het over wilde hebben, men wist daar natuurlijk heel goed dat het balletje verschillende kanten op kon rollen en dat ná de oorlog in een Nederland bevrijd van de Duitse overheersing van *Het Bolwerk* geen sprake meer zou zijn en dat men dan helemaal geen encyclopedieën meer zou kunnen leveren. Een dergelijke uitkomst was niet meer onvoorstelbaar want het was al medio 1943 en de krijgskansen keerden drastisch. Stalingrad was reeds gevallen, de Duitsers waren in het oosten op de terugtocht en nu was ook Mussolini als staatshoofd verjaagd, zodat Duitsland een belangrijke bondgenoot kwijt was. Het personeel van *Het Bolwerk* zal met grote vragen gezeten hebben bij die bijeenkomsten van de *Groote Bedrijfsraad*.

Aan de hele discussie rond de *Winkler Prins Encyclopedie* zat nog een pikant aspect. Jan de Vries was officieel hoofdredacteur van de encyclopedie maar gezien het plan om het werk pas na de oorlog uit te geven, leek het *Elsevier* niet raadzaam de nationaal-socialistische professor aan te houden. Op straat zetten kon echter ook niet, want De Vries was nog steeds, zolang het Duitse bewind voortduurde, een machtig man. De jonge *Telegraaf*-journalist G.B.J. Hiltermann die in 1941 bij deze krant was weggegaan werd daarom gevraagd de naoorlogse druk van de *Winkler Prins* voor te bereiden. Dat moest dan wel in het diepste geheim gebeuren.

‘Ik reisde het hele land af en bezocht beroemde hoogleraren, zoals Huizinga en andere coryfeeën. Ik bezocht de classicus prof. B.A. van Groningen. Die was als hoogleraar ontslagen en zat in een klein arbeidershuisje in Steenwijk. Ik ben naar hem toegefietst. Hij was erg blij met de opdracht,’ zou Hiltermann later aan Lisette Lewin vertellen.²⁹

Hiltermann vertelde ook dat Jan de Vries geen heil zag in een vernieuwde *Winkler Prins*. ‘Na de grote Duitse overwinning zou de oude druk wel toerei-

kend zijn,' vond hij. Deze opmerking van Hiltermann over Jan de Vries is op zich wel typerend voor Jan de Vries en diens geloof in de eindoverwinning der Duitsers, maar juist is hij niet, want Jan de Vries had gewoon helemaal geen fiducia in de oude *Winkler Prins*, maar, zoals we eerder al zagen, Lisette Lewin heeft in haar boek nu eenmaal klakkeloos alle verhalen van haar gesprekspartners overgenomen, dus ook die van Hiltermann. En dat Hiltermann in zijn geschiedschrijving niet de betrouwbaarste is, hebben we in deel I, toen we ons bogen over de lotgevallen van *Telegraaf*-eigenaar Holdert, al geconstateerd. Dat Jan de Vries heel wat liever een vernieuwde *Winkler Prins* wilde, daarvan getuigt een, onder zijn verantwoordelijkheid opgesteld rapport van de *Kultuurkamer*³⁰ dat begint met:

'Er zijn in Nederland enkele groote oorspronkelijke encyclopedieën, die een massa uitstekend, deskundig en tot den laatsten tijd toe bijgewerkt materiaal bevatten van vele Nederlandsche geleerden en kunstenaars, maar die nochtans in hun huidige vorm niet meer bruikbaar zijn, daar de artikelen over geschiedenis, politiek, rechten en staatsleer, volkerenkunde enz. onjuiste, tendentieuze, eenzijdige voorlichting geven. En tevens, omdat joden daarin artikelen schreven op velerlei gebied en de positie der joden in 't algemeen niet juist bepaald is. Daarom kan geen enkele encyclopedie onveranderd gehandhaafd worden.'

Verderop in het rapport wordt over de *Winkler Prins Encyclopedie* uitdrukkelijk gemeld dat het werk sinds 1940 uitverkocht was. Dat desondanks *Elsevier* zoveel winst maakte in de bezettingsjaren mag opmerkelijk genoemd worden en is toe te schrijven aan de in het algemeen sterk toegenomen leeshonger. Voor de oorlog was de situatie namelijk heel anders.

In het jaar 1935 bij voorbeeld bedroeg de totale omzet van het bedrijf f 300 187,- waar de *Winkler Prins Encyclopedie* maar liefst twee derde, ofte wel f 208 717,- aan bijdroeg.³¹ Was het een wonder dat *Elsevier* er zich sterk voor maakte na de oorlog de encyclopedie weer snel op de markt te hebben?³² De behoefte van het publiek aan boeken zou misschien weer snel inzakken, maar, zo redeneerde *Elsevier* en hierin was men het met de *Vereeniging* oneens, de vraag naar een encyclopedie zou alleen maar groter zijn, omdat men zoveel jaar zonder had moeten doen en men natuurlijk op de hoogte wilde zijn van de allerlaatste ontwikkelingen buiten het bezette gebied op velerlei terrein.

Van het uitgeven van een encyclopedie gedurende de bezetting kon gewoon geen sprake zijn; de risico's waren veel te groot. Aan de andere kant wilde men wel het werk via de boekhandel alvast aanbieden met de mogelijkheid tot voorintekening. Vandaar dat het bedrijf besloot om aan alle discussies met de boekhandel een einde te maken. Klautz knoopte onderhandelingen aan met de *Nederlandsche Boekverkoopersbond*. Er kwam een commissie en die zou alle voor-

uitbetalingen beheren; ‘over het saldo zal slechts op bepaalde voorwaarden door twee partijen gezamenlijk beschikt kunnen worden’, deelde Klautz zijn commissarissen mee.³³ ‘Als alles goed gaat, zal “Elsevier” bij verschijning van deel I over de helft, en bij verschijning van deel III over de andere helft kunnen beschikken. De stortingen bedragen thans reeds plus minus f 150000,-.’

Natuurlijk was voor een commerciële onderneming als *Elsevier* de naoorlogse tijd belangrijk; hoe de uitgeverij in haar streven naar winst bij derden overkwam, is weer een andere zaak. De wijze van werken aan een herdruk van de *Winkler Prins* schoot *De Vrije Kunstenaar* bij voorbeeld in het verkeerde keelgat³⁴:

‘Gelijk zovele zakelijke ondernemingen heeft deze grote uitgeverij het in de oorlogsjaren helaas nodig gevonden menigmaal de huik naar de wind te hangen, of liever nog, wat haar bizonder afging, twee huiken op te zetten: een voor de wind die uit het Oosten waait, en een voor die welke eventueel uit het Westen komt opzetten. Ze bereidt bijvoorbeeld sinds jaar en dag de herdruk van de Encyclopedie die Winkler Prins heet, de grootste van het land, voor en heeft daartoe voortdurend handig met twee hoofdredacties gemanipuleerd. Prof. dr. Jan de Vries, de beruchte Leider van de Kultuurraad [moet zijn *Letterengilde*, AV] en zijn staf waren het eerst aan bod, en de enigen toen de Duitse kansen nog zeer goed stonden. Naarmate deze verminderden, werd een nieuwe staf bijeen getrommeld van loyaal-gebleven geleerden en in “diep geheim” een tweede hoofdredacteur benoemd, terwijl de heer de Vries in naam nog de scepter bleef zwaaien. Nog zijn de banden niet geheel doorgesneden, want men kan immers niet weten wat er gebeurt, en een goed zakenman tracht naar alle kanten gedekt te zijn. Maar daar de firma Elsevier er prijs op stelt straks voor “goed” door te gaan, is er toch alvast zeer intensief met de bitterste tegenstanders van den leider van de Kultuurraad gepraat en onderhandeld.’

Het is niet uitgesloten dat op de vergadering van de *Groote Bedrijfsraad van Het Bolwerk* ook over het opportunisme van *Elsevier* is gepraat, toen de *Winkler Prins Encyclopedie* op de agenda stond. In ieder geval zal het nationaal-socialistische bastion met dit project meer moeite hebben gehad dan met *Het Vaneke Rauk* van Henrik Herse, dat in de vertaling van Jan van der Made bij *Storm* verscheen.

‘Het is een moedig, frisch boek, de hoofdpersonen leven uit hun eigen kracht, hun levenslot ontwikkelt zich langs vaste lijnen, die echter nergens door een dogma of program worden doorkruist,’ meldde *Storm* daarover.

Reinier van Houten zag de eerste druk in een paar maanden uitverkocht. Hij zal bepaald goed gemutst geweest zijn, want ook de problemen rond het pand Stadhouderskade 40 leken in de maand juni hun einde te naderen. Van Houten

wilde, dat zagen we al, geen vordering voor gebruik, hij wilde vordering voor aankoop en het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* ging in juni door de bocht, zoals men het DVK berichtte.³⁵

Van Houten moest nu met een voorstel komen en dat deed hij ook. 'Zooals U reeds vroeger is medegedeeld,' schreef hij aan het DVK³⁶, 'heeft het Prijzenbureau te Amsterdam de hoogst toelaatbare tegenprestatie voor het betreffende perceel vastgesteld op f 35 000,-, terwijl de eigenaar een bedrag van f 65 000,- verlangde.

Het als schadeloosstelling aangeboden bedrag heb ik gesteld op f 45 000,-, aannemende, dat het perceel thans f 50 000,- waard zou zijn, doch dat van de op onze kosten aangebrachte verbeteringen ad circa f 11 000,-, f 5000,- blijvend aan het huis te goede zijn gekomen.'

Het was een voorstel waarmee Van Houten natuurlijk de grootst mogelijke kans maakte. Van der Werk, de eigenaar, zou wel heel wat minder krijgen dan hij verlangde maar het aanbod van Van Houten had een zweem van redelijkheid. Van der Werk kon in deze hele eerste zomermaand rustig over dit aanbod nadenken.

In deze zelfde maand kwam de *Vereeniging* zoals gewoonlijk met de cijfers over de boekproductie van het afgelopen jaar.

'Sinds het topjaar 1939 toen niet minder dan 6554 nieuwe boeken en herdrukken het licht zagen, is in het afgelopen jaar 1942 het aantal verschijningen ongeveer gehalveerd,' meldde *Het Nieuwsblad* treurig³⁷. 'Dit verschijnsel is internationaal - de papierschaarschte laat zich overal gelden.'

Waren er in 1941 nog 3454 nieuwe uitgaven, in 1942 waren er dat nog maar 1949. Alleen het aantal herdrukken was weinig gezakt: van 1489 naar 1371.

De vertalingen uit het Engels vielen door de verbodsbepalingen zwaar terug van 299 naar 22, vertalingen uit het Frans van 40 naar 18 en alleen het aantal vertalingen uit het Duits toonde een lichte vooruitgang, van 96 naar 105.

Het aandeel van de belletrie in de totale boekproductie zakte van 13,5 procent in 1939 naar 9,4 procent in 1942, van het kinderboek van 6,5 procent naar 2,5 procent, toneelwerken van 1,6 procent naar 0,2 procent. Alleen de poëzie steeg van 1,6 procent naar 2,3 procent, al daalde in absolute zin het aantal nieuw verschenen dichtbundels van 103 in 1939 naar 75 in 1942. Het aantal herdrukken van romans zakte van 144 in 1939 naar 122 in 1942.

Wat de internationale trend betrof waar *Het Nieuwsblad* op doelde, daarmee werd natuurlijk het eveneens sterk teruggelopen aantal verschijningen in Duitsland bedoeld, veel ander buitenland, waar men zich kon oriënteren was er immers niet overgebleven. Het klopte dat in Duitsland het aantal nieuwe uitgaven drastisch was teruggelopen. Het *Börsenblatt* gaf een verklaring die dieper inging op de kwestie van het aantal boeken dat werd gedrukt. Rudolf Erckmann, *Ober-*

regierungsrat zat bij het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*. Hij liet in een interview weten dat de overheid streefde naar grotere oplagen³⁸. Oorspronkelijk was de politiek geweest zoveel mogelijk boeken in kleine oplagen uit te geven zodat men er naar kon streven om het uitgavenpatroon meer te spreiden. Dat schiep technische en commerciële problemen, dus gooide men het roer om en streefde men naar eerste drukken van soms wel 50 000 exemplaren. Daartoe koos men in het jaar 1943 ongeveer honderd boektitels die een dergelijke gigantische eerste druk waardig werden bevonden.

Het was allemaal een gevolg van de oorlogvoering en buiten Duitsland en in de door Duitsland bezette gebieden was de situatie niet veel anders. Werden in Engeland in 1939 4222 romans uitgegeven, in 1941 was dat aantal gedaald tot 2342, schoolboeken van 1350 naar 340, kinderboeken van 1303 naar 520, poëziebundels van 525 naar 286. Alleen de boeken die met het militair bedrijf te maken hadden, bleven van de produktiebeperking gespaard. Dit soort boeken stegen van 59 in 1939 naar 158 in 1941. Boeken over luchtvaart van 53 naar 118.³⁹

Een uitgeverij als *Holle* uit Den Haag had maar al te graag willen profiteren van een maatregel zoals in Duitsland was genomen. Een van die honderd boektitels uit te mogen geven met een eerste druk van vijftigduizend exemplaren zou voor *Holle* een droom blijven. Was dat bij voorbeeld het boek *Jacques* van C. Mégret geweest dan had men iedereen die het boek had besteld, kunnen bevoorraden. Nu moest *Holle* in het *Nieuwsblad* melden, dat 'naar aanleiding van onze laatste advertentie over dit boek, bereikte ons een dusdanige stroom bestellingen, dat wij zeer tot ons leedwezen niet in staat zijn deze alle uit te voeren'.⁴⁰

Het is me niet gelukt een exemplaar van *Jacques* te bemachtigen, dus kan ik geen informatie verstrekken over de wijze waarop de rugtitel van het boek is aangebracht. Daar had de *Hoofdkommissie van de Normalisatie* in Nederland namelijk een norm voor bedacht - zij legde deze vast in *Normalisatie 1943*, no. 2, v 1452, en iedereen die kritiek had op dit ontwerp kon die voor december sturen naar het *Centraal Normalisatiebureau* in Den Haag. Wat was het voorstel?⁴¹:

'Het aanbrengen van een rugtitel in de lengte-richting van een boek of een ander daarvoor in aanmerking komend druk- of bindwerk geschiedt op twee verschillende manieren. Staat het boek op een kastplank dan is de rugtitel in het eene geval leesbaar van boven naar beneden en in het andere geval van beneden naar boven. Het laatstgenoemde geval heeft het nadeel, dat als het boek normaal op tafel ligt, de letters van den rugtitel net ondersteboven staan. In het eerste geval staan de letters van den rugtitel rechtop.

De Commissie voor de normalisatie van formaten en bewijsvoorschriften

voor papier onder voorzittersschap van prof. ir. E.L. Selleger is van meening, dat aan deze methode de voorkeur dient te worden gegeven.'

Verder maakte iedereen zich op voor de zomer van 1943 en waren er weinig activiteiten in het land te bespeuren. Ook de twee conflicten die al zo lang smeulden zouden in de maand juli niet tot een oplossing worden gebracht.

Het pand Stadhouderskade moest dan wel aan *Hamer* worden overgedragen, en het was het DVK zelf dat de instructies daarvoor naar de *Bewaarder van de Hypotheken en het Kadaster* in Amsterdam stuurde⁴². Van der Werk legde zich daar niet zonder slag of stoot bij neer, hij had inmiddels de makelaar J. van Campen in de arm genomen en die stuurde het DVK een verontwaardigde brief⁴³, waarin hij liet weten dat de eigenaar niet van zins was 'het huis vrijwillig tegen een lagere prijs dan door hem in de voorloopige koopacte overeengekomen (prijs) te verkopen'.

Bovendien, stelde hij, waren de verbouwingen eigenmachtig door Van Houten aangebracht en gebruikte hij het huis voornamelijk voor privé-gebruik.

Drie weken later overhandigde hij het DVK een serie taxaties: een taxatie van Makelaar Deenik van de brandverzekering ('dus zonder de gronden en zonder de fundamenteën') van f 55 000,-, een taxatie door de 'Rijksschatters voor de personeele belasting in 1934' van f 60 000,-.⁴⁴

Van Campen kon er overigens niet omheen ook te vermelden dat op verzoek van Van Houten Makelaar Everout het pand had getaxeerd op f 24 000,-, 'waar deze taxatie op gebaseerd is, is niet duidelijk', voegde Van Campen eraan toe. Deze raadselachtige taxatie wordt heel wat duidelijker als men bedenkt dat bekend was dat Makelaar P. Everout collaboreerde met de bezetter en in hun opdracht taxeerde om roof een legaal tintje te geven. Hoe slecht zijn reputatie was, mag blijken uit een naoorlogs vonnis dat werd uitgesproken over een medewerker van Everout, de architect W.H.M. Blaisse die probeerde om zich na mei 1945 van Everout los te weken en de onschuldige ging uithangen, bij voorbeeld ten aanzien van zijn aandeel in de roof van de joodse zaak *Polak's Frutal Works*, wat de rechtbank niettemin tot de slotsom bracht 'dat toch, gegeven den naam Polak en gegeven de in Mei 1942 reeds sedert lang heersende en steeds scherper vormen aannemende vervolging en uitplundering der Joden, gerequesteerde had moeten beseffen dat zijn werkzaamheden in geen enkel opzicht ten bate van Polak's Frutal Works zouden strekken'.⁴⁵

En Blaisse wist echt wel wiens medewerker hij was: van de Everout die behoorlijk corrupt was als het ging om het aanpassen van zijn taxaties, maar ook van de Everout die daarnaast beheerder van de *Niederländische Grundstückverwaltung* was, een instelling die tot taak had onroerende goederen van joodse Nederlanders te 'beheren' of beter gezegd: te stelen. En bovendien van de veelgevraagde taxateur van onroerend goed, niet alleen ten faveure van Van

Houten, maar ook voor de Duitsers als het ging om het ontvreemden van joods bezit.

Van Houten kon tegenover de taxaties die Van Campen had verzameld dus alleen deze ene suspecte taxatie stellen. 'Bij dit alles,' voegde Van Campen toe, 'komt dan nog het belangrijke feit, dat eigenaren in verband met de moeilijke herbelegging eigenlijk niet wenschen te verkoopen en bij deze herbelegging toch zeker een 25 % à 30 % meer zullen moeten besteden, dan in normale tijden, waardoor deze gedwongen verkoop wel uiterst nadeelig voor hem uitvalt, snijdende het mes in dit geval naar twee zijden en wel beide keeren in hun nadeel.'

Het einde van de Stadhouderskade-affaire was op dit moment nog niet in zicht, want mr. Van der Werk richtte zich voor een uitspraak in de kwestie tot de *Commissie voor vaststelling van schadeloosstelling* bij het gerechtshof te Amsterdam. Zijn verzoek was keurig door het DvK doorgespeeld⁴⁶, en de secretaris van de commissie, mr. dr. K.F.O. James stuurde heel plichtsgetrouw een lange lijst met vragen⁴⁷, waaruit bleek dat hij vooral geïnteresseerd was in het rapport van Makelaar Everout en zijn vreemde lage taxatie van f 24 000,-. De mondelinge behandeling van de zaak zou pas in oktober plaats vinden, en zes weken daarna werd het besluit genomen dat Van Houten het pand kon kopen voor f 40 000,- 'verhoogd met de rente daarvan, berekend naar 5 % 's jaars, van den datum der vordering tot den dag der uitbetaling', zoals Van Houten van het DvK te horen kreeg.⁴⁸ Hij moest zich voor de afhandeling in verbinding stellen met Makelaar Van Campen.

Ook het conflict tussen de *Vereeniging* en de *Gemachtigde* sleepte zich eindeloos voort. Op 5 juli kwamen Jan de Vries en Hans Klomp namens het *Letterengilde* met het bestuur van de *Vereeniging* praten. De kern van het conflict was natuurlijk de aantasting van de bevoegdheden van het bestuur, zoals Noothoven van Goor duidelijk aangaf door te zeggen 'dat samenwerking wel mogelijk zou zijn op dezelfde wijze als vroeger het geval was, indien het Bestuur in zijn bevoegdheden werd hersteld. Het Bestuur kan nu toch geen besluiten nemen, het heeft niets meer te doen, zoodat zijn medewerking onder de gegeven omstandigheden ook niet van beteekenis kan worden geacht. Spreker wees er ook op, dat het Bestuur practisch in eigen gebouw niets meer te zeggen heeft en practisch niet meer in de gelegenheid is de vertrekken van de Vereeniging te betreden.'⁴⁹

De Vries verzocht daarop 'persoonlijke en zakelijke omstandigheden zorgvuldig te onderscheiden. Hij wilde in het midden laten, of door de Gemachtigde altijd wel de juiste tact was betracht, maar legde er den nadruk op, dat het hier gaat om andere belangen.'

Ze kwamen er na anderhalf uur praten niet uit en hadden het erover elkaar hun wederzijdse voorstellen op schrift toe te sturen. Een van de bestuursleden,

Donner, probeerde De Vries alsnog de belofte te ontlocken dat Oosthoek eerst zou aftreden, maar dat lukte hem niet. Dus ging de *Vereeniging* noodgedwongen maar akkoord met het eerste voorstel.

Letterengilde en *Vereeniging* konden dan wel afspreken dat ze elkaar nota's zouden sturen, maar de *Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen* dacht er anders over. Hij stuurde enkele dagen later een brief en stelde botweg⁵⁰:

‘Hiermede blijven dus de bevoegdheden van den Heer Oosthoek onaangetast.’

Deze commissaris had bij het DVK een ander probleem aangemeld: dat van *De Enkhuizer Almanak*, en deze zomer kwam een (voorlopig) einde aan een eeuwenoude traditie. *De Enkhuizer Almanak* mocht niet meer verschijnen. Van Ham vond met de man die hem op het probleem attendeerde dat de almanak absoluut niets begreep van de eisen van de nieuwe tijd en de jaargangen 1941, 1942 en 1943 werden in beslag genomen. Voor de uitgave van het jaar 1944 werd geen papier ter beschikking gesteld. De uitgever *Gebrs. Van Staden* liet het er niet bij zitten. De *Nederlandsche Omroep* zou een interview met de directeur van de uitgeverij uitzenden en dat achtte de uitgeverij een mooie gelegenheid om bij Van Ham te pleiten voor *De Enkhuizer Almanak*. Een traditie van 348 jaar kon toch niet zomaar worden beëindigd, waardoor ‘een zoo belangrijke en populaire volksuitgaaf even voor de mijlpaal 350 niet meer zou kunnen worden voortgezet’, aldus de uitgever.⁵¹

Het tegenovergestelde van wat *Gebrs. Van Staden* beoogde, gebeurde; het bedrijf kreeg niet eens antwoord van Van Ham, maar het *Hoofd van de Afdeling Boekwezen* stuurde een boze brief naar het *Hoofd van de Afdeling Radio* van het DVK⁵² en deze afdeling wendde zich daarop tot de directeur-generaal van de *Nederlandsche Omroep*⁵³:

‘Ik stel U er hierbij mede in kennis dat genoemde uitgeverij uitgesproken anti-nationaal-socialistisch is ingesteld en dat het tegen het uitdrukkelijk verbod van opnemings van Joodsche feestdagen en verjaardagen van het voormalig Koninklijk Huis geleid heeft tot de in beslagneming van de jaargang 1942 van den Enkhuizer Almanak. Bovendien werd de jaargang 1941 in beslag genomen vanwege de zeer anti-Duitse kroniek over 1940, waar tenslotte de jaargang 1943 verschenen is, ondanks het uitblijven van een toestemming en bovendien nog de verboden getijden-lijst van onze kusthavens bevat [handig voor een eventuele geallieerde invasie op onze kusten, AV], moge het U na kennisneming van het in dit schrijven gestelde duidelijk zijn dat het uitzenden van bedoeld vraaggesprek niet kan worden toegestaan.’

Dat gebeurde dan ook niet en *De Enkhuizer Almanak* zou voor het eerst pas weer na de bevrijding verschijnen.

Het DVK had het maar druk met al deze perikelen. Het departement moest zich met werkelijk alles bemoeien en Van Ham zal maar al te blij zijn geweest met de *Gemachtigde* Oosthoek die hij als een manusje-van-alles voor van alles en nog wat kon laten opdraaien.

Het was ook Oosthoek die het DVK een advies stuurde op verzoek van uitgever Herman Becht die alsnog toegelaten wenste te worden tot de *Kultuurkamer*. Hij had zich daartoe op 22 augustus 1942 tot het DVK gewend en pas een jaar later kreeg hij te horen 'dat genoemde Herman Johan Wilhelm Becht jood is in den zin van artikel 11 van de *Verordening 211/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de Nederlandsche Kultuurkamer*,

dat genoemde Herman Johan Wilhelm Becht derhalve geen lid kan zijn van de Nederlandsche Kultuurkamer, terwijl er naar het oordeel van den Secretaris-Generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten geen genoegzame gronden ziet tot het maken van een uitzondering op deze bepaling.'⁵⁴

Van een protest vanuit de uitgevers- en boekhandelswereld tegen de afwijzing van een van de toonaangevende uitgevers die jarenlang veel bestuurlijke functies vervulde, is niets terug te vinden in welk archief dan ook. Men maakte zich liever druk over J. Veenstra, Voorstraat 350 in Buitenpost die bij uitgeverijen boeken bestelde.

'Worden die hem tegen berekening van de particuliere prijzen gezonden, dan betaalt hij, maar onder aftrek van boekhandelaarskorting. Op het grosboekje staat bij zijn naam vermeld "boekhandelaar". Hij is natuurlijk niet als zodanig erkend,' schreef het *Nieuwsblad* waarschuwend.⁵⁵

Eigenlijk het aardigste bericht dat we in deze stille augustusmaand in het *Nieuwsblad* tegenkomen, moet aan de vergetelheid worden ontrukkt. Het handelt in het geheel niet over de problemen van de boekhandel, over verordening en hele en halve collaboratie. Plotseling meldt het *Nieuwsblad* een bericht uit Parijs⁵⁶:

'Voor de veertiende strafkamer en de zevende maal heeft Jean Genet wegens diefstal terechtgestaan. Jean Genet is een Parijsch dichter die sprekend op Verlaine gelijkt, ook in zijn verzen, slechts de baard en het genie ontbreken. Toen Verlaine werd gearresteerd, noemde hij zich bescheiden "dichter" en de brigadier schreef nog bescheidener "zonder beroep". Jean Genet verklaart van beroep poëet te zijn, romancier en filosoof, en is volgens Jean Cocteau, die als getuige-deskundige wordt gehoord, de grootste schrijver onzer dagen. "C'est le plus grand écrivain de l'époque actuelle; vous pouvez en croire, je m'y connais, j'ai payé assez cher pour arriver à ce résultat".

Hetgeen Jean Genet nochtans niet discolpeert. Hij heeft uit een boekhandel aan den boulevard Saint-Germain de rijk geïllustreerde "Fêtes Galantes" van z'n confrère Verlaine weggenomen en moet daarvoor boeten. Kleptomanie,

concludeerde de psychiater die aan het geval te pas moest komen. Het is geen kleptomanie, zegt Jean Genet, het is filosofie, een nieuwe filosofie, al moge ze niet “révolution-nationale” zijn, “La vie pour but d'arriver les conditions de bonheur, et le bonheur est ce qui se trouve sous la main et non de que l'on espère obtenir par le travail.”

Aldus heeft Jean Genet al zes malen het geluk “sous la main” gevonden. Zijn wijsbegeerte bezorgde hem eenige dichtbundels en een gelijk aantal maanden gevangenisstraf. Thans zijn het drie maanden, want Verlaine is niet de eerste de beste onder de dichters en Jean Genet overdrijft. De president houdt blijkbaar niet bijzonder van dichters, romanciers en filosofen altogader in één persoon, het is cumulatie. En als ze nog stelen bovendien:

“Gij die een geletterde zijt, wat zoudt ge ervan zeggen als men uw boeken stal?”

“Ik zou gevleid zijn”, antwoordt de verdachte, niet in het minst van zijn stuk geraakt.

Jean Genet van wien onlangs “Le condamné à mort” (in verzen) verscheen, heeft drie maanden tijd om zijn roman “Notre-Dame des Fleurs” te voltooien, Verlaine te overtreffen en de hoge verwachtingen van maître Jean Cocteau te rechtvaardigen die hem een nieuwen Rimbaud noemt “Je m'y connais”.

Het nieuwe seizoen begon met allerlei activiteiten, zowel in positieve als negatieve zin in de wereld van de nationaal-socialistische boekhandel. De NSB berichtte het kader dat twee nationaal-socialistische boekwinkels die onder de naam *De Blauwvoet* gevestigd waren in de Lange Kerkstraat 40 in Goes en de Korte Delft 23 in Middelburg hun boekhandelsactiviteiten zouden stoppen en door zouden gaan als pure propagandawinkels van de NSB. Bestellingen mochten ook niet meer via die boekhandels gaan maar moesten nu via de materiaaldienst van de NSB lopen.⁵⁷

De zaken gingen niet goed; er waren klachten over het management. Er waren geen klachten binnengekomen bij het DVK, want de *Kultuurpolitie* die de boekhandels controleerde op het verkopen van niet gewenste boeken, kwam niet eens in dit soort zaken en dan is niet meer te achterhalen of ze als te onbelangrijk werden beschouwd of dat men ervan uitging dat er in deze NSB-winkels toch geen contrabande zou worden verkocht.

In andere boekhandels kwam de *Kultuurpolitie* wel, zoals mag blijken uit een nota van de *Chef van het Bureau Buitendienst* aan Van Ham⁵⁸:

‘Naar een van de ambtenaren van het Departement mij meldde, zouden in de etalage van den “Moderne Boekhandel”, Spuistraat (naast Apollotheater) alhier, de volgende boeken liggen: M. Mok - Badreis: Wouter Loeb - Ned. Cabaretliederen. Voorts zou te Schiedam, bij den Boekhandel op den hoek van de

Burgemeester Knappertlaan en de Warande een boek in de etalage liggen, getiteld: Rosa Luxemburg door H. Roland Holst.

Verder deelde bedoelde ambtenaar mij nog mede, dat in de uitleenbibliotheek van Magazijn “De Bijenkorf”, alhier, verschillende verboden boeken verkrijgbaar zouden zijn, waarvan hem niet bekend was of deze nog in den catalogus voorkwamen. Onder andere zou nog het boek “Mon Goy” door Rachel Levy, geleend kunnen worden.’

Wat een onrust moeten de nationaal-socialistische ambtenaren met hun zoek en gewroet hebben veroorzaakt. Van een duidelijke beleidslijn was nog steeds geen sprake: de ambtenaartjes speurden door het hele land, boeken werden beoordeeld, de nota's vlogen van departement naar departement en over alles heen hing een sluier van onvrede en gekanker. De toenemende nervositeit onder de Kameraden zal daar niet vreemd aan zijn geweest nu de krijgskansen definitief waren gekeerd en de Amerikanen al in het zuiden van Europa waren geland.

Deze nervositeit uitte zich ook in steeds opnieuw oplaaiende twisten tussen de aanhangers van de Nieuwe Orde onderling. Dat *Het Bolwerk* daarbij was betrokken mag ons, gezien het karakter van Zijfers niet werkelijk verwonderen. Zijfers had tegen iedereen die maar wilde horen gezegd dat hij ontevreden was over *Van Ditmar's Boeken Import* en daar die firma vond dat je als nationaal-socialist niet de vuile was buiten moest hangen, belandde er een aangetekend schrijven op het bureau van Zijfers⁵⁹, waarin hij gesommeerd werd op te houden hen zwart te maken. Het conflict had te maken met het hoofd van de importafdeling van *Van Ditmar's Boeken Import*, W. Bredow die in de bezettingstijd zelf een boekhandel in Den Haag was begonnen, ‘daar er in Den Haag geen enkele andere goede Nationaal-Socialistische boekhandel aanwezig was’, zoals Bredow had verteld.⁶⁰ Zijfers had de smoor in, zoals hij aan het DVK schreef. *Het Bolwerk* had namelijk een vestiging in Den Haag en dat had Bredow moeten weten.

Van Ditmar's Boeken Import, solidair met haar eigen werknemer stopte kort daarop met de levering van boeken aan *Het Bolwerk* onder het voorwendsel dat het niet meer mogelijk was aan Duitse boeken te komen, maar Zijfers wist wel beter zoals hij in dezelfde brief schreef. Aan *Het Moderne Boekhuis* werd wel geleverd: ‘Dus de Heer Bredow gebruikt de boeken, welke uiterst moeilijk verkrijgbaar zijn, bij de Duitse uitgevers, voor zijn eigen zaak te Den Haag.’

Hoe slecht men in bezettingstijd en ook daarna was geïnformeerd over het wel en wee van nationaal-socialistische bedrijven, mag blijken uit het boekje *De Haagse boekhandel* dat uitgerekend de ogenschijnlijk zo goed ingevoerde M.J. Visser jaren na de oorlog schreef. Hij heeft het ook over *Het Moderne Boekhuis* van Bredow, maar in zijn berichtgeving klopt er het een en ander niet. Hij

laat Van Ditmar slachtoffer zijn, waar wij weten dat hij een doodgewone collaborateur was⁶¹:

‘Terstond na de capitulatie in mei 1940 werden de te Amsterdam respectievelijk te Rotterdam gevestigde firma's “Van Ditmar's Boeken-Import” en “Van Ditmar's Couranten Import” door de nazi's in beslag genomen. Van Ditmar was geen jood, maar daar hij agent en correspondent van “The Times” en “The Daily Mail” was, welke bladen gelijk alle andere buitenlandse niet meer konden worden ingevoerd, meende de bezetter zijn ondernemingen dienstbaar te kunnen maken aan haar “Propaganda”. Beheerder werd de Duitser F. Bredow, die ook een vestiging in Den Haag wenste en een toevallig hier ter stede beschikbaar gekomen winkelhuis naast de bioscoop “Apollo” in de Spuistraat huurde. Hij gaf deze zaak de naam “Het Moderne Boekhuis C.V.”.’

Het is opmerkelijk dat Visser zijn eigen literatuur in de vakpers niet na had gekeken anders had hij geweten dat onmiddellijk na de oorlog de ‘arme’ W.N.J. van Ditmar zijn erkenning als importeur kwijtraakte⁶², als directeur van zijn onderneming (samen met mede-directeur H.J.G.M. van de Pol en Bredow) en als privé-persoon.

Ook *Westland* had tijdens de bezetting problemen met *Van Ditmar's Boeken Import* en daarom nam de uitgeverij in september 1943 contact op met P. van der Bijl die in Bergh woonde maar tijdelijk in Berlijn verbleef en die we eerder leerden kennen als hoofdredacteur van *Van Honk*. Hij zou voor *Westland* in Duitsland gaan inkopen, zoals hij in zijn eerste zogenaamde en niet gedateerde ‘weekbericht’ schreef, ‘met dien verstande, dat ik voorloepig uitsluitend belast ben met de inkoop van boeken bij uitgevers die tot dusverre in het geheel niets of weinig leverden. Ik krijg daarvoor een vergoeding van 2 % (twee procent) van het netto inkoop-bedrag, plus vergoeding van onkosten. Indien mijn werkzaamheden zich gunstig ontwikkelen bestaat de mogelijkheid om op den duur in vasten dienst te komen. Voor werkzaamheden ten behoeve van de Afd. Uitgeverij wordt mij momenteel geen vergoeding uitbetaald. De Firma Westland vergoedt daarvoor alleen de onkosten. Indien ik van meening ben, dat ik de werkzaamheden niet langer gratis kan doen, dan zal ik daarvan onmiddellijk bericht zenden.’

Westland had de Duitse boeken inderdaad hard nodig, want in september kwamen er tien nieuwe boekhandels van de uitgeverij bij onder de naam *Volksche Boekhandel*:

Schoutenstraat 24, Alkmaar
 Langestraat 72, Amersfoort
 Heerenstraat 69-71, Groningen
 Anegang 10, Haarlem

Ridderstraat 1, 's-Hertogenbosch
 Nieuwesteeg 29, Hoorn
 Voorstreek 83, Leeuwarden
 Wijkerbrugstraat 33, Maastricht
 Grote Kroch 5a, Zandvoort
 Diezerstraat 90, Zwolle.

Het ging *Westland* waarschijnlijk zo voor de wind omdat de uitgeverij door de Duitsers werd gesteund zonder dat men enige beperking in het beleid kreeg opgelegd. Zodra een uitgeverij zich had gebonden aan Nederlandse autoriteiten ging dat heel anders. *De Schouw* zou dat merken. Er was altijd te weinig geld en te veel bemoeizucht. Van Ham begreep dat heel goed en in een uitvoerige nota, gericht aan zijn eigen secretaris-generaal gaf hij een duidelijk overzicht van de uitgeverijen die onder Duits toezicht stonden en trok hij een vergelijking met nationaal-socialistische uitgeverijen die deze steun moesten ontberen⁶³: over de Duitse autoriteiten schreef hij onder meer:

‘Zij stichtten: a. de uitgeverij Westland, oorspronkelijk uitgeverij van zuiver propagandistische literatuur met plus minus 25 eigen winkels (de oprichting van 25 andere is in voorbereiding) tegenwoordig ook met allerlei culturele uitgaven. Deze uitgeverij brengt meer dan 50 werken per jaar op de markt. Leider: Schwier, directeur J.G. van Ditmarsch, de adviezen voor de uitgaven komen uit Berlijn. Geld speelt geen rol.’

Een van die boeken die vanuit Berlijn werd ‘geadviseerd’ was zonder twijfel *Zeit ohne Beispiel* van propaganda-minister Joseph Goebbels dat in 1943 bij *Westland* verscheen in de vertaling van Steven Barends onder de titel *Jaren zonder weerga* en dat geheel in de stijl van Goebbels eindigde met⁶⁴:

‘Moeten wij ons niet gelukkig prijzen, dat wij in de periode van onze voorbereidingen en onzen groei niet worden gestoord door de afgunstige inmenging van onze tegenstanders? Wat zou er al niet zijn voorgevallen en wat was er van ons geworden, wanneer de vijanden van het nationaal-socialisme van het begin af aan hadden begrepen, hoe gevaarlijk wij voor hen waren? Men zou er gewoonweg een beroep van moeten maken, onze tegenstanders in hun argeloosheid te sterken door hun steeds te suggereeren, dat onze geheele macht en al de mogelijkheden waarover wij beschikken, slechts bluf zijn; en wanneer er geen joodsche emigranten bestonden, die de Engelsche plutocraten steeds opnieuw bewerken, en hen tot een steeds krankzinniger onderschatting van het Rijk trachten te bewegen, dan moesten ze worden uitgevonden.’

Wat men te Londen van ons denkt en welke waarde men daar aan onze woorden en daden hecht, is niet van de minste betekenis. In dramatische uren geven uitsluitend realiteiten den doorslag. Die kunnen niet door frazen of illusies

uit den weg worden geruimd, maar alleen door nóg hardere realiteiten. Dezulken staan Engeland niet ter beschikking en daarom zal het ineenstorten. Zijn vonnis is geveld. Geen macht op aarde kan daar meer verandering in brengen. Wij zullen nog groote en bewogen dagen beleven. Maar aan het einde daarvan staat de Duitsche overwinning. Deze zal dan de vrucht zijn van het meest volmaakte samenspel tusschen alle krachten van ons volk onderling. Het is de laatste fase van een totale actie naar een totaal doel met gebruikmaking van totale middelen: de triomf van een oorlogvoering en een politiek, die alles op het spel hebben gezet en ook alles hebben vervuld.'

Van Ham zou in zijn rapport aan De Ranitz ook andere uitgeverijen dan *Westland* noemen:

- 'b. Van Ditmar's Boekenimport, Rotterdam, die o.a. veel boeken en tijdschriften invoert en kiosken verzorgt en de Jan Stavast-reeks uitgeeft, een serie jeugdlectuur met politieken inslag.
- c. De Nationaal-Socialistische Uitgeverij Opbouw, Amsterdam. Uitgever van de Theaterreeks, Drie Stuiversromans (detectiveserie met politiek vermengd) en verschillende werken op cultureel en economisch gebied.
- d. Oceanus, Den Haag. Filiaal van de Berlijnse wereldzaak Mundi-Verlag. Als commissarissen treden op enkele Nederlanders en enkele heeren van het Rijkscommissariaat. Uitgaven van literatuur en beeldende kunst. Eerste-klaswerk.
- e. Alle geariseerde firma's: Leopold, Querido, ABC, Andries Blitz, Holkema en Warendorff, Belinfante (De Kern), etc.

Vergeleken bij de activiteit van Duitsche zijde is wat van de kant van het Departement geschiedt, kinderspel.'

Het DVK stimuleerde wel maar Van Ham zag heel juist in dat men zich nooit met de Duitsers en hun onuitputtelijke financiële middelen kon meten. Van Ham zou in zijn nota daarvan melding maken. Hij noemde de samenwerking tussen DVK en *Nenasu*, *Roskam* en *De Arbeiderspers*, maar 'de Schouw heeft hierbij een eigen plaats, omdat directe beïnvloeding van de samenstelling van het fonds der bovengenoemde nationaal-socialistische uitgevers niet mogelijk is. Wel geeft het Departement vaak adviezen.'

Zo zat Van Ham achter de uitgave bij *De Schouw* van *Een nieuwe ambtenaar* van C. Lans, een deeltje uit de zogenaamde *Schouw*-reeks. Maar wat een verschil met de forse uitgaven van *Westland*, waarvoor geen pagina's en geen kleuren werden gespaard. Dit boekje telde tachtig, op slecht papier gedrukte bladzijden en vergeleken met de fanatieke woorden van Goebbels was Lans wel heel erg Hollands in zijn kneuterigheid. Lans pleitte voor een beter taalgebruik bij ambtenaren en Van Ham gaf hem in een inleiding alle lof mee⁶⁵:

‘Sinds kort is de ambtelijke stijl mij een goede bekende geworden en ik beoefen deze dagelijks, al probeer ik mijn persoonlijkheid er bij te bewaren.

Het was me dan ook een oorzaak van groote blijdschap, toen ik al de frissche opmerkingen van den heer Lans onder oogen kreeg. Ik was daarom gaarne bereid hem bij de voltooiing van zijn geschrift op enkele punten ter zijde te staan. Ik spreek ook graag den wensch uit - en ik twijfel aan de vervulling van dezen wensch niet -, dat het boekje zijn lezers zal vinden en zijn doel - verbetering van den ambtelijken stijl - bereiken.’

Wat hielden deze ‘frissche opmerkingen’ van Lans eigenlijk in? Van Ham moet wel een merkwaardig gevoel voor ambtelijke stijl hebben gehad als hij strofen prees als⁶⁶:

‘Het volk ziet in zijn Regeering een meerdere. De ambtenaar is nu al eenige eeuwen bezit dit ontzag te verspelen. Dit mag niet zoo verder gaan. Zijn brieven moeten “staan” en ontzag inboezemen door hun eerlijke taal, vrij van kruiperigheid, domme aanmatiging of ontwijkingen en onduidelijkheden. Geen muggenzifterijen meer, geen casuïstische krielpartijen!

De taak van den ambtenaar is het volk te *dienen*. Maar tot nu toe, *diende* hij zelden, liever *liet* hij zich dienen. De heer P. Ubliek n.l. diende dit te doen, of dat te laten, op straffe van... Maar de heer P. Ubliek liet zich voor deze “diensten” betalen met een niet-onaanzienlijk deel van het ambtenarensalaris, dat hij via Rekenkamer en Ministerieele Beslissingen inhield. Is de ambtenaar dan vergeten, dat hij door de gemeenschap wordt betaald?

Ik weet het: het klinkt hard. Maar de tijd dringt. Er is geen gelegenheid meer vooral, alle gevoeligheden te ontzien als het huis in brand staat; de slapers moeten dan maar wakker worden geschud.’

En dat alles om fatsoenlijk taalgebruik. Was het een wonder dat in het boekenvak, en zeker bij de nationaal-socialisten al die geëxalteerdheid tot steeds meer conflicten leidde? Het kostte Van Ham bij het geven van adviezen vaak de grootste moeite om de krakelende uitgeverijen uit elkaar te houden. Toen in de zomer van 1943 de *Nenasu* een serie op wilde zetten met goedkope culturele uitgaven die bestemd waren voor de ss-mannen aan het Oostfront, maakte Van Ham zich sterk voor dit plan bij het *Rijkscommissariaat*. Prompt kwam de *Opbouw* (en we zagen in zijn eigen nota dat deze uitgeverij Duitse steun genoot, terwijl de *Nenasu* het alleen van de NSB moest hebben) met hetzelfde plan op de proppen en won. Van Ham zag daarna geen andere oplossing dan het sterker maken van *Nenasu* en dat kon door een fusie met *De Schouw*, maar zeker ook door kwaliteitsverbetering bij de *Nenasu* zelf, zoals hij in zijn nota uitlegde:

‘In verband hiermee, stel ik de vraag, of het niet mogelijk is, hetzij bij de *Nenasu*, hetzij bij de *Beweging*, iemand aan te wijzen met voldoende ontwikkeling

om de officieele of semi-officieele uitgaven op compositie, taal en stijl te onderzoeken vóór ze voor uitgave worden aangeboden.'

Van Ham verwees in dit verband naar de *Afdeeling Scholing* van de NSDAP waar veel medewerkers zijn 'die voortreffelijken arbeid verrichten, zoowel voor de eigen publicaties als voor de oordeelvorming over wat in het land verschijnt. Ik schrijf dit, omdat ik het vrij pijnlijk vind, als de voorgenomen uitgaven der Beweging na maandenlang oponthoud op het Rijkscommissariaat met een vernietigende beoordeeling worden teruggezonden, en dit afwijzend oordeel niet geheel onrechtvaardig te noemen is, terwijl met eenige inspanning dit échec te voorkomen was geweest.'

De Ranitz stuurde Van Hams schrijven naar de NSB met het voorstel om in ieder geval Van Ham als adviseur bij de *Nenasu* in te schakelen.

De secretaris-generaal van de NSB, Huygen reageerde direct.⁶⁷ Hij vond in de eerste plaats dat *De Schouw* losgekoppeld moest worden van het DVK, zoals ook de *Nenasu* een niet al te hechte band had met de NSB. Hij loog, want de *Nenasu* was zo ongeveer privé-eigendom geworden van Mussert.

Het voorstel van Van Ham om bij *Nenasu* een adviseur te benoemen en daaraan gekoppeld de suggestie van De Ranitz om daar Van Ham zelf voor te vragen, vond bij Huygen geen enkele weerklank en over een samenwerking met *De Schouw* repte hij ook niet. Integendeel, aan het slot van zijn brief werd hij nog belerend ook:

'De Staat i.c. Uw Departement zou goed doen waar mogelijk stimuleerend en steunend op te treden ten einde te komen tot belangrijke uitgaven op cultureel en ander gebied en zoo te worden een werkelijk volksche instelling.

Niet juist lijkt het mij, dat de Staat zijn belangstelling beperkt tot enkele uitgeverijen i.c. "De Schouw" en de "Nenasu" en op die wijze onwillekeurig gedreven wordt in de richting van bescherming en concurrentie.'

Hoe fel die concurrentie was, kunnen we aflezen uit een klaagbrief van *Westland* aan de Gemachtigde Oosthoek, waarin heftig werd gefulmineerd tegen *Uitgeverij Roskam*. Deze uitgeverij had in het *Nieuwsblad* per advertentie gemeld dat alleen maar aan erkende boekhandels zou worden geleverd.

'Dat hier weer eens geldt: "let op mijn woorden, maar niet op mijn daden", blijkt uit een schrijven, dat wij heden ontvingen van den niet erkenden boekhandel "Lectura" te Tilburg, waarmede wij een kwestie hadden over toegestane korting,' schreef *Westland*-directeur Van Ditmarsch aan Oosthoek.⁶⁸ 'In dezen brief komt nu de volgende alinea voor:

"Er zijn zelfs firma's, die ons normaal al een hogere korting geven dan U (45 %) en ons bovendien nog 2 % extra toestaan, o.a. Uitgeverij Roskam".

Wij leveren die firma met 40 % zonder meer. Dat is wel weer een verbluffend staaltje van de brutaliteit van bovengenoemde uitgeversfirma.'

Een maand later kwam *Westland* opnieuw met een klacht over *Roskam* en weer over het al dan niet leveren aan niet-erkende boekhandels⁶⁹:

‘Dezer dagen kregen wij bezoek van één onzer afnemers, de niet-erkende boekhandelaar Beekhuis, Steenstraat 98 te Arnhem, die een goede propagandazaal heeft. Hij is een dergenen, die bij Roskam geen boeken kan krijgen en daar kam. Poelgeest te Hilversum ook nog wel eens grossiert, wendde hij zich tot hem om de Roskam-boeken te krijgen. Kam. Poelgeest deelde hem echter mede, dat hij zich bij notarieele acte verplicht had, zijn uitgaven uitsluitend en detail te verkoopen, Roskam daar tegenover verplichtte zich, aansluitend aan erkende boekhandels te verkoopen. Groot was daarom de verwondering van kam. Beekhuis, toen hij voor eenige dagen bezoek kreeg van den vertegenwoordiger van den Materiaaldienst, kam. Ton, die hem een heele lijst Roskam-uitgaven aanbood met 20 % korting. Kam. Beekhuis deelde dit weder aan kam. Poelgeest mede, die nu Roskam een proces zal aandoen, daar hij in tegenspraak met zijn overeenkomst, tóch aan niet-erkende boekhandelaren, in dit geval de Materiaaldienst, geleverd heeft. Wij schrijven U dit, om U weer eens erop te wijzen, welke wantoestanden er langzamerhand ontstaan.’

Nu kon Oosthoek weinig antwoorden, want hijzelf en het DVK zorgden ervoor dat het beleid ten aanzien van niet-erkende boekhandelaren op z'n zachtst gezegd zwakte. Dat is af te lezen uit de correspondentie met de firma *Gebrs. Ruitenbeek*, boekhandel en drukker in Weesp, onder andere uitgever van *De Weesper Koerier*. Ruitenbeek klaagde zijn nood bij de *Leider Bijzondere Economische Zaken* van het *Economisch Front*, J. Vogelenzang. Ruitenbeek voelde zich geterroriseerd⁷⁰:

‘Toen ik in 1933 mij als lid van de Nationaal Socialistische Beweging opgaf en één der oprichters was van de Groep Weesp der N.S.B. werd in de daarop volgende jaren een ontzettende terreur en boycot op mijn zaak uitgeoefend, dat bijna finaal te gronde is gegaan. Dank zij de hulp van mijn vrienden werd mijn zoon in de gelegenheid gesteld de zaak opnieuw van beneden af aan op te bouwen. Dit is ondanks vele moeilijkheden en nieuwe terreur, toch gelukt. Ik was ook een “Erkende boekhandelaar” doch dit is mij door de financieele moeilijkheden die ik moest doormaken ontnomen, doch nu wordt nog dezelfde terreur toegepast op mijn zoon, daar die steeds maar geen erkenning als Boekhandelaar kan krijgen. U moet goed begrijpen, dat gaat alleen en uitsluitend over de verkoop van studie- en leesboeken, schoolboeken, romans, enz. enz. Uitgevers van Nationaal-Socialistische boeken leveren ons wel boeken, zoals “De Amsterdamsche Keurkamer”, “Westland”, “Nenasu”, “De Schouw”. Daarentegen levert b.v. de Nat. Soc. Uitgeverij “Roskam” ons geen enkel boek. Deze past zooals de anti-uitgevers ook dus boycot op ons toe.’

Vogelenzang speelde de zaak door naar het DVK en die kon hem al snel een verheugend bericht sturen⁷¹:

‘Ik heb reeds bereikt, dat de Uitgeverij Roskam zal leveren. De algemeene erkenning moet echter wachten tot de bevoegdheden van de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen des Boekhandels zijn overgegaan op de Nederlandsche Kultuurkamer.’

Op de interne nota van De Ranitz aan Van Ham over deze zaak is met potlood in het handschrift van Van Ham te lezen hoe deze beslissing tot stand kwam: ‘Is met kd. Roskam en kam. Klomp besproken. Roskam zal leveren.’

Het is overigens opvallend dat in de nota van Van Ham aan De Ranitz een vooraanstaand uitgeverij als *De Amsterdamsche Keurkamer* niet wordt genoemd en dat, terwijl op het moment dat Van Ham de nota opstelde hij ook een voorstel had gedaan voor een zogenaamde ‘Veldpost-reeks’, twaalf auteurs die elk een novelle zouden schrijven. *De Amsterdamsche Keurkamer* zou deze op de Oostfrontstrijders gerichte reeks gaan uitgeven. Maar misschien had Van Ham inmiddels al genoeg signalen ontvangen over de toenemende financiële problemen bij de uitgeverij.

Bij absentie van George Kettmann had Margot Warnsinck zich laten bijstaan door Jan van Rheenen, die meer van honden wist dan van uitgeverijen en die haar dan ook van de regen in de drup hielp. Hij hield zich vooral bezig met het maken van flinke kosten in hoofdstedelijke etablissementen en als Margot Warnsinck te veel druk op hem uitoefende om aan de slag te gaan, beriep hij zich op zijn dichterschap dat hem zo bezighield. Er kwamen wel gedichten uit zijn pretentieuze gedoe voort en die verschenen natuurlijk bij dezelfde uitgever die hij financieel uitkleedde, zoals ‘Na den slag’⁷²:

Wat rest ons van den laatsten slag?
Het moede hart, de doode oogen
De haat voor hen die ons belogen;
Verbleekte flarden van een vlag:

De droomen die in rook vervlogen;
De vrees voor iedren nieuwen dag;
De goede wil die niemand zag;
Gebroken zwaarden en ontkrachte bogen.

Kettmann, die aan zag komen dat zijn schepping de problemen niet zou overleven, vroeg ontslag als *Kriegsberichter* bij de ss en kon daarom vanaf de herfst 1943 weer in Amsterdam zijn. Hij trof in Nederland een stemming aan van wanhoop onder de Kameraden. In ieder geval was de volgende brief van hem aan Martien Beversluis nogal in mineur⁷³:

‘Ik ben nu tot 20 Nov. met “Arbeitsurlaub” hier en hoop als ik weer in Berlijn

terug ben, definitief uit de Waffen-ss te komen. Er is hier werk genoeg voor me te doen; politiek is de toekomst eerder slechter dan beter geworden, schijnt het me toe, maar onwrikbaar staat voor ons vast (dat is troostrijk!), dat het doel zal worden bereikt en het Rijk komende is. Laat dan de burgermannen nog maar een tijdje diktateren! Juist dezer dagen schreef Keuchenius nog over je; hij is ook hevig teleurgesteld in den "nieuwen tijd" en voelt zichzelf feitelijk op dood spoor staan. In zekeren zin is dat met ons allemaal zoo, alleen aan het front vinden we onzen geestelijken aanhang en onze onverbloemde vrienden.'

De hoop op een betere toekomst betekende volgens Kettmann ook dat het moreel opgekrikt moest worden en hij verzocht Van Ham daarom ook om meer papier voor verstrooiende boeken als *Twee dagen hoofdredacteur*, *De blunder van Jimmie* en *De onbekende* van Nico Cramer en *De beroemde Joshua Benedict* van Hans-Erik Clausen met als toelichting⁷⁴:

'Het aardige boek van Clausen (schuilnaam voor Dr. Joh. Theunisz) straft op charmeerende wijze de Hollywood-bluf en tegelijk de decadentie in Europa af met tot besluit een vingerwijzing naar gezonde oerwaarden. Hieruit schuilt een *indirecte* propaganda, die zeker niet moet worden onderschat. De detective-boeken van Cramer worden graag gekocht; ze hebben geen zweem van de sensatieprikkel die vaak de ingrediënten voor zulke lectuur zijn; integendeel, ze zijn geschreven met een zekeren huiselijken humor, die ons volk wel ligt, een tikje psychologie in de personen, waardoor het verhaal minder een verstandspuzzel dan een menselijk geval is.'

Dit soort boeken was niets voor *Uitgeverij Volk en Bodem*. Toen deze uitgeverij voor verschillende van haar periodieken recensie-exemplaren aanvraag bij *De Amsterdamsche Keurkamer* ging haar voorkeur uit naar de serieuze literatuur en de politieke werken. Het arsenaal aan bladen waarin deze boeken zouden worden gerecenseerd moest voor *De Amsterdamsche Keurkamer* wel interessant zijn: *De Landstand* en *De Landstand voor de Visschers* (gezamenlijke oplage 300 000 exemplaren), *Groenteteelt* (oplage 17 500 exemplaren), *Volk en Bodem* (oplage 3000 exemplaren) en *Jonge Landstand* (oplage 3000 exemplaren).

'Wij meenen dat U aan de hand van bovenstaande cijfers de waarde kunt inzien van het recenseeren van Uw uitgaven in onze bladen,' schreef *Volk en Bodem* dan ook met gerechtvaardigde trots.⁷⁵

Ook *Westland* kreeg zo'n brief, maar *Westland* had door de vele boekhandels die in het bezit waren gekomen van het bedrijf zo zijn eigen manieren van promotie bedacht en dus extra publiciteit in de periodieken van *Volk en Bodem* niet van node. *Westland* zond wekelijks een rondschriven aan het personeel waarin een aantal boeken werden uitgekozen die in die week prominent in de etalages moesten worden geëtaleerd, zoals *Zwitserland voor de keuze*, *De oorlog van den leugen* en *Dat was Londen* in de week van 22 tot 27 november.⁷⁶

In de bewaard gebleven papieren voor deze acties komt het werk van Wilhelm Busch nimmer voor. Toch had *Westland* heel wat titels van deze auteur op haar fondslijst staan, alle in de vertaling van Wilhelmina van 't Woud. Voor wie de overeenkomst ziet tussen de naam van de auteur en die van de vertaalster, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het hier om een pseudeoniem gaat. De boeken verkochten redelijk, zoals mag blijken uit de verkoopcijfers van de vijf boeken van Busch die in 1943 in het fonds zaten en die in dat jaar bevredigend verkochten. Elk van de boeken werd in een oplage van 5000 exemplaren gedrukt. Verkocht werden:

Juultje, 3987

Avonturen van een vrijgezel, 4007

Pater Filucius, 3977

De heer en mevrouw Knopp, 4020

De vrome Helena, 3388

Westland kreeg volop papier voor de werken van Busch. *Uitgeverij Becht* had eveneens populaire boeken in het fonds, maar had ook in deze kwestie bij het DVK geen succes. Voor de oorlog waren de kookboeken van C.J. Wannée de kurk waar Becht op dreef. De uitgeverij vroeg daarom toestemming om een herdruk te maken van *Kookboek voor de Amsterdamsche Huishoudschool*. Het verzoek werd afgewezen. Het DVK beseftte maar al te goed dat het voor de lezer te wrang zou zijn om kennis te nemen van benodigde ingrediënten die al lang niet meer verkrijgbaar waren. Men mocht eens de indruk krijgen dat het in het vooroorlogse Nederland beter gesteld geweest was dan onder de Duitse bezetting. J. de Groot uit Bilthoven had met deze afwijzing grote moeite. Hij schreef Becht een smeekbrief⁷⁷:

‘Geachte Heeren,

Ik zou mijn vrouw een zeer groot plezier doen, wanneer ik haar met St. Nicolaas het kookboek van Wannée zou kunnen geven, maar het is nergens meer te krijgen. Is er geen mogelijkheid, dat U mij nog aan een exemplaar helpt? Ik heb er graag 5 pond rogge, of een sigarettenbonnetje of een plaatje zooller voor over! Als ik het maar krijg. Van mijn discretie kunt U bij voorbaat verzekerd zijn.’

Westland zou ook van *Becht*, wel of geen herdrukken, nimmer boeken aankopen voor zijn *Volksche Boekhandel*-keten, dus kwam de uitgeverij ook nimmer in aanmerking voor de etalage-actie. Dat zal de fatsoenlijk gebleven uitgeverij geen nachtrust hebben gekost.

En had zo'n wekelijks actie, centraal vanuit Amsterdam geleid wel resultaat? *Westland* stuurde brieven naar alle vestigingen met het verzoek eens te

melden wat er zoal van de gepropageerde boeken was verkocht. De antwoordbrief van *De Volksche Boekhandel* in Zwolle was kenmerkend voor het beeld dat uit de correspondentie met de verschillende vestigingen oprijst⁷⁸:

‘In antwoord op Uw rondschrijven No. 86, kunnen wij thans het resultaat mededeelen van 3 weekse etalage. Van “Dat was Londen” werden 2 ex. verkocht en bij “De oorlog van den leugen” was het resultaat 1 ex.’

Het was bij elkaar geen geweldig resultaat, maar verder had *Westland* aan het einde van 1943 geen reden tot treurnis, want het was een uitstekend jaar geweest.

Ook *Het Bolwerk* was tevreden, al had het bedrijf zo zijn problemen, waarvan in de aanbiedingsprospectus voor het jaar 1943 al melding werd gemaakt:

‘Daar het thuisbezorgen van pakjes niet meer is toegestaan, moeten wij U helaas verzoeken de bestelde boeken aan een onzer zaken te Amsterdam, Den Haag of Rotterdam te komen afhalen.’

De cijfers waren ondanks de belemmeringen goed te noemen. Dat bleek eind december toen ze bekend werden gemaakt aan het personeel.⁷⁹ Daaruit bleek dat de Amsterdamse vestiging een winst had gemaakt van f 11 317,73, het filiaal in Den Haag een winst van f 4 649,39 en het Rotterdamse filiaal een verlies van f 1 864,44 had geleden.

Deze cijfers, die alles bij elkaar een behoorlijke winst te zien gaven, stonden in schril contrast met die van de *Nenasu*, die diep in de schulden zat. Bovendien waren er zoveel klachten binnengekomen over de NSB-*Kringhuizen*, waar de *Nenasu* het grootste deel van haar uitgegeven materiaal kwijt moest raken, dat de *Kultuurkamer* besprekingen begon met de *Materiaaldienst* van de NSB en *Nenasu* om ervoor te zorgen dat de *Kringhuizen* niet meer als boekhandel zouden worden gebruikt, wat betekende dat de uitgeverij een groot aantal verkooppunten voor eigen uitgaven kwijtraakte.

Verder heerste er windstilte in de uitgevers- en boekhandelswereld. De situatie was eind 1943 dan ook kritiek. Het aantal uitgaven zakte steeds verder ineen en de duidelijke koopwoede van het publiek was tanende. De nationaal-socialisten hadden een rampzalig jaar achter de rug; het Derde Rijk kraakte in al zijn voegen. De niet-nationaal-socialisten kenden de zorgen van de nationaal-socialisten om een steeds duidelijker wordende nederlaag niet; zij waren nog steeds alleen maar bezig met leven. Kenmerkend voor deze houding was het *Jaarverslag 1943* van de *Nederlandsche Uitgeversbond*⁸⁰, waarin we kunnen lezen dat men probeerde zoveel mogelijk uit de problemen te blijven:

‘Het bestuur betreurt het, dat het, door de omstandigheden gedwongen, zijn werkzaamheden grootendeels tot de binnenkamer moest beperken: eensdeels, omdat het geven van publiciteit aan verschillende behandelde aangelegen-

heden niet wenschelijk is, anderzijds, omdat door het verlammen van de besturende organen der "Vereeniging" verschillende onzerzijds gewenschte maatregelen niet tot uitvoering konden worden gebracht. Daarom werd met den Boekverkoopersbond nog overwogen om enkele onjuiste toestanden bij wijze van noodmaatregelen door middel van dringende aanbevelingen aan de respectievelijke bondsleden te bestrijden. Hiervan werd ten slotte eveneens afgezien, in verband met de gevaarlijke mogelijkheid, dat de gemachtigde van de "Vereeniging" deze aanbevelingen dankbaar zou aangrijpen om ook eens in ons vak te gaan regelen.'

En zo eindigde dit jaar en het allesbeslissende jaar 1944 brak aan. Het zou voor de nationaal-socialisten een jaar zijn van erop of eronder en elk van hen had daar zo zijn ideeën over. Kenmerkend voor de somberheid en weemoed die bij velen van hen leefde was de *Nieuwjaarsbrief* die Reinier van Houten aan Feldmeijer stuurde⁸¹:

'Beste Henk,

Mede namens Carry wensch ik jou en Ikel veel heil in 1944. Het komende jaar zal waarschijnlijk veel verrassingen en misschien ook wel weer veel verwarring brengen, maar het is wonderlijk, hoe weinig je dat beroeren kan wanneer je in deze gemeenschap staat die een doel heeft, dat zoo ver staat boven de dingen van alledag. Dergelijke "Abschnitte" als kalenderjaren zijn misschien voor ons niet zoo belangrijk, maar in ieder geval nu een goede aanleiding om je voor werk en gezin het allerbeste te wenschen en voor mij zelf te verklaren, dat ik er trotsch op ben tot de gemeenschap der SS te behooren en onder jouw leiding te kunnen werken.'

De solidariteit die uit deze brief sprak, mag wel bestaan hebben tussen Van Houten en Feldmeijer; maar hij bestond bij voorbeeld in het geheel niet tussen andere nationaal-socialisten onderling. Van Ham en Kettmann bij voorbeeld moeten elkaar niet hebben gemogen. Kettmann had geen enkel bericht ontvangen op zijn smeekbede voor meer papier voor ontspanningslectuur. Hij schreef daarom begin januari opnieuw een brief aan het DVK, waarin hij pleitte voor papiertoewijzing. Hij kondigde een bezoek aan het departement aan, maar Van Ham had geen tijd. Daarom hadden ze telefonisch contact met elkaar en dat gesprek moet tamelijk onprettig zijn geweest, getuige de brief die Kettmann een dag later aan Van Ham stuurde⁸²:

'Het telefoongesprek van gistermiddag geeft ons aanleiding tot enkele opmerkingen. Het moet ons nl. van het hart, dat U Uw taak als hoofd Boekwezen wel belangrijk ruimer ziet dan wij tot dusver hadden gemeend. Is eenig werk politiek schadelijk voor de volksgemeenschap? - vertoont het sporen van ontaarding? - dit zijn de vragen, welker beantwoording tot dusver o.i. Uw taak begrensden.

In plaats van een zeef voor het politiek ontoelaatbare en het literair ontaarde wordt U thans onschendbaar literair criticus en neemt zelfs voor een groot deel het werk van den uitgever over. Gezien bovendien de semi-officieele verbinding met “De Schouw” (die zich *niet* tot het uitgeven van ideëel broodnoodige, maar commercieel niet te verwezenlijken objecten beperkt) is stellig deze machtsvermenging niet zonder gevaar.’

Kettmann eindigde dan ook met de vaststelling:

‘Dat het overigens zeer moeilijk valt, om na de jaren van strijd voor een levensovertuiging voortaan van dit pionierswerk ten aanzien van Nederlandsche handschriften af te zien en lijdelijk toe te zien wat dan zal worden toebedeeld, zult U wel kunnen begrijpen.’

Kettmanns hunker naar verstrooiingslectuur werd vooral veroorzaakt door de angst dat na bijna twaalf jaar zijn uitgeverij ten onder zou gaan. Het moet voor hem een absurd gevoel zijn geweest te merken dat hij zich in de jaren dertig, in een niet-nationaal-socialistische maatschappij met zijn uitgeverij staande kon houden en dat vanaf het ogenblik dat het nationaal-socialisme de officiële staatsleer was en hij ervan uit mocht gaan dat hij nu de vruchten zou gaan plukken van jarenlange arbeid in een vijandige omgeving, hij zich geplaagd zag voor steeds grotere problemen. De rekeningen stapelden zich op en steeds meer auteurs maanden hem om hun honorarium, zoals Boreel de Mauregnault, die de indruk had dat hij beduvelde werd⁸³:

‘Bij een bezoek aan de Volksche Boekwinkel alhier bleek dat van het door mij voor U vertaalde boek “De roode Lotusbloesems” reeds een derde druk verscheen.

Hiervan werd ik tot mijn bevreemding door U onkundig gelaten.

Ik verzoek U thans mij het in Uw schrijven van 31 Mei 1941 bedoelde bedrag te doen toekomen en mij daarbij tevens toe te zenden het bedrag van f 150,-, dat mij reeds toegezonden behoorde te zijn voor het door mij voor U vertaalde boek “Suez”, n.l. toen dit uitkwam (zie Uw schrijven van 15 April 1942).’

Ronduit geheimzinnig blijven de plannen die Kettmann begin 1944 in België had. Was hij in deze periode al van plan om naar België uit te wijken, zoals hij na de oorlog zou doen? In ieder geval had hij aan Van der Made gevraagd of deze niet een mogelijkheid wist om aan een groot bedrag aan Belgische francs te komen. Van der Made speelde dit verzoek door naar Henri Bruning die een oplossing wist: hij kreeg van *Uitgeverij De Lage Landen* in Brussel nog 25 686,35 Belgische francs voor een aantal uitgaven die hij via Pierre Dubois bij deze nationaal-socialistische uitgeverij had ondergebracht. Het duurde al meer dan een half jaar en dat geld was nog niet via de officiële kanalen overgemaakt en omgewisseld in Nederlandse guldens.

‘Is het voor U van belang in het bezit te komen van Belgische francs, voor mij is het niet van minder belang die vordering in Nederlandsche munt zoo snel mogelijk in handen te krijgen, want ik wacht daar reeds een half jaar op,’ schreef Bruning aan Kettmann.⁸⁴

Maar voordat Kettmann zich blij kon maken, schreef Bruning hem twee dagen later⁸⁵: ‘Waarde Kameraad Kettmann. Gelijk dat meer gaat. Nauwelijks was mijn brief aan U de deur uit, of ik ontving bericht van de Clearing, dat het geld gestort was.’

Kettmann had zich in een brief, zoals we al zagen, nogal fel gekeerd tegen *De Schouw*. Hij stond in deze kritiek niet alleen. Ook binnen het DVK wilde men eigenlijk wel van de band met deze uitgeverij af. Maar directeur van *De Schouw*, Oosthoek, moest als *Gemachtigde* over deze zaak meebeslissen en hij vond de ambtelijke bescherming eigenlijk wel zo aangenaam. Hij bevond zich hierdoor in het centrum van de macht en die positie liet hij zich ijdel als hij was, niet graag ontnemen. Hij wilde de indruk wekken dat hij een machtig man was, maar hij was in werkelijkheid volstrekt ongevaarlijk. Op zijn kantoor liet hij portretten van Hitler en Goering ophangen, maar het hielp niet, iedereen beschouwde hem als een bijna onnozele gek - ‘Wij spraken vrij tegen hem,’ zou de directeur van de *Vereeniging* na de oorlog als getuige in het proces tegen Oosthoek zeggen.⁸⁶ ‘Hij heeft ons daar nooit last over bezorgd. Het was geen man van verraad. De indruk die hij maakte, was dom en gewichtigdoenerig.’

Toch kreeg hij zelfs in 1944, toen het nationaal-socialisme met een toenemend aantal deserteurs te maken had, nog genoeg verzoeken om hulp, zoals van J. Bart, directeur van de *Amsterdamsche Boek- & Papierhandel*. Bart wilde erkenning als boekhandelaar hebben.⁸⁷ Er was een brief van vertaler Anton Boin die hem een heel lijstje vertaalde boeken opstuurde⁸⁸, waaruit bleek dat hij vooral voor *Westland*, *Holle* en *Volk en Bodem* vertaalde en nu om nieuw werk vroeg. Dan was er de nationaal-socialistische *Boekhandel De Blauwvoet* uit Goes, die we al eerder zijn tegengekomen omdat men er geen NSB-materiaal meer naast boeken mocht verkopen. *De Blauwvoet* wilde meer boeken en stuurde Oosthoek een heel verlanglijstje⁸⁹:

‘12 ex.	<i>Heer Jancko</i>
50 ex.	<i>In den mast</i>
24 ex.	<i>De Strooijonker</i>
12 ex.	<i>Parijs is wel een mis waard</i>
12 ex.	<i>Ai van Dirreke</i>
24 ex.	<i>Liederen uit de oude doos</i>

Ik heb toch geen schuld bij U, dat dit een reden zou kunnen zijn, dat U niet meer wenscht te leveren,’ voegde *De Blauwvoet* eraan toe, waaruit we kunnen

concluderen dat *De Schouw* tot dan geen gehoor had gegeven aan de bestellingen.

Dat was het niet, antwoordde Oosthoek, maar aan een niet-erkende boekhandelaar mocht alleen nationaal-socialistische lectuur worden geleverd 'en aangezien de door U opgesomde titels geen van allen tot Nat. Soc. lectuur gerekend kunnen worden is levering daarvan aan U uitgesloten'.⁹⁰

Oosthoek moest wel zo scherp zijn, omdat tussen het *Letterengilde* en het departement overeenstemming was bereikt over de vestigingsvergunningen voor de boekhandelaar en hij als *Gemachtigde* over de uitvoering daarvan diende te waken. Het zou wel een heel vreemde indruk maken als hij als *Gemachtigde* streng was in zulke zaken en als directeur van *De Schouw* een oogje dichtkneep.

'Overeengekomen werd, dat het Departement zijn beslissingen zal nemen, in overeenstemming met het oordeel van het Letterengilde, zooals tot dusverre geschiedde ten opzichte van het advies van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels,' schreef Hans Klomp in zijn maandrapport van het *Letterengilde* over februari 1944.

Dat betekende dat het *Gilde* ook voor wat de *Vakgroep Uitgevers en Boekhandelaren* betrof, beter moest gaan functioneren. Klomp constateerde dat daarover regelmatig besprekingen plaatsvonden 'op het Departement met de heeren Oosthoek en Van Houten'.

Van Houten was inmiddels toegetreden tot het bestuur van de *Vakgroep*, een teken dat hij binnen het boekenwezen steeds hoger werd gewaardeerd. Toch had ook Van Houten zo zijn eigen zorgen, los van de op handen zijnde ineenstorting van het Derde Rijk.

'Het is mij opgevallen, dat de volledige Nederlandsche zoowel als de Deutsche journaals ook bij kindervoorstellingen in de bioscopen worden gedraaid,' schreef hij als getergde vader van onder andere de kleine Boudewijn aan de *Nederlandsche Kultuurraad*⁹¹. 'Ik neem aan, dat dit een verplichting is en niet uitgaat van de bioscoopdirectie zelf. Zou het mogelijk zijn, hier iets tegen te doen daar de kindervoorstellingen (sprookjesfilms, e.d.) eigenlijk grootendeels door kinderen van 4 tot 10 jaar worden bezocht. In de eerste plaats begrijpen deze er weinig of niets van en ten tweede zijn de journaals voor de kleinsten toch beslist ongeschikt.'

Het was een probleem gaf mr. W. Nije, dagelijks bestuurder van de *Kultuurraad* toe⁹², maar als het DVK ontheffing zou verlenen van de inderdaad bestaande verplichting, dan zou een situatie ontstaan waarin de secretaris-generaal geen greep op deze voorstellingen meer had en dat kon niet, 'aangezien hij gaarne op de hoogte wenscht te blijven van hetgeen in deze kindervoorstellingen geboden wordt en aangezien hij ook geen mogelijkheid wil scheppen de ver-

plichting journaals te vertoonen te ontduiken, door de voorstelling als kindervoorstelling te kwalificeeren'.⁹³

In deze periode versnelden de ontwikkelingen bij het *Elsevier*-concern, in die zin dat men, nu de Duitse nederlaag zich steeds duidelijker aftekende, zich nog uitsluitend richtte op het naoorlogse Nederland. Er moesten nieuwe commissarissen benoemd worden in deze februarijmaand 1944 en twee namen doken op: J.M. Goedemans, tot 1942 hoofdredacteur van *De Telegraaf*, en prof. G.A.Ph. Weyer. De keuze van Goedemans lijkt bizar, want hij zou in het naoorlogse Nederland wel zeer omstreden zijn door zijn mede-verantwoordelijkheid voor het *Telegraaf*-beleid in de eerste twee jaar van de bezetting, maar Klautz zag daarentegen ook een groot voordeel, namelijk 'dat z.i. op deze wijze een toekomstige concurrentie van het Weekblad [*Elseviers Weekblad*, zoals dat in 1945 zou verschijnen, AV] van de zijde der Telegraaf wordt vermeden'.

Er waren grote plannen en Klautz ontvouwde ze met verve:

'Hij brengt naar voren de vele nieuwe plannen, die Elsevier momenteel heeft, allereerst op chemisch gebied met het Handboek en het te creëren fonds bevattende een serie met medewerking van Philips, de Bataafsche, Staatsmijnen, Chininefabriek, Zuivelbond en andere groote bedrijven. Al deze uitgaven beoogen speciaal de naam van Holland in het buitenland naar voren te brengen en speciaal waar dit soort uitgaven vroeger ongetwijfeld bij Duitse uitgevers terecht zou zijn gekomen, meent de Heer Klautz de kansen die thans bestaan voor de Nederlandsche uitgeverij op dit gebied niet te mogen laten voorbijgaan.'

Ook *Oceanus* dacht aan de naoorlogse tijd. Goddard had misschien nog de hoop dat hij een eventuele zuivering kon ontlopen. In ieder geval begon hij met de voorbereidingen van een groot project *Honderd jaar Nederlandsche schilderen teekenkunst*, samengesteld door de Haagse kunsthandelaar P.A. Scheen. Iedereen kon op zijn vingers natellen dat zo'n *Lexicon*, zolang de bezetting voortduurde niet zou kunnen worden geproduceerd, zeker niet met de omvang die Goddard en Scheen voor ogen hadden. Er zouden in de *Lexicon* maar liefst drieduizend schilders worden opgenomen en vierhonderd afbeeldingen. Men kon alvast intekenen voor de prijs van f 35,-. Er is geen correspondentie tussen beide heren bewaard gebleven, dus mogen we niet zomaar voorbijgaan aan de mogelijkheid dat Scheen, die bekend stond als een fatsoenlijk kunsthandelaar, in ieder geval met het verschijnen tot na de bevrijding wilde wachten zodat hij niet voor het feit kwam te staan dat hij joodse schilders niet in zijn *Lexicon* mocht opnemen, een kuil waar Mak van Waay, zoals we in deel I hebben gezien, bij zijn *Lexicon* wel in was gevallen. Aan de andere kant moet een Hagenaar als Scheen met zijn vele contacten geweten hebben dat *Oceanus* een 'foute' uitgeverij was en is hij toch welbewust met Goddard in zee gegaan: Het project van Scheen bleef jarenlang in de kast, pas eind jaren zestig zou de *Lexicon* in

twee delen verschijnen (maar niet in samenwerking met Goddard) en deze *Lexicon* behoort sinds jaar en dag tot het toonaangevende naslagwerk voor de Nederlandse schilderkunst.

Dat *Oceanus* zich steeds meer richtte op de periode na de oorlog, is ook af te lezen uit de dagboeken van Van Oudshoorn, die, zoals we in deel I zagen, veel contacten had met Goddard. Van Oudshoorn bezocht op 28 februari de uitgever en in zijn dagboek schreef hij⁹⁴:

‘Van Duitsch heeft hij voorloopig genoeg. Zal mij a.s. Woensdag een *Fransch* boekje ter inzage geven.’

Het ging steeds om uitgaven die pas later, en dan bedoelen we na de bevrijding, zouden verschijnen, want het productie-apparaat voor boeken kwam langzaam, knarsend en piepend tot stilstand.

Oosthoek bij voorbeeld was naarstig op zoek naar drukkerijen en een van de gepolsten was de NV *Boek- en Steendrukkerij De IJssel* in Deventer.

‘Wij willen hierover [het drukken van boeken, AV] gaarne eens een onderhoud met U hebben,’ schreef de Deventerse firma,⁹⁵ ‘maar vestigen er bij voorbaat Uw aandacht op, dat wij door de loodvordering zeer gehandicapt zijn. Onze loodvoorraad is momenteel van dien aard, dat wij geen nieuwe orders voor het zetten en drukken van boekwerken, die in hoofdzaak uit tekst bestaan, kunnen aannemen. Mocht het om illustratiewerk gaan, dan ligt de zaak natuurlijk anders.’

In Duitsland was het niet beter. Dat mogen we afleiden uit een brief van de directie van *Westland* aan de filiaalhouder in Amersfoort van de *Volksche Boekhandel*.⁹⁶ Deze wilde meer Duitse boeken, maar die waren er doodeenvoudig niet:

‘Wij doen alles, om zooveel mogelijk boeken nog te verkrijgen maar door de bombardementen zijn onze belangrijke leveranciers geruimen tijd lamgelegd. Daarbij komt nog, dat de bombenbeschädigte Duitse boekhandelaar, die überhaupt niets over heeft, natuurlijk eerst geholpen wordt, dit is toch heel begrijpelijk.’ Hij moest verder niet zeuren, deze Amersfoortse kameraad, want *Westland* vond het ‘onaangenaam steeds weer onze filiaalhouders er op te moeten wijzen wat de oorzaak is der moeilijkheden’.

Uit deze brief blijkt duidelijk dat de filiaalhouders weinig speelruimte hadden, daar het hoofdkantoor in Amsterdam in laatste instantie het aan- en verkoopbeleid bepaalde. De Amersfoortse filiaalhouder kreeg nog een reprimande ook:

‘Het verwondert ons verder te vernemen, dat U voor Fl 1000,- kaarten gekocht heeft. Uw activiteit in deze juichen wij vanzelfsprekend toe, doch dient U zich, wanneer het over zaken van een dergelijke grootte handelt, zich eerst met ons te verstaan. Wij wezen U hierop trouwens reeds herhaaldelijk.’

Ook *De Schouw* kreeg uit Duitsland te horen dat de bombardementen het een en ander teweeg hadden gebracht. Oosthoek wilde *Front der Herren* van R. Holbaum in vertaling uitgeven. Het boek zou verschijnen bij *Karl H. Bisschoff Verlag* in Wenen. *De Schouw* vroeg aan A. Tieleman, literair agent in Rotterdam om te bemiddelen, maar deze moest antwoorden⁹⁷:

‘Een exemplaar van de Deutsche uitgave kan Bisschoff eerst leveren wanneer het werk bij haar verschenen is. Dit zal voorloepig evenwel nog niet het geval zijn, daar de geheele oplage te Leipzig door Feineinwirkung [een eufemisme voor bombardementen, AV] verloren is gegaan.’

Wie zei, dat je in deze tijd niet kan lachen? Wie in deze fase van de bezetting een boek kon uitgeven met een dergelijke titel was of een cynische of een optimistische uitgever. Willem Waterman had zich in de humor gestort en *Bruna* gaf het uit; tegelijkertijd verscheen het beruchte *De vlam in de pan* van Roothaert in herdruk, evenals het antisemitische *De verkeerde weereldt* van dezelfde auteur. *Bruna* zag zich met deze drie uitgaven in maart 1944 in één klap gebombardeerd tot een behoorlijk collaborerende uitgeversmaatschappij.

Er zullen van deze boeken wel proefexemplaren zijn gestuurd naar *Uitgeverij Volk en Bodem*, want door een gril van het DVK was de directeur van deze uitgeversmaatschappij, R.S. van Mourik, plotseling gebombardeerd tot hoofdkoper voor bibliotheken op het platteland, zij het dat hij zich vooral richtte op de jeugdboeken. Maar wie bepaalde de grenzen? Van Mourik liet het aan de uitgevers over welke boeken ze wilden sturen ‘welke volgens U geschikt zijn voor dergelijke bibliotheken’, zoals hij Kettmann schreef.⁹⁸

Het is niet bekend wie Van Mourik voor deze post had aangewezen. Er was wel in toenemende mate, zij het wel erg laat, want de chaos in het boekenvak werd steeds groter, overleg tussen de verschillende instanties, die zich met het boek bezighielden. Dat toenemende overleg wordt bij voorbeeld duidelijk uit het maandrapport over maart van *Gilde*-bestuurder Hans Klomp:

‘Op verzoek van den Gemachtigde van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels werd besloten, dat de Bestuurder van het Gilde voortaan geregeld in het gebouw van de Vereeniging te Amsterdam zal vertoeven, om de samenwerking tusschen het Gilde en de Vereeniging zooveel mogelijk te bevorderen. Sinds half Maart is de Gildebestuurder derhalve op geregelde tijden te Amsterdam.’

Een van de besluiten tijdens dat overleg had een voorstel van Klomp aan de *Afdeeling Perswezen* van het DVK tot gevolg om het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* op te heffen en een nieuw orgaan op te richten met dezelfde naam, en op hetzelfde adres, maar dat onder de *Vakgroep Boekverspreiding van het Letterengilde* zou vallen.⁹⁸ Zelfs de redacteur van het *Nieuwsblad*, Th. Wink kon in de

visie van Klomp aanblijven. Hij vroeg de leider van de *Afdeeling Perswezen*, M.A. van Huut hem en Oosthoek een maand vóór de te nemen maatregelen om de overgang van het blad mogelijk te maken, op de hoogte te brengen.

Dat was nog niet zo gemakkelijk. In de daaropvolgende maanden sleepten de besprekingen met betrekking tot dit punt zich voort. De *Afdeeling Perswezen* zag wel wat in het plan; het *Rijkscmissariaat* had andere zaken aan het hoofd. Wel werd een verordening uitgevaardigd waarin verboden werd om nog nieuwe leesbibliotheken te vestigen en 'de leerlingen van de opleidingscursus van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels werden aan hun aanmeldingsplicht herinnerd', zoals Klomp noteerde.¹⁰⁰ In zijn rapport komt ook de zinsnede voor:

'Een groote boekhandel te 's Gravenhage, die zich schuldig gemaakt had aan den verkoop van illegale lectuur, werd op last van den President gesloten.'

De verkoop van illegale lectuur was niet ongebruikelijk in de boekhandel; er waren het die het aandurfd, anderen weer niet. Soms verkocht het personeel onder de toonbank, zonder dat de eigenaar het wist, soms was het alleen de eigenaar die de klant mee naar achteren nam om hem wat aan te bieden. Wim Schouten die als bediende werkte bij *Boekhandel Van Stockum* zou er in zijn memoires van verhalen. Hij beschreef een van die klanten¹⁰¹:

'Een van hen was Charles van Blommenstein, altijd op jacht naar eerste drukken. Wij leerden elkaar kennen en in het voorjaar drie en veertig vroeg hij mij of ik de rijmprent "De achttien dooden" van Jan Campert wilde verkopen. Hij bracht me een stapeltje en daarna leverde hij me trouw de illegale uitgaven van De Bezige Bij, waar hij blijkbaar iets mee te maken had. Van Stockum had voldoende betrouwbare klanten om deze en andere ondergrondse drukken, zoals de Mansarde Pers met tekeningen van Cees Bantzinger door Bert Bakker, kwijt te raken. Mijn angst was niet dat klanten ons zouden verraden, maar dat baas Petri, die eind '43 uit het gijzelaarskamp was teruggekeerd, het zou merken. Begrijpelijk was hij bang geworden. In het volgend jaar werd de chef van wat restte van de leesportefeuilleafdeling, waar wapens in de kelder waren opgeslagen door verraad gepakt en op de Laan van Nieuw-Oost Indië doodgeschoten. Petri was in alle staten. Illegale zaken kun je moeilijk ter goedkeuring aan je baas voorleggen.'

In het geval van de Haagse boekhandel die in het rapport van Klomp voorkwam, ging het om een oude bekende van Klomp, als we de versie zoals hij die aan Lisette Lewin vertelde, mogen geloven. We hebben eerder gezien dat eigenaar Visser van *De Vijf Vocalen*, *Mensing & Visser* diverse botsingen met de Duitsers en de Nederlandse trawanten had overleefd. Klomp zou daar getuige van zijn geweest. Maar ditmaal werd de affaire door de autoriteiten hoog opgenomen; zijn zaak werd in april gesloten omdat er de illegale bundel *Maar ja*

Marja werd aangetroffen. De President van de *Kultuurkamer* was heel streng. Eerst werd M.J. Visser de *Kultuurkamer* uitgegooid; hij had aldaar Jan de Vries dit roeyement toegelicht met de woorden 'dat bovendien op 30 Maart 1944 door een vrouwelijke boekhandelsbediende werkzaam bij voornoemden boekhandel, op een desbetreffende vraag van een klant is geantwoord, dat het voren genoemde werkje thans tot haar spijt was uitverkocht, aan welke mededeeling een onderzoek in de daarvoor in aanmerking komende vakken der winkelkast was voorafgegaan'.

En dat alles terwijl Visser van deze gang van zaken op de hoogte was 'althans behoorde te zijn van het feit dat het vermelde werkje op een ongeoorloofde wijze was gedrukt en uitgegeven, dat het ongeoorloofde gedichten bevatte en dat het in zijn onderneming werd verkocht'.

De president voegde er nog wat officiële ideologie aan toe:

'Overwegende immers dat de volksvoorlichtende taak van den boekhandelaar binnen het kader van de nationaal-socialistische volksgemeenschap alleen dan naar behooren kan worden vervuld, indien de betrokkene zich richt naar de van overheidswege in het belang dier gemeenschap gestelde regels.'¹⁰²

Nadat hij eerst de *Kultuurkamer* uitvloog, werd de zaak van Visser door de Duitsers ook gesloten. Visser wendde zich daarop tot een oude relatie van hem, secretaris-generaal Jan van Dam. Deze schreef onmiddellijk een brief aan zijn collega van het DVK, De Ranitz¹⁰³, waarin hij onder meer stelde 'dat de heer Visser indertijd met mij heeft samengewerkt aan de samenstelling van de catalogus "Het goede Deutsche Boek", dat hij een van de grootste schoolboekenhandels bezit, die het land telt en dat hij een van de aantrekkelijkste boekwinkels op het gebied van wetenschappelijke en populair wetenschappelijke literatuur bezit'.

Dat was allemaal waar en De Ranitz toog daarop naar het *Rijkscommissariaat* en dat moet resultaat hebben gehad, want op 29 augustus ging de boekhandel weer open, zij het dat Visser niet langer zijn functie als directeur mocht uitoefenen; er werd een *Verwalter* benoemd, H.O. Wijers. In ieder geval kon de schoolboekenafdeling bij het begin van het seizoen weer draaien onder leiding van afdelingschef H.J. Heule, al zou deze merken dat het schooljaar 1944/1945 weinig omzet in de schoolboekensector meer opleverde; veel scholen bleven gesloten.

In het *Nieuwsblad* kunnen we overigens ook lezen dat op last van de president van de *Kultuurkamer* (en dat is in zijn beschikking van 3 april nog niet terug te vinden) Visser zich ook terug moest trekken als directeur van *Uitgeverij Haya*.¹⁰⁴

De tijdelijke sluiting van *De Vijf Vocalen* betekende overigens niet dat bij voorbeeld de boekhandel van Bredow, die ook nog steeds *Van Ditmar's Boeken Import* beheerde, nu een hogere omzet haalde. Daarvoor was de boekhandel te ge-

specialiseerd in nationaal-socialistische literatuur. Wel was er nog steeds een felle concurrentiestrijd tussen Bredow en *Westland*, of juist de boekhandels van *Westland*. De Haagse vestiging van de *Volksche Boekhandel* en Bredow richtten zich op hetzelfde publiek.

We hebben eerder gezien dat *Westland* zich hevig over Bredow beklagde omdat deze geen Duitse boeken meer wenste te leveren. *Westland* sloot daarop een contract met de in Berlijn woonachtige Van der Bijl. In april meldde men hem ironiserend dat Bredow de levering enigszins had hervat.¹⁰⁵ Het ging om een omzet van f 20000,- over het eerste kwartaal van 1944. 'Van deze fl. 20000,- was ongeveer voor een waarde van fl. 1000,- aan boeken van het Deutsches Verlag, volgens den Heer Bredow een zeer belangrijk percentage,' schreef *Westland*. In de praktijk was het 'verdeeld over 25 zaken, niet meer dan fl. 400,- per winkel, dus behoeven wij er verder eigenlijk niet over te spreken'. De brief eindigde met het verzoek of Van der Bijl contact op wilde nemen met het *Deutsches Verlag*.

Of het hielp is de vraag: alle Duitse uitgevers waren doorlopend uitverkocht, zoals in Nederland ook steeds vaker het geval zou zijn, getuige de advertentie van *Holle & Co* in het *Nieuwsblad*, waarin de uitgeverij de boekhandel meedeelde 'dat al onze uitgaven UITVERKOCHT zijn. Het is ons onmogelijk op de stroom van bestelkaarten afzonderlijk te antwoorden. Nieuwe uitgaven zullen tijdig bekendgemaakt worden.'¹⁰⁶

Ook *Nenasu* wilde graag verkopen en diende een verzoek in om papier voor een sportjaarboek.¹⁰⁷ Zo'n verzoek diende ingediend te worden, niet bij het DVK, maar bij het *Departement voor Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming*. De wachttijd voor papier was op dat moment tien maanden, dus besloot het *Hoofd Dienst Lichamelijke Opvoeding en Sport* van de NSB, E. Steenhuysen slim te zijn en het departement van Jan van Dam te omzeilen door zich rechtstreeks tot het DVK te richten, waar hij naar voren bracht dat 'naar mijn meening [...] het op grond van politieke en propagandistische redenen gewenscht [is] dat de Nederlandsche Nationaal-Socialistische Uitgeverij speciaal op dit terrein van de sport iets brengt voor dat groote deel van het Nederlandsche volk, dat zich voor dit gebied van het volksleven interesseert. Daar mogelijk de beoordeeling van deze wijze van indirecte propagandistische werkzaamheden van zulk een jaarlijks terugkerende sportuitgave buiten de beoordeeling van het Departement van Opvoeding valt, meen ik goed te doen thans Uw aandacht nog eens in het bijzonder op de beteekenis van deze uitgave te vestigen.'¹⁰⁸

Het baatte niet: het DVK wilde zich niet met deze zaak bemoeien, zoals in een ongedateerde nota van De Ranitz werd uiteengezet:

'In een onderhoud heb ik indertijd kameraad Steenhuysen als eenige mogelijkheid voor een goede oplossing aangeraden de medewerking in te roepen van

den sportreferent van het Rijkscommissariaat. Door diens bemoeing zou het Referat Schrifttum (Herr Lohse) zich dan kunnen wenden tot het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming met het verzoek tot bespoediging van de procedure.

Ik heb uitvoerig toegelicht, dat het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in dit geval geen steun kan verlenen, dat het geen enkele zin had zich tot U te wenden, omdat tusschen de Secretarissen-Generaal de afspraak gemaakt is, dat alle sportliteratuur over O, W en K zou lopen. Aan dezen afspraak valt niet te tornen, bovendien ziet Dr. van Ham de wenschelijkheid van deze uitgave niet ten volle in.'

Er was dus wel degelijk een nota over dit onderwerp, maar Steenhuysen kreeg geen antwoord, zodat de plaatsvervangend vormingsleider H.C. Nije het probeerde met een brandbrief waarin hij verzocht 'p.o. hierover eenig bericht te doen toekomen. Juist met het oog op de belangrijkheid van de uitgave van dit boekje, moge ik U hierbij op spoedige afwikkeling aandringen.'¹⁰⁹

Er is geen antwoordbrief terug te vinden maar op de brief van Nije staat wel met potlood geschreven: 'Dr. v. Ham zegt: Hiervoor is geen papier.'

De vooral in literatuur geïnteresseerde Van Ham was wel de laatste die het kostbare papier dat hij anderen moest onthouden, ter beschikking aan zoiets triviaals als sport zou willen schenken. Misschien begreep hij ook wel, dat het met de sport in Nederland bijna gedaan was; enkele maanden later zou sportbeoefening in het gehele land zelfs verboden worden. Aan het einde van het vierde oorlogsjaar hadden de Duitsers de slag om sportminnend Nederland al verloren, de strijd om de rest van het land moesten zij in het vijfde oorlogsjaar opgeven.

Eindnoten:

- 1 Mr. Benno Stokvis, *Advocaat in bezettingstijd*, Amsterdam, 1968, p. 13.
- 2 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 13-5-1943.
- 3 Brief Westland, dd. 6-5-1943.
- 4 *Idem*, dd. 8-5-1943.
- 5 *Idem*.
- 6 *De Schouw*, jrg. 2, no. 5, mei 1943.
- 7 J. Ohquist, *Het Rijk van den Führer*, Amsterdam, 1943, pp. 140-141.
- 8 Brief dr. C.B. Hylkema, dd. 7-5-1943.
- 9 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 25-5-1943.
- 10 Notulen, dd. 7-5-1943.
- 11 Rondschriften, dd. 6-5-1943.
- 12 *Idem*, dd. 22-5-1943.
- 13 Brief De Weegschaal, dd. 3-5-1943.
- 14 Brief Emile Buysse, dd. 10-5-1943.
- 15 Brief Boek en Volk, dd. 28-6-1943.
- 16 *Idem*, dd. 12-7-1943.
- 17 Brief J. Melis, dd. 12-6-1943.
- 18 *Idem*, dd. 30-6-1943.
- 19 Brief Uitgeverij Roskam, dd. 15-6-1943.
- 20 *Idem*, dd. 21-8-1943.
- 21 Ongedateerde brief Ernest Michel.
- 22 Huberts, p. 53.
- 23 *Idem*.
- 24 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 15-11-1943.
- 25 Brief S. Bartstra, dd. 1-11-1943.
- 26 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 2-11-1943.

- 27 *Idem*, dd. 4-12-1943.
- 28 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17-6-1943.
- 29 Lewin, p. 310.
- 30 Ongedateerd rapport Nederlandsche Kultuurkamer.
- 31 Notulen, dd. 16-6-1943.
- 32 De vijfde druk verscheen uiteindelijk in 1947.
- 33 Notulen, dd. 13-10-1943.
- 34 *De Vrije Kunstenaar*, 15-12-1944.
- 35 Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 2-6-1943.
- 36 Brief R. van Houten, dd. 9-6-1943.
- 37 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 24-6-1943.
- 38 *Börsenblatt*, 12-6-1943.
- 39 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 5-8-1943.
- 40 *Idem*, 1-7-1943.
- 41 *Idem*, 15-7-1943.
- 42 Brief DVK, dd. 10-7-1943.
- 43 Brief J. van Campen, dd. 1-7-1943.
- 44 *Idem*, dd. 27-7-1943.
- 45 Raad Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak Amsterdam, 6-10-1947.
- 46 Brief DVK, dd. 10-8-1943.
- 47 Brief Rijksberoepscommissie, Alg. Vorderingsbesluit 1940, Onroerende Goederen, dd. 17-8-1943.
- 48 Brief DVK, dd. 19-1-1943.
- 49 Samenvatting bijeenkomst, 5-7-1943.
- 50 Ongedateerde brief Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen.
- 51 Brief gebrs. Van Stader, dd. 3-7-1943.
- 52 Ongedateerde nota no. 383.
- 53 Ongedateerde brief, Afdeling Radio DVK, no. 1680/3vi.
- 54 Beschikking secretaris-generaal, dd. 10-8-1943.
- 55 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 12-8-1943.
- 56 *Idem*, 26-8-1943.
- 57 Brief NSB, dd. 28-9-1943.
- 58 Nota chef van het Bureau Buitendienst, dd. 17-9-1943.
- 59 Brief Van Ditmar's Boeken-Import, dd. 28-9-1943.
- 60 Brief Het Bolwerk, dd. 29-9-1943.
- 61 De Haagse Boekhandel, p. 88.
- 62 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17-5-1945.
- 63 Ongedateerde nota, september 1943.
- 64 Joseph Goebbels, *Jaren zonder weerga* (in de vertaling van Steven Barends), Amsterdam, 1943, p. 639.
- 65 C. Lans, *Een nieuwe ambtenaar, een nieuwe stijl*, Den Haag, 1948, ongenummerde openingspagina.
- 66 *Idem*, p. 82.
- 67 Brief NSB, dd. 25-9-1943.
- 68 Brief Westland, dd. 25-10-1943.
- 69 *Idem*, dd. 6-11-1943.
- 70 Brief W. Ruitenbeek, dd. 15-11-1943.
- 71 Brief DVK, dd. 27-11-1943.
- 72 Jan van Rheenen, 'Na den slag'. In: *Hart zonder schild*, Amsterdam, 1943, p. 18.
- 73 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 18-10-1943.
- 74 *Idem*, dd. 27-10-1943.
- 75 Brief Volk en Bodem, dd. 1-11-1943.
- 76 Rondschriften, no. 56, 19-11-1943.
- 77 Brief J. de Groot, dd. 9-11-1943.
- 78 Brief De Volksche Boekhandel, dd. 11-12-1943.
- 79 Algemeene Verlies en Winst Rekening over 1943.
- 80 *De Uitgever*, december 1943.
- 81 Brief R. van Houten, dd. 30-12-1943.
- 82 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 6-1-1944.
- 83 Brief J.J. Boreel de Mauregnault, dd. 29-1-1944.
- 84 Brief Henri Bruning, dd. 25-1-1944.
- 85 *Idem*, dd. 27-1-1944.
- 86 Proces-verbaal, dd. 15-7-1946.
- 87 Brief J. Bart, dd. 14-1-1944.
- 88 Brief A. Boin, dd. 8-1-1944.
- 89 Brief De Blauwvoet, dd. 3-1-1944.
- 90 Brief *De Schouw*, dd. 5-1-1944.

- 91 Brief R. van Houten, dd. 15-2-1944.
- 92 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 18-2-1944.
- 93 Notulen, dd. 25-2-1944.
- 94 De Moor, p. 662.
- 95 Brief De IJssel, dd. 4-2-1944.
- 96 Brief Westland, dd. 4-2-1944.
- 97 Brief A. Tieleman, dd. 7-3-1944.
- 98 Brief Volk en Bodem, dd. 17-3-1944.
- 98 Brief Volk en Bodem, dd. 17-3-1944.
- 100 Maandrapport van het Letterengilde over de maand april 1944.
- 101 Schouten, pp. 22-23.
- 102 Beschikking President van de Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 3-4-1944.
- 103 Brief prof. dr. J. van Dam, dd. 21-4-1944.
- 104 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 20-4-1944.
- 105 Brief Westland, dd. 15-4-1944.
- 106 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 6-4-1944.
- 107 Brief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, dd. 25-3-1944.
- 108 Brief NSB, dd. 1-4-1944.
- 109 *Idem*, dd. 22-5-1944.

5 Het vijfde oorlogsjaar

Hebben we gezien dat er bijna niets meer kon en papier voor boeken ter verstrooiing al helemaal niet meer werd verstrekt, aan het begin van het laatste oorlogsjaar bleken de nationaal-socialisten opeens wel genoeg papier uit hun hoge hoed te kunnen halen voor de tweede druk van wat zij als een belangrijke uitgave zagen, *De geschiedenis van het noordras* van J.C. Nachenius.

‘Weinig onderwerpen zijn er, die zoo in het teeken der belangstelling staan en waarover toch zooveel gefabeld wordt als raskunde,’ meldde *Uitgeverij Hamer* over dit boek.¹

Uitgever en schrijver hebben onder andere die tweede druk kunnen vieren in Valkenburg waar op 18 mei op de *Reichsschule* een bijeenkomst werd gehouden.

‘Alle ss-leiders waren uitgenodigd,’ herinnerde ss-voorman Van Etten zich later.² ‘Er waren, vooral van Duitse zijde zeer zwaarwichtige toespraken gehouden. De overtuigingskracht was gering. R. van Houten verklaarde rondit tot wie het maar horen wilde, dat hij zijn kinderen niet naar een dergelijk instituut zou toesturen. Nachenius hulde zich in stilzwijgen.’

Kettmann en zijn vrouw waren in de ss te onbelangrijk; ze waren dan ook niet uitgenodigd. Zij bleven zich inspannen voor een uitgeverij die hard hollend haar faillissement tegemoet ging. Toch wilden ze nog een poëziereeks opzetten, zoals Margot Warnsinck aan Aernout van Leiden schreef. De laatste had geichten in *Groot Nederland* gepubliceerd³:

‘Aangezien wij momenteel een heele reeks bundels van jonge Nederlandsche dichters in voorbereiding hebben, interesseeren wij ons ten zeerste voor Uw werk. Zoudt U, zoo U belangstelling hebt voor een uitgave, ons Uw werk eens willen toezenden?’

Dat wilde Aernout van Leiden wel. En ongevraagd stuurde ook de journalist C.J. Bokhove gedichten in⁴ met de opmerking dat hij ‘als vaste medewerker aan een aantal nieuwsbladen regelmatig gedichten die in de meeste gevallen ook worden geplaatst [schrijft]. Ook zijn er sommige via de microfoon van de Ned. omroep uitgezonden.’

‘Met belangstelling namen wij kennis van bovengenoemde verzenbundel,’ kreeg hij van *De Amsterdamsche Keurkamer* te horen⁵, ‘die echter niet geheel en al past in het karakter van ons fonds, zoodat wij tot uitgave niet kunnen besluiten.’

Bokhove kreeg daarop het merkwaardige advies de bundel te sturen naar twee totaal van elkaar verschillende uitgeverijen, namelijk *Uitgeversmaatschap*-

pij Daamen of Uitgeverij Volk en Bodem. De enige overeenkomst was dat beide in Den Haag waren gevestigd.

Volk en Bodem had juist *Nieuwe adel uit bloed en bodem* op de markt gebracht in de vertaling van J.M. Lang, dat eerder in Duitsland was verschenen onder de titel *Neuadel aus Blut und Boden*. Schrijver van dit fraais was R. Walther Darré. Al eerder had *Volk en Bodem* een boek van Darré uitgebracht, *Het boerendom als levensbron van het noorderas*. Dat boek was indertijd door *Volk en Bodem* als een standaardwerk verkocht met een wervende tekst als:

‘Niets verbloemend en bijna wreedaardig juist schetst Darré in dit boek het lot der volkeren. De dood van den boer is de dood van het volk. Op den akker groeit niet alleen het brood, maar daar groeien ook de menschen. Deze waarheden vergeet men niet meer, als men dit boek heeft gelezen.’

Het boek kostte maar liefst elf gulden, voor die tijd een ongelooflijk hoge prijs voor een boek.

Dit boek behandelde als zovele het thema ‘bloed en bodem’, maar Darré probeerde de hele wereldgeschiedenis vanuit dit thema te verklaren. Hij kon er echter niet omheen, dat de geschiedenis zijn eigen loop gaat en hoewel hij het niet zo expliciet aanduidt, klinkt in het hele boek al een zeker pessimisme over de toekomst door, alsof Darré zijn lezer waarschuwt dat de uitkomst van de grote oorlog die op het moment dat hij deze regels schreef gevoerd werd, echt niet zeker was: Duitsland zou ook kunnen verliezen. Hij stelt dat in dat geval een ideaal niet zou worden bereikt, namelijk het ontstaan van ‘de Duitse staatsgedachte’ met daaraan gekoppeld ‘een Duitse mensch [...] die door geestelijke en lichamelijke volmaaktheid in dienst van den Duitse staat den stijl van den Duitse der toekomst schept’.⁶ Maar als Duitsland won?

‘Misschien gaat dan ook de oude voorspelling in vervulling, dat de wereld eenmaal genezen zal door het Duitse wezen.’

Daarvoor moet echter aan bepaalde voorwaarden worden voldaan:

‘Doch wanneer de Duitse geleerd zal hebben, zichzelf te zijn, pas wanneer er een volkomen gerijpt Duitse volk is gevormd, dan pas kan de Duitse zijn voorgenomen taak voor de menscheit op zekeren dag in vervulling brengen!’⁷

En zoniet, dan restten de lezer alleen de regels:

Hier heeft het Duitse volk zichzelf verslagen
In gruwelijken strijd - niet een van hen bleef over
Waarom? zal men ontroerd vragen;
Op 't voetstuk staat: 'Voor 's menschengeluk’.

Het is niet na te gaan of Darrés boeken die bij *Volk en Bodem* in vertaling verschenen ondergebracht waren geweest bij een van de vele agenten die in Duits-

land op zoek waren naar boeken voor de Nederlandse markt. Een van die agenten was Van der Bijl, die we al een aantal malen zijn tegengekomen in zijn relatie tot *Westland*. Hij bleef actief, maar het was een zwaar karwei om Duitse boeken te pakken te krijgen. Hij had bij voorbeeld wel de rechten voor *Westland* 'georganiseerd' van een aantal boeken, waaronder het dagboek van Herbert Norkus, een van de vele straatvechters van de SA, die voor de machtsovername in januari 1933 in een van de straatgevechten in Berlijn tussen nazi's en communisten de dood had gevonden. Net als Horst Wessel werd ook hij tot held gebombardeerd, zij het op bescheidener schaal. Misschien mocht *Westland* daarom het boekje uitgeven, dat vol stond met foto's en poëzie; zoveel jaar na dato kan men zich niet meer voorstellen dat het boekje geloofwaardig overkwam. Vooral Rainer Schlosser maakte het met zijn 'Mannentranen' in de vertaling van Martien Beversluis bont⁸:

Mijn broeder viel in 't vuur! Ik weende niet
dat hij dit leven plichtsgetrouw verliet.

Mijn vader stierf, toen men ons brak het zwaard.
Nog dacht ik slechts: de smaad bleef hem bespaard.

't Verdriet heeft mij nooit stervenstoe verwond,
als ik voor vrienden enkel kruisen vond.

Vaak stond ik star bij 't liefst onder de steenen
haast schuld bewust: vergeef! ik kan niet weenen!

Jou, die de dapperste van allen waart,
Mijn smart en tranen bleven jou bespaard.

Jou, die doorstoken ons werd thuisgebracht,
die meer nog leed dan wij in zwaarsten nacht.

Jou, kleinen jongen, die geen kameraad
de hand kon reiken toen je stierf op straat.

Jou, Herbert Norkus... ach, mijn woord vertraagt!
Wees jij beweend, wees duizendmaal beklaagd!

Dit was allemaal heel aardig maar *Westland* wilde voor haar eigen boekhandels Duitse boeken *in de oorspronkelijke taal* en het liefst in grote hoeveelheden. Daar

moest Van der Bijl voor zorgen, maar het lukte hem niet echt. Toen werd Jan van Rheenen opgetrommeld, die we al eerder zijn tegengekomen als medewerker aan de ondergang van *De Amsterdamsche Keurkamer*. Van Rheenen had de directie van *Westland* wijs gemaakt dat hij contacten had in Duitsland en dat Van der Bijl die best mocht gebruiken. Of het hielp? De eerste berichten waren niet erg hoopvol.

‘Fremdsprachen-Verlag beweert Kam. Van Rheenen heelemaal niet te kennen,’ schreef Van der Bijl naar het thuisfront⁹. ‘Ze hebben echter wel Nederlandsche boeken noodig en wel 500-1000 exemplaren per titel. Verzoeken (eventueel) aanbieding aan *mijn* adres!

Tenslotte berichtte Universitas-Verlag dat wij opnieuw in de toewijzingenlijst zouden worden opgenomen. Wij zijn daar uitgeraakt, omdat deze firma reeds tweemaal “totalausgebombt” is. De eerste toewijzing moet al onderweg zijn.’

De nood steeg de nationaal-socialisten naar de lippen en dan konden ze nog niet eens terugkijken op een geslaagde reorganisatie van het boekenvak, zoals ze analoog aan de reorganisaties in andere sectoren van de Nederlandse samenleving waaraan ze hun wil opgelegd hadden, hadden willen doorvoeren, de medewerking van veel Nederlanders, nationaal-socialist of niet, ten spijt. Maar om ons tot dat boekenvak te beperken, ze waren al vier jaar bezig met reorganiseren, maar bijna alles leek het oude gebleven, zelfs de *Vereeniging* en de *Uitgeversbond* functioneerden nog, zij het heel moeizaam en ontdaan van veel bevoegdheden. In ieder geval bakte de *Kultuurkamer* die hun taken had moeten overnemen, er niets van, zoals Hans Klomp mismoedig moest vaststellen¹⁰:

‘De huidige situatie is zoo, dat de Vakgroepen niet behoorlijk kunnen functioneren door het bestaan van parallelle organisaties. Deze organisaties trekken zich van het Gilde niets aan, gaan eigenmachtig hun weg, houden zelfs algemeene ledenvergaderingen waarin tegen de Nederlandsche Kultuurkamer wordt geageerd en van welke bijeenkomsten door den Commissaris voor niet-commercieele vereenigingen aangestelden Gemachtigde niets bekend is.

De Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels houdt in haar vakcursussen nog niet de minste rekening met de gewijzigde omstandigheden en propageert in deze cursussen zelfs joodsche schrijvers en joodsche literatuur blijkens het U bekende boekje dat bij de vakcursus wordt gebruikt. Leden van de Uitgeversbond blijven weigerachtig aan hun aanmeldingsplicht te voldoen, inlichtingen te verstrekken omtrent hun afzet, hetgeen noodzakelijk is voor het vaststellen van de contributieheffing.

Tengevolge van de oorlogstoestand zijn groote misbruiken in den boekhandel en in de uitgeverwereld binnen geslopen. De Nederlandsche Kultuurkamer kan hier niet tegen optreden, zoolang de uitgevers en boekhandelaren niet uit-

sluitend in het Letterengilde zijn georganiseerd, en weten dat dit lidmaatschap eischen stelt en verplichtingen meebrengt. Thans kunnen zij door middel van hun organisaties zich nog aan de voorschriften onttrekken. Het gebrek aan prestige, dat het Letterengilde op het oogenblik nog zwak doet zijn, is een gevolg van het feit, dat het Gilde de dupe is van het verschil van meening omtrent de wenschelijkheid van opheffing van genoemde organisaties tusschen bepaalde instanties.'

Klomp probeerde nog te redden wat er te redden viel. In juni bij voorbeeld werd Wim Schouten opeens geplaatst voor de keuze wel of niet aanmelden voor de *Kultuurkamer*. Hij meldde zich aan, 'zonder enige gewetensnood', zoals hij in *Sic* schreef¹¹, 'door een toeval, vermoedelijk omdat mijn directeur zich in een gijzelaarskamp bevond, is mijn aanmelding tot maart '44 in het vergeetboek geraakt. Na zijn terugkeer uit het kamp kreeg hij een aanmaning van Klomp, de baas van de *Kultuurkamer*, dat zijn winkelchef alsnog moest worden aangemeld.' Die aanmelding had volgens Schouten in juni plaats.

'In die jaren kende ik verschillende, met betrekking tot hun houding in de oorlog, voortreffelijke collega's,' ging Schouten verder. 'Ik herinner mij vele discussies over de toen vaak dramatische problemen, maar geen enkele over het wel of niet aanmelden bij de toen in onze ogen mallotige *Kultuurkamer*.'

Waarom schreef Schouten dit? Als reactie op mijn opmerking dat Schouten in zijn memoires ons van alles liet weten, behalve het moment waarop hij, voor de keuze geplaatst, zich aanmeldde bij de *Kultuurkamer*.¹² Ik vond (en vind nog) dat dat een omissie was; het zou het beeld van een jongen, in die tijd werkzaam in de boekhandel, alleen maar interessanter maken. De reactie van Schouten is niet bevredigend: hij doet net alsof een discussie over de *Kultuurkamer* in de bezettingsjaren niet relevant was; de heftigheid waarmee bij voorbeeld in *De Vrije Kunstenaar* tegen de *Kultuurkamer* is geageerd, toont aan dat dat niet waar is; het kunstenaarsprotest dat tegen deze *Kultuurkamer* ontstond, toont dat eveneens aan: verschillende malen zou in publikaties in de illegale pers tegen de *Kultuurkamer* worden geschreven en gedicht in illegale poëzie en proza, het soort publikaties waarop *De Bezige Bij*, waar Schouten na de oorlog mededirecteur van werd, is gegrondvest.

Op zichzelf is het niet zo belangrijk, wat Schouten nu wel of niet in zijn memoires schreef. Belangrijk is wel dat we niet werkelijk afkunnen gaan op wat hij zegt. In zijn verhaal stelt hij namelijk ook dat hij van zijn aanmelding geen geheim heeft gemaakt, dat hij er melding van maakte tegen Lisette Lewin. Nu weten we dat het tegen Lewin gemakkelijk wegpraten is, maar wat lezen we bij haar?¹³

'Voordat hij in Delft onderdook is hij waarschijnlijk op de valreep nog lid van de *Kultuurkamer* geworden, zegt hij. "Ik had altijd net gedaan of dat ding niet

bestond. Maar zomer '44 kreeg ik opeens een telefoontje van mijnheer Klomp, ik moest naar hem toe. Klomp was heel vriendelijk, ik ben er geloof ik een half uur geweest. Of ik nou wel of niet lid van die Kultuurkamer ben gemaakt weet ik niet eens meer. Dat kon me toen ook niets meer schelen. Het was zo'n onzin geworden”.

Hij heeft het tegen Lewin niet over zijn aanmelding, maar over zijn *mogelijke* aanmelding en waar er in *Sic* sprake van was dat zijn baas bij Klomp werd geroepen, was hij het nu eens zelf. Bovendien: waar in *Sic* zijn baas in 1944 terugkwam uit gijzeling, is het in zijn memoires plots 1943, en is er dus geen verband tussen diens terugkeer uit gijzeling en de aanmelding zomer 1944 van Schouten.

Wanneer Petri werkelijk uit gijzeling is gekomen, is in het geheel niet meer te achterhalen, want in geen enkele administratie van de gijzelaarskampen (die integraal bewaard is gebleven) komt hij voor, zodat ook dit aspect van het verhaal van Schouten tamelijk schimmig wordt.

Precies dít is het probleem van veel egodocumenten, die betrekking hebben op de door ons behandelde periode, en daar zijn we er inmiddels al wat van tegengekomen.

De oorlog was immers voorbij toen de verhalen konden worden verteld en er werd ademloos naar geluisterd. Sommigen spraken de waarheid, anderen logen dat de stukken eraf vlogen, weer anderen draaiden de waarheid een kwart slag om. En ach, wat was het menselijk allemaal.

Vóór alles dienen we te beseffen dat de oorlog nu eenmaal uitgevochten is door mensen, en niet door hogere machten. We mogen hooguit stellen dat de Tweede Wereldoorlog voor de eerste maal een botsing te zien heeft gegeven tussen ideologieën, maar ook dan hebben we het over mensenwerk. Al deze levens, al deze gedragingen als onderdeel van een gigantisch netwerk van onderlinge verhoudingen. Zou het betekenen, dat wij, als wij al die levens beter leren kennen, meer inzicht krijgen in het netwerk? Dat zou al te optimistisch zijn. Wie elke steen nauwkeurig onderzoekt, wil weten waar de steen vandaan komt, welke steenhouwer hem heeft gehakt, wie hem naar de bouwplaats heeft getransporteerd, komt geen stap verder als hij de geheimzinnige schoonheid van de kathedraal, die het resultaat is van die miljoenen aan elkaar gemetselde stenen wil doorgronden.

Het lijkt verwarrend, maar wat ik bedoel te zeggen is: de kathedraal is mooi en als we veel van het bouwwerk te weten willen komen, is dat een goede zaak. De stenen hebben elk voor zich een eigen schoonheid, een eigen verhaal en als we die ogenschijnlijk onooglijke voorwerpen willen verheffen tot studie-onderwerp, is dat eveneens toe te juichen.

Terug naar de oorlog: wie wil begrijpen welke factoren tot die oorlog hebben

geleid en wat de oorzaken zijn van het voortduren van de strijd en van het uiteindelijke verlies van een van de partijen (of, als in een moderne oorlog: het verlies van beide partijen), die zal zich bezighouden met de lotgevallen van die mensen, maar dan in relatie tot elkaar. Mensen sturen mensen naar belangrijke posten, weer andere mensen verzetten zich, een kleine groep gebruikt de grote groep in het machtsstreven, dat hele spel van actie en reactie, opgebouwd uit emoties, handelingen, ideeën, kortom mensenwerk, en: geen handeling zonder relatie met een andere handeling.

Ik kom daarmee tot de stelling: miljoenen documents humains, biografieën, autobiografieën, memoires en dagboeken vormen de bouwstenen tot het bouwwerk dat de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog is, het ultieme boek, het definitieve antwoord op de vraag: hoe en waarom is het zo ver gekomen? Maar zoals stenen onoordeelkundig op elkaar gestapeld, zonder fundering, zonder cement, zonder steunbalken nimmer tot het begin van een kathedraal zullen voeren, zo zal het lezen van al die miljoenen biografieën, memoires en dagboeken (als dat al technisch mogelijk is - wie vijftig jaar lang een boek per dag leest en alleen op zondag niet, die komt nog maar tot 15 000 boeken, een middelgrote particuliere bibliotheek dus, de boekproductie van een jaar van een tamelijk klein taalgebied), dan zal het lezen van al die miljoenen boeken niet leiden tot een grote kennis van de geschiedenis van al die mensen bij elkaar, noem het een volk, een natie. De lezer is hooguit krankzinnig geworden van alle overbodige feitenmateriaal, de tegenstrijdige gegevens die hij tot zich heeft genomen, maar vooral: hij mist de draden die al die levens aan elkaar verbinden.

Elk document humain gaat van de hoofdpersoon uit, de mensen om hem heen zijn figuranten, bestemd om hem tot leven te wekken (een leven zonder medemens is toch geen leven), maar meer niet. Het boek probeert duidelijk te maken wat het geheim is van de hoofdpersoon, van wat hem heeft gedreven tot zijn daden, een planeet omringd door manen.

Pas als we de biografie, het dagboek, de memoires met de beitel te lijf gaan, gaan hakken, weg die overbodige rommel, weg de schermen die opgetrokken zijn, dan houden we misschien één gegeven over, één facet dat ingevoegd kan worden in de constructie van dat grote bouwwerk dat we dan de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog noemen. En eigenlijk hebben we het dan nog maar over een kleine zijbeuk van de kathedraal: de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, twaalf delen, zesentwintig banden en als ik eerlijk ben, dan stel ik dat het mij dienstiger was geweest als 's Rijks Geschiedschrijver zich had beperkt tot de geschiedenis van de bezetting in Nederland en alle veldslagen, invasies en Karel Doormannen had overgelaten aan krijgshistorici van het soort waar de Britten sinds jaar en dag patent op lijken te hebben.

Dus: er bestaan documents humains, er bestaat geschiedschrijving in het algemeen en de een kan ten dienste staan van de ander in het gunstigste geval of belemmeringen opwerpen in het ongunstigste geval. Maar als die documents humains ten dienste moeten staan van de geschiedschrijving, dan moet één ding voorop staan: men moet deze bronnen ook kunnen gebruiken en niet gedwongen worden de tijd en energie die benut zou kunnen worden om voort te gaan, te besteden aan het ruimen van de hinderpalen. En zoals een rebbe vaak zegt: geef een voorbeeld, dan wordt het duidelijk waar het om gaat.

Het *Geheim dagboek, 1942-1944* van Hans Warren is daarom zo'n duidelijk voorbeeld omdat men twijfels kan hebben ten aanzien van de waarde van dit dagboek als bron voor de geschiedschrijving. Zijn dagboeken zijn alom geprezen, zeker dit eerste, dat over de oorlogsjaren handelt. Men noemt het een waardevolle bijdrage aan het beeld dat we van de Tweede Wereldoorlog hebben en zo zien we dat het bij voorbeeld veelvuldig wordt gebruikt in het in 1990 verschenen standaardwerk over de bezettingsjaren in Zeeland, *Zeeland, 1940 tot 1945* van Gijs van der Ham. Verschillende malen zelfs, op de pagina's 108, 158, 159, 242, 249, 250, 429 en 522.

Het dagboek is de beschrijving van een schuwe Zeeuwse jongen uit een 'fout' milieu die zijn eigen weg moest vinden in het leven, van de oorlog om hem heen. Ideaal materiaal dus voor de geschiedschrijver, want zoveel stemmingsbeelden zijn er niet bewaard gebleven. Vandaar dat Van der Ham Warren zo vaak gebruikt, zoals De Jong, zoals we in deel I constateerden, het dagboek van Bert Voeten als bron voor geschiedschrijving beschouwde.

Hans Warren geeft aan dat hij in zijn dagboek integer te werk is gegaan. Hij meldt het bij voorbeeld plichtsgetrouw als pagina's ontbreken en op 29 september 1944 schrijft hij¹⁴:

'Door de omstandigheden wordt dit dagboek verwaarloosd. Ik zal proberen alles in mijn herinnering te bewaren, dan blijft het daar ook scherper.'

Dit houdt heel expliciet in, dat alles vóór september 1944 onmiddellijk, en zonder de herinnering te raadplegen, zou zijn genoteerd.

Nu lezen we in het dagboek hoe Hans Warren zich verweerde tegen zijn milieu, hoe anti-Duits hij was, hoe anti-NSB en hoeveel inzicht hij had in het opportunisme van de zogenaamde goede Nederlanders om hem heen. De waarheid is echter dat in het dagboek aantoonbare onjuistheden staan, dat Warren gebeurtenissen weergeeft op een wijze die niet past in de tijd waarin hij pretendeert ze vastgelegd te hebben. Er staan fragmenten in het dagboek, die erop wijzen dat ze later geschreven zijn - we hebben dan niet meer met een dagboek te maken, maar met een in retrospectief geschreven boek vol herinneringen, vermomd als dagboek.

Om met een onbelangrijk detail te beginnen. Binnen de tekst vinden we een

ongerijmdheid die suggereert dat tenminste één keer Warren maar wat heeft verzonnen.

Op 26 oktober 1943 schreef hij over zijn ouders dat ze een 'fatsoen' tonen, 'een in wezen juist, maar onpraktisch soort eerlijkheid'. Hij vervolgt met¹⁵:

'Ze zijn tegen elke vorm van zwarte handel, van buiten het boekje gaan.'

Als dat zo is, zouden zijn ouders dus volgens de door de bezetter opgelegde normen gegeten en gedronken moeten hebben in de oorlogsjaren. Tot 1944 was de voedseldistributie in Zeeland redelijk in orde.

In september 1942, ruim een jaar daarvoor was er in huize Warren nog niets aan de hand. Warren schreef op 21 september¹⁶:

'Overall elders is het honger lijden, hier thuis hebben we volop en goed te eten.'

'Elders' werd overigens geen honger geleden, maar dat hoeft Warren natuurlijk niet geweten te hebben, hij kon op geruchten zijn afgegaan. Waar de overvloed thuis precies vandaan kwam, weten we niet. In ieder geval niet van de zwarte handel. Zijn ouders waren daar, zoals hij had geschetst, te fatsoenlijk voor: daarbij komt nog dat er in het aan voedsel rijke Borssele geen schaarste was.

Een jaar later, op 26 oktober is de situatie drastisch gewijzigd. Nog steeds fatsoenlijke ouders, maar nu wel problemen met de voedselvoorziening¹⁷:

'Mijn ouders profiteren op geen enkele manier, integendeel, dat we het qua voedsel zo krap hebben komt door hun fatsoen.'

Vanwaar deze scherpe teruggang in de voedselvoorziening? We kunnen het niet meer achterhalen; alleen kunnen we vaststellen dat een dergelijke teruggang hoogst discutabel is. Hij is namelijk volledig in strijd met de bewaard gebleven gegevens, die erop wijzen dat in deze periode, tussen herfst 1942 en herfst 1943, het aantal calorieën dat de Nederlander boven de eenentwintig jaar binnenkreeg van 1350 naar 1600 per dag steeg, een niet geringe stijging dus - ook voor mensen, die, zoals de ouders van Hans Warren, niets buiten het officiële circuit wilden kopen.¹⁸ En voor wat Zeeland betreft, zou Gijs van der Ham opmerken¹⁹:

'Werkelijke belangrijke en langdurige tekorten deden zich in de provincie niet voor. Aan het eind van het jaar [bedoeld wordt 1943, AV] kon waarnemend commissaris Dieleman zelfs noteren dat er in Zeeland juist een overschot aan groenten was, al liep de levering in de steden nog niet op rolletjes. "Van files voor winkels is geen sprake" werd door het provinciaal kantoor van de Nederlandsche Volksdienst over 1943 opgemerkt. Zelfs voor de mogelijkheid om met behulp van zogenaamde voorrangskaarten zo snel mogelijk het aandeel gerantsoeneerd voedsel waar men recht op had te bemachtigen bestond in de Zeeuwse steden nauwelijks belangstelling.'

Van der Ham constateert overigens dat ‘niet alles koek en ei’ was in de voedselvoorziening, incidenteel waren er problemen, maar die hadden toch altijd betrekking op de bevolking in de grotere plaatsen, de burgers, en zeker niet op de plattelandsbevolking.

Een andere ongerijmdheid is zijn beschrijving van de invasie, 6 juni 1944. In de ochtend landden de geallieerden op de stranden van Normandië; aan het einde van diezelfde ochtend hield Churchill een rede in het Lagerhuis. Hans Warren schrijft om half twee in de middag dat hij al weet wat Churchill om 12.15 uur had gezegd en hij gaf de dagorder van Eisenhower weer:²⁰

Waar had hij deze informatie in vredesnaam vandaan? Wie de dagboeken uit die periode leest, de kranten nagaat, de archieven van de *Nederlandsche Omroep*, moet vaststellen dat het onmogelijk was om dit op dit tijdstip al te weten via de officiële kanalen; de Duitsers waren de eerste dag van de invasie heel terughoudend in hun berichtgeving. De berichten, zoals Warren die in zijn dagboek noteerde, kunnen op dat moment alleen afkomstig zijn geweest van radiouitzendingen vanuit Londen. Maar waar luisterde hij dan naar de radio? Volgens zijn dagboek was hij die dag thuis. Nergens eerder in zijn dagboek meldt hij dat er thuis naar de Engelse radio werd geluisterd en eigenlijk doet hij ook nu alsof die informatie over de invasie uit de lucht komt vallen. Zijn ouders waren pro-Duits en bovendien, zoals Warren keer op keer beschrijft, streng in de leer ten aanzien van het navolgen van de door de overheid opgelegde regels. Hebben zij daar ineens mee gebroken en juist op die dag naar Londen geluisterd?

Maar laten we deze ongerijmdheden voor wat ze zijn - in strijd met de werkelijkheid van de dag - en ons richten op Warrens zogenaamde ‘visioenen’; Warren zag dingen gebeuren die op het moment dat hij ze schreef, nog niet hadden plaatsgevonden.

Op 1 maart 1943 schreef hij²¹:

‘Duizenden moeten weg voor de Arbeitseinsatz, ook echte studenten.’

En verderop:

‘Studerende kennissen en vrienden zijn gevlucht of ondergedoken.’

Dat is wonderlijk. Pas half maart moesten de studenten een zogenaamde loyaliteitsverklaring tekenen en wie dat niet deed werd voor de *Arbeitseinsatz* opgeroepen. Ruim zes weken later werden de eerste twee bevolkingsgroepen opgeroepen: op 5 mei alle studenten die de loyaliteitsverklaring niet hadden ondertekend, op 8 mei alle mannen van achttien tot vijfendertig jaar, die zich jaarklasse na jaarklasse moesten presenteren bij het arbeidsbureau. Wat Warren dus beschrijft, heeft in werkelijkheid op z'n vroegst twee weken later, maar waarschijnlijk pas acht weken later, plaatsgevonden.

Warren heeft in antwoord op mijn constatering gezegd dat ‘iedereen toch van tevoren [kon] zien aankomen dat ook studenten zouden worden opgeroepen’.²²

Dat mag waar zijn, en inderdaad wemelde het van de geruchten, maar dat staat er niet. Er wordt in het dagboek niet gerept van geruchten, over mogelijkheden, er staat niet 'de studenten zullen wellicht', nee, de *Arbeitseinsatz* wordt als koel gegeven gepresenteerd en dat was op 1 maart 1943 onmogelijk.

De geruchten waren in de wereld gekomen omdat december 1942 secretaris-generaal Jan van Dam met de plannen heeft gespeeld en daar is vanuit de studentenwereld op gereageerd. Half januari kwam hij op zijn voornemen terug.

Als Hans Warren op de hoogte was van de geruchten, en wel zodanig dat hij ze als feiten noteerde, moet hij ook geweten hebben, dat de bron van deze geruchten Van Dam was. Het lijkt voor de hand te liggen dat wie zo verontwaardigd was over de *Arbeitseinsatz* voor 'studerende kennissen en vrienden', de aanstichter van dit onheil in zijn dagboek weinig vriendelijk zou beschrijven en zeker zijn rol in de vermaledijde *Arbeitseinsatz* zou aanstippen.

Niets daarvan, Van Dam komt twee maal in Warrens dagboek voor, maar beide keren op neutrale, in ieder geval niet negatieve, wijze, zoals op 27 april 1943, toen hij een cursus op de Veluwe van de Vogelbescherming volgde en hij schreef dat 'prof. Van Dam ons welkom heette'.²³

En op 28 november 1943²⁴:

'Op 25 nov. examen Controleur-Vogelwet gedaan op het Binnenhof. Vele bekenden van de vogelbeschermingscursus ontmoet. 's Middags beëdigd door prof. Van Dam.'

Maar het meest opvallende is toch de dagboeknotitie van 10 augustus 1943.

Daarin beschreef hij het lot van de gedeporteerde joden.²⁵ Zij werden, volgens zijn woorden 'bij honderdduizenden de gaskamers ingedreven' en ook:

'Het nationaal-socialisme heeft alle schone schijn afgelegd en toont zijn ware bestiale gezicht; op haast wetenschappelijke wijze wordt het vernietigingsprogramma uitgevoerd.'

Hoe kón Warren op 10 augustus 1943 weten van de honderdduizenden joden 'die de gaskamers in werden gedreven'. Hoe wist Warren van de 'haast wetenschappelijke' wijze waarop het 'vernietigingsprogramma' werd uitgevoerd?

Natuurlijk: er waren geruchten, voor de Engelse radio was wel eens gesproken van vergassing, maar toen dacht men nog aan het eerdere, primitieve systeem van de Duitsers om mensen te vergassen via afgesloten vrachtwagens waarin uitlaatgassen werden gedreven. En van aantallen wist men ook niets, verder dan het begrip 'duizenden' was men niet gekomen en alles wees op een wijze van vermoorden op kleine schaal en niet van de 'wetenschappelijke' vernietiging, een term die zeker op 10 augustus 1943 nog niet werd gebruikt.

Van wie had hij die informatie. Warren zou in de *Provinciale Zeeuwse Courant* zeggen²⁶:

'Als ik het wist, kon iedereen die het had willen weten, ervan afweten.'

Hier draait hij de zaak om. Het punt is, dat deze gegevens juist niet bekend waren in Nederland. Natuurlijk wist men dat het lot van de joden zwaar was en er waren verhalen over moordpartijen, maar dat het gebeurde op de door Warren beschreven wijze, was nog niet bekend, laat staan dat men zijn terminologie ervoor gebruikte.

Uit zijn foute milieu kon hij het niet weten. Ten eerste waren zijn ouders daar te onbelangrijk voor, maar bovendien weten we nu dat de nationaal-socialisten in Nederland van deze feiten onkundig werden gehouden. Pas in 1943 zou Rauter voor het kader van de SS dieper ingaan op het lot van de joden; hij was duidelijk in zoverre: hun wachtte een hard lot. Je kon het nog opvatten als zouden ze massaal moeten emigreren, maar als je goed luisterde kon je al uit zijn woorden opmaken, dat ze zouden worden vermoord, alleen, zo stelde De Jong in zijn deel 7 'op de wijze van liquidatie werd door Rauter niet gezinspeeld'.²⁷

Na de oorlog zou het Haags *Bijzonder Gerechtshof* in het proces tegen Rauter zelfs concluderen dat het niet vaststond dat Rauter zélf van de gaskamers wist.

Maar Warren wel.

Van de Engelse radio misschien. Niet dat hij daar in zijn dagboek, zoals we al constateerden, ooit over repte, maar dan nog: er is ooit over vergassing gesproken, zij het in de vaagste termen, maar begrippen als 'gaskamers', 'honderdduizenden' en 'wetenschappelijke massavernietiging' waren zeker nooit in verband hiermee gehanteerd.

Ook de Nederlandse regering was op 10 augustus 1943 niet op de hoogte. Sterker nog: De Jong die in Londen zat, herinnerde zich nog hoe ontsteld minister-president Gerbrandy begin december (dus vier maanden nádat Warren er al alles van wist) was toen hen rapporten uit Genève bereikten over de 'Endlösung'.²⁸ Zou Gerbrandy zoveel minder geïnformeerd zijn geweest dan een geïsoleerd levende jongen in Borssele?

Zelfs uit de illegale pers, als hij die al las, kon Warren die informatie niet opgedoken hebben, want de eerste maal dat daarin werd geschreven over 'gaskamers' en 'systematische vernietiging' was in *Het Parool* van 27 september 1943, meer dan zes weken ná de dagboekantekening.

Laat ik volstaan met een opmerking van prof. I. Schöffer, die actief was in het studentenverzet, in de Randstad woonde, veel mensen sprak, geïnformeerd wilde zijn, kortom: in alles het tegendeel van Hans Warren uit 1943 was, hij stelde, dat men in deze periode wel wist van moord op joden, maar²⁹:

'Wat wij echter *niet* wisten en waar we ons ook niet mee bezighielden was *hoe* die vernietiging plaatsvond.'

Rijst de vraag of iemand het recht heeft in zijn dagboek er maar wat op los te fantaseren, of zijn dagboek met terugwerkende kracht te schrijven. Natuurlijk, dat recht heeft iedereen en daarom moet men zo voorzichtig zijn met het ge-

bruik van dit soort egodocumenten als bron voor geschiedschrijving: Warren zelf legt andere normen aan en geeft zijn dagboek wel een dergelijke status door tegenover het *Utrechts Nieuwsblad* te verklaren³⁰:

‘Het is nooit mijn bedoeling geweest om de dagboeken te publiceren’, wat aangeeft dat hij geen literaire vorm heeft gezocht, maar dat zijn dagboeken inderdaad privé-aantekeningen zijn.

Hem werd de vraag gesteld: ‘Lukt het om in die eerlijkheid niets te veranderen nu u weet dat de dagboeken gepubliceerd worden?’

Antwoord: ‘Dat lukt. Ik verander er niets aan. Als ik dat wel zou doen, zou mijn dagboek geen zin meer hebben.’

En twee jaar later zou hij in het essay ‘Het dagboek als kunstvorm’ ongeveer hetzelfde zeggen³¹:

‘Het besef iets te lezen wat écht gebeurd is en niet verzonnen trekt mij bijzonder aan.’

En over het publiceren van dagboeken:

‘Het probleem daarbij is dat bij dat tot kunst bewerken het documentaire karakter geen geweld mag worden aangedaan, dat de strekking niet mag worden aangetast en dat het stileren geen afbreuk mag doen aan de impressies die heet van de naald geformuleerd zijn.’

Vandaar dus dat ik mij met de grootst mogelijke huiver in deze studie heb laten verleiden om gebruik te maken van dit soort egodocumenten, omdat ik ze als bron voor geschiedschrijving, dus als middel om de werkelijkheid van weleer te achterhalen uiterst onbetrouwbaar vind.

Vandaar ook dat ik me bij voorbeeld in het weergeven van de gebeurtenissen rond *De Amsterdamsche Keurkamer* verre heb gehouden van de ongepubliceerde herinneringen, die door George Kettmann zelf zijn neergeschreven in de naoorlogse jaren. In deel II heb ik al aangetoond tot welk een desastreuze gevolgen dat heeft geleid in de Kettmann-biografie van Willem Huberts, die deze herinneringen van Kettmann wel als een van zijn informatiebronnen heeft gebruikt.

Het ging met deze uitgever in de maand juni wel heel erg slecht - het blijft opmerkelijk om te zien met hoeveel optimisme de Kameraden steeds weer opnieuw plannen maakten, die steevast mislukten. *De Amsterdamsche Keurkamer* bij voorbeeld had alleen nog maar schulden, maar toch zou Margot Warnsinck in deze junimaand per 1 juli nog een directiesecretaresse aannemen alsof de uitgeverij floreerde en de nationaal-socialistische toekomst zonnig was.

‘Wij spreken den wensch uit tot een aangename samenwerking,’ schreef zij deze directiesecretaresse, mevrouw H. Bongertman uit Bussum³² en aan Jan Kettmann zou ze zelfs schrijven dat zijn provisie ‘in verband met de

grote uitbreiding van ons fonds [zal] worden teruggebracht tot 10 %. Deze regeling geldt voor de orders, welke door U na 1 Juli 1944 worden binnengebracht.³³

En hoeveel geloof er in de toekomst was - of dat geloof werkelijk aanwezig was of dat men zichzelf maar wat wijs maakte, laten we in het midden - bewijst wel het slot van de brief: 'Indien de uitbreiding van het fonds zooals die op het huidige oogenblik voorzien wordt, zich inderdaad doorzet, zal te zijner tijd Uw provisie worden teruggebracht tot 7½ %.'

Dat pikte Jan Kettmann overigens niet³⁴:

'Zooals U weet is het verboden bij besluit 120-1942 van den Secretaris-Generaal van het departement van Sociale Zaken, elke verandering in de bestaande loon- en salarissenormen te doen plaats vinden.'

Hij zal een paar uur hebben zitten broeden nadat hij deze brief op de post had gedaan, want op dezelfde dag schreef hij nog een brief:

'Uw Directeur, mijn broer George Kettmann, heeft altijd gezegd zijn zaken "first class" te willen voeren en zal het toch zeker de bedoeling niet moeten zijn een spelletje krijgertje te spelen en vóór de vertegenwoordiger de melk af te roomen. Met geen enkel woord zegt U in Uw schrijven wat door mijn broer ook goed gekeurd werd, dat zaken als bijv. Het Bolwerk/A'dam en Moderne Boekhuis Den Haag ook in den vervolge door mij konden worden bezocht.

Verder hoop ik dat het publiek zijn belangstelling voor het boek in het algemeen ook in de toekomst zal behouden en bij grotere koopmogelijkheden van kleeding - meubeltjes en vooral uitgaan - het boek niet naar de derde of vierde plaats zal brengen, waardoor dus weer een stijging van de omzet zooals door U verondersteld, voor mij een paar stap achteruit zou blijken te zijn.'

Had Jan Kettmann ook de *Firma Gebrs. Groot* in Nieuwe Nieuwdorp bezocht? Dan had hij ze niet goed voorgelicht.

'Heden ontvingen wij van U 3 ex. Hart zonder Schild,' schreef Leo Groot³⁵. 'Dit is voor ons onverkoopbaar, daar ons nooit naar gedichten wordt gevraagd. Wij hadden bij de bestelling gedacht dat dit een roman was. Beleefd verzoeken wij U deze voor ons te willen crediteeren. Bij voorbaat onzen beleefden dank. Tevens berichten wij U, dat U per abuis f 0,40 voor de band berekent, terwijl het boekje ingenaaid is.'

Margot Warnsinck was onwrikbaar en een van de oorzaken van het komende faillissement moeten we zoeken in haar onvermogen goede relaties met haar klanten te onderhouden, zoals mag blijken uit haar antwoordbrief³⁶:

'Bijgaand doen wij U de drie teruggezonden ex. van Hart zonder schild weer toekomen, daar wij in principe nimmer bestelde boeken terugnemen, wanneer daar geen zeer klemmende redenen voor aangevoerd kunnen worden door den besteller. Het door U aangevoerde motief: abuis, kunnen wij met den besten wil

van de wereld niet als zoodanig beschouwen. De factuur is door ons verbeterd, in dit opzicht had U gelijk.'

Maar Groot had natuurlijk in meer opzichten gelijk: wat moest hij met poëzie. Mensen wilden in deze tijd ontspanning en geen ronkende gedichten van de ss-er Jan van Rheenen vol gevallen soldaten aan het Oostfront. Ze wilden mr. Roothaerts werken bij voorbeeld. Roothaert gaf deels bij *Bruna* uit, deels bij *W.L. Salm & Co*. Maar *Salm* was weinig actief, dus vroeg Roothaert de rechten terug.

'Hierdoor berichten wij, dat wij het auteursrecht van de werken van Mr. A. ROTHHAERT hebben overgedaan aan den Heer W. Kriens litterair agent te Breda,' meldde *Salm* daarom in het *Nieuwsblad*³⁷ en op dezelfde pagina berichtte *Bruna* daarom trots dat vijf boeken van Roothaert in het fonds waren opgenomen: *Spionnage in het veld tegen onbekende dader*, *Chineesche handwassching*, *Onrust op Raubrakken*, *Camera loopt* en *Dr. Vlimmen*. *Bruna* was ervan overtuigd met Roothaert een goedlopende auteur binnen het fonds gehaald te hebben, zeker zo succesvol als Jan de Vries van wie deze maand bij *Elsevier* al de vierde druk van zijn *Edda*-vertaling uitkwam.

Gottmer was nog niet zover. Deze uitgeverij hoopte op nieuw talent door het uitschrijven van een romanprijsvraag. De jury zou staan onder voorzitterschap van Jan van Ham. Er waren niet minder dan 136 inzendingen, maar de kwaliteit lag laag zodat er geen eerste en ereprijs uitrolde. Wel lagere prijzen, zoals een tweede prijs voor L. de Ridder met zijn *De schuldenaar* en Emile van Hemeldonck voor *Maria mijn kind*. Andere prijswinnaars waren Albe (*Annunciata*), Jaap Kolkman (*Aikee*), mevr. Schuttevaer-Velthuys (*De gouden draad*), Willem Capel (*Glück auf kompeltje*), Jan Ubink (*Ruiters voor de poort*), Wijtze Elskamp (*Wat blijft*) en G.H.J.W. Janssen (*Lands End voor orders*). De NRC meldde nog dat bij de prijsuitreiking in *Hotel De Leeuwerik* in Haarlem juryvoorzitter Jan van Ham 'enkele woorden heeft gewijd aan de plaats van den kunstenaar in de samenleving'.³⁸

Als zo'n romanprijsvraag al praktisch niets opleverde, waar moest het goede boek voor de komende jaren dan vandaan gehaald worden? Uit Duitsland, zou het antwoord moeten zijn, maar wie moest daarvoor zorgen? De arme Van der Bijl had het zwaar in het door bombardementen geteisterde Berlijn. Hij bleef zoeken naar boeken voor de Nederlandse markt, maar hij verloor zo langzamerhand alle vertrouwen in de toekomst.

'Het werken wordt echter bijna onmogelijk, als ik niet kan rekenen op de meest volledige steun Uwerzijds en het spijt me, dat ik dat moet zeggen, maar daar ontbreekt momenteel nogal het een en ander aan,' schreef hij aan de directeur van *Westland*, J.G. van Ditmarsch in een brief waarop met trotse letters stond 'Vertreter des Verlages VOLKSCHHE UITGEVERIJ WESTLAND'.³⁹ 'Ik geef

natuurlijk gaarne toe, dat ik, nadat ik uitgebomd was een tijd lang tamelijk de moed heb laten zakken, maar dat ben ik nu toch al weer sinds enkele weken te boven. Op deze wijze moet echter mijn ijver in een minimum van tijd doodlopen.'

Waar schortte het bij voorbeeld aan?

'Reeds bij herhaling heb ik gevraagd om toezending van briefpapier met hoofd. Tevens vroeg ik om toezending van enkele brievenmappen, perforator, doorslagpapier enz. Ook mijn enveloppen zijn bijna op. Het is helaas onmogelijk om hier een en ander te koopen.'

Het is aardig om bij van Van der Bijl te lezen hoe de reacties in Berlijn waren op de invasie. Hij merkte heel dubbelzinnig op (zonder het zo te bedoelen natuurlijk):

'Met de invasie gaat het gelukkig goed. Van een invasiepsychose is hier absoluut niets te merken. Men krijgt eerder het gevoel, dat de bevolking zich belangrijk opgelucht voelt, dat het nu eindelijk zoo ver is, hetgeen trouwens ook mijn eigen stemming het beste weergeeft. Laten wij hopen, dat Nederland er ook verder buiten blijft.'

Twee weken later kreeg Van der Bijl antwoord. Naast veel instructies die erop wezen dat ze hem nog steeds serieus namen, was er ook de mededeling⁴⁰:

'Briefpapier en enveloppen zullen intusschen ook wel bij U aangekomen zijn. Den brief voor Uw vrouw zonden wij door.'

Er waren meer mensen actief op de Duitse boekenmarkt. Naast *Westland* was *Van Ditmar's Boeken Import* importeur van boeken, maar nu kwam er nog een kaper op de kust. Met de Duitse nederlaag in het verschiep vond uitgever L. Luyendijk het nodig zich als importeur bij het *Letterengilde* aan te melden. Hij werd echter afgewezen, zodat hij zijn beklag deed bij *Gemachtigde Oosthoek*⁴¹, en een opsomming gaf van zijn activiteiten en die van zijn firma, de *Rijnsche Uitgeversmaatschappij*:

1. De Rijnsche Uitgeversmaatschappij is vertegenwoordiger (in enkele gevallen alleen-vertegenwoordiger) van de navolgende uitgevers:
 - a. Wilhelm Limper Verlag te Berlijn
 - b. Erich Sicker Verlag te Berlijn
 - c. Zwinger Verlag te Dresden
 - d. Paul Neff Verlag te Weenen
 - e. Frundsberg Verlag te Coburg
2. De Rijnsche Uitgev. Mij heeft het alleenrecht voor exploitatie in Nederland van het tijdschrift 'Böhmen und Mähren', uitgave van het Volk und Reich Verlag te Praag.
3. De Rijnsche Uitgev. Mij is opgenomen in 'Das Adressenbuch des Börsen-

vereins der deutschen Buchhändler' (wat overeenkomt met het plaatsen op de lijst bij Uw Vereeniging).

4. Is ondergeteekende 'erkend' uitgever van Uw 'Vereeniging'.
5. Alle Duitsche uitgevers leveren de 'Rijnsche' op grond van het vermelde onder no. 3 regelmatig groote aantallen van hun nieuw verschenen werken.

Luyendijk pleitte tevergeefs; Oosthoek had geen zin om het *Gilde* te desavoueren.⁴²

In de maand juli, de laatste julimaand in bezettingstijd kwam het boekenvak, vaak gedwongen, bijna geheel tot rust. Alleen de uitgevers van school- en wetenschappelijke boeken en de boekhandelaren die ze moesten verkopen, maakten zich nog op voor het nieuwe seizoen en werden dus nogal verrast door de officiële bekendmaking, dat ook de uitgevers van dit soort boeken zich dienden aan te melden bij het *Letterengilde*. *Uitgeverij Hamer* die zich had gespecialiseerd in pseudo-wetenschappelijke uitgaven zal het niet gedeerd hebben: Van Houten had zich al veel eerder met geestdrift aangemeld, zodat hij in juli *Onze Oudheid* kon uitgeven, 'de vroegste geschiedenis van Nederland en aangrenzende gebieden'.

En ook verschillende vertalingen van Steven Barends zullen nooit belemmeringen hebben ondervonden, omdat ook zij een schijn van wetenschappelijkheid om zich hadden. Zijn conflict met Kettmann was overigens weer bijgelegd, zodat we in juli een hartelijke brief van het echtpaar Kettmann aan 'Beste Steven' kunnen zien⁴³:

'Voor de goede orde zend ik je onderstaand een opstelling van je rekening inzake de vertaling van "Mein Kampf". Bij de uiteindelijke vaststelling van het honorarium bleek nog f 3600,- te betalen over, waarvan je dadelijk f 600,- kreeg, zoodat er bij onze hernieuwde kennismaking in Februari van dit jaar nog f 3 000,- te betalen was.'

Hierop volgde een opgave van allerlei posten die Kettmann al voor Barends had betaald. Deze zat aan het Oostfront en Kettmann nam allerlei dingen voor hem mee, zoals suiker (voor achttien gulden). Kettmann had bovendien de huur voor zijn kamer betaald (tien gulden), zodat er uiteindelijk f 362,- overbleef 'die we hier ter beschikking houden. Maak je het goed, en bevalt de dienst je? Wanneer krijg je je eerste frontinzet?'

De produktie van boeken kwam in augustus ook nog niet op gang; het was duidelijk dat het boekwezen in Nederland het allermoeilijkste seizoen tot nu toe tegemoet ging. Het enige dat we zien uitkomen is *Kentering*, een roman van A.C. Schwarzkopff, bij *Westland* en bij *Hamer* zelfs twee boeken: *Volk aan het buiten-*

water van Moritz Jahn en *De goden der Germanen* van Jan de Vries, dat *Hamer* aanpreeft met de niet mis te verstane opmerking:

‘De lezer komt tot het inzicht dat ook het Germaansche geloof getuigt van ernstig zoeken naar het eeuwige Mysterie.’⁴⁴

Zo zat Jan de Vries zowel bij *Hamer* als bij *Elsevier* en hij werd dan ook genoemd in een fel stuk in *Vrij Nederland* onder de titel ‘Uitgeverij en boekhandel in den oorlog’⁴⁵. Daarin werd over de uitgevers geschreven:

‘Hoe het geld thans verdiend wordt is een vraag die velen van hen liever niet gesteld zagen. Het geld is stom, maar “VN” is het niet en daarom zullen wij enkele lastige vragen moeten stellen.

“Hoe is het mogelijk?”

Hoe durft de bekende Protestantsche Uitgevers Maatschappij Callenbach te Nijkerk het bestaan om nu nog een boek van een NSB'er uit te geven? Wij bedoelen Jermolija van Jan H. Eekhout. En de even Christelijke firma Zomer en Keuning te Wageningen die in het verzameld werk “Als de bladeren vallen” doodleuk een schets opneemt van den NSB'er-oplichter en landverrader Laatsman.

De firma Van Loghum Slaterus moet het toch evengoed als wij weten, dat Knut Hamsun een van de felste nazi's van Europa is? En toch verschijnt een herdruk van een van zijn boeken bij deze firma. Omdat geld niet stinkt! Maar in dezen tijd stinkt het wel en duizenden zullen zich na den oorlog dezen stank nog herinneren.

En “Elsevier”, die nog regelmatig de boeken van den NSB-professor Jan de Vries uitgeeft? En Van Dishoeck, die hetzelfde doet met de werken van Ir. Wigersma en de Waagreeks!

Wij noemen er slechts enkele. Wij kunnen er ook mee volstaan, omdat deze sporen na den oorlog gemakkelijk zijn na te gaan, dan van eenig ander bedrijf.

Dan zal de vraag beantwoord moeten worden hoe het komt dat firma's als Strengholt, de uitgeverij Boot en b.v. de Zuidhollandsche Uitg. Mij. telkens weer nieuwe uitgaven kunnen aankondigen, terwijl andere firma's niets gedaan krijgen.

Hebben ze een bijzonder wit voetje bij de kleine miezerige pseudo-dictatortjes Van Ham, Lohse en Plutzar van het Dept. van Volksvoorlichting en het Referat Schrifttum? Maar vrijwel alle uitgevers vernederen zich om bij deze mannetjes als bedelaars de deur plat te lopen. Of is het omdat ze meer dan eenig ander bereid zijn allerlei Duitschen Quatsch en Germaansche pseudo-litteratuur te vertalen en uit te geven?

Een van de personeelsleden die geconfronteerd werd met de nukken en grillen van het DVK was C.S. Crone, die in augustus 1944 in dienst trad bij *Strengholt*. In januari 1941 was Crone letterkundig adviseur geworden van *Uitgeverij A.W. Bruna*. In de loop van de jaren (hij trouwde in 1943) bleek hem dat hij

van de f 90,- per maand bij *Bruna* niet rond kon komen. Dus keek hij uit naar een andere baan en solliciteerde eerst bij de *Wereldbibliotheek*. Dat was begin 1944 en zijn sollicitatiebrief is bewaard gebleven. Daarin liet hij zijn kwaliteiten de revue passeren⁴⁶:

‘Adviseur, onderhandelaar voor de auteurs en illustratoren, redacteur, opsteller van contracten, prospectussen en advertenties, typografisch ontwerper, corrector, vertaler.’

En waarom hij weg wilde bij *Bruna* maakte hij ook duidelijk:

‘Nu ik mij gedurende ruim drie jaar bij de firma *Bruna* met verschillende details van de uitgeverij vertrouwd heb kunnen maken en de heer A.W. *Bruna*, mede in verband met zijn plan, een kleine interne reorganisatie in zijn zaak door te voeren, thans voor mij, die het vak zoo veelzijdig mogelijk wil kennen, het moment gunstig achtte elders te solliciteeren, om ook daar de eigenaardigheden van het bedrijf te ervaren, ben ik zo vrij U mijn diensten aan te bieden.’

De *Wereldbibliotheek* wilde hem niet; *Strengolt* wel. Crone kwam bij een uitgeverij terecht, die de blik richtte op de toekomst in het naoorlogse Nederland. Dit in tegenstelling tot *De Schouw*, waar men maar al te goed besepte dat deze uitgeverij in het Nederland van na de bevrijding geen kansen meer zou krijgen. Vandaar dat men nog eens flink uitpakte met boeken van onder andere Jan van Rheenen (*Helpers weg!* en *Late vaart*), Arend Tael (*Frontlijn* P.T.T.), Jan van Holm (*Waar de turf verdwijnt*), Ernst Bertram (*Over de vrijheid van het woord*) en Jan van Ham (*Taalpolitiek*).

Op Dinsdag leek dat nationaal-socialisme al verleden tijd. Op 6 september brak de grote paniek uit en tienduizenden NSB-ers en andere collaborateurs vluchtten weg. Bij *De Arbeiderspers* vluchtte de hele top naar het oosten: directeur Kerkmeester, directiesecretaris J.C. van Gerwenen en president-commissaris H.J. Woudenberg.

Ook de *Gemachtigde* en *Schouw*-directeur Oosthoek ging ervandoor. Hij verhuisde van Maartensdijk naar Groningen, naar de Oostersingel 154. En ook Reinier van Houten vertrok naar Groningen, maar hij zocht onderdak op de Westersingel 44.

Vluchten was in september 1944 nog niets voor Kettmann zelf, maar zijn fortuin ging wel op de loop. Op 27 september werd *De Amsterdamsche Keurkamer* failliet verklaard. Het faillissement was aangevraagd door *Van Gelder*, de papierhandel, die wel aan zag komen dat het niet lang meer zou duren of er viel helemaal niets meer te halen. Kettmann zat op dat moment in Berlijn en toen hem het bericht van het faillissement bereikte, keerde hij hals over kop terug. *Gelaat der dichters* van Henri Bruning was net uitgekomen, maar deze had alleen nog maar het voorschot op de samenstelling van de bloemlezing ontvangen; op de

rest hoefde hij niet meer te rekenen. Op hem en de andere auteurs van het fonds sloeg de opmerking van Klomp in zijn *Maandrapport* over september voor het *Letterengilde*:

‘Ingevolge van het feit dat enkele zgn. Nationaal-Socialistische uitgeverijen hun betalingen staakten wendden zich gedupeerd personeel en auteurs om bijstand tot het Gilde. In overleg met het Departement werd een enkele maal hulp geboden.’

Het is niet meer na te gaan of alle auteurs zo berustend reageerden op het wegvallen van hun inkomsten als Jan van der Made toen deze enkele maanden later zijn problemen aan het DVK uiteenzette⁴⁷:

‘Ik stel er prijs op, U even mijn moeilijkheden uiteen te zetten. Bij overeenkomst van Juni j.l. had de Amsterdamsche Keurkamer het recht tot het uitgeven van al mijn werk verworven, waarbij ook mijn roman was, dien zij van de Uitgeverij Hamer overnam. Op 15 Augustus ontving ik van de Keurkamer mijn laatste maandbetaling, namelijk Fl. 400,-. Sindsdien heb ik niets meer ontvangen. Aangezien Margot Kettmann met de kinderen naar Duitschland evacueerde en De Keurkamer door een antigrapje in staat van faillissement kwam te verkeeren.’

Overigens was men in het zuiden, ook de boekhandels en de uitgeverijen, inmiddels van het nationaal-socialisme bevrijd; we zullen nog zien wat het lot van boekhandel en uitgeverij zou zijn. Voor wat de *Vereeniging* betreft had H.P.M. Bergman, directeur van de *Boekhandel W. Bergmans* in Tilburg, en bestuurslid van de *Vereeniging*, wel begrepen dat in het zuiden, door het wegvallen van het contact met het hoofdkantoor van de *Vereeniging* een bestuursvacuüm zou ontstaan. Hij vond dat de *Vereeniging* onmiddellijk het werk in dit deel van het land moest hervatten en hij besloot eigenmachtig tot de uitgave van een eigen editie van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Dit orgaan zou er heel wat professioneler uitzien dan het bestaande *Nieuwsblad* dat in het bezette noorden verscheen: voor het eerst in de geschiedenis verscheen het blad in gestencilde vorm.

In een van die gestencilde afleveringen kunnen we lezen dat het hoofdbureau van de *Vereeniging* in het noorden nog was geopend, maar dat men moeilijk telefonisch contact kon krijgen, ‘daar de telefoon defect is’.⁴⁸

Alleen Klomp bleef bereikbaar, zij het dat hij naar Den Haag verhuisde, naar de Laan Copes van Cattenburg 1, hoewel het contact met het kantoor in Amsterdam gehandhaafd bleef. Het personeel, zoals hij in het eerder genoemde maandrapport meldde ‘komt daar zoo vaak mogelijk het werk voortzetten, ook voor zoover het buiten de stad moet komen.

Er konden nog eenige adviezen worden gegeven aan bewindvoerders van in

moeilijkheden verkeerende uitgeversmaatschappijen, en aan gedupeerde auteurs.'

In deze oktobermaand werd het kantoor van *Het Spectrum* in de Utrechtse Stationsstraat gesloten; het gebouw was te zwaar beschadigd door een bom.

'Er werd een provisorische kantoorruimte gevonden in een leegstaande confectiefabriek op de Oude Gracht, maar veel werk kon er niet meer worden verricht,' beschreef *Spectrum*-directeur Bloemsma deze ramp⁴⁹. 'Even voor de spoorwegstaking was het Spectrum-missaal verschenen. Niet alle zendingen konden nog tijdig door de boekhandel worden ontvangen. Veel is verdwenen, gestolen of zoekgeraakt. Voorraden waren er bijna niet meer. Wat er nog was troffen we op 2 januari 1945 doorweekt aan, tengevolge van een lekkage. Drie Utrechtse boekhandelaren ontfermden zich er graag over. Toen waren we volledig uitverkocht.'

Was in oktober de telefoon op het bureau van de *Vereeniging* defect, in november werd het nog erger⁵⁰:

'De telefonische verbinding van de Vereeniging en haar instellingen is afgesneden, zoodat tot nader bericht contact alleen persoonlijk en schriftelijk mogelijk is.'

Een ander signaal van de nood, die met de dag steeg, was de oproep in het *Nieuwsblad*⁵¹:

'De berichten die binnenkwamen van boekhandelaren uit geëvacueerde plaatsen, van boekhandelaren, wier stad gebombardeerd is en van collega's die op andere wijze slachtoffer van den oorlog geworden zijn, nopen ons allereerst tot de betuiging van ons diepgevoeld medeleven. Moge hen allen de kracht geschonken worden om de ervaringen en ellende van dezen tijd te boven te komen.

Het is thans vrijwel onmogelijk iets voor hen te doen nu het vervoer stagneert en het contact zeer moeilijk is. Maar laten de niet getroffen collega's zich voornemen, zoodra het mogelijk is met raad en daad te steunen.'

Deze oproep verscheen weer in een gedrukte editie van het *Nieuwsblad*. Het was redacteur Wink gelukt het blad onder te brengen bij drukkerij *Ellermans, Harms & Co*. 'Een voor handkracht gereedgemaakte pers maakte het mogelijk, dit te bereiken,' aldus het *Nieuwsblad*.⁵²

Het was dan ook het enige optimistische geluid dat Klomp kon horen bij zijn wekelijkse visite aan Amsterdam. Verder lag het bureau volledig stil.

'Het personeel buiten Amsterdam is niet meer in staat de hoofdstad te bereiken,' schreef hij.⁵³ Ook was hij bitter over de vlucht van Oosthoek naar Groningen in het kielzog van de ambtenaren van het DVK, waarmee hij zoveel samenwerkte:

'Het bleek wel dat het niet meer op komen dagen van den aangestelden Gemachtigde van de Vereeniging geen goeden indruk heeft gemaakt.'

Het mag dan ook een wonder heten dat in deze sombere novembermaand *Oceanus* er nog in slaagde een boek op de markt te brengen, *Snikken en grimlachjes* van Piet Paaltjens - daar stond dan weer tegenover dat *Oceanus* een treurige mededeling voor de boekhandel had⁵⁴:

‘Aangezien het bedrijf van onze drukker in verband met de huidige beperkingen geheel is stopgezet en ook onze binder met ingrijpende beperkingsmoeilijkheden te kampen hebben, kunnen onze drie uitgaven van

Lodewijk van Deyssel

(herdruk *Proza* en heruitgaven van *Een Liefde* en *Gedenkschriften*) helaas voorloopig niet verschijnen. De ontvangen bestellingen houden wij in nota.’

In zijn rapport over de maanden juli tot en met november (tweemaandelijksse rapporten waren niet meer nodig) merkte Goddard hierover op:

‘Jammer is het, dat onze drie uitgaven ter gelegenheid van den 80en verjaardag van den grooten *Lodewijk van Deyssel* niet tijdig gereed konden komen. Aan dit jubileum is trouwens door de huidige tijdsomstandigheden vrijwel geen aandacht geschonken, temeer daar juist omstreeks dien tijd (eind September) de verkeersstagnatie zich danig deed gevoelen. De derde druk van *Proza* ligt gelukkig vrijwel gereed bij onze binders in Leiden, alleen het stofomslag schijnt onderweg van Nijmegen naar Leiden verloren te zijn gegaan.’

We hebben gezien dat *De Amsterdamsche Keurkamer* failliet was verklaard en dat Kettmann daarom uit Berlijn terugkeerde. Hij wendde zich om hulp tot de ss en op 21 december 1944 werd het faillissement ongedaan gemaakt, zoals uit een officiële mededeling mag blijken⁵⁵:

‘Bij vonnis van de Arrondissements-Rechtbank te Amsterdam, Eerste Kamer, van den 21sten December 1944, is, na gedaan verzet, vernietigd het vonnis van deze Rechtbank en Kamer van den 27sten September 1944, waarbij bij verstek in staat van faillissement werden verklaard G.W. Kettmann Jr. en M. Warnsinck, handelende onder de vennootschap onder firma “De Amsterdamsche Keurkamer”, gevestigd te Amsterdam aan de Prinsengracht No. 993.’

Toch was *De Amsterdamsche Keurkamer* de uitgeverij van het verleden geworden, daar kon een opheffing van het faillissement niets aan veranderen; *Elsevier* daarentegen was de uitgever van de toekomst. De uitgeverij had meer in petto dan alleen de nieuwe druk van de *Winkler Prins*: en wel, een opinieblad. In een zeer kleine oplage verscheen aan het einde van het jaar 1944 een opzet voor het nieuwe weekblad, die aan enkele geïnteresseerden in verband met de financiering werd gestuurd. Ongelukkigerwijs voor de opstellers belandde er ook een exemplaar bij de redactie van *De Vrije Kunstenaar* en dat blad hield zijn mond niet. Na de oorlog zou *Elsevier* blijven volhouden dat het blad in opperste illegaliteit was voorbereid teneinde pas na de oorlog voor het eerst te verschijnen, maar die opzet maakte duidelijk dat het anders was gegaan⁵⁶:

‘Duitsland bewijst eveneens het succes van het geïllustreerde blad. De geleide pers geeft echter het weekblad een groote kans, omdat de nieuwshonger slechts ten dele wordt gestild door de dagbladen. De leidende instantie pleegt n.l. voor week- en vakbladen dikwijls mededelingen vrij te geven die zij de dagbladen onthoudt, omdat deze zulke berichten in een andere sfeer brengen dan het weekblad, welks lezer het bericht ook in een andere stemming ontvangt (Das Reich, Das Schwarze Korps).’

In Nederland bestaat volgens de opstellers zo'n behoefte 'aan een weekblad dat in rustige trant nieuws mag brengen, dat de dagbladen onthouden wordt, indien wij - voorlopig, in een periode van een geleide pers blijven leven'.

Het was een zeer pragmatische opzet, zeker niet ontstaan in de illegaliteit, maar meer vanuit het besef dat men best wel met een blad kon komen onder langdurige Duitse bezetting. Het was het *gebrek aan papier* dat de plannen van de uitgeverij uiteindelijk doorkruiste.

Het bepaald niet illegale blad *Das Reich* bleek intussen het voorbeeld van *Elseviers Weekblad* geweest te zijn, want 'het hoofdartikel mag highbrow zijn. Het mag standing hebben en veel van de lezer verlangen.'

En om duidelijker te zijn:

'De artikelen in *Das Reich* geven aan dit soort beschouwingen een goed voorbeeld. Ueberhaupt is de Duitse pers op dit punt niet slecht.'

Een ferme opmerking, anno 1944, met een geheel gelijkgeschakelde pers, volgestopt met antisemitisme. Het meest duidelijke voorbeeld in deze nota van de wankelmoedige positie waarin *Elsevier* zich had gemanoeuvreerd was de opmerking:

'De inhoud zoekt een synthese tussen de Duitse en Amerikaanse stijl, dusdoende twee elementen van de nieuwe tijd adopterend.' Het was dan ook geen wonder dat *De Vrije Kunstenaar* haar onthullingen bitter besloot met:

'Laten wij hiermee volstaan. De letterkundige-van-goede-naam, de schandaal-reporter en de feuilletonniste die door een gewetenloze uitgever bijeengebracht werden, de met ploeterende arbeiders werkende drukkerij die dit fraais zal moeten drukken, zij mogen zich afvragen of hun domheid groter is dan hun onverantwoordelijkheid.'

Zowel bij het weekblad als bij de encyclopedie trachtte *Elsevier*, als we de redenatie van *De Vrije Kunstenaar* volgen, naar buiten toe te suggereren 'hoeveel wij daarbij als camouflage - natuurlijk om die domme Duitsers om de tuin te leiden - moeten verdisconteren. Zijn er ook niet van die goede Nederlanders die alleen maar vanwege de camouflage met een N.S.B.-speldje op liepen of voor de Wehrmacht werken? Ieder vecht met zijn eigen middelen, en hoofdzaak is, dat het latje volraakt.'

De legende van *Elseviers Weekblad* als illegale actie zou als gezegd na de oor-

log door de uitgeverij worden volgehouden. *Elsevier*-directeur R.E.M. van den Brink zou zelfs in 1979 nog schrijven⁵⁷:

‘Zo wist de uitgeverij de oorlog door te komen. Na de bevrijding kwam de grote tijd vooral voor de opiniebladen als een nieuw na-oorlogs verschijnsel. Vele illegale bladen begonnen hun bovengenoemd bestaan. Elseviers Weekblad verscheen in 1945.’

En zij die in de oorlog al de moed hadden om in te tekenen op de naoorlogse uitgave van de *Winkler Prins*-encyclopedie werden ook beloond, zoals we in de NRC kunnen lezen⁵⁸:

‘Nu door de Duitse nederlaag de verschijning van de nieuwe Winkler Prins zeker is geworden - in stilte waren reeds vele medewerkers aan den arbeid - lijkt het ons juist de faciliteiten voor hen, die anticipeerden op onze bevrijding en bereids intekenden, niet meer aan nieuwe intekenaars te verleen.

Daarom wordt met ingang van 1 Augustus 1945 de mogelijkheid tot intekenen op de Winkler Prins met garantiestorting tot zekerheid, opgeheven. Na dien datum zullen *geen nieuwe* garantie-stortingen worden geaccepteerd.’

Dat was een slimme zet van *Elsevier*. Het zou logisch zijn geweest als men de inschrijving onmiddellijk na de bevrijding stop had gezet om daarmee de oude getrouwen te belonen. Het bedrijf sloot de termijn echter twee maanden later: het leverde toch ruim drieduizend extra intekenaars op.

Ook de *Nederlandsche Uitgevers Bond* dacht aan de toekomst, zoals we kunnen aflezen uit het Bestuursverslag over het jaar 1945:

‘Contact werd gezocht met den voorzitter van de in het geheim in voorbereiding zijnde Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars om van gedachten te wisselen over de door onze beider organisaties na de bevrijding aan te nemen houding ten aanzien van enkele essentiële punten van regeringsbeleid, o.a. censuur op uitgaven, etc.’

Want het heden had werkelijk niets meer te bieden:

‘Ten aanzien van de meeste door of vanwege den bezetter genomen maatregelen kon de Bond geen invloed ten goede uitoefenen, en zooals reeds in het vorig jaarverslag uiteengezet, kon het bestuur onder de heerschende omstandigheden weinig publiciteit aan de behandelde aangelegenheid geven.’

Het jaar 1944 was voor de *Uitgeversbond* er een van non-activiteit geweest. Op de algemene ledenvergadering moest zelfs worden opgemerkt dat ‘ballotage van nieuwe leden niet kon plaats vinden’. Het netto-bestand van 167 gewone leden en twaalf leden met beperkte bevoegdheid bleef dus gewoon gehandhaafd alsof er geen mutaties hadden plaatsgevonden, alsof er geen leden waren overleden.

Ook Reinier van Houten sloot de boeken. Voor hem was de bezetting eveneens voorbij. We weten dat hij naar Groningen was gevlucht en van daaruit regelde hij de liquidatie van *Uitgeverij Storm*. Hij maakte het personeel nog wijs

dat het om een tijdelijke sluitingging. Boekhouder J. de Haan betaalde iedereen eind december uit en vertrok daarna naar de Obersalzberg vanwaar hij Van Houten nog een brief stuurde met de mededeling dat hij in totaal f 13 582,50 had uitbetaald.⁵⁹

De andere schepping van Reinier van Houten werd niet opgeheven. *Uitgeverij Hamer* adverteerde in januari nog met een omvangrijke lijst boeken die leverbaar waren, en dat op een moment dat er geen boekhandel meer functioneerde.⁶⁰ *Thor's gast* van Erler, *Mijn Russische zwerftocht* van Plörtner en *Arbeidersmeisje's zomertijd* van Sellschop waren een paar van de titels. Het laatste boek overigens bleek onverkoopbaar te zijn geweest. Van de oplage van 3000 exemplaren waren er begin januari nog slechts 254 verkocht. Dat was zonder twijfel mede veroorzaakt door een van de vernietigendste recensies die een nationaal-socialist in een nationaal-socialistisch blad over een nationaal-socialistisch boek verschenen bij een nationaal-socialistische uitgeverij had geschreven. Drs. J.T. Hylkema presteerde dat in *De Schouw*⁶¹:

‘De titel doet vermoeden, dat men hier een boekje in handen heeft dat voor een gewezen arbeidsmeisje een dierbare herinnering is aan haar diensttijd en dat den buitenstaander een indruk geeft van het leven en de sfeer in een meisjeskamp van den Arbeidsdienst.

Slaat men echter het boek open, dan is het zeer weinig uitnodigend: geen hoofdstukken, nergens een open regel, alles achter elkaar geschreven, dus nergens een adempauze.’

Na een reeks bezwaren kwam drs. Hylkema tot de slotsom:

‘Het is jammer, dat dit boekje verschenen is, want het heeft geen reden van bestaan: het arbeidsmeisje is na een dag van hard werken te moe om zich in dergelijke zware verhandelingen te verdiepen; het gewezen arbeidsmeisje vindt hierin niets terug van hetgeen in haar herinnering leeft en de anderen, die geen leven in een arbeidskamp meer zullen kennen, geeft het geen beeld; het brengt hen niet nader tot den Arbeidsdienst. Hoogstens begrijpen zij na lezing van het boekje nog minder van den Arbeidsdienst dan zij eerst reeds deden.’

Verder was de januarimaand 1945 een maand van stilte. Het was bitter koud, de straten waren leeg, de mensen leden honger.

‘Deze maand bracht de Bestuurder per fiets wederom een bezoek aan de kantoren in Amsterdam. De daar aanwezige ambtenaar, de Heer Gorter verricht nog eenmaal per week de weinige voorkomende werkzaamheden,’ schreef Klomp in zijn *Maandrapport* over de maand januari, dat ook verder geheel in mineur was. ‘Van de Gemachtigde der Vereeniging werd nooit meer iets vernomen. Voor het onderhouden van contact en vooral om te laten zien, dat het Letterengilde en zijn ambtenaren op hun post zijn, zijn deze bezoeken toch wel nut-

fig. De opvatting bij de leiding der Vereeniging schijnt immers te zijn dat het Letterengilde heeft afgedaan en dat het bijna geen zin meer heeft om niet-gevestigde zaken zich te doen aanmelden bij de Nederlandsche Kultuurkamer. De Vereeniging slaagt er nog in het Nieuwsblad te doen drukken en in kleine oplaag te verspreiden. Dit is ongetwijfeld van belang. Pogingen te Amsterdam nog iets te doen op het gebied van levensmiddelen, schoeisel, brandstof voor schrijvers mislukten.'

Welke schrijvers? Jan van der Made niet, want die zat in het uiterste noorden van het land, in Norg, waar hij bedelbrieven stuurde naar het DVK, omdat hij totaal aan de grond zat.⁶² Het enige dat het DVK hem kon beloven was hulp op termijn namelijk 'dat de door U genoemde financieele kwestie ten spoedigste geregeld zal worden, doch dat hierin vertraging is opgetreden doordat de afdeeling Comptabiliteit op het oogenblik tusschen Den Haag en Groningen zwerft, zoodat de financieele manipulaties van het Departement tijdelijk eenige stagnatie ondervonden'.⁶³

Een en ander hield niet in dat het DVK niet meer wilde functioneren. Er waren ambtenaren die gewoon bleven werken alsof er niets aan de hand was; geen gedeeltelijke bevrijding van Nederland, geen hongervinter, geen vlucht van NSB-ers.

'Hiermede verzoek ik U in verband met de uitgifte van Uw roman "De Ongewenschte" mij via de Uitgeverij "Westland" een aanvraagformulier in drievoud, welke formulier bij genoemde uitgeverij bekend is te willen doen toekomen, waarna vergunning tot uitgifte zal worden verleend,' schreef het *plaatsvervangend Hoofd Perswezen*, M.A. van Huut in februari de *Kriegsberichter* Nico van Jole.⁶⁴ De *Afdeeling Boekwezen* bestond in feite niet meer; iedereen was ervandoor, maar andere afdelingen namen de werkzaamheden van Van Ham c.s. over, zoals Van Huut nu deed.

Het *Hoofd Afdeeling Cultuur*, J.C. Goverts deed ook wat. Hij vroeg aan *Uitgeverij Volk en Bodem* in Meppel of ze in het bezit waren van het manuscript *Het dorp* van J. Uilenberg dat al door het DVK was goedgekeurd⁶⁵:

'Gaarne zal ik vernemen of dit zoo is, in welk geval de schrijver mijn bemiddeling verzocht heeft om het manuscript terug te krijgen, totdat wederom toestemming tot het drukken gegeven kan worden.'

Volk en Bodem zat sinds 1 januari 1945 in Meppel. De uitgeverij, onder directie van E.J. Roskam Hzn. en mej. D. Roskam vond Amsterdam te onveilig. Uitgeversmaatschappij *Servire* vond Den Haag misschien ook wel onveilig, maar deze uitgeverij wilde niet verder verhuizen dan naar Rijswijk, waar het een pand aan de Nassaukade 41 betrok.

In februari zien we in toenemende mate waarschuwingen van de zijde van de uitgevers aan het adres van de boekhandels voor de risico's die men liep als men nog boeken bestelde zoals op 18 februari een waarschuwing in het *Nieuwsblad*:

‘Bestellingen per post en per bestelhuis op uitgaven, die nog voorhanden zijn, zullen wij gaarne uitvoeren, mits voor risico van den besteller. H. Meulenhoff - Amsterdam.’

En: ‘Ondergetekende bericht, dat bestellingen alleen nog kunnen worden uitgevoerd voor risico van den besteller. L.J. Veen's Uitgevers Mij, N.V.’

Tot slot: ‘Wij deelen hierdoor den boekhandel mede, dat bij bestelling, voor zoover uitvoerbaar uitsluitend verzenden voor rekening en risico van ontvanger. N.V. Uitgevers-Maatschappij “Oceanus”.’

Oceanus wist in ieder geval nog niet van ophouden. Op 21 februari tekende Van Oudshoorn een contract met Goddard, betreffende ‘een bloemlezing uit diens reeds in boekvorm dan wel in tijdschriften gepubliceerd literair werk’⁶⁶; op 14 maart een contract voor het vertalen van *Romeo and Juliet* van Shakespeare⁶⁷ en *Un coeur simple* van Flaubert en op 18 april nog ontving hij van Goddard honderd gulden voorschot op de Flaubert-vertaling.⁶⁸

Zagen we dat *Oceanus* open bleef, maar bestellingen op risico van de boekhandel uitvoerde, *P.N. van Kampen & Zoon* NV in Kampen had zelfs daar de moed niet meer toe zoals de uitgeverij eind maart aan de boekhandel mededeelde⁶⁹:

‘Wegens gebrek aan voorraad en tengevolge van vordering van personeel, is ons kantoor gesloten tot nader bericht [...] Bestellingen kunnen niet meer uitgevoerd worden.’

In schril contrast daarmee staat N.V. *Johan Mulder's Uitg. Mij.* te Gouda die er eind maart nog wel degelijk zin in had, getuige zijn oproep⁷⁰:

‘De uitgever, die de Nederlandsche uitgave van Günther Schwab, Kamerad mit dem haarigen Gesicht in voorbereiding heeft, wordt vriendelijk verzocht zich in verbinding te stellen.’

Het was het soort optimisme waar Johan van Eikeren aan het slot van zijn in maart 1945 geschreven en later gedrukte boekje over ‘de verzorging van het boek in de oorlogsjaren’ van getuigde⁷¹:

‘De kranten melden dat van twee zijden een nieuw offensief is ingezet. De Russen trekken op Berlijn aan en de Amerikanen zijn bij Remagen de Rijn overgestoken. De beslissende slag is begonnen. Het einde van de oorlog schijnt nabij. Laat het waar zijn, want hoe neigen wij ten ondergang en hoe ver is het met ons in het Westen gekomen. En nog maken wij plannen. Nog zien wij met bemoediging vooruit en, hoe zwaar het soms ook valt, nog vinden wij de kracht uit te denken en voor te bereiden wat wij straks gaan doen, straks wanneer de verschrikkelijke oorlog voorbij zal zijn.’

En dat gebeurde op de avond voor de vijfde mei 1945.

Eindnoten:

- 1 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 25-5-1944.
- 2 *De Nederlandse SS*, ongepubliceerd, p. 33.
- 3 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 27-5-1944.
- 4 Brief C.J. Bokhove, dd. 16-5-1944.
- 5 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 19-5-1944.

- 6 P. Walther Darré, *Nieuwe adel uit bloed en bodem*, Den Haag, 1944, p. 240.
- 7 *Idem*, pp. 240-241.
- 8 Gerhard Mondt, *Norbert Markus*, Amsterdam, 1944, p. 82.
- 9 Bericht no. 12, van 17 mei-9 juni 1944.
- 10 Nota, dd. 19-5-1944.
- 11 Wim Schouten, 'Een reactie'. In: *Sic*, voorjaar 1991, p. 93.
- 12 Adriaan Venema, 'De waarheid zweeft erboven'. In: *Sic*, voorjaar 1991, p. 81.
- 13 Lewin, p. 132.
- 14 Eerste druk 1981, gebruikt 8ste druk, *Geheime Dagboeken, 1942-1948*, Den Haag, 1987, p. 192.
- 15 *Idem*, p. 133.
- 16 *Idem*, p. 40.
- 17 *Idem*, p. 133.
- 18 Cijfers ontleend aan: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, Rotterdam/Den Haag, 1984, p. 83.
- 19 Gijs van der Ham, *Zeeland, 1940-1945*, Zwolle, 1990, p. 113.
- 20 *Dagboeken*, p. 171.
- 21 *Idem*, p. 73.
- 22 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 14-5-1990.
- 23 *Dagboeken*, p. 86.
- 24 *Idem*, p. 134.
- 25 *Idem*, p. 109.
- 26 Noot 22.
- 27 De Jong, deel 7, p. 333.
- 28 *Idem*, p. 228.
- 29 *Idem*, p. 351.
- 30 *Utrechts Nieuwsblad*, 25-10-1985.
- 31 H. Warren, *Het dagboek als kunstvorm*, Den Haag, 1987, p. 31.
- 32 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 14-6-1944.
- 33 *Idem*, dd. 26-6-1944.
- 34 Brief J. Kettmann, dd. 29-6-1944.
- 35 Brief Firma Gebrs. Groot, dd. 26-6-1944.
- 36 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 28-6-1944.
- 37 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 1-6-1944.
- 38 NRC, 3-6-1944.
- 39 Brief P. van der Bijl, dd. 10-6-1944.
- 40 Brief Westland, dd. 27-6-1944.
- 41 Brief L. Luyendijk, dd. 20-6-1944.
- 42 Brief A.D. Oosthoek, dd. 3-7-1944.
- 43 Brief Amsterdamsche Keurkamer, dd. 6-7-1944.
- 44 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 10-8-1944.
- 45 In: *Vrij Nederland*, 14-8-1944.
- 46 Brief C.S. Crone, dd. 22-3-1944.
- 47 Brief J. van der Made, dd. 11-1-1945.
- 48 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 19-10-1944.
- 49 *Sic*, p. 23.
- 50 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 30-11-1944.
- 51 *Idem*, 30-11-1944.
- 52 *Idem*, 9-11-1944.
- 53 Maandrapport over november 1944.
- 54 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 9-11-1944.
- 55 *Idem*, 18-1-1945.
- 56 *De Vrije Kunstenaar*, 15-12-1944. In: facsimilé-uitgave, p. 168.
- 57 R.E.M. van den Brink, *De uitgeverij heeft vele gezichten*, Amsterdam/Brussel, 1979, p. 63.
- 58 NRC, 3-6-1945.
- 59 Ongedateerde brief J. de Haan.
- 60 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 18-1-1945.
- 61 *De Schouw*, jrg. I, no. 19, 15-10-1942.
- 62 Brief J. van der Made, dd. 11-1-1945.
- 63 Brief DVK, dd. 13-1-1945.
- 64 *Idem*, dd. 13-2-1945.
- 65 *Idem*, dd. 27-2-1945.
- 66 De Moor, p. 686.
- 67 *Idem*, p. 685.
- 68 *Idem*, p. 686.
- 69 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 29-3-1945.

70 *Idem*, 29-3-1945.

71 Van Eikeren, p. 43.

6 De nasleep

‘Het legale leven na de bevrijding bracht naast warme waardering ook problemen en teleurstellingen,’ vatte Richter Roegholt de sfeer na de vijfde mei samen in zijn geschiedenis van *De Bezige Bij*¹. ‘De paradoxen van de illegaliteit maakten plaats voor prozaïscher gegevens. Contant geld, eens overvloedig voorhanden, werd schaars; juridische vormen bleken weerbarstiger dan men had voorzien; literatuur werd kritischer beoordeeld dan toen ze zich tooide met de glans van het illegale waagstuk; schaalvergroting brak oude banden; vriendschappen waren niet bestand tegen de spanning tussen ideaal en werkelijkheid.’

Nu beschreef Richter Roegholt natuurlijk de wereld waaraan we in deze studie niet of nauwelijks aandacht hebben besteed, maar bestond er in de beleving zo'n groot verschil? Het leek in de ‘legale’ wereld van uitgeverijen en boekhandel ook alsof men zo snel mogelijk alles wat in het verleden was gebeurd (inclusief elke vorm van illegaliteit) wilde vergeten. Zoals we hebben geconstateerd dat in de meidagen van 1940 men zo snel mogelijk wilde overgaan tot de orde van de dag, zo snel mogelijk de ‘zaak’ weer wilde opbouwen, zo zien we na de meidagen van 1945 hetzelfde patroon, met dit verschil dat men nu, in tegenstelling tot vijf jaar eerder, eerst heel openlijk wilde afrekenen met de jaren daarvoor. En dat kon alleen door een zuivering van eigen gelederen.

Een tiental hoofdfiguren uit de geschiedenissen die in de voorliggende pagina's zijn behandeld, werden snel na de bevrijding gearresteerd. Alleen Kettmann was, zoals in deel II beschreven, ontkomen; hij zou later door de Belgen worden uitgeleverd en geconfronteerd worden met een gevangenisstraf van elf jaar. Margot Warnsinck werd veroordeeld tot internering van drieëneenhalf jaar, maar ze werd eerder vrijgelaten. Vrij snel daarna kwamen er van haar hand boeken uit bij *Uitgeverij Gebrs. Kluitman*.

In de oorlog had ze een zekere faam opgebouwd als schrijfster van kinderboeken, onder het pseudoniem Liesbet Storm. Ze publiceerde onder andere bij haar eigen uitgeverij, maar haar bekendheid was zo groot, dat ze haar werk ook gemakkelijk elders kon slijten, zoals bij *Van Holkema & Warendorf*, waar *De jonkvrouwe in de toren* verscheen en *Gebrs. Kluitman*, dat zowel *Meisjes spelen het klaar* als *Tanden op elkaar* publiceerde tijdens de bezetting.

Was het een wonder dat *Kluitman* na de oorlog de succesvolle schrijfster, die stevast goed was voor meerdere drukken, opnieuw in het fonds wilde halen? Dat gebeurde natuurlijk opnieuw onder pseudoniem, want zowel Liesbet

Storm als Margot Warnsinck waren belaste namen, dus werden haar pseudoniemen nu Margot van Ansdonck en Erica J.W. Maartens. Ze had wel een publikatieverbod opgelegd gekregen, maar daar trok *Kluitman* zich niet zoveel van aan, zoals de uitgeverij haar in september 1948 liet weten²:

‘Wij hebben nog moeite gehad met de zuiveringscommissie, voor het feit, dat wij boeken van Uw hand hadden uitgegeven. Gelukkig hebben wij ons nog hieruit kunnen redden.’

Toen Margot Warnsinck uit internering vrij kwam, moest ze vaststellen dat *De Amsterdamsche Keurkamer* onder beheer van mr. P.G. Vos was geplaatst. Hoewel de uitgeverij in 1944 door ingrijpen van de ss aan het faillissement was ontsnapt, waren haar schulden blijven bestaan. De uitgeverij als onderneming werd op 1 januari 1946 als zodanig opgeheven. Welke kans zou het bedrijf onder deze naam en deze leiding nog hebben gehad? Op 10 februari 1951 werd *De Amsterdamsche Keurkamer* opnieuw in staat van faillissement verklaard en nu was er geen ontsnappen meer aan. Margot Warnsinck had niet lang meer te leven (ze stierf begin 1952), maar de laatste jaren van haar leven gebruikte ze nog om zoveel mogelijk schulden van de uitgeverij te betalen.

Bestuurder van het *Letterengilde* Hans Klomp werd tot drie jaar internering veroordeeld, maar in hoger beroep werd die straf teruggebracht tot twee jaar.

‘Juni '47 kwam hij vrij,’ schreef Lisette Lewin³. ‘Zijn familie had in de krant gelezen dat hij een publikatie-verbod had gekregen. Hij had daarvan geen bericht ontvangen. Hij ging eens informeren bij het Ministerie van O, K en W en daar “op een zolder lag een stuk dat op mij betrekking had. Een juffrouw sloeg twee mappen tegen elkaar en overhandigde mij, in een wolk van stof, het vonnis. Eenmaal terug in de vrijheid, heeft die uitsluiting me wel een depressie bezorgd. Van de heren die tesamen de door het Militair Gezag ingestelde ereraad vormden, kende ik er een. Na Stalingrad heeft hij me niet meer gegroet. De ereraad heeft me nooit gehoord of ontboden. Een verzoek om in hoger beroep te gaan werd op formele gronden afgewezen”.’

Reinier van Houten werd voor vijf jaar geïnterneerd en bovendien kreeg hij voor twintig jaar ‘ontzetting van het recht tot het uitoefenen van een leidende functie in het uitgeversbedrijf en van het beroep van journalist’.

Van Houten berustte in het vonnis. Hij vond zelfs dat hij met die vijfjaar niet mocht klagen omdat het *Tribunaal* vooral gekeken had naar zijn *Verwalterschaft* en zijn lidmaatschap van de ss bijna geheel buiten beschouwing had gelaten.

Bovendien was de straf veel zwaarder geworden, mogen we denken, als het Tribunaal had geweten wat Boudewijn van Houten zou schrijven⁴:

‘Kort na de capitulatie [die van mei 1940, AV] stond mijn vader op het station in Dordrecht. Naast zich hoorde hij twee mensen praten over een militaire

trein die ze wilden gaan opblazen. Het verzet was in die dagen kennelijk nog wat onvoorzichtig. Zodra hij de essentie van het gesprek opving, was de eerste gedachte van mijn vader:

“Maar die mensen zijn gék!”

Hij was niet verontwaardigd dat ze iets tegen de Duitsers wilden ondernemen, hij was verontwaardigd dat ze kennelijk geen rekening hielden met de represailles die zouden volgen. Eén Duitser, hup, honderd Nederlanders tegen de muur. Dat mocht je wel verwachten. Het voornemen van de twee samenzweerders op het perron leek mijn vader volkomen onverantwoordelijk en hij waarschuwde de politie.

Zijn die twee verzetsmensen terechtgesteld? Hebben ze jaren in een concentratiekamp gezeten? Zijn ze daar levend uitgekomen? Mijn vader stond er niet bij stil. Hij had het land van twee gevaarlijke gekken bevrijd en daar hoefde hij niet bij stil te staan. Hele maatregelen, nietwaar?

Dit verraad - want zo zou je het toch kunnen noemen - is nooit aan het licht gekomen. Het zou mijn vader wel eens flink hebben kunnen opbreken. Stel dat die verzetsmensen in de rechtszaal waren komen vertellen wat mijn vader hun voor ellende bezorgd had. Stel dat alleen nabestaanden zich nog hadden kunnen melden.’

Het hoeft geen betoog dat mr. Van der Werk, nadat hij f 40 000,- op de rekening van het *Beheersinstituut* gestort had (het bedrag dat hij van Van Houten had ontvangen) zijn pand aan de Stadhouderskade 40 terugkreeg.

Herstel van de schade die was aangericht was een van de belangrijkste zaken die moest worden geregeld. Herstel van toegebracht leed was niet te verwezenlijken, maar leed kon in ieder geval worden verzacht als het financiële onrecht ongedaan werd gemaakt.

Twee voorbeelden van pogingen daartoe. *Boekhandel J. van der Honing* had een zaak op de Denneweg 114 in Den Haag. In 1943 moest hij onderduiken wegens hulp aan joodse onderduikers en toen hij in 1945 terugkwam, merkte hij dat zijn winkelruimte inmiddels aan anderen was verhuurd. Het *Beheersinstituut* benoemde hem daarop tot beheerder van de *Deutsche Buchhandlung* van Otto Thiele, Denneweg 118, twee huizen verderop dus, en zijn opdracht was deze zaak te liquideren. Daarna kreeg hij toestemming in het vrijgekomen pand zelf een boekhandel te beginnen.

En omdat Van Houten de aanleiding was geweest, nog een ‘rechtsherstel’ van een door hem begane handeling, zoals duidelijk wordt uit een advertentie van *H.P. Leopolds Uitgevers Mij* N.V. in juni 1945⁵:

‘Nu wij bevrijd zijn van het Deutsche juk en zijn ontslagen van het toezicht, dat op last van den overweldiger op ons werd uitgeoefend door den “Verwalter”

Reinier van Houten, deelen wij den Boekhandel en onzen collega's mede, dat de door hem op onrechtmatige wijze verrichte daad van het overbrengen van de

Salamander-Reeks

en de uitgave van de herdruk van

Miguel de Cervantes

Don Quichot

naar onze uitgeverij ongedaan is gemaakt door beide fondsartikelen weder over te dragen aan de rechtmatige eigenaresse

Querido's Uitg. Mij. N.V., Singel 262, Amsterdam-C.'

Zijfers was *Het Bolwerk* al kwijtgeraakt en hij kreeg vier jaar gevangenisstraf. Hij was daar, in tegenstelling tot Van Houten, in het geheel niet content mee, maar we hebben hem al leren kennen als een man, die nimmer tevreden was. Hij schreef het *Tribunaal* dan ook dat hij 'gaarne erkennend blijk te hebben gegeven van een verkeerde gezindheid en mentaliteit bij het op te felle en fanatieke wijze uiten van zijn voormalige politieke overtuiging er de nadruk op legt, dat die gezindheid en mentaliteit gebaseerd waren op gebrek aan intelligentie en politiek inzicht, die door de destijds in Nederland bestaande misstanden en ongewenschte tegenstellingen gevoed zijn en hem niet als kwade trouw mogen worden aangemerkt,

dat hij zich niet de illusie maakt in meetbare mate door zijn boekenverkoop tot propaganda en verspreiding van nationaal-socialistische beginselen te hebben bijgedragen, aangezien de ns. literatuur vrijwel nooit door andersdenkenden gekocht werd, behoudens dan tegen de bevrijding, toen de verkoop van ns. literatuur door andersdenkenden op ruime schaal uit speculatieve overwegingen plaatsvond;

dat hij die de gave van het woord mist en ook in geschrifte niet bij machte is eenige propaganda te maken, het onbegrijpelijk acht dat het tribunaal hem thans "in het algemeen belang" zoolang uit de maatschappij wil verbannen, als ware hij een gevaarlijk politiek misdadiger;

dat hij dan ook in gemoede meent, dat een interneering van 4 jaar volkomen onevenredig is aan de mate van zijn schuld aan het in gevaar brengen van het Nederlandsche Volk;

dat hij evenzeer in goede gemoede meent dat het tribunaal aldus adviseerende, onvoldoende rekening heeft gehouden met zijn persoonlijke omstandigheden met name met het feit, dat hij door zijn politieke misslagen geen cent rijker, maar tonnen gouds armer is geworden.'

Zijfers had het over speculatieve aankopen voor de bevrijding en daarin kan hij wel eens gelijk hebben gehad. Ook vlak ná de bevrijding was er genoeg belangstelling voor nationaal-socialistische lectuur. De vraag was zo groot dat het

Beheersinstituut besloot om de voorraad van *Uitgeverij Roskam* te veilen. Dat gebeurde op 18 oktober 1947 - door *C. Theod. Bom*, veilinghouder aan de Amsterdamse Kerkstraat 310. Het ging hierbij om puur nationaal-socialistische lectuur want de 'neutrale' boeken waren al eerder door het *Beheersinstituut* aan de boekhandel verkocht. Dat kunnen we aflezen uit een artikel uit het *Nieuwsblad*, begin 1946⁶:

'Foute uitgevers hebben foute boeken uitgegeven. Deze foute boeken, die rechtstreeks of verholen reclame maakten voor de nationaal-socialistische gedachte, dienen vernietigd te worden. De beheerders van vroegere nationaal-socialistische zaken vinden daar echter ook uitgaven, die politiek gesproken volkomen onschadelijk zijn en die, wanneer zij niet door nationaal-socialisten uitgegeven waren, een normaal debiet gevonden zou hebben. Zulke boeken te vernietigen, alleen omdat er een onwelriekende uitgeversnaam op prijkt is ware vandalisme. Bij den nog steeds voortdurende boekenhonger kunnen de beheerders der ex-nationaal-socialistische uitgeverijen deze onschadelijke boeken gemakkelijk verkopen. Het Bestuur der Vereniging meende echter het boekhandelaarsbelang te dienen, door aan beheerder voor te stellen, onschadelijke boeken via het Centraal Boekhuis aan den erkenden boekhandelaar te verkopen, waarbij als voorwaarde gesteld werd, dat de beheerders instaan voor den inhoud dier boeken wat hun politieke strekking betreft. Het eerste geval is nu tot uitvoering gekomen. De beheerders van de uitgeverij Roskam hebben twee boeken in groote oplagen aan het Centraal Boekhuis verkocht. De beheerders hebben deze titels door bevoegden laten keuren en hen voor den verkoop vrij gegeven. Dit is door een stempelafdruk op de titelpagina kenbaar gemaakt. Het Centraal Boekhuis verdeelde de exemplaren onder den erkenden boekhandels, die daarmee een kans krijgen boeken te verkopen, die anders zeker via geheel andere kanalen het publiek bereikt zouden hebben. Bovendien kan zoowel de boekhandel als het publiek gerust zijn wat de politieke strekking van den inhoud betreft; het stempeltje op de titelpagina is daarvoor de garantie. Dit geldt ook ten aanzien van verdere uitgaven van ex-nationaal-socialistische uitgevers, die op deze wijze via het Centraal Boekhuis den boekhandel zullen bereiken. Dat deze verkoop overigens geschiedt geheel volgens de van overheidswege gegeven voorschriften, zal den lezer duidelijk zijn.'

De nationaal-socialistische lectuur kreeg dus geen stempel, maar werd niet vernietigd; ze kwamen bij *Bom* terecht.

Het Parool was daar niet gelukkig mee. Onder de kop 'Nazi-lectuur geveild'⁷ schreef de krant het onbegrijpelijk te vinden dat deze boeken nog in omloop kwamen. *Het Parool* gaf ook de namen van de belangrijkste kopers: *Gebros. Grauw*, uitgever en boekhandel in Amsterdam, de *Fa. Fischer* in Utrecht en *Uitgeverij De Telg*. Het blad vervolgde met:

‘Een der aanwezige koopers deelde aan het slot van de verkooping mede dat “de beste boeken er uitgenomen waren”. Men zou zich kunnen afvragen of de boekverkoopers in ons land zich wel voldoende van hun verantwoordelijkheid bewust zijn.’

De *Vereeniging* moest wel op deze aanval reageren. Dat deed men dan ook door de *Parool*-verslaggeving een ‘wat al te tendentiekus artikeltje’ te noemen⁸, maar:

‘Wat de strekking betreft, kunnen we met Het Parool meegaan - de wijze waarop het blad deze zaak aan haar lezers voorzette, kunnen we niet bewonderen. De koopers werden met name genoemd en het blad was genoodzaakt later te vermelden, dat de Gebrs. Graauw te Amsterdam, door zijn redacteur ook als koopers genoemd, geen inkoop op deze veiling hadden gedaan.’

Toch was het de eerste en meteen de laatste keer geweest dat zo'n veiling werd gehouden; de protesten waren te duidelijk.

Door tussenkomst van het *Rijksbureau voor Oude Materialen en Afvalstoffen* confisqueerde *Militair Gezag* de complete boekenvoorraad van *Westland* en *Werkend Volk* en gaf zo de papierindustrie grondstoffen. Ook alle propagandamateriaal dat op de kantoren van het voormalige *Rijkscommissariaat* werd aangetroffen zou de papiermolen ingaan.

Ook werd de levering van niet-nationaal-socialistische boeken aan het *Centraal Boekhuis* gestaakt. De *Centrale Eereraad* was tussenbeide gekomen.⁹ De redenen van deze interventie waren duidelijk: er was geen bevoegde instantie die een duidelijke grens kon trekken tussen verheulde propaganda en werkelijk waardevrije lectuur, maar, en daar tilde de *Centrale Eereraad* erg aan: dat maakte dat ook het publikatieverbod van het merendeel van de auteurs ontdoken kon worden. Naar de letter was er dan wel geen sprake van nieuwe publikaties, maar naar de geest wel, omdat, zo redeneerde de *Centrale Eereraad*, de auteurs die zich niet hadden aangemeld bij de *Kultuurkamer* en die nu de kans moesten krijgen hun achterstand in een voorsprong om te bouwen, zouden moeten concurreren met boeken van ‘foute’ auteurs, in ieder geval van auteurs die zich wél hadden aangemeld.

Het soort auteurs dat men bij voorbeeld aantrof bij *De Schouw*, niet de radicaalste onder de nationaal-socialistische uitgeverijen. We hebben gezien dat Jan van Ham met zijn literaire voorkeuren een aantal van deze auteurs bij de aan het DVK geparenteerde uitgeverij had ondergebracht.

Arie Dirk Oosthoek moest natuurlijk ook voor het *Tribunaal* verschijnen. Dat gebeurde op 9 januari 1947. Hij zat toen al ruim anderhalf jaar geïnterneerd nadat hij op 16 april in Groningen was gearresteerd. De beschuldigingen tegen hem waren dat hij directeur was van *De Schouw* en daarnaast *Gemachtigde*. Ook werd hem aangewreven dat hij lid was van de plaatselijke *Commissie van Toe-*

zicht op het middelbaar onderwijs in Utrecht. Dat laatste was natuurlijk spijkers op laag water zoeken en medebestuurslid Remmel van Heyst, evenals Oosthoek geïnterneerd, probeerde in een naoorlogs getuigenis de werkzaamheden van Oosthoek voor deze *Commissie van Toezicht* dan ook te relativieren¹⁰:

‘Daar heb ik Oosthoek ontmoet. Ik ken hem echter niet zoo, dat ik over hem kan oordeelen. Deze commissie heeft echter nooit werkzaamheden verricht. Hij bestond, en dat was voldoende.’

Ook werd Oosthoek ervan beschuldigd dat hij zijn twaalf jaar oude zoon in 1944 als lid van de Jeugdstorm had opgegeven, hoewel in het vonnis die aanklacht werd genuanceerd tot ‘dat hij niet heeft bevorderd, doch slechts heeft goedgevonden, dat zijn zoontje zich aansloot bij den “Nationalen Jeugdstorm”, hetgeen naar het oordeel van het Tribunaal eenig verschil uitmaakt, doch niettemin hetzelfde feit, n.l. blijk geven van een nationaal-socialistische gezindheid oplevert’.¹¹

Natuurlijk kwam zijn werk als *Gemachtigde* ook aan de orde. Het *Tribunaal* vond dat ‘weliswaar de schade, door de beschuldigde in deze Vereeniging aangericht blijkbaar niet zoo groot is geweest, en dat gebleken is, dat de beschuldigde slechts weinig invloed heeft kunnen uitoefenen en ook niet veel pogingen heeft gedaan na een aanvankelijk wat onbesuisd optreden, doch dat de beschuldigde zich deze benoeming, die hij evenals andere benoemingen, waarvan in deze tenlastelegging sprake is, heeft doen aanleunen, omdat degenen, die hem met gelijke opdrachten belastten, vertrouwen hadden in het effect, dat de naam Oosthoek in de boekwereld zou sorteeren’.

Arme Oosthoek. De aanklacht werd door de rechter verzacht, maar op de vernederendste wijze, zoals de reactie op zijn verweer dat hij de *Vereeniging* uit handen van de vijand had gered. Dat verweer, aldus het *Tribunaal*, kan niet worden weerlegd, ‘doch dat hij dit beter had kunnen overlaten aan anderen, die meer doorzettingsvermogen en tact hadden dan hij, beschuldigde, die blijkens de stukken een slappe figuur is geweest, en ook thans nog dezelfde indruk op het Tribunaal maakt’.

Oosthoek kreeg twee jaar internering, dus mocht hij op 16 april 1947 zichzelf vrij man noemen. Dat was hij een half jaar en toen moest hij opnieuw voorkomen, maar nu voor de *Zuiveringsraad voor de uitgeverij, de boekhandel, het bibliotheek- en kioskbetrijf en de bedrijfsreclame*, voortaan de *Zuiveringsraad* genoemd. De raad werd voorgezeten door Bordewijk en in de raad zaten verder P. van Dijk, M.T. Brusse en secretaris was mr. F.P.J. Perquin.

Zoals gebruikelijk bij zittingen van *Eereraden* en *Zuiveringsraden* was de zittingsduur beperkt, het verhoor summier en de uitspraak soms gebaseerd op van horen zeggen. Oosthoek werd niet ondervraagd, hij hoefde alleen maar een verklaring af te leggen. Die was simpel: *De Schouw* voerde drukopdrachten uit van

het DVK en alleen op eigen initiatief had hij, zoals hij hetzelf noemde 'onschuldige' boeken uitgegeven, zoals *Ai van Dirreke* van Klaas Veenboer, *Het Germaansch Sagenboek* van Jan de Vries en *Waar de turf verdwijnt* van Jan Holm. Hoe slecht de *Zuiveringsraad* was voorbereid mag blijken uit een ander punt van de aanklacht: hij zou directeur zijn geweest van *Uitgeverij Delta*. Het antwoord van Oosthoek was simpel¹²:

'Van de Uitgeverij "Delta" ben ik nimmer directeur geweest. Ik ken zelfs de boeken niet die in de oproeping sub B vermeld staan. Deze uitgeverij bestond al niet meer toen ik bij "De Schouw" kwam.' Dat laatste was niet juist: *Delta* bleef de gehele oorlog door bestaan en bovendien was Oosthoek dan wel geen directeur, maar hij regelde wel veel zaken voor *Delta*; de *Zuiveringsraad* had geen antwoord.

Oosthoek was zelf ter zitting verschenen. Dat leek hem ook beter omdat de *Zuiveringsraad* korzelig had gereageerd op een brief die zijn raadsman mr. A. Nolte had geschreven.¹³ Hij had een schriftelijk verweer gestuurd omdat Oosthoek 'door zijn werkzaamheden verhinderd [is] in persoon te verschijnen. Ik moge aan dit verweerschrift nog toevoegen, dat ik van zijn faits et gestes tijdens de bezettingstijd heb kennisgenomen uit het feitenmateriaal, verzameld door het Tribunaal te Utrecht. Daaruit is mij gebleken en mijns inziens ondubbelzinnig komen vast te staan dat betrokkene gedurende de bezettingstijd weinig betekend heeft. Hijzelf is een onbelangrijke figuur die men heeft willen gebruiken om zijn naam, die zoals U weet in de uitgeverij een reputatie heeft dankzij zijn vader. Hij heeft weinig schade aangericht.'

Al dat gepleit, alle pogingen om Oosthoek op te voeren als een schlemiel (wat hij natuurlijk ook was), hielpen weinig: de uitgevers hadden een appeltje te schillen met de *Gemachtigde*, juist omdat ze verplicht waren geweest deze onbeduidende figuur naar de ogen te kijken: hij werd voor twaalf jaar uitgesloten uit het boekenvak. Of het hem gedeerd heeft? Waarschijnlijk niet; hij had inmiddels een baan gevonden in een levensmiddelenbedrijf.

We zijn nu van de *Tribunalen*, de officiële rechtspleging, aangekomen bij dat diffuse gebied van de *Zuivering*, die we, wat de schrijvers betreft al in deel IIIa hebben behandeld. De voorgeschiedenis is dus bekend en we moeten vaststellen dat de *Zuivering* bij de uitgeverijen en boekhandels net zo'n chaotische geschiedenis is geweest als bij de schrijvers.

Nog geen twee weken na de bevrijding kwam het *Nieuwsblad* al met de eerste lijst van boekhandelaren en uitgevers waarvan de erkenning vervallen was verklaard. Dat was een snelle maatregel. We mogen ervan uitgaan dat de betrokkenen niet waren gehoord (de meesten waren trouwens al geïnterneerd) en wie de lijst had samengesteld is ook niet duidelijk. Misschien het bestuur van de *Vereeniging*, of juist: het noodbestuur, dat snel was samengesteld en dat bestond

uit J.H.R. Asberg, H.J.W. Becht, F.L. van der Bom, F.J. Dupont, F. von Eugen, J.R. Meulenhoff en B. Roskam.

De rubriek van vervallen-verklaringen bestond uit twee categorieën. Allereerst werden vervallen verklaard 'de volgende erkenningen als uitgever en boekhandelaar die verleend zijn onder druk en/of bedreiging met ingrijpen van Duitse of nationaal-socialistische zijde'.¹⁴ Hiermee komen we dus een flink aantal oude bekenden tegen. Allereerst natuurlijk alle filialen van *De Volksche Boekhandel* en daarnaast de drie filialen van *Het Bolwerk*. Bij de boekhandelaren bovendien:

G. Renes, Langestraat 72, Amersfoort
 R.F. Schanz, Kalverstraat 116-118, Amsterdam
 J. Borem, Kneuterdijk 3, Den Haag
 A. de Jong (*Het Moderne Boekhuis*), Spuistraat 19, Den Haag
 C.C. Huizinga (*De Polytechnische Boekhandel*), Denneweg 118, Den Haag
 W. Schotanus, Fok 73, Heerenveen
 C. Stemmler, Honigmanstraat 43, Heerlen
 H. van Poelgeest (*Nationaal-Socialistische Boekerij*), Langestraat 61, Hilversum
 A.B. Holtrop, Midstraat 204, Joure
 A.B. Reichel (*Boxem's Boekhandel en Antiquariaat*), Nieuwe Binnenweg 143, Rotterdam
 R.C. Rittinghaus (*Deutsche Buchhandlung in Holland*), Eendrachtsweg 27a, Rotterdam
 G. Ruitenbeek (*Fa.Gebrs. Ruitenbeek*), Nieuwstraat 33, Weesp

Bij de uitgeverijen treffen we nog een aantal namen aan, die we in ons verhaal niet zijn tegengekomen; ze hebben zich bewogen in het schemergebied van de nationaal-socialistische traktaatjes. Daarnaast waren er grote namen, zoals Reinier van Houten, van wie maar liefst vier erkenningen werden ingetrokken, *Liebaert*, *Hamer*, *Storm* en *Noorderland*, een schepping van Van Houten uit het laatste oorlogsjaar. Tot uitgaven is *Noorderland* nooit gekomen.

Verder werd de erkenning ontnomen aan:

L. Luyendijk en J. de Graaf (nv *Uitg. Mij. Atlanta*), Honthorstraat 10, Amsterdam
 R.E. Heddergott (*Uitgeverij Andries Blitz*), Willemsparkweg 149, Amsterdam
 Joh. Kasper (*Firma Johan Kasper & Co*), Stadhouderskade 40, Amsterdam

R.A. Bontsema en Joh. T. Hulsekamp (*Nederlandsche Uitgeverij 'Opbouw'*),
 Honthorstraat 10, Amsterdam
 Dr. H.W. van der Vaart Smit (*Uitgeverij De Paauw*), Valeriusplein 18, Amsterdam
 Dr. Waldemar Wücker (NV *Volk und Reich Verlag*), Herengracht 410-412,
 Amsterdam
 R.F. Schanz (NV *Uitg. Mij. 'Werkend Volk'*), Herengracht 56, Amsterdam
 J.G. van Ditmarsch (*Stichting Volksche Uitgeverij 'Westland'*), Herengracht
 418, Amsterdam
 A. Lutzeyer (*Heinrich Blömers Verlag*), Lange Voorhout 90, Den Haag
 G. van Beest Holle, H. Kooistra en G. Doephe (NV *Holle & Co., Uitg. Mij.*),
 Parkstraat 44, Den Haag
 R.J. Goddard (*Uitg. Mij. NV 'Oceanus'*), Buitenhof 45, Den Haag
 P.A. Matthijsse (*Uitgeverij Pax*), Marconistraat 3, Den Haag
 A.D. Oosthoek (*Uitgeverij 'De Schouw'*), J.P. Coenstraat 26, Den Haag
 A. Storm van Leeuwen, Muzenstraat 5b, Den Haag
 A.J.H. Himderdael (*Drukkerij-Uitgeverij 'Zonneveld'*), Kolonieweg 44, Soest
 H. Gerlings (*Uitgeverij 'De Vliegende Hollander'*), Begijnhof 8, Utrecht
 J.W. Westenberg (*Nederlandsche Nationaal-Socialistische Uitgeverij NENASU*),
 Oudegracht 172, Utrecht
 E.A.P. Dzur (*Uitgeverij Dzur*), Park Vronestein 62, Voorburg

Het was niet moeilijk om deze erkenningen in te trekken omdat de correspondentie aantoonde dat veel van deze erkenningen onder dwang waren verleend of met behulp van Duitse autoriteiten.

De tweede categorie lag volgens de statuten moeilijker. Zowel de boekhandelaren als de uitgevers, die in deze categorie vielen hadden hun erkenning meestal al voor de oorlog verkregen zonder dat er sprake was geweest van welke dwang dan ook. Daarom besloot men deze tweede groep aan te pakken onder de noemer 'onwaardig gedrag tijdens de bezetting van Nederland'.

De lijst was korter: men had op deze zeventiende mei 1945 nog niet de beschikking bij voorbeeld over een complete lijst van NSB-boekhandelaren. Men beperkte zich daarom tot een aantal boekhandels die eigendom waren van A.J.G. *Strengholt*:

W.J. van Dryen (*Boekhandel Beatrijs*), Rijnstraat 61, Amsterdam
 Mevr. G.E. van Kleeff (*Boekhandel 'De Roode'*), Maasstraat 38, Amsterdam
 F. Beversluis (*'t Moderne Boekhuis v/h Van Gestel*), Nieuweweg 18, Laren
 Theod.M. van der Loos, Beethovenstraat 21, Amsterdam

En verder:

W.N.J. van Ditmar, H.J.G.M. van de Pol en F.A. Bredow (N.v. *Van Ditmar's Boeken Import*), Singel 90, Amsterdam
 D.Ph. Verhagen (*Fa.M. van Gelderen & Zoon*), Damrak 35, Amsterdam
 J.G. van Gemeren (*Kraan's Boekhandel*), Lange Niezel 10, Amsterdam
 A. Meijer en C.J. Boers (cv *Algemeene Boek- en Kunsthandel 'De Boeckenhof'*), Herengracht 56, Den Haag
 J. van de Groep (*Evangelisatie Boekhandel*), Azaleastraat 69, Den Haag
 W.J. Ort, Prins Hendrikstraat 84, Den Haag

De uitgevers die onder hetzelfde kopje 'onwaardig gedrag' onmiddellijk na de bevrijding hun erkenning kwijtraakten waren:

George Kettmann en M. Kettmann-Warnsinck (*De Amsterdamsche Keurkamer*), Prinsengracht 993, Amsterdam
 W.N.J. van Ditmar, H.J.G.M. van de Pol en W. Bredow (N.v. *Van Ditmar's Boeken Import*), Singel 90, Amsterdam
 H. Roskam (*Roskam's Boeken Import, Export en Uitgeverij*), Keizersgracht 786, Amsterdam
 A.J.G. Strengtholt (*A.J.G. Strengtholt's Uitgevers Mij, nv*), Leidschegracht 11, Amsterdam
 R.J. Goddard (*Uitgeversbureau Boek en Periodiek*), Laan van Eik en Duinen 238, Den Haag
 A.G.J. van Dorssen (*Uitgeverij Boot*), Spui 5, Den Haag
 J. Boxem (*Uitgeverij De Kern*), Kneuterdijk 3, Den Haag
 W.J. Ort, Prins Hendrikstraat 84, Den Haag
 Jhr. C.H.H.J.J. van Nispen tot Sevenaer (N.v. *De Residentiebode*), Riviervischmarkt 2, Den Haag
 J.H. Gottmer jr. en drs. J.J. Voogd (*J.H. Gottmer & Co*), Hooglandspark 12, Haarlem
 E.J. Roskam Hzn. en mej. D. Roskam (*Uitgeverij Volk en Bodem*), Eendrachtstraat 2, Meppel
 A. Rutgers (nv *Uitg. Mij A. Rutgers*), Wethouder Koninglaan 1, Naarden
 W.N.J. van Ditmar en H.J.G.M. van de Pol (*Van Ditmar's Couranten Import- en Kioskonderneming*), Saftlevenstraat 10b, Rotterdam.

Voor elf leden van de *Vereeniging* betekende het intrekken van de erkenning ook dat zij op grond van hetzelfde onwaardige gedrag het lidmaatschap van de *Vereeniging* kwijtraakten: G.A. van Beest Holle, J.F. Bothe, W.N.J. van Ditmar,

A.G.J. van Dorssen, A. de Goederen, R.J. Goddard, J.H. Gottmer jr., A. de Jong, J. Kerkmeester, A.D. Oosthoek en W.J. Ort.

Men was met deze lijst tamelijk precies geweest. Alleen was J.J. Voogd ten onrechte op de lijst geplaatst. Dat meldde het *Nieuwsblad* ruim twee maanden later.¹⁵

Dat kwam omdat Gottmer op 5 juni 1944 de *Vereeniging* had verzocht Voogd op te nemen als plaatsvervangend directeur. 'Het Noodbestuur stelt er prijs op te verklaren, dat hem geen redenen bekend waren, noch zijn, die aanleiding kunnen geven ten aanzien van den heer Voogd te spreken van "onwaardig gedrag tijdens de bezetting",' voegde het *Nieuwsblad* aan deze mededeling toe.

Gottmer hoefde op deze clementie niet te rekenen, zeker niet nadat hij naar het sterkste wapen had gegrepen: een kort geding. Zijn eis om de schorsing ongedaan te krijgen werd op 16 juli afgewezen.

Nadat deze eerste snelle maatregel van de *Vereeniging* een feit was, moest men enkele maanden wachten op de overheid. Op 27 september stelde de *minister van Handel en Nijverheid* de *Zuiveringsraad* met de lange naam in. Secretaris was mr. F.P.J. Perquin, voorzitter mr. F.J. de Jong, rechter bij de arrondissementsrechtbank in Den Haag en de leden waren: mr. M.M. van Vugt, advocaat en procureur, P. van Dijk, boekhandelaar, M.J. Visser, boekhandelaar, A.A.M. Stols, uitgever, E. Lefebvre, uitgever, dr. J.H. Kernkamp, conservator van de *Koninklijke Bibliotheek*, mr. F. Bordewijk, letterkundige, mr. K. Heeroma, letterkundige, mr. Martinus Nijhoff, letterkundige, B. Bakker, uitgever en A. Becht, uitgever.

De *Commissie van Advies*, die de *Vereeniging* inmiddels had ingesteld, bleef bestaan. De *Commissie* moest de uitspraken van de *Zuiveringsraad* toetsen. Wie geschorst werd, kon bij de *Commissie* alsnog in beroep gaan.

Het was meteen duidelijk dat de *Commissie*-leden anders tegen boekhandelaren aankeken dan tegen uitgevers. Voor de oorlog, zo redeneerde men, zou geen boekhandelaar het gewaagd hebben boeken met een politieke inhoud te weigeren. Dat was, zoals het *Nieuwsblad* het noemde¹⁶, 'de vrijheidstraditie'.

En verder: 'Toen kwamen de Duitschers en met hun komst veranderde op één slag de situatie van uitgevers en boekverkoopers. De uitgevers waren zich hiervan spoedig bewust - bij de boekverkoopers ging het langzamer. Het is goed, dat men zich bij de beoordeeling de feiten herinnert, *wanneer* zij geschieden. Men moet zich (en dat is heel moeilijk) kunnen verplaatsen in den tijd, waarin het gewraakte feit plaats vond, zich de "atmosfeer" te binnen brengen, die er heerschte in die eerste jaren van de oorlog, toen het oordeel over vele zaken veel milder was, dan het later in het licht der gebeurtenissen geworden is. Honderdduizenden hebben in dien tijd iets gedaan of gelaten, dat zij toen "niet zoo erg" vonden en waarvan zij later groote spijt hebben gehad. Tallozen had-

den nog wel eenig vertrouwen in de Duitschers - dat het later zoo droevig beschaamd zou worden, wisten zij toen niet. Noem dit kortzichtigheid, domheid - maar erken dat velen langs dien weg op het hellend vlak zijn gebracht.

Een liberale houding zooals die in den boekhandel tot een goede traditie geworden was, schudt men niet zoo gemakkelijk van zich af. En al moge een lichte aarzeling den boekhandelaar bekropen hebben toen hij voor het eerst zijn zending "Signal" uitpakte - had hij niet altijd buitenlandsche bladen aan zijn klanten verkocht? Maar weinigen hebben zich aanstonds gerealiseerd, dat zij zodoende *nu* propaganda voor den vijand maakten.'

Voordat de lezers mochten denken dat de verdediging van hele en halve collaborateurs al begonnen was, haastte de schrijver hun te verzekeren dat het 'geenszins onze bedoeling [is], met dit artikeltje begane fouten te verdoezelen. Nog veel minder, om nationaal-socialisten, collaborateurs of profiteurs de hand boven het hoofd te houden. Wij willen slechts pleiten voor een verstandige beoordeeling van hen die straks voor hun rechters zullen moeten verschijnen [...] Mogen zij in staat blijken, hun haat en hartstocht terzij te zetten, wanneer zij hun rechterstaak vervullen. Mogen zij streng zijn voor wie welbewust met den vijand meewerkten, mogen zij begrip hebben voor hen, die van goeden wille waren, maar zwak en mogen zij de christelijke barmhartigheid betrachten ten opzichte van hen, die in onnadenkenheid of domheid eens een fout maakten.'

De *Vereeniging* gaf, vanuit dezelfde barmhartige gevoelens, alle leden die op de lijst stonden de gelegenheid om bij de *Commissie van Advies* in beroep te gaan. Op 9 november kwam het bestuur bijeen en bekeek de eerste adviezen van de *Commissie*. De schorsing van W.J. Ort en W. Schotanus bleven onverkort gehandhaafd, die van A. van der Vlies werd teruggebracht tot 1 januari 1946 en die van P.J.Th. Schuhmacher tot 12 november 1945.¹⁷

Op de vergadering van 27 november bleven de schorsingen van A. Rutgers, G. van Beest Holle en A. Storm van Leeuwen gehandhaafd, die van C.C. Huizinga werd teruggebracht tot 1 januari 1946 en voor wat H. Kooistra betrof, hij was nooit als uitgever erkend, dus kon hij ook niet als zodanig worden geschorst.¹⁸ Op de vergadering van 18 december werd de schorsing van W.N.J. van Ditmar teruggebracht tot 18 december 1945 omdat 'hem geen verwijt wegens eenig *persoonlijk* handelen kan worden gemaakt. Alleen de naam van zijn zaak mocht niet terugkeeren.' Datzelfde gold voor *Oceanus*. De naam werd in de ban gedaan, maar Goddard hoefde zich vanaf 1 mei 1946 niet meer als geschorst te beschouwen. Ook Gottmers en Strengholts schorsingen werden teruggebracht tot 1 mei 1946. Ja, het bestuur was werkelijk heel mild. J.F. Bothe zag zijn schorsing zelfs teruggebracht tot de datum van de bestuursvergadering op 11 december, evenals F. Beversluis, W.J. van Duynen, G.E. van Kleeff en Th.M. van der Loos, maar daar staat tegenover dat de boekhandels *Beatrijs* en

't *Moderne Boekhuis v/h Van Gestel* niet langer als boekhandels werden erkend. Alleen A. de Jong zag de volledige duur van zijn schorsing gehandhaafd.

Daarnaast waren er natuurlijk de uitspraken van de *Zuiveringsraad*, die overigens maar mondjesmaat afkwamen.

De eerste gestraften waren J.C. van Wermeskerken en de eerdergenoemde W.J. Ort, die vanaf 9 april 1946 een half jaar geen leidinggevende functies mochten vervullen in het uitgeversbedrijf.¹⁹ Voor Wermeskerken hield dat in dat in de bestuursvergadering van 17 oktober 1946 van de *Uitgeversbond* zijn schorsing als lid van die bond werd opgeheven. Ze zullen in die bestuursvergadering wel gevoelig zijn geweest voor die passage in het vonnis waarin stond 'dat de instelling van de beschuldigde niet fout was, en de Raad wil aannemen, dat de beschuldigde uit vrees, deels uit onvoldoende besef van het karakter van bedoelde brochures tot het uitgeven daarvan is overgegaan, en dat beschuldigde tenslotte slechts een gering financieel voordeel bij die uitgaven gehad heeft'.

Dat de *Zuiveringsraad* zo traag was kwam ook omdat De Jong weinig gelegenheid had de Raad voor te zitten, hij had het als rechter in de naoorlogse rechtspleging immers al druk genoeg. Hij drong er dan ook op aan dat hij vervangen werd en zo geschiedde: jhr. mr. G.W. van Vierssen Trip nam zijn plaats in en er kwam schot in de zaak. Flink wat zaken werden daarna afgehandeld.

Op 24 april 1946 werd Hendrik Looistra, een van de twee directeurs van *Holle & Co* het recht ontnomen ingaande 17 september 1946 een jaar lang leiding te geven aan een uitgeverij, terwijl Gerard du Ry van Beest Holle, zijn mededirecteur zelfs vijf jaar ontzegging van die bevoegdheid kreeg.²⁰ Nog zwaardere uitsluitingen kregen op 25 juni Hendrikus Roskam: tien jaar, Franciscus Schaay: drie jaar, Kettmann en zijn vrouw weer tien jaar. Hierna stagneerde de *Zuivering* opnieuw.

Vanaf de herfst van 1946 kwamen er nog een serie kleine vissen aan de beurt, die elk een korte en soms zelfs alleen een voorwaardelijke uitsluiting opgelegd kregen. Men had inmiddels begrepen dat men de bedrijfstak wel intact moest laten omdat de grenzen van wat oirbaar was toch al zo moeilijk te trekken waren, waar elk van de beoordelaars in de *Zuiveringsraad* ook zo hun eigen portie boter op het hoofd had.

Er waren ook gevallen waarvan zowel de *Nederlandsche Uitgeversbond* als de *Vereeniging* hadden verwacht dat ze zeker door de *Zuiveringsraad* behandeld zouden worden. Zo bleek uit de Algemene Vergadering die op 11 april 1946 in het Amsterdamse *Américain-Hotel* werd gehouden.

Het bestuur stelde op de Vergadering voor 'de voorloopige schorsing van A.G.J. van Dorssen, R.J. Goddard, J.H. Gottmer, C. Misset, A. Rutgers, P.J.Th. Schuhmacher en A.J.G. Strengholt door het bestuur te doen bekrachtigen in afwachting van de beslissing van de *Zuiveringsraad* voor de uitgevers, den

boekhandel, het leesbibliotheek- en het kioskenbedrijf, waarna het bestuur met voorstellen zal komen'.²¹

Dat voorstel ontlokte discussie:

'De heer Noothoven van Goor stelt de vraag wanneer de betrokkenen van dit voorstel zijn in kennis gesteld. Is het billijk thans dit voorstel aan te nemen nu het hier ten deele gevallen betreft, die door de "Vereeniging" zijn behandeld? Waarom zich niet aansluiten bij de beslissingen van de "Vereeniging"?'

Het bestuur antwoordde dat de betrokkenen kort voor de vergadering op de hoogte waren gesteld, maar het bestuur meende ook 'dat de officieele Zuiveringsraad inmiddels uitspraak zou hebben gedaan. Het bestuur meent, dat zoolang deze niets heeft beslist, de betrokkenen in hun lidmaatschap behooren te worden gestraft.'

Toen stond het lid Winterink op. Hij verzocht de naam van Schuhmacher in ieder geval van de lijst te halen, omdat de *Vereeniging* de schorsing inmiddels alweer ongedaan had gemaakt. Toen hij deze wens had uitgesproken, nam Fred von Eugen het woord. Hij 'zei afzonderlijke namen buiten bespreking te willen laten. Hij was getroffen door de woorden, waarmede de voorzitter in zijn openingsrede heeft herdacht, die zijn gevallen als slachtoffers van de Duitsche overweldigers. Wanneer wij aan hen denken, kunnen wij niet anders dan degenen, die althans voorloopig als handlangers van den vijand moeten worden beschouwd, schorsen als lid van onzen Bond.'

Dat klonk, ook in de notulen, nogal demagogisch; Von Eugen was een emotionele man en daarom was het verwonderlijk dat juist hij, samen met de wat gematigder Becht als enige uitgever was gekozen om in een *Tribunaal* zitting te nemen.²² Alles goed en wel; Reinalda was het met Von Eugen eens, maar wilde voor Schuhmacher toch een uitzondering maken, terwijl A.F.W. Tjeenk Wilink zich afvroeg 'of iedereen weet, waarvan de heeren beticht worden. Hij is daarvan niet op de hoogte. Op die wijze kan er moeilijk gestemd worden.'

Het bestuur nam een onverzoenlijk standpunt in: alle namen op de lijst schorsen of niemand. Men wilde geen uitzonderingen en de vergadering ging zuchtend akkoord. Toen een half jaar later echter bleek dat de *Zuiveringsraad* Schuhmacher toch buiten vervolging had gesteld, besloot de Algemene Vergadering op 17 oktober 1946 alsnog dat Schuhmacher weer lid van de *Bond* was.²³

Ook Goddard werd in 1946 weer lid van de *Bond* en zou hij zijn uitgeversactiviteiten gewoon hervatten. Iets van wat er rond Goddard gaande was kunnen we distilleren uit de notities die Van Oudshoorn, een van zijn succesvolste auteurs, maakte. We hebben gezien dat Van Oudshoorn vlak voor de bevrijding van Goddard nog opdrachten kreeg. Op 12 mei, vlak ná de bevrijding, ging hij eens poolshoogte nemen op het kantoor van Goddard. Hij zou cynisch beschrijven wat hij daar aantrof²⁴:

‘Meisjes en jongens zitten bij open ramen boven. Er wordt verklaard, dat hetgeen daar gebeurt “geheim” is. Van den heer G. heet het: “dat hij pijn aan zijn teenen heeft”. 's-Middags er nog eens heen. Vier volwassenen, waaronder een dame, bij een glaasje. De “bezetting” zal over een week ongeveer ophouden en de heer G. weer verschijnen. Zij, die hun landgenooten groot nadeel berokkend - winkeliers, zwarte handelaren c.s. zijn thans op eenmaal de warmste vaderlanders.’

Op 12 oktober hoorde hij van Goddard. Deze belde hem op om te zeggen dat hij Van Oudshoorn had opgegeven als referentie²⁵. ‘Twee mensen van de opsporingsdienst willen nagaan of Goddard “zuiver” of “onzuiver” is geweest’. Een beetje bezorgd noteerde Van Oudshoorn:

‘Misschien was het beter geweest er geen “fait accompli” van te maken.’

Goddard zou nog eenmaal wat van Van Oudshoorn uitgeven: *De fantast* in 1948. De verkoop was matig; de belangstelling voor het werk van Van Oudshoorn zou pas vele jaren na zijn dood opleven. In 1948 verkocht Goddard slechts tweeënzestig exemplaren, in 1949 zestien, in 1950 tien, in 1951 negen, in 1952 drie en in 1953 geen enkel. In 1954 meldde Goddard aan de weduwe van Van Oudshoorn dat hij *De fantast* voor f 170,- had verramsjt. In totaal was het honorarium voor het boek f 39,- geweest.²⁶

We hebben gezien wat er met verschillende hoofd- en bijfiguren uit ons verhaal na de oorlog is gebeurd; we hebben gezien dat in sommige gevallen het weer als vanouds uitgever of boekhandelaar spelen uitgesloten was. Een aantal uitgevers mocht hun bedrijf absoluut niet onder dezelfde naam heroprichten.

En wat gebeurde er met de firma's zelf? Hun lot was verschillend. De eerste uitgeverij die onderworpen werd aan de naoorlogse ‘behandeling’ was niet de minste: *Uitgeverij Westland*.

Daar trok twee dagen na de bevrijding de belangrijkste illegale uitgeverij, *De Bezige Bij*, bij in, zodat beide uitersten elkaar voor de eerste keer ontmoetten. Sjoerd Leiker herinnerde zich later hoe dat gebeurde²⁷:

‘Met toestemming van het College van Vertrouwensmannen zijn we op 7 mei naar uitgeverij Westland getrokken. Geert Lubberhuizen, Jan Elburg en ik. Ook hadden we een sleutelspecialist bij ons. We hebben het sousterrain geforceerd. In die kelder stonden aan weerszijden honderden boeken, allemaal N.S.B.-uitgaven, waarvan ik een groot aantal aan professor Posthumus heb gegeven, een paar deuren verder, die daar het Instituut voor Oorlogsdocumentatie ging vestigen. Zonder iemand te molesteren zijn we boven in het directiekantoor aangeland. De grote, ingelijste reproducties van de portretten van Hitler en Goering hebben we van de muur gehaald - enigszins baldadig - en die toen aan de grachtzijde op straat gegooid. Er was onmiddellijk een volksoploop, het

publiek schopte de resten van de portretten de gracht in. Een patrouille van de Binnenlandse Strijdkrachten heeft om veiligheidsredenen, het gebeuren wat ingetoomd. De dag daarop hebben we de N.S.B.-boekwinkels geforceerd in de Leidsestraat, de Koninginneweg en de Kalverstraat ("Het Bolwerk"), waar andere vrienden, onder wie de acteur Rob de Vries, zich bij ons voegden. Er waren overigens nog hevige schietpartijen in de stad.'

Op de ruiten van de boekwinkels werd overigens een papier geplakt met de tekst: 'Dringend verzoek. Deze etalageruimte wordt heden in gebruik genomen door de tot nu ondergrondse UITGEVERIJ DE BEZIGE BIJ.' Op 17 mei passeerde de stichtingsakte van de uitgeverij en op 1 augustus werd *De Bezige Bij* ingeschreven in Het Handelsregister. Voorlopig bleef de jonge uitgeverij op de Herengracht, maar de illegale uitgeverij van vroeger zou merken dat in het naoorlogse Nederland de macht stevig in handen was gebleven van diegenen die zich in de bezettingsjaren heel wat minder honorabel hadden gedragen.

Zonder de naam van de uitgeverij te noemen, zou Furstner daaraan refereren toen hij jaren later in het *Gedenboek van de vereeniging* schreef²⁸:

'Vooral de Verkeerscommissie werd overstelpt met werk. Het herstellen van de erkenning van enkele Joodse collega's, die de oorlogsjaren overleefd hadden, was een erezaak. Daarnaast kwamen talloze aanvragen om erkenning binnen. De commissie heeft ten aanzien hiervan strenge maatstaven gehanteerd; niet het feit, dat men in de oorlog met de boekhandel begonnen was noch het illegaal uitgeven onder de bezetting kon op zichzelf een voldoende motief zijn de erkenning te verlenen; vakbekwaamheid - ook theoretische - bleef het criterium', waarbij de lezer nu hooguit kan verzuchten dat het lofwwaardiger was geweest als de Vereeniging in de bezettingsjaren ook zo principieel op haar standpunt was blijven staan ten aanzien van nieuwe aanvragen om erkenning.

Was *Westland* 'gekraakt', andere firma's gingen op wat legalere wijze over in nieuwe handen.

Boekhandel Schaank van Nes uit Groningen kreeg A. Lesterhuis als bestuurder toegewezen. J.W. Daudey jr. uit Heemstede (die we zijn tegengekomen toen diens boekhandel een minieme bestelling plaatste bij Jan Kettmann; hoe miniem ook die bestelling was blijktbaar was hij groot genoeg om de boekhandel toch een belast verleden te bezorgen), mej. G.T. Oosterhoorn, A.D. Oosthoek, zijn vroegere collega A.A.M. Stols, de N.V. *Nederlandsche Uitgeverij 'Opbouw'* en de N.V. *Uitgeverij 'Atlanta'*, Fa.J. Kasper, Fa.Joh. Kasper & Co, R.A. Bontsema en J.T. Hilsekamp, alle kregen in hun respectievelijke firma's mr. H.W. Vliegen als beheerder en bestuurder toegewezen. Bij *Uitgeverij Boot* werd Chr. C.P. Wolff aangesteld, bij *Uitgeverij De Vliegende Hollander* uit Utrecht en *Het Moderne Boekhuis* N.V. in Den Haag respectievelijk mr. C. Croon en

P.A. Joosting Bunk en aan *Uitg. Zaak La Rivière & Voorhoeve* werd A. Voorhoeve jr. toegewezen.

Daarnaast kregen alle *Volksche Boekhandels* per filiaal een eigen beheerder, waarbij we alleen mr. Israel en mr. E.J. Dommering jr. noemen voor de twee belangrijkste filialen, die in de Leidschestraat 85, en aan de Koninginneweg 137. Ze werden ook de beheerders van *Westland*, dat door De Bezige Bij weer aan het gezag moest worden overgedragen.

In de berichtgeving rond dit 'onder beheer stellen' werden wel eens fouten gemaakt. Het *Nieuwsblad* van 8 augustus 1946 meldde dat de *Fa.J. Verhaag*, Steenstraat 1, Oldenzaal, de heren J.H. Gilbers en F.G.A. Drijhuis als beheerders toegewezen hadden gekregen. Dat was onjuist. De *Fa. Verhaag* stond niet onder beheer, maar twee van haar zeven firmanten, C.A.J. Verhaag en A.F.M. Verhaag: 'beide heeren [werden] om politieke redenen onder beheer [...] gesteld', zo schreef het *Nieuwsblad* later.²⁹

Over de toekomst van al die bedrijven die wel, of deels, of tijdelijk onder beheer waren geplaatst - in de voorgaande alinea's heb ik er maar enkele genoemd - ontstond snel onenigheid. De *Hoofdgroep Handel* en de *Bedrijfsgroep Detailhandel* was in een brief aan de secretaris-generaal van het *ministerie van Handel en Nijverheid* heel duidelijk³⁰:

'In handelskringen is men in het algemeen van oordeel, dat ondernemingen van Duitschers, N.S.B.-leden en dergelijken, die onder beheer gesteld zijn, geliquideerd dienen te worden en dat de taak van een door het Nederlandsch Beheersinstituut benoemde beheerder zich dus zal moeten beperken tot het afwikkelen van de loopende zaken en tot het treffen van maatregelen, welke noodig zijn om tot liquidatie - **waaronder verstaan moet worden, opheffing** - der betreffende onderneming te geraken.'

De vetgedrukte lettertjes gaven al aan, dat de boekhandelaren en uitgevers maar al te beducht waren voor een eventuele andere beslissing van de zijde van het *Beheersinstituut*. Deze instantie had zo haar eigen ideeën over wat te doen, zo bleek uit de brief. De beheerders zetten de ondernemingen vaak voort:

'Dit wordt, naar ons is gebleken, wel gemotiveerd met een beroep op de omstandigheid, dat de betreffende onderneming achterstallige belastingschulden heeft, en dat mitsdien het belang van den Staat de voortzetting van het bedrijf wettigt, omdat op die wijze de belastingpenningen voldaan kunnen worden. Ook komt het voor, dat beheerders pogen zulke ondernemingen voor een zoo hoog mogelijk bedrag te verkoopen, dit eveneens met een beroep op het feit, dat de Staatsbelangen bij een goede opbrengst zijn gebaat.

Hoe het zij: in beide gevallen blijven deze bedrijven in stand en komen de baten ten goede aan den Staat. Op die wijze is het dus ten slotte de Staat, als be-

langhebbende, die zich, zij het indirect, bezig houdt met het exploiteeren van handelsondernemingen. Dit wordt in handelskringen een onjuiste wijze van handelen geacht, en, naar het ons voorkomt, volkomen terecht.'

De secretaris-generaal antwoordde snel en persoonlijk. Hij maakte meteen in zijn brief duidelijk dat hij over één categorie bedrijven die onder beheer waren gesteld niet wenste te praten namelijk 'die bedrijven, die wegens "afwezigheid" van den eigenaar onder beheer zijn gesteld; het betreft hier voornamelijk bedrijven van Joden'.³¹ Deze stellingname was natuurlijk redelijk, de Staat wenste het bedrijf zo goed mogelijk draaiende te houden, opdat de eigenaar, indien hij terugkwam, of zijn nabestaanden, geen leeggehaalde onderneming aantreffen of een onderneming die in de naoorlogse concurrentiestrijd een hopeloze achterstand had opgedaan.

De andere bedrijven waren óf Duits óf eigendom van NSB-ers. Het was de bedoeling dat zou het gaan om verkoop, en het te verkopen bedrijf een vermogen had van meer dan f 100 000,-, de secretaris-generaal persoonlijk in de beslissing zou worden gemengd. Over de gehele kwestie wilde deze overigens zowel de brievenbode als het *Beheersinstituut* horen.

Niet lang daarna kwam de *Vereeniging* met een voorbeeld van een 'ongewenste voortzetting'. Een auteur (hij werd niet met name genoemd) had in 1943 een contract gesloten met *Uitgeverij Opbouw*, naar zijn zeggen onbewust van het nationaal-socialistische karakter van de uitgeverij. Het ging om een publikatie over de psycho-techniek. Beheerder Vliegen wilde de auteur alsnog aan zijn contract houden en als hij weigerde zijn naam aan *Opbouw* te verbinden moest hij winstderving betalen.

'Dit zal wellicht in overeenstemming zijn met de bestaande voorschriften,' meldde het *Nieuwsblad*³², 'het is toch ook in hoge mate ongewenst, dat een auteur tegen zijn zin gedwongen wordt zijn werk uit te geven bij een uitgeverij als De Opbouw, aan wier vroegere bestuurders op grond van hun onvaderlandslievende houding in den bezettingstijd door de Vereeniging de erkenning als uitgever werd ontnomen. De auteur heeft inmiddels door zijn rechtsgeleerden raadsman een protest bij het Nederlandsche Beheersinstituut laten indienen. Wij zijn benieuwd of deze instelling bereid gevonden zal worden hem satisfactie te verschaffen. Het Beheersinstituut moet wel begrijpen, dat de Nederlandsche boekhandel deze nationaal-socialistische uitgeverijen niet duldt, al worden zij thans door politiek betrouwbare personen beheerd. Zij hebben zich daarvoor een te slechten naam verworven. De eenige oplossing is de radicale: zij moeten verdwijnen.'

Dat gebeurde uiteindelijk ook. Niet omdat door de overheid maatregelen werden genomen, maar om de doodeenvoudige reden dat, de *Vereeniging* had gelijk, niemand meer boeken wilde betrekken van uitgeverijen met zo'n belast

verleden. Alleen die collaborerende uitgeverijen, die in ieder geval voor de oorlog een redelijke reputatie gehad hadden, als *Strengolt* en *Gottmer*, kregen het voordeel van de twijfel.

Hoe belangrijk een naam was, bewijst in ieder geval de advertentie die *Uitgeverij De Driehoek* in september 1945 in allerlei bladen plaatste. We herinneren ons dat deze uitgeverij ervoor gezorgd had dat boekhandel *De Driehoek Het Bolwerk* werd, maar toch was de uitgever uit 's-Graveland er niet gerust op dat iedereen dat wel goed begrepen had, vandaar het volgende bericht:³³

Uitgeverij 'De Driehoek'

te 's-Graveland (opgericht 1932) is de firma voor cultureele vernieuwing die *kort vóór Mei 1940*

procedeerde tegen de N.S.B.-Sigaren- en Boekenzaak die zich ook De Driehoek was gaan noemen.

De Driehoek had de oudste rechten en bleef wat zij was, de N.S.B.-zaak werd *Het Bolwerk*.

Het behoeft dus verder geen betoog dat de echte 'Driehoek' *niets*, maar dan ook *niets* met de N.S.B.-zaken van Het Bolwerk heeft te maken gehad.

H.W. Methorst jr.

Het ging om incidenten, rimpels die gladgestreken moesten worden. Wie taalde er nog naar de vooroorlogse fascistische *De Driehoek*? Het leek vergeten tijd. Het was in 1946 alweer mogelijk dat zonder protesten, van wie dan ook, de antisemitische Karel Thole bij elke uitgever aan de slag kon. *Het Spectrum* liet zowat alles door hem illustreren, en zelfs een kleine uitgeverij als *Kinheim* in Heiloo wist trots te melden dat Thole voor haar *Het sportboek voor de jeugd* had geïllustreerd. De schrijver van dit boek was Jan Cottaar. Als er al protesten kwamen, dan waren die gericht tegen een duidelijke oplichter als Jan van der Hout die op 18 april 1946 in het *Nieuwsblad* een advertentie plaatste met de vraag of er een uitgever was die geïnteresseerd was in een nieuw geïllustreerd weekblad.

'Men vestigt van bevriende zijde onze aandacht erop dat deze Van der Hout in 1938 een maandblad *Excelsior* uitgaf, waarin hij het publiek animeerde een boekwerk van f 25,- aan te schaffen dat een cursus voor taxateurs bevatte,' schreef de redactie van het *Nieuwsblad* enkele weken later boetvaardig. 'Na bestudeering van dit werk zou men taxateur kunnen worden en een diploma zou reeds aan een of meer taxateurs in een groot aantal gemeenten zijn uitgereikt. Bij onderzoek ingesteld door den Commissaris van Politie te Apeldoorn bleek, dat er nog geen enkel boek verkocht was, geen enkel diploma was uitgereikt en dat met notarissen, hypotheekbanken enz. niettegenstaande de anders luidende

mededeeling tegen den heer Van der Hout geen overleg was gepleegd. Er is vervolgens tegen Van der Hout proces-verbaal opgemaakt terzake van poging tot oplichting, terwijl zijn geheele voorraad boeken, circulaires, diploma's en maandbladen in beslag is genomen.

Het leek ons goed dit geval in herinnering te brengen en daardoor den misstap, die wij begingen door genoemde advertentie op te nemen, eenigszins te herstellen.'

De enige principiële stellingname, los van het ageren tegen het aan het publiek verkopen van voorraden van nationaal-socialistische uitgeverijen buiten de erkende boekhandel om, die ik kon vinden, is aan te treffen in *De Uitgever* van april 1946.

Ad Donker adverteerde op 25 april in het *Nieuwsblad* met *Ballade van de dingen die niet voorbijgaan*. In de advertentie stond:

'De auteur van deze sierlijke ballade is de uitgever niet bekend. Hij kreeg het getypte manuscript toegestuurd en daar het gedicht hem bijzonder trof, besloot hij het te laten drukken. Het is naar zijn meening een opzienbarende letterkundige publicatie.'

Uitgever Ad Donker wist beter: het gedicht was van Werumeus Buning en deze dichter had een publikatieverbod. Op de inhoud van deze ballade ben ik in deel I al uitvoerig ingegaan, evenals op het tumult rond de dichter en zijn naoorlogse activiteiten. Maar in dit geval kwam ook de uitgever onder spervuur te liggen en wel binnen de eigen beroepsgroep.

'Zoo kwam hij welbewust tot het publiceeren van onwaarheden,' schreef *De Uitgever*, 'de auteur was hem *niet* onbekend en hij *wist* dat hij een gedicht van Buning uitgaf.'

Dus:

'Deze uitgever met moderne methodes heeft echter niet alleen in het "Nieuwsblad" den boekhandel een bedrieglijke aanbieding gedaan, hij heeft zich bovendien schuldig gemaakt aan het uitgeven van werk, welks auteur voor twee jaar werd geschorst - werk dat de boekhandel dus noch mag kopen, noch in voorraad mag houden, laat staan verkoopen.

Men vraagt zich af hoe iemand, die zich iets op zijn uitgeverskunst laat voorstaan, zulk een reeks strafwaardige domheden kan begaan, maar de zoogenaamde slimmerds en handigaards hebben nooit veel verder gekeken dan hun neus lang is.

Wanneer in deze zaak het recht zijn juisten loop heeft, zal de "Vereeniging" deze en dergelijke methoden tegengaan door het stellen van een voorbeeld, en het Rijksbureau dezen nieuwlichter het papier onthouden, dat hij aan zijn slechte praktijken offert. Voor den goeden naam van de Nederlandsche uitgever en boekhandel is zulk een beslissing onmisbaar.'

Dat kon Ad Donker natuurlijk niet op zich laten zitten. Hij reageerde met een

ingezonden brief³⁴, waarin hij opeens toegaf wel geweten te hebben dat Werumeus Buning de auteur was. Hij refereerde aan de rede die de voorzitter van de *Uitgeversbond* op de Algemene Vergadering van 11 april 1946, ik noemde deze vergadering al in verband met de *Zuiveringsraad*, had gehouden en waarin hij onder meer had gezegd:

‘Waar het bestuur direct voor in ‘t krijt trad, was het herstel van de geestelijke vrijheid, de vrijheid van meningsuiting.’

Wel, de redenatie van Ad Donker was: dat geldt dan ook voor de geschorste Werumeus Buning, en ‘om de aandacht te trekken heb ik deze ballade toen anoniem uitgegeven. Het doel is bereikt, de ballade heeft de aandacht getrokken.’

En voor wat de strafmaatregelen betrof:

‘De arme boekhandel schijnt het geval op de juiste waarde te schatten. Niet één heeft de bestelde ballades “wegens misleiding” teruggezonden, integendeel, bijna zonder uitzondering heeft de boekhandel van zijn instemming blijk gegeven door na te bestellen.’

Donker besloot daarop retorisch:

‘Tot zoover de feiten. En zou ik nu nog mogen weten hoever het bestuur is met het herstel van de geestelijke vrijheid, de vrijheid van meningsuiting?’

Het antwoord van de redactie van *De Uitgever* was simpel:

‘De heer Donker vergist zich. Hij heeft een geschrift uitgegeven van iemand, die door een eereraad is geschorst. De beoordeling of de auteur tot deze publicatie gerechtigd was, berust bij den rechter.’

Als gezegd, Ad Donker had zijn ronkende stelling over de vrijheid van meningsuiting gehaald uit de rede die voorzitter A.M.H. Schepman op 11 april 1946 in het *Américain Hotel* had gehouden.

Het was de eerste maal dat de uitgevers in vrijheid bij elkaar kwamen en met deze vergadering werd heel formeel een punt gezet achter de belevenissen van het uitgeven in bezettingstijd. Schepman herdacht de omgekomen joodse leden A. Blitz, L. Klein, E. de Lange en Em. Querido en de wegens verzetswerk omgekomen leden Jantina van Klooster en C. Terwee. Daarna ging hij snel over tot de orde van de dag door het over de bekommernissen van de uitgevers te hebben, ontdaan van alle ethische franje, ver weg van welke ideologie dan ook:

‘Maar heeft niet ons heele volk van den oorlog te lijden gehad? De voorraden minderden en konden niet of nauwelijks worden aangevuld. De maatregelen van den bezetter, die op elken bedrijfstak drukten, werden voor de uitgevers nog verzwaard door het instellen van de Kultuurkamer, die ten gevolge had, dat bij velen onzer de productie werd verlamd. Het gevolg was een geestelijke verarming, zoodat wij een vrij Nederland binnentraden, vrijwel zonder boeken, en zonder de mogelijkheid aan de verlangens van hen, die snakten naar een goed boek, maar eenigszins te voldoen.’

Waar Schepman met die laatste opmerking op doelde was het volgende: er was geen papier. De overheid had namelijk de eerste papierstroom bestemd voor kranten en geïllustreerde bladen - Schepman smeekte om meer papier voor het boek en nam heftig stelling tegen de media van alledag:

‘Ik mag in dit verband misschien inlasschen, dat de Zwitsersche schrijver Max Picard in zijn analyse van de nazigeest “Hitler in uns selbst” als de eerste oorzaak van het veroveren van het Duitsche volk door de nazi's noemt: de discontinuïteit van den geest, zooals die zich ook openbaart in de geïllustreerde bladen, op iedere bladzijde een ander onderwerp, in de radio bijna ieder kwartier een ander cultuurgebied, uitingen van een geestesgesteldheid, die zich niet lang achtereen met één onderwerp kan bezig houden, verschijnselen van een cultuur, die geen verleden en geen toekomst kent, maar die begrepen wordt door de leuze, het parool van het oogenblik. Hiertegen kan het goede boek, dat bezinning brengt, een tegengif zijn. De geestelijke gesteldheid, die Hitler zijn kans gaf, is nog niet overwonnen. Indien deze gedachte juist is, moet er papier gevonden worden voor het goede boek.’

Tegen zoveel retorisch geweld konden de *ministeries van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* en die van *Handel en Nijverheid* niet op: twee maanden later werden de papierbeperkende maatregelen voor de uitgevers opgeheven. De *Zuivering* was achter de rug, de nationaal-socialisten opgesloten, papier ruim voorhanden en het volk behept met een grote leeshonger: het boekenvak was weer normaal geworden.

En de werkers in die bedrijfstak?

‘De Verkeerscommissie heeft de teugels strak in handen moeten houden,’ zo sprak Furstner al terugkijkend³⁵, ‘want de mentaliteit van de vakgenoten had - zoals bij zovele landgenoten - in de oorlog een bedenkelijk laag peil bereikt. Jarenlang was men gewend geweest te doen wat juist niet mocht, en in de eerste naoorlogse tijd bleven velen doen wat niet toelaatbaar was, hetzij met opzet, hetzij uit onverschilligheid. Door berispingen en vaak gevoelige boetes trad de Verkeerscommissie corrigerend op, in de hoop dat de vakgenoten, zo spoedig mogelijk het Verkeersreglement weer zouden beschouwen als de belichaming van de voor ons vak zo noodzakelijke orde.’

Eindnoten:

- 1 Dr. Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij, 1942-1972*, Amsterdam, 1972, p. 75.
- 2 Brief Gebrs. Kluitman, dd. 28-9-1948, ontleend aan: Huberts, p. 61.
- 3 Lewin, p. 105.
- 4 Van Houten, p. 67.
- 5 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 22-6-1945.
- 6 *Idem*, 3-1-1946.
- 7 *Het Parool*, 19-10-1946.
- 8 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 31-10-1946.
- 9 Brief Centrale Eereraad, dd. 10-2-1946.
- 10 Proces-verbaal, dd. 15-7-1946.
- 11 Uitspraak Tribunaal, 27-3-1947.
- 12 Proces-verbaal openbare zitting, 30-9-1947.
- 13 Brief A. Nolte, dd. 25-8-1947.
- 14 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17-5-1945.
- 15 *Idem*, 26-7-1945.
- 16 *Idem*, 1-11-1945.
- 17 *Idem*, 15-11-1945.

- 18 *Idem*, 6-12-1945.
- 19 *Staatscourant*, 2-5-1946.
- 20 *Idem*, 1-10-1946.
- 21 *De Uitgever*, april 1946.
- 22 *Staatscourant*, 4-10-1945.
- 23 *De Uitgever*, oktober 1946.
- 24 De Moor, p. 644.
- 25 *Idem*, p. 648.
- 26 Gegevens ontleend aan De Moor, p. 689.
- 27 Roegholt, p. 157.
- 28 Dr. H. Furstner, *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1940-1965*, Amsterdam, 1965, p. 25.
- 29 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 12-9-1946.
- 30 Inlichtingenbulletin Bedrijfsgroep Detailhandel, 24-5-1946.
- 31 Brief secretaris-generaal, dd. 27-5-1946.
- 32 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 3-10-1946.
- 33 *Idem*, 2-9-1945.
- 34 *De Uitgever*, juli 1946.
- 35 Furstner, pp. 25-26.

7 Reacties

Churchill begon zijn opstel over ex-keizer Wilhelm II van Duitsland in zijn *Great contemporaries* met de constatering¹:

‘Niemand moet een oordeel vellen over de levensloop van Keizer Wilhelm II zonder de vraag te stellen: “Wat zou ik hebben gedaan in zijn geval?”’

Het is de vraag of dat een zuivere benadering is. De geschiedschrijver heeft toch het recht om te constateren dat een historische persoonlijkheid gefaald heeft of geslaagd is zonder dat hem wordt gevraagd of hij zelf in dezelfde omstandigheden anders zou hebben gehandeld. Is de literatuurcriticus verplicht een roman te schrijven die superieur is aan het werk dat hij in een recensie negatief heeft beoordeeld? En mag de burger zijn bestuurderen naar huis sturen zonder dat dat hem verplicht zelf de bestuurlijke verantwoordelijkheden te nemen?

De vraag is mij, gedurende de reacties op de voorafgaande delen, voortdurend gesteld met als demagogisch hoogtepunt de opmerkingen van W.L. Brugsma in een televisie-uitzending van Van Dis in februari 1988 over het feit dat hij Ed. Hoornik (over wie ik mij in deel I kritisch uitliet) wel in Dachau was tegengekomen, maar mij (geboren in 1941) niet.²

Deze reactie is kenmerkend voor een deel van de reacties geweest. De delen *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* geven niet alleen een beeld van de gebeurtenissen rond het boekenvak tijdens de bezetting; de reacties op deze publikaties geven weer een beeld van de wijze waarop bijna een halve eeuw later op deze geschiedenis wordt gereageerd, een onderwerp waarover later wellicht een andere onderzoeker zich wil buigen; er is in ieder geval materiaal in overvloed.

Daaronder zijn bij voorbeeld reacties van een opmerkelijke schunnigheid, zoals terug te vinden in de *Vestdijkmededelingen* van augustus 1991, waarin, zonder dat de redactie van het blad commentaar gaf, een ingezonden brief van vertaler Bertus Dijk werd opgenomen³; deze stelde dat *Vestdijkkroniek*-redacteur Martin Ros er mede oorzaak van was dat ‘de psychopaat Venema op de jaarvergadering van 1988 in staat gesteld is om zijn domme hetze tegen Vestdijk te voeren’. Hier wordt gebruik gemaakt van een terminologie die verder alleen teruggevonden wordt in nationaal-socialistische propaganda en in communistische hetze-literatuur uit de Stalin-tijd. In deze teksten worden stevast tegenstanders afgeschilderd als psychopaten en gestoorde.

Kunnen we Bertus Dijk nog beschouwen als een randfiguur in de literaire wereld, iemand als Jan Blokker, die dezelfde wapenen wenst te gebruiken door mij

in *de Volkskrant* 'een gestoord iemand' te noemen⁴, is dat natuurlijk bepaald niet. Het betekent in wezen dat een auteur en journalist van wie verwacht mag worden dat hij zich niet heeft laten besmetten door jargon dat we alleen kennen uit de denkwereld van nationaal-socialisten en stalinisten, zich opeens blootgeeft.

Hij sprak deze woorden overigens tijdens een debat, waaraan ook Jan Bank, J.C.H. Blom en J. Houwink ten Cate deelnamen. Philo Bregstein zou in *De Groene Amsterdammer* in een artikel, getiteld 'De Hollanditis in de Nederlandse geschiedschrijving'⁵ nader op deze discussie ingaan. Hij verweet de heren dat ze in het debat Presser in het geheel niet genoemd hadden, en wel hierom:

'Terwijl de deelnemers aan het *Volkskrant*-debat over Presser zwegen, rekenden ze eensgezind af met zijn geestelijk erfgoed: de subjectieve, geëngageerde geschiedschrijving,' aldus Bregstein. Hij had geconstateerd dat Blom bezwaar maakte tegen alle vormen van jacht op onthullingen omdat die het inzicht zouden verhinderen in plaats van bevorderen.

'Een afstraffing van Venema dus,' ging Bregstein verder, 'maar tegelijkertijd worden daarmee tientallen jaren oude onthullende studies van tafel geveegd, zoals die van Joseph Wulf over de Duitse kunstwereld in het Derde Rijk, Priebergs *Musik in ns Staat* en de meer recente onthullingen van Farias over Heidegger. Simon Wiesenthal zou zich dan beter aan architectuur hebben kunnen wijden. En ook de Klarsfelds hadden hun onthullingen over Barbie en de rol van de Vichy-regering beter achterwege kunnen laten omdat ze daarmee volgens Blom ons inzicht niet bevorderen.'

En dat Blokker mij gestoord noemde? Bregstein herinnerde eraan dat dezelfde Jan Blokker Richard Stein een paar jaar eerder, toen deze een aanklacht wegens antisemitisme tegen Blokker indiende, 'een zieke geest' noemde. 'Welk gezond denken stelt Blokker dan tegenover gestoorde en zieke geesten als Stein en Venema?' vroeg Bregstein zich af.

Bregstein vatte het gehele debat in *de Volkskrant* samen met de stelling:

'Als professor Blom's uitspraak "dat er geen historicus van reputatie is, die zegt dat hij blij is met Venema's studie" waar is, dan vind ik dat een verontrustend teken, niet alleen voor wat betreft de kwaliteit van de Nederlandse historici, maar ook voor wat betreft het tegenwoordig in Nederland heersende geestelijke klimaat.'

Er doet zich ook een ander soort schunnigheid voor in de reacties op mijn publikaties, wellicht nog schunniger dan het uiten van kwalificaties als 'gestoord' en 'psychopatisch'.

Een van de felste critici van mijn werk is de neerlandicus Martien de Jong, die in enkele publikaties van leer trok tegen mijn studie. Hij bleek niet in staat in deze publikaties onjuistheden aan te wijzen, hij verschilde alleen van mening

waar het interpretaties betrof. Ik ben uitvoerig op deze verschillen ingegaan in een betoog uit 1990.⁶ Hij 'constateerde' eveneens fouten, die ik niet had gemaakt, of 'citeerde' woorden die ik niet had geschreven. Ook daar ben ik eerder, in de al genoemde publikatie en elders⁷, op ingegaan.

De motieven van De Jong zijn relevant in deze 'Reacties', omdat ze symptomatisch zijn voor de wijze waarop een deel van de critici zich heeft laten horen. Ik kan de motieven niet anders dan onzuiver noemen.

In twee publikaties uit 1988 wierp hij zich op als verdediger van Werumeus Buning, die ik in deel I had behandeld. Deze dichter kreeg na de oorlog een publikatieverbod opgelegd, en ik achtte dat terecht. Martien de Jong niet. Hij stelde dat het naoorlogse publikatieverbod Werumeus Buning uitsloot van zijn 'grondwettelijke vrijheid van meningsuiting door middel van de drukpers'.⁸ Dat is duidelijk en wellicht nog verdedigbaar hoewel geheel wordt voorbijgegaan aan de denkwijze van de Nederlanders vlak na de bezetting en bovendien ook aan de beweegredenen om publikatieverboden op te leggen: de schrijvers die zich niet hadden aangemeld bij de *Kultuurkamer*, hadden enkele jaren niet kunnen publiceren, ook al waren ze vaak wel doorgeslagen met schrijven. Op deze wijze wilde men hen de kans geven de opgelopen achterstand in te lopen op die auteurs die wel van de faciliteiten van de *Kultuurkamer* hadden gebruikgemaakt.

Maar De Jong ging pas echt de fout in toen hij de *Kultuurkamer* zelf aan de orde stelde. Daar bleek hij duidelijke ideeën over te hebben. Hij vroeg zich af 'op welk wetsartikel of welke norm het strafbaar stellen van de door de bezetter verplichte aanmelding zou kunnen berusten'.⁹ En verderop: '...en was het zich aanmelden van het verplichte persoonsbewijs en het daarop laten vermelden van zijn beroep door alle Nederlanders misschien ook een vorm van collaboratie?'

Wie dat stelt, heeft er naar mijn mening wel heel weinig van begrepen en opmerkingen als deze zullen alleen maar beledigend worden ervaren door die kunstenaars die in de bezettingsjaren wél begrepen waar het om ging, waarom men de *Kultuurkamer* moest afwijzen. Maar uit welke hoek de wind waait maakt vooral het notenapparaat van deze publikatie duidelijk. Daaruit blijkt dat hij zich verschillende malen heeft laten voorlichten door Jan Gerhard Toonder, de man die, zoals we in deel IIIa hebben gezien, betrokken was bij de *Actie Rechtsherstel*, waarin met dezelfde onzuivere argumenten de *Kultuurkamer* in bescherming werd genomen. Het grofst en beledigendst voor het verzet is De Jong als hij van *De Vrije Kunstenaar*, het meest vooraanstaande illegale kunstenaarsblad, durft te zeggen dat sommige uitlatingen in het blad 'minder overeenkomst met de ideeën van Werumeus Buning [vertonen] en meer met die van de Kultuurkamer'. En als klap op de vuurpijl: *De Vrije Kunstenaar* meende (evenals

dr. Joseph Goebbels en dr. Tobi Goedewaagen) dat het absoluut noodzakelijk was 'dat er in iedere tak van kunst één door de overheid erkende beroepsvereniging bestaat'.¹⁰

Hoe troebel dergelijke ideeën zijn, kwam wel heel onverbloemd naar voren toen hij deelnam aan een radiodiscussie¹¹, waarin ik hem aanviel omdat hij de ondergedoken joodse dichter Victor van Vriesland een angstige haas noemde. Hij verschool zich in eerste instantie achter Werumeus Buning:

'Zo dacht Buning erover toen hij voor de Eeraad moest verschijnen: wie is er nu een beter vaderlander? Iemand die op zijn post blijft zitten of iemand die onderdook en zijn hand ophield voor steun?'

Wat De Jong dus eigenlijk aan de orde wilde stellen was: wie is de beste vaderlander? Een man die bij *De Telegraaf* bleef werken, de gehele bezettingstijd door, of een joodse dichter, die om lijfsbehoud voor de onderduik koos. Maar er kon toch van een jood niet worden verwacht dat hij het verzet in ging? Dat vroeg ik in deze discussie aan Martien J.G. de Jong en hij antwoordde eenvoudig met: 'Waarom niet?'

En ook: 'Het verzet was toch niet verboden voor joden. Iedere verzetsman was ondergedoken, dus als hij in het verzet had willen gaan, had hij dat rustig kunnen doen.'

Het was dan ook geen wonder dat De Jong zich met deze ideeën onmogelijk maakte en dat zijn polemische geschrijf tegen mij niet het beoogde effect had; dat maakte hem nog wrokkiger dan we hem al hadden leren kennen uit zijn werk. Voor het feit dat zijn zienswijze niet werd geaccepteerd had hij wel een verklaring, zoals hij in een interview met P.J.A. Franssen uitlegde¹²:

'Dat komt door de volslagen onbevoegdheid van de critici die over deze ingewikkelde materie schrijven in Nederlandse kranten. Het is gewoon ontstellend wat er geschreven wordt. Er is over deze kwestie geschreven op een manier die verraadt dat die mensen er totaal niets van weten of absoluut niet beseffen waar het eigenlijk om gaat.'

Ook verder in het interview zou Martien de Jong zich verongelijkt tonen, bij voorbeeld over het feit dat studies van hem nimmer werden besproken, of, zoals hij beweert, door anderen zijn gebruikt. Het is vermoedelijk deze rancune die tot zijn eigen wijze van polemiseren en tot zijn bedenkelijke theorieën over de bezettingsjaren heeft geleid - Menno ter Braak heeft over de consequenties van rancune al het nodige gezegd.

Het is ook het soort rancune dat een criticus als Jacques Kruithof ertoe bracht om in *Vrij Nederland* bij de bespreking van deel III van de memoires van Pierre Dubois te schrijven¹³: '...in het slotwoord wordt iemand die geen naam mag hebben, maar allerhande achterklap om zich heen strooit, op de vingers getikt.' De gemiddelde *Vrij Nederland*-lezer zal er weinig van begrepen hebben,

want 'iemand die geen naam mag hebben', het is alsof Trotski opnieuw van een foto is weggepoetst. Degene die in het slotwoord van Pierre Dubois bij zijn eigen memoires volgens Jacques Kruithof op de vingers werd getikt was ikzelf. Dat slotwoord gaf een herhaling van Dubois' oude argumenten, zoals ik die al in het eerste deel van de reeks *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* had vermeld, met betrekking tot de kwestie van zijn publikaties in *De Schouw*. Ook ging hij in op mijn opmerkingen over zijn relatie tot Du Perron, die hij correct weergaf en ik wil hem daar nu, even correct, over citeren¹⁴:

'Over mijn contact met Du Perron schreef ik in *Hermetisch en besterd* in warme bewoordingen. Venema noteert: "Of Du Perron net zo over Dubois dacht blijft onduidelijk. In de briefwisseling met Ter Braak kwam hij toch niet verder dan: *Straks krijg ik hier de kath. Dubois, meer van 't Bruningsoort, dat je mij ook gestolen kunt krijgen* [...] Verder zou Du Perron nimmer meer over Dubois reppen als een *oudere vriend* [cursivering is overigens van Dubois, zonder dat hij dat aangeeft, AV]."

Het lijkt debunking. Maar wat is het geval? In een brief van 27 februari 1938, voorafgaand aan de aangehaalde van Du Perron, schrijft Ter Braak: "Die brief van Pierre H. Dubois is sympathiek, alleen een beetje te geëxalteerd naar mijn smaak. Maar dat is voor een katholiek die Van Duinkerken niet meer lust wel te excuseren. [...] Pierre H. Dubois ken ik niet, maar Henri Bruning is, met al zijn katholieke en rhetorische resten, een eerlijk man". De lezer die alleen het citaat van Venema kent, weet niet, omdat deze het niet zegt, dat hun correspondentie gaat over de tegenstelling Van Duinkerken-Bruning; zij verwerpen beiden Van Duinkerken, Ter Braak interesseert zich voor Bruning, Du Perron niet. Diens negatieve typering van het "soort" slaat alleen dáárop en heeft niets te maken met mij, over wie Du Perron wel degelijk nog "reppen" zou in brieven aan Greshoff, mijzelf en anderen, en mondeling aan Ter Braak. En wat dat "oudere vriend" betreft, ik schreef letterlijk dat ik "*al zou ik het niet gewaagd hebbeh hem zo te noemen*, hem als een oudere vriend beschouwde op wie ik onvoorwaardelijk durfde te steunen". Ik cursiveer om aan te tonen dat de perspectiefvervalsing kwaadaardig is.'

Waarom geef ik dit citaat van Dubois integraal weer? Eigenlijk omdat het voor zichzelf spreekt. Ik stel: Dubois noemt Du Perron 'een oudere vriend' en Dubois zegt: ik durfde dat niet te zeggen, maar ik beschouwde hem wel zo. Ik stel: het is de vraag of Du Perron net zo warm over Dubois dacht als Dubois over hem en hij komt met een stortvloed aan woorden die alleen maar aantonen dat Ter Braak in ieder geval niet negatief over hem dacht. En hij weet ook zeker dat Du Perron het 'mondeling aan Ter Braak' over hem, Dubois, heeft gehad. Van wie hij dat heeft gehoord? Daarover laat hij ons in het ongewisse. Wel licht hij het begrip 'perspectiefvervalsing' toe¹⁵:

‘Hij [ik, AV] stelt wat ik in de Memoranda te berde breng als een vervalsing van de werkelijkheid. Hij laat na te vertellen wat ik uitdrukkelijk toelichtte, namelijk over wélke werkelijkheid ik schreef. Hij doet alsof ik het over dezelfde werkelijkheid heb als hij: Zoiets heet perspectiefvervalsing. En dat het inderdaad om een vervalsing gaat, blijkt uit het feit dat hij om het perspectief sluitend te doen lijken zich niet ontziet, telkens wanneer hij daartoe in zijn boek de gelegenheid heeft, een belichting te geven die volledig leugenachtig is en uit insinuaties bestaat.’

Maar wat heeft Dubois nu in feite aangetoond? Dat we in beide citaten zo ongeveer hetzelfde zeggen, met dit verschil dat *hij* degene is die hier en daar zo het een en ander heeft weggelaten. Ik was namelijk in deel I heel wat dieper ingegaan op zijn ‘vriendschap’ met Du Perron en zijn bewondering voor Ter Braak. Ik had het er bij voorbeeld over dat in *Criterium* van augustus 1940 wel heel weinig aandacht aan hun beider dood besteed was (schamele; verhullende stukjes van Debrot en Dubois), waar een nummer later over de eveneens gestorven Marsman flink werd uitgepakt. En wat had Dubois over deze verloochening van vriendschap en bewondering te melden? Een laf en wollig verhaal¹⁶:

‘Het is typerend voor de toestand van het moment, dat er geen ruimere aandacht aan hen werd besteed. Er rustte een onuitgesproken taboe op hen en hun werk en er kon nauwelijks over hen worden geschreven zonder het gevaar te lopen reacties op te roepen die in de gegeven omstandigheden ongewenst waren omdat men er de consequenties niet van kon overzien.’ Het was niet waar wat Dubois schreef en hij kon het weten. Concurrent *Critisch Bulletin* zou dat in een ‘In memoriam’ aantonen. Maar daarvan is in zijn slotwoord niets terug te vinden. Ook heeft hij het niet over het gedicht dat A. Marja in de oorlogsjaren over hem maakte, de tijd waarin hij nog in *Criterium* schreef dat ‘men’ nu ‘bezwaar [heeft] tegen auteurs als Ter Braak en Du Perron’. Onder de titel DE (S)MALLE MEN (S), refererend aan Du Perrons *De smalle mens* fulmineerde Marja:

Wie zijn die ‘men’? De Kettmanns, Beversluizen?
De Brunings in het gunstigste geval?
Of Hoornik? Ja, van hem wil ik niet eisen,
dat hij ‘de smalle mens’ ooit lezen zal.

Maar jij, Dubois, als hij, vreemd aan ‘t gespuis en
toch nog geneigd te ankren aan hun wal,
ontziet je niet Jan Lubbes te bewijzen,
dat je hem ernstig neemt met zijn gebral?

Dubois blijft in zijn verweer, hoe verdoezelend en vergeetachtig ook, in ieder geval fatsoenlijk, waar we eerder bij De Jong een wijze van argumenteren zagen die op dat predikaat niet eens meer aanspraak kan maken.

Maar het kan nog onfatsoenlijker: in een recensie je gelijk halen met behulp van gelogen argumenten. In het klein treffen we dat bij voorbeeld aan bij Jan Verstappen die in het *Binnenhof* mijn studie 'drammerig, zielig en respectloos' noemt¹⁷ en mij wil betrappen op fouten, en misleidingen. Ik zou de lezer manipuleren en bewust bepaalde zaken weglaten: zoals bij voorbeeld dat Willem W. Waterman, zoals Verstappen schreef, na de oorlog onder het pseudoniem Willy van der Heiden de *Bob Evers*-serie schreef. 'Weet Venema dat niet, wil hij dat niet weten of wil hij dat niet aan zijn lezers vertellen?' voegde hij er streng aan toe. De lezers van het *Binnenhof* worden hier gewoon voorgelogen. Ik vermeld het wel, in deel IIIa, op pagina 110.

Hij verweet me ook dat ik voor dit deel, bij de behandeling van Speenhoff, geen gebruik had gemaakt van het vlak daarvoor verschenen boekje van Cornets de Groot. Verstappen moet hebben geweten dat ik dat boekje eenvoudigweg niet kón gebruiken omdat mijn deel al veel eerder ter zetterij was gebracht. Cornets de Groot overigens heeft voor zijn studie over Speenhoff materiaal ten aanzien van Speenhoff in de oorlog aan mij gevraagd én gekregen, tussen ons beiden heeft geen enkele concurrentie bestaan.

Het verwijt dat ik een bepaalde publikatie niet gebruikte, of zou hebben willen gebruiken, kwam ook in een andere recensie terug en dat geval is nog stuitender. Die vinden we in een recensie die Frank van den Bogaard in *De Tijd* schreef¹⁸. Hij verweet mij daarin dat ik in mijn deel II onvolledig was ten aanzien van Nico de Haas omdat ik een artikel in *Jong Holland* niet had genoemd. Hij probeerde handig te zijn door niet te vermelden dat hij dat artikel zelf geschreven had. Misschien zou me de leugen in deze kritiek daardoor niet opvallen. Dat deed hij echter toch. Zijn artikel¹⁹ was medio december 1988 in *Jong Holland* verschenen. Het manuscript voor mijn deel II moest echter uiterlijk 1 december worden ingeleverd. Ik hoorde van zijn artikel dat op punt van verschijnen stond en benaderde hem met het verzoek mij de tekst op voorhand te sturen zodat ik er nog gepaste aandacht aan kon besteden. Hij weigerde. Dat is zijn goed recht. Maar als ik dan later het ontbreken van dat artikel als verwijt voor de voeten geworpen krijg, kan ik alleen maar constateren dat de recensent te kwader trouw was.

De Tijd had ten aanzien van mijn studie toch al een zekere reputatie in kwaadwilligheid, want een jaar eerder was het ook al raak geweest. Toen was het niet Frank van den Bogaard, maar Willem Huberts die recenseerde. 'Tot slot valt dan nog Venema's onnauwkeurigheid op te merken,' schreef hij aan het slot van zijn beschouwing over het eerste deel.²⁰ En hij vervolgt met: 'Een keur uit de tiental-

len fouten.’ Dan komen twee, in zijn ogen, grove fouten. Allereerst over Van Oudshoorn. Die was geen ‘topambtenaar’ meer zoals ik Van Oudshoorn had genoemd en waarom niet? Hij was ‘reeds bijna tien jaar ambteloos burger’ op het moment dat hij in 1942 Lektor werd bij het DvK. Het was een geraffineerde methode om de lezers van *De Tijd* de indruk te geven dat ik niet erg op de hoogte was van de loopbaan van Van Oudshoorn en welke lezer van *De Tijd* gaat zo’n kritiek nu werkelijk controleren? Want dat is natuurlijk het probleem met dit soort recensies. Degene die de auteur beticht van het maken van fouten bluft, maar het is een bluf waar de argeloze lezer niet achter komt.

De *waarheid* is echter dat ik heel duidelijk wél heb gemeld dat Van Oudshoorn, wiens werkelijke naam Feijlbrief was, al tien jaar niet meer in diplomatieke dienst was. In deel I, op pagina 122 staat te lezen:

‘De gebeurtenissen nemen een aanvang in Berlijn, eind 1932, toen Feijlbrief die een hoge functie bekleedde op de Kanselarij, in het kader van een omvangrijke bezuinigingsoperatie diende te vertrekken.’

Huberts heeft mijn fout dus verzonnen en wie nog mocht denken, dat hij wellicht over deze zin heeft heen gelezen, wijs ik op een andere frase, verderop op de pagina:

‘Terug naar 1932. Van Oudshoorn keerde na zijn ontslag naar Nederland terug en vestigde zich in Den Haag.’

Huberts wilde dus in het geheel niet lezen. Al had ik deze zin honderdmaal herhaald, dan nog had hij deze fout verzonnen.

Neem Antoon Coolen. Rond deze auteur heb ik volgens Huberts de ergste fout gemaakt:

‘Niet Bertus Aafjes gaf, om aanmelding bij de Kultuurkamer te voorkomen, op dat hij in een wasserij werkzaam was, maar Anton [moet Antoon zijn, AV] Coolen.’

Dat is een opmerkelijke fout en toen ik het las, schrok ik dan ook. Ik kon me niet voorstellen zo’n blunder te hebben begaan. Ik ploos het hele naamregister na, alle Bertussen Aafjes, maar geen woord over een wasserij.

Dan Antoon Coolen maar en wat lees ik tot mijn stomme verbazing (de onoprechte Huberts moet dit ook gelezen hebben) op pagina 181:

‘We zullen later nog zien dat Van der Made zich enorm ergerde aan Antoon Coolen omdat deze zich drukte voor de Kultuurkamer met het excuus dat hij niet meer schreef en een baan in een wasserij-inrichting had gevonden.’

Het is duidelijk. Ik beging de blunder niet. Geen Aafjes, maar Coolen en om dat nog te benadrukken citeerde ik op pagina 197 Hans Klomp, bestuurder van het *Letterengilde*, die tegen Lisette Lewin zei:

‘Een hunner, Antoon Coolen, als ik het me wel herinner, berichtte dat hij in een wasserij werkzaam was.’

Om de trits vol te maken citeerde ik op pagina 381 Jan van der Made:

‘Toen er onlangs door een bepaalde instantie een op zichzelf weinig gelukkig initiatief werd genomen en verschillende auteurs voor hun onthouding hadden in te staan, verstopte Coolen zich achter het misselijke voorwendsel, dat hij de pen had neergelegd en in een wasserij werkte of zoo iets.’

Ik kwam Huberts op de dag van verschijnen van deze recensie tegen. Ik attendeerde hem op het publiceren van niet bestaande fouten. Hij luisterde beleefd glimlachend naar me en publiceerd negen maanden later in *Literatuur* dezelfde recensie inclusief de verzonnen fouten.²¹

Ik moet concluderen dat een deel van de recensenten die mijn studie negatief beoordeelden om hun publiek voor hun eigen opinie te winnen steevast oneerlijk hebben gespeeld en dat is, naast het gebruiken van de eerder geconstateerde schunnige terminologie ook een van de vormen van geëmotioneerde polemieken, die mijn werk heeft uitgelokt.

Het lijkt me zinvol om van deze verzonnen fouten te gaan naar de fouten, die ik wel wèrkelijk heb gemaakt en waarop anderen, al dan niet publiekelijk mij hebben geattendeerd.

Ik noemde Jacques Idserda in zijn nationaal-socialisme ‘fanatiek’ en ‘radicaal’. Hij stuurde me uitvoerige informatie die me ervan overtuigde dat ik in zijn geval deze begrippen te lichtvaardig gehanteerd had.

Wim Zaal schreef me naar aanleiding van het verschijnen van mijn deel I, waarin ik zijn in 1966 verschenen *De herstellende* aanviel de volgende brief²²:

‘In het eerste deel van *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* citeer je mijn boek *De herstellende* uit 1966, en niet de kritischer, herschreven versie *De Nederlandse fascisten* uit 1973. Indien dat uitsluitend gebeurt om de visie te demonstreren van een jongeman uit katholiek milieu, die in de jaren zestig de relikten van een rooms verleden met eerbiedige schroom benaderde, mag ik daartegen geen bezwaar aantekenen: ik heb het nu eenmaal geschreven. Maar ik mag wél even beklemtonen dat mijn visie allang niet meer dezelfde is als in 1966.

En één geval van citeren heeft mij geërgd: ik zou een antisemitische passage uit een artikel van Albert Kuyle, uit 1936 “bescheiden” hebben genoemd. Ik noemde Kuyles artikelen echter “zonder meer schandelijk” en deze regels uit 1936 nog bescheiden bij wat hij een jaar later schreef (“en intussen maar pal staan voor de zuiverheid der beschaving”, voegde ik eraan toe).’

In dezelfde context waarin ik Wim Zaal behandelde, kwam nog een andere ‘jongeman uit katholiek milieu’ naar voren: Lambert Tegenbosch. Op gezag van Martin van Amerongen (die ik als bron ook noemde) schreef ik dat Tegenbosch de grootste moeite had met de in 1953 verschenen roman *De schandalen*

van Simon Vestdijk, door Tegenbosch 'een schandaalschrijver' genoemd van boeken 'die men bijna iedereen ontraden moet'.

Tegenbosch attendeerde mij erop dat ik er beter aan deed de recensie waar Van Amerongen zich op had gebaseerd zélf te lezen, waardoor ik had kunnen constateren dat de door Van Amerongen gebruikte termen naar de letter wel juist, maar uit hun verband gehaald en daarom naar de geest onjuist geciteerd waren. Tegenbosch schreef onder andere op 7 november 1953 in *Oost-Brabant* onder de kop 'Een schandaalschrijver op zoek naar schoonheid - Afgeraden lectuur én aangeraden':

'Het liefhebben volgens de normen der gemeenschap gerandeert geen schoonheid of... deugd. Misschien is dat waarom Vestdijk schrijft. Hij is een schandaalschrijver omdat hij schoonheid zoekt. Vestdijk stelt het probleem van de liefde in de moderne samenleving. In boeken die men bijna iedereen moet ontraden. Het is voor de meeste mensen niet goed om voor de conclusie van mr. Hendrik Grondt geplaatst te worden. Op het eind van het boek noemt Vestdijk hem "een drenkeling die zojuist ontdekt heeft, dat men ook onder water leven kan, ontberende het groen der wereld en het blauw van de hemel". En in *De schandalen*: "Maar tot het laatste toe wist hij, - wist iets in hem -, dat hij leefde, dat hij daar verkeerd aan deed." Zoals er echter mensen zijn die deze boeken beter ongelezen laten - en dat geldt ook voor de meesten - zo zijn er ook enkele anderen, die om precies dezelfde reden ze moesten lezen. Juist onder de katholieken. Vestdijks eerlijkheid, zijn kunstenaarsschap, zijn problematiek vragen om een antwoord.'

Rob Delvigne attendeerde mij²³ op een aantal fouten in Bijlage XII in deel I. De recensie 'De bekoring der inspiratie' werd gepubliceerd op 15 februari 1942 en in de opsomming ontbreekt de op 18 januari 1942 gepubliceerde recensie op Max Dendermondes *Tijdelijk isolement, water en brood*. De juiste spelling bij de recensie van 28 februari 1942 dient te zijn *Spiegel der Nederlanden* en *De gravin Catalene*.

Publiekelijk had Delvigne ook kritiek op mijn weergave van het oordeel van de *Commissie voor de Perszuivering* over Ed. Hoornik²⁴:

'Op 30 januari 1947 deed zij uitspraak over de journalisten van het *Algemeen Handelsblad* die in de oorlog hadden doorgewerkt, en nu weer als journalist aan de slag wilden. L. de Jong schrijft in een voetnoot over Hoornik, dat diens bijdragen door de commissie werden afgekeurd (*Het koninkrijk enzovoort*, deel 5, tweede helft, 1974, p. 779, wetenschappelijke editie). Venema veronderstelt dat de commissie bepaalde opmerkingen in Hoorniks artikelen in haar oordeel zal hebben betrokken (p. 372). Dit is echter niet het geval. In de oproep van 6 januari 1947 om voor de Commissie te verschijnen, werd Hoornik persoonlijk zijn rol als opmaakredacteur ten laste gelegd "zooals dit o.m. tot uiting komt in

de opmaak van het Avondblad van 12-2-1942 en Avondblad 27-4-1942". De Commissie ging ervan uit dat ook in de opmaak een foutieve gezindheid kon blijken. Ze lette dan op de plaats waar een verplicht artikel stond, bij voorbeeld het verslag van een redevoering van Hitler in de krant van 27 april 1942, en hoe de kop van zo'n bijdrage eruit zag (zie Brauer en Driever, *Perszuivering*, 1984, p. 83). Ook het gedrag van een journalist op de krant werd in het oordeel betrokken. Op de zitting van de Commissie werd Hoornik aan de tand gevoeld over zijn loslippigheid. De Commissie beschikte over een rapport dat een redacteur van het *Handelsblad* over zijn collega's had opgesteld. De anonieme rapporteur schreef eind 1943 over Hoornik het volgende:

"E.J.A.M. Hoornik, binnenland-redacteur, heeft zich het wantrouwen op de hals gehaald van een groot deel van de redactie. Hem vertrouwelijk gedane opmerkingen kwamen wonderlijk genoeg terecht bij de hoofdredactie. Hoornik is hierover eens duidelijk door J. van Mechelen aan de tand gevoeld en gaf toe in die gevallen - die eens bijna hadden geleid tot het ontslag van de redacteur Zweeres - zich 'onbewust te hebben versproken'. Hoornik stond voor den oorlog al gesignaleerd als de man met de vele aangezichten. Hij plukte graag voordeelen van het nieuwe beleid - o.a. liet hij Hoogterp [de nationaal-socialistische hoofdredacteur van de krant, AV] voorspraak zijn bij de directie voor een voortijdige salarisverhoging - en schold demonstratief op de nieuwe hoofdredactie. Hij werd een onaangename figuur, hoewel geen mensch hem van heulen met den heer Hoogterp zou beschuldigen. Hoornik voelde het wantrouwen van de redactie duidelijk en verraste zijn omgeving met een plotseling gevraagd ontslag. Zijn commentaren verrieden, dat dit ontslag zijn omgeving duidelijk zou maken, dat hij geen nazi was; als gezegd wist zijn omgeving dit wel, maar niettemin was zij hem om zijn veelheid van aangezichten gaan schuwen."

Volgens het proces-verbaal verklaarde Hoornik bij het verhoor "dat hij onbewust over een brief van Zweeres met Hoogterp gesproken heeft". In de uitspraak van de Commissie over de oude garde van het *Handelsblad* werd het blijven schrijven in een genazificeerde krant afgekeurd; de inhoud van de bijdragen kwam verder niet ter sprake. Bij Hoornik werd zijn rol als opmaker en collega in ogenschouw genomen. De Commissie bleek over onvoldoende bewijs te beschikken om in bepaalde gevallen iemand voor de opmaak aansprakelijk te stellen. Over Hoorniks oncollegiaal gedrag was de Commissie niet te spreken: "betrokkene heeft voorts een weinig gelukkige rol gespeeld bij het (...) door, loslippigheid ter kennis van betrokkene Hoogterp brengen van feiten betreffende antiduitsche en antinazistische instelling van collega's, waardoor deze moeilijkheden hadden kunnen krijgen". Uiteindelijk oordeelde de Commissie: "Alles tezamen genomen is er echter geen voldoende grond om dezen betrokkene eene ontzetting op te leggen".

Ik constateerde eerder dat Willem Huberts in zijn grote drang mijn studie negatief te recenseren een aantal 'grote' fouten verzoon. Daarnaast maakte hij ook melding van een aantal kleine fouten en daarbij hoefde hij geen verzinnsels op te schrijven; ik heb die fouten gemaakt en herstel ze hierbij. In deel I, hoofdstuk 3, noot 104, dateer ik een brief van Evert Zandstra op 18 mei; het moet zijn 17 mei 1943. Bij noot 105 is de brief niet van 3 september, maar van 29 mei 1943. In dit deel meld ik dat Nico de Haas redacteur was van het tijdschrift *Groot Nederland*; dat is onjuist. De subsidietoekenning aan August Heyting voor zijn toneelstuk *Harald de Skalde* is niet van 28 maart, maar van 23 augustus 1943.

De laatste rectificatie ten aanzien van deel I ontleen ik aan een recensie van Hans Mulder.²⁵ Ik stel dat *Het ABC der reclame* van W.N. van der Sluys nooit is uitgegeven. Mulder attendeerde me erop dat dat wel het geval is; het boek kwam in 1942 bij *Uitgeverij Schuyt* in Baarn uit.

Theo Bijvoet merkte in deel II enkele fouten op die betrekking hebben op Albert Kuyle. Het geboortjaar van Kuyle is niet 1905, doch 1904. De foto van Kuyle, Albert Helman en de familie Van Rees is niet genomen in de winter van 1924 op 1925, maar van 1925 op 1926 en tot slot: tijdens de reis die Kuyle in 1935 door Libië maakte, schreef hij *Het land van de dorst* en niet *Rond een blauw meer*.²⁶

Tom van Deel attendeerde me op een ernstige fout.²⁷ In het aan *De Nieuwe Gids* gewijde hoofdstuk meld ik dat de jonge dichter Chris van Geel in het meinumner van dat blad gedichten publiceerde. Het gaat echter om zijn grootvader, een late Tachtiger. Naar aanleiding van deel IIIa ontving ik de volgende kritische opmerking van dr. H.M. Beumer uit Utrecht; hij schreef me dat ik op pag. 188 *Büchergilde Gutenberg* bedoelde, terwijl ik *Büchenbilder Gutenberg* schreef.²⁸

Hans Renders vond dat het in 1919 door Kettmann in *Het Getij* gepubliceerde gedicht niet 'Het Getij' heette zoals ik abusievelijk vermeldde, maar 'Eigen Huis'. Voorts publiceerde Kettmann in dit tijdschrift in 1920 onder het pseudoniem Co van Sweden 'Uit het voorjaar' en 'Zichtbare muziek'.²⁹

Thomas Leeftang vond enkele fouten in dat deel van IIIa dat te maken had met de Nederlandse film³⁰:

'Van Putten startte Nederland Film en niet *Film Nederland*; de recensent van het Algemeen Handelsblad heette Piet Kloppers en niet Piet *Klopper* zonder s; de titel van de antisemitische film "Die ewige Jude" is niet, zoals u enige malen vermeldt "Die *Ewige* Jude" (*ewige* moet in onderkast) en evenmin "Der *Ewige* Jude", twee fouten in één filmtitel (pagina's 155 en 156).'

Deel IIIb, aan Vestdijk gewijd, ontlokte één rectificatie van Marjoleine de Vos³¹: 'Venema citeert het rekwest dat Vestdijk half september, toen alle ge-

vangen en ondervraagd werden over hun gezindheid, bij de commandant indiende. Dat verzoekschrift zou eindigen met de alinea “Von verschiedenen Seiten hat man ihn darauf aufmerksam gemacht, dass es seine Sache schaden könnte, dass er sich nicht für die Holländische Kulturkammer gemeldet hat” etc. Dit nu is niet waar, maar dat kon Venema niet weten. Deze laatste alinea is, zo blijkt uit de brieven van Vestdijk aan Ans Koster die in de een dezer dagen te verschijnen Vestdijkkroniek gepubliceerd worden, pas toegevoegd op 29 november 1942 toen Vestdijk het verzoekschrift overschreef om het aan zijn vriend en uitgever Johan van der Woude toe te sturen, die op zijn beurt weer zou zorgen dat het bij de juiste instanties belandde.’

Ook Rudi van der Paardt bracht mij op de hoogte van enkele fouten in mijn aan Vestdijk gewijde deel.³² Op pag. 51 heb ik het over het verschijnen van de briefwisseling Vestdijk-Theun de Vries. In werkelijkheid werden in eerste instantie alleen Vestdijks brieven gepubliceerd, in 1981 de teruggevonden brieven van Theun de Vries en in 1985 pas de briefwisseling. Op pag. 80 noem ik als jaar waarin Vestdijk *Iersche Nachten* schreef 1944; dat moet zijn 1942. Op pag. 93 noem ik als datum van verschijnen van *Gesprekken met S. Vestdijk* door Theun de Vries 1981. Dat moet zijn 1968, in 1981 verscheen de tweede druk. Op pag. 193 noem ik driehonderd in Nederland verkochte exemplaren van *Het vijfde zegel*. Het gaat hierbij niet om de totaalverkoop, maar om de gemiddelde jaarlijkse verkoop.

Naast de rectificaties (vermeend of niet) waren er vele meningen.

In de commotie die begin 1988 ontstond toen ik in enkele interviews het een en ander losliet over de boeken die zouden gaan verschijnen, nam Pierre Huyskens een aparte positie in door het volgende standpunt te huldigen dat ik verder nergens ben tegengekomen³³:

‘Je kunt ook de hedendaagse geschiedvorsers niet verwijten, dat hun vonden nu veel harder aankomen dan, vlak na de oorlog, de vonnissen van de bijzondere rechtspleging, die overigens weinig erbarmen had zelfs met de kleine collaborateurs.

Als die vonden hard aankomen, dan ligt dat aan de wijze waarop wij, als publieke opinie, daar met terugwerkende kracht over denken. Met schaamte misschien. Of geërgerd, omdat we jarenlang door sommige coryfeeën om hun siertuin zijn geleid, terwijl we de NSB'ers die alleen maar onnozel achter Mussert aanliepen, bleven mijden als giftig onkruid.

Als we genade moeten laten gelden voor intellectuelen op grond van hun latere verdiensten, dan moeten we ons, ook met terugwerkende kracht, rot schamen over de manier waarop we toen die kleine NSB'ers hebben aangepakt.’

Een van de velen die meenden (en we hebben al gezien dat W.L. Brugsma de

toon had gezet dat ik te jong was voor deze studie omdat alleen tijdgenoten in staat zouden zijn dit onderwerp aan te vatten) was de mededirecteur van *De Bezige Bij* (na de oorlog overigens) Wim Schouten die in NRC *Handelsblad* fulmineerde³⁴:

‘Nu drieënveertig jaar na de bevrijding is het mij een raadsel dat mensen die de oorlog zelf niet hebben meegemaakt, er bevrediging in schijnen te vinden dergelijke kleine misstappen [zoals het aanmelden bij de *Kultuurkamer*, AV] tot op het bot uit te benen. Ook begrijp ik de redacteurs van dag- en weekbladen niet die, zelfs met vierkolomskoppen op de voorpagina, daar zoveel publiciteit aan geven. Het lijkt een vorm van opwekken van onsmakelijk leedvermaak bij mensen die er, onder andere door hun leeftijd, geen verstand van hebben.’

Hij kreeg onmiddellijk een reactie van K. Dijk, een oud-verzetsman uit Enschede, die Schouten aanviel om het bagatelliseren van het zich aanmelden bij de *Kultuurkamer*. Inmiddels weten we dat Schouten zich in 1944 zelf had aangemeld bij deze instelling, zodat zijn verdediging van de aanmelders niet meer zo vreemd is. Dijk gaat verder³⁵:

‘Ernstiger is dat Schouten vindt dat jonge mensen door hun leeftijd geen verstand zouden hebben en dat hij - klaarblijkelijk - vindt dat men de oorlog moet hebben meegemaakt om er over te kunnen schrijven. De meeste geschiedenisboeken, en vele romans, zijn geschreven door mensen die zelf nooit de tijd die zij behandelen hebben meegemaakt, of die hun romanverhalen in hun werkkamers hebben gefantaseerd. Een heel normaal en geaccepteerd verschijnsel. Er zijn jonge mensen die zich hebben verdiept in de psychische gevolgen van de oorlog en die door hun studie een veel objectiever beeld hebben kunnen samenstellen dan ik, die de oorlog zelf heeft ervaren, zou kunnen doen.’

Martin van Amerongen gebruikte in zijn kritiek niet het element van leeftijd, maar hij had over mijn oordelen wel zijn mening, zeker waar het om Bert Voeten ging³⁶: ‘Natuurlijk, het is tegelijkertijd moeilijk én makkelijk een postuum vonnis te vellen. Maar er *zijn* een paar criteria, die je in je overwegingen kunt betrekken. Bijvoorbeeld de mate van ideologische continuïteit: een ex-NSB'er hoort niet namens de VVD-fractie tegen gastarbeiders tekeer te gaan. En de zwaarte van het vergrijp: je kunt niet suggereren dat zo'n Westbrabantse korrespondent van de *Kultuurkamer*, wat echt niet zo'n vooraanstaande functie was binnen de nazi-hiërarchie, hoogstpersoonlijk de verbrandingsovens van Auschwitz heeft ontworpen.’

Ook Wim Zaal nam het voor Voeten op, én voor Hoornik én voor Dubois³⁷. Hij deelt deel I van de studie heel terecht in twee helften in. ‘De eerste helft van Venema's boek, waarin hij terecht geen reputaties spaart, is overzichtelijk en goed gedocumenteerd.’ Maar dan: de tweede helft, het deel over ‘de geschiedvervalsers’, en volgens Zaal komt het op deze tweede helft aan:

‘Hij ziet geen historisch te duiden verschijningen voor zich, maar vijanden. Zijn stijl weerspiegelt dat: de wij-vorm, waarin hij samen met de lezer op onderzoek is uitgegaan, verruilt hij nu keer op keer voor de ik-vorm. Op zichzelf terecht, want de lezer die in tegenstelling tot de schrijver een kritische afstand bewaart, gaat niet langer mee. Waarom ook? Venema voert schijngevechten op, de afloop is bekend. Hoornik en Dubois worden gereduceerd tot grabbeltonnen van belastende citaatjes die elkaar in een goed geregisseerde volgorde bevestigen - maar met een worsteling, laat staan een worsteling om de waarheid, hebben die bladzijden weinig van doen. Ik wil die schrijvers niet schoonwassen, al bleef hun accommodatie die in '42 eindigde, beperkt; zij hoeven ook niet te worden ontzien; het gaat erom dat sensatie en suggestie hier de kosten van de ernst dekken.’

Ook Jan Blokker had kritiek. Onder de titel ‘Een klopjacht op alles en iedereen’³⁸, zag hij me in ieder geval nog niet als ‘gestoord’, zoals hij dat later zou doen, maar wel maakte hij zich al zorgen om mijn psyche:

‘Vanwaar al die kippedrift?

Ik bedoel: hoe komt een gezonde, zevenenveertigjarige man er toe zich jarenlang een ongeluk te neuzen in de onderste, of op z'n minst middelste regionen van een voorbij Nederlandse literatuur, en wat bezielt Nederlandse kranten om het “nieuws” aangaande oorlogsgedragingen van inmiddels bejaarde of reeds overleden schrijvers op hun voorpagina te zetten? In grote lijnen viel er niets meer te onthullen - we zijn er langzamerhand achter dat we als natie niet het *allergrootste* monument hebben verdiend voor moed, beleid en trouw in de bezettingsjaren, en we hebben over het epos van dr. L. de Jong heen leren beseffen dat er met de categorieën goed en fout althans in termen van geschiedschrijving maar betrekkelijk weinig is te beginnen. En dan komt er na drieënveertig jaar toch ineens weer iemand die in z'n eentje het werk van de Eeraad dunnetjes wil overdoen.’

Jan Blokker kreeg oppositie en vooral over de wijze waarop hij de polemieken aanzwengelde. Hans van den Bergh zou in *Vrij Nederland* stellen³⁹:

‘De manier waarop Jan Blokker paginabreed over Venema is heen gevallen in de Volkskrant van 7 oktober is nogal representatief voor de discussie. Venema wordt daar toegesproken als een amateuristische broekeman die zich ongeschoold aan de historie heeft vergrepen. Honend wordt hem “kippedrift” verweten en ook het feit dat hij *pas* zevenenveertig jaar is blijkt tegen Venema te pleiten. Het lijkt haast of Blokker afgunstig is op de jongere concurrent, want zelf poseert hij immers graag en vrijwel wekelijks als de bijvoegsel-historicus die affaires uit het verleden “als de dag van gisteren” weet op te dienen.’

Ook Max Nord mengde zich in deze discussie. Onder de veelzeggende kop ‘Beschrijft iemand het eens, mág het niet’⁴⁰ schreef hij in NRC *Handelsblad*:

‘Venema onthoudt zich meestal niet van een oordeel, dat recht behoudt hij zich uitdrukkelijk voor. Dat wordt hem kwalijk genomen door allerlei anderen, onder wie Jan Blokker, die in *de Volkskrant* van 7 oktober van mening is dat Venema zijn normen niet preciseert en niet beseft “hoezeer juist moreel-ethische normen onderdeel uitmaken van het geschiedproces, eenvoudiger gezegd: dat ze *veranderen*”.

Zijn onderdrukking, massamoord, foltering, plundering, vrijheidsberoving of stilzwijgende medewerking ervan of medewerking daaraan, inderdaad onderhevig aan veranderende normen? Waren “goed” en “fout” tijdens de bezetting niet *elementaire*, “tijdloze” normen, en ligt daaraan nú niet de afkeer van de regimes in Zuid-Afrika, de Sovjet-Unie [dit stuk werd geschreven in 1988, AV], Polen, Roemenië ten gronslag? Ook in Nederland gelden die normen nog steeds, al hoeven we - wat het wel makkelijker maakt - hier niet meer met de *Sicherheitsdienst* rekening te houden.’

Naar aanleiding van deel II ontstond in de kolommen van NRC *Handelsblad* een discussie over het antisemitisme van Henri Bruning, waarbij de zoon van de dichter, Raymond Bruning zich enkele malen weerde.

‘Venema heeft het [het antisemitisme van Bruning, AV] gehaald uit een bijdrage van Bruning aan *De Waag* van 30 januari 1941,’ schreef hij⁴¹. ‘Bruning was inmiddels eind 1940 van het Verdinaso overgestapt naar de NSB en later zou hij zelfs begunstigend lid van de Germaanse SS worden, zodat we toch mogen aannemen dat Brunings antisemitisme zich onder die “gunstige” omstandigheden onbelemmerd zal zijn gaan radicaliseren.

Brunings stuk bestaat uit een fictieve dialoog tussen een NSB'er en iemand van de Nederlandsche Unie, mede omdat zij er beiden van overtuigd zijn dat Duitsland voor onafzienbare tijd de hegemonie over West-Europa bezit, achten zij het van primair belang dat Nederland van de Duitsers zelfbestuur krijgt. De NSB'er heeft kennelijk de hoop verloren dat de Duitsers het de NSB voor het zeggen zullen geven, want hij adviseert de Unie-man notabene wat de Nederlandsche Unie moet doen om van de Duitsers de macht in ontvangst te nemen. “Jullie krijgen natuurlijk niet de macht, als jullie van plan zijn de Joden hier vrij spel te laten, en als volksgenooten te behandelen [...] Dus jullie moeten je uitspreken, en die uitspraak kan niet anders luiden dan: de Joden zijn geen Nederlanders. En daar moeten dan ook de noodige consequenties aan verbonden worden”. Tenslotte voegt de NSB'er de Unie-man in een soort emotionele ontboezeming toe: “Jullie, en jullie alleen zijn het, die een normale oplossing van het Jodenprobleem hier te lande onmogelijk dreigen te maken.”

Wat kan Bruning, gezien zijn verheerlijking van de waarden van de Nieuwe Orde en gezien zijn onverhulde antisemitisme, hier met “de noodige consequenties” en “normale oplossing” anders op het oog hebben gehad dan wat in

Duitsland als de “Endlösung” aangeduid ging worden? Een meer afdoend bewijs van de stelling kan moeilijk gewenst worden, zou men denken.

Toch bedoelde Bruning iets tegengestelds. Tot dit complete misverstand zou Venema geen aanleiding hebben gegeven wanneer hij twee woorden méér had geciteerd, de woorden waarmee Bruning aangaf wat hij in feite onder “de noodige consequenties” verstond en die er ook direct achter stonden: “een apart statuut”.

In diezelfde tijd definieerde hij een dergelijk statuut elders als “een statuut, dat deze minderheid een leven volgens eigen aard en zijn waarborgt, doch dat haar tevens elken invloed op óns politiek, economisch, maatschappelijk, staatkundig en cultureel leven onmogelijk maakt. Hiermede worden haar materiele levensmogelijkheden *geenszins* afgesneden”.

Voor de oorlog zou zo'n statuut zonder meer een product van antisemitisme zijn geweest, maar in januari 1941 beoogde het in ieder geval níét de vernietiging van de joden.

Omdat Venema ook in dit geval interpretatie van het citaat overbodig vindt, volgt hier de mijne. Bruning vreesde dat wanneer de Nederlandsche Unie weigerde te verklaren dat de joden geen Nederlanders waren, de Duitsers de macht hier zelf in handen zouden blijven houden en dat de joden dan onbeschermd aan hun antisemitisme uitgeleverd zouden blijven. Nog afgezien van onze kennis achteraf, beloofde dat toen al weinig goeds, de behandeling waaraan de joden tot op dat moment in Duitsland bloot stonden in aanmerking genomen. Koos de Unie wél voor het statuut en kreeg zij dan de macht, dan kwam zij daarmee in een positie waarin zij de joden zoveel mogelijk voor erger onheil zou kunnen trachten te behoeden. Dat bedoelde Bruning met de “normale oplossing” die de Unie met haar houding volgens hem dreigde te dwarsbomen.’

Tegenover deze mening stond die van Walter Sonnenfeld, die in dezelfde krant reageerde⁴²:

‘Ik ben het met A. Venema volkomen eens als hij schrijft. “Soms wordt beweerd dat iemand antisemiet kon (kan? - ws) zijn en desondanks tegen de jodenvervolging. Het probleem is dat men zulke zaken niet kan scheiden. Zonder antisemitisme geen vervolging...”

Op mijn beurt zou ik hieraan willen toevoegen - zoals dr.L. de Jong dit reeds stelde naar aanleiding van een artikel van J.A.A. van Doorn (NRC *Handelsblad*, 11 mei 1989) en geciteerd door Hans Jansen (NRC *Handelsblad*, 11 mei 1989) - dat hetze en haat tot doden kan leiden.

Gisbertus Voetius, een bekend calvinistisch godgeleerde (1589-1676), predikant en lid van de Dordtse Synode, stelde in een dispuut in 1637 de vraag: moeten zij (de joden) gedood worden? (Gisberti Voeti, *Selectarum Disputationum Theologicarum*, 1655, 5 vol., Vol. 11, p.77-124). Het antwoord luidde ontken-

nend, waarbij de respondent, Joanne Brebereno, zich op Danaeus beriep (Lamberto Danaeo, *Ethices Christianae*, Genevae, 1588, 3 vol., Vol. II, p. 184, *Itaque neque* etc. Men mag dus niet wreed optreden tegen de joden, noch moeten wij onrechtvaardig voor hen zijn).

Ondanks de ontkenning is het feit, dat de vraag over het al dan niet doden van joden überhaupt door een invloedrijk theoloog wordt gesteld, daarom niet minder veelzeggend.

Men zou kunnen denken, dat dit alleen maar een rethorische vraag is, ware het niet dat Voetius' mening over de joden bijzonder negatief was. In zijn *Selectarum*... schrijft hij: "Uit dit alles concluderen wij dat de joden zeer beklagenswaardige slaven zijn van hebzucht, zinnelijke begeerte, gulzigheid, trots, leugenachtigheid, onrechtvaardigheid, haat, afgunst, wraakzucht, etc." (A.C., Duker, *Gisbertus Voetius*, Brill, Leiden, 1897, 3 vol., Vol. III, p.45 "over het jodendom", nr. 2., Duker citeert uit bovenstaand *Selectarium* van Voetius).

Na zulk een opsomming is de vraag of joden gedood moeten worden niet meer zo academisch en heeft een beangstigende dimensie gekregen. De opmerking van Venema dat men antisemitisme niet van vervolging kan scheiden is helaas bewaarheid.

De stelselmatige haat en hetze heeft de weg vrijgemaakt die eens in een holocaust móést uitmonden. Zou Hitlers rassenfanatisme ooit tot zulk een succes hebben kunnen leiden als daar niet eeuwen van antisemitisme aan waren voorafgegaan? Door de joden van alle mogelijke slechte eigenschappen te betichten (vergelijk Voetius) konden zij gemakkelijk door Hitler tot "Untermenschen" worden verklaard.'

Niet alleen bij Bruning, ook bij Stuiveling waren er, die in reactie op mijn studie meenden dat ik mis-interpreteerde. Martien J.G. de Jong zou dat uitvoerig doen in *Literatuur*⁴³, waarin hij stelde dat Stuiveling met de toevoegingen in de *Historische schets van de Nederlandse letterkunde voor schoolgebruik en hoofdactestudie* (zeventiende druk, 1942), dat bepaalde auteurs joods waren, niet de bedoeling had een knieval voor de bezetter te doen. Het artikel van De Jong staat zo vol misleidende informatie dat het op deze plaats niet doenlijk is daar uitvoerig op in te gaan. Ik verwijs daarvoor naar mijn publikatie *Aristo Revisited*. Martin van Amerongen liet zich echter misleiden en schaarde zich in NRC *Handelsblad* deels aan zijn zijde en verweet mij niet de 'zegen der genade.'⁴⁴ te kennen. Coen van Tricht reageerde onmiddellijk⁴⁵: 'Martin van Amerongen brengt Adriaan Venema ter sprake als algemene wrijfpaal van de literaire kritiek [...] Het doet er niet toe of Venema een "Engel der wrake" of een "Rambo" is, of dat hij een "McCarthy"-mentaliteit heeft. Het gaat maar om één ding: of het waar is wat hij schrijft.

Het doet er niet toe dat hij de "zegen der genade" niet kent. Daarvoor moeten

de delinquenten bij een andere faculteit zijn. Een schrijver hoeft daaraan geen boodschap te hebben. Een schrijver is in de eerste plaats een criticus, pas in de tweede plaats een verhaaltjesverteller. In Nederland, met zijn wollige grauwsluierreretoriek, is het kennelijk andersom.

Het valt mij van Van Amerongen tegen dat hij het, in navolging van Martien J.G. de Jong, voor Stuiveling opneemt. Stuiveling heeft tijdens de bezetting in schoolboeken het niet-joods zijn van schrijvers vermeld, terwijl in vooroorlogse drukken van die boeken dat niet het geval was. Dat was in die tijd hetzelfde als te zeggen: die zijn het. Dat de bezetter waarschijnlijk wel wist dat ze joods waren doet niet terzake, evenmin als de mening van literatuur-historici dat vermelding van het joods-zijn geen “diskwalificatie” is. Dat is een doorzichtige uitvlucht die in een tijd van jodenvervolgning nergens op sloeg. Afkeuringen achteraf van het antisemitisme kwamen te laat.’

Zo eindigde voorjaar 1990 de laatste principiële discussie die mijn boek kon tweeebrengen. Wie de verschillende onderwerpen en de daaraan gekoppelde polemieken beziet, kan niet anders dan tot de conclusie komen dat steeds opnieuw hetzelfde wordt gesteld: de geschiedschrijver dient zich wél of niet te onthouden van het geven van welk oordeel dan ook. Nergens sterker kwam dat tot uiting in de eerder genoemde discussie in *de Volkskrant* tussen Blom, Blokker, Bank en Houwink ten Cate. Het is de verdienste van Philo Bregstein geweest dat hij in het artikel in *De Groene Amsterdammer* als antwoord op deze discussie constateerde dat in het hele twee krantepagina's tellende gesprek de naam Jacques Presser, door mij in deel I als belangrijke inspiratiebron genoemd, niet werd genoemd. En dan vervolgt hij:

‘Terwijl de deelnemers aan het Volkskrant-debat over Presser zwegen, rekenden ze eensgezind af met zijn geestelijke erfgoed: de subjectieve, geëngageerde geschiedschrijving. In zijn recensie van Venema's *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* benadrukte Blokker dat het er bij het achterhalen “wie es eigentlich gewesen ist” ook om gaat “de zedelijke opvattingen te betrekken waar mensen de rechtvaardiging of het excuus van hun handelen aan ontleenden. Historische oordelen kunnen alleen maar gebaseerd zijn op wat in het verleden telde [...] In elk menselijk conflict, in elk menselijk samengaan en samenleven, dus zeker in de oorlog, spelen kwesties als moreel en immoreel geen rol, want het is allemaal immoreel.” En terwijl in het debat Houwink ten Cate nog aarzelend meende dat “je je moet generen voor het ‘im Dunklen sind alle Katzen grau’”, sprak Blom zich in de Volkskrant duidelijk uit tegen morele oordelen: “De normen van goed en fout zijn politieke normen, geen eeuwigheidswaarden.”

Des poedels kern in het debat is inderdaad de vraag of in het geschiedkundig onderzoek plaats is voor begrippen als waarheid en ethiek - het erfgoed van de

Amsterdamse joodse filosoof Spinoza en van de Verlichtingsfilosofen in het algemeen. Het gaat daarbij onder meer om universele waarden en mensenrechten, zoals die door Alain Finkielkraut in *De ondergang van het denken* en alhier door Stephan Sanders zijn verdedigd tegenover het relativisme. In zijn *Gemengde ervaring, gemengde gevoelens*, het strijdschrift dat hij schreef naar aanleiding van de Rushdie-affaire bekritiseert Sanders de populaire antropologische visie dat “elke cultuur in zijn eigen context” dient te worden beoordeeld, hetgeen een relativisering van de waarden van die cultuur inhoudt. Ook de filosoof Frits Staal valt het relativisme aan. In een interview in *De Groene* pareert hij de verdedigers van Heidegger met de opmerking dat je dan ook begrip kunt opbrengen voor de nazi-opvattingen over het uitroeien van de joden.

In die lijn verder redenerend moet mijns inziens worden geconcludeerd dat het relativisme van Blokker en Blom, zoals dat tot uitdrukking komt in hun genuanceerde, niet-morele analyse van de geschiedenis, het gevaar loopt op een paradoxale manier tot de subjectieve rechtvaardiging van welk gedrag dan ook te leiden. De vraag naar goed en fout vervalt dan volledig, onverschillig of het nu gaat om een joodse vervolgte, een verzetsheld, een collaborateur of een oorlogsmisdadiger. Of om het met een oud-Hollands spreekwoord te zeggen “Het is maar hoe je het bekijkt”.

Het is juist de door Blom bestreden subjectieve geschiedschrijving van Presser en De Jong, die tot de vraag naar een objectieve ethiek leidt. Blokker valt De Jong aan vanwege diens moralisme en simplificerende gebruik van de termen “goed” en “fout” of om het met V. der Dunk te zeggen: “het zedingsbewustzijn en de neiging om anderen lessen in goed gedrag te geven”. Ik vind met Blokker dat De Jong zich daar inderdaad wel eens aan bezondigt. Pressers analyses vind ik sterker, omdat hij voortdurend relativeert, wat overigens heel iets anders is dan relativisme. Het gevaar van Blokkers poging tot ontmythologisering is dat hij het kind van de ethiek met het moralistische wijwater weggooit. En als Blom vraagt waarom Delfgaauw *cum suis* wel medeplichtig worden geacht aan de Duitse nazi-praktijken en Theun de Vries niet aan het sovjet-stalinisme, dan duikt het Duitse revisionisme van de historicus Nolte op, die onder de mantel van “objectiviteit” ideologische motieven verbergt: door Hitler met Stalin te vergelijken ontslaat hij de Duitsers van hun verantwoordelijkheid voor Auschwitz.

De vraag dringt zich op welke subjectieve opvattingen er schuil gaan achter een niet-morele, objectieve analyse van de geschiedenis. Wie de ethische vraag uit de weg gaat, levert een ideologische rechtvaardiging voor “accommodatie” (Bloms fraaie term voor collaboratie) met wie of wat dan ook en kweek je de onverschilligheid die door Presser ten aanzien van de jodenvervolgung zo scherp is geheeld.’

Philo Bregsteins antwoord op het debat kan ik volledig onderschrijven. Natuurlijk, zal de lezer zeggen. Maar ik onderken daarbij dat zijn zienswijze en mijn instemming dateren van het moment waarop zijn regels werden geschreven en het moment, een jaar later, waarop ik deze regels schrijf. Het zijn momentopnamen, zoals elke reactie op de studie die ik hierbij afsluit. Zoals ook de studie zelf een momentopname is; een vertegenwoordiger van de in de oorlog geboren generatie probeert zijn nieuwsgierigheid naar wat er door een generatie voor hem is gedaan te bevredigen. Ik heb getracht materiaal te verzamelen en te ordenen, materiaal waarvan men kan vrezen dat het anders, aangetast door de tijd, zou zijn verdwenen. Later zal een ander, zich baserend op het door mij vergaarde materiaal tot nieuwe, vaak andere conclusies komen, want, zoals Schöffers ooit eens schreef 'elk historisch werk draagt, immers, een voorlopig en "open" karakter en komt steeds in aanmerking voor aanvulling, verbetering en uitdieping'.⁴⁶

Eindnoten:

- 1 Winston Churchill, *Groote tijdgenooten*, Amsterdam, 1938, in de Nederlandse vertaling van Pieter van der Valk, p. 29.
- 2 Op 13 februari 1988.
- 3 Brief drs. Bertus Dijk, dd. 15-3-1991.
- 4 *de Volkskrant*, 14-4-1990.
- 5 *De Groene Amsterdammer*, 22-5-1990.
- 6 *Aristo Revisited*, Uitgave De Prom, 1990.
- 7 Adriaan Venema, *Liever waarheid dan sensatie*, Amsterdam, 1988.
- 8 Martien J.G. de Jong, *De dichter en zijn rechters*, Baarn, 1988, p. 120.
- 9 *Idem*, p. 64.
- 10 *Idem*, p. 117.
- 11 VPRO-radio, 4-10-1988.
- 12 D.J.A. Franssen, "Die vent doet niets dan lezen": Martien J.G. de Jong'. In: *Literatuur* 8 (1991), no. 3.
- 13 *Vrij Nederland*, 16-12-1989.
- 14 *Memoranda*, deel III, p. 324.
- 15 *Idem*, p. 322.
- 16 *Memoranda*, deel I, pp. 136-138.
- 17 Jan Verstappen, 'Venema onthult verder over schrijvers in de oorlog'. In: *Het Binnenhof*, 31-1-1991.
- 18 Frank van den Bogaard, 'Wraakzucht als tijdverdrijf'. In: *De Tijd*, 17-11-1989.
- 19 Frank van den Bogaard, 'Nico de Haas, van links-revolutionair tot nationaal-socialist'. In: *Jong Holland*, jrg. 4, no. 6 (1988), pp. 16-25.
- 20 Willem Huberts, 'Een omgevallen kaartenbak'. In: *De Tijd*, 23-9-1988.
- 21 Willem Huberts, 'wo II & hoe het niet moet'. In: *Literatuur*, mei - juni, 1989.
- 22 Brief Wim Zaal, dd. 12-10-1988.
- 23 Brief Rob Delvigne, dd. 21-3-1990.
- 24 Rob Delvigne, 'Nog iets over Hoornik in oorlogstijd'. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 6, no. 2, december 1988.
- 25 Hans Mulder, 'Met het kapmes in de hand'. In: *Vrij Nederland*, 15-11-1988.
- 26 Th.A.P. Bijvoet, 'Een volstrekt verloren leven?'. In: *Maatstaf* 4 (1990).
- 27 Tom van Deel, 'Ondanks papierschaarste en Kultuurkamer'. In: *Trouw*, 21-12-1989.
- 28 Brief dr. H.M. Beumer, dd. 3-10-1991.
- 29 Op de pagina's 432-442 en 705-708.
- 30 Brief Thomas Leeftang, dd. 5-2-1991.
- 31 Marjoleine de Vos, 'Men moet nooit meer beloven dan men houden kan'. In: *NRC Handelsblad*, 20-9-1991.
- 32 Brief R. van der Paardt, dd. 16-11-1991.
- 33 Pierre Huyskens, 'Genade'. In: *Algemeen Dagblad*, 23-1-1988.

- 34 Wim Schouten, "Foute" schrijvers en onsmakelijk leedvermaak'. In: NRC *Handelsblad*, 27-1-1988.
- 35 K. Dijk, 'Objectief beeld'. In: NRC *Handelsblad*, 11-2-1988.
- 36 Martin van Amerongen, 'Venema's woede'. In: *De Groene Amsterdammer*, 27-1-1988.
- 37 Wim Zaal, 'Dik hout'. In: *Elsevier*, 24-9-1988.
- 38 *De Volkskrant*, 7-10-1988.
- 39 Hans van den Bergh, 'Alle muzen'. In: *Vrij Nederland*, 29-10-1988.
- 40 In: NRC *Handelsblad*, 26-10-1988.
- 41 Raymond Bruning, 'Antisemitisme op een grote hoop gegoooid'. In: NRC *Handelsblad*, 18-1-1990.
- 42 NRC *Handelsblad*, 3-3-1990.
- 43 Martien J.G. de Jong, 'Hoe fout waren De Vooys en Stuiveling?'. In: *Literatuur*, januari/februari 1990.
- 44 *Idem*, 18-3-1990.
- 45 *Idem*, 8-3-1990.
- 46 De Jong, deel 14, p. 134.

Bijlage I

Opgave van de boekhandelaren, die zich hadden aangesloten bij de NSB (op hun privé-adressen):

A.D. Abbink, Weinder 37, Winterswijk
 G.M.C. van Aelst, Parallelweg 47, Maastricht
 G.J. Beekhof, Jan Evertsenstraat 126, Amsterdam
 W.v.d. Berg, Graaf Florisstraat 26, Rotterdam
 G.H.M. van Bergen Torenstraat 140, Den Haag
 A.A. Brandse, V.d. Eletenweg 256, Vaassen
 J.W. Daudeij, Raadhuisstraat 10, Heemstede
 J. Dietz, Hogeweg 58, Amsterdam
 W.F. van Doesburg, Wijdenesserstraat 46, Amsterdam
 P.F.M.v.d. Ende, Eendrachtsstraat 110, Rotterdam
 J.C. van Gemeren, Kostverlorenkade 109, Zandvoort
 G.D. Gerressen, Bachlaan 11, Roosendaal
 N. Gijselaar, Balthazar Florisstraat 47, Amsterdam
 G. Gimbel, Binnendamsterdiep 28, Groningen
 J.N. Gitsels, Parade 62, Venlo
 J. de Graaff, Hoenderloostraat 51, Den Haag
 M. Heetjan, Van Bijlandstraat 55, Den Haag
 A.D. Hendriks, Nassaukade 383, Amsterdam
 J.J. Henseler, Havikstraat 19, Utrecht
 J.A. Janssen, Arnhemsche Weg 16, Rheden
 J.P. van Kamp, Markt 15, Maastricht
 A.G. Kemp, Raadhuisstraat 236, Alphen aan de Rijn
 J.P.D. Lancel, Valeriusstraat 22, Den Haag
 M.J.P. Lenz, Spakenburgschestraat 56, Den Haag
 M. van Ling, Thomsonlaan 40, Den Haag
 C.W.E. van der Most, Kanaalstraat 198, Heerde
 I.H. Nattekaas, Nicolaes Maesstraat 32, Schiedam
 C. van Nes, Oude Ebbingestraat 61-63, Groningen
 M. Nooteboom, Julianastraat 40, Waddinxveen
 C.A. Nietvelt, Koninginneweg 51, Amsterdam
 J. Oldenbroek, Kerkstraat 258, Amsterdam
 C.J. Rothengatter, Van Frankenbergstraat 102, Voorburg
 G. Rupke, Regentesselaan 48, Rijswijk
 J.H. Rutgers, Elisabeth Wolffstraat 14, Amsterdam
 H.L. Spijkers, Van Goorstraat 11, Tilburg
 J.J. Swaan, Lammenschansweg 45, Leiden
 J.M.L. Vermaseren, Heijdenrijkstraat 53, Nijmegen
 J. Vernout, Warmoesstraat 94, Vlissingen

H. Wagenaar, V.d. Hoopstraat 116, Amsterdam
F.C. Warburg, Overtoom 66, Amsterdam
W.L. van Weesen, Weimarstraat 384, Den Haag
H.O. Wijers, Kostverlorenstraat 12, Zandvoort
P. de Wind, Noord 24, Franeker
J. Wortel, Sumatrastraat 48, Amsterdam
B.W. Zijffers, Stadionplein 75, Amsterdam

Bijlage II

Samenstelling van de organisatie van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels op het moment van de Duitse inval:

Bestuur

I. Noothoven van Goor (voorzitter)
 M.J. Visser (onder-voorzitter)
 Jac. van der Kolk Jzn. (penningmeester)
 Mr. A. Loosjes (secretaris)
 F.L. van der Bom
 W.J. Lubbers
 M.A. Reinalda
 A. van Weerden

Commissie voor het handelsverkeer in den Nederlandschen Boekhandel

C. Dietrich (voorzitter)
 M.A. Reinalda (onder-voorzitter)
 Mr. A. Loosjes (secretaris)
 P. Bergmans
 J. Bommeljé
 A.M.E. van Dishoeck
 Mr. C. Schillemans
 Mr. J.W. Tjeenk Willink

Commissie voor het Leesbibliotheekbedrijf

J.C. Winterink (voorzitter)
 Mr. A. Loosjes (secretaris)
 J.C. Bodenstaff
 J.Ph. Kruseman
 J.A. Lamme
 S.G. van Looy

Commissie voor de Vakopleiding tot den Boekhandel en het Uitgeversbedrijf

F.L. van der Bom (voorzitter)
 P. van Rossum jr. (waarnemend secretaris)
 Mr. C. Vrij (adjunct-secretaris)
 P. Bergmans
 Andries Blitz
 M.A. Reinalda
 M.F.M. van Rossum
 H.J. Viel
 M.J. Visser

Commissie voor het Vertalingsrecht

W.A. van Rooijen (voorzitter)
F. Lankamp (secretaris)
S. Wiersma Azn.

Commissie voor het Bestelhuis van den Boekhandel

M.E.H. Warendorf (voorzitter)
R. van der Velde jr. (secretaris)
K. ter Burg
J.C. Bodenstaff
A. van Weerden

Commissie voor de Bibliotheek

Wouter Nijhoff (voorzitter)
J.L. Tadema (secretaris)
Jac. van der Kolk Jzn.

Commissie voor het Bibliotheekfonds

Wouter Nijhoff (voorzitter)
J.W. van Kampen (secretaris)
J.L. Tadema

Commissie voor het Boekhuis

A.B. van Holkema (voorzitter)
Mr. A. Loosjes (secretaris)
J.W. van Kampen
Jac. van der Kolk Jzn.
Paul Nijhoff
J.C. Tadema

Commissie voor het Centraal Boekhuis

Drs. F.C. Noordhoff (voorzitter)
A.H. de Ruyter (secretaris)
P.G.M. Coebergh
Jac. van der Kolk Jzn.
M.E.H. Warendorff

Commissie voor het Nieuwsblad voor den Boekhandel

F.L. van der Bom (voorzitter)
Th.M. van der Loo (secretaris)
J. Giltay

Commissie voor het bijeenbrengen van bouwstoffen voor de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel

Wouter Nijhoff (voorzitter en secretaris)
J.B.J. Kerling
J.L. Tadema

Commissie voor het Ondersteuningsfonds

J. Giltay (voorzitter)
 Andries Blitz (secretaris)
 F.J. Dupont
 F. Lankamp
 H.J. Paris

Commissie voor het Frederik Muller-fonds

Prof. Dr. J.W. Muller (voorzitter)
 Dr. D.J.H. ter Horst (secretaris)
 Mr. C. Vrij (adjunct-secretaris)
 A.W. Bruna (penningmeester)
 P. Bergmans
 C. Leeftang jr.
 M.A. Reinalda
 C.W. Roberts
 J.B. van Seters jr.

Commissie van Toezicht op het Scheidsgerecht

Mr. A. Loosjes (secretaris)
 J.M. Holtz
 J.L. Tadema
 J.C. van Zoelen

Grafische Bedrijfscommissie, Afdeeling Nieuwe Bedrijven

F.L. van der Bom
 E.W. Petersen
 U. Proost
 C. de Jong Gzn.
 F.A. Caron
 S.S. Korthuis

Grafische Bedrijfscommissie, Afdeeling Bestaande Bedrijven

F.L. van der Bom
 R. Zegers Veeckens
 G.H. Bührmann
 C. de Jong Gzn.
 A. Meyer

Commissie van Beroep inzake het Verkeer met grafische ondernemingen

J.H. Donner (voorzitter)
 Mr. M. van Vugt (secretaris)
 G. Naeff
 J.L. Tadema

Scheidsgerecht

Mr. J.G. Steneker (secretaris)

Directeur-Administrateur der Vereeniging
Th. Wink

Bibliothecaresse
Mej. Emma Dronckers

Redacteur van het Nieuwsblad
Th. Wink

Directeur van het Bestelhuis
J.B. Goudriaan
L.W.J. Custers (waarnemend directeur)

Directeur van het Centraal Boekhuis
Joh. G. van Doorn

Bijlage III

Samenstelling van de organisatie van de Centrale Raad voor het Boek- en het Grafisch Bedrijf op het moment van de Duitse inval:

Dagelijks Bestuur

F.A. Caron (voorzitter)
C. de Jong Gzn. (onder-voorzitter)
Mr. A. Loosjes (secretaris)
J.H. Donner

Nederlandsche Uitgeversbond

J.L. Tadema
M.E.H. Warendorf
Mr. A. Kluyver
H.J.W. Becht
G. Naeff

Nederlandsche Bond van Boekbinderspatroons

F.L. van der Bom
J. Stokkink
F.P. D'Huy
D.J. Wöhrmann

Vereeniging van Nederlandsche Chemigrafische Inrichtingen

W.A. van Leer
W.A. Haagen
Mr. H.J.A.J. Niemeyer

Nederlandsche Bond van Steendrukkerijen

H.v.d. Masch Spakler
J.M. Holtz
Mr. H.J.A.J. Niemeyer
F.J. van Douwe
R. Zegers Veeckens

De Nederlandsche Papierbond

M.J. Simons
J.C. van Zoelen
Mr. A.L.F. Brikkenaar van Dijk
U. Proost
L. Smit

Vereeniging van Cartonagefabrikanten in Nederland

C. de Jong Gzn.
J. de Vries
Mr. J.G. Steneker
J.F. van der Meer

Nederlandsche Bond van Handelaren in Grafische Artikelen

F.A. Caron
Mr. D.N.P. Hocke
Mr. Martin E. Levenbach
A. Meyer
A.C. de Kinder

Nederlandsche Boekverkoopersbond

J.H. Donner
S. Wiersma Azn.
Th.M. van der Loos

Algemeene Nederlandsche Bond van Leesbibliotheekhouders

S. de Roode
A.J. Varossieau jr.
E. Drielsma
A.L. van Vledder

Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf

S.S. Korthuis
E.W. Petersen
Mr. P. Borst
G.C. de Vlucht
C. Teulings

Vereeniging de Nederlandsche Periodieke Pers

C. van Santen
A.J.G. Strengholt
Mr. M.J.C. Vrij
J.M. Boom
O.L. Eschauzier

Bijlage IV

Opgave van de belangrijkste vooroorlogse uitgeverijen, gerangschikt naar hun bruto omzet in 1938, gebaseerd op gegevens uit R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1935-1985*, in het bijzonder die met betrekking tot de uitgeverij, Leiden/Antwerpen, 1987:

<i>Uitgeverij</i>	<i>Vestigingsplaats</i>	<i>Bruto omzet</i>
Wolters	Groningen	1 764 000
Samsom	Alphen aan de Rijn	1 000 000
Callenbach	Nijkerk	864 000
Malmberg	's-Hertogenbosch	800 000
Noordhoff	Groningen	800 000
Tjeenk Willink	Zwolle	800 000
Elsevier	Amsterdam	624 000
Thieme	Zutphen	500 000
Sijthoff	Leiden	322 000
Kok	Kampen	264 000
Muusses	Purmerend	200 000
Oosthoek	Utrecht	200 000
Nijhoff	Den Haag	165 000
R.K. Jongensweeshuis	Tilburg	150 000
Romen & Zn	Roermond	120 000
Van Goor	Den Haag	120 000
Van Holkema en Warendorf	Amsterdam	115 000
De Lange	Amsterdam	110 000
Van Loghum Slaterus	Arnhem	110 000
Strengholt	Amsterdam	110 000
Zuid-Hollandsche U.M.	Den Haag	110 000
Erven Bohn	Haarlem	100 000
Brill	Leiden	100 000
Kluwer	Deventer	100 000
St. Gregorius	Utrecht	100 000
Van Dishoeck	Bussum	96 000
Van Kampen	Amsterdam	95 000
Paul Brand	Bussum	83 000

De Arbeiderspers	Amsterdam	80 000
Becht	Amsterdam	80 000
Bosch & Keuning	Baarn	80 000
Bruna	Utrecht	80 000
Brusse	Rotterdam	80 000
Kruseman	Den Haag	80 000

Holdert & Co.	Amsterdam	80 000
Holland	Amsterdam	80 000
Kluitman	Alkmaar	80 000
Querido	Amsterdam	80 000
Querido Verlag	Amsterdam	80 000
Paris	Amsterdam	80 000
Centen	Amsterdam	60 000
Stenfert Kroese	Leiden	60 000
Noord-Hollandsche U.M.	Amsterdam	51 000
Tjeenk Willink	Haarlem	50 000
Damen	Den Haag	50 000
Hollandia	Baarn	50 000
Kosmos	Amsterdam	50 000
Mij. voor goede & goedkope literatuur	Amsterdam	50 000
Meinema	Delft	50 000
Meulenhoff	Amsterdam	50 000
Noorduijn	Gorinchem	50 000
Schuyt	Baarn	50 000
Versluys	Amsterdam	50 000
Stols	Den Haag	45 000
Gouda Quint	Leiden	40 000
De Steenuil	Amsterdam	40 000
Van de Garde & Co.	Zaltbommel	25 000
Mouton	Den Haag	25 000

Bijlage V

Stand van zaken bij *Uitgeverij Oceanus* op 1 januari 1943:

<i>Titel</i>	<i>Oplaag</i>	<i>Verkocht</i>	<i>Aanmaakkosten</i>	<i>Opbrengst</i>	<i>Winst</i>
Rom. schilderk.	3 000	3 000	f 8 000	f 16 100	f 8 100
Proza	2 500	2 060	f 3 425	f 5 020	f 1 595
Gegeven keur	1 500	2 500	f 4 000	f 6 000	f 2 000
Aniline	3 000	3 000	f 5 400	f 8 670	f 3 270
Oom Paul	5 000	3 880	f 7 500	f 12 500	f 5 000
De Gilden	3 000	1 932	f 1 100	f 1 390	f 290
Mecklenburgers	2 500	1 231	f 730	f 815	f 85
Eiland	3 000	1 650	f 1 235	f 1 225	f 10
Twilight	3 000	2 239	f 2 030	f 2 930	f 900
Blokzijl	5 000	5 000	f 6 000	f 8 000	f 2 000
Ifigeneia	1 500	820	f 1 150	f 950	f 200
Van Genechten	2 000	2 000	f 475	f 800	f 325
Heye	5 000	1 911	f 1 325	f 1 290	f 35
Deutsche b.	130 800	113 831	f 44 000	f 151 600	f 107 600
			-----	-----	-----
			f 86 370	f 217 290	f 130 920

Bijlage VI

Rapport J. de Haan, eind 1944, met de uitbetalingen volgende op de liquidatie van *Uitgeverij Storm*:

Jaarsma	fl 1 100
Muller	fl 800 (1 mnd. aan M., 1 maand aan M.'s echtgenoot uitbetaald)
Met	fl 800
Vink	fl 800
de Haan	fl 700
Koenen	fl 550
Petiet	fl 250
Paalman	fl 400
Veening	fl 330
Spiering	fl 130
Koning	fl 200
Schmidt	fl 160
Been	fl 160
Jongste bed.	fl 100 (f 2 teveel, daar geen geld terug naam is me ontgaan)
v. Ellen	fl 1 000 (salaris)
v. Ellen	fl 1 000 (in mindering op vordering van 1 500. Rest zou hij van 'Hamer' ontvangen)
v. Breugel	fl 900
Modderman	fl 800
v. Gog	fl 300
Gestel	fl 500 (meen ik aan Koeman meegegeven te hebben?)
Zije	fl 550
Bronkhorst	fl 75
v.d. Roest	fl 400
Verhuizer, incl hulp	fl 400
Schaeffer	fl 700 (aan Paalman meegegeven)
Heil	fl 400 (aan Paalman meegegeven)
De Haas	fl 87 (week niet opgenomen vacantie)
De Haas	fl 25 (voor overwerk)

Vink

fl 25 (voor overwerk)

Bijlage VII

Boekproductie in Duitsland van 1931-1941 (*Börsenblatt*, 3-9-1942):

<i>Jaar</i>	<i>Nieuwe boeken</i>	<i>Herdrukken</i>	<i>Totaal</i>
1931	19 960	4114	24 074
1932	18 077	3375	21 452
1933	18 289	3312	21 601
1934	17 763	3089	20 852
1935	19 080	4132	23 212
1936	19 102	4552	23 654
1937	20 746	4615	25 361
1938	20 130	5309	25 439
1939	15 585	4703	20 378
1940	13 782	6924	20 706
1941	11 884	6953	18 837

Bijlage VIII

Financieel plan van *Uitgeverij Westland* voor 1943 en 1944 Begroting van de uitgaven:

Nog te betalen voor de overname der
verschillende geariseerde filialen f 286828,51

Benodigd voor de inrichting met
boekenvoorraad in bovengenoemde 5
filialen à f 15000. Het bedrag
vertegenwoordigt: voor inrichtingskosten
f 2 à f 3000, terwijl aan boekenvoorraad
f 10 à f 12000 benodigd is f 75000,-

Benodigd voor kosten en verschijnen
van eigen uitgave van schoolboeken
voorloopig f 50000,-

Voor het verder inrichten van nog een
30tal filialen volgens opgave van den
General-Kommissar z.b. V à f 15000,- f 450000,-

Het debiteurensaldo der filialen bedroeg f 42 302,03
per 31 october 1942 f 15 697,97. Ter
verdere bevoorrading wordt rekening
gehouden met een toename van het
saldo tot f 200000,- Mocht dit saldo niet
verhoogd mogen worden, kan alleen nog
aan de filialen worden afgeleverd tegen
gelijktijdige betaling

Voor de maandelijksche verwijzing van
5 ton papier, te reserveeren voor
schoolboeken is benodigd voor 2 jaar
24 à f 2390,- f 57 360,-

Benodigd voor kosten van verschijning f 174 400,-
van 1 Nederlandsch boek per week bij
een oplage van 3000 ex. à f 1,67 (20 vel
alles inbegrepen) is f 5000,- Voor 1 jaar
productie is dus $52 \times f 5000,- = f 260$
000,- Aangezien in 8 maanden echter
een boek geheel kan worden
afgehandeld, dus tot en met betaling van
debiteuren, behoeft slechts te worden
uitgetrokken $\frac{2}{3}$ van f 260 000,- De
verdere uitgaven kunnen dus steeds
worden gefinancierd door de
binnenkomende gelden

Benodigd voor 10 uitgaven per jaar f 175 000,-
'Duitsch' bij een oplage van 10 000 ex.
is $100\,000 \times f 1,75$ (alles inbegrepen).

De uitgaven worden het volgend jaar
eveneens gefinancierd uit de
binnenkomende gelden van het eerste
productiejaar

Door onkosten inclusief salarissen, f 190 800,-
provisies, reiskosten, enz. is benodigd
over de jaren 1943 en 1944, waarbij
rekening is gehouden met verdere
uitbreiding van den staf van
medewerkers

f 1501690,54

Bijlage IX

Boekdrukkers en boekbinders die zich hadden aangesloten bij de NSB (op hun privé-adressen):

Boekbinders

L.W. Bronkhorst, Hilligaerstraat 7, Amsterdam
 L.K. Servaar, Fruinlaan 12, Leiden
 G. Stout, Ant. Heinsiusstraat 21, Den Haag
 J.A.J.M. Frentrop, Wagenstraat 57, Den Haag
 A. van Frier, Telefoonstraat 11, Tilburg

Boekdrukkers

C. Zuidam, Vischmarkt 10, Utrecht
 J.J. Henseler, Havikstraat 19, Utrecht
 H. Burgemeester, Oude Gracht 219, Utrecht
 G.W. van Viersen, Korte Spaarne 7, Haarlem
 J.H. Warnier, Jordensstraat 55, Haarlem
 N. Mulder, Bankastraat 43, Amersfoort
 W. Bleumink, Dennenweg 108, Enschede
 J.P. van Blyenburgh, Nes 35, Amsterdam
 G.W.v.d. Boogaard, Leliegracht 23, Amsterdam
 D. Herberts, Rijksweg Zuid 12, Elst
 P. Hondijk, Groote Oost 14, Hoorn
 J.C.G. Kat, Jrhr. Hoekkade 1, Hillegom
 H. Lastdrager, Willemsplein 3, IJmuiden
 G. Moorman, Berg en Dalscheweg 333, Nijmegen
 H. Rakers, J. de Witlaan 102, Arnhem
 W.F.v.d. Ven, Fultonstraat 151, Den Haag
 H.J. Popping, geen adres, Oosterwolde

Bijlage X

Ledenlijst van de Nederlandsche Uitgevers Bond op 1 januari 1942:

Aalten

De Graafschap NV

Alkmaar

Firma Gebr. Kluitman

Alphen aan de Rijn

N. Samsom NV

Amersfoort

Firma Valkhoff & Co.

Amsterdam

Fa Felix P. Abrahamson

Fa G. Alsbach & Co

NV Amsterdamsche Boek- en Courantmij

NV De Arbeiderspers, Afdeeling Boekhandel en Uitgeverij

Fa H.J.W. Becht

Bigot & Van Rossum NV

Fa J. Brandt & Zoon

NV Drukkerij en Uitgeverij J.H. de Bussy

D.B. Centen's Uitgeversmij NV

Uitgeverij Contact

Boekhandel en Uitgeversmij Elsevier NV

NV Gebr. Graauw's Uitgeversmij en Boekhandel

NV Handelsdrukkerij Holdert & Co

NV Boekhandel W. ten Have, vh. Höveker's Boekhandel

Van Holkema en Warendorf NV

Uitgeversmij Holland

P.N. van Kampen & Zoon NV

NV Drukkerij 't Koggeschip

Boekhandel en Drukkerij G. Kolff & Co NV

NV Uitgeversmij Kosmos

Allert de Lange CV

Lankamp & Brinkman

NV Mij tot verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur

NV Uitgeversmij vh. Van Mantgem & De Does

Fa H. Meulenhoff

J.M. Meulenhoff

nv Van Munster's Uitgeversmij
 H.J. Paris
 Uitgeverij Ploegsma
 nv Em. Querido's Uitgeversmij
 Scheltema & Holkema's Boekhandel en Uitgeversmij nv Fa Scheltens & Giltay
 Uitgeversbedrijf De Spieghele nv
 Techn. Boekhandel H. Stam
 nv Dagblad en Drukkerij De Standaard
 A.J.G. Strenght's Uitgeversmij nv
 L.J. Veen's Uitgeversmij nv
 nv Alg. Kath. Uitgeversmij Urbi et Orbi
 nv W. Versluys' Uitgeversmij

Arnhem

Van Loghum Slaterus' Uitgeversmij nv
 S. Gouda Quint

Assen

Van Gorcum & Comp nv

Baarn

Bosch & Keuning nv
 nv Hollandia Drukkerij

Bussum

nv Uitgeversmij C.A.J. van Dishoeck

Delft

W.D. Meinema nv
 Uitgeverij Waltman

Deventer

nv Uitgeversmij A.E. Kluwer

Doetinchem

nv Uitgeversmij C. Misset

Den Dolder

Nederduitsche Uitgeverij

Dordrecht

Techn. Boekhandel G. van Herwijnen

Enschede

NV vh. firma M.J. van der Loeff

Gorinchem

J. Noorduyn & Zoon NV

's-Gravenhage

NV Drukkerij Albani
 Uitgeverij Boot NV
 L.J.C. Boucher
 Fa De Gebrs Van Cleef
 D.A. Daamen's Uitgeversmij NV
 NV Boekhandel en Drukkerij vh.G.C.T. van Dorp & Co
 G.B. van Goor Zonen's Uitgeversmij NV
 J.Ph. Kruseman
 H.P. Leopold's Uitgeversmij NV
 Moorman's Periodieke Pers NV
 NV Boek- en Kunstdrukkerij vh. Mouton & Co
 Mart. Nijhoff's Boekhandel en Uitgeversmij NV
 NV Servire
 NV Boekhandel vh.W.P. van Stockum & Zoon
 A.A.M. Stols
 Fa A. Sijthoff
 J.N. Voorhoeve
 Joh. Ykema's Uitgeversmij NV
 NV Zuid-Holl. Boek- en Handelsdrukkerij

Groningen

Erven P. Noordhoff's Uitgeverszaak NV
 J. Dijkstra
 R. Hazewinkel Jzn's Uitgeversmij NV
 J.B. Wolter's Uitgeversmij NV

Haarlem

De Erven F. Bohn NV
 Joh. Enschedé & Zonen's Grafische Inrichting NV
 NV Drukkerij Lourens Coster
 J.H. Gottmer & Co
 Uitgeverij De Librije
 H.D. Tjeenk Willink & Zoon's Uitgeversmij NV

Heemstede

Kramer's Uitgeversonderneming
 Uitgeverij De Toorts

Heiloo

Kilheim-Uitgeverij

Den Helder

Drukkerij en Uitgeverij vh.C. de Boer Jr.

Helmond

NV Boek- en Handelsdrukkerij Helmond

's-Hertogenbosch

L.C.G. Malmberg NV

Teuling's Uitgeversmij NV

Hilversum

Paul Brand's Uitgeversbedrijf NV

NV Gooi & Sticht

J. Schaafstal

Hoorn

NV Drukkerij West-Friesland

Uitgeverij De Steenuil

Kampen

NV Uitgeversmij J.H. Kok

Leeuwarden

NV wijlen A. Jongbloed's Uitgeverszaak

Leiden

Fa Ars Catholica

NV Boekhandel en Drukkerij vh.E.J. Brill

Burgersdijk & Niermans

NV Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij vh.J.J. Groen & Zoon

NV Leidsche Uitgeversmij

Ned. Uitgeversbedrijf van Wetenschappelijke Uitgaven

NV H.E. Stenfert Kroese's Uitgeversmij

A.W. Sijthoff's Uitgeversmij NV

Lochem

NV Uitgeversmij De Tijdstroom

Maastricht

Fa Gebrs. Van Aelst

NV Drukkerij en Uitgeverij Leiter-Nijpels

Uitgeverij J. Schenk vh.Cl. Goffin

Meppel

Firma J.A. Boom & Zoon

Naarden

NV Uitgeversmij A. Rutgers

Nijkerk

G.F. Callenbach NV

Nijmegen

Dekker & Van de Vegt NV
 NV Uitgeversmij De Gelderlander

Purmerend

Firma J. Muusses

Putten

C.J. Terwee

Roermond

Firma J.J. Romen & Zonen

Rotterdam

NV W.L. & J. Brusse's Uitgeversmij
 NV Dagblad De Rotterdammer
 NV Nieuwe Rotterdamsche Courant

Rijswijk

V.A. Kramers

Schiedam

Firma H.A.M. Roelants

Sneek

Uitgeverij J. Boeijenga

Tiel

Firma D. Mijs

Tilburg

Boekhandel & Uitgeverij W. Bergmans
 Drukkerij v.h.R.K. Jongensweeshuis

Utrecht

Fa Erven J. Bijleveld
 NV Drukkerij vh.L.E. Bosch & Zoon
 A.W. Bruna & Zoon's Uitgeversmij NV
 Dekker & Van de Vegt NV
 Drukkerij en Uitgeverij van het St. Gregoriushuis
 Uitgeversmij W. de Haan NV

Drukkerij en Uitgeversmij vh. Kemink & Zoon NV
A. Oosthoek's Uitgeversmij NV
Uitgeverij Het Spectrum

Voorburg
Nijgh & Van Ditmar NV

Voorhout

Uitgeverij Foreholte

Wageningen

Gebrs. Zomer & Keuning's Uitgeversmij NV

Zeist

Dijkstra's Uitgeverij

Zutphen

Firma W.J. Thieme & Cie

Zwolle

NV Uitgeversmij Gebr. Belinfante

NV Uitgeversmij W.E.J. Tjeenk Willink

NV Drukkerij en Uitgeverij van De Erven J.J. Tijl

Bijlage XI

VERORDENING van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende den handel in drukwerken

Op grond van artikel 5 van het Decreet van den Führer betreffende uitoefening der Regeeringsbevoegdheden in Nederland van 18 Mei 1940 (R.W.B. 1, blz. 778) bepaal ik:

Artikel 1.

Het ten uitvoer leggen van plannen op elk gebied van het uitgeven of vervaardigen van, of den handel in drukwerken behoeft de goedkeuring van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied. Als plannen worden in het bijzonder beschouwd nieuwe vestigingen, wezenlijke veranderingen in de organisatie, de doelstelling en de verspreiding van boeken en periodiek verschijnende drukwerken, verder veranderingen in den titel, samensmeltingen, alsmede uitbreiding van de reclame buiten het tot dusver bestaande verspreidingsgebied, veranderingen in den tijd en de menigvuldigheid van verschijning, het invoeren van uitgaven voor een bepaald gebied of van bijlagen.

Artikel 2

Verzoeken om toestemming overeenkomstig artikel 1 moeten bevatten:

1. een nauwkeurige omschrijving van het plan;
2. nauwkeurige gegevens betreffende de schrijvers, drukkers en uitgevers, verder betreffende den eigenaar of bestuurder van de uitgeverij, alsmede betreffende de uitgeverij zelf.

Artikel 3

1. Hij die een plan, als bedoeld in artikel 1, ten uitvoer legt, zonder van te voren de vereischte toestemming te hebben verkregen, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren en geldboete van ten hoogste twee duizend gulden, of met één dezer straffen.
2. De handeling, bedoeld in lid 1, is een misdrijf (*Verbrechen*)

Artikel 4

Deze verordening treedt in werking op den dag harer afkondiging:

's-Gravenhage, 17 Augustus 1940

*De Rijkscommissaris voor het
bezette Nederlandsche gebied:*

SEYSS-INQUART

Bijlage XII

BESLUIT van den Secretaris-Generaal van het Departement van Justitie, teneinde de economische onafhankelijkheid der pers te verzekeren.

Op grond van artikel 1 der Verordening No. 23/1940 en in overeenstemming met de artikelen 2 en 3 der Verordening No. 3/1940 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied wordt bepaald:

Artikel 1

1. De uitgever van een dag- of weekblad, van een geïllustreerd blad, van een tijdschrift, van persberichten of andere periodiek verschijnende uitgaven, alsmede de eigenaren of bestuurders van een onderneming, die zich geheel of voor een overwegend deel met de vervaardiging van of den handel in zoodanige drukwerken bezighouden, zijn verplicht uiterlijk vòòr 25 September 1940 een ingevulde vragenlijst bij den bevoegden Procureur-Generaal fungeerend Directeur van Politie, in te dienen.
2. Hij die tot invulling van een dusdanige vragenlijst verplicht is, moet vòòr 10 September 1940 aan de in lid 1 genoemde instantie een verzoek om toezending van een vragenlijst insturen, een en ander onder nauwkeurige opgave van den aard zijner onderneming.
3. De in lid 1 bedoelde verplichting geldt zoowel voor ondernemingen, die door particulieren, als voor dezulken, die door maatschappijen, vereenigingen of stichtingen worden gedreven.
4. De Procureurs-Generaal, fungeerende Directeuren van Politie, zijn bevoegd de juistheid der gedane opgaven te onderzoeken.

Artikel 2

Voor algeheele of gedeeltelijke overdracht, vervreemding of bezwaring van:

1. ondernemingen, als bedoeld in artikel 1, die zich bezighouden met het uitgeven of verhandelen van drukwerken;
 2. afzonderlijke bestanddeelen van een uitgeversbedrijf, meer bepaaldelijk auteursrechten;
 3. die stukken grond en inrichtingen, die voor het handelsbedrijf en de vervaardiging der drukwerken van wezenlijke beteekenis zijn, moet te voren de toestemming van den Secretaris-Generaal van het Departement van Justitie worden aangevraagd.
- Hetzelfde geldt voor rechtshandelingen, die de verplichting tot een overdracht, vervreemding of bezwaring, als in lid 1 bedoeld, met zich medebrengen.

Artikel 3

De Secretaris-Generaal van het Departement van Justitie kan hem, die in strijd met de bepalingen van dit besluit handelt, blijvend of voor zekeren tijd verbieden, in ondernemingen van de in artikel 1 bedoelde soort werkzaam te zijn.

Artikel 4

1. Hij die opzettelijk het verbod, als bedoeld in artikel 3, overtreedt, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste duizend gulden.
2. De handeling, bedoeld in lid 1, is een overtreding

Artikel 5

Rechtshandelingen, als bedoeld in artikel 2, die na 10 Mei 1940 en vòòr het in kracht treden van dit besluit hebben plaats gevonden, moeten vòòr 25 September 1940 aangegeven worden bij den bevoegden Procureur-Generaal, fungeerend Directeur van Politie.

Artikel 6

Dit besluit treedt in werking op den dag zijner afkondiging.

*De Secretaris-Generaal van het
Departement van Justitie:*

J.C. TENKINK

Bijlage XIII

Vervallen-verklaring van erkenningen als uitgever en/of boekhandelaar, volgens besluit gepubliceerd in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17 mei 1945:

Vervallen verklaard worden de volgende erkenningen als uitgever en boekhandelaar, die verleend zijn onder druk en/of bedreiging met ingrijpen van Duitsche of nationaal-socialistische zijde. Men wordt verzocht deze namen van de betrokken lijsten te schrappen.

Lijst van boekhandelaren

Alkmaar

De Volksche Boekhandel, Schoutenstraat 24

Amersfoort

G. Renes, Arnhemscheweg 39
De Volksche Boekhandel, Langestraat 72

Amsterdam

B.W. Zijfers ('Het Bolwerk'), Kalverstraat 5
J.F. Bothe (Gebouw Vroom & Dreesman), Kalverstraat 201-219 (zoodat niet meer geleverd kan worden aan de firma Vroom & Dreesman te Amsterdam)
M. Schmuck (Die Deutsche Buchhandlung), Leidschestraat 12
De Volksche Boekhandel, Leidschestraat 85
De Volksche Boekhandel v/h fa.P.A. Hemerijck, Koninginneweg 137
R.F. Schanz (N.v. Uitg. Mij. 'Werkend Volk'), Kalverstraat 116-118
J.G. van Ditmarsch (Stichting Volksche Uitgeverij Westland), Heerengracht 418

Apeldoorn

De Volksche Boekhandel, Hoofdstraat 56

Arnhem

De Volksche Boekhandel v/h Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, Koningstraat 64

Assen

P. de Wind (Volksche Boekhandel), Varkensmarkt 1

Delft

De Volksche Boekhandel, Oude Delft 101-103

's-Gravenhage

J. Boxem (Belinfante's Boekhandel N.v.), Kneuterdijk 3
B.W. Zijfers ('Het Bolwerk'), Wagenstraat 47

A. De Goederen (c.v. v/h Boekhandel A. de Goederen), Spui 3 (zoodat niet meer geleverd kan worden aan de firma Vroom & Dreesman te 's-Gravenhage)
 A. de Jong, (c.v. Het Moderne Boekhuis), Spuistraat 19
 O.C. Huizinga ('De Polytechnische Boekhandel'), Goudenregenstraat 241
 G.O.A. Thiele (Otto Thiele, Deutsche Buchhandlung), Denneweg 118
 De Volksche Boekhandel v/h Haagsche Lyceum Boekhandel, Plein 13

Groningen

De Volksche Boekhandel, Heerestraat 69-71

Haarlem

De Volksche Boekhandel, Anegang 10

Heemstede

De Volksche Boekhandel v/h Boekhandel 'Kennemerland', Binnenweg 91

Heerenveen

W. Schotanus, Fok 73

Heerlen

C. Stemmler, Honigmanstraat 43

's-Hertogenbosch

De Volksche Boekhandel, Ridderstraat 1

Hilversum

Joh. van Poelgeest ('Nationaal-socialistische Boekerij' H. van Poelgeest),
 Langestraat 61
 De Volksche Boekhandel v/h fa. D. Pach, Leeuwenstraat 13

Hoorn

De Volksche Boekhandel, Nieuwesteeg 29

Joure

A.B. Holtrop, Midstraat 204

Leeuwarden

De Volksche Boekhandel, Voorstraat 83

Leiden

A.B. Reichel (Algemeen Boekhandel Het Stadhuis), Breestraat 123
 De Volksche Boekhandel v/h fa. J. Ginsberg, Kort Rapenburg 17, filiaal:
 Stationsweg 24

Maastricht

De Volksche Boekhandel, Wijderburgstraat 33

Nijmegen

De Volksche Boekhandel v/h Boekhandel en antiquariaat B.M. Israel, Van
Walderenstraat 5

Rotterdam

B.W. Zijfers ('Het Bolwerk'), Schiedamschesingel 42
 J. Boxem (Boxem's Boekhandel en Antiquariaat), Nieuwe Binnenweg 143
 R.C. Rittinghaus (Deutsche Buchhandlung in Holland), Eendrachtsweg 27a

Utrecht

De Volksche Boekhandel v/h Stichtse Boekhandel, Nobelstraat 29
 De Volksche Boekhandel v/h fa. M. Vet, Oudegracht 261

Weesp

G. Ruitenbeek (Fa Gebr. Ruitenbeek), Nieuwstraat 33

Zandvoort

De Volksche Boekhandel, Gr. Krocht 5a

*Lijst van uitgevers**Amsterdam*

L. Luyendijk en J. de Graaf (N.v. Uitg. Mij. Atlanta), Honthorststraat 10
 R.E. Heddergott (Uitgeverij Andries Blitz), Willemsparkweg 149
 R. van Houten (Uitgeverij 'Hamer'), Stadhouderskade 40
 Joh. Kasper (Firma Kasper & Co.), Honthorststraat 10
 R. van Houten (Uitgeverij 'Liebaert'), Stadhouderskade 40
 R.A. Bontsema en Joh. T. Hulsekamp (Nederlandsche Uitgeverij N.v. 'Opbouw'), Honthorststraat 10
 Dr. H.W. van der Vaart Smit (Uitgeversbedrijf 'De Paauw'), Valeriusplein 18
 R. van Houten (Uitgeverij 'Storm'), Stadhouderskade 40
 Dr. Waldemar Wucher (N.v. Volk und Reich Verlag), Heerengracht 410-412
 R.F. Schanz (N.v. Uitg. Mij. 'Werkend Volk'), Heerengracht 56
 J.G. van Ditmarsch (Stichting Volksche Uitgeverij 'Westland'), Heerengracht 418

Arnhem

J.G. van Ditmarsch (Hijman, Stenfert Kroese & van der Zande), Stichting Volksche Uitgeverij 'Westland'), Koningstraat 64

's-Gravenhage

A. Lutzeyer (Heinrich Blomer's Verlag), Lange Voorhout 90
 G. van Beest Holle, H. Kooistra en G. Doepke (N.v. Holle & Co.'s Uitg. Mij.), Parkstraat 4a
 R.J. Goddard (Uitg. Mij. N.v. 'Oceanus'), Buitenhof 45
 P.A. Mathijse (Uitgeverij Pax), Marconistraat 3
 H. Prell, Juliana van Stolberglaan 55
 A.D. Oosthoek (Uitgeverij 'De Schouw'), J.P. Coenstraat 26
 A. Storm van Leeuwen, Muzenstraat 5b

Groningen

R. van Houten (Stichting Uitgeverij 'Het Noorderland'), Westersingel 44

Soest

A.J.H. Hinderdael (Drukkerij-Uitgeverij 'Zonneveld'), Kolonieweg 4

Utrecht

H. Gerlings (Uitgeverij 'De Vliegende Hollander'), Begijnhof 8

J.W. Westenberg (Nederlandsche Nationaal Socialistische Uitgeverij NENASU),
Oudegracht 172

Voorburg

E.A.P. Dzur (Uitgeverij Dzur), Park Vronestein 62

Bijlage XIV

Schorsingen wegens onwaardig gedrag tijdens de bezetting in Nederland, volgens besluit gepubliceerd in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17 mei 1945:

Lijst van boekhandelaren

Amsterdam

W.N.J. van Ditmar, H.G.M. van de Pol en F.A. Bredow (N.v. Van Ditmar's Boekenimport), Singel 90
 P.Ph. Verhagen (fa. M. van Gelderen & Zoon), Damrak 35
 J.C. van Gemen (Kraan's Boekhandel), Lange Niezel 16
 W.J. van Duynen (Boekhandel Beatrijs), Rijnstraat 61 (A.J.G. Strengholt)
 Theod.M. van der Loos, Beethovenstraat 21 (A.J.G. Strengholt)
 Mevr. G.E. van Kleeff (Boekhandel 'De Roode'), Maasstraat 38 (A.J.G. Strengholt)

's-Gravenhage

A. Meijer en C.J. Boers (c.v. Algemeene Boek- en Kunsthandel 'De Boeckenhof'), Heerengracht 56
 J. van den Groep (Evangelisatie Boekhandel), Azaleastraat 69
 W.J. Ort, Prins Hendrikstraat 84

Laren N.H.

F. Beversluis ('t Moderne Boekhuis v/h Van Gestel, Drukkerij en Boekhandel), Nieuweweg 18 (A.J.G. Strengholt)

Lijst van uitgevers

Amsterdam

George Kettmann en M. Kettmann-Warnsinck (De Amsterdamsche Keurkamer), Prinsengracht 993
 W.N.J. van Ditmar, H.J.G.M. van de Pol en F.A. Bredow (N.v. Van Ditmar's Boekenimport), Singel 90
 H. Roskam E. Jzn. (Roskam's Import-Export en Uitgeverij), Keizersgracht 786
 A.J.G. Strengholt (A.J.G. Strengholt's Uitgeverij Mij. N.v.), Leidsegracht 11

s-Gravenhage

R.J. Goddard (Uitgeversbureau Boek en Periodiek), Laan van Eik en Duinen 238
 A.G.J. van Dorssen (Uitgeverij Boot), Spui 5
 J. Boxem (Uitgeverij De Kern), Kneuterdijk 3
 W.J. Ort, Prins Hendrikstraat 84

Jhr. Mr. C.H.M.J.J. van Nispen tot Sevenaer (N.V. De Residentiebode),
Riviervischmarkt 2

Haarlem

J.H. Gottmer Jr. en Drs. J.J. Voogd (J.H. Gottmer & Co.), Hooglandspark (vm. Wilhelminapark) 12

Meppel

E.J. Roskam Hzn. en Mej. D. Roskam (Uitgeverij Volk en Bodem), Eendrachtstraat 2

Naarden

N. Rutgers (N.v. Uit. Mij. A. Rutgers), Wethouder Koninglaan 1

Rotterdam

W.N.J. van Ditmar en H.J.G.M. van de Pol (Van Ditmar's Couranten Import- en Kioskonderneming), Saftleven 40b

Lijst van importeurs

Amsterdam

W.N.J. van Ditmar, H.J.C.M. van de Pol en F.A. Bredow (N.v. Van Ditmar's Boekenimport), Singel 90

H. Roskam, E. Jzn. (Roskam's Boeken Verkoop Kantoor), Keizersgracht 786

Bijlage XV

Uitgaven van Nenasu tijdens de bezettingsjaren:

1940

L. Lindeman, *Het nationalisme van de NSB*. Een documentatie over het tijdvak: einde 1931-zomer 1939

1941

L. Lindeman, *Peter Ton*. Gevallen op 7 Sept. 1940 bij de uitoefening van zijn plicht als W.A.-man

Elkar Nickel, *De regensteeg*

L. Lindeman, *Het socialisme van de NSB*. Een documentatie over het tijdvak: einde 1931-zomer 1940

1942

Max Blokzijl, *Luisteraars antwoorden*

J.H. Carp, *Een half jaar rechtspraak van het Vredesgerechtshof*

Jan de Haas, *Die goeie ouwe tijd*

C. van Geelkerken, *Voor volk en vaderland*. De strijd der Nationaal-socialistische beweging, 14 Dec. 1931-Mei 1941

1943

L.J. van Apeldoorn, *De wedergeboorte van het volksrecht*

Max Blokzijl, *Ik was er zelf bij*. Herinneringen en ervaringen uit Duitschland's moeilijkste jaren van een Berlijnsch correspondent verbonden aan een van Nederland's grootste dagbladen

Max Blokzijl, *Ik zei tot ons volk...* Een nieuwe serie radiopraatjes

Hilda Bongertman, *Jeugd in de branding*

J.H. Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*

F. van Schoping, *Het volksche element in het nationaal-socialisme*

Reinier van Weert, *De zee trekt*. Een verhaal van mensen bij de zee

1944

Jan Hollander, *Open brief aan een clandestienen Christen*

J. Homan van der Heide, *Mussert als ingenieur*. In samenwerking met J.M. Figee

Augusta van Slooten, *De broer van mevrouw*

Bijlage XVI

Uitgaven van De Arbeiderspers tijdens de bezettingsjaren:

1940

Harold Berna, *Ontdek den mens aan zijn handschrift*. Met voorbeelden van handschriften en een proeve van analyse
 S. Carmiggelt, *Vijftig dwaasheden*. Beleefd en verteld
 Pietro di Donato, *Mensen en mortel (Christ in concrete)*, Nederl. vertaling Albert Helman
 H.J.W. Droogleevers Fortuyn, *Kwakzalverij, bijgeloof en geneeskunst*
 A.D. Hildebrand, *In het warme vossenhol*
 Willem van Iependaal, *De bocht in de vaart*
 Em. van Loggem, *Asfalt en horizon*
 Jan Mens, *Vrolijke vrienden*
 Johan Winkler, *Oogst der tijden*. Keur uit de werken van schrijvers en dichters aller volken en eeuwen
 C.F. Roosenschoon, *Nederland kan wat het wil!* Een pleidooi voor nationale krachtsinspanning

1941

Charles de Coster, *De legende en de heldhaftige vrolijke en roemrijke daden van Uilenspiegel en Lamme Goedzak in Vlaanderenland en elders*
 Jos. de Gruyter, *Nederlandse schilderkunst uit de Gouden Eeuw*
 A.D. Hildebrand, *Nieuwe avonturen van Belfloot en Bonnevu*
 A.D. Hildebrand en A. Viruly, *Hilversum riep de Reiger*
 Ed. Penkala, *Tarakanowa*
 A. Pleysier, *Van licht en donker*
 Age Scheffer, *Kruistocht om het eiland*
 Klaas Smelik, *Een vloot geeft zich over*
 Lode Zielens, *Te laat voor muziek*

1942

Piet Begeer, *Pieter Maritsstraat 7*. Roman van een volksschool - *Sociaal-economische documentatie*. Samengesteld door de sociaal-economische afdeling van het Nederlandsch verbond van vakverenigingen
 S. Franke, *De kortste weg*. Overwintering van Heemskerk en Willem Barents op Nova Zembla
 S. Franke, *Tussen dijken en sloten*
 Jef Last, *Leegwater maalt de meren leeg*
 Lin Yu-Tang, *Pe-king onder bliksemlicht (Moment in Peking)*, Nederl. vertaling Jef Last
 Ed. Penkala, *Koningsmoord in de Konak*
 Ed. Penkala, *Petroleumpiraten*

C.E. Pothast-Gimberg, *De akker wordt bereid*
 C.E. Pothast-Gimberg, *Moeder Geertrui's kabinet*

1943

Peter van Aniel, *Frans Eldkom, een dwaas*
 Piet Begeer, *Jaap Schilt, de zoon van den visser*
 Margarete Schiestl-Bentlage, *Nevelen boven de heide (Das blaue Moor)*,
 Nederl. vertaling E.A. Voogd-Pull
 Max Wolters, *Elf. Het land vertelt*. Elf van de beste verhalen uit de elf gewesten
 van Nederland

1944

Abe Brouwer, *De gouden zweep*
 E. Fechner, *Teresa, mijn vrouw (Meine Frau Teresa)*, Nederl. vertaling T.
 Brugman
 A.A.L. Graumans, *Victor Zonneveld*
 A.D. Hildebrand, *Het eenzame bos*
 Herbert von Hoerner, *De grauwe ruiter (Der graue Reiter)*, Nederl. vertaling
 Stijn Streuvels
 Hans Künkel, *Liefde en noodlot van Nicolaas van Cues (Schicksal und Liebe
 des Niklas von Cues)*, Nederl. vertaling E.A. Voogd-Pull
 Friedrich Michael, *Vlucht naar Madras (Flucht nach Madras)*, Nederl. vertaling
 E.A. Voogd-Pull
 Carl Rothe, *Olivia (Olivia)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made
 Ernst Schnabel, *Door nacht en nevel (Nachtwind)*, Nederl. vertaling Jac. van
 der Ster
 Friedrich Schnack, *Goudgravers in Frankenland (Goldgräber in Franken)*,
 Nederl. vertaling Jac. van der Ster
 Gustav Schroer, *De lawine van St. Thomas (Die Lawine von St. Thomas)*,
 Nederl. vertaling Siebren Haakma
 Margot von Simpson, *Dag en droom (Reiterin in Tag und Traum)*, Nederl.
 vertaling E.A. Voogd-Pull
 Aron Tamasi, *Een zoon van de eenzame bergen (Abel)*, Nederl. vertaling
 Henriette Lindt

Bijlage XVII

Uitgaven van Uitgeversmaatschappij A.J.G. Strengholt tijdens de bezettingsjaren:

1940

Paul Brunton, *Een heremiet in de Himalaya (Hermit in the Himalayas)*, Nederl. vertaling H.P. van den Aardweg en Margaretha van den Aardweg-Blinxma
 Carl Clemen, *Van heidendom tot heden (Die Religionen der Erde)*, Nederl. vertaling L.A. Rademaker
 Th.R. Neutelings, *Een Nederlandsch corporatief bestel. Grondslagen en organisatievorm*
 H.A. Overstreet, *Wij en onze medemenschen (Influencing human behaviour)*, Nederl. vertaling A. Vuerhard-Berkhout
 J.H. Post, *De wieg der mensheid*
 L.A. Rademaker, *Aan de poort van een nieuwe wereld*
 Erich Sylvester, *Het wezen van den mensch (Vom Wesen des Menschen)*, Wijsheid uit morgen- en avondland, Nederl. vertaling L.A. Rademaker
 F. Wibaut, *De betekenis der erfelijkheid voor de geneeskunde*

1941

J. van Arkel Zegwaard, *Vrouwenarts*
 Hil Bottema, *Nederlandsche handenarbeid voor in 't huisgezin en elders, naar oude vaderlandsche volkskunstmotieven bewerkt*
 Henri H. van Calker, *Schilders van heden en morgen*
 Rickes Groenhout, *Gijsje*
 Zsolt Harsány, *Een hemelbestormer. De roman van Galilei's leven (Mégis mozog a föld)*, Nederl. vertaling A.M. de Jong
 H.v. Hattingberg, *Over de liefde en haar sexueele problemen*
 Ed. Hoornik en Willy Hora Adema, *Zal ik vertellen? Een boek voor jonge menschen*
 A.M. de Jong, *De wonderlijke waard van hotel Carlecas*
 A.M. de Jong, *Merijntje in filmland. Een onwaarschijnlijk doch waar verhaal*
 A.M. de Jong, *Poeske. Een Brabantse roman*
 Marianne van Laren, *Wij willen leven!*
 C.H.W. van Leeuwen, B. Schilder en D. Veltman, *Ontdekkers en ontdekkingen*
 J. Lindner, *Heimwee. Een pathopsychologisch onderzoek*
 Johan Luger, *De kof gaet voor de baet uit. Een verhaal over hout*
 Johan Luger, *Naar wij vernemen... Roman uit de krantenwereld*
 Jan Meihuizen, *Dat vrije volk... Leven, lijden en strijden van den Nederlandschen stam in Zuid-Afrika*
 L.A. Rademaker, *Zieners en profeten uit het Oosten*
 J. Riemens-Reurslag, *Anneliesje uit den Achterhoek*
 J. Riemens-Reurslag, *De geschiedenis van Betsie het paard*

R. Tempel, *Roodbaard, de spotter*. Herinneringen aan een groot journalist Ernst Zahn, *De eeuwige wegen der liefde (Die tausendjährige Strasze)*, Nederl. vertaling Erna Koning-Manuel

1942

J. Bremer, *Salto mortale (3 Codona's)*. De roman der 3 Codona's, Nederl. vertaling E. Koning-Manuel
 Martha Brouwer, *Een kind groeit op*
 Nellie Burgdorffer, *De legende van den Heiligen Nicolaas*
 Jan Denucé, *De geschiedenis van de Vlaamsche kaartsnijkunst*
 Hugo Hertwig, *Het liefdeleven van den mensch (Das Liebesleben des Menschen)*, Nederl. vertaling H.P. Borgers
 Else Hocks, *Paus Adriaan VI (Der letzte deutsche Pabst)*, een Utrechtsche timmermanszoon op de Heiligen Stoel van St. Petrus, Nederl. vertaling W. Jurgens
 Johan Luger, *Adriaan verhuist den Balkan*
 P. Ovidius Naso, *De kunst der vrijage (Ars amandi)*. Twintig eeuwen oude, maar niet verouderde liefdeswenken, Nederl. vertaling J. Meihuizen
 André M. Pols, *De Ruckers en de klavierbouw in Vlaanderen*
 J. van Ruusbroec, *Ruusbroec de wonderbare*. Bloemlezing uit zijn werk als 'Doctor divinus' door L. Reypens
 Ted O. Sickens, *De man die 'n paar maal vermoord was*
 Clemens V. Tréfois, *Van komwoning tot Vlaamsche boerderij*. Bijdrage tot de geschiedenis der plattelandsarchitectuur
 Helmuth Unger, *De slaap des doods (Germanin)*, Nederl. vertaling F. Koning
 Karel van de Woestijne, *De Vlaamsche primitieven*

1943

Konrad Beste, *Het heidensche dorp (Das heidnische Dorf)*, Nederl. vertaling A. Tieleman
 Armand Boni, *Tusschen vuur en zee*. Mobilisatie en oorlogsschetsen
 Lode Cantens, *Ergens is het lente*. Een blijmoedig boek
 Lode Cantens, *Het leven aan den stroom*
 Frans Demers, *Uit de wildernis*
 Eugen Diesel, *De roman van een motor (Diesel)*. Het leven van den uitvinder Rud. Diesel, Nederl. vertaling F. Koning
 Euripides, *Iphigeneia in Aulis*. Vertaald en ingeleid door J. Humblé
 H.J. Flechtner, *Atomen worden verbrijzeld (Atomzertrümmerung)*. Toovenarij? Alchemie? Wetenschap! Nederl. vertaling F. Koning
 R.H. Francé, *Uit de wondere wereld der dieren (Das Lebenswunder der Tierwelt)*, Nederl. vertaling F. Koning
 Marcel van Gestel, *Tot vanavond in Metropole*
 Hans Heyck, *Amourette in Rome (Liebesspiel in Rom)*. Naar de aantekeningen van een minnaar, die zijn liefdeleed overleefde, Nederl. vertaling Erna Koning-Manuel
 L. Huna, *Borgia-trilogie (Borgia-Trilogie)*, Nederl. vertaling A.M. de Jong
 Paul Lebeau, *Mijn vriend Max*
 Francine Onstein, *De sproke van Beatrijs*
 Robert van Passen, *Het leven is muziek*

André Peters, *Een vrouw ging voorbij...*

Daniël Rosseels, *Halfwas*

Alain René de Sage, *De amoureuze avonturen en buitenissige belevenissen van den Spaanschen avonturier Gil Blas de Santillano*

G.F.K. Schultze, *Hygiëne der vrouw en haar biologische grondslag*. Middelen tot verhooging van het geluk der vrouwen van heden

W.A.J.M. Stroux en F. Baurdoux, *Houd rechts*. Methode voor het verkeersonderwijs

Helmuth Unger, *Dienaar der menschheid* (Het leven van Robert Koch) (*Robert Koch*), Nederl. vertaling F. Koning

Johan Wesselink, *Schilders van den Veluwe-zoom*

Staf Weyts, *Ik heet Livine*

Frank van den Wijngaert, *Antwerpen's glorie in de 16de eeuw*

Lode Zielens, *Herinneringen van toen...* Vertellingen

1944

Paul de Keyser, *De avonturen van Ysingrijn en Reinaert*

Bengt Berg, *Ivar Halling's liefde voor een leelijke vrouw* (*Ivar Halling*), Nederl. vertaling Jan G. Toonder

H.G. van Beusekom, *Woningbouw*. Problemen en perspectieven

Antonio Mediz Bolio, *Het land van de fazant en het hert* (*La tierra del faisán y del venado*), Nederl. vertaling Karel Jonckheere

A. van der Boom, *Ontwikkeling en karakter der oude monumentale schilderkunst*

W.J. Eelssema, *Late oogst*. Een kleine roman

Euripides, *Iphigeneia in Tauris*. Nederl. vertaling J. Humblé

Joachim von der Goltz, *De steengroeve* (*Der Steinbruch*), Nederl. vertaling

Erna Koning-Manuel

Knut Hagberg, *Carl Linnaeus, de bloemenkoning* (*Carl Linnaeus*), Nederl. vertaling Marie Vos

Knut Hamsun, *Maar het leven leeft* (*Men livit Lever*), Nederl. vertaling Greta Baars-Jelgersma

J. Helbig, *Oud-Antwerpsche school van glazeniers*

Robert Henseling, *Omstreden wereldbeeld* (*Umstrittenes Weltbild*), Staat het in de sterren geschreven? Een wereldruimte met waterstof? Harmonische astronomie? Nederl. vertaling F. Koning

Kare Holt, *Speelman en ceremoniemeester* (*Spillemann og kjøgemester*), Nederl. vertaling Greta Baars-Jelgersma

Fanny Popowa-Mutafowa, *De meester van Boyana* (*Possledniat Assenowetz*).

'n Balkantragedie uit de dertiende eeuw, Nederl. vertaling W. Fijn van Draat

Jacob Smits, *Brieven*

R.W.P. de Vries jr., *M.A.J. Bauer*

Bijlage XVIII

Uitgaven van De Amsterdamsche Keurkamer tijdens de bezettingsjaren:

1940

D. Blankevoort Dzn. en J.M. Figee, *De geleide volkshuishouding*
 Nico Cramers, *De 'blunder' van Jimmy*
 Hans Fallada, *Kleine man, groote man - het kan verkeeren* (*Kleiner Mann, grosser Mann, alles vertauscht*), Nederl. vertaling A.E.C. Vuerhard-Berkhout
 Lydia Gottschewski, *Vrouwen in het strijdende volk* (*Männerbund und Frauenfrage. Die Frau im neuen Staat*), Nederl. vertaling D.A.H. Valeton-Wiggelendam
 Jan Hollander, *Het verraad der N.S.B.*
 George Kettmann Jr., *Om de nieuwe cultuur*
 George Kettmann Jr., *De oceaanvlucht van een olieman* (goedkope uitgave)
 Pieter Emiel Keuchenius, *Bloed en mythe als levenswet*
 Eug. Meulenbergh, *Herinneringen uit den Boerenoorlog*
 Liesbet Storm, *Engeltje van 't Schip*
 G. Wander, *Die Anmeldepflicht jüdischer oder jüdisch beeinflusster Unternehmen in den Niederlanden*. Kommentar zur Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Anmeldung von Unternehmen, vom 22. 10. 1940

1941

Hans-Erik Clausen, *De beroemde Joshua Benedict*
 Nico Cramers, *De onbekende*
 R.W. Dahmen von Buchholz, *De volksontbindende invloed der vrijmetselarij*. Fragmenten uit God 'Satan'. De werkelijke zin der loge
 R. van Genechten, *Van den Vos Reynaerde. Ruwaard, Boudewijn en Jodocus*
 Alfred A. Haighton, *Dukdalf der persoonlijkheidsidee*. Lodewijk van Deyssel als wijsgeer
 M.J. Hartsen, *Die Bausteine der Gudrunepos*
 G.W. Hylkema, *Ras en toekomst*
 Freek de Jager, *Waarom Mussert?*
 Pieter Emiel Keuchenius, *Uit den Talmoed...* De schatkamers van joodsche wijsheid en cultuur
 L. Meuldijk, *Politieke en sociale omwenteling in Nederland*
 M. Meuldijk, *Arbeidsdienst*
 M. Meuldijk, *Ontaarde kunst*. Een aantal opstellen over beeldende kunst
 Giorgio Pini, *Benito Mussolini* (*Benito Mussolini. La sua vita fino ad oggi dalla strada al potere*), Nederl. vertaling Mary Robbers
 Johan Ponteyne, *Tegen de decadenten*. Een drietal beschouwingen over onze hedendaagsche letterkunde
 G. Wander, *De verplichting tot aangifte van Joodsche of onder Joodschen invloed staande bedrijven in Nederland*. Commentaar op de verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de aangifte van ondernemingen, dd. 22 Oct. 1940

1942

Martien Beversluis, *De ballade van het dagelijksch brood*
 Rob Delsing, *Zwart goud*
 Hans Fallada, *De man die niet geliefd is* (*Der ungeliebte Mann*), Nederl. vertaling A.E.C. Vuerhard-Berkhout
 Christoph Erik Ganter, *De roode lotusbloesems* (*Die roten Lotusblüten*), Nederl. vertaling J.J. Boreel de Mauregnault
 Hugo Hertwig, *Het liefdeleven van den mensch* (*Das Liebesleben des Menschen*), Nederl. vertaling H.P. Borgers
 George Kettmann Jr., *Jong groen om den helm*
 Pieter Emiel Keuchenius, *De balans over de Joden in Nederland*. Een sociaal-biologische beschouwing
 Pieter Emiel Keuchenius, *Oostland als lotsbestemming*
 - *Keurjaarboek 1932/1942*
 George de Sévooy, *Beloken land*
 George de Sévooy, *Criterium voorbij*. Verleden en toekomst
 George de Sévooy, *Ster en blazen*
 Anton Zischka, *Zes eeuwen Engeland* (*Englands Bündnisse*). Engelsche oorlogen met vreemde wapens, Nederl. vertaling A. Vuerhard-Berkhout

1943

Paul Bang, *Amerika* (*Amerika*), Nederl. vertaling A.F. Schop
 Carl von Bremen, *Zeemanshaard* (*Die Schifferwiege*), Nederl. vertaling George de Sévooy
 Werner Daitz, *Lebensraum und gerechte Weltordnung*. Grundlagen einer Anti-Atlantikcharta. Ausgewählte Aufsätze
 Rob Delsing, *Tinuske en het verbod*
 Hans Dominik, *Atoomgewicht 500* (*Atomgewicht 500*), Nederl. vertaling N.H. den Hertog
 Erich Gritzbach, *Hermann Göring*. Werk en mensch (*Hermann Göring*. Werk und Mensch), Nederl. vertaling A.E. Vuerhard-Berkhout
 George Kettmann Jr., *Om wille van het leven*
 Felix Riemkasten, *De fakkeldrager* (*Der Bonze*), Nederl. vertaling H. Lanooy
 J.S. Schall, *Suez* (*Suez*). Poort der volkeren. De roman van een kanaal, Nederl. vertaling J.J. Boreel de Mauregnault
 G.P. Smis, *De smederij bij den Westertoren*. Roman uit de Jordaan
 G.P. Smis, *Wonde plekken*. Roman uit de Jordaan

1944

Wilfrid Bade, *Thiele vindt zijn vader* (*Thiele findet seinen Vater*), Nederl. vertaling Clémence Kromwijk
 Henri Bruning, *Gelaat der dichters*. Een keuze uit de hedendaagsche revolutionaire poëzie in Noord- en Zuid-Nederland
 Werner Daitz, *Wiedergeburt Europas durch europäischen Sozialismus*. Europa-Charta
 G. van Duyl, *Bloeitijd der mystiek*. Een Germaansche synthese in de 14de en 15de eeuw
 Friedrich Griese, *Onze arbeid is geloof* (*Unsere Arbeit ist Glaube*), Nederl. vertaling N.H. den Hertog
 Hanns Johst, *Fritz Todt*. Requiem (*Fritz Todt*. Requiem), Nederl. vertaling J.A. van der Made

George Kettmann Jr., *Bloed in de sneeuw*

Heinz Kindermann, *De roeping van den Duitschen dichter in dezen tijd (Des deutschen Dichters Sendung in der Gegenwart)*, Nederl. vertaling J. de Boer en M.J. Hartsen

Hanns Marschall, *De koffer uit Peking (Die Truhe aus Peking)*, Nederl. vertaling Henry van Hoenderlo

Dagobert von Mikusch, *Franco bevrijdt Spanje (Franco befreit Spanien)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made

C.G.S. Sandberg, *Twintig jaren onder Krugers Boeren in voor en tegenspoed*
Johan Theunisz, *Wikingstorm*

Paul Werner, *Een Zwitserse journalist ziet Rusland (Ein Schweizer Journalist sieht Russland)*, Nederl. vertaling Nico Cramers

Bijlage XIX

Uitgaven van Roskam's Boekenverkoopkantoor en Uitgeverij Roskam tijdens de bezettingsjaren:

1941

H. Bente, *Duitsche boerenpolitiek*

F.O. Busch, *De strijd om Narvik (Vom Heldenkampf der Zerstörer)*, Nederl. vertaling G. van Eysden

Günther Prien, *Mijn weg naar Scapa Flow (Mein Weg nach Scapa Flow)*, Nederl. vertaling G. van Eysden

Frans Primo, *Langs de wegen van gewond Vlaanderen. Een oorlogsdocument - Wapenstilstand 1918/1940. Een historisch document*

Heinrich Dau, *Langs sluipwegen over den oceaan. De avontuurlijke reis van de 'Altmark'. (Auf Schleichwegen über die Meere. Fahrten und Abenteuer der 'Altmark' als Begleitschiff des 'Graf Spee')*, Nederl. vertaler onbekend

K. Dorn, *Chemische wonderen. Nieuwe Duitse grondstoffen (Neue Deutsche Werkstoffe)*, Nederl. vertaler onbekend

Werner Kahl, *Arbeiders op reis. Duitse arbeiders maken vacantiereizen (Der Deutsche Arbeiter reist)*, Nederl. vertaler onbekend

H. Müller-Brandenburg, *Wat doet de Duitse arbeidsdienst? (Die Leistungen des deutschen Arbeitsdienstes)*, Nederl. vertaler onbekend

W. Schuster, *De Duitse oorlogsfinanciering geen financieel wonder (Die deutsche Kriegsfinanzierung kein Finanzwunder)*, Nederl. vertaler onbekend

1942

R. Ahlers, *Het eenzame land (Das weite Land)*, Nederl. vertaling G. van Eysden

G.L. Barthel, *De eeuwige wet (Das ewige Gesetz)*, Nederl. vertaling J.H.E. Ubbelohde

Hans Friedrich Blunck, *De groote tocht (Die grosse Fahrt)*. Een roman van zeevarenden, ontdekkers, boeren en mannen Gods, Nederl. vertaling K. Frits V. Bürkle, *Terugkeer in den zomer (Bis zur Heimkehr im Sommer)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made

R.H. Daumann, *Einde van het goud (Das Ende des Goldes)*. Een utopische roman, Nederl. vertaling J.P. Schade

H. Dominik, *Dollarvlucht (Der Wettegung der Nationen)*, Nederl. vertaling H. van Duinkerken

H. Dominik, *Land uit vuur en water (Land aus Feuer und Wasser)*, Nederl. vertaling K. Frits

H. van Duinkerken, *De witte hel. Soldatenverhalen over den veldslag in het Oosten*

J. Eckmann, *De steen in den akker (Der Stein im Acker)*, Nederl. vertaling G. van Eysden

H.W. Geissler, *De derde wensch (Das Wünschhütlein)*, Nederl. vertaling H. Overbeek

H. Hartmann, *Wedstrijd om...? (Streit um Strolch)*, Nederl. vertaling L.M. de Lange

E. Hirt, *Foto's met de Karat (Photo's mit der Agfa Karat)*, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel

- Gerhard Isert, *Foto's met Nitraphot en Vacublitz (Foto's mit Nitraphot und Vacublitz)*. Kunstlichtfotografie met moderne lichtbronnen, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel
- Gerhard Isert, *Foto's van kinderen (Kinder im Lichtbild)*, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel
- Gerhard Isert, *Foto's van mensen (Menschen im Foto)*, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel
- Gerhard Isert, *Tegenlicht-mooier licht (Gegenlicht, schöneres Licht)*, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel
- A. Knyphausen, *Sebastiaan maakt rare sprongen (Sebastian am Seitenweg)*, Nederl. vertaling H.F.J. Wahlen
- H. Künkel, *Een dokter zoekt zijn weg (Ein Arzt sucht seinen Weg)*, Nederl. vertaling Aja Kolkman
- A. Oesterheld, *Het goud (Die Legende vom Gold)*, Nederl. vertaling J.H.E. Ubbelohde
- K. Pfister, *Ondergang van het Romeinsche imperium (Der Untergang der Antiken Welt)*, Nederl. vertaling J.A.E. Voogd-van Kleeff
- A.J. Pfleghar, *De IJslandruiter (Die Islandreiter)*, Nederl. vertaling J.H.E. Ubbelohde
- H. Schmidt, *Parachutisten grijpen in (Die Fallschirmjäger von Dombas)*, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel
- G. Venzmer, *Hoofd en karakter (Dein Kopf - dein Charakter)*. Wat schedel en gelaat ons over het karakter van den mensch kunnen vertellen, Nederl. vertaling H.C.W. Gokkel

1943

- Marcel J.A. Arzt, *De besten uit het nest*
- Marcel J.A. Arzt, *Krik. Een wandeling door speelgoedland*
- Marcel J.A. Arzt, *Professor Babbit zoekt het hogerop*
- Alex Baelde, *Het leven roept U. Roman van een generatie*
- H.W. Bohm, *Het wereldraadsel ontsluit. Hörbiger's wereldsleer (Hörbigers Welteislehre)*, Nederl. vertaling K. Frits
- *Bloei. Een en twintig verhalen van Vlaamsche schrijvers*
- H.F. Blunck, *De saga der oervaderen (Die Urvätersaga)*, Nederl. vertaling A.J. Hassoldt
- G. Britting, *Levensloop van een dikke man, die Hamlet heette (Lebenslauf eines dicken Mannes der Hamlet hiess)*, Nederl. vertaling Mea van Deyck
- Henri Bruning, *Nieuwe verten*
- August van Cauwelaert, *Fantaisie zei meneerke*
- August van Cauwelaert, *Harry*
- Ernest Claes, *Herodes*
- Hans Dominik, *Een ster viel van den hemel (Ein Stern fällt vom Himmel)*, Nederl. vertaling Martin v.d. Broeck
- Alexander Dumas, *De drie musketiers (Les trois mousquetaires)*, Nederl. vertaling Jago
- Joh. W. Eekhof, *Het onbewoonde eiland*
- Hans Fischer-Stockern, *Geen tijd om te trouwen (Keine Zeit zum Heiraten)*, Nederl. vertaling Jef de Leau
- Bert J.W. de Graaff, *Hopman Roel*
- J. Gregor, *Pericles (Perikles)*, Nederl. vertaling K. Frits

H.F.K. Günther, *De geschiedenis van het huwelijk (Formen und Urgeschichte der Ehe)*. Het huwelijksleven bij de verschillende volken vanaf den oertijd tot aan onzen tijd, Nederl. vertaler onbekend
H. Henkel, *Wij filmen den oorlog (Blende auf Tiefangriff)*, Nederl. vertaling W.F. Loman
R. Huch, *De zaak Deruga (Der Fall Deruga)*, Nederl. vertaling Dick M. Govaerts

- M. Jelusich, *Don Juan (Don Juan)*, Nederl. vertaling W.H. Stroink
 H. Johst, *Een dwaze liefde (Die Torheit einer Liebe)*, Nederl. vertaling G.J. ter Steege
 P. Karlson, *De mensch vliegt (Der Mensch fliegt)*. Geschiedenis en techniek van het vliegen, Nederl. vertaling K. Frits
 A. Karrasch, *De heer Kramer thuis! (Herr Hans Kramer - zu Haus!)*, Nederl. vertaling Jo Peppinck
 Kilian Koll, *Het onzichtbare vendel (Die unsichtbare Fahne)*, Nederl. vertaling Jo Peppinck
 Pliet van Lishout, *De obsessie*
 Marcel E. Mariën, *Victor Stuyvaert, houtsnijder en miniaturist*
 W. Möller-Crivitz, *Een vaste rots (Bauernglaube)*, Nederl. vertaling Hugo Zimmerman
 Jan Oerbelt, *De mulo-ridders*
 Maurice Roelants, *Altijd opnieuw*
 Paul Rogghé, *Profaan proces*
 H. Römpf, *Scheikundige proeven, die slagen (Chemische Experimente, die gelingen)*, Nederl. vertaling H. Laban
 Carl Rothe, *De tinnen soldaten (Die Zinnsoldaten)*, Nederl. vertaling J.C.F. de Jong
 F. Schnack, *Duistere Frans (Der finstre Franz)*, Nederl. vertaling C.J. Revier
 Augusta van Slooten, *Lentewolkje en de boer*
 Juliaan Socquet, *De groote stilte*
 H. Spoerl, *De gasman (Der Gasmann)*, Nederl. vertaling K. Frits
 H. Spoerl, *We zijn nu eenmaal geen engelen (Wenn wir alle Engel wären)*, Nederl. vertaling K. Frits
 Oktaaf Steghers, *Mon uit 't Leen*. Volksche roman van drie liefden: Vader, meisje, volk
 R.A. Stemmle, *Meester detective (Der Meisterdetektiv)*, Nederl. vertaler onbekend
 A. Stenzel, *De stem uit den aether (Die Stimme aus dem Aether)*, Nederl. vertaling J.H.E. Ubbelohde
 E. Strauss, *Niet te vroeg sterven! (Nicht so früh sterben)*, Nederl. vertaling K. Frits
 Herman Teirlinck, *Griseldis, de vrouwenpeirle*
 G. Venzmer, *Wetenschap overwint de microben (Wissenschaft besiegt Mikroben)*, Nederl. vertaling K. Frits
 Armande de Versan, *Lily*
 Gerard Walschap, *De consul*
 Gerard Walschap, *Denise*
 Gerard Walschap, *Gansje Kwak*
 Gerard Walschap, *Genezing door aspirine*
 Gerard Walschap, *Slimke Gazelle*
 Gerard Walschap, *Voorpost gevechten*
 Gerard Walschap, *Zotje Petotje*

1944

- Marcel J.A. Artz, *Een bonte warreling*
 Marcel J.A. Artz, *Politiebericht no. 567*
 Marcel J.A. Artz, *Wat gebeurt er in Manbutti?*

W. Bergengruen, *De groot-tyran en zijn vonnis* (*Der Gross-Tyrann und das Gericht*), Nederl. vertaling J. van Essen
Henri Bruning, *Ezechiël en andere misdadigers*
E. Ebermayer, *Onder anderen hemel* (*Unter andern Himmel*), Nederl. vertaling Aja Kolkman

B.J.W. de Graaff, *Het avontuur*

J. Gregor, *Alexander de Groote (Alexander der Grosse)*. De wereldheerschappij van een idee, Nederl. vertaling A.J. Hassoldt

H.F.K. Günther, *Huwelijkskeuze (Gattenwahl)*. De natuurlijke grondslagen van het huwelijk, Nederl. vertaling H.L. Groenendijk

Johanna Haarer, *De moeder en haar eerste kind (Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind)*, Nederl. vertaling Tine ter Steege

K. Hassert, *Het zwarte werelddeel (Die Erforschung Afrika)*. Een boek over ontdekkingen en ontdekkingsreizigers, Nederl. vertaling M. Ball

F.J. Los, *De Germanen*

W. Utermann, *Rumoer in een kleine stad (Verkannte Bekannte)*, Nederl. vertaling Jef de Leau

Bijlage XX

Uitgaven van Uitgeverij Hamer tijdens de bezettingsjaren:

1941

K.W. Boekholt, *Nederland in gevaar*
 L.J. del Baere, *Het rassenvraagstuk*
 W.F. van Heemskerck Düker en P. Felix, *Wat aarde bewaarde*. Vondsten uit onze vroegste geschiedenis. Voor de Volksche Werkgemeenschap uitgegeven
 W.F. van Heemskerck Düker en H.J. van Houten, *Zinnebeelden in Nederland*. Voor de Volksche Werkgemeenschap uitgegeven
 S.J. van der Molen, *Het Drentsche boerenhuis en zijn ontwikkeling*
 S.J. van der Molen, *De Friesche kalenderfeesten*. Volksgebruiken van Westlauwersch Friesland, het geheele jaar rond
 Rud. van Houten-Enger, *Hoe zullen wij ons kind noemen?*
 J.M.N. Kapteyn, *Friezen-Saksen*. Twee loten van den Germaanschen stam. Rede, uitgesproken tot inleiding der stichting Saxo-Frisia
 J.C. Nachenius, *De erfgezondheidsleer*
 H. Reydon, *Wat is heemkunde*. Voor den Bond voor heemkunde uitgegeven - *Volksche Werkgemeenschap*. Kalender 1942

1942

Heinrich Eckmann, *Eira en de gevangene (Eira und der Gefangene)*, Nederl. vertaling Steven Barends
 W.F. van Heemskerck Düker en S.J. van der Molen, *Friesland-Friezenland - Liederblad der Volksche Werkgemeenschap*
 Herta-Sellschopp, *Arbeidsmeisje's zomertijd (Ein Maidensommer)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made
 A. Seyss-Inquart en G.A.S. Snijder, *Redevoeringen naar aanleiding van de installatie van den Nederlandschen kultuurraad op 11 Febr. 1942 te Den Haag*. Uitgegeven voor den Nederlandschen kultuurraad
 Joh. Theunisz, *Drie Zwolse memoriën betreffende de Hanze*
 Joh. Theunisz, *Korte geschiedenis van ons Saksenland*
 Joh. Theunisz, *Naar Oostland*. Nederlandsche kolonisatie in Europa

1943

Heinrich Eckmann, *Het bloeiende leven (Das blühende Leben)*, Nederl. vertaling Steven Barends
 Karl Götz, *Terug naar het vaderland (Heimkehr)*, Nederl. vertaling A.E.C. Vuerhard-Berkhout
 J.G.N. Renaud, *Oude ambachtskunst*

Joh. Theunisz, *De Nederlandsche Oostkolonisatie*. Meer in het bijzonder die in Brandenburg in de 17e eeuw tijdens de regering van den Groten Keurvorst Joh. Theunisz, *Het Rijk en de Nederlanden*. Over en uit het boek van Christoph Steding: 'Das Reich und die Krankheit der Europäischen Kultur'
 K. Würer, *Germaansche saamhoorigheid (Germanische Zusammengehörigkeit)*. De Oudgermaansche tijd, Nederl. vertaling W.J. de Boone

1944

P.A. Coenen, *Exacte wetenschap en ras*
 Edwin Erich Dwinger, *De laatste huzaren (Die letzten Reiter)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made
 Otto Erler, *Thor's gast (Thor's Gast)*, Nederl. vertaling J. S: de Groot
 Moritz Jahn, *Volk aan het buitenwater (Die Geschichte von den Leuten an der Aussenfahrde)*, Nederl. vertaling Will. Kortekaas
 F.J. Los, *Rusland tussen Azië en Europa*. Een geschiedkundige bijdrage tot de kennis van het Bolsjewisme
 J.C. Nachenius, *Geschiedenis van het noordras*
 F.C. Bursch, *Onze Oudheid*. De vroegste geschiedenis van Nederland en aangrenzende gebieden
 Kurt Rabl, *Amerika, Rusland en Europa*
 C.B. van der Tak, *Stadsherstel*
 Jan de Vries, *De goden der Germanen*
 Walther Wüst, *Indogermaanse belijdenis (Indogermanisches Bekenntnis)*, Nederl. vertaling Johan Theunisz

Bijlage XXI

Uitgaven van Uitgeverij De Schouw tijdens de bezettingsjaren:

1941

T. Goedewaagen, *Passer en speer*. Cultuurpolitieke redevoeringen

1942

K.W. Boekholt, *Bevolkingsleer en bevolkingspolitiek in den volkschen staat*

C.H. de Boer, *De schilderkunst*

Henri Bruning, *Het goede boek*

Jan H. Eekhout, *Groot-Duitsche dichtkunst*. Een reeks vertolkingen

J. de Kloet en Frits Sampimon, *Radio*

Marius van Lokhorst, *Cultuur en ontspanning*

W.J. Merckens, *Ambachts- en nijverheidskunst in het verleden, het heden en de toekomst*

Frans Primo, *Theater en dans*

Kurt O. Rabl, *Idee en gedaante van het Groot-Duitsche Rijk*. Zes academische lezingen

Jan Teunissen, *Film en filmwezen in Nederland*

1943

S. Bartstra, *Heer Jancko Douwama van Oldeboorn*. Historische roman uit Friesland omstreeks 1500

Henri Bruning, *Nieuw levensbewustzijn*

M.J. Delbaere-Prins, *Het geluk is overal*. Drie sprookjes

Jan H. Eekhout, *Noordlicht*

- *Het jonge hart*

C. Lans, *Een nieuwe ambtenaar, een nieuwe stijl*

S.M.S. de Ranitz, *Kultuurrecht*. Verordeningen met commentaar op het gebied van het Departement van volksvoorlichting en kunsten betreffende het beroep van journalist

E. Schouten, *De roep tot bezinning*. Een tijdwoord

Herman Schrijver, *Onze eigen taal*. Handboek van de Taalclub. Naar de schriften van Marie Servaes samengesteld

J.R.W. Sinnighe, *Opstand in Brabant*

J.R.W. Sinnighe, *Peer van 't Heike*

H.P. Uhlenbusch, *Leonidas de overwinnaar (Der Sieger)*, Nederl. vertaling J. van Oudshoorn

H.P. Uhlenbusch, *Parijs is wel een mis waard (Paris ist eine Messe wert)*, Nederl. vertaling Jan van Rheenen

D. Wouters, *Liederen uit de oude doos*

1944

Ernst Bertram, *Over de vrijheid van het woord (Von der Freiheit des Wortes)*,
Nederl. vertaling Roel Houwink

Maria Gregg, *De notepit (Der Nusskern)*, Nederl. vertaling L.G. Lonis

Maria Gregg, *Verloren duel (Die Siegerin)*, Nederl. vertaling L.G. Lonis

Jan van Ham, *Taalpolitiek*

- *Helpers weg!*

Jan Holm, *Waar de turf verdwijnt*

Jan van Rheenen, *Late vaart*

Arend Tael, *Frontlijn* - P.T.T.

H.P. Uhlenbusch, *Het brandend hart van Bourgondië*. Jan Zondervrees
(*Glutrotes Herz Burgund*. Johann Ohnefurcht), Nederl. vertaling Jan van
Rheenen

Klaas Veenboer, *Ai van Dirreke*

Maria Vries-de Vogel, *Rijzend getij*

Tüdel Weller, *Peter Mönckemann (Peter Mönckemann)*, Nederl. vertaling J.A.
van der Made

Bijlage XXII

Uitgaven van Uitgeverij Storm tijdens de bezettingsjaren:

1941

J.C. Nachenius, *Het rasvraagstuk*

- *De weg tot Germaansche lotsverbondenheid*. Opleidingskamp Sennheim. Nederlandsche, Deensche en Noorsche vrijwilligers in Duitschland

1942

Peter Aldag, *Joden veroveren Engeland (Juden erobern England)*, Nederl. vertaling A. Vuerhard-Berkhout

Kurt Herwarth Ball, *Germanenstorm*. Korte geschiedenis der Vikingen

- *De beestmensch*

H.J. Popping, *Markward Portenga*. Historische roman

Wulf Sörensen, *De stem der vaderen*, Nederl. vertaling F.C. Geitel

1943

- *Erfelijkheid een levenswet*. Uitgegeven in opdracht van de Germaansche ss, afdeling Vorming

Henrik Herse, *Het Vaneke Rauk (Das Fähnlein Rauk)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made

- *Germaansch ontwaken*. Brieven van Germaansche vrijwilligers

1944

Henrik Herse, *De slag der witte schepen (Die Schlacht der weissen Schiffe)*, Nederl. vertaling Margaretha Meyer

Henrik Herse, *Rood was het schild in top geheschen (Zur Raa fuhr ein roter Schild)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made

Friedrich Wilhelm Hymmen, *Brieven aan een treurende vrouw (Briefe an eine Trauernde)*. De zin van den soldatendood, Nederl. vertaler onbekend

J.C. Nachenius, *Noordras en religie*

- *De Rijksgedachte*. Groeiend Germaansch bewustzijn in de Nederlanden van 1940/1943

Wulf Sörensen, *Vriend Hein (Freund Hein)*, Nederl. vertaler onbekend

Franz Zedtwitz, *Kloosterschool (Feldmünster)*, Nederl. vertaling J.A. van der Made

Bijlage XXIII

Uitgaven van Uitgeversmaatschappij De Residentiebode tijdens de bezettingsjaren:

1941

- *Het Jodenvraagstuk*

Filip de Pillecijn, *Hugo Verriest*

Willem W. Waterman, *De kruistocht van Generaal Taillehaeck*

1942

E.P. Alfons, *Maria in de Nederlandsche poëzie*

F.R. Boschvogel, *Willem van Loo*. Historische roman

Gustaaf Dekesel, *De Franciskaansche kunstschilder pater Andreas Bosteels*

Antoon van der Plaetse, *Het lied der Geuzen*. Strijdgedichten

Raf Verhulst, *De jeugd van Tijn Uilenspiegel*

1943

Theo Bogaerts, *De vluchteling en de dood*

1944

Theo Bogaerts, *Ibolya*

Marcel Coole, *Het gevecht met het hart*

A. Hollenberg, *Organisatievormen van het sociaal-economische leven in Duitschland*

Anton van de Velde, *Nele van Ingedal*

Bijlage XXIV

Uitgaven van Uitgeverij Oceanus tijdens de bezettingsjaren:

1942

P.C. Boutens, *Gegeven keur*. Een bloemlezing uit de verzen
 Jan ter Gouw, *De gilden*. Een bijdrage tot de geschiedenis van het volksleven
 Jan Pieter Heye, *Een nationaal volksdichter*
 Karl Aloys Schenzinger, *Aniline (Aniline)*, Nederl. vertaling M. Vierhout

1943

J.W. von Goethe, *Ifigeneia*, in Nederlandsche verzen overgezet door P.C. Boutens
 F.M. Huebner, *De romantische schilderkunst in de Nederlanden*
 F.M. Huebner, *Jeroen Bosch als mensch en kunstenaar*
 F.M. Huebner, *Nederlandsche en Vlaamsche Rococo-schilders*
 Roland Krug van Nidda, *Marianne 39 (Marianne 39)*, Nederl. vertaling M. Vierhout
 Walter Nedoma, *Deutsch-Niederländische Musikbeziehungen im Wechsel der Jahrhunderte*
 M. Vierhout, *Raden Adjeng Kartini, 1879/1904*. Een Javaansche over de nooden en behoeften van haar volk
 R.W.P. de Vries jr., *Nederlandsche grafische kunstenaars uit het einde der 19e en het begin van de 20e eeuw*

1944

Gerben Colmjon, *Conrad Busken Huet*. Een groot Nederlander
 G.D. Gratama, *Frans Hals*
 Friedrich Hebbel, *Cyges en zijn ring (Cyges und sein Ring)*, Nederl. vertaling K.H. de Raaf.
 K.H. de Raaf, *Hoffmann von Fallersleben*. Voortrekker in het oude land der Dietsche letteren
 H.C.S. Wanting, *In het voorbijgaan*. Gestalten en gedachten
 Fr. de Witt Huberts, *Haarlem's heldenstrijd in beeld en woord. 1572/1573*

Bijlage XXV

Uitgaven van Uitgeverij Opbouw tijdens de bezettingsjaren:

1942

Max Blokzijl, *Brandende kwesties*. Een keur uit en een bewerking van de 'radiopraatjes'

J.W. van Cittert, *Witte van Haamstede*. Hollandsch drama in 3 bedrijven

Frans de Prez, *'Het kan verkeeren'*... Een spel rond Bredero in 6 tafereelen

1943

Theo van der Bijl, *De opera's van Mozart*

J.W. van Cittert, *Geschiedenis van drama en theater in Europa*

G. de Clercq, *Zuinig stoken met centrale verwarming*

W. Fick, *Gasgeneratoren in de practijk*

Ferdinand Fried, *Wending der wereldhuishouding (Wende der Weltwirtschaft)*,

Nederl. vertaling F. Koster

Henri van Hoof en Klaas Smelik, *Twee luisterspelen*

Roel Houwink, *Levensopbouw*.

Jeanine de Jong Snijder van Wissenkerke, *Rendeltje's vertelselboek*

H.A. Goedhart, *De pers in Nederland*. Onder auspiciën van het Departement van volksvoorlichting en kunsten

F. Primo, *Leven en werken van Gerhart Hauptmann*

W.N. van der Sluys jr., *Reclame in schaarschte-tijd*. De taak der reclame in een geleide-economie

1944

J. Flentge, *Opvoeden en opvoeden is twee*. Reformatie in opvoeding en onderwijs

Roel Houwink, *Goethe's Faust*. Een inleiding tot den zin van het werk

- *De Nachtwacht*. Opera in 3 bedrijven van Tom Bouws en Henk Badings

Erwin H. Rainalter, *De kleindochters van Cleopatra (Die Enkelinnen der Kleopatra)*, Nederl. vertaler onbekend

W.N. van der Sluys jr., *Winkeliers let op uw saeck!* Elf pillen voor den kleinhandel

Klaas Smelik, *Achter den boeg*

Gertrud von Stotzingen, *De weg door het veld (Der Weg über die Wiese)*,

Nederl. vertaling J.W. van Cittert

Marianne Westerlind, *Mozart, de onsterfelijke (Unsterblicher Mozart)*, Nederl. vertaling Johan Perey

J.H. Wijnand, *De effectenbeurs*. Vroeger-nu-straks

J.H. Wijnand, *Het Nederlandsche bankwezen*

Bijlage XXVI

Uitgaven van Uitgeverij Westland tijdens de bezettingsjaren:

1941

Pieter Emiel Keuchenius, *Uit den Talmoed...* De schatkamers van joodsche wijsheid en kultuur
 - *De protocollen van de Wijzen van Sion*
 W. Schwier, *Vrijmetselarij, een volksvijandige organisatie*, Nederl. vertaling J. Dros-de Jong
 R. Ströbel, *De oorsprong van ons volk*. 5000 jaar Noordsch-Germaansche kultuurontwikkeling

1942

Paul Allard, *De oorlog van de leugen (La guerre du mensonge)*, Nederl. vertaling Willem de Buissonjé
 H.H. Ambrosius, *De slag op den Atlantischen Oceaan (Die Schlacht im Atlantik)*, Nederl. vertaling M.Th. Hillen
 Kurt Fervers, *Keerend getij in het Oosten (Zeitenwende im Osten)*. Wezen en geschiedenis van het Oostland, Nederl. vertaling H. Crans
 Heinrich Goitsch en Hanns Rahs, *De waarheid over den veldtocht in het Oosten (Die Wahrheit über den Ostfeldzug)*, Nederl. vertaling S.J.v.d. Broecke
 Hans F.K. Günther, *Beknopte rassenkunde der Germaansche volken (Kleine Rassenkunde des deutschen Volkes)*, Nederl. vertaling J. Delsing en P.E. Keuchenius
 Johanna Haarer, *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler (Mutter erzähl von Adolf Hitler)*, Nederl. vertaling Steven Barends
 Adolf Halfeld, *Amerika grijpt naar de wereldmacht (U.S.A. greift in die Welt)*, Nederl. vertaling H. Crans
 Hendrik Herse, *Ruiters voor Zuid-Afrika (Reiter für Deutsch-Süd-Afrika)*, Nederl. vertaling Hans Opdenberg
 Konstantin Hierl, *De arbeidsdienst (Ausgewählte Schriften und Reden)*, Nederl. vertaling S.W.F. Margadant
 Hans Heinrich Hollenbach, *Kooplieden van den keizer (Die Kaufleute des Kaisers)*, Nederl. vertaling F.M. van der Maas
 W. Hütting, *De tegenstanders der rassenidee en hun strijdmethoden (Die Gegner des Rassengedankens und ihre Kampfweise)*, Nederl. vertaling Mea Kater
 Hermann Jung, *De rood-witte sfinx (Die rotweisse Sphinx)*. De roman van een verraadster, Nederl. vertaling H. Crans
 Hermann Jung, *Slaven der convooien (Sklaven der Konvoys)*. De lotgevallen van den Franschen matroos Jean Perret, Nederl. vertaling A. Kuulkers
 Hermann Jung, *Van alle wereldzeeën (Über alle Weltmeere)*. Avontuurlijke vertellingen van wereldreizigers, Nederl. vertaling L. Picard
 Pieter Emiel Keuchenius, *De balans over de Joden in Nederland*. Een sociaal-biologische beschouwing

Rudolf Kossmoss, *Joodsche wereldpolitiek (Juden machen Weltpolitik)*, Nederl. vertaling J. Drosde Jong
 Hermann Löns, *Mummelmann (Mummelmann)*. Een dierenboek, Nederl. vertaling C.v.d. Tonge-Koster
 Heinz Maassen, *Over de Maas (Über die Maas)*. Het afdwingen van den overtocht bij Monthermé, Nederl. vertaler onbekend
 G.A.M. de Monyé, *Het Joodsche slachten*. De achtergrond van bloedige Joodsche gebruiken
 Clemens Scharschmidt, *Japan (Japan)*, Nederl. vertaling B. Crans
 Baldur von Schirach, *Revolutie in de opvoeding (Revolution der Erziehung)*. Redevoeringen uit de jaren van den opbouw, Nederl. vertaling F.M. van der Maas
 Werner Schmidt, *Een president (Ein Präsident)*, Nederl. vertaling Henri Broekman
 M. Staemmler, *De uitlezing in den erfstroom van het volk (Die Auslese im Erbstrom des Volkes)*, Nederl. vertaling M.Th. Hillen
 Ernst Udet, *Mijn leven als vliegenier (Mein Fliegerleben)*, Nederl. vertaling J. Cramer
 Hans Ullrich, *Seebald, de strijder (Der Wächter)*. Een roman uit den tijd van de Vitalienbroeders, Nederl. vertaling Joop Verbeek
 Ernst Wagemann, *Komt er inflatie? (Wo kommt das viele Geld her?)*. Geldschepping en financieele politiek in oorlogstijd en vreedestijd, Nederl. vertaler onbekend

1943

Eugen Frieder Bartelmas, *Het jonge rijk*. Leven en streven der nieuwe Duitsche jeugd (*Das junge Reich*), Nederl. vertaling Martien Beversluis
 Bengt Berg, *Tijger en mensch (Tiger und Mensch)*, Nederl. vertaling H. Crans
 Werner Beumelburg, *De koning en de keizerin (Der König und die Kaiserin)*, Nederl. vertaling M.Th. Hillen
 Werner Beumelburg, *Mon Royal (Mon Royal)*. Een boek over het goddelijke en aardsche rijk, Nederl. vertaling F.M.v.d. Maas
 Wilhelm Busch, *Avonturen van een vrijgezel (Abenteuer eines Junggesellen)*, Nederl. vertaler onbekend
 Wilhelm Busch, *De heer en mevrouw Knopp (Herr und Frau Knopp)*, Nederl. vertaler onbekend
 Wilhelm Busch, *Juultje (Juulchen)*, Nederl. vertaler onbekend
 J. Delsing, *Volksche cultureele opbouw*
 Gustav G. Engelkes, *Dürers zielenood (Dürers deutsche Not)*, Nederl. vertaling Marcel van de Velde
 J. Erhorn, *Kaukasië (Kaukasien)*, Nederl. vertaling J. Lammertse
 Fritz von Morell, *Mölders en zijn mannen (Mölder und seine Männer)*, Nederl. vertaling J. van Wageningen
 Theodor Fritsch, *De valsche God (Der falsche Gott)*. Bewijsmateriaal tegen Jahwe, Nederl. vertaling F.M. van der Maas
 Gertrud Fussenegger, *Rebellen (Die Leute auf Falbeson)*, Nederl. vertaling M.Th. Hillen
 Günther Grell, *Wij bouwen zeedijken (Wir ziehen Deiche am Meeresstrand)*. De geschiedenis van een arbeidskameraadschap, Nederl. vertaling Eva de Bruin

Werner Gruehn, *De tsaar, de toovenares en de Joden* (*Der Zar, der Zauberer und die Juden*). Memoires van de particulieren secretaris van Grigori Raspoedit, Nederl. vertaler onbekend
Hans F.K. Günther, *Kort overzicht der rassenkunde, steunende op de 'Rassenkunde des deutschen Volkes'* (*Kurzer Abriss der Rassenkunde*), Nederl. vertaling N. Kooy

Anton Hantschel, *Bakoe, een strijd om boortorens (Baku, ein Kampf um Bohrtürme)*, Nederl. vertaling H. Crans

Sven Hedin, *Amerika in den strijd der Kontinenten (Amerika im Kampf der Kontinente)*, Nederl. vertaling I. Schwieter

- *Finlands Heldenstrijd (Finnland spricht für Europa)*. De titanenstrijd van een klein land voor het groote Europa, Nederl. vertaling Willem de Buissonjé

Konstantin Hierl, *Gedachten over opvoeden en leiden (Gedanken über Erziehen und Führen)*, Nederl. vertaling S.W.F. Margadant

Pieter Emiel Keuchenius, *Machten achter Roosevelt*

Kurt Herwarth Ball, *De drie kiezelsteen (Drei Kieselsteine auf einem Weg)*, Nederl. vertaling Martien Beversluis

Clemens Laat, *De kapitein uit Niemandland (Der Hauptmann aus dem Niemandland)*, Nederl. vertaling Frits Sampimon

Robert Ley, *Soldaten van den arbeid (Soldaten der Arbeit)*, Nederl. vertaler onbekend

Hermann Löns, *De weerwolf (Der Wehrwolf)*. Een boerenkroniek, Nederl. vertaling R.J. de Stoppelaar

Hermann Löns, *De wereld staat in bloei (Da draussen vor dem Tore)*, Nederl. vertaling J. van Wageningen

Hermann Löns, *De laatste Hansboer (Der letzte Hansbur)*. Roman van de Lüneburgerheide, Nederl. vertaling J.R. de Stoppelaar

Hermann Löns, *De huizen van Ohlenhof (Die Häuser von Ohlenhof)*, Nederl. vertaling J. van Wageningen

Heinz Medefind, *Dat was Londen (Das war London)*. Rijkdom en armoede in de grootste stad der wereld, Nederl. vertaling C.J. Madlener-de Vos

Karl Miedbrodt, *De narren van Kaganowitsch (Die Narren des Kaganowitsch)*, Nederl. vertaling Frits Sampimon

P. Molenbroek, *Doodgravers van het Britsche imperium*

G.A.M. Monyé, *Het wonder der erfelijkheid*

Wolfgang Mund, *De GPU valt Europa aan (Die GPU-Angriff auf das Abendland)*, Nederl. vertaling J. Lammertse

Georg Reitenbach, *Unie der Socialistische Sowjet-Republieken (UdSSR)*. Staatsinrichting, partijorganisatie-Komintern, Nederl. vertaling J. Lammertse

L.O. Renz, *Rumoer om Inge (Inge bringt neues Leben)*. Het leven van een sportief meisje, Nederl. vertaling I. Roelfsema

Felicitas von Reznicek, *Een wereldreis in oorlogstijd (Weltfahrt im Kriege)*, Nederl. vertaling Cor Tepe

Christoph Schulz, *Op dierenvangst in Afrika (Ich brachte sie lebend nach Hause)*. Jacht op groot wild, Nederl. vertaling C.A.H. Leepen

Fritz Siedel, *Gevleugelde roofridders*

Horst Slesina, *Soldaten tegen dood en duivel (Soldaten gegen Tod und Teufel)*. Onze strijd in de Sowjet-Unie zooals een soldaat dien zag, Nederl. vertaling J. Cramer

Hans Arthur Thies, *De ijzeren zeehond*, Nederl. vertaling J.H.M. van Eerden

Alfred Tschimpke, *De spookdivisie (Die Gespenster-Division)*. Rommel's pantserwagens breken door, Nederl. vertaling H. Broekman

- *De volken van Oost-Europa (Die Völker des Ostraumes)*, Nederl. vertaling J. Lammertse

Alfred Zander, *Zwitserland voor de keuze (Eidgenossenschaft und Reich)*, Nederl. vertaling Martien Beversluis

1944

- Erich Beier-Lindhardt, *De Führer*. Een boek voor de jeugd (*Ein Buch vom Führer*), Nederl. vertaling M.J. Schlüter
- Alfred Ingemar Berndt, *Mijlpalen van het Derde Rijk* (*Meilensteine des Dritten Reiches*). Een beschrijving van belevenissen uit groote dagen, Nederl. vertaling G.N. Reeders
- Werner Beumelburg, *Drie novellen* (*Erlebnis am Meer*. Preussische Novelle. Die Hengstwiese), Nederl. vertaling G.N. Reeders
- Otto Brautigam, *De landbouw in de Sowjet-Unie* (*Die Landwirtschaft in der Sowjet-Union*), Nederl. vertaling J. Lammertse
- Wilhelm Busch, *De heilige Antonius van Padua* (*Der Heilige Antonius von Padua*), Nederl. vertaling Wilhelmina van 't Woudt
- Wilhelm Busch, *De vrome Helena* (*Die fromme Helena*), Nederl. vertaler onbekend
- Wilhelm Busch, *Katerzangen* (*Die Haarbeutel*), Nederl. vertaling Wilhelmina van 't Woudt
- Wilhelm Busch, *Pater Filicius* (*Pater Filizius*), Nederl. vertaling Wilhelmina van 't Woudt
- Wilhelm Busch, *Pluim en Pluis* (*Plisch und Plum*), Nederl. vertaling Wilhelmina van 't Woudt
- Walther R. Darré, *De nieuwe grondslag van ons denken* (*Neuordnung unseres Denkens*), Nederl. vertaling N. Kooy
- Wilhelm Dissmann, *Wij hebben den Führer gezien!* (*Wir sahen den Führer*), Nederl. vertaling Martien Beversluis
- Edwin Erich Dwinger, *Weerzien met Sowjet-Rusland* (*Wiedersehen mit Sowjet-Russland*), Nederl. vertaling J. Lammertse
- G.G. Engelkes, *Hidde tom Brook* (*Hidde tom Brook*), Nederl. vertaling Maarten van Nierop
- Bernhard Faust, *De strijd om de mijn* (*Gottesgabe*), Nederl. vertaling Cor Tepe
- Albert Friehe, *Wat ieder van de erfelijkheid weten moet*. De grondslagen der erfelijkheid en hun beteekenis voor mensch en volk
- Walter Gericke, *Valschermjagers* (*Fallschirmjäger hier und da*), Nederl. vertaling G. Holzermann
- Joseph Goebbels, *Het bronzen hart* (*Das ehernen Herz*), Nederl. vertaling Steven Barends
- Natasja Gorjanowa, *Het roode drama* (*Russische Passion*). Studente, ingenieur en vrouw in den rooden 'opbouw', Nederl. vertaling J. Lammertse
- C.L. Hide, *Zakwoordenboekje in drie talen Nederlandsch-Duitsch-Russisch*
- Werner von Hofe, *Duizend jaar Germaansche geschiedenis* (*Das Jahrtausend der Germanen*), Nederl. vertaling J.H.M. van Eerden
- Henri van Hoof, *Duivels met dubbele tongen*. De Nederlandsche tragedie van 1921/1941 in romanvorm verteld
- Felix Huch, *De jonge Beethoven* (*Der junge Beethoven*), Nederl. vertaling J.H.M. van Eerde
- Friedrich Hülle, *De ware weidman* (*Der deutsche Waidmann*). Een handboek voor den jager, Nederl. vertaling F.P.M. Spaan
- Werner Jansen, *Gieren boven den Marienburg* (*Geier um Marienburg*), Nederl. vertaling Marius Broekman
- Werner Jansen, *Hendrik de Leeuw* (*Heinrich der Löwe*), Nederl. vertaling Marius Broekman

Werner Jansen, *Het eiland Heldendom* (*Die Insel Heldentum*), Nederl. vertaling Aja Kolkman

Werner Jansen, *Robert de duivel* (*Robert der Teufel*), Nederl. vertaling Marius Broekman

Otto Kriegk, *De schepping van het nieuwe Europa* (*Die Geburt Europa*), Nederl. vertaling Joost van Almere

Kurt Krupinski, *De Komintern sedert het uitbreken van den oorlog* (*Die Komintern seit Kriegsausbruch*), Nederl. vertaling J. Lammertse

Günter Lohse, *De geschonden neutraliteit (Die gebrochene Neutralität)*. De beslissing van Nederland en België voor Engeland, Nederl. vertaling Jacques Melis

Hermann Löns, *Kruit en lood (Kraut und Lot)*. Een boek voor jagers en wildverzorgers, Nederl. vertaling C.H.J. de Raad

Hans Meffert, *Stuka's vallen aan! (Sturzkampfflieger schlagen Bresche)*, Nederl. vertaling C. Hölzermann

Gerhard Mondt, *Herbert Norkus (Herbert Norkus)*, Nederl. vertaling Martien Beversluis

Franz Obermaier, *Oekraïne, het land der Zwarte Aarde (Ukraine, Land der Schwarzen Erde)*, Nederl. vertaling J. Lammertse

G. van Poehl, *Het jodendom der Sowjets zonder masker (Das Judentum)*, Nederl. vertaling J. Lammertse

Bijlage XXVII

Opgave van publikaties naar aanleiding van het verschijnen van de delen I, II, IIIa en IIIb van *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*:

- 'De schroeilucht van de foute schrijvers'. In: *Het Parool*, 14-11-1987
- C.J. Engelkamp, 'Venema 1'. In: *Het Parool*, 26-11-1987
- Pierre H. Dubois, 'Venema 2'. In: *Het Parool*, 26-11-1987
- S.A.J. van Faassen, 'Venema 3'. In: *Het Parool*, 26-11-1987
- Katrien Gottlieb, 'Schrijvers in oorlogstijd. "Aanpassers waren het!"'. In: *Het Parool*, 21-1-1988
- Ad Fransen, 'De Inquisiteurs'. In: *Haagse Post*, 21-1-1988
- Hanneke Wijgh, 'Bert Voeten geschokt na onthulling Kultuurkamer'. In: *Trouw*, 22-1-1988
- J. Huisman, 'Schrijvers "sjoemelden"'. In: *Algemeen Dagblad*, 22-1-1988
- 'Adriaan Venema in nieuw boek: "Bert Voeten werkte voor Kultuurkamer"'. In: *Gelderlander*, 22-1-1988
- Bert Kuipers, 'Venema begrijpt heisa rond zijn persoon niet'. In: *Haarlems Dagblad*, 22-1-1988
- 'Publikatie over schrijvers wekt opschudding'. In: *De Waarheid*, 22-1-1988
- 'Schrijver Voeten reageert geschokt'. In: *Het Parool*, 22-1-1988
- 'Auteurs beticht van oorlogsverleden'. In: *Leids Dagblad*, 22-1-1988
- Nico Merx, 'Plein'. In: *Het Parool*, 22-1-1988
- I. Sitniakowsky, 'Bert Voeten erkent werk Kultuurkamer'. In: *De Telegraaf*, 22-1-1988
- 'Schrijver beticht collega's van collaboratie'. In: *de Volkskrant*, 22-1-1988
- Pierre Huyskens, 'Genade?'. In: *Algemeen Dagblad*, 23-1-1988
- "'Goede" schrijvers waren toch fout'. In: *Tubantia*, 23-1-1988
- 'Adriaan Venema beticht auteurs van collaboratie'. In: *Arnhemse Courant*, 23-1-1988
- Elsbeth Etty, 'Dichter als Hoornik vooral "voorbeeldigheid" verweten'. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 25-1-1988
- Angela Pinneberg, 'Naoorlogs verzet'. In: *Leids Dagblad*, 25-1-1988
- Henk van Gelder, 'Kultuurkamer: geen leden, slechts aanmeldingen'. In: *NRC Handelsblad*, 26-1-1988
- Lenie Schenk, 'Hoe fout was fout in de oorlog'. In: *Het Parool*, 26-1-1988
- Theodor Holman, 'Voeten heeft veel goeds gedaan'. In: *Het Parool*, 26-1-1988
- Wim Schouten, "'Foute" schrijvers en onsmakelijk leedvermaak'. In: *NRC Handelsblad*, 27-1-1988
- Jan Hendrik Bakker, 'Goed en fout in de letteren'. In: *Haagse Courant*, 27-1-1988
- Martin van Amerongen, 'Venema's woede'. In: *De Groene Amsterdammer*, 27-1-1988
- Frank van Dijk, 'Hoe schrijvers logen over hun oorlogsverleden'. In: *Het Vrije Volk*, 27-1-1988
- Jan Bart Klaster, 'Te veel romantiek over oorlog'. In: *Het Parool*, 27-1-1988
- Wim Zaal, 'De angst van Bert Voeten'. In: *Elseviers Magazine*, 30-1-1988
- Johan de Boer, 'Hoornik'. In: *Het Parool*, 3-2-1988
- Tim Krabbé, 'Fout'. In: *Elseviers Magazine*, 6-2-1988

- Suzanne Piët, 'Medium Dry'. In: *Elseviers Magazine*, 6-2-1988
- H.J.A. Holland, 'Sartre'. In: *NRC Handelsblad*, 10-2-1988
- K. Dijk, 'Objectief beeld'. In: *NRC Handelsblad*, 11-2-1988
- W.A.M. de Moor, 'Kultuurkamer streefde naar "Nieuwe Orde"'. In: *NRC Handelsblad*, 11-2-1988
- Boudewijn Büch, 'Kom op Bert! Kop op!'. In: *Het Parool*, 12-2-1988
- Herman Post, 'Na drieënveertig jaar'. In: *Studio*, 13-2-1988
- S.H.A.M. Zoetmulder, 'Venema zit goed fout'. In: *Eindhovens Dagblad*, 15-2-1988
- Adriaan Venema, 'Curiosum'. In: *NRC Handelsblad*, 17-2-1988
- Adriaan Venema, 'De dans ontsprongen'. In: *Haagse Post*, 20-2-1988
- Wim Kayser, 'Soortgenoten'. In: *VPRO-gids*, 6-2-1988
- John Jansen van Galen, 'De heilige oorlog'. In: *Haagse Post*, 2-5-1988
- Max Pam, 'Goed en fout'. In: *NRC Handelsblad*, 16-5-1988
- H. van Galen Last, 'Ongemakkelijk fascisme'. In: *NRC Handelsblad*, 25-7-1988
- Martien J.G. de Jong, 'Liever waarheid dan sensatie'. In: *De Gids*, jrg. 151, no. 7/8, juli 1988
- Adriaan Venema, 'Hitler enkele malen citeren?'. In: *NRC Handelsblad*, 12-9-1988
- H. van Galen Last, 'Nooit heb ik Brunings antifascisme verdedigd'. In: *NRC Handelsblad*, 12-9-1988
- Peter Zonderland, 'Oplaaierende veenbrand over oorlogsverleden'. In: *de Volkskrant*, 13-9-1988
- Truus Ruiters, 'Nieuws snelde boek over foute schrijvers vooruit'. In: *de Volkskrant*, 22-9-1988
- 'Venema verweert zich fel tegen kritiek op boek'. In: *Haarlems Dagblad*, 22-9-1988
- Loek Smits, 'Adriaan Venema prikt reputaties door'. In: *Brabants Dagblad*, 22-9-1988
- Jan Kuijk, 'Adriaan Venema gaat als een blind paard door de geschiedenis'. In: *Trouw*, 22-9-1988
- 'Onthullingen van Venema doen veel stof opwaaien'. In: *Alkmaarse Courant*, 22-9-1988
- Bert Kuipers, 'Een onthutsende studie over collaboratie'. In: *Haarlems Dagblad*, 22-9-1988
- J. Huisman, 'Adriaan Venema: Nieuwsgierigheid is mijn enige drijfveer'. In: *Algemeen Dagblad*, 22-9-1988
- Jan Hendrik Bakker, 'Voor Adriaan Venema is alles duidelijk'. In: *Haagse Courant*, 22-9-1988
- Gerlof Leistra, 'Waarheid of sensatie?'. In: *Leids Dagblad*, 22-9-1988
- Hans Renders, 'De postscriptoriële moed van Venema'. In: *Het Parool*, 22-9-1988
- Hans Renders, 'De onverzoenlijkheid van Adriaan Venema'. In: *Leeuwarder Courant*, 23-9-1988
- Koos Groen, 'Venema in de rol van aanklager'. In: *Algemeen Dagblad*, 23-9-1988
- Hans Renders, 'Fout na de oorlog'. In: *Intermediair*, 23-9-1988
- Willem Huberts, 'Een omgevallen kaartenbak'. In: *De Tijd*, 23-9-1988
- Adriaan Venema, 'De rimpelloze carrière van Jan Rudolf Hommes'. In: *Vrij Nederland*, 24-9-1988
- R. Ferdinandusse, 'De rimpelloze carrière van Jan Rudolf Hommes, van frontdichter tot ambtenaar'. In: *Vrij Nederland*, 24-9-1988

Wim Zaal, 'Dik hout'. In: *Elsevier*, 24-9-1988
Martin van Amerongen, 'Nee, laat maar. Vraag me maar niets'. In: *De Groene Amsterdammer*, 28-9-1988
Bert Kuipers, 'Op gedrag Vestedijk rust taboe'. In: *Haarlems Dagblad*, 29-9-1988
Bas Roodnat, 'Heiligen zijn zeldzaam'. In: *NRC Handelsblad*, 30-9-1988
Ad Fransen, 'We staan héél ver van elkaar'. In: *Haagse Post*, 1-10-1988
H. van Galen Last, 'Primitief moralisme'. In: *NRC Handelsblad*, 3-10-1988
Pierre H. Dubois, 'Persconferentie Arbeiderspers'. In: *Haagse Courant*, 4-10-1988

- Gerlof Leistra, 'Dubois en Voeten: een schoftenstreek van die Venema'. In: *Tubantia*, 4-10-1988
- Jan Spierdijk, 'Zing maar stormram, zing!'. In: *De Groene Amsterdammer*, 5-10-1988
- Jan Blokker, 'Een klopjacht op alles en iedereen'. In: *de Volkskrant*, 7-10-1988
- Sjoerd Venema/Wim Zaal, 'Vestdijk ging sjoemelend door de oorlog'. In: *Elsevier*, 8-10-1988
- Wim Brands, 'Scherprechter van "kruimeldieven"'. In: *Leids Dagblad*, 13-10-1988
- Martien J.G. de Jong, 'Beschuldiging van Venema was niet "vals"'. In: *Het Parool*, 13-10-1988
- Piet Calis, 'Doortocht'. In: *de Volkskrant*, 13-10-1988
- Gerard Groeneveld, 'Hommes 1'. In: *Vrij Nederland*, 15-10-1988
- G. Philip Mok, 'Hommes 2'. In: *Vrij Nederland*, 15-10-1988
- Henk Egbers, 'Martien de Jong contra Adriaan Venema'. In: *De Stem*, 15-10-1988
- Hans Mulder, 'Martien J.G. de Jongs aanval op Adriaan Venema'. In: *Vrij Nederland*, 15-10-1988
- Hans Mulder, 'Met het kapmes in de hand'. In: *Vrij Nederland*, 15-10-1988
- Jos Stijfs, 'Schrijvers als collaborateurs'. In: *De Limburger*, 15-10-1988
- Jan Verstappen, 'Wat was fout zijn in de oorlog?'. In: *Zwolse Courant*, 19-10-1988
- Hans van Straten, 'Venema'. In: *Elsevier*, 22-10-1988
- 'Meelopen van schrijvers was kwestie van onbenul'. In: *Haagse Courant*, 22-10-1988
- "'Foute" Albert Kuyle ook na de oorlog geprotegeerd'. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 24-10-1988
- Max Nord, 'Beschrijft iemand het eens, mág het niet'. In: *NRC Handelsblad*, 26-10-1988
- 'Ontmaskering van "literaire plunderaar"'. In: *Fries Dagblad*, 27-10-1988
- Peter Nijssen, 'Foute schrijvers en grimmige reacties'. In: *Dagblad voor Noord-Limburg*, 27-10-1988
- Hans van den Bergh, 'Alle muzen'. In: *Vrij Nederland*, 29-10-1988
- H. van Galen Last, 'Op de stoel van Heldring'. In: *NRC Handelsblad*, 31-10-1988
- Peter Huysman, 'Boek historisch onbetrouwbaar'. In: *Leids Dagblad*, 31-10-1988
- Jaap Vermeer, 'Zien is niet alles'. In: *Nadruk*, oktober 1988
- Jan Brouwers, 'Fout na de oorlog'. In: *Intermediair*, 11-11-1988
- Dr. T. Panhuysen, 'Fout na de oorlog'. In: *Intermediair*, 11-11-1988
- Hans Renders, 'Een simplistische discussie over goed en kwaad'. In: *Het Parool*, 11-11-1988
- Hans Werkman, 'Venema zonder grijstinten'. In: *Het Nederlands Dagblad*, 12-11-1988
- Anton Korteweg, 'Collaboratie'. In: *De Tijd*, 18-11-1988
- Jacques Kruithof, 'Venema 1'. In: *De Groene Amsterdammer*, 23-11-1988
- Martien J.G. de Jong, 'Venema 2'. In: *De Groene Amsterdammer*, 23-11-1988
- Ben Maandag sr., 'Adriaan Venema rijt oorlogswonden open'. In: *Het Vrije Volk*, 12-12-1988
- Adriaan Venema, 'Ieder maakt zijn eigen keuze'. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 6, no. 2, december 1988
- Rob Delvigne, 'Nog iets over Hoornik in oorlogstijd'. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 6, no. 2, december 1988

Adriaan Venema, 'Mijn laatste woord over Martien J.G. de Jong'. In: *De Gids*, jrg. 151, no. 12, december 1988
Martien J.G. de Jong, *De dichter en zijn rechters*, Baarn, 1988
Adriaan Venema, *Liever waarheid dan sensatie*, Amsterdam, 1988
Raymond Bruning, 'De auteur Henri Bruning of het gemak van citeren'. In: NRC *Handelsblad*, 15-2-1989
H. van Galen Last, 'Bruning'. In: NRC *Handelsblad*, 21-2-1989
Adriaan Venema, 'Henri Bruning'. In: NRC *Handelsblad*, 21-2-1989
Diny Schouten, 'Ecrivains, éditeurs et collaboration'. In: *Septentrion*, jrg. 18, no. 2, februari 1989

- J.J. Kelder, 'Wel anti-semitisme in teksten Henri Bruning'. In: *Het Parool*, 4-3-1989
- Ischa Meyer, 'Waarheid over de bezetting gaat mij boven alles'. In: *Nieuwe Revue*, 6-4-1989
- Frank van den Bogaard, 'Goed fout!'. In: *Propria Cures*, 8-4-1989
- Adriaan Venema, 'Van het dichtersfront'. In: *Propria Cures*, 15-4-1989
- H.H.J. van As, 'Schrijvers in de oorlog: tussen verzet, angst en Kultuurkamer'. In: *Reformatisch Dagblad*, 5-5-1989
- 'Foarumdiskusje oer kollaboraasje en skriuwers'. In: *Leeuwarder Courant*, 22-5-1989
- 'Tal van Nederlandse schrijvers verdoezelden oorlogsverleden'. In: *Fries Dagblad*, 22-5-1989
- 'Venema idealiseert invloed kunstenaars in oorlogstijd'. In: *Leeuwarder Courant*, 26-5-1989
- Eddy van Amerongen, 'Stelling nemen op een wijze die er niet om liegt'. In: *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 4-8-1989
- Henk van Gelre, 'Adriaan Venema over collaborerende schrijvers'. In: *Sic*, jrg. 4, no.4, september 1989
- Ed van Eeden, 'Sic verwijt Venema "Goebbels-methoden"'. In: *Utrechts Nieuwsblad*, 24-10-1989
- Andreas Oosthoek, 'Adriaan Venema zuivert in "De Harde Kern" verder'. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 10-11-1989
- Bas Roodnat, 'Liefde voor éénbenige vrouwe'. In: *NRC Handelsblad*, 10-11-1989
- Hans Renders, 'Druiven der gramschap'. In: *Intermediair*, 10-11-1989
- 'Venema neemt Harry Prick op de korrel'. In: *Alkmaarse Courant*, 10-11-1989
- 'Prick verwijst aantijgingen Venema naar prullenbak'. In: *Leeuwarder Courant*, 17-11-1989
- Frank van den Bogaard, 'Wraakzucht als tijdverdrijf'. In: *De Tijd*, 17-11-1989
- Enno van der Eerde/Bas Senstius, 'Venema vervalst zelf de geschiedenis'. In: *De Tijd*, 17-11-1989
- Hans Renders, 'Hardboiled "foute" literatuur'. In: *Leeuwarder Courant*, 17-11-1989
- Koos Groen, 'Venema: geen orde in de chaos'. In: *Algemeen Dagblad*, 23-11-1989
- Bert Kuipers, 'Adriaan Venema timmert er nog steeds lustig op los'. In: *Haarlems Dagblad*, 30-11-1989
- Wim Hazeu, 'De grote collaboratie'. In: *Hervormd Nederland*, 2-12-1989
- Max Nord, 'Beslist geen "kultuurkamertjes-zondebokken"'. In: *Vrij Nederland*, 2-12-1989
- Jacques Kruithof, 'Star-het onzekere'. In: *Vrij Nederland*, 16-12-1989
- Adriaan Venema, 'Bron moet controleerbaar zijn'. In: *NRC Handelsblad*, 18-12-1989
- T. van Deel, 'Ondanks papierschaarste en kultuurkamer'. In: *Trouw*, 21-12-1989
- Hans Werkman, 'Bereid tot iedre dood, mijn Führer, iedren dood'. In: *Nederlands Dagblad*, 23-12-1989
- Henk van Gelre, 'Jan Campert'. In: *NRC Handelsblad*, 4-1-1990
- Piet Calis, 'Bronnen'. In: *NRC Handelsblad*, 4-1-1990
- Frank van den Bogaard, 'Jan Campert was een heilige'. In: *NRC Handelsblad*, 8-1-1990
- Sjoerd van Faassen, 'Venema requisitoir tegen de collaboratie'. In: *Boekblad*, 12-1-1990

Raymond Bruning, 'Antisemitisme op een grote hoop gegoooid'. In: NRC *Handelsblad*, 18-1-1990
Martien J.G. de Jong, 'Hoe fout waren De Vooy en Stuiveling'. In: *Literatuur*, jrg. 7, januari/ februari 1990
C.J. Lammers, 'Onvermijdelijk gevolg'. In: NRC *Handelsblad*, 6-2-1990
Arno Gelder, 'Bezeten van de bezetting'. In: *Algemeen Dagblad*, 1-3-1990
Coen van Tricht, 'Criticus'. In: NRC *Handelsblad*, 8-3-1990
A. Venema, 'Goede bedoeling met fout effect'. In: NRC *Handelsblad*, 10-3-1990
Dick Vellenga, 'Nee, niet slecht. Dom, dat wel'. In: *De Stem*, 10-3-1990

- Walter Sonnenfeld, 'Antisemitisme'. In: NRC *Handelsblad*, 15-3-1990
- Johannes van Dam, 'Van Dam'. In: *Het Parool*, 16-3-1990
- Ben Braber, 'Venema veroordeelt er weer lustig op los'. In: *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 23-3-1990
- Frans Oudejans, 'Adriaan Venema en de schrijvende verraders'. In: *Tijd en Taak*, 31-3-1990
- Adriaan de Boer/Han van Gessel, 'De onbedwingbare behoefte aan morele oordelen'. In: *de Volkskrant*, 14-4-1990
- Harry G.M. Prick, 'Kanttekening bij Adriaan Venema, opus 11, hoofdstuk 11'. In: *Maatstaf*, april 1990
- Philo Bregstein, 'De Hollanditis in de Nederlandse geschiedschrijving'. In: *De Groene Amsterdammer*, 22-5-1990
- Bert Kuipers, 'Deftige polemie'. In: *Haarlems Dagblad*, 23-5-1990
- Willem Huberts, 'Adriaan Venema's labyrint van onbegrip en onkunde'. In: *Maatstaf*, mei 1990
- Th.A.P. Bijvoet, 'Een volstrekt verloren leven? Adriaan Venema over Albert Kuyle'. In: *Maatstaf*, mei 1990
- Johannes van Dam, 'Zuiver'. In: *Het Parool*, 2-6-1990
- Adriaan Venema, 'Antwoord aan W. Huberts'. In: *Maatstaf*, juni 1990
- Bas Roodnat, 'Onzichtbare doelpunten'. In: NRC *Handelsblad*, 13-7-1990
- Wim Zaal, 'Literaire collaboratie'. In: *Elsevier*, 17-7-1990
- Rudie Kagie, 'De kleine oorlog van Adriaan Venema'. In: *O*, juli/augustus 1990
- Martin van Amerongen, 'Geboren uit een joods gezin'. In: NRC *Handelsblad*, 3-9-1990
- Raymond Bruning, 'Venema, vrij voor de keeper, schiet huizenhoog over'. In: NRC *Handelsblad*, 8-9-1990
- Ischa Meyer, 'Fout, fout, fout, fout!'. In: *Nieuwe Revue*, 15-11-1990
- Monique van de Ven, 'Adriaan Venema: De oorlog is nog niet voorbij'. In: *Het Binnenhof*, 17-11-1990
- Bas Roodnat, 'Zwijgen op de verkeerde momenten'. In: NRC *Handelsblad*, 14-12-1990
- 'Venema ruikt Vestdijk'. In: *De Stem*, 22-12-1990
- Andreas Oosthoek 'Adriaan Venema ontmoet de kleine collaboratie'. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 29-12-1990
- Bert Peene, 'De lezer als verliezer'. In: *Dietsche Warande en Belfort*, december 1990
- Frank van den Bogaard, *Pissebedden, misbaksels en dolle honden*, Den Haag, 1990
- Prof. Martien J.G. de Jong, *Liever waarheid dan sensatie*, Baarn, 1990
- Adriaan Venema, *Aristo revisited*, Baarn, 1990
- Gaston Durnez, 'Toen dode schrijvers publikatieverbod kregen'. In: *De Standaard*, 17-1-1991
- Jan Verstappen, 'Adriaan Venema onthult verder over schrijvers in de oorlog'. In: *Het Binnenhof*, 31-1-1991
- Hans Werkman, 'De fiets van Jo van Ammers-Küller'. In: *Nederlands Dagblad*, 2-2-1991
- 'De kleine collaboratie'. In: *Tijd en Taak*, 16-2-1991
- August Hans den Boef, 'Tom Poes als oorlogskindje'. In: *De Groene Amsterdammer*, 6-3-1991
- Kerst Huisman, 'Het met terugwerkende kracht gepleegde verzet van Tom Poes'. In: *Leeuwarder Courant*, 23-3-1991

Dingeman van de Stoep, 'Adriaan Venema en "De Zondaars"'. In: *Woordwerk*, jrg. 9, no. 33, maart 1991

Henk Schutten, 'Marten Toonder: Tom Poes was mijn alibi'. In: *Het Parool*, 4-5-1991

Adriaan Venema, 'Oorlogsverleden van Tom Poes'. In: *Het Parool*, 8-5-1991

Marten Toonder, 'Tom Poes was belangrijk alibi'. In: *Het Parool*, 11-5-1991

- Jan Gerhard Toonder, 'Marten Toonder en de kunstzuivering'. In: *Het Parool*, 18-5-1991
- P.J.A. Fransen, "'Die vent doet niets dan lezen": Martien J.G. de Jong'. In: *Literatuur*, jrg. 8, mei/juni 1991
- Wim Berkelaar, 'Het verschijnsel Venema'. In: *Palaver*, no. 3, juni 1991
- Ruud Kersten, 'Vestdijk was een angsthaas, een lafbek'. In: *Alkmaarse Courant*, 12-9-1991
- Cees van Hoore, 'Venema levert bewijs collaboratie Vestdijk'. In: *Leids Dagblad*, 12-9-1991
- L. Oomens, 'Hoe fout was Vestdijk?'. In: *Algemeen Dagblad*, 19-9-1991
- Marjoleine de Vos, 'Men moet nooit meer beloven dan men houden kan'. In: *NRC Handelsblad*, 20-9-1991
- Rob Schouten, 'Simon Vestdijk: draaikont of subliem misleider'. In: *Trouw*, 26-9-1991
- Gertjan van Schoonhoven, 'Vol oeverloze feiten en feitjes'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-9-1991
- Dirk Vellenga, 'Venema stelt vragen over buigzaamheid van Simonn Vestdijk'. In: *De Stem*, 4-10-1991
- Jan Blokker, 'Allicht was het Vestdijk om het geld te doen'. In: *de Volkskrant*, 4-10-1991
- Max Nord, 'De strijd en vlucht van Vestdijk'. In: *Vrij Nederland*, 19-10-1991
- Hans Werkman, 'Vestdijk als angsthaas'. In: *Nederlands Dagblad*, 19-10-1991
- P. van der Eijk, 'Een moeilijk avondje'. In: *HP De Tijd*, 22-11-1991
- Gert J. Peelen, 'Volksgevoel'. In: *VU-Magazine* januari 1992

Register

Aafjes, Bertus (pseud. Jan Oranje): 144, 219, 456
Aardappelen, Centraal Orgaan voor de Handel in: 339
 Aartsma, N.: 322
 Actie Rechtsherstel: 451
 Advies, Commissie van: 434, 435
 Akkerman, Boekhandel: 173
 Albe (pseud. R.A.L. Joosten): 407
 Alberda, J.W.: 17
 Albers, M.: 353
 Albrecht, G.: 70
 Aldag, Peter: 331
Algemeen Handelsblad: 24, 131, 164, 223, 278, 345, 458-460
 Ambrosius, H.H.: 276
 Amerongen, Martin van: 457, 458, 462, 466, 467
Amersfoortsche Courant: 276
 Ammers-Küller, Johanna (Jo) van: 219
 Amsberg, J.H.E.: 115
 Amsterdamsche Bank: 93
 Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, NV: 101, 284
 Amsterdamsche Boek- & Papierhandel: 382
 Amsterdamsche Keurkamer, De: 31-35, 57, 68, 69, 73, 79, 80, 92, 97, 99, 108, 114, 119, 136-138, 161, 168, 172, 175, 185, 188, 189, 197, 198, 212, 213, 218, 227, 237, 238, 248, 254, 257-260, 264, 276, 281, 292, 302, 304, 323, 324, 340, 341, 352, 356, 357, 375-377, 393, 396, 405, 411, 412, 414, 424, 433
 Amsterdamsche-Kiosk-Onderneming, NV: 95
 Ansdonck, Margot van: *zie* Warnsinck
 Antenijsen, Boekhandel: 173
 ANWB: 192
 Apeldoorn, C.: 277, 279, 280
 Apeldoorn, L.A. van: 107
 Arbeiderspers, N.V. Drukkerij en
 Uitgeversmaatschappij De: 13-17, 50-54, 59, 63, 77, 78, 88, 89, 91, 94, 95, 101, 103, 111, 119, 138, 139, 179, 180, 194, 209, 372, 411
 Arbeidsdienst: *zie* Nederlandsche Arbeidsdienst
 Arbeidsfront: *zie* Nederlandsch Arbeidsfront
 Arbeidsfront, Duitsche: 42
 Arbeitseinsatz: 402, 403
Aristo: 217, 219
Aristo Revisited: 466
 Asberg, J.H.R.: 431
 Asscher, A.: 217
 Atlanta, NV Uitg. Mij.: 431, 439
 Atlantic: 261
 Atten, A. van: 304
Avicultura: 339

 Baardman, C.: 190
 Baekelmans, Lode: 84
 Backhausen: 230

Bakhuizen, Firma: 35
Bakker, Bert: 387
Bakker, Piet: 63, 232, 434
Balzac, Honoré de: 17
Bank, Jan: 450, 467
Banketbakkerij, De: 339
Bankman, Frans (= Frans Willems): 336, 337
Bantzinger, Cees: 387
Barbie, Klaus: 78, 450
Barends, Steven: 31, 57, 68, 79, 99, 161, 194, 220, 237-241, 254-256, 261, 276, 277, 282, 302, 371, 409
Barents, Jan: 15
Barkey Wolf, A.: 304
Bart, J.: 382
Bartstra, S.: 356, 357
Bauer, F.: 303
Baum, Vicky: 17, 47

Baumgarten, A.G.: 41
 Bavinck, J.H.: 54
 Beatrijs, Boekhandel: 432, 435
 Becht, A.: 434, 437
 Becht, Fa.: 289, 378
 Becht, Herman Johan Wilhelm: 116, 367, 431
 Becker, G.: 73
 Beekhuis, Boekhandel: 375
 Beelaerts van Blokland, P.: 283
 Beeldende Kunsten, Afdeeling: 289
 Beest Holle, G. van: 180, 181, 432, 433, 435, 436
 Beheersinstituut: 140, 425, 440, 441
 Behrens, H.: 281
 Behrens, J.W.H.: 181
 Behrens, P.: 253, 254
 Beier-Lindhardt, Erich: 261
 Beinhorn-Rosemeyer, Elly: 125
 Bekker: 14
 Belinfante, A.D.: 372
 Berg, G. van den: 17
 Bergh, Hans van den: 463
 Bergh, Joris van den: 283, 288, 290
 Bergmans, Boekhandel W.: 412
 Bergmans, H.P.M.: 213, 412
 Berkemeier, J.: 172
 Bertram, Ernst: 411
 Best, P.: 58
 Besteldienst BEVA: 172
 Bestelhuis: 19
 Beumer, H.M.: 460
 Beuzekom: 185
 Beusekom, J. van: 185, 194
 Beversluis, F.: 432, 435
 Beversluis, Martien: 73, 103, 189, 211, 290, 376, 395, 454
 Bezige Bij, De: 199, 224, 387, 397, 423, 438-440, 462
Biljart Revue, De: 339
 Binnendijk, D.A.M.: 144
Binnenhof: 455
 Binnenlandse Strijdkrachten: 439
 Bisschoff Verlag, Karl H.: 386
 Blaas: 13
 Blaisse, W.H.M.: 364
 Blauwvoet, Boekhandel De: 368, 382
 Blees, K.: 354
 Blitz, Andries: 15, 16, 102, 103, 349, 444
 Blitz, Uitgeverij Andries: 351, 372, 431
 Bloem, J.C.: 176
 Bloemendaal, Leni: 333
 Bloemendaal, Max: 333
Bloemisterij, De: 339
 Bloemsma, A.H.: 67, 86, 413

Blokker, Jan: 449, 450, 463, 464, 467, 468
 Blokzijl, Max: 221, 222, 232, 253, 264, 273, 286, 321, 322, 349
 Blom, C.: 115
 Blom, J.H.C.: 450, 467, 468
 Blömers Verlag, Heinrich: 432
 Blommenstein, Charles van: 387
 Blondi: 257
 Blunck, Hans F.: 301
 Blijdenstein, G.F.E.: 184, 185, 221
 Bock, L.A.C. de: 81
 Boeckenhof, c.v. Algemeene Boek- en Kunsthandel: 433
 Boek en Periodiek, Uitgeversbureau: 83, 433
Boek en Volk: 354
 Boek-Centrale, De NV de R.K.: 191
 Boeken, Kantoorbenodigdheden en Postzegels, Vakgroep Detailhandel in: 236, 299
 Boekengilde, Nederlandsche: 215
Boekenschouw, De: 183
 Boekenschouw, Algemeene Boekhandel De: 302, 304
 Boekenvriend, De: 215
 Boekenweek-Commissie: 18, 66, 108, 109, 111, 112, 116, 143, 144, 161, 162
 Boekhandelaars Vereeniging, 's-Gravenhaagsche: 38
 Boekholt, K.W.: 165, 259
Boekverkooper, De: 38, 224
 Boekverkoopersbond, Nederlandsche: 19, 38, 201, 224, 230, 354, 360, 380
 Boekverspreiding, Vakgroep: 386
 Boekwezen, Afdeeling: 163, 178, 187, 206, 209, 211, 231, 272, 289, 297, 303, 322, 328, 329, 366, 380, 418
 Boelaers & Zonen NV, Cliché-fabriek L.Th.: 22, 256, 257
 Boelens, J.J.: 99, 100
 Boer, Drukkerij G.W. den: 83, 353
 Boer jr. NV, Drukkerij en Uitgeverij v.d.: 303

Boerderij, De: 339
 Boers, C.J.: 433
 Boetzelaer, W.R.C. baron van: 31-33
 Bogaard, Frank van den: 455
 Bogaard, P.H.: 67, 115
 Bogaert jr., S.: 75, 106, 113
 Bogaerts, A.M.A.: 176
Böhmen und Mähren: 408
 Boin, Anton: 382
 Bok, P.: 173
 Bokhove, C.J.: 393
 Bolhuis, E. van: 227, 228
 Bolhuis, J.J. van: 49
 Bolwerk, Het: 23, 30, 66, 73, 75-78, 90, 91, 112, 113, 129, 130, 140, 192, 195, 217, 260, 265, 331, 343, 353, 354, 357, 359, 361, 369, 379, 406, 426, 431, 439, 442
 Bom, C.Theod.: 427
 Bom, F.L. van der: 431
 Bomans, Godfried: 105, 106, 176
 Bomans, J.: 105, 106
 Bonger, W.A.: 17
 Bongertman, H.: 405
 Bontsema, R.A.: 432, 439
 Boom-Ruygrok NV, Drukkersbedrijf: 72
 Boon, G.A.: 25, 26
 Boot, Uitgeverij: 43, 44, 115, 136, 143, 190, 343, 410, 433, 439
 Boot-Ballego, A.S.: 115
 Bordewijk, F.: 429, 434
 Boreel de Mauregnault, J.A.: 258, 323-325, 381
 Borem, J.: 431
Börsenblatt: 48, 362
 Börsenverein, Deutsche: 29, 75, 194
 Bos, G.: 54
 Bosboom, Johannes: 289
 Bosch & Zn, NV Drukkerij v.h.L.E.: 337, 338
 Bothe, Boekhandel: 226
 Bothe, J.F.: 433, 435
 Boucher, Boekhandel: 112
 Boucher, L.J.C.: 65, 85
 Boucher, Uitgeverij: 290
 Boutens, P.C.: 218, 252, 253
 Boxem, J.: 433
 Boxem's Boekhandel en Antiquariaat: 431
 Boymans, Museum: 295
 Braak, Menno ter: 75, 133, 217, 452-454
 Brand, Uitgeverij Paul: 189
Brandarisbrief: 218
 Brandenburg, Erich: 273, 274
 Brauer, J.: 459
 Brebereno, Joanne: 466
 Bredow, W.: 369, 370, 388, 389, 433

Bregstein, Philo: 117, 450, 467, 469
Brehm, Bruno: 341
Breughel, G.W.: 215
Brillenburger Wurth, G.: 304
Brink, R.E.M. van den: 11, 416
Brinkman, Boekhandel: 112
Brockhaus: 43, 44
Broedelet, J.W.: 229, 230
Broerse, Boekhandel J.G.: 182, 183
Brolsma, R.: 227
Bromfield, Louis: 177
Brongersma, E.: 67, 86
Brouwer en Zoon, boekhandel D.: 131
Brouwer, J.H.: 131
Brouwers, Jeroen: 105
Brugsma, W.L.: 449, 461
Bruin, Hein de: 144
Bruin, J.H.L. de: 171
Bruin, Tom de: 12
Bruna, A.W.: 411
Bruna, Uitgeverij A.W.: 181, 325, 386, 407, 410, 411
Brunclair, Victor: 165
Bruning, Gerard: 341
Bruning, Henri: 105, 114, 202, 340, 341, 381, 382, 411, 453, 454, 464-466
Bruning, Raymond: 464
Brusse, J.C.: 87
Brusse, M.T.: 87, 429
Brusse-van Huizen, Jos.: 133
Bruyn, Cor: 144, 219
Bruyns, Barthel: 295
Buber, Martin: 351
Büchergilde Gutenberg: 460
Buck, Pearl: 177
Buitenhuis, Theo: 25-28
Burger, G.A.: 284, 285
Burgersdijk, L.A.J.: 42-44, 249
Busch, Wilhelm: 378
Busken Huet, Conrad: 252
Buysse, Emiel: 68, 353, 354

Bijenkorf, De: 226, 369
 Bijl, P.M.E. van der: 322, 370, 389, 395, 396, 407, 408
 Bijvoet, Theo: 460

 Calcar Veenstra, G.R. van: 138
 Callenbach, C.C.: 65
 Callenbach, Uitgeverij: 410
 Campen, J. van: 364, 365
 Campert, Jan: 101, 176, 190, 387
 Capek, H.: 182
 Capel, Willem: 407
 Cate, Ludo ten: 96, 105, 120, 270
 Centraal Boekhuis: 19, 36, 87, 88, 110, 136, 137, 299, 427, 428
 Cervantes, Miguel de: 426
 Chaffee, Allen: 16
 Charbon, F.H.: 293
 Churchill, Winston: 107, 402, 449
Cinema & Theater: 340
 Claes, Ernst: 84
 Claudius Civilis: 322
 Clausen, Hans-Erik: *zie* Theunisz
 Cloetingh, Boek en Papierhandel en Leesbibliotheek, J.J.: 169
 Cloetingh, J.J.: 170, 171
 Cloetingh, P.L.: 170
 Cocteau, Jean: 367, 368
 Coebergh, P.G.M.: 61, 137
 Cohen, D.: 217
 Cohen, Gebrs. E. & M.: 103
 Coleridge, Samuel Taylor: 182
 Colmjon, Gerben: 230, 252
 Colijn, Hendrikus: 28, 54
 Commissie van Advies: 434, 435
 Commissie van Beroep Goedkeuring Druk: 207, 208
 Commissie van Beroep Grafische Industrie: 219
 Commissie voor de Perszuivering: 458, 459
 Commissie voor het Nederlandsche Boek: 177
 Commissie voor Niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen: 280, 349, 366, 396
 Contact, uitgeverij: 115
 Contact-Commissie VUB: 19, 20, 35, 36, 38, 45-48, 55, 59, 60, 64, 65, 82, 84, 88, 109, 111
 Coolen, Antoon: 176, 223, 456, 457
 Corot, Jean-Baptiste Camille: 296
 Correctum, NV Clichéfabriek: 337
 Cottaar, Jan: 442
 Cramer, Nico: 258, 377
 Cranach, Lucas: 295
Criterium: 454
Critisch Bulletin: 454
 Crone, C.S.: 410, 411
 Cronin, A.J.: 177

Croon, C.: 439
Cultura, Uitgeverij: 226

Daamen, Uitgeversmaatschappij: 393-394

Daily Mail, The: 370

Dam, Jan van: 65, 82, 108, 185, 187, 188, 191, 204-206, 209, 210, 235, 279,
286, 288, 388, 389, 403

Dameswereld, De: 339

Danaeo, Lamberto: 466

Danz: 13

Darré, R. Walther: 394

Daudey, Boekhandel: 173

Daudey jr., J.W.: 439

Debrot, Cola: 133, 454

Deel, Tom van: 460

Deenik: 364

Degas, Edgar Germain Hilaire: 296

Dekker & Van de Vegt, boekhandel: 67

Dekker, Maurits: 182

Delaunoy, Kunsthandel: 274

Delfgaauw, B.: 468

Delsing, Rob: 68, 257, 258

Delta, Uitgeverij: 134, 175, 430

Delvigne, Rob: 458

Dendermonde, Max: 458

Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart: 139, 204, 205, 207, 219,
235, 244, 245, 325, 326, 332, 334, 343, 362

Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: 294

Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming: 107, 187,
205, 206, 389, 390

Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVVK): 45, 85, 109, 121, 122,
132, 139-142, 144, 163, 177-182, 185,

187, 188, 191, 195, 199, 203-211, 214, 218, 224, 226, 227, 229, 231, 239,
 242-247, 249, 250, 258, 259, 262, 266, 267, 280, 283, 287-290, 292, 294, 297,
 301, 303, 304, 322, 324-326, 328, 329, 334, 335, 343, 356, 362, 364-369, 372,
 374, 375, 378, 380, 382, 383, 386, 388-390, 410, 412, 413, 418, 428, 430, 456
 Detailhandel, Bedrijfsgroep: 440
 Deutsche Börsenverein: 29, 75, 194
 Deutsche Buchhandlung in Holland: 425, 431
Deutsche Zeitung in den Niederlanden: 129
 Deutsches Verlag: 389
 Deventer, S. van: 184, 294-296
 Deyssel, Lodewijk van: 184, 252, 253, 414
 Dickens, Charles: 175, 176
 Dieleman, J.: 401
 Diesterweg, Verlag Moritz: 301
 Dietrich, W.: 195
 Dis, Adriaan van: 449
 Dishoeck, A.M.E. van: 19, 20, 116
 Dishoeck, Uitgeverij Van: 410
 Ditmar, W.N.J. van: 370, 433, 435
 Ditmar's Boeken Import, nv Van: 39, 40, 83, 190, 236, 369, 370, 372, 389, 408,
 433
 Ditmar's Couranten Import- en Kioskonderneming, Van: 94, 370, 433
 Ditmarsch, J.G. van: 114, 168, 186, 187, 198, 371, 374, 407, 432
 Doephe, G.: 432
 Does, Van der: 58
 Dommering jr., E.J.: 440
 Donker, Ad: 443, 444
 Donker, Anthonie: zie Donkersloot
 Donkersloot, N.A. (pseud. Anthonie Donker): 143, 144, 182
 Donner, J.H.: 230, 236, 366
 Dood, Cees de: 17
 Doolaad, A. den: 351
 Doorman, Karel: 399
 Doorn, J.A.A. van: 465
 Doorn, Joh.G. van: 88
 Dorssen, A.G.J. van: 433, 434, 436
 Dreysen, Joh. Gust: 272
 Driehoek, boekhandel De: 24-30, 442
 Driehoek, Uitgeverij De: 29, 442
 Driever, J.: 459
 Dryen, W.J. van: 432
 Drijhuis, F.G.A.: 440
 Dubois, Pierre H.: 273, 381, 452-455, 462, 463
 Duinhoven, Van: 194
 Duinkerken, Anton van: 87, 110, 177, 182, 222, 223, 453
 Duitsche Arbeidsfront: 142
 Duker, A.C.: 466
 Dunk, H. von der: 468
 Dupont, F.J.: 61, 431
 Dürer, Albrecht: 181
 Duynen, W.J. van: 435

Dwinger, Edwin Erich: 268
DVK: zie Departement van Volksvoorlichting en Kunsten
Dijk, Bertus: 449
Dijk, C. van: 337
Dijk, H. van: 133
Dijk, K.: 462
Dijk, P. van: 429, 434
Dijkhoffz, Boekhandel: 111
Dijkstra's Uitgeverij: 35
Dzur, E.A.P.: 432
Dzur, Uitgeverij: 432

Eber-Verlag: 282
Eckhardt, K.A.: 355
Eckmann, Heinrich: 268
Economisch Front: 140, 375
Eekhout, Jan H.: 144, 161, 165, 166, 199, 218, 291, 292, 410
Eelen, J. van: 349, 350
Eerbeek, J.K. van: 133
Eerde, Boekhandel Van: 12
Eerenbeemt, H. van den: 61
Eereraad, Centrale: 428
Eggink, Clara: 144, 176
Eikeren, Johan van: 207, 419
Eisenhower, Dwight David: 402
Eixter: 172
Elburg, Jan: 438
Ellermans, Harms & Co.: 413
Elsevier, Uitg. Mij: 40-44, 50, 66, 67, 72, 84, 85, 90, 116-119, 121, 123, 130, 132, 136, 143, 190, 232, 248, 249, 293, 296, 342, 353, 358-361, 384, 407, 410, 414-416

- Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*: 84-86
Elseviers Weekblad: 129, 384, 415, 416
 Elskamp, Wijtze: 407
 Elst, A. van: 168
 Emmering's Universiteitsboekhandel, Antiquariaat en Uitgeverij, J.: 188
 Engelman, Jan: 144
 Erasmus Antiquariaat en Boekhandel: 195-196
 Erckmann, Rudolf: 362
 Erler, W.J.: 417
 Etten, H.W. van: 80, 393
 Eugen, Fred von: 65, 102, 179, 180, 284, 431, 437
 Evangelisatie Boekhandel: 140, 433
 Everout, P.: 364, 365
Excelsior: 442
 Eijk, Henriëtte van: 176
- Faassen, Sjoerd van: 215
 Fahrwerck, W.: 119-121
 Fallada, Hans: 189
 Fantin-Latour: 296
 Farias: 450
 Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars: 416
 Federatie van Nederlandsche Vereenigingen voor den Kantoorboekhandel: 283
 Feldmeijer, J.H. (Henk): 93, 120, 268-271, 281, 282, 293, 380
 Felix, P.: 322
 Feijlbrief, J.K.: zie Van Oudshoorn
 Fiala, V.: 175
 Fields, Rachel: 177
 Finkielkraut, Alain: 468
 Fischböck, Hans: 246
 Fischer, Fa.: 427
 Flaubert, Gustave: 419
 Foppema, Yge: 101
 Franck, Hans: 341
 Franssen, P.J.A.: 452
 Frederiks: 13
 Fremdsprachen-Verlag: 396
 Frenck, Siegfried von der: 192
 Freud, Sigmund: 285
 Freyburg, Joachim: 301
 Fritsch, Theodor: 183
 Front, Economisch: 140, 375
Front en Heem: 340
 Frundsberg Verlag: 408
 Furstner, H.: 439, 445
- Gasus, P.: 61, 196
 Gathier: 169
 Geel, C. van: 460
 Geel, Chris van: 460

Geelkerken, C. van: 100, 335, 336, 338
 Geer, D.J. de: 134-136
 Gelder, G. de: 142, 143
 Gelder, Van: 411
 Gelderen Zoon, Internationale Couranten en Tijdschriftenhandel M. van: 187, 269, 271
 Gelderen & Zoon, Fa.M. van: 433
 Gemeenschap, Uitgeverij De: 222, 223
 Gemeren, J.G. van: 433
 Gemert jr., Jos van: 166
 Genderen Stort, R. van: 133
 Gendt, G.J. van: 105
 Genechten, Robert van: 97, 98, 100, 134-136, 189
 Genet, Jean: 367, 368
 Gennep, Rob van: 216
 Gerbrandy, Pieter Sjoerds: 404
 Gerdes, Ed.: 218, 250
 Gerlings, H.: 432
 Germaanse ss: 93, 333, 464
 Gerretson, C.: 202
 Gerritsen, Boekhandel H.J.: 112
 Gerwenen, J.C. van: 411
 Gestapo: 281
Getij, Het: 460
 Geurts, A.: 39
 Gevers, A.H.: 30
 Geyl, P.: 192
Gids, De: 216, 217
Gil, De: 167
 Gilbers, J.H.: 440
 Ginsberg Universiteitsboekhandel en Antiquariaat, J.: 139
 Goddard, R.J.: 83, 184, 185, 189, 191, 221, 229, 248, 249, 252, 253, 272, 273, 294, 303, 304, 321, 353, 384, 385, 414, 419, 432-438
 Goddard, mw.: 184, 185, 191
 Goebbels, Joseph: 39, 68, 192, 349, 371, 372, 452

Goede, Barend de: 144
 Goedemans, J.M.: 384
 Goederen, A. de: 434
 Goederen, Boekhandel De: 226
 Goedewaagen, Tobi: 45, 175, 181, 186, 187, 191, 204, 205, 209, 214, 228, 239, 240, 243, 245-247, 257, 262, 284, 288-290, 325-327, 335, 341, 383, 452
 Goedkeuring Druk, Commissie van Beroep: 207, 208
 Goering, Hermann: 184, 294-296, 382, 438
 Goes, Hugo van der: 289
 Gogh, Vincent van: 295, 296
Gooi- en Eemlander: 289
 Goor & Zonen, G.B. van: 49
 Goossens, K.: 237
 Gorcum & Co, Van: 340
 Gorter: 417
 Gorter, Herman: 214
 Gottmer, J.H.: 141, 142, 143, 188, 433-436
 Gottmer & Co, J.H.: 141, 248, 407, 433, 442
 Götz, Karl: 268
 Goullooze, Daan: 281
 Gouw, Jan ter: 230
 Goverts, J.C.: 418
 Goyen, Jan van: 289
 Graaf, J. de: 431
 Grafische Industrie, Commissie van Beroep: 219
 Grafische Industrie, Rijksbureau voor de: 187, 188, 204-208, 223, 289, 290, 326
 Granpré Molière, J.J.: 28
 Grauw's Uitgeversmaatschappij, Gebroeders: 176, 427, 428
 's-Gravenhaagsche Boekhandelaars Vereeniging: 38
 Gregoor, Nol: 216, 217
 Greshoff, Jan: 453
 Grien, Hans Baldung: 295
 Griever, Ger: 227
Groene Amsterdammer, De: 85, 450, 467, 468
 Groenemeyer, gebroeders: 269
Groenteteelt: 377
 Groep, J. van de: 140, 433
 Groningen, B.A. van: 359
 Groot, Cornets de: 455
 Groot, Firma Gebrs.: 406
 Groot, J. de: 378
 Groot, Jan H. de: 168
 Groot, Leo: 406, 407
Groot Nederland: 393, 460
 Grünebaum, A.: 281
 Grünebaum, Letti: 281
 Gunsteren, F.J.M. (Floris) van: 23, 75, 76
 Günther, Hans F.K.: 90
 Gutterer, L.: 192

Haagen, J.K. van der: 206
Haagsche Lyceum Boekhandel, De: 139, 140
Haan, J. de: 416
Haan, P.J. de: 174, 175
Haan, Boekhandel P.J. de: 175
Haan NV, Uitg. Mij. W. de: 39
Haarer, Johanna: 261, 262, 302
Haarlemsch Dagblad: 61, 62, 196
Haarsma, Menno van: *zie* Leiker
Haas, Jan de: 336
Haas, Nico de: 81, 120, 455, 460
Haentjes Dekker, R.W.: 169, 292
Ham, Gijs van der: 400-402
Ham, Jan van: 132, 140, 142-144, 161-165, 169-171, 177-180, 182, 183, 185-189, 191-193, 195, 199-201, 206-209, 211, 213, 214, 219, 222-227, 242, 259, 260, 267, 268, 280, 292, 296-298, 325, 327, 328, 353, 354, 356, 366-368, 371-374, 376, 377, 380, 390, 407, 410, 411, 418, 428, 431
Hamer: 119, 120, 268, 269, 293, 340
Hamer, Uitgeverij: 80-82, 93, 119, 120, 190, 250, 270, 282, 322, 325-327, 340, 343, 364, 393, 409, 410, 412, 417
Hamsun, Knut: 410
Handel, Hoofdgroep: 440
Handel en Nijverheid, Ministerie van: 434, 440, 445
Handel, Nijverheid en Scheepvaart, Departement van: *zie* Departement van
Handel, Nijverheid en Scheepvaart
Hannema, Dirk: 295
Harster, Hermann: 286
Harster, Wilhelm: 286
Hartman, Willem: 193
Hartog, Jan de: 72, 90, 106, 118, 130-132, 136, 190

Hartogh, M. de: 140
 Hauptmann, Gerhart: 292
 Have, W. ten: 116, 179
 Have NV, uitgeverij W. ten: 39
 Haverman, Boekhandel: 330
 Haya, Uitgeverij: 388
 Hazelhekke, Kees: 73
 Hazeu, Wim: 215
 Heddergott, R.E.: 431
 Heemskerck Düker, W.F. van: 120
 Heeroma, K.: 434
 Heidegger, Martin: 450, 468
 Heiden, Willy van der: *zie* W.H.M. van den Hout
 Heine, Heinrich: 20, 21
 Heiss, Friedrich: 260
 Helman, Albert: 164, 460
 Hema: 65
 Hemeldonck, Emile van: 407
 Hemelrijck, Firma P.G.: 196, 254
 Herse, Hendrik: 361
Hervormd Nederland: 215
 Herzberger & Co., Internationale Antiquariaat en Moderne Boekhandel Menno: 201
 Herzl, Theodor: 351
 Heteren, Boekhandel Van: 111
 Heule, H.J.: 388
 Heuvel, P.G. van: 337
 Heye, Jan Pieter: 230
 Heijermans, Herman: 351
 Heyst, Remmel van: 429
 Heyting, August: 460
 Hiemstra, D.: 17
 Hilsekamp, J.T.: 439
 Hiltermann, G.B.J.: 359, 360
 Himderdael, A.J.H.: 432
 Himmler, Heinrich: 270
 Hire, Jean de la: 190
 Hirschfeld, H.M.: 205, 206, 244-247, 325, 326
 Hitler, Adolf: 20, 21, 27, 30, 31, 34, 35, 41, 57, 69, 75, 92, 99, 104, 135, 161, 175, 222, 228, 236-238, 240, 257, 261, 263, 274, 275, 278, 290, 295, 302, 325, 331, 344, 356, 357, 382, 438, 445, 459, 466, 468
 Hoebe, J.: 296, 297, 327, 328
 Hoef, Boekhandel Van der: 111
 Hoekstra, Han G.: 144, 231
 Hoeven, V.d.: 13
 Holbaum, R.: 386
 Holdert, H.M.C.: 360
 Holdert & Co.: 175
 Holkema & Warendorf NV, Uitgeverij Van: 39, 82, 102, 223, 224, 271, 325, 332, 372, 423
 Holland, Uitgeversmaatschappij: 12

Hollander, Jan den: 92, 93, 185, 186, 212, 223, 340, 341
Hollands Diep: 332
 Holle & Co., Uitgeversmaatschappij: 180, 181, 253, 273, 274, 322, 341, 363, 382, 389, 432, 436
 Hollweg, M.: 322
 Holm, J. van: 166, 411, 430
 Holtrop, A.B.: 431
 Honing, Boekhandel J. van der: 425
Honk, Van: 322, 370
 Hoof, Henri van: 56, 68, 72, 89, 114
 Hooft, P.C.: 199
 Hooghoud, Boekhandel: 54
 Hoogterp, S.S.: 459
 Hoornik, Ed.: 131, 144, 449, 454, 458, 459, 462, 463
Horeca: 339
 Hout, Jan van der: 442, 443
 Hout, W.H.M. van den (pseud. Willy van der Heiden, Willem W. Waterman): 167, 173, 386, 455
 Houten, Boudewijn van: 119-121, 270, 332, 333, 383, 424
 Houten, Carry van: 380
 Houten, Herman van: 81
 Houten, H.J. van: 243
 Houten, Reinier van: 58, 80, 81, 93-95, 104, 119-121, 249, 268-272, 281, 282, 293, 299, 325-327, 332-334, 343, 351, 361, 362, 364, 365, 380, 383, 393, 409, 411, 416, 417, 424-426, 431
 Houwink, Roel: 202
 Houwink ten Cate, J.: 450, 467
 Huberts, Willem: 33, 34, 215, 356, 405, 455-457, 460
 Huebner, Friedrich M.: 201, 230, 249, 252, 266, 272
 Huf, Paul: 192

- Huizinga, C.C.: 431, 435
 Huizinga, Johan: 41, 359
 Hulppolitie: 335, 336
 Hulsekamp, Joh. T.: 432
 Huut, M.A. van: 387, 418
 Huygen, D.J.: 278, 374
 Huyskens, Pierre: 461
 Hylkema jr., G.W.: 189, 197, 198, 212, 223, 341, 352
 Hylkema sr., G.W.: 197, 198, 292, 341
 Hylkema, J.T.: 417
 Hijmans, P.: 219
- Ibsen, Henrik: 304
 Idserda, Jacques: 457
 Iependaal, Willem van: 17, 119, 192
 Igershei, H.: 103
 In den Toren, Uitgeverij: 198, 199
In 't Licht: 86
 Informatiedienst inzake Lectuur (IDIL): 196
 Inwendige en Uitwendige Zending, Algemeene Boekhandel van: 140
 Israel, B.: 440
 Israëi, nv Boekhandel en Antiquariaat B.M.: 186
 Israël, Boekhandel en Antiquariaat S.: 187
- Jaarsma, D.Th.: 165, 166
 Jacobs, Jan W.: 17
 Jager, J. de: 166
 Jahn, Moritz: 410
 James, K.F.O.: 365
 Janeff, Janke: 259
 Janke, W.P.W. (Willy): 20, 21, 38, 53, 60, 64
 Jansen, Hans: 465
 Jansens, M.S.: 30
 Janssen, G.H.J.W.: 407
 Jeugdstorm: *zie* Nationale Jeugdstorm
 Joachimsthal, Uitgeverij: 217
 Johs, H.: 264
 Jole, Nico van: 418
 Jonckheere, Karel: 177
 Jong, A. de: 431, 434, 436
 Jong, A.M. de: 16, 17, 101, 195, 291
 Jong, F.J. de: 434, 436
 Jong, L. de: 21, 92, 93, 96, 399, 400, 404, 458, 463, 465, 468
 Jong, Martien J.G. de: 450-452, 455, 466, 467
 Jong, P.L. de: 250
Jong Holland: 455
Jonge Landstand: 340, 377
 Jonkheid, K.: 190
Joodsche Weekblad, Het: 217
 Joodse Raad: 217
 Joosting Bunk, P.A.: 440

Julien, Paul: 101
Jung, Hermann: 276

Kampen, J.W. van: 61
Kampen & Zn., P.N. van: 356, 419
Kan-de Boer, A.: 30
Kantoorboekhandel, Federatie van Nederlandsche Vereenigingen voor den:
283
Kaspar, J.: 119
Kasper, Joh.: 431
Kasper & Co, Firma Johan: 431, 439
Kat, M.M.G.Th. de: 175
Keers, K.J.: 286
Keesing, Systeem: 138
Kelk, C.J.: 164, 176, 181, 324, 325
Kennemerland Boekhandel: 173
Kerkmeester, J.: 51, 52, 138, 139, 179, 180, 411, 434
Kern, Uitgeverij De: 372, 433
Kernkamp, J.H.: 434
Kersten, Jan: 12
Kettmann jr., George W. (pseud. Co van Sweden): 31-35, 57, 58, 68, 69, 73,
77, 78, 80, 91, 93, 97-100, 103, 107, 108, 119, 121, 137, 138, 161, 162, 168,
171-175, 185, 186, 189, 197, 198, 211-213, 215, 223, 227, 228, 237-242,
254-259, 264, 276, 277-282, 323, 325, 340, 341, 352, 356, 357, 376, 377,
380-382, 386, 393, 405, 406, 409, 411, 414, 423, 433, 436, 439, 454, 460
Kettmann, Jan: 168, 172, 173, 185, 194, 197, 212, 213, 258, 259, 405, 406
Kettmann, Maarten: 171, 172, 198
Kettmann-Warnsinck, Margot: *zie* Warnsinck
Keuchenius, Pieter: 68, 90, 92, 357, 377
Keulen, Johan van: 260
Kievit, C.Joh.: 65

Kindermann, Heinz: 252
 Kunstenaars, Federatie van Beroepsverenigingen van: 416
 Kinheim, Uitgeverij: 442
 Klarsfeld, Beate: 450
 Klarsfeld, Serge: 450
 Klautz, Johannes Pieter: 40-44, 50, 65, 116-118, 136, 143, 232, 249, 296, 342, 343, 360, 361, 384
 Kleeff, G.E. van: 432, 435
 Kleerekoper, A.B.: 17
 Klein, L.: 444
 Klimmende Leeuw, Boekhandel De: 57, 68, 69
 Kloet, W. de: 334, 335
 Klomp, Hans M. (pseud. Mien Proost): 193-195, 201-203, 214-216, 226, 365, 376, 383, 386, 387, 396-398, 412, 417, 424, 456
 Klooster, Jantina van: 444
 Klop, D.: 58
 Kloppers, Piet: 460
 Kluitman, Uitgeverij Gebrs.: 423, 424
 Kluitman, W.K.: 65
 Knittel, John: 177
 Knuvelde, Gerard: 86
 Kobus, Boekhandel: 132
 Koenen, Marie: 133
 Kohn, Heinz: 215
 Kol, H.H. van: 17
 Kolk Jzn., Jac. van der: 19
 Kolkman, Jaap: 407
 Kollér-van Veen, M.Th.: 180
 König, K.E.: 221
 Koninklijke (Nationale) Bibliotheek: 192, 434
 Koninklijke Nederlandsche Uitgeversbond: 19, 45, 64-66, 78, 87, 115, 132, 162, 177-180, 200, 201, 203, 225, 247, 248, 280, 296, 298, 303, 379, 396, 416, 436, 437, 444
 Konijnenburg, Willem van: 289
 Kooistra, H.: 432, 435
 Koster, Ans: 461
 Kraan's Boekhandel: 433
 Kramer, Uitgeverij: 350
 Kriens, W.: 407
 Kröller-Müller, Rijksmuseum: 294-296
 Kroonder, F.G.: 199
 Krug von Midda, Roland: 272, 321
 Kruithof, Jacques: 452, 453
 Kruyt, C.J.A.: 93
 Kubens, Rudolf: 141
 Kuilenburg, Herman van: 52, 53
 Kuipers, E.: 51
 Kuitenbrouwer, Henk: 67, 86
 Kultuur, Afdeling: 418
 Kultuurkamer, Nederlandsche: 7, 114, 130, 140, 180, 183, 192, 201-203, 214, 215, 223, 225, 227, 230-232, 236, 237, 243-247, 251, 252, 270, 281, 289, 296,

327, 335, 344, 353, 360, 367, 376, 379, 388, 396-398, 418, 428, 444, 451, 456, 461, 462

Kultuurpolitie: 368

Kultuurraad, Nederlandsche: 236, 243, 244, 246, 361, 383

Küpfer, C.C.: 72

Kuyle, Albert: 67, 86, 114, 457, 460

Kuyper, Rudolf: 17

Laatsman, W.: 410

Lage Landen, Uitgeverij De: 273, 381

Landstand, De: 377

Landstand, Jonge: 340, 377

Landstand voor de Visschers, De: 377

Lang, J.M.: 394

Lange, Allert de: 40, 168

Lange, E. de: 444

Langen, F.: 293

Lanno, Uitgeverij J.: 265

Lans, C.: 372, 373

Last, Jef: 101, 111, 192

Lawrence, D.H.: 177

Lecram, M.: 140

Lectura, Boekhandel: 374

Lederwaren en koffers: 339

Leeflang, Thomas: 460

Leeners, H.: 166

Leesbibliotheekhouders, Algemeene Nederlandsche Bond van: 201-202

Leeuw, Aart van der: 181

Lefebvre, E.: 434

Legioen, Nederlandsch: 279

Leiden, Aernout van: 393

Leiker, Sjoerd (pseud. Menno van Haarsma): 215, 223, 224, 438

Leixner, Leo: 228
 Lennaert, C.: 133
 Leopolds Uitgeversmaatschappij NV, H.P.: 101, 333, 372, 425
 Lesterhuis, A.: 439
 Letterengilde: 43, 180, 194, 195, 201-203, 211, 215, 224-227, 344, 361, 365, 366, 383, 386, 396, 397, 408, 409, 412, 417, 418, 424, 456
 Levy, Rachel: 369
 Lewin, Lisette: 214-218, 359, 360, 387, 397, 398, 424, 456
 Lewis, Sinclair: 177
 Ley, Robert: 30, 31
 Leyden, Lucas van: 289
 Librije, Uitgeverij: 282
 Liebaert, Uitgeverij: 93-97, 99, 104, 105, 249, 250, 282, 340, 431
 Limper Verlag, Wilhelm: 408
 Lina, H.: 89
 Linschoten, M.J.: 337
 Lippmann, Rosenthal en Co., Firma: 337
Literatuur: 457, 466
 Literbo NV, Uitgeversmaatschappij: 101, 102
 Loeb, Wouter: 368
 Loghum Slaterus NV, Van: 49, 410
 Lohse, H.: 97, 98, 142, 179, 182, 183, 200, 328, 390, 410
 Looistra, Hendrik: 436
 Loos, Boekhandel Van der: 111
 Loos, Theod.M. van der: 432, 435
 Loosjes, A.: 61
 Loosjes, A.: 194, 195
 Loosjes, firma: 202
 Loot, M.L.: 333
 Los, F.: 268
 Lubberhuizen, Geert: 438
 Ludwig, Emil: 182
 Luger, Johan: 101
 Lunshof, H.A.: 343
 Lunteren, J. van: 80
 Lutkie, Wouter: 192, 217
 Lutzeyer, A.: 432
 Luxemburg, Rosa: 369
 Luyendijk, L.: 408, 409, 431
 Lybo: 140
 Lyceum Boekhandel, De Haagsche: 139, 140
 Maartens, Erica J.W.: zie Warnsinck
 MacGill, Patrick: 17
 Made, Jan van der: 81, 82, 269, 361, 381, 412, 418, 456, 457
 Mado & Co.: 12
 Mahony, Bernard: 176
 Man, Herman de: 192
 Manikus, P.J.: 283
 Mansarde Pers: 387
 Mantinga, Hector: zie Mok
Manufacturier, De: 339

Marez Oyens, G.H. de: 184, 273
Marja, A.: 144, 454
Marsman, Hendrik: 182, 454
Matthaei, C.: 191
Matthijs, Marcel: 237
Matthijssse, P.A.: 432
Maynard, Theodore: 105
McCarthy, Joseph: 466
Mechelen, J. van: 459
Medisch Front: 270
Meegeren, Han van: 290
Meer de Walcheren, Pieter van der: 86, 105
Meering, Freek: 199
Meerman: 185
Meertens, P.J.: 105, 168
Meester, Harry: 166
Megchelen, P.J. van: 286
Mégret, C.: 363
Mehden, Erich von der: 30, 31
Meinema, Uitgeverij W.D.: 304
Meisner, Anton: 351
Melis, Jacques: 355
Mensing, C.M.: 176
Mensing en Visser: zie Vijf Vocalen
Mesman, J.: 226
Metalenverwerkende Industrie, Bureau voor de: 300
Methorst jr., H.W.: 442
Meuldijk, Maarten: 68, 100, 136, 242
Meulen, J.C. van der: 30, 75, 169
Meulenhoff, H.: 419
Meulenhoff, J.R.: 116, 179, 431
Meulenhoff, Uitgeverij H.: 73, 101, 114, 181, 251
Meyer, A.C.: 260
Meijer, Arnold: 174, 238
Meijer, A.: 433

Meijer Elte, Antiquariaat: 186
 Meijer-Schwencke, Arie: 45, 161, 282, 296
 Meyers, Jan: 338
 Michel, Ernest: 355, 356
 Michelangelo Buonarotti: 181
 Mielaert, M.: 239, 240
 Militair Gezag: 424, 428
 Ministerie van Handel en Nijverheid: 434, 440, 445
 Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: 424, 445
 Miranda, S.R. de: 17
 Mirande, A.F.: 191
 Misset, C.: 436
 Misset, Uitgeversmaatschappij C.: 339
Misthoorn, De: 103, 104, 130, 172, 193, 207, 277, 278
 Mitchell, Margaret: 177
 Moderne Boekhandel, De: 111, 368
 Moderne Boekhuis, Het: 369, 370, 406, 431, 439
 Moderne Boekhuis v/h Van Gestel, 't: 432, 436
 Moen, Karen: *zie* Truus Pfann
 Moens, Wies: 34, 68, 114, 265
 Mok, Maurits (pseud. Hector Mantinga): 198, 199, 368
 Molenbroek, P.: 169
 Moon, Grace: 17
 Moor, Wam de: 297
 Morgan, Stella: 177
 Morley, Christopher: 177
 Mourik, R.S. van: 386
 Mühlmann, Dienststelle: 294, 295
 Mühlmann, Kajetan: 294, 295
 Mulder, Anne: 143
 Mulder, Hans: 215, 460
 Mulder's Uitg. Mij., N.V. Johan: 419
 Muller, J. van: 104
 Munck, Boekhandel De: 173
 Mundi A.G.: 189
 Mundi Verlag: 189, 372
 Mursen Boekhandel, nv: 45
 Mussert, A.A. (Anton): 24, 26, 27, 54, 77, 78, 80, 93, 97-99, 136, 218, 228, 277, 278, 280, 327, 336-338, 374, 461
 Mussolini, Benito Amilcare Andrea: 68, 86
 Muusses, Uitgeverij: 107, 279
 Nachenius, J.C.: 120, 292, 393
 Naeft, G.: 87
 Napoleon I: 325
 Nassau, Willem van: 213
 Nationaal Front: 171, 173-175
 Nationaal-Socialistische Boekerij: 219, 431
 Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij: *zie* NSNAP
 Nationale Bibliotheek: *zie* Koninklijke Bibliotheek
Nationale Dagblad, Het: 29, 80, 129, 193, 242, 324, 345
 Nationale Jeugdstorm: 142, 322, 429

Nationale Pers, De: 338
Nationale Vereniging voor Geslacht- en Wapenkunde: 94
Nederduitsche Uitgeverij: 173
Nederland Film: 460
Nederlandsch Arbeidsfront: 174, 264
Nederlandsch Dagblad: 173, 174
Nederlandsch Legioen: 279
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde: 197
Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen: 51, 138
Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde: 95-97
Nederlandsch Weekblad voor de Groothandel in Levensmiddelen: 339
Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding: 339
Nederlandsche Arbeidsdienst: 71, 81, 417
Nederlandsche Boek, Commissie voor het: 177
Nederlandsche Boekdrukkerij van 1941, N.V.: 338
Nederlandsche Boekengilde: 215
Nederlandsche Boekverkoopersbond: 19, 38, 201, 224, 230, 354, 360, 380
Nederlandsche Kultuurkamer: *zie* Kultuurkamer, Nederlandsche
Nederlandsche Kultuurraad: *zie* Kultuurraad, Nederlandsche
Nederlandsche Lederindustrie, De: 339
Nederlandsche Letterkunde, Stichting: 333
Nederlandsche R.K. Bond van Kantoorboekhandelen, De: 283
Nederlandsche Omroep: 366, 393, 402

Nederlandsche ss: 277
 Nederlandsche Uitgeversbond: *zie* Koninklijke Nederlandsche Uitgeversbond
 Nederlandsche Unie: 71, 464, 465
 Nederlandsche Vereeniging van Genealogen: 94
 Nederlandsche Vereeniging voor den Kantoorboekhandel, De: 283
 Nederlandsche Volksdienst: 401
 Nederlandse Keurkamer: 7
 Nedoma, Walter: 253
 Neerlandia-pers: 110
 Neff Verlag, Paul: 408
 Nenasu: 56, 73, 80, 93, 97, 99, 100, 175, 253, 264, 283, 321, 336-339, 372-375, 379, 389, 432
 Nesna, Hans: 68, 89, 114
Netralennia: 121
 Nicolas, Edm.: 176
 Niederländische Grundstückverwaltung: 364
 Niemöller, Martin: 20, 21
 Niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen, Commissie voor: 280, 349, 366, 396
 Nietzsche, Friedrich: 288
Nieuwe Gids, De: 216, 217, 460
Nieuwe Haagsche Courant: 54
Nieuwe Rotterdamsche Courant: 19, 51, 59, 122, 286, 287, 291, 330, 345, 407, 416
Nieuw Nederland: 97, 339
 Nieuwenhuis, Jan: 176
Nieuwsblad voor den Boekhandel: 12, 13, 18-20, 35-37, 39, 40, 47, 55, 72, 79, 82, 85, 89, 108, 109, 112, 122, 123, 125, 141, 162, 163, 176, 178, 184, 201-203, 222-225, 231, 236, 250, 257, 265, 282, 292, 299, 300, 350, 358, 362, 363, 367, 374, 386, 388, 389, 407, 412, 413, 418, 419, 427, 430, 434, 440, 442, 443
Nieuwsblad voor het Noorden: 276
 Niffterik en Zoon, N.v. Boekdrukkerij v.h.L. van: 338
 Nimwegen, Van: 13
 Nispen tot Sevenaer, C.H.H.J.J. van: 433
 Nolte, A.: 430
 Nolte: 468
 Noorderland, Uitgeverij: 431
 Noordzij, mej.: 14
 Noothoven van Goor, I.: 62, 64, 65, 124, 169, 180, 186, 201-203, 224, 225, 252, 303, 349, 354, 365, 437
 Nord, Max: 463
 Norkus, Herbert: 395
 Normalisatie, Hoofdcommissie van de: 363
 Normalisatiebureau, Centraal: 363
 NRC: *zie Nieuwe Rotterdamsche Courant*
NRC Handelsblad: 462-466
 NSB: 23-27, 33, 35, 45, 51, 54, 58, 76-78, 80, 81, 92, 93, 95-100, 103, 107, 120-122, 134, 136, 137, 139, 140, 161, 171, 173-175, 179, 184, 185, 193, 208, 212, 215, 219, 220, 223, 232, 254, 265, 267, 277-281, 327, 329, 335-339, 344, 345, 349, 356, 357, 368, 373-375, 379, 382, 389, 400, 410, 411, 415, 418, 432, 438-442, 461, 462, 464

NSDAP: 168, 169, 171, 255, 261, 277, 374
 NSNAP (Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij): 93, 173-175
 Nije, H.C.: 390
 Nije, W.: 383
 Nijgh & Van Ditmar's Uitgevers Maatschappij: 12, 82, 181
 Nijhoff, Martinus: 434
 Nijhoff, Uitgeverij Martinus: 56, 143, 144, 291
 Nijhoff Pzn., W.: 116
 Nijpels: 213
 Nijssen, J.: 103, 277

 Oceanus, Uitgeverij: 83, 183, 184, 189, 221, 229, 230, 248, 249, 252-254, 266, 272, 273, 294, 296, 303, 304, 321, 353, 372, 384, 385, 414, 419, 432, 435
 O'Henry (pseud. William Sydney Porter): 182
 Ohquist, Johannes: 262, 263, 351
 Oisterwijk, Uitgeverij: 341
 Okken, U.P.: 169
 Oldenburg, T. van: 133
 Ondervakgroep Detailhandel in Kantoorbehoeften en Aanverwante Artikelen: 283
 Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Departement van: 294
 Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Ministerie van: 424, 445

Ons Vaderen Erfdeel, Uitgeverij: 80
Ontwakend Volk: 324, 339
 Ontwikkeling, N.V. Boekhandel en Uitgeversmaatschappij: 15
Onze Oudheid: 409
 Oorschot, Geert van: 37, 332, 333
Oost-Brabant: 458
 Oosterhoorn, G.T.: 439
 Oosthoek, Arie Dirk: 114, 115, 161-164, 166, 171, 175, 180, 196, 202, 209, 211, 217, 225, 227, 259, 260, 280-283, 323, 328, 334-336, 344, 345, 349-351, 354, 355, 365-367, 374, 375, 382, 383, 385-387, 408, 409, 411, 413, 417, 428-430, 432, 434, 439
 Oosthoek, W.: 282
 Oosthoek's Leesbibliotheek: 213
 Oosthoek's Uitgeversmaatschappij, nv: 282, 283
 Oosthoek-Hussem, Anna: 282
 Opbouw, Nederlandsche Uitgeverij De: 119, 221, 271, 292, 340, 372, 373, 432, 439, 441
 Opbouwdienst: 70, 71
Optimist, De: 328
Opvoeding in volkschen geest: 339
 Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, Departement van: *zie* Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming
Opwaartsche wegen: 144
 Oranje, Jan: *zie* Aafjes
 Organisatiecommissie voor het Nederlandsche Bedrijfsleven: *zie* Woltersom, Commissie
 Ort, W.J.: 433-436
 Otto, E.: 296
Opvoeding in volkschen geest: 339
 Oude Materialen en Afvalstoffen, Rijksbureau voor: 428
 Oudshoorn, J. van (= J.K. Feijlbrief): 133, 297, 298, 327, 357, 385, 419, 437, 438, 456
 Overbeken, P.: 139
 Overwater, J.J.: 276, 325

Paaltjens, Piet: 414
 Paap, G.M.: 186
 Paap en Zn., Boekdrukkerij J.H.: 186
 Paardt, Rudi van der: 461
 Paauw, Uitgeverij De: 432
 Pack, D.: 254
 Pama, C.: 95, 96, 250
 Pantheon Akademische Verlagsanstalt: 103
Parool, Het: 404, 427, 428
 Pax, Uitgeverij: 432
 Pegasus, Boekhandel: 281
 Pelgrim Uitg. Maatschappij, De: 101
 Penning, L.: 219, 220
 Perquin, F.P.J.: 429, 434
 Perron, E. du: 133, 164, 453, 454
 Persgilde: 339

Perswezen, Afdeeling: 386, 387, 418
Perszuivering, Commissie voor de: 458, 459
Petri: 387, 397, 398
Petri, W.A.: 87, 253
Pfann, T.M. (Truus; pseud. Karen Moen): 79, 194, 238, 241, 254
Pfann, W.: 194, 238
Pfortner, W.: 268, 417
Phalanx, De: 34
Philips, Marianne: 133, 182
Phiz: 176
Picard, Max: 445
Pierson & Co.: 190
Pillecijn, F. de: 84, 133
Pini, Giorgio: 68
Pleysier, Arie: 17
Plietzsch, Eduard: 295
Plutzar, F.: 410
Poe, Edgar Allan: 177
Poelgeest, H. van: 219, 220, 375, 431
Pol, H.J.C.M. van de: 370
Pol, H.J.G.M. van de: 433
Polak, Henri: 351
Polak's Frutal Works: 364
Pollmann, J.J.A. (Jop): 239, 335
Pols, André: 237
Polytechnische Boekhandel, De: 431
Poortenaar, Jan: 199
Popelier, Jef: 142
Posthumus, N.W.: 438
Praag, Siegfried E. van: 351
Premsele, B.: 101
Presser, Jacques: 117, 118, 342, 450, 467, 468

- Prieberg, J.: 450
 Prien, Günther: 222
 Primo, Frans: 292
 Proost, Mien: *zie* Klomp
 Propaganda, Afdeeling Algemeene: 209-211
Provinciale Zeeuwse Courant: 403
 Prijzenbureau voor Onroerende Zaken: 293, 362
 Putten, Egbert van: 460
- Queen, Ellery: 177
 Querido, Em.: 444
 Querido, Israël: 192
 Querido's Uitgevers Mij., N.V.: 37, 40, 82, 271, 332, 333, 351, 372, 426
- Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers: 45, 46
 Raad voor Volkshuisvesting: 140
 Raaf, K.H. de: 259
 Rabl, Kurt O.: 237, 259
 Radio, Afdeeling: 366
 Radio Oranje: 219
 Raemsdonck, G. van: 16
 Ramen & Zoonen, J.J.: 39
 Ramshoorn, Uitgeverij De: 173
 Ranitz, S.M.S. de: 243, 244, 292, 334, 335, 372, 374, 376, 388, 389
 Ranke, Bert: 237
 Rappard, E.H. (Ernst) van: 93, 108, 174
 Rasjzär, S.A.: 138
 Rauschning, Herm.: 20
 Rauter, Hanns Albin: 270, 287, 404
 Ravesteyn, A.C.: 100
 Rees, familie Van: 460
 Referat Schrifttum: 82, 88, 97, 106, 110, 112, 113, 125, 142, 161, 177, 178, 181, 182, 192, 199, 236, 266, 328, 390, 410
 Referat Sonderfragen: 272
Reich, Das: 129, 301, 415
 Reichel, A.B.: 431
 Reichspropagandaministerium: 82
 Reichsschrifttumskammer: 203
 Reinalda, M.A.: 18, 437
 Reinink, H.J.: 294, 295
 Rembrandt Harmensz. van Rijn: 164, 181
 Renaud, J.G.N.: 268
 Renders, Hans: 460
 Renes, G.: 431
 Renesse, J.E. van: 292
Residentiebode, NV De: 167, 196, 265, 433
Revue der Sporten: 339
 Reydon, H.: 243-244, 327, 334, 336, 340, 341
 Rheenen, Jan van: 376, 396, 407, 411
 Rheinhaben, Werner Freiherr von: 49
 Ridder, L. de: 407

Riemens-Reurslag, J.: 101
Rimbaud, Arthur: 368
Ringelesteyn, Van: 13
Ringnalda, D.: 54
Rispen, J.A.: 291
Rittinghaus, R.C.: 431
Riviere en Voorhoeve, Uitgeverij La: 219, 440
Robbers, Herman: 40, 42, 43, 85
Robbers, John: 42-44, 50, 190, 296, 342, 352, 353
Röckel, W.: 268
Roegholt, Richter: 423
Roelofs, Jac.: 353
Roff: 272
Roggeveen, Leonard: 219
Rolaff, Adam: 354, 355
Roland Holst, A.: 144, 192, 214, 223
Roland Holst, Henriëtte: 192, 369
Romein, Annie: 177
Romein, Jan: 177, 351
Romen & Zonen, J.J.: 102
Roode, Boekhandel De: 432
Roodenburg, Willem: 16
Roos, Elisabeth de: 176
Roosdorp, Frits: 252
Roosevelt, Franklin Delano: 113
Roothaert, A.A.: 191, 219, 386, 407
Rooy, Max van: 332
Roozendaal, Willem: 199
Ros, Martin: 449
Rosenberg, Alfred: 68, 104, 161, 237, 240, 241, 254, 255, 276, 281-282
Rosenberg, Einsatzstab: 104
Roskam, B.: 431
Roskam, D.: 418, 433
Roskam Hzn., E.J.: 80, 376, 418, 433
Roskam, Hendrikus: 433, 436

Roskam's Boeken Import, Export en Uitgeverij: 222, 301, 302, 355, 356, 372, 374-376, 427, 433
 Roskam's Boeken Verkoop Kantoor: 301
 Rossem, P.A. van: 107
 Rost van Tonningen, M.M.: 51-54, 77, 93, 179
Rotterdamsch Nieuwsblad: 267
 Rover, P. de: 204
 Rubens, Pieter-Paul: 43
 Ruitenbeek, Fa.Gebrs.: 375, 431
 Ruitenbeek, G.: 431
 Ruprek, Max Freiherr: 192
 Rushdie, S.: 468
 Russe, Ellen: 86
 Rutgers, A.: 122, 353, 433, 435, 436
 Rutgers, Uitgeversmaatschappij A.: 353, 433
 Ruyter, Michiel de: 322
 Ruyter, Paulus de: 267
Rijk der Vrouw, Het: 340
 Rijk der Vrouw, Uitgeverij Het: 200
 Rijksbureau voor de Grafische Industrie: 187, 188, 204-208, 223, 289, 290, 326
 Rijksbureau voor Oude Materialen en Afvalstoffen: 428
 Rijkscommissariaat: 191, 240, 243, 328, 343, 355, 356, 373, 374, 387-389, 428
 Rijnsche Uitgeversmaatschappij: 408, 409
 Rijnsdorp, C.: 133

 SA: 395
 Salazar, Antonio de Oliveira: 67
 Salm & Co., W.L.: 407
 Salomons, Annie: 200
 Salomonson, Herman (pseud. Melis Stoke): 216
 Sampers: 169
 Sampimon, Frits: 228, 259, 262, 351
 Samson, Boekhandel: 111
 Sanders, Paul F.: 63
 Sanders, Stephan: 468
 Santen, Willem van: 196
 Sassen, Ad.: 67
Saxo-Frisia: 340
 Schaafsma: 342
 Schaafsma, Klaas: 12
 Schaake, Johan: 17
 Schaank van Nes, Boekhandel: 439
 Schaap, Franz: 139
 Schaay, Franciscus: 436
 Schaik, R.H. van: 25, 26
 Schanz, R.F.: 328, 431, 432
 Schaper, Bertus: 118
 Schaper, J.H.: 17
 Scheen, N.: 115

Scheen, P.A.: 384
Scheffer, Age: 13, 14
Scheltema, J.H.: 291
Scheltens & Giltay: 56, 68, 72, 89, 114
Schendel, Arthur van: 144, 164
Schenzinger, Karl Aloys: 101, 102, 230
Schepman, A.M.H.: 64, 65, 179, 180, 298, 444, 445
Scheurleer, P.F.: 218, 291
Schirach, Baldur von: 287, 295
Schlosser, Rainer: 395
Schmidt, Fritz: 45, 103, 104, 246, 294
Schmuck, firma: 194
Schneider, H.: 120
Schöffner, I.: 404, 469
Scholz, W. von: 341
Schoolmeester, Betty: 342
Schoonhoven, E.M.: 188
Schoping, F. van: 198
Schotanus, W.: 431, 435
Schouten, Wim: 329, 387, 397, 398, 462
Schouw, De: 183, 217, 220, 259, 292, 351, 371, 417, 453
Schouw, Boekhandel: 183
Schouw, Uitgeverij De: 161, 164, 165, 171, 175, 183, 196, 209-212, 227, 237, 259, 260, 262, 267, 282, 296, 298, 323, 327, 328, 334, 354, 357, 372-375, 381-383, 386, 411, 428-430, 432
Schröder en Dupont, Boekhandel: 182, 183
Schuhmacher, H.: 29
Schuhmacher, P.J.Th.: 15, 16, 209, 435-437
Schultz, B.K.: 270
Schuttevaer-Velthuys: 407
Schoor, K.: 293
Schuyt, Uitgeverij: 460
Schwab, Günther: 419
Schwarz, Franz: 104
Schwarze Korps, Das: 415

Schwarzkopf, A.C.: 409
 Schwier, Werner: 168, 262, 371
 Schwob, Marcel: 182
 Scorel, Jan van: 289
 SD: 78, 213, 217, 286, 342, 343, 464
 SDAP: 15, 16, 51, 138
 Seghers, Hercules: 289
 Selecta, Uitgeverij: 350
 Selleger, E.L.: 364
 Sellschop: 417
 Servire, Uitgeversmaatschappij: 299, 418
 Seyss-Inquart, A.: 44, 54, 58, 59, 71, 104, 245-247, 280, 286, 287, 295, 301, 333, 349
 Shakespeare, William: 419
Sibbe: 94-97, 105, 269, 293, 340
Sic: 397, 398
 Sicherheitsdienst: *zie* SD
 Sicherheitspolizei: 110, 286
 Sicker Verlag, Erich: 408
 Sieburgh, M.J.P.: 168-169
 Sierksma, Klaas: 341
Signaal: 39
Signal: 39, 40, 129, 435
 Sinclair, Upton: 16
 Sinnighe, J.: 354
 Slauerhoff, J.: 133
 Sluys, W.N. van der: 17, 143, 460
 Sluyser, Meyer: 17
 Sluyters, G.: 97-99
 Smis, G.P.: 218
 Smit, F.A.E.: 33
 Smit, Gabriël: 67, 86, 222, 223
 Smit, J.: 90, 129
 Smit-v.d. Wall, W.: 166
 Snelle Visser: 76
 Snijder, G.A.S.: 243-247
 Sonderreferat Kultur-Austausch: 60
 Sonnenfeld, Walter: 465
 Soudijn, J.L.: 165
 Spectrum, Het: 67, 68, 86, 105, 114, 115, 123, 175, 176, 222, 223, 413, 442
 Speenhoff, Coosje: 267
 Speenhoff, J.H. (pseud. Jacob Vermaas): 266-268, 455
 Speenhoff-Prinz, Caesarina: 267
 Spier, Jo: 351
 Spinoza, Benedictus de: 468
 Spoorwegboekhandel, Algemeene: 95
Sport in Beeld: 339
 Spring, Howard: 177
 ss: 39, 54, 77, 78, 81, 92, 96, 119-121, 144, 171, 191, 217, 268-271, 277, 292, 326, 331, 332, 352, 373, 376, 380, 393, 404, 407, 414, 424
 ss, Germaanse: 93, 333, 464

ss, Nederlandsche: 277
 Staal, Frits: 468
Staatscourant: 300
 Staden, Gebrs. Van: 366
 Stalin, Jozef: 449, 468
 Starreveld, Pieter: 199
 Steen, Eric van der: 144
 Steen, Jan: 164
 Steenhuysen, E.: 389, 390
 Stein, Richard: 450
 Steinbeck, John: 177
 Steinmetz, B.J.F.: 229, 272
 Stemmler, C.: 431
 Stenfert, Kroese & Van de Zande, Boekhandel en Uitgeverij: 138
 Stengel von Rutkowski, Lothar: 328
 Stevens, R.H.: 58
 Stichting 1940-1945: 262
 Stichting Nederlandsche Letterkunde: 333
 Stichtsche Boekhandel: 139, 254
 Stockum, Boekhandel Van: 387
 Stockum en Zoon, W.P. van: 49
 Stoke, Melis: *zie* Salomonson
 Stokvis, Benno: 349
 Stols, A.A.M.: 434, 439
 Stols, Uitgeverij A.A.M.: 266, 267
 Storm, Liesbet: *zie* Warnsinck
Storm ss: 119, 179, 269, 285, 286
 Storm, Uitgeverij: 270, 283, 292, 331, 332, 340, 361, 416, 431
 Storm van Leeuwen, A.: 253, 432, 435
 Straten, Hans van: 216
 Streicher, Julius: 25, 26, 217
 Strengholt, A.J.G.: 432, 433, 435, 436
 Strengholt's Uitgeversmaatschappij, A.J.G.: 89, 90, 101, 163, 164, 195, 236, 237, 287, 339, 410, 411, 433, 442
 Streuvels, Stijn: 84, 180, 181
 Stuiveling, Garmt: 17, 466, 467
Stürmer, Der: 25, 26, 77, 129, 217

Sweden, Co van: *zie* George Kettmann

Sybesma, Rintsje Piter: 144, 161

Sijn & Zonen, Uitgeverij D. van: 135

Székely-Lulofs, M.: 190

Tadema, J.: 87

Tael, Arend: 411

Tak, H.F. van der: 30

Tappen, Drukkerij De: 269

Tegenbosch, Lambert: 457, 458

Teirlinck, Herman: 84

Telegraaf, De: 11, 18, 24, 26, 51, 141, 218, 232, 284-286, 359, 360, 384, 452

Telg, Uitgeverij De: 427

Temmink, J.A.J.: 102

Tempel, Jan van den: 17

Terwee, C.: 444

Teuling's Uitgeversmaatschappij: 303

Teulings, H.: 116, 303

Teunissen, J.: 334, 335

Textielindustrie, De: 339

Theunisz, Joh. (pseud. Hans-Erik Clausen): 189, 322, 377

Thiele, Boekhandel: 194

Thiele, Otto: 425

Thole, Karel: 39, 86, 442

Thuis- en Grondeigendom: 339

Tieleman, A.: 386

Tielemans: 57

Times, The: 370

Timmermans, Felix: 84, 219

Titiaan: 181

Tjeenk Willink, A.F.W.: 437

Toll, Jurriaan van: 94, 95, 99, 250

Tolstoi, Lev Nikolajevitsj: 18

Ton, P.: 375

Toonder, Jan Gerhard: 231, 451

Toulouse-Lautrec, Henri de: 296

Traven, B.: 16

Tribunaal: 424, 426, 428-430, 437

Tricht, Coen van: 466

Tricht, J.L. van: 87, 177

Trio, Drukkerij: 266

Troelstra, P.J.: 17

Trotski, Lev Davidovitsj: 351, 453

Tschammer und Osten, Hans von: 286-288

Tügel, Ludwig: 68, 125, 301

Tuinderij, De: 339

Tumler, Fr.: 341

Tijd, De: 106, 239, 455, 456

Tijdstroom, Uitgeverij De: 115, 199, 290, 291

Tijen, F. van: 140

Ubink, Jan: 407
 Udet, Ernst: 274, 275
 Uilenberg, J.: 418
Uitgever, De: 132, 162, 178, 179, 298, 443, 444
 Uitgevers en Boekhandelaren, Vakgroep: 280, 281, 296, 383
 Uitgeverij, Vakgroep: 248, 280
 Universitas-Verlag: 396
 Universiteitsbibliotheek Amsterdam: 192
 Urbi et Orbi: 115
Utrechts Nieuwsblad: 216, 405

 Vaart Smit, H.W. van der: 432
Vaderland, Het: 21, 22
Vakblad voor de Schoenmakerij en den Schoenenhandel: 339
Vakblad voor het Bouwbedrijf: 339
 Vakgroep Boekverspreiding: 386
 Vakgroep Detailhandel in Boeken, Kantoorbenodigdheden en Postzegels: 236, 299
 Vakgroep Uitgevers en Boekhandelaren: 280, 281, 296, 383
 Vakgroep Uitgeverij: 248, 280
 Valk, A. van der: 181
 Vara: 51, 73
 Vasalis, M.: 144
 Vedder, A.: 39
Vee- en Vleeschhandel, De: 339
 Veen, Y.G. van der: 14-16, 50-52
 Veen's Uitgevers Mij N.V., L.J.: 180, 181, 419
 Veenboer, Klaas: *zie* Zuidervliet
 Veenendaal, Boekhandel G.G.: 136
 Veenman & Zonen, H.: 204
 Veenstra: 63
 Veenstra, J.: 367
 Veenstra, N.: 122
 Veko, Boekhandel: 330
 Velde, Th.H. van de: 351
 Velde, B. van der: 13, 14, 138, 139, 178

Verbond van Nederlandsche Journalisten: 286
 Verdinaso: 464
 Vereeniging Nederlandsch Stamboek: 94, 95
 Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels: 19, 21, 28, 29, 38, 45, 61, 62, 64, 66, 71, 73-76, 78, 85, 90, 91, 99, 106, 108, 109, 111-115, 137, 141, 162, 163, 168-171, 180, 186, 187, 193-195, 198, 201, 203, 204, 224-226, 237, 245, 251, 259, 260, 280, 281, 296, 335, 344, 349, 358-360, 362, 365, 366, 376, 380, 382, 383, 386, 387, 396, 409, 412, 413, 417, 418, 427-429, 433-437, 439, 441, 443
 Vereeniging ter Bevordering van het Vlaamsche Boekwezen: 84
 Vereeniging Vrienden van het Duitsche Boek: 82
 Verhaag, A.F.M.: 440
 Verhaag, C.A.J.: 440
 Verhaag, Fa.J.: 440
 Verhagen, P.: 187
 Verhagen, D.Ph.: 433
 Verhulst, Raf: 90
 Verlaine, Paul Marie: 367, 368
 Vermaas, Jacob: *zie* J.H. Speenhoff
 Verschaeve, Cyriel: 236, 237, 265
 Verstappen, Jan: 455
 Verwey, Cornelis: 261, 262
 Verwey, Drukkerij: 261, 302
 Verwey, Johannes: 261, 262
 Verwijs, Boekhandel M.C.: 112
 Vesper, Will: 189, 242
 Vessem, Anton van: 337
 Vestdijk: 71
 Vestdijk, Simon: 12, 125, 215, 218, 301, 449, 458, 460, 461
Vestdijkkroniek: 449, 461
 Veste, Uitgeverij De: 72, 169, 173
 Vet, M.: 254
 Vierdag, Herman: 96
 Vierhout, M.: 252, 321
 Vierssen Trip, G.W. van: 436
 Vinci, Leonardo da: 181
 Visboom Verstegen, D.: 332
 Visscher, Hendrik Jan: 193
 Visser, Ab: 177
 Visser, M.J.: 19-21, 213, 214, 236, 299, 300, 369, 370, 387, 388, 434
 Visser, W.F.: 30
 Visser-Roosendaal, J.: 177
 Vliegen, H.W.: 17, 439, 441
 Vliegende Hollander, Uitgeverij De: 432, 439
 Vlies, A. van der: 119, 435
 Vloemans, Antoon: 177
 Voeten, Bert: 400, 462
 Voetius, Gisbertus: 465, 466
 Vogel: 214
 Vogelenzang, J.: 375
Volk, Het: 13-15, 24, 26, 50-53, 78, 139, 288, 345

Volk en Bodem: 341, 377
 Volk en Bodem, Uitgeverij: 80, 198, 340, 341, 377, 382, 386, 394, 418, 433
Volk en Staat: 353
Volk en Vaderland: 24, 29, 34, 53-55, 80, 94, 129, 130, 179, 193, 278, 339
 Volk und Reich Verlag: 260, 261, 408, 432
Völkischer Beobachter: 129
 Volksche Boekhandel, De: 113, 114, 140, 169, 172, 193, 254, 265, 370, 378, 379, 381, 385, 389, 431, 440
 Volksche Wacht, De: 119-121
 Volksche Werkgemeenschap: 119, 198, 270
 Volkshuisvesting, Raad voor: 140
Volkskrant, de: 450, 463, 464, 467
 Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), Departement van: *zie* Departement van Volksvoorlichting en Kunsten
 Voorlichting der Nederlandsche Pers, Raad van: 45, 46
 Vondel, Joost van den: 199
 Vonk, Boekhandel De: 281
 Voogd, J.J.: 433, 434
 Voorden, Van der: 65
 Voorhoeve jr., A.: 440
 Voorhoeve, Ernst: 98
 Voorhoeve, J.H.C.: 115
 Voorhoeve, Uitgeverij J.N.: 115, 190, 303, 304
 Voort, A.v.d.: 337
 Vooruit, Boekhandel: 112
Voorwaarts: 15
 Vos, C.: 176

Vos, Marjoleine de: 460
 Vos, P.G.: 424
 Vossiek, H.: 186, 196, 201
 Vries, Anne de: 54, 144, 165
 Vries, Jan de: 42, 43, 66, 118, 121, 165, 202, 203, 225, 359-361, 365, 366, 388, 407, 410, 430
 Vries, Jan de: 322
 Vries, Rob de: 439
 Vries jr., R.W.P. de: 252
 Vries, Theun de: 133, 164, 215, 461, 468
 Vrieshardt-Berkhout, A.: 172
 Vriesland, Victor van: 100, 110, 144, 219, 452
 Vrolijk, Maarten: 217
 Vroom & Dreesmann: 226, 227
 Vrij, C.: 19
Vrij Nederland: 253, 410, 452, 463
Vrije Kunstenaar, De: 361, 397, 414, 415, 451
 Vrijmetselarij: 103, 104, 119
 Vrijwilligerslegioen Nederland: 350
 VUB, Contact-Commissie: zie Contact-Commissie VUB
 Vugt, M.M. van: 434
 vvd: 462
 Vydatateltsvo Druzstevni Práce společnost s.z.o.: 181
 Vijf Vocalen, Mensing & Visser, Boekhandel De: 213, 214, 387, 388

WA: 130, 172, 192, 277, 336
Waag, De: 65, 90, 94, 115, 130, 464
Waarheid, De: 211, 212
 Waay, Mak van: 384
 Waelre, Karel van: 89
 Waerden, Th. van der: 17
 Waffen ss: 277, 331, 350, 377
 Wagnenvoorde, Hanno van: 293
 Wahström & Widstrand: 181
 Walschap, Gerard: 84
 Waltman, Boekhandel: 250
 Wannée, C.J.: 378
 Warendorf, M.E.H.: 61, 116
 Warnsinck, Margot (pseud. Margot van Ansdonck, Erica, J.W. Maartens, Liesbet Storm): 33-35, 78, 172, 198, 228, 229, 259, 264, 281, 292, 302, 340, 341, 352, 376, 393, 405, 406, 409, 412, 414, 423, 424, 433, 436
 Warren, Hans: 400-405
 Waterman, Willem W.: zie W.H.M. van den Hout
Weegschaal, Maandblad voor vrienden van het Duitse boek, De: 83, 353
Weekblad voor de Handel in Gedistilleerd: 339
 Weeren, J. van: 202
Weesper Koerier, De: 375
Weg, De: 173
 Wehrmacht: 295
 Weissenbruch, Willem: 289
 Wereldbibliotheek, De: 356, 411

Werk, W.M. van der: 293, 325, 334, 362, 364, 365, 425
Werkend Volk: 340
Werkend Volk, Uitgeverij: 328, 340, 428, 432
Wermeskerken, J.C. van: 436
Werumeus Buning, J.W.F.: 143, 175, 184, 218, 219, 443, 444, 451, 452
Werumeus Buning-Ensink, G.J.: 176
Wessel, Horst: 395
Wessels, A.M.: 166
West, G.: 132
Westenberg, Johan Willem: 338, 432
West-Frisia, Uitgeverij: 226
Westland, Uitgeverij: 103, 104, 113, 114, 140, 161, 168, 169, 172, 173, 183, 186, 193, 196, 198, 248, 254, 260-263, 274-276, 298, 299, 302, 328, 350, 351, 370-372, 374, 375, 377-379, 382, 385, 389, 395, 396, 407-409, 418, 428, 432, 438-440
Wever, H.: 170
Wever, Uitgeverij: 304
Weyden, Rogier van der: 289
Weyer, G.A.Ph.: 384
Wiarda Beckman, H.B.: 63
Wibaut, F.M.: 17
Wickel, W.: 272, 273, 321
Wiesenthal, Simon: 450
Wigersma, Baltus: 410
Wilhelm II, keizer: 449
Wilhelmina, koningin: 11, 134
Willems, Frans: *zie* Bankman
Wimmer, F.: 124

- Wink, Th.: 20, 386, 413
 Winkler, Johan: 101
 Winshuh, Jozef: 175
 Winterhulp: 212
 Winterink, W.: 437
 Wirtschaftprüfstelle: 139
 Wisboom Verstegen, D.: 271
 Witsen, Firma A. van: 201, 283
 Woerd, K. van der: 342
 Woestijne, Karel van de: 237
 Wolff, Chr. C.P.: 439
 Woltersom, H.L.: 181, 244, 247
 Woltersom, Commissie: 187, 244-248, 280
 Woud, Wilhelmina van 't: 378
 Woude, Johan van der: 461
 Woudenberg, H.J. (Henk): 51, 174, 411
 Wücker, Waldemar: 432
 Wulf, Joseph: 450
 Wijdeveld, Gerard: 222, 223, 243
 Wijers, H.O.: 106, 139, 354, 388
 Wijk, Van: 14
 Wijk & Zn., Firma Van: 274

 IJssel, NV Boek- en Steendrukkerij: 385
 IJzerman, A.W.: 17

 Zaal, Wim: 457, 462
 Zandstra, Evert: 460
 Zeeuwsche Koerier, De: 35
 Zoetmulder, G.H.A.M.: 78
 Zomer en Keuning, NV: 35, 410
 Zomeren, Koos van: 333
 Zonneveld, Drukkerij-Uitgeverij: 322, 323, 432
 Zuider Boekhandel, De: 111
 Zuidervliet, A. (pseud. Klaas Veenboer): 166, 430
 Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij: 49, 410
 Zuiveringsraad voor de uitgeverij, de boekhandel, het bibliotheek- en kioskbedrijf
 en de bedrijfsreclame: 429, 430, 434, 436, 437, 444, 445
 Zuurders, G.J.: 30
 Zwart Front: 67, 86, 173, 238
Zwarte Soldaat, De: 78, 130, 192
 Zwart: 202
 Zweeres, W.: 459
 Zwertbroek, G.: 73, 169, 173-175
 Zwikker, W.: 246
 Zwinger Verlag: 408
 Zijfers, Barend Willem: 23-31, 66, 73-79, 90, 91, 106, 108, 110, 112, 113, 129,
 130, 169, 195, 260, 331, 343, 353, 369, 426
 Zijl, P.J.W. van: 206
 Zijlstra, D.: 12, 13, 18

